

EGYETEMES TÖRTÉNET

NÉGY KÖTETBEN

A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTETTÉK

HÓMAN BÁLINT
SZEKFŰ GYULA
KERÉNYI KÁROLY

NEGYEDIK KÖTET

LEGÚJABB KOR

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RT
1937

A LEGÚJABB KOR TÖRTÉNETE

ÍRTA

IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA

Tizenkilenc térképpel

BUDAPEST
AMAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
KIADÁSA

Első Könyv

AZ ESZMÉKTŐL A FORRADALMAKIG

BEVEZETÉS

Á L O M és valóság kísérteties ellentéte jellemzi a XIX. század első két nagy korszakát. A napóleoni háborúkat 1848-ig követő idő az eszmék kora. Ezzel szemben az 1849-től 1871-ig terjedő korszak a valóság talaján áll. Az első periódusban a szellem emberei, a másodikban a gyakorlat emberei irányítanak. A költők, tudósok versben, cikkekben, röpiratokban bírálják a jelent és formálják a jövőt. Amikor a szabadság teremtő értékéről, a nemzeti érzés fenséges szépségéről írnak vagy szónokolnak, nemcsak a saját elképzelésüket hirdetik, hanem feltörekvő új rétegek, elnyomott, vagy hódító küldetésre eszmélő nemzetek vágyait fejezik ki. A XIX. század elején minden olyan csoport és nemzet számára, mely él és élni akar, új fogalmazású történeti teóriák, társadalomtanok, szabadságelméletek, miszsiós hitek keletkeznek. Az eszmék és eszmények álmodozó korszakában az új írástudók külföldi szellemi áramlatok hatása alá kerülnek, azokat közvetítik országukban és lehetővé teszik azt, hogy széles néprétegek éljék bele magukat idegen helyzetekbe. Messze földön fekvő országok szabadságáért, rokon nemzetek létéért lelkesednek és nem törődve a helyi lehetőségekkel, néha egészen eltérő társadalmi körülmények között akarják megvalósítani az eszme követelményeit.

Így szánt végig Európán a filhellenizmus társadalmi divatja, Párisban a nemes lengyel nép szabadságküzdelmének sorsán aggódnak és számos középeurópai gondolkodó a francia polgári liberalizmus politikai elveit akarja átültetni. A korszak vége felé a fanatikus tömegek már idegen szerzők műveit olvasva, nemzeti költők verseit szavalva és világot megváltó álmodozók álmait álmodva rohannak a hazai zsarnokok, a külföldi elnyomók ellen a barrikádokra. Közben

tekintetüket a világdiplomácia egén feltűnő új angol külpolitikai iskola bátorító csillagképére vetik.

A valóság korszaka ezzel szemben a szép és ragyogó álmok évtizedei által megelőzött valóságé. Most már az ihletett költők, a rajongó álmodozók helyett olyan realista egyéniségek a történelemformáló szereplők, mint Cavour, Bismarck vagy Deák Ferenc. Hasztalan pillantunk a korszak eszmei küzdelmébe, nem látjuk álmok, elérhetetlen ábrándok kaleidoszkópszerű ragyogását és változatosságát. A realitás bajnokai a világot elvi magaslatról megváltani készülő, bizonytalan elképzelések helyett alapvető formákat, nemzetállamokat, egységes birodalmakat teremtenek meg, melyeknek keretei között az eljövendő kor embere nyugodt polgári életet élhet. Így sarjadt ki az előző kor életlendületéből a reális életforma.

A valóság az eszményt egy-két emberöltő alatt váltotta fel. Azelőtt ilyen változások közepette évszázadok teltek el. A XIX. század elején szemünkbeötülő új világkép nem is írható le, mielőtt legalább általánosságban nem jellemeznénk a megelőző korszak, a felvilágosodás szellemi alkatát.

A renaissance korát követő néhány évszázad gondolkodóit leginkább az az ellentét foglalkoztatta, amely mindannyiszor szemükbe ötlött, valahányszor koruk embertípusának jellemét, a történelmi eseményeket, az emberi élet jelenségeit az emberi bölcsesség követelményeivel szembeállították. Valósággal kínzó gondolat volt az, vajjon az emberi élet miért termel ki durva szenvedélyeket, miért uralkodnak korlátolt fejedelmek, miért van az életben annyi igazságtalanság, társadalmi előítélet, belső háború és véres hódítás? Miért nem igazodik az élet azokhoz a szabályokhoz, melyeket az emberi ész helyesnek, igaznak, racionálisnak ismer? Ilyen alapvető kérdések felett tűnődnek az újkor gondolkodói, erkölcsanak lapjain, morális leveleikben, vagy filozófiai rendszerük tanfejezeteiben, írói bátorságuk és tehetségük korlátái között. A kérdés eleinte írók és bölcselők képzelődéseiben hangzott fel. Előfordult olykor, hogy e filozófusok egyike-másika olyan egyéniségeket is meghíletett, kiknek hatalmában állott emberi sorsok, országok irányítása. A XVIII. század előtt azonban általában ritka és rövid ideig tartó tünemény az olyan kísérlet, amely a racionalizmus tételeit az állami életben meg akarja valósítani.

A XVIII. századra azonban már jellemző, hogy a racionalizmus hajdani álmait az élet valóságára akarja átváltani. Lehetővé teszi ezt az, hogy időközben a racionalizmus fölvilágosodássá változott, a polgár-

ság megerősödött, az új állami apparátus szervei kialakultak, az állami gazdálkodás, a közművelődés haladása nagy lendülettel megindult.

Mint ahogy az előkelőbb rétegek ruházata bizonyos idő múlva gyakran válik az alacsonyabb néposztály öltözkévé, megfakulva előkelően komoly és rikitóvá válva élénk színeiben, épúgy változott át az új kor kiváló szellemeinek ünnepi tépelődése a XVIII. század folyamán az államok sorsát intéző körök, a hivatalnok- és nevelő-rétegek nagyon is hétköznapi gondolatrendszerévé. A reformerek a XVIII. században már nemcsak az értelem katedrálisaiiban imádkoznak, mint elődjeik, hanem a közéletben sűrűgve-forogva irányítják az élet menetét. Ha II. József korára, Katalin cárnő francia környezetére, a göttingai professzorok szellemi mozgalmára gondolunk, látjuk, hogy a XVIII. század az állami életet a felvilágosodás tételei szerint rendezi be. Az élet és értelem ellentétét bizonyos egyoldalúsággal az értelem javára és az élet hátrányára akarják megoldani. Reformban, mint politikában, az elvont elmélet, az ész normái szerint elképzelt emberből indulnak ki, gondolkodók és politikusok. A felvilágosodás nem az élő embert veszi alapul, hanem olyasvalaki számára rendezi be az államot, amilyennek a felvilágosodás elképzése szerint az embernek lennie kell. Az élet mindazon jelenségeivel szemben, melyek a rendszerrel összeegyeztethetetlenek, szinte érzéketlen. A tényleges történelmi fejlődés szempontjából jelentős eredmény, hogy a modern állam immár megfelelő politikai és hatalmi eszközökkel is rendelkezik arra, hogy a korszerű elképzést végrehajtsa. A korszak reformere nem ismer az államon belül tagozódást, mert a felvilágosodás államtana nem ismer rendi különbségeket. A múltnak sok régi intézményét ítéli el. A kor államférfiai hidegen állnak a vallásos élet irracionálisával szemben, melyet megmagyarázhatatlan, az állami életben zavaró erőnek tartanak. Borzadva fordulnak el a szenvedélyektől fűtött nagy egyéniségektől, a kor eszménye a hétköznapi világban élő átlagember. A felvilágosodás számos toliforgatója ugyancsak megfejtethetlen értelmetlenségnek tartja a nemzeti érzést is, szembeállítva vele a hazafiúi patriotizmust, sőt az előkelő szellemek a világpolgársággal, kozmopolitizmussal kérkednek. Ilyen és hasonló elvek tömkelegéből válogatják ki a nekik megfelelő tételeket, a modern kor felvilágosodott uralkodói épúgy, mint a felvilágosodást szorgalmasan terjesztő hivatalnok- és nevelőosztály tagjai.

Az újkori fejlődést tehát a felvilágosodás korszaka zárja le, mely a kiszámíthatatlan élet valóságával szemben állandóan az. em-

béri értelemre hivatkozik. A kor eszménye az előítéletektől ment egyén. „Előítélet“ azután gyűjtő elnevezése szenvedélynek, lelkese-
désnek, démonikus ösztönöknek, osztálytudatnak és osztálygőgnek. Politikai téren a korszak államszemlélete mindig arra törekszik, hogy a különböző érdekeket az összlakosság szempontjai szerint egyeztesse össze. A különböző rétegek politikai akarata is, ha egyáltalában kifejezésre jut, az állam üdvére hivatkozva és a többi rétegek javára figyelve, keres érvényesülést. Így alakulnak ki a közboldogsági államelméletek. Az „Aufklärung“ hivatalnok-osztálya mindent megtesz ezeknek az elveknek megvalósítására. A felvilágosodás tényleges történelmi befejező eseménye a francia forradalom, illetve annak folytatása: Napoleon világbirodalmi rendszere. A napoleonizmus igen nagy területen és eddig korlátlan lehetőségek birtokában iparkodott egy olyan birodalmat létrehozni, mely nem az életben kialakult nemzeti határok között, hanem — gazdasági és közigazgatási szempontból esetleg igazolt, nemzeteken felüli — világbirodalmi elképzelésen épült fel. E világbirodalom belső berendezése pedig a felvilágosodás egyenlőségi elvén nyugodott. A széles néprétegek sorsát szívéen viselő diktátor hatalmát demokratikus népszavazás hagyta jóvá.

A történelmi fejlődés során azonban gyakran megfigyelhető, hogy amíg gondolati rendszerek ellentmondás nélkül fejznek be korszakokat, addig magukban a befejező történelmi eseményekben már benne rejlenek az eljövendő új kor csirái. Az elmélet — a kanti etika, vagy a közboldogsági államtan — ellentmondás nélkül építi ki a racionalizmust, illetve a felvilágosodás gondolatrendszerét, a napóleoni korszaknál — tehát a történelmi eseménynél — a helyzet más. Ha a napóleoni mozzanatot mint a felvilágosodás és a XIX. század eleji modern szellemi áramlatok határán elhelyezett történelmi jelenséget vizsgáljuk, megtaláljuk benne az eljövendő kor jellemző vonásait. E korszak, mint a felvilágosodás nagy kísérlete, lezárja a XVIII. század eszméinek korát, de ugyanakkor kialakító hatással van az eljövendő évtizedek egész ellentétes irányú fejlődésére. A napóleoni világbirodalomban nem ismerik el az államon belül a vallásra, vagy osztályra tagozódás jogosultságát. Napoleon nem tartja tiszteletben az európai nemzetek öntudatát sem és a legkülönbözőbb államokat akarja egybeolvasztani. A történetformáló erők motívumai tehát általában a felvilágosodás elveire vezethetők vissza, ezektől azonban meg kell különböztetni a történelmi eredmények világát. A napoleonizmus idejében olyan látvány tárul a kortársak elé, mely

az európai emberiség figyelmét éppen arra hívja fel, hogy az élet valóságos történelmi jelenségei nem magyarázhatók meg a felvilágosodás elveivel. Ez a megismerés hozzájárul ahhoz, hogy a felvilágosodás mint elmélet lassanként hitelét veszti. A francia forradalom idején például heves osztályharc dül, mely ellentétben a közboldogsági tannal, azt szemlélteti, hogy az államon belül néha egyes rétegek olthatatlan gyűlölettel küzdenek egymással. Tirol, Spanyolország harcosaiban és a Napoleon-ellenes hatalmas porosz szabadság-mozgalomban a lenézett, jelentéktelennek tartott nemzeti érzés irracionális vágyává válik ki a maga számára tiszteletet. Ezenfelül eleven bizonyosság magának Napóleonnak, a félelmes zsarnoknak és a felszabadítónak alakja, kinek személyisége a felvilágosodás légkörében élő emberek szemében csodálatos, megfejthetetlen titok. A rendszerváltozások éveiben véres bosszúállás, kivégzés, hűség és árulás, tehát észszerűen szinte megmagyarázhatatlan szenvedélyek színjátéka tárul a kortársak elé, annak az igazságnak bizonyosságául, hogy a kiszámíthatatlan elemek, a lenézett érzelmek, a szenvedélyek ereje és jelentősége hatalmasabb, történetformálóbb, mint ahogy azt a felvilágosodás százada elképzelte.

A századforduló történelmi jelenségeiből az események, a történelmi panoráma közvetlen szemlélete alapján és a felvilágosodással ellentétes régebbi és újabb szellemi mozgalmak hatása alatt, a kontinens szellemi embereinél új világkép alakul ki. Ennek általános vonása, hogy az értelem és élet kettősségének eddig érvényes érték-skáláját megfordítja. Az új szemlélet hívei immár több tisztelettel viseltetnek az élet jelenségeivel szemben s az élet produktumait, intézményeit, vagy embereit nem a felvilágosodás tételei szerint akarják megreformálni.

A jelenségeket ezelőtt az értelem ítélőszéke elé vonszolták és kíméletlenül elítélték, ha a szigorú bíró őket nem igazolta. Egy intézmény jogosultságának megbírálásánál most már más különböző szempontok érvényesülnek. A „létezés“ egyszerű ténye például még nem jogcím arra hogy az új szellem egyes képviselői, az ellenforradalmi gondolatvilág hívei, tisztelettel tekintsenek egy intézményre. Ha ugyanis azt a forradalom termelte ki, akkor az ellenforradalmár szemében az nem értékes, hanem gyűlöletes. A hazatérő francia emigráns, az országok sorsát meghatározó cár, a kontinentális diplomácia nagy mestere, Metternich, a rendi jogaira féltékeny német junker, élet alatt a történelmi századok egymásutánját, a tovafelelő történelmi múltat érti. Az ellenforradalmár képzeletét az élet végtelen bőségéből az idő,

a tartam ragadja meg, szemben a lázadó csoportok, a változást óhajtó nemzetek életérzésével. Ez utóbbiak szellemi vezetői az új szellem hatása alatt, az élet lényegének éppen a mozgalmasságot, a változást tartják. Az ellenforradalmi teoretikus viszont az életet inkább a hosszú időtartammal azonosítja. Úgy véli, hogy az élet fogalmával összeegyeztethetetlen az erőszakos változtatás gondolata, az élet lényege a lét évszázadokon át haladó zavartalan folyamatossága. Vissza akarnak térni az intézmények régi, évszázados formájához.

Az élet ellenforradalma azonban nemcsak az ellenforradalmi gondolat megteremtésében jut kifejezésre. A politika, a reális élet színpadán sokkal közvetlenebb, tényleges változást figyelhetünk meg. A felvilágosodás korában az összlakosság széthúzó érdekeinek összeegyeztetése volt a legfőbb vezérlő elv. Uralkodók és belső politikai erők az államrezonra, a közboldogságra hivatkoznak. Ez a felfogás gyökeresen megváltozik. Az értelem és élet értékcséréje elsősorban abban jut kifejezésre, hogy az állami életen belül az egyes tényezők hihetetlen mozgékonyasága figyelhető meg. Szinte minden csoport, osztály, vagy hogy modern szóval éljünk, „nemzeti kisebbség⁴⁶ önnön létének tudatára ébred. Az életre eszmélésnek, saját ereje felfedezésének mámoros hangulatában nemzeti elképzelését, osztálytudatát, az életérzésből következő dinamikus szempontokat érvényesíteni igyekeznek, tekintet nélkül a létező állami, politikai vagy társadalmi berendezkedésekre.

Az élet ellenforradalmának, az új életérzésnek, a kezdődő vitalizmusnak évtizedeiben ugyanazon szellemi áramlatnak különböző színezetű kifejezését láthatjuk mindenfelé. Természetesen belső endogén erők hatása alatt némileg módosulva. Ez az új életlendület nyilvánul meg Oroszország lázadó katonai társadalmában, a Habsburgmonarchia nemzetiségeinek törekvéseiben, a spanyol forradalmároknál, a Balkán ébredező nemzeteiben, vagy a holt latin nyelv ellen az élő magyar nyelvért küzdő honfitársaink munkásságában. A lázadó csoportok a legkülönbözőbb eszméket írják törekvésük zászlajára. Néha tradicionális elvekre, régi történelmi hazára hivatkoznak. A különböző nemzetek polgári osztályai pedig azért vitatják különleges jogukat, mert felfogásuk szerint a modern élet nagy értékét, a szabadságot hordozzák magukban. A szláv népek dialektikus úton igazolják a nagy szláv tudatot és annak alapján vonnak le politikai következményeket. Elméletük szerint az eljövendő új korszakban olyan kvalitások szükségesek, amelyek a szláv népekben fedezhetők fel. Bűnt követne el tehát a történelmi fejlődés, az életlendület, a történelmi dina-

mika e korban szent elméletével szemben az, aki megakadályozná a szláv népek érvényesülését. Másutt viszont régi elméletek, őshazák homályos emlékezete, történelmi képek, vagy analógiák színes ábrándja elevenedik meg. Ezekben az új törekvésekben a történetileg fontos és modern vonás, hogy lassanként az új elméletek hirdetőinél elhalványul minden tekintet az országban élő más rétegekre, a környező lakosokra és az államszövetség idegenajkú népeire, melyek maguk is korlátlanul akarják „kiélni“ nemzeti és társadalmi létüket.

A harmincas-negyvenes években a fejlődés még bonyolultabb lesz. Az új rétegek vezetői gondolkozók, tudósok, költők, professzorok és hírlapírók. A könyvek és hírlapok nagy szellemi közösségében hamarosan megismerik más országok vezetőinek eszméit. Minden különösebb kétség nélkül kölcsönöznek elveket a távolabb élőtől. A vezetők tehát és nyomukban az általuk vezetett tömegek, könnyűszerelemmel élik bele magukat idegen helyzetekbe. Idegen alkotmányokat akarnak átültetni, vagy olyan irányba terelik a belpolitikai küzdelmet, mintha országuk társadalmi viszonyai azonosak lennének olyan fejlettebb államok berendezésével, mely nemzetek ragyogó tollú íróinak műveiért lelkesednek. Ez a sajtóság különösen az egyre növekvő hatalmú polgári osztály telforgatóit jellemzi, kik tekintetüket Franciaországra vetik, hol a polgárság politikailag valóban leszámolt a francia feudalizmussal. Ott ugyanis a kontinens sok államától eltérőleg, a francia udvar a rendi erőket évszázados küzdelemben törte le, a forradalom pedig új szociális erőviszonyokat teremtett. A francia feudális társadalom végzetes ellenforradalmár-konzervatívizmussal vette át a kor vitalista gondolatvilágát és nem volt hajlandó semminemű reformot megvalósítani, vagy szociális szintézist létrehozni. A kontinens több országában más a helyzet. A polgári gondolkozók „szituacionalizmusa“ ilyen körülmények között a francia helyzet utánzásával, meg nem felelő történelmi analógiák alkalmazásával, súlyos összeütközések, sőt forradalmak felé vezet a politikai életet.

A harmincas-negyvenes évek politikai küzdelmeinek megértésére a mintakul szolgáló eszmék, a XIX. század eleji szellemi mozgalmak, nyújtanak magyarázatot. A francia-német-angol szellemi áramlatok nem csupán ez országok belső fejlődését határozták meg, hanem magyarázatul szolgálnak a többi európai államok politikai s nemzeti küzdelmeire is.

A reális történelmi szemlélet szempontjából a szellemi áramlatok nem képzelhetők el olyan rakétának, amely az eszme éteri, földi szemmel nem is látható magasságaiban, rejtélyes belső erők feszítő

ereje következtében, számtalan ragyogó darabra robbanva küldené vissza szilánkjait a földre, ahol azok azután a különböző országokban, egymástól távolos vidékeken, csodás fényben tündökölnének tovább . . . Nagyon is földi természetű tényezők határozzák meg azt a színezetet, melyet a kor szellemi áramlata a maga objektiválódásában, tehát különböző nemzeteknél és csoportoknál való jelentkezésében nyer. A XIX. század elején indul meg az új vitaiizmus, az új életérzés általános szellemi folyamata. E gondolati rendszerbe tartozó, vitalista színezetű új elvekre esküsznek a kor írástudói, kiknek eddig sohasem tapasztalt mértékben adatik meg annak lehetősége, hogy a közvélemény, a sajtó, a demokrácia e hősi korában, a nemzetek, rétegek és az egész korszak felfogását kialakítsák. Milyen társadalmi rétegekkel állnak kapcsolatban a gondolkozók, milyen a valóság-érzésük, milyen élmények befolyásolják Őket és milyen tradíciók hatnak rájuk, mekkora a szellemi vezetők bátorsága, mérséklete, kitartása, — ezek azok a társadalmi tényezők, amelyek országoként, vagy még azokon belül is, az egyes rétegeknél sajátos szint, különleges jelleg adnak az új szellemi mozgalmaknak.

Ha a szláv tudattól eltekintünk, három élesen megkülönböztethető hatalmas irányzat kialakulását figyelhetjük meg. Ez a három szellemi rendszer: a francia gondolkodás politikai szintézise, a német romantika és az angol szociális kritika.

Francia területen a forradalom és az abból kisarjadó napóleoni rendszer jelentette a XIX. század elején a kortársak hatalmas, történetformáló élményét. A forradalom bukása után mint szellemi áramlat természetesen Franciaországban legerősebb az a tradicionalizmus, mely a forradalom történeti jelenségére egyszerű ellenforradalmi tagadással válaszol. A tradicionalizmus azon írók kifejezési formája, kik országuk forradalmát az emigráció keserves körülményei között szemlélték. Az európai tradicionalizmus francia formája azonban tragikusan összekapcsolódik azzal a feudális Franciaországgal, amely abban a korban már nem rendelkezik jelentékeny történelmi hatóerővel. A feudális Franciaország az ellenforradalmi gondolatvilág alapján minden különösebb lelki gátlás nélkül fejezi ki élethangulatát. Az ellenforradalmat megvalósítani törekvő feudális réteg azonban nem elég erős arra, hogy a francia fejlődést a valóságban befolyásolja. Sőt éppen szélsőségesen egyoldalú gondolkozása teszi szinte lehetetlenné, hogy a főnemesi osztály a politikai élet menetébe ténylegesen beleszóljon. Hisz a francia ellenforradalmi gondolat mereven tagadja a forradalom következtében létrejött tényleges állapotot. El-

veszti tehát kapcsolatát a realitással és képtelen arra, hogy saját intézményeinek (királyság) bárminő szociális színezetet kölcsönözzön. A történelmi fejlődést alakító réteg így nem a feudális, hanem a polgári Franciaország lesz. A forradalom a polgári írók számára is nagy élményt jelentett. Azt a Napóleont, akit a polgári liberalizmus ellenségének tartottak, ők is zsarnokként szemlélték. A forradalom látványa, az elmúlt évtizedek eseményei, a polgári Franciaország gondolkodóiban állandó tépelődéseket indítottak meg és amikor a kérdésekre feleletet kerestek, nem felejtették el a francia racionalizmus tanításait, a Montesquieu-k emelkedett szellemű — felvilágosodássá ritkán merevülő — könyveit. Hogyan lehetne az egyén számára biztosítani azt a szabadságot, melyet a forradalom korlátlan demokráciája épügg veszélyeztet, mint a zsarnok királyok, vagy feudális osztályok uralma? Ezen tépelődtek a forradalom utáni francia szellemi élet vezérei. A polgárság nagy élménye a szabadság. Ez a polgárság a maga védelmére ki akarja építeni a politikai berendezkedéseket eljövendő diktatúrák, feudális támadások ellenében. Franciaország új szellemi áramlata tehát elsősorban politikai jellegű. A politikai élet zavartalan menetének biztosítására, a parlament tökéletesítésére, az alkotmányos garanciák kidolgozására, a polgári nemzetállam megalkotására törekszik. Érthető, hogy a kontinensen a harmincas-negyvenes évek politikai küzdelmeiben a legtöbbet idézik a francia polgári gondolkodók tételeit, a „konstitucionalizmus“ tanait.

Az egykorú német írói nemzedék, melyre a némejj: fejlődés kialakítása várt, a német romantika irodalmi mozgalmában nevelődött. A német romantika nem más, mint az új életfilozófiától megihletett szellemi áramlat, nem más mint az új életfilozófia megnyilvánulása német területen. Tradíciói a „Sturm und Drang“ írói forradalmába, az irodalmi természetű szubjektivizmusba nyúlnak vissza, az új szellemi áramlat írói tehát mindig hajlandók arra, hogy a politikát úgy fogják fel, mint alkalmat és lehetőséget szubjektív énjük irodalmi élményeket kereső szenvedélyének kitombolására. A német romantikus egyik típusa, — éppen írói érzékenysége, örök konfliktusai, forradalmakban és ellenforradalmakban élményt kereső lényének nyugtalansága és szaggatottsága miatt, — olthatatlan vágyódást érez a metafizika álomvilága iránt. Mít kezdjen az élettől menekülő metafizikai ember a valósággal? A Novalisok nemzedéke gyönyörű gondolatrendszereket épít idillikus európai egységről, a világot átalakító kereszténység érvényesítéséről. De ezek a gondolatok nagyon homályosak, vagy nagyon is magasan szárnyalok a valósághoz viszonyítva.

A romantikus másik típusa ráeszmélve szubjektivizmusára a másik végletbe esik, s az egyéniséget minél szorosabb kötelékekkel akarja a fajhoz, a nemzethez, a történelmileg kialakult rendekhez kapcsolni s az individualitás tisztelete alapján felépülő modern világgal szemben ellenzékbe vonul. A szubjektivista, vagy antiindividualista s a metafizikai beállítású német romantikus írónemzedék képtelen arra, hogy a feltűnő erőkkel szemben a valóság területén tényleges politikai munkát végezzen. Hiányzik belőle az az összeegyeztető, megoldásokat és politikai formákat kutató gyakorlati elem, amely a francia társadalombölcészt jellemzi. A német romantikus a terméketlen kritika azonos attitűdjében találkozik a tényleges eseményeket hasonló keserűséggel szemlélő feudális elemekkel. Az egyre diadalmasabban feltörő új nemzedék szellemének irányítását egy másik, a romantikával ellentétes felfogású írói rend hajtja végre. A harmincas években a német politikai eszmevilágot a fiatal Németország, az új hegelianus bölcészek és realista szépírók csoportja befolyásolja. Mekkora különbség a két irodalmi irány eszményei között! A romantikusok évszázados német intézmények életrekeltségéről, rendi kapcsolatok megteremtéséről, Standestaat-ról álmodoznak, a Heinék nemzedéke kigúnyol minden ilyen törekvést és a francia gondolatvilág eszméit hirdetve, illetve azt a német nemzeti gondolattal egybekapcsolva, az elvi liberalizmus tételein felépülő német nemzetállamot propagálja. A romantikus írói generáció elveszti reális hatóerejét, visszavonul az elmélet, a tudomány, a történeti rnujt világába. A német politikai életben hosszú időn át jelentékeny törést látunk a realitás és a romantikus elképzelés között. Az új német állam büszke épületének alapjait a német felvilágosodás tradíciója mellett (amely inkább a hivatalnokosztály szellemét befolyásolta), a romantika elhanyagolásával, a francia liberalizmus eszméi szerint fektetik le. A szellem embere a következő évtizedekben még inkább menekül a politika világától. A politikai élet sivársága fokozódik, a szellemi élet pedig ragyogó eredményeket mutat. Itt a romantika tovább él, a történeti iskola, az idealista filozófia, a közösségi és népi tanok romantikája. A tudomány valóságos elíziumi mező a magasabbrendű német szellemek számára. Az európai naturalizmus későbbi sivár évtizedeiben ebből a dús talajból fakad az a szellemi renaissance, melylyel a nyugati világot a XIX. században a német szellem ajándékozta meg. Ezt az új idealista áramlatot, a Diltheyek korszakát, a világháború után, napjainkban ismét a politika kora zárja le, mely romantikus eszmék kritikai és polgárelenes részét külsőségeiben megvaló-

sítani igyekeznek, a metafizikai háttér és az idealista filozófiai alap nélkül, illetve azzal ellentétes biológiai rendszerben.

A kontinentális fejlődéstől egészen eltérő színezetű kísérő-jelenségek közepette lép az új életérzés Angliában a történet színpadára. A metafizikai álmokba menekülő németekkel, az ideál és valóság korában politikai szintézist alkotó franciákkal szemben, Angliában a gépek már sokkal erősebben kattognak, semhogy az írók, kritikusok, vagy költők nyugodtan álmodozhatnának. A gépek és a forrongó tömegek moraja sokkal félelmetesebb, semhogy a szellemi ember saját lelke csendvilágába, vagy a poézis artisztikus mezőire menekülhetne. A Chartista-felkelések korában, a londoni nyomor évtizedeiben, már nem a század „szellemét“ vagy veszélyessé válható „eszméket“ kell kritizálni, hiszen már minden tollforgató szemben találja magát az új fejlődés tényleges eredményével, a valósággal. Az étellel fennálló szoros kapcsolat az írói nemzedék realista lelkületének kialakulásában is mutatkozik. A modern angol író számára az a filozófia életfilozófia, amely az élők, a kortársak sorsával foglalkozik. Szinte úgy látszik, mintha a modern fejlődés, a kapitalizmus, a gépek világa, az ipari Anglia valósága az emberi teremtmény existenciáját, életét fenyegetné. Ezért támadják az írók a század valóságát, a helyett, hogy elmúlt, vagy eljövendő századok „szellemével“ foglalkoznának. Valóságkritikájukkal fokozzák a szociális érzelmeket is, reformokat sürgetnek, akár oly módon, hogy a magasabb osztályok fokozott felelősségére hivatkoznak, akár azáltal, hogy meg akarják valósítani az alsóbb osztályok érvényesüléséhez vezető demokráciát. Természetesen a polgári Anglia sem tétlen, — más országok polgárságához hasonlóan — ő is érvényesíteni akarja a maga eszméit. A polgári író és politikus az élet kényelmére, az előítéletek leküzdésére, a polgári jólétre hivatkozik, mint a polgári fejlődés eredményére. Szemében ezek az igazi értékek és politikájának célja, hogy ezek áldásaiban minél szélesebb körök részesüljenek. Sajnos, — teszik hozzá — az élet dinamikáját, a polgári haladást a múltból ittmaradt ósdi berendezkedések, elavult törvények keresztelik. Valósuljon meg a polgári fejlődés az egész vonalon, jusson diadalra a polgári osztály élni akaratára a „holt törvények“ uralmával szemben, akkor majd boldogság lesz a földön — hirdeti a XVIII. és XIX. század fordulópontján Bentham.

Ez az angol polgári gondolat a szigetország határain túl is érvényesülésre tör. A szabadkereskedelem apostolai az egész kontinens, sőt az egész világ fejlődését elképzelésük szerint akarják beren-

dezni. Elgondolásaik hamarosan érvényesülnek is a diplomácia világában.

A napóleoni világháború után, az európai diplomáciában a konzervatív tradicionalizmus szellemi áramlata jut kifejezésre. A Szent Szövetség a tradicionalista legitimitás alapján akarja Európa sorsát megrögzíteni. Metternich gondolatvilágának vezetőeszméje a stabilitás. E gondolat érvényesítése érdekében a diplomácia területén újra az egyensúly elve uralkodik.

A dinamika, a változás elvét a diplomáciába az angol polgári világ élethangulata vezeti be. Ez azonban nem jelenti az európai együttérzés megszűntét. Az angol szabadkereskedelmi iskola érdekeinek megfelelő diplomáciai irány csak az egyensúly elvének metternichi — változatlan és tradicionalista — fogalmazását akarja módosítani, de a hatalmak együttműködésén felépülő, paktumos diplomáciai rendszert még a Krimi-háború idején sem bontja meg. A dinamikus elv elfogadása mindenesetre elegendő ahhoz, hogy a kisebb nemzetek öntudatát emelje és a nemzeti államok kialakulását elősegítse.

Ugyanilyen nemzeti államalakító irányban hat a világgazdaság fejlődése is. A napóleoni háborúk után a nemzeti elkülönülés gondolata gazdasági téren az autarkiákban jut kifejezésre. Anglia a kontinens államai fele irányítja tőkeexportját és ezáltal lehetővé teszi ott az államkeretek megszilárdulását, a gazdasági élet nemzeti formák között való zavartalan menetét. Az eredmény mindenesetre egészen más, mint amit az angol gazdaságpolitika elképzelt. A helyett, hogy a kontinens egyes államaiban ipari termékei számára piacot nyert volna, éppen előmozdította az industrializálódás folyamatát. A stabilizált államokban fellendül a nemzeti iparosodás, ugyanakkor azonban a rendezett államháztartási viszonyok között csábítóvá lesz a hivatalnoki pálya. A polgári réteg és a hivatalnokosztály a valóság korának eljövendő évtizedeiben, 1849 után, majd jelentős segítséget nyújt a gyakorlat emberei számára a nemzeti államok kiépítésének munkájában.

ELSŐ RÉSZ

A FRANCIA FEJLŐDÉS 1848-IG

ELSŐ FEJEZET

NAPOLEON ÉS AZ ÚJ VILÁG

VÁJON milyen kétségek között tépelődik az összeomlott világbirodalom hőse, Szent Ilona szigetén eltöltött magányában? A nagy fogolynek bőven volt ideje elgondolkozni a júniusi napok megrázó eseményein. A sorsdöntő Waterlooi csata 1815 június 18-án ért véget s a kamara tagjai Párizsban már 21- és 22-én titokban Napoleon lemondásáról tanácskoztak. Egy menség kínákozott: a diktátori hatalom. A császár azonban ez egyszer alaposan elszámította magát és hiú reményének a leendő diktátorok legértékesebb kincsét, az időt áldozta fel. Amikor tévedésére ráeszmélt s a ház felosztatására gondolt, már késő volt. A kamara kimondotta az állandó készenlélet és a felosztatására irányuló törekvést előre is hazaárulásnak bélyegezte. Ez az erélyes állásfoglalás megpecsételte Napoleon sorsát. Immár csak a menekülés vagy az elfogatás lehetősége között választhatott. Ezekben a napokban még úgy látszott, mintha személye feláldozásával rendszere menthető lett volna. A császár június 22-én fia javára mondott le, „II. Napoleon”, a Sasfiók, azonban a schönbrunni aranyos kalitka foglya volt és Franciaország trónját soha el nem foglalhatta. Napoleon június utolsó napjaiban menekülni kénytelen Párizsból, de csak rövid ideig tartózkodik a malmaisoni palotában, mert a környéken már feltűnedeznek a porosz hadsereg előőrsei. A bukott császár július 3-án érkezik a francia tengerpartra, ahonnan a feudális Franciaország és az ellenséges Európa haragja elől Amerikába, a demokrácia földjére akar menekülni. XVIII. Lajos július 8-án bevonul Párizsba, Napoleon helyzete mind szorongatottabb, az angol hajók éberségét nem sikerül kijátszania. Végre elhatározza, hogy önként az angolok hatalmának szolgáltatja ki személyét,

abban a reményben, hogy ezzel magának, mint polgárnak, politikai menekültnek, szabad tartózkodást biztosít a szigetországban. Megjelenik az ellenséges hadihajó fedélzetén, azonban csalódik, mert a „Bellerophon“ kapitánya, Maitland, már régóta zsebében hordja az elfogatósi parancsot. Az ágyúaszád nekivág a tengernek és július 26-án kiköt az angol parton. Napoleon immár nem vendég, hanem fogoly, akivel rövidesen közük, hogy internálásának helye Szent Ilona szigete.

A szentilonai rab szomorú sorsáról szóló megható hírek nagyrészt ellenkeznek a történeti igazsággal. A mesék célja a közvélemény megindítása, Napoleon kiszabadítása érdekében. Azt, aki a következő kor történetét vizsgálja, ezeknél a színes leírásoknál, vagy Napoleon egyéb feljegyzéseinél sokkal inkább érdeklik a száműzött uralkodó megállapításai és jóslatai Franciaország jövő sorsára vonatkozólag. Napoleon egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy a Bourbonok restaurációja rövidéletű lesz. Fia számára írt intelmeiben abból indul ki, hogy a Bourbonok csak a nemesség uralmát képviselik és ez pecsételi meg sorsukat. Az ő rendszere ezzel szemben a népre támaszkodik. Régebben gyakran hivatkozott demokratikus lendületében a szeretett népre, ilyenkor harcosaira, a forradalmi seregek tömegeire gondolt. Most azonban már a polgári Franciaországot értette nép alatt. Fiát arra inti, hogy erre a Franciaországra építsen. Ugyanekkor szívébe kívánta vésni az intelmet, hogy mondjon le az európai világbirodalom eszméjéről, inkább a gyarmatokra, az afrikai terjeszkedésre törekedjék. Ha fia az ő méltó utódja akar lenni, akkor kontinentális világbirodalom helyett nemzetállamot kell alkotnia, kapcsolatot kell teremtenie a dinasztia és az uralkodó polgári réteg között és demokratikus politikát kell folytatnia. Aki Franciaország trónjára kerül, annak a francia fejlődés értelmében ezekkel az erőkkel kell számolnia.

Ha az 1840-es évre gondolunk, amikor a száműzött császár hamvait hazaszállították, azt kell látnunk, hogy a nagy hódító jóslatait az idő igazolta. A feudális színezetű Bourbon-dinasztia helyébe a francia polgárság polgári királyt emelt a trónra. A kontinentális világbirodalom gondolata letűnt, az afrikai terjeszkedés kérdése azonban kormányokat buktatott és régi szövetségek sírját ásta meg. A belpolitikában a polgári gondolkodók elvei, alkotmányos követelései és választójogi javaslatai érvényesültek. A császár jól ismerte a francia polgárságot, annak természetét, súlyát és aktivitását. Sok párizsi restaurációs politikusnál világosabban látta meg az igazságot, mely szerint semmiféle ellenforradalom nem szüntetheti meg a francia for-

radalom eredményeképpen kialakult szociális berendezkedést és nem gyöngítheti meg többé a polgárság erejét. Franciaország történetének tárgya a XIX. század elején épp az a küzdelem, melyben a francia polgárság eszmevilágának, érdekeinek, hangulatának megfelelően kialakítja a francia polgári nemzetállamot s ezzel ragyogó példát varázsol az egész európai polgárság elé.

MÁSODIK FEJEZET

A KLASSZIKUS DEMOKRÁCIA

A császárság bukása után az ellenforradalom bosszúja a régi rendszer néhány exponált hívét követelte áldozatul. A felizgatott tömegek önbíráskodása, vagy a forma szerint szabályos bírói ítélet, veszedelmes ellenfelektől szabadította meg a restaurált királyságot. Ney tábornok kivégzése olyan súlyos politikai hiba volt, amely a rendszernek többet ártott mint használt. Igaz, hogy a marsall oroszországi hőstettei inkább később, Ségur könyvének megjelenése után váltak közismertté. A rendszerváltozást a forradalom alatt, illetve Napoleon 100 napos uralma folyamán jelentősebb szerepet játszó tisztek és hivatalnokok üldözése kísérte.

A kortársak szemében olyan nagyjelentőségű üldözések, kivégzések valójában csupán külső tünetek a történelmi korszakok határmesgyéjén. Az igazi átalakulás az uralkodó eszmék változásában jelentkezik, amikor a régi egység felbomlik s helyébe új szellemi összefoglalás lép. Ha ezeknek az új erőknek igazi mivoltát meg akarjuk érteni, ismernünk kell a megelőző korszak, a napóleoni rendszer jellemző vonásait. A nagy hódító valóban rendszert teremtett, amikor uralma megszilárdítására a legkülönbözőbb szellemi áramlatok segítségét felhasználta. Katonáival való érintkezésben bizonyos jakobinus nacionalizmust őrzött meg, ilyenkor a nép fiának vallotta magát és nem tartózkodott a demokratikus frázisoktól. A francia stíluskritika Napoleon életében különböző korszakokat határoz meg. Úgy találják, hogy eleinte a római hősök szerepében tetszeleg, ez a primitív klasszikus utánzás korszaka, a forradalom elején. Később ez a magatartás bensőséges klasszicitássá fejlődik, amikor a császárt a tacitusi egyszerűség, higgadság jellemzi, uralkodása utolsó éveiben pedig már a szubjektív-romantikus elemek kerülnek túlsúlyra.

A történetírók Napoleon stílusát általában „rómaidnak találják, melynek jellemző vonása a szinte matematikai egzaktságig fokozódó hideg észszerűség. Politikai rendszerét általában arra a francia polgárságra építi, melynek stílusa ugyancsak klasszikus és amelynek épp annyira jellemző sajátja a „matematikai lélek⁴⁴. Nem érdektelen az a megfigyelés, mely szerint Napoleon szellemi erőket is szeretett egzakt matematikai képletekben kifejezni, így szemében a pápaság erkölcsi hatalma annyi hadtestet képviselt, amennyivel ezt az erőt ellensúlyozni lehet. Klasszikus stílusának igazolására beszédei szolgálnak. Ezek a beszédek hemzsegnék római hasonlatoktól, katonáit antik hősök példáival buzdítja s végül mikor a hajó a száműzetésbe viszi, Themistokleshez hasonlítja magát. A korszak felvilágosodási jellegének hű kifejezője a francia egyetemi oktatás. Ennek eszménye az egység, a szellemi uniformizálás, melynek célja egységes francia intelligencia nevelése, valóságos szellemi hadsereg szervezése. Jellemző, hogy a fősúlyt felső oktatási rendszerében is a természettudományok művelésére helyezi.

Az empire-kor stílusa klasszikus, politikai formája a demokrácia, a rendszer társadalmi alapja, hordozója pedig a polgárság. Ez az irány tulajdonképpen továbbfejleszti és elterjeszti a francia forradalom közvetlen demokrácián alapuló eszmevilágát. A hatalmat a népszavazás ruhazza Napóleonra. Törvénykönyve jogi téren nem ismer társadalmi különbséget. A császár nem értékeli a különböző nemzeti adottságokat (amennyiben azok nem franciák) s gazdasági szempontokra hivatkozva hatalmas világbirodalmi rendszert épít ki, merész kézzel rajzolja át Európa térképét, nem törődve évszázados történelmi kapcsolatokkal, hagyományokkal és érzelmekkel. Amikor a meghódított területeken sok helyen a francia forradalom elvein alapuló törvénykönyv rendelkezéseit helyezi hatályba, amikor a hatalmas birodalmat a francia hivatalnokrendszerre támaszkodva kormányozza, akkor tulajdonképpen a legnagyobb szabású történelmi kísérletet teszi meg a XVIII. század racionalista eszmevilágának megvalósítására.

Ezt a széles területen megnyilvánuló átalakulást a francia polgárság kíséri rokonszenvel és elsősorban ő élvezi ennek gazdasági előnyeit. Az új hivatalnokok az ő sorából kerülnek ki, ő küldi gyermekeit a technikai főiskolákra, ahol a matematikát, fizikát, a mérnöki tudományt tanítják. Napoleon klasszikus hősei és eszményei a felvilágosodott polgárság szemében is a polgári erények ragyogó példái. Már korán megindult ugyanis az a folyamat, melyben a polgári osz-

tály elfordulva a transzcendens középkor szentjeitől, borzadva a reneszánsz vérbő hódítóitól, hősökért és eszményekért a római ókorba nyúlt vissza. Szinte úgy látszik, visszatért a római demokrácia, a közvetlen demokrácia áhított aranykora. Ismét Cicero a szónok, Cato a bölcs és a fórumon szereplő politikus a klasszikus ideál. A napóleoni rendszer és a polgárság életfelfogása között stílusterést nem találunk, noha Napoleon hatalmas egyénisége természetesen nem szorítható bele teljesen ebbe az egy szellemi áramlatba, hiszen a központosító intézmények felhasználásában, a francia világbirodalom megteremtésére irányuló törekvésében s néha (baráti dinasztiaiák trónraültetésével) annak eszközeiben is Bourbon tradíciókat elevenít fel. Mindamellett a polgárság, a forradalom, az empire-gondolat és a klasszikus stílus közötti belső összefüggés tagadhatatlan. E stílus-egység sokat idézett műtörténelmi példája Dávidnak, a festőnek (1748—1825) munkássága. 1784-ben a „Horatiusok esküje”⁴⁶, ez a hidegen kezelt klasszikus témájú mű, döntő sikert arat. A forradalom oly népszerű festője ugyancsak klasszicizáló stílusban festi meg Marat halálát és a Szabin nők elrablását, majd lényeges belső stílusterés nélkül lesz a császárság korának is annyira ünnepezt művésze. Ez az egységes polgári stílus kíséri végig a század végétől a napóleoni birodalom bukásáig terjedő kort, mintegy jelképeül annak, hogy az empire jelenti a felvilágosodás korának betetőzését és politikai eszméinek megvalósítását.

HARMADIK FEJEZET

AZ ELLENFORRADALMI GONDOLAT

A francia polgárság ünnepezt művésze, David, 1815 után a svájci emigrációban él. Párizsban immár új festő lesz divatossa, Delacroix (1798—1863). A romantikus vásznakon megelevenedik a jelen és a közelmúlt élete, szinte hihetetlen az az ellentét, amely ezt a festőt a klasszicizmus hideg stílusától elválasztja. A formák gyilkosának nevezik azt a művészt, aki tüzes színeivel a mozgalmas életet, a különböző típusokat, szenvedélyek tombolását ecseteli. A nagy stílusváltást Géricault készíti elő, aki 1819-ben állította ki nagyszabású kompozícióját, a „Medúza tutajá”-t, mely már annak bizonyossága, hogy rövid idő alatt mennyire eltávolodott a képzőművészet

David klasszicizmusától. 1824-ben állítja ki Delacroix a „Chiosi mészárlást⁴⁴, melyen római redőkbe burkolt szenvtelen csoportok helyett már török lovasok és a halállal vívódó görög foglyok mozgalmas képe ragad meg. A klasszikus pózokban kifejezett világbirodalmi gondolatnak, a napoleonizmus korának napja leáldozott, az új fejlődés irányát a nemzeti sajátosságok különbsége szabja meg. Immár általánosan elismerik, hogy a racionalista elképzeléssel szemben az élet nagy törvénye az, hogy az emberek különböző nemzeti és állami keretek között élnek a maguk önálló nemzeti életét. Ezt az igazságot épűgy hirdeti a konzervatív Bonald, mint a polgári Franciaország körülrajongott irónője, Staél asszony, aki könyveiben Németországról és más nemzetek sajátos nemzeti irodalmáról ír. A francia politikai élet új kerete nem a világbirodalom, hanem a nemzetállam intézménye. A nagy egységnek azonban már ezen belül sincs nyoma. Két hatalmas ellentétes erő küzd a maga elgondolásaiért, a polgári és a feudális Franciaország.

Amikor XVIII. Lajos Párizsba bevonult, a francia forradalom idején elmenekült emigránsok tömegesen tértek vissza. A külföldön eltöltött évek nem múltak el nyomtalanul annak a csoportnak tagjai fölött, melynek sorából az ellenforradalmi Franciaország teoretikusai és politikusai kikerültek. A francia irodalomtörténet az Oroszországban rekedt, majd onnét visszatérő francia írók tájszemléletében a hóval fedett végtelen orosz pusztá hangulatát fedezi fel. A történész viszont az egyáltalán nem hófehér, szenvedélytől fűtött emigránslelkület kialakulását látja. A menekültek valóságérzete és világnézete a hosszú idő alatt teljesen átalakult. Franciaország eseményeit szemlélve, az emigráció éveiben úgy gondoltak hazájukra, mint ahogy azt a forradalom elején elhagyták. Szemükben a feudális Franciaország még mindig jelentékeny, élő hatalomnak látszott. Nem vették figyelembe, hogy odahaza a forradalmi átalakulás évtizedeiben mekkora változás ment végbe, mely a polgári Franciaországot megszilárdította. Ezt az élethangulatot, mely nem a tényleges helyzet megfigyeléséből, hanem az emigrációs évek keserű tépelődéseiből, tehát irrealitásából táplálkozott, a visszatérők korlátlanul ki akarták élni az ellenforradalomban. E politikai csoport érveit kitűnő írók, mint Bonald, de Maistre és mások, ellenforradalmi elméletei szolgáltatták. A nemzetek különböző életkorú és jellemű egyéniségekhez hasonlíthatók. Ez az organikus államelmélet, mely az államokat élőlények módjára képzelel el, a felvilágosodás racionalis, közboldogsági államtana helyébe lép s szinte közkinccse lesz a XIX. század elején keletkezett államtanok-

nak. Ezt hirdetik a német romantikusok, ezt vallja Stael bárónó. Ez a megállapítás számtalan könyvben és cikkben olvasható, szinte szállóigévé válik és Széchenyi munkáiba is belekerül. Az organikus elméleteket, a nemzeti egyéniségről szóló tanokat a francia ellenforradalom elmélet-írói azonnal értékesítik belpolitikai vonatkozásban. Mint-hogy a nemzetek külön életet élnek, számukra egyedül a nemzeti jellegükkel összeforrt, régi alkotmány lehet megfelelő. Az idegenből átültetett alkotmány értéktelen és ártalmas, mert törést jelent a nemzet fejlődésében. Franciaországban ez az idegen alkotmány, az 1814-es alkotmány levél, az ellenforradalmár szemében az angol rendszer átültetése „papirosalkotmánytétéleivel szemben a francia ellenforradalmár tehát az elmúlt évszázadok tapasztalataira hivatkozik. Ez a tapasztalat azt tanítja, hogy az életben éppen az az egyenlő jellegű társadalom hiányzik, amelyből a Charta kiindul. Egy „régis és nem írt“ törvény — mint Bonald mondja — arra mutat, hogy az életben nagy társadalmi különbségek vannak, rendi tagozódások, külön nemesi társadalom. Ez a rend tényleges történeti produktum, amellyel számolni kell. A francia tradicionalizmus tehát a papíralkotmányokkal, racionális elképzelésekkel szemben azt vizsgálja az egyes intézményeknél, hogy azok mióta állnak fenn s mennyire igazolja őket az évszázadok tanúsága. Ez a felfogás értéktelennek tartja a forradalom berendezéseit, de annál inkább lelkesedik a királyság évezredes intézményeiért.

„La coutume est la mere de la légitimité“ írja egy helyen De Maistre és a francia ellenforradalom ehhez az elvhez hű maradt. A királyságról szóló gondolataikban elsősorban a „régis intézményt“ látták, azt dicsérve főérvük a régiség volt. Ezzel talán többet ártottak a királyság intézményének, mint amennyit használtak. Elmulasztották a királyság olyan vonásairól megemlékezni, melyek az antikvitás területén kívül esnek. Ez a tradicionalizmus túlságosan a saját élethangulatán keresztül nézve, osztálya eszményeinek megtestesítőjét látta a királyság intézményében. Az idő, az antikvitás azonban, mint érték, keveset jelentett a polgárság s a párizsi lakosság szemében. Szociális tartalommal sem a tradicionalista politikusok, sem az elmélet emberei nem tudták a királyság intézményét megtölteni.

Ennek az irányynak társadalomelmélete túlságosan metafizikai jellegű volt. A tradicionalizmus élethangulata akadályul szolgált, hogy Voltaire és Saint Simon országában az ellenforradalom intézményei szélesebb körben kedvelté váljanak. A társadalomszemlélet egyoldalúsága pedig megakadályozta őket abban, hogy az élet jelen-

ségeiből, elsősorban a francia forradalomból okulást merítsenek. Az a forradalom, mely a polgári osztály egész szemléletét és politikáját megváltoztatta, melyből nemzetek tanultak, vagy legalább tevékenységre sarkaló hitet merítettek, a francia ellenforradalmár szemében az „Örök Rossz“ megtestesülése, metafizikai jelenség, mint de Maistre mondja: „la révolution frangaise est satanique dans son essence⁴⁴. A forradalom, a felvilágosodás gondolatának elterjedése folytán mint az ördögi XVIII. század műve következett be. Összetörte az embereket magasabb szerves egységbe illesztő kapcsolatokat. Először gondolati megnyilvánulása jelentkezett és ez a gondolat tovább kísért, úgy a mult, mint az eljövendő századokban.

Ez a felfogás mindvégig a „forradalmi gondolat“ ellen küzd és küzdelmét az elmélet síkján folytatja. Nem igen képes reális következtetéseket levonni a forradalom szemléletéből, annak gazdasági, politikai okait és kísérő jelenségeit alig látja. Így nem képes szociális reformgondolat kialakítására. Bizonyos társadalmi és politikai következtetéseket mindamelllett látunk, ezek azonban részben túlságosan negatív természetűek, részben pedig pozitív részüket nem sikerült megvalósítani. A feudális réteget, az ultrapolitikusokat, az emigrációból hazatérő írókat mérhetetlen elkeseredés fűti azzal a polgársággal szemben, melyet a forradalom szálláscsinálójának tartanak. Tanításuk szerint a polgárság hordozza a forradalom gondolatát, a XVIII. század felvilágosodásának eszméit és ennek megfelelően küzdenek a polgári gondolat ellen. Ez a negatív társadalomszemlélet ellentétet támaszt a polgárság mint tényleges hatalom birtokosa és az ellenforradalmi, de szociális értelemben súlytalan, feudális Franciaország között. Felfogásuk pozitív tétele szerint, amikor a forradalom gondolatát a polgárság képviseli, akkor a politikai életben azokra a rétegekre kell építeni, amelyek nincsenek ettől a gondolattól megferdítve. Ez a réteg a parasztság. Politikai küzdelmükben a túlzók egyre mélyebben le akarnak szállni a parasztság felé, meg akarják termékenyíteni a demokratikus erők révén a francia politikai életet, ezért a választójog kibővítésére törekszenek. Ez a törekvésük azonban a polgár'ság ellenállása folytán nem vezet sikerre.

Ez a demokratikus irány már inkább az ellenforradalmi Franciaország politikusainak, semmint teoretikusainak iránya. Az ultrapárt, a jobboldali politikusok, vidéki nemesek, földbirtokosok, egyre jobban törekednek arra, hogy saját élethangulatuknak megfelelő politikai változást készítsenek elő, kárpótolják az emigránsokat és szociális téren is a régi állapotokhoz térjenek vissza. Ezek a politikai ténye-

zók lassanként szakítanak azzal a tradicionálista írói gárdával, mely elsősorban a tekintély uralmát akarja helyreállítani. Az írók korlátlan tisztelettel tekintenek a trón birtokosára, a politikusok ezzel szemben már tagadják a királynak ama jogát, hogy minisztereit a parlament kisebb pártjaiból válassza s ragaszkodnak a parlamentáris elvhez. Hasztalan tanítja kortársait de Maisire, minden idők legnagyobb tradicionálista, ellenforradalmi teoretikusi arra, hogy az ellenforradalom, a restauráció lényege nem ellentétes irányú forradalom, hanem éles szembenállás mindennel, ami forradalmi. Hasztalan írja, hogy: „Le rétablissement de la monarchie, qu'on appelle contrerévolution, ne sera point une révolution contraire, mais le contraire de la révolution...” Ez már csak az irodalmi tradicionálizmus hite volt, nem a politikai ellenforradalomé, azé a rétegé, amely a demokratikus választójog bevezetésétől várta uralmát és az emigránsok kárpótlására törekedett.

NEGYEDIK FEJEZET

A KORSZERŰ POLGÁRI GONDOLAT

A polgári Franciaország írói nemzedéke a szalonok előkelő világában, a francia nagyvárosokban, külföldi utazások révén és híres írók könyveiből szerezte tapasztalatait, alakította ki gondolatvilágát. Felfogásában a nagy események élményanyaga és a racionalista olvasmányok tanulsága tükröződik. A legnevezetesebb élmény mindenestre a nagy forradalom volt, melyért eleinte lelkesedett, de amelyből az idők folyamán meglehetősen kiábrándult. Napoleon lelkesítő alakja e nemzedék szemében hamarosan átalakul, a szabadság hőseiből rettegett diktátor és a polgári szabadság, a szellemség ellensége, a nép vállán felemelkedett zsarnok lesz. Az olvasmányok között is a legelőkelőbb helyet Montesquieu, a Törvények Szellemének szerzője, foglalja el, aki racionalista volt, de a túlzásoktól ment francia mentalitás korlátái között, mindvégig hitt még a népi különözés törvényében és meg akarta védeni az egyént a már uniformizálásra törekvő állam beavatkozásával szemben. Ami az ő racionalizmusát a XVIII. század korában megkülönböztette a felvilágosodástól, az éllette hatását a XIX. században. Míg az ő művei a francia polgárságra hatottak, addig korának másik nagy írója, Rousseau, inkább a szub-

jektivista német romantikus írói nemzedék körében népszerű, ahol a „romantikus betegség“ terjesztője.

Annak az új írói nemzedéknek, mely a francia polgári politikai fogalmakat megalkotja, a francia polgári irodalom legnépszerűbb egyéniségeinek ifjúkora, a forradalom eseményei közepette zajlik le. Közülök elsősorban Staél bárónő (1766—1817) alakja emelkedik ki. A régi rendszer pénzügyminiszterének, Neckemek leánya, majd később 20 éves korától fogva báró Staél svéd követ felesége, édesanya szalonját már kora gyermekkorában elkápráztatta elmésségével. Hamarosan ünnevelt tagja a társaságnak, akinek a sors módot ad arra, hogy az emberek legkülönbözőbb csoportjait épügy megismerje, mint az idegen országokat és népeket. A forradalomban eleinte a racionalizmus diadalát és a polgári gondolat megtestesülését látja, azonban hamarosan kiábrándul belőle. Napóleont, a zsarnokot meggyűlöli és elszánt politikai küzdelme miatt a császár kitiltja Párizsból. Személyében ritka módon egyesül a politikai bátorság az írói képességekkel, az élményekben gazdag, mozgalmas élet és az elmélyedő analízis.

Kiváló művét, a „De l'influence sur le bonheur des individus et des nations⁴⁴! lapozva, szemünkbe ötlenek az új francia szellemi áramlat alapvető sajátosságai. A nagy felforgató szenvedélyek tönkreteszik az emberiséget, ha az értelem előrelátása a szenvedélyek viharában gátat nem talál. Az új irodalom nagy kérdése a szenvedély — mint az élet terméke. Az érzelem heves tombolása ezekben az írókban aggodalmat kelt és úgy érzik, bizonyos mérsékletre van szükségük. Ez a mérséklő az értelem. A nemzetek élőlényekhez hasonlítanak, ére-nyekkel, szenvedéllyel és nevelőkre van szükségük. A nemzetnevelésnek fontos munkáját a szellemi emberek, az írók vállalhatják, akiknek azután kötelessége, hogy a nemzet testét lázragyújtó szenvedélyekkel szembeszálljanak. A modern vitalista áramlat hatása megnyilvánul az új írónemzedék egyéniségeiben, ezért óvakodnak attól, hogy az életet az értelem rabságába hajtsák, sőt felismerik a nagy szenvedélyek erejét. Azonban kiegyezést akarnak létrehozni a két erő között, hiszen az élet javára szolgál, ha az értelem megvédi a szellem értékeit* a szenvedélyek pusztításától. A kiváló író a „De la Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales“ című művében nemcsak azt állapítja meg, hogy az irodalom társadalmi produktum és a társadalmat befolyásoló tényező, hanem több könyvében hangsúlyoztatja, hogy az írók igazi nevelői is a nemzetnek s a nevelés feladata nem a nagy szenvedélyek felkorbácsolása, az ellentétek kiélezése.

A szenvedélyek károsak és veszélyeztetik az élőlények módjára elképzelt nemzetek egészségét. Az érzelmeket nagy harmóniában lehet feloldani, azokat össze lehet egyeztetni, még a nemzeti sajtóságok sem vezetnek szükségképpen összeütközésre, mondja Stael, a Németországról szóló legkiválóbb munka szerzője. A nemzetek egymás tanítói lehetnek.

Az eljövendő kor egyik nagy polgári ideológusa és politikusa, Benjamin Constant, 1816-ban megjelent korábbi keletű regényében Adolphe tragédiáját írja le, kinek érzelmi világa nem elég mély ahhoz, hogy szenvedélyeiben belső kielégülést találjon, viszont értelme sem elég acélos ahhoz, hogy megfékezze érzelmeit. Innen ered az igazi boldogság hiánya. Mintha ez a hős az egész írói nemzedék és az eljövendő polgári gondolat képét mutatná. Ennek a nemzedéknek nem adatott meg, hogy kitombolja magát a nagy irodalmi szenvedélyekben, ugyanakkor azonban távol esve a felvilágosodás korától, rá kellett eszmélnie a szenvedélyek hatalmára. Ez a nemzedék tehát feladatának tekinti, hogy az értelem világosságánál kiegyenlítő megoldásokat keressen, a fenyegető politikai szenvedélyekkel szemben. Ez a rezignáció polgári attitűdje, amely abban látja a boldogságot, ha sikerül a fenyegető boldogtalanság veszedelmét elhárítania. A politikai szenvedély a szabadság ellen tör, amely pedig magát az életet konzerválja. Ebben a harcban az értelem Szigetére van szükségük, melyre mindig visszavonulhatnak erőt gyűjteni. Az emberi szabadság azt jelenti, hogy az egyént nem semmisítheti meg a zsarnokság s a lélek nemes tulajdonságait nem pusztíthatja el a demagógia.

A szabadság, melyért ez az írói gárda síkra száll, már nem azonos a francia forradalom szabadságelképzelésével. A XVIII. század és a forradalom a szabadságot szoros kapcsolatba hozta az egyenlőség és a politikai demokrácia elvével. A francia polgárság a saját élménytudatában gyökerező szabadságfogalmat akarta megvalósítani, ennek következtében a szabadság gondolatával azelőtt összefonódott egyenlőség elvét épűgy megtagadta, mint a német romantika. A felvilágosodás értelmében a szabadság az egyénnel született eszme, egyenlő mértékbeli érték mindenki számára. Az élesszemű polgári gondolkodó észrevette, hogy a francia forradalom idején a legszélesebb körű demokratikus választójog alapján, az egyenlőség elvének érvényesülésével, népszavazással kötötték gúzsba a szabadságot. Az életfilozófia korában a gondolkodók levonják a nagy élmények tanulságait és a merev dogmatizmus helyett az élet tapasztalataira építenek. E szerint a szabadság sajátos érték, mely csak azokban jelentkezik, akiknek

erre hajlamuk van, Ahhoz, hogy valaki tiszteletet érezzen a szabadsággal szemben, előítéletektől mentes, anyagilag független, emelkedett szellemű, művelt embernek kell lennie. Az emberi egyenlőség deklarációján felépülő szabadságelméletekkel tehát leszámoltak. Az élet más elvekre is megtanította őket. A polgári írók társadalomfilozófiája szerint a nemesség az előítéletek osztálya, melyet korlátlan uralomvágy és idejét múlt bölcsélet irányít. A proletariátus egyetlen értéke a nyers erő, a munka. Ez az osztály még nem jutott el a magasabb értelmi fokra. A szabadság elvének egyetlen hordozója a polgárság. Ez igazolja létét és különleges politikai helyzetét. Hivatása az emberi szabadság nagy kincsét megmenteni a köz számára.

íme a polgári mítosz, amely majd az antikvitással is kérked. Staél asszony szerint a szabadság tipikus hagyományos francia szellemi érték, az új kor sajátjával, az abszolutizmussal szemben. A polgári osztály éppen olyan régi történelmi múltú réteg, mint a nemesség. Még a polgári liberális institúciók is múlttal rendelkeznek. A polgárság kiváló társadalombölcseleje és történésze, Guizot, 1820—22 között tartja előadásait a parlamentáris kormányról. Kimutatja azt, hogy a liberális hagyomány eredete visszanyúlik a feudális korba s ez a tradíció már régóta történelemformáló erő, amely lassanként alakul át az igazi szabadság, tehát a polgári szabadság képére. A romantika korában tehát a szabadság polgári értékét romantikus érvekkel igazolják, a polgárság nem ragaszkodik a forradalomban kompromittált klasszikus — római stílushoz.

Mint a festészetben, úgy a francia szellemi élet más területein is modern motívumok váltják fel a klasszikus ízlést. A polgárság és a klasszicitás között létrejött szakításra jellemző, hogy a nagy polgári elmélkedő, Constant az antik demokráciával helyezi szembe a modern kor demokráciáját. Az előző korszak hőse a fórumon szereplő politikus, aki a tömeg szavazata révén emelkedik a magasba. Az új polgári felfogás meggyűlöli azt a demokráciát, mely az egyént porszemmé változtatja és megfosztja őt a mélyebb ellenállás azon képességétől, amely csak az igazi szabadságban gyökerezhet. A pusztá demokráciában az egyén porszem, mely ki van szolgáltatva a diktátornak. Stael asszony szerint a forradalom tanulságai alapján Franciaországban nem lehet többé demokráciáról beszélni. Azok közé, akik talán óvatosabban fogalmazzák meg tételüket, de alapjában ugyanezt gondolják, tartozik Constant is, aki a demokráciának valami újabb formáját keresi, a klasszikus demokrácia helyett a modern élet politikai kifejezését.

Elgondolása szerint az egyén a klasszikus ókorban, fontos politikai kérdésekben szabadon dönthetett és olyan jogokat gyakorolt, melyeket manapság az uralkodók, vagy a vezetők számára tartanak fenn. Polgári életében ugyanakkor rabszolga volt, hisz a többség akaratára megfoszthatta jogaitól és szabadsága áldozatul eshetett a politikai szenvedélynek. Mi tehát a teendő? At kell térni a modern demokráciára. Az egyén ebben oly módon gyakorolja politikai tevékenységét, hogy jogát tulajdonképpen átruházza az általa választott képviselőre. A lényegbevágó politikai kérdésekben nem dönthet minden egyes polgár. A népszavazás megszüntetésével az emberi szabadságot és méltóságot nem fenyegeti annyira az egyéni szenvedély, a hullámzó tömeghangulat. A követek, képviselők higgadtabb légkörben az ellenvélemény meghallgatásával dönthetnek. íme az új francia polgári élethangulat, az emberi szenvedélyekkel szemben kiegyenlítésre törekvő magatartás jelentkezése, politikai téren.

A kor polgári gondolkodóinak felfogását nemcsak a közvetett demokrácia kiépítésére irányuló törekvés jellemzi, hanem az is, hogy kialakítják az elit-uralom egyik modern, polgári elméletét. A közvetett demokrácia gyakorlását is bizonyos elitre kell ruházni, az értelem bizonyos foka, anyagi függetlenség, szélesebb látókör legyen szükséges ahhoz, hogy valaki a politikai jogokat gyakorolja. Szerintük természetesen ez az elit réteg a polgárság, melynek külső ismérve az anyagi jólét és adózás. A polgári Franciaország tehát a cenzusos választójog híve s annak gyakorlását anyagi javakhoz köti.

A szabadság védelmére a közvetett demokrácia, az elituralom, még mind nem elegendő. A közvetett demokrácia megvéd a népszavazások kitörésétől, az elituralom bizonyos szelekciót jelent a képviselők színvonala tekintetében, mindezek mellett azonban fenyegethet a felülről jövő diktatórikus hatalom zsarnoksága is. Biztosítékot kell nyerni az uralkodótól, hogy az nem fog hatalmával visszaélni. A biztosítékok megakadályozzák, hogy egyes csoportok diktatúrára törhessenek. Az 1814-es alkotmánylevelével a francia polgárságot kielégítette, a polgári politika tehát tiszteli ezt az alkotmányt, reá hivatkozik és aggodalommal szemlél minden olyan jelenséget, amelyet ezzel ellentétesnek talál. Az angol alkotmányos élet mintájára mégis arra törekszik, hogy az alkotmány védelmére, a felülről jövő forradalmakkal szemben, biztosítékot szerezzen. A politikai élet és az erőviszonyok változása szerint különböző tényezőket tart e szempontból fontosnak. A politikai élet zavartalan alkotmányos menetének fontos biztosítéka az esküdszék, a bírói függetlenség, sőt a sajtószabadság is, melynek

segítségével az erős polgári társadalom az emberi szabadságot, tehát a kor nagy értékét fenyegető diktatórikus törekvésekkel szembe szállhat.

A francia polgári gondolat osztályának értékeit akarja megvédeni, bármely oldalról irányuló támadással szemben. Az értékek között a legmagasabb a polgári szabadság, ennek biztosítása azt jelenti, hogy az emberi lélekben minden állami, vagy demokratikus beavatkozással szemben, egy körülhatárolt szférát őriz meg, amelyben az értelmes emberek elgondolkozhatnak a politika zűrzavaros eseményei felett. Így egyeztetni össze a francia polgári gondolat az életet az értelemmel, a szabadságot az állammal s teremt liberális szintézist.

ÖTÖDIK FEJEZET

KONSTRUKTÍV ERŐK ÉS AZ ÚJ ALKOTMÁNY

Itt a fehér ellenforradalmárok harcias csoportja politizál, amott a művelt racionalista polgári Franciaország tartja felszínen a polgári szabadság elvét és a forradalom vívmányait. A politikai harcok élesek, a küzdelem kemény. Vájjon ezek a széthúzó erők nem viszik-e katasztrófába azt a francia államot, amelynek keretében, évszázadok frondörködése után, forradalom köszöntött be, mely vállalta a harcot egyedül egy világgal szemben s amelynek területét a vesztett háború után ellenséges csapatok szállták meg.

x4z állami élet zavartalan menetét a széthúzó erőkkel szemben hatalmas konstruktív tényezők biztosítják. A politikai ellentétek kiegyensúlyozása a bölcs uralkodó feladata. Az új kormánynak szövetségeseket kell keresnie és Oroszországban meg is találja a helyreállított monarchia jóbarátját. Meg kell teremtenie a békés gazdálkodásra való átmenetet, védekeznie kell az angol ipari versennyel szemben, segítenie kell az agrárválság által sújtott francia termelőkön.

Ezfelek a jelentékeny konstruktív tényezők XVIII. Lajos (1814—1824) személyében, az új alkotmány rendszerében, a racionalista hagyományokat őrző francia hivatalnokosztály erkölcsében és az állammal szoros kapcsolatban álló gazdasági élet anyagi erőforrásaiban jutnak kifejezésre.

Az ellenzéki Franciaország és a haladó polgárság között a békés küzdelem lehetőségét 1815 után XVIII. Lajos államférfiúi bölcsé-

sége és törvénytisztelete teremtette meg. 1815 július 8-án, mikor újra bevonul Párizsba, a király már 60. évében jár. Az ellenforradalom, túlzásától nemcsak előrehaladott korának higgadtsága tartja távol, hanem egész lelki alkata is. A francia felvilágosodás finomtollú íróinak hatása alatt nevelődött értelmisége számára idegenek maradtak az ellenforradalom antiintellektuális törekvései. Eszménye az a francia király, ki az ország minden lakosát egyformán tartja alattvalójának s az elmúlt korszakok bűnöseivel szemben a megbocsátás királyi kegyelmét gyakorolja. Elítéli az ellenforradalmi terror' kilengéseit s nem örvend Ney elfogatásának sem. Hivatásának őszinte átérzése nem engedi meg, hogy a volt emigránsok bosszújának egyszerű politikai eszköze legyen. Ez a réteg XVIII. Lajos fivérében, Artois grófjában, talált pártfogóra, aki később X. Károly néven jutott a trónra. Palotája, a „Marsan pavilion⁴⁴, gyülekező helye lett az ellenforradalmároknak, a volt emigránsoknak s az újonnan választott ultra képviselőknek, kiket fehér Jakobinusokénak gúnyoltak.

XVIII. Lajos már hatalmi érdekből sem mondhatott le a forradalom vívmányairól, melyek a királyi hatalmat is növelték. Nem áldozhatta fel a centralizált hivatalnokosztályt, a központi adminisztrációt. A tisztviselők a fölvilágosodás és polgári haladás szellemében végezték a királyi hatalom és a modern állam kiépítésének, valamint az ügyek vitelének nehéz munkáját.

A polgári Franciaország kialakulását a racionalista hagyományokban élő hivatalnokosztály átmentése elősegítette és ugyanakkor sokszor keresztezte a központosított adminisztrációval szemben akkoriban természetesen ellenséges érzületű ultrák politikai terveit. Ennél is jelentősebb volt az, hogy az uralkodó nem függesztette fel és nem változtatta meg az 1814-es alkotmányt. Ez az alkotmánylevél parlamenti alkotmányt ad az országnak, elismeri a francia forradalom birtokváltozását és törvényelőtti egyenlőséget biztosító magánjogát, lehetővé teszi jogilag az ország polgári fejlődését. Igaz, hogy alakjában a Charta az abszolút királyság korára emlékeztet s tulajdonképpen a király által a nemzetnek juttatott ajándéknak mutatkozik, az is tény, hogy társadalmilag fenntartja a nemességet és államvallásnak nyilvánítja a katolikus vallást. Mindezek a tulajdonságok azonban, melyek a túlzó baloldal szemében később annyira ellen-szenvesek, jelentőségben eltörpülnek az alkotmánylevél sarkalatos pontjai mellett, mint amilyen a kétkamarás képviselőrendszer bevezetése, vagy a megelőző korszak magánjogának és a Code Napoléonnak elismerése. A kormányzás és a törvényhozás hatalmát az alkot-

mánylevél megosztotta a király és a nemzet által választott képviselők között. A magas adó alapján választott képviselői kamara és a király által kinevezett, méltóságukat öröklő pairek kamarája dönt a törvények sorsáról és szavazza meg a költségvetést. Az úgynevezett cenzusos választójog nagy ajándék a polgári Franciaországnak. Biztosítja minden 30 éven felüli francia férfinak, ki évente legalább 300 frank egyenes adót fizet, az aktív s minden 40 éven felüli, 1000 frank évi adót fizető polgárnak a passzív választójogot, az 5 évre választott képviselői kamara tagjainak egyötöd részét minden évben kisorsolja és új választás alá veti. Ezzel megadja a lehetőséget a polgári Franciaországnak arra, hogy politikai akaratát a jövőben kedvező feltételek mellett és alkotmányos formák között juttassa kifejezésre. A magas cenzusos választójog feltétlenül a polgárság politikai érdekeit szolgálja és hamar kihívja maga ellen a feudális körök támadását.

Kezdetben az ultrák kifogásolják, hogy az alkotmány nem mondja ki határozottan azt, hogy a kormányt a királynak a többségi pártból kell kineveznie. Eleinte nem hangzik el tiltakozás az alkotmánylevél később hírhedtté vált XIV. paragrafusával szemben, mely ' a kormánynak biztosítja a jogot, hogy az állam biztonsága és a törvények végrehajtása érdekében tetszése szerint rendeleteket bocsáthat ki.

A hivatalnokosztály fenntartása és az alkotmány kibocsátása mellett a nyugodt fejlődés harmadik jelentős biztosítója a francia gazdaság életerejéé volt. Itt ugyanaz a folyamat tapasztalható, amelyet politikai téren mestéri módon figyelt meg, a régebbig francia fejlődésben, Ranke. Elmúlt évszázadok során a francia birodalom egységének képviselője, a király, nem semmisíti meg a rendi kereteket, hanem hasznosítja őket a korona hatalmának növelésére. Ismeretes, hogy már Colbert idejében szoros kapcsolat jön létre a gazdasági élet rejtélyesnek látszó új erői és az államhatalom között. Napoleon alatt ez a folyamat erősödik s a restauráció után rohamosan fokozódik.

A bankrendszer, az ipari vállalkozások finanszírozása igénybe veszi az állam segítségét, az új kapitalisztikus erők nem szakadnak el az államtól. s Szoros együttműködés figyelhető meg a magántőke és a nagy politika vezetése között, a nagyipar szervezése állami segéllyel történik.

A gazdasági élet érdekazonosságának felismerése nem állítja szembe a földbirtokos Franciaországot az ipari tőkével. Küzdhet egymással az ultra politikai érzelmű földbirtokos és a városi polgár, — a gazdasági kérdésekben képviselőik megegyeznek egymással. A legkevesebb politikai támadást a francia védővámrendszer hívja ki maga

ellen, az a rendszer, amely abból a naiv elképzelésből indul ki, hogy a gazdaságpolitika célja minél kevesebbet hozni be külföldről és minél többet exportálni. Ezt a kezdetleges igazságot nemcsak megérti, hanem alá is írja a két szélsőséges tábor, hiszen a védővám épügy kedvez a francia gabonának, mint az iparcikkeknek.

HATODIK FEJEZET

A BÉKE PROBLÉMÁI

Alighogy XVIII. Lajos Párizsba bevonult, példáját nyújtotta a szenvedélymentes kormányzásnak. Legyőzte ellenszenvét a forradalomban kompromittált politikusokkal szemben és első kormánya élére Talleyrand-t állította. Tagja volt a kormánynak a forradalom gyűlölt egyénisége, Fouché is. Szerepeltek benne a császárság alatt ismert, kimagasló politikusok. A jobboldal az 1815 augusztusi választásokon olyan hatalmas többséget kapott a kamarában, hogy a túlzó királypárti képviselőkkel szemben alig maradt ellenzék. XVIII. Lajos elmés és nem kevésbé ironikus megjegyzése szerint találni sem lehetett volna „jobb“ kamarát. Ilyen légkörben a kormány nem sokáig maradhatott uralmon, annak ellenére, hogy Fouché már korábban lemondott. A béke aláírása előtt, magas kitüntetésekkel ékesítve, hagyta el Talleyrand kormánya a politikai élet küzdőterét. Utódjára hárult a második párizsi béke aláírásának kellemetlen feladata és azoknak a belpolitikai nehézségeknek leküzdése, melyeket a „feltalálhatatlan kamara" ultra többsége okozott.

A restauráció második kormányának élére Richelieu került, aki súlyos bel- és külpolitikai helyzetben vette át az ügyek vezetését. Az amnesztiajavaslat sorsa mutatja, milyen nehéz volt belpolitikai téren békés átmenetet teremteni, a bosszúért lihegő ellenforradalmár többséggel szemben. Az ultra többség mindenben keresztelte az uralkodó, illetve a kormány kiegyenlítő szándékát. A kormány 1815 december 8-án, Ney tábornok kivégzése utáni napon, nyújtotta be az amnesztiajavaslatot. Ennek a törvénynek feladata lett volna jogi téren áthidalni a viharos eseményekkel telt két korszakot. A király véget akart vetni az egyéni akcióknak, jogrendet és biztonságot akart teremteni. A jobboldali többség azonban politikai fegyvert óhajtott kovácsolni magának a forradalom, illetve a napóleoni uralom bűnöseinek üldözésé-

vei. A javaslat rendelkezései szerint elvben általános amnesztiát nyernek mindazok, kik Napoleon uralma alatt, illetve a 100 nap alatt, tisztségeket töltöttek be. Számbelileg jelentéktelen kivételek törik meg az elvet, így törvényes szankciókat alkalmaznak azokkal szemben, akik a proskribáltak jegyzékén szerepeltek. Egyrészükhöz két hónap alatt el kell az országot hagyniok, épúgy, mint a Bonapartecsalád összes tagjainak. Ez utóbbiak a jövőben nem gyakorolhatnak polgárjogokat. E száműzésre ítéltéknek vissza kell adniok azokat a birtokokat, melyeket Napóleontól nyertek adományképpen. A birtokok visszaszállnak az államra. A vásárolt birtokokat hat hónap alatt értékesíteniök kell. A forradalom bűnösei közül a javaslat csak azokat zárta ki a bűnbocsánatból, akik közönséges bűncselekményeket követtek el, illetve akik ellen törvényes eljárás indult, vagy bírói ítéletet hoztak. A jobboldali többség rendkívül nagy elégedetlenséggel fogadta ezt a javaslatot és arra kényszerítette a kormányt, hogy a törvényhez kiegészítést csatoljon, amely a „visszaeső királygyilkosok⁴” ellen irányul. Az ultrák azokat illették ilyen elnevezéssel, kik annak idején XVI. Lajos halálára szavaztak és később Napóleontól, a gyűlölt zsarnoktól, állást fogadtak el. Ez a módosítás számos ismert politikust érintett, úgyhogy az 1816 január 7-én elfogadott amnesztia-törvény értelmében az előző korszak több aktív politikusa elvesztette polgárjogát és egy hónap alatt köteles volt az országot elhagyni.

Az amnesztiajavaslat sorsa beszédes példája annak, milyen nehézségekbe ütközött XVIII. Lajos mérsékelt irányának[^] érvényesítése a belpolitikában. Talán még súlyosabbak voltak azok a nehézségek, melyekkel a külpolitika terén kellett megbirkóznia. A kormánynak meg kellett szüntetnie az idegen megszállást, békét kellett kötnie, meg kellett szilárdítania az ország külpolitikai helyzetét és rendbe kellett hoznia, súlyos hadisarc lefizetése után, az állam pénzügyeit. A nagy nemzeti feladatokat a következő egy-két év alatt, a „feltalálhatatlan kamara” feloszlátása után, a francia restauráció kitűnő miniszterelnöke, Richelieu Armand Emánuel herceg, (1766—1822) oldotta meg. Az emigráns réteg értékesebb részének e tagja kiváló gazdasági és szervező képességekkel rendelkezett. Parlamenti gyakorlata hiányzott és később sem tudta belátni annak jelentőségét, hogy programjának megvalósítását erős kormánypárt alakításával segítse elő. Az oroszországi emigrációban, mint Odessza kormányzója, nagy sikereket ért el, nem volt ideje a tépelődésre, hanem minden erejét a gazdaságpolitikai reformok és hasznos alkotások keresztülvitelére fordította. Ennek megfelelően, hazatérve, elsősorban a szervezés és gazda-

sági újjáépítés munkája érdekelte. A védővamos rendszer alapjait ő vezette be. Orosz kapcsolatait diplomáciai téren is értékesítette, megalapozva azt az együttműködést, amely a restauráció korában mindvégig a francia külpolitika szilárd pillére maradt. E kapcsolat haszna mutatkozott a második párizsi béke megkötésénél is, amelyet ugyan a közvélemény, sőt részben a kormánypárt is rendkívül kedvezőtlennek tartott, amely azonban mégis sokat köszönhetett a cár jóakarátú támogatásának. Az orosz szövetségesnek volt köszönhető, hogy Elzász-Lotharingia el nem veszett és Franciaország területe nagyobb maradt, mint volt a forradalom előtt. A hadisarcot 700 millió frankban állapították meg, e mellett gondoskodott a békeszerződés a külföldi magánhitelezők követeléseiről is. A szövetségesek az összes követelések biztosítására 150 ezer főnyi hadsereget helyeztek el Franciaország tizennyolc erődítményében. A megszállást legfeljebb öt évre tervezték, abban a reményben, hogy ez alatt Franciaország kifizeti a hadisarcot és gondoskodik a megszálló seregek ellátásáról.

Bármily ügyesen dolgozott a francia diplomácia, a győztes hatalmak négyes szövetsége egyelőre Franciaország nélkül alakult meg, Anglia, Poroszország, Oroszország és Ausztria részvételével. Richelieu legsürgősebb teendője a megszállás megszüntetése és a hadisarc kifizetése volt, távolabbi feladata pedig, hogy Franciaország felvételét a vezető hatalmak diplomáciai szövetségébe kieszközölje. Ezeket a feladatokat kitűnően oldotta meg. A megszálló csapatok számát már 1817 februárjában 30.000 fővel csökkentették, 1818-ban pedig megállapodtak abban, hogy a seregek november 30-a előtt kivonulnak az országból. Erre a célra hatalmas összegeket kellett mozgósítani. A megszálló hadsereg fenntartása sokba került. Végre sikerült az angol bankároktól felvett kölcsönök segítségével és bonyolult pénzügyi műveletek végrehajtásával rendezni a napóleoni háborúk után fennálló súlyos anyagi helyzetet. Az aacheni kongresszus végül lehetővé tette a megszállás megszüntetése mellett azt is, hogy az eddigi négyes szövetség Franciaország felvételével ötös szövetséggé bővüljön. E nagy feladatok elvégzésénél a kormánynak figyelemmel kellett lennie a külföldi barátok hangulatára is. Az első időkben az ultra forradalom volt külföldön ellenszenves, néhány évvel a restauráció után megismerte a miniszterelnök azt a kedvezőtlen hatást is, melyet a francia politika némely baloldalinak látszó jelensége keltett, úgy Metternichben, mint a mindinkább konzervatív irányú I. Sándor cárban. Franciaország barátai azt a tanácsot adták Richelieunek, hogy keressen kapcsolatot a jobboldallal. A miniszterelnök ezért, az 1818-iki októberi

választások hatása alatt, az ultrák szövetségét kereste. Fel akarta áldozni a király egyik kedvenc hívét, a hadügyminisztert, akinek helyébe szélső ultra minisztert akart kinevezni. Ezek a törekvések már nem a békére való átmenet jegyében folytak le, hanem a francia belpolitikai életnek szóltak.

HETEDIK FEJEZET

A BELPOLITIKAI FEJLŐDÉS 1830-IG

Amikor a megszálló csapatok francia földről kivonultak, az ország nem csupán a sok száz millió frank hadisarc és a megszálló seregek fenntartási költségeinek összegével lett szegényebb, de tántogó ür maradt a Louvreban is, Rembrandt, Rubens, Dürer, Tizian, Van Dyk, Raffael, Michel Angelo megannyi remekműve helyén. Visszavándoroltak eredeti helyükre mindazok a műtárgyak, melyek akár egyszerű rablás, vagy a békeszerződések révén kerültek Napoleon idejében a francia gyűjteményekbe. Így távozott el a Haldokló gladiátor, a Laokoon-csoport, a Capitoliumi Vénusz és a belvederei Apollo. 2065 festmény, 130 szobor, 150 relief s az emailtárgyak, etruszk vázák, egyéb műkincsek megszámlálhatatlan tömege hagyta el az országot, XVIII. Lajos ígérete alapján a szövetségesek átkutatták a francia gyűjteményeket és hosszú kocsisorban szállították vissza Napoleon zsákmányát.

Mindez s az új határokra vonatkozó intézkedések nem járultak hozzá az idegen hatalmak, főleg a poroszok, népszerűségéhez. Mintha a jakobinus kor gyűlöletben izzó nemzeti érzése, a demokráciának és a nacionalizmusnak ez a különös vegyülete lángolt volna újra fel a francia lelkekben. Az 1814-ben hivatalossá nyilvánított lilios Bourbon-lobogóval szemben a trikolor pártja a nemzeti színek jegyében tömörítette a restauráció kérlelhetetlen ellenségeit. A magát liberálisnak* vagy függetlennek nevező nacionális demokratikus párt mögött gyülekezett a napóleoni hadsereg leszerelt tisztjeinek, az elbocsátott tisztviselőknek, az emigránsok visszatérítő kísérlete miatt nyugtalan nemzeti javak tulajdonosainak, a radikális érzelmű polgároknak és lelkes egyetemi ifjagnak csapata a többi elégedetlenek seregével. „A szövetségesek hátizsákjában Párisba csempészett“ Bourbonokat mind egyformán gyűlölték. Ez a gyűlölet erős hangon nyert kifejezést a

népszerű francia költészetben, elsősorban a demokratikus Napoleon-kultusz irodalmi előharcosának, Bérangernek, lírájában. A liberálisok képviselője a kamarában egyelőre jelentéktelen, a politikai porondon inkább a mérsékelt polgári és ellenforradalmi Franciaország hívei mozgolódnak, az elsők az alkotmányos pártban, utóbbiak az ultrák között.

A kétkamarás parlament választásai a napóleoni idők gyakorlata alapján folytak le 1815 augusztusában. A jelöltek listáját kinevezett testületek állították össze s a szavazók csak ezekből válogathattak. A Chambre introuvablet 1816 szeptemberében a király feloszlatta és az új választásokat az alkotmányos kormány vezette, amely a királynál is royalistább kamara idején olyan nehéz küzdelmet folytatott a kormányzás jogát magának követelő ultra többséggel. A kormány erőlködéseinek eredményeképpen az alkotmányosok elnyerik a többséget, 258 képviselő közül 12 független liberális és csak 88 ultra érzelmű. Richelieu az ügyeket 1818 december 29-ig vezeti. Kormányában helyet foglal az új politikai típus megszemélyesítője, a fiatal Décazes (1780—1860). Tipikus ellenforradalmi karrier XVIII. Lajos korában! A király kegyence, jövődö miniszterelnök, 1811-ben a francia legfőbb törvényszék bírója, a Bourbonok híve mindvégig, Napoleon visszatérésekor gárdát akar szervezni a király védelmére, nem írja alá a sürgönyt, mellyel társai a visszatérő császárt üdvözlnek, elveszti állását és menekülni kénytelen. Az ellenforradalom alatt megsejti, hogy az eljövendő években a politikai karrier előfeltétele nem az ellenforradalmi elvek hangoztatása, hanem a király rokonszenve lesz. Fennen hirdeti, hogy a király mérsékelt politikájának híve, XVIII. Lajos bizalmát elnyeri és immár Richelieu kormányának minisztere. A jobboldali színezetű kabinetben a mérsékelt baloldallal tart, épp ellenkezőleg, mint a miniszterelnök, aki a szélső baloldal sorozatos választási győzelmei következtében a jobboldal megerősítésére törekszik. A liberális képviselők száma 1817-ben 25, 1818-ban 45, 1819-ben már 90, ez az előnyomulás ellenszenves a konzervatív külföldi hatalmak szemében. A király kegyence nem helyesli a miniszterelnök jobboldali orientációját s amikor Richelieu lemond, az ügyek vitelét Dessolle tábornok veszi át névleg, tényleg azonban Décazes az úr. Személyében az alkotmányos, királyhű, ultraellenes középpárt kerül uralomra, melynek gerincét az alkotmány párt képezi. Ennek a kormánynak sorsát az a merénylet pecsételi meg, melynek 1820 február 13-án áldozatul esik Berry herceg, a király unokaöccse. A merényletet egy fanatizált forradalmár követi el és ezt az alkalmat az

ultrák kihasználják, mozgósítják a jobboldali közvéleményt, azt hirdelve, hogy a baloldallal kacérkodó irányzat politikája nyilvánvalóan ismét felfordulásra, forradalomra vezet. Az idős királyt környezete arra kényszeríti, hogy ejtse el kedvenc miniszterelnökét. Visszatér Richelieu, ki 1821 decemberéig vezeti másodszer az ügyeket. A francia jobboldal ezalatt megerősödik. Richelieu utóda, Viliéle, a kitűnő jobboldali párttaktikus, aki egyaránt ért a kormányzáshoz és a hatalmas jobboldali párt összetartásához. Miniszterelnöksége idejére esik az emigránsok kártalanítása, a forradalom alatt elvett ingatlanokért. Fontos érdek volt, hogy ez a régóta húzódó kérdés lekerüljön a politikai, illetve gazdasági élet napirendjéről. Az új birtokosoknak is érdekében állott, hogy a föld tulajdonjoga biztosíttassék számukra s ne fenyegetse őket az a veszély, hogy egy esetleges szélső jobboldali uralom alatt földjeiket visszaadják eredeti tulajdonosaiknak. Sok birtokos azonban a föld tényleges visszaadását szerette volna. Viliéle mérsékelt terve a pénzkárpótláson alapult. A jobboldali irányzatnak e legjelentősebb szociális természetű intézkedése nem elégítette ki az emigránsokat, de felingerelte azt a polgári közvéleményt, mely az emigránsok milliárdos megajándékozását méltánytalannak tartotta. Szerinte a forradalom alatt minden osztály szenvedett, a kárpótlásnál mégis csupán egy réteg kielégítésére törekedtek, különben is — kérdezték a baloldali politikusok — ki kényszerítette az emigránsokat arra, hogy hazájukat elhagyják és miért kell megjutalmazni azokat, akik Franciaország ellen külföldön összeesküvéseket szőttek.

A Viliéle vezetése alatt egységessé vált, erős kormányzópárt programjában e mellett olyan feladatok szerepelnek, mint a csatornázás, közlekedésügy megjavítása és alapvető agrártörvények életbeléptetése. Ezeket a feladatokat a kormány kitűnően meg is oldotta. Külpolitikai vonatkozásban sikerrel járt a spanyol beavatkozás, mely Franciaország tekintélyét növelte. A spanyolországi hadműveletek 1823 december elején fejeződtek be s ugyanakkor a kamarát is feloszlatták. A márciusi választások a külpolitikai akció sikere következtében a kormánypárt teljes győzelmével végződtek. A kamarai ellenzék szinte megsemmisült. Elkövetkezett a feltalálhatatlan kamara, a Chambre introuvable analógiájára az „újra feltalált kamara“, az 1827-ig üléselő „Chambre retrouvée“. A baloldal veresége azonban csak a kamarai választásokon nyilvánult meg ilyen kirívó módon, a közvéleményben a jobboldali intézkedések és az új uralkodó, X. Károly (1824—1830) magatartása nyomán az ellenzéki gondolat megerősödött. Ellenzéki volt a hangulat a pairek kamarájában is. 1827

júniusában éppen a felsőház ellenállása akadályozta meg annak az új cenzuratörvénynek elfogadását, amely a közvélemény teljes gúzsba-kötésével rendkívül megerősítette volna a kormányhatalmat. A bátor ellentállás hatása Párisban rendkívüli volt. A nemzetőrség szemlélén a király jelenlétében viharos tüntetést rendeztek a „Reakciós minisztérium” ellen. Viliéle tanácsára a király feloszlatta a nemzetőrséget és a pairek kamarájába jobboldali tagokat nevezett ki. 1827 novemberében a miniszterelnök váratlanul új kamarai választást írt ki, abban a hitben, hogy az 1824-es győzelmet meg tudja ismételni. A közvélemény hatalmával szemben túlbecsülte azokat a lehetőségeket, melyeket a választási technika a választást vezető kormány számára biztosított. A jobboldal súlyos vereséget szenvedett, mire a kormány lemondott.

A politikai élet irányításában ekkor, a választás és a közvélemény hangulata mellett, harmadik belső hatalmi tényezőként, a király személye lépett. XVIII. Lajos ki akarta egymással békíteni a két Franciaországot, a feudális és a polgári társadalmat. X. Károlyról köztudomású volt, hogy e délceg katona és gáláns gavallér lelkében az ellenforradalmi szenvedély, a feudális életfelfogás, a polgári politikusok elleni gyűlölettel párosult. A király a baloldal lassú lejáratását tűzte célul a parlamentben, amikor 1828 januárjában Martignac személyében olyan politikust nevezett ki miniszterelnökké, aki a közreputas politika híve volt és arra törekedett, hogy megnyerje a baloldali ellenzék rokonszenvét is. Ezt személyi engedményekkel remélte elérni. Visszahelyezték állásukba a jobboldal uralma alatt katedráiktól megfosztott tanárokat, ezek között a doktrinerek egyik szellemi vezérét, Guizot-t. Az angol forradalom kiváló történetírója 1822-ben kénytelen volt elhagyni a Sorbonnet. Szerinte a történelmi fejlődés végső célja a középosztály, a polgárság uralomrajutása. Ugyancsak ezt fejtegeti az emberi civilizáció történetéről írott népszerű munkájában. Irányának követője Thiers, a Napoleon kultuszt, a szinte imperialista szíriezetű polgári nacionalizmust hangsúlyozta műveiben. A mérsékelt kormány alig egy éve vezette az ország ügyeit, amikor az ultra ellenállás és ezzel karöltve a személyes okokon alapuló baloldali pártintrika megbuktatta Martignac kormányát.

A polgári politikusok hamarosan belátták, hogy politikai érzéketlenségük milyen súlyos következményekre vezetett. A király elérkezettnek látta az időt arra, hogy a nyugodt munka menetét akadályozó politikai herce-hurcákat megszüntesse és szilárd személyi uralmat kezdeményezzen. Kedvenc emberét, Polignac herceget (1780—

1847) nevezte ki miniszterelnökké, kinek személyében ismét egy volt emigráns került uralomra. A herceg azonban nem tartozott az emigránsok ama fajtájához, melynek kitűnő képviselője Richelieu volt, hanem az ellenforradalmár emigránsok típusát testesítette meg. Uralomra került az 1816-os évek politikai köre, amelyről már azt lehetett volna hinni, hogy az ellenforradalom szellemét soha többé fel nem idézheti. A polgári Franciaország a király lépését nyílt kihívásnak tekintette. A cenzúra nem volt képes mérsékelni a hírlapok heves támadásait s a miniszterelnök tehetetlen volt a háborgó parlament baloldali többségével szemben. A kamara 1830 márciusi feliratában szeméremre veti a királynak, hogy nem veszi figyelembe a korszellem változását. A polgári közvélemény bizalmatlanságára hivatkoznak, azzal a királlyal szemben, aki egy polgári országban feudális értelemben akart jó király lenni, hangoztatva, hogy inkább fát vágna uralkodása helyett, minthogy azt cselekedje, amit egyesek tőle az angol minta szerint kívánnak, hogy uralkodjék — de ne kormányozzon. Az események rohamosan haladnak a forradalom felé. Az uralkodó a feliratra a kamara elnapolásával felel, majd májusban feloszlatja azt. Az új választásokon azonban az ellenzéki képviselők száma 221-ről 274-re növekszik.

A politikai fejlődés szemlélete arra a megállapításra vezet, hogy a belpolitika menetét az ellenforradalom után, minden jobboldali törekvéssel szemben, egyetlen döntő körülmény határozta meg. Franciaország a forradalom következtében, az új alkotmányban is biztosított vívmányok révén, polgári állam lett. A francia politikai életben mindazonáltal állandó hullámlás mutatkozott a belpolitikai események kialakítására döntő jelentőségű tényezőkkel összefüggésben. Az egyik ilyen jelentékeny tényező a király személye volt (XVIII. Lajos fölényes intellektusát, kiegyenlítő természetét X. Károly korszerűtlen ellenforradalmár lelkisége váltotta fel), a másik a választójog, a választási eljárás, a harmadik pedig a közvélemény.

„Szálljunk le minél mélyebben a választójog kiterjesztésében, hogy a középosztály betörését a politikai életbe megakadályozzuk, hisz aiúióta a világ fennáll, a középosztály a forradalom pártja!“ Ezek a jellemző kifejezések a későbbi jobboldali miniszterelnök Viliéle ajkáról hangoztak el, az ellenforradalmat követő választójogi viták folyamán. Az ultrák az 1814-es alkotmánylevél cenzusos intézkedéseivel ellentétben kezdetben a legszélesebb rétegeknek is biztosítani akarták a választójogot, hogy a parasztság széles tömegeinek bevonásával törjék meg a városi polgárság politikai hatalmát. Az

elsőfokú választáson a 300 frankos határt 50 frankra akarták leszállítani, sőt akadtak olyan jobboldali képviselők is, akik azt sürgették, hogy választó lehessen minden olyan francia férfiú, aki 25, vagy 30 frank évi adót fizet. Két millió francia gyakorolhatta volna a választójogot még abban az esetben is, ha az 50 frankos alapot fogadták volna el és a választás nem lett volna 80—90.000 jómódú szavazó privilégiuma. Így akarta a francia jobboldal a népi erők segítségével parlamentáris úton megvalósítani az ellenforradalom szociális és világnézeti programját, a nagyiparosok hatalmának megnyirbálását, a voltaire-i szellem kiirtását s a hivatalok megtisztítását a kompromittált elemektől. A javaslatot nem lehetett megvalósítani a király és az alkotmányos polgári kormány ellenállása következtében. A választást a 300 frankos cenzus alapján, a régi közvetett választási módszerrel hajtották végre, melyben a jelölő bizottság tagjait a kormány nevezte ki. 1816-ban az új kamara alkotmányos többsége hosszú időre lehetetlenné tette az ellenforradalmi tervek megvalósítását, a parasztság politikai jogainak megadását. Az új törvényben teljes mértékben érvényesül a polgári szellem, megmarad a cenzus. Guizot, a polgári osztály missziós hitének lelkes hirdetője, boldogan üdvözölte az 1817-es választójogi törvényt. Helyeselte, hogy a választás nem általános, tehát szakít a nagy számok törvényével és nem teszi magáévá „az álegyenlőség forradalmi elvét“, a polgárság által annyira gyűlölt demokratikus elvet. A képviselők száma 258, ebből évente egyötödöt kisorsoltak és új szavazásra bocsátottak. Megszüntette a törvény a közvetlen választás rendszerét, a választók névjegyzékét pedig a prefektusok állították össze. 1816 után számos szélső baloldali képviselő került a kamarába, az ellenforradalom után alig egy-két évvel kisebbségben maradtak az ultrák, kiknek politikai tábora, a francia parasztság nem rendelkezett választójoggal. A választás titkos, a cenzus elve lényegileg 1848-ig érvényben maradt. Amikor a jobboldal 1820-ban uralomra került, az új választójogi törvény már inkább a jómódú vidéki földbirtokosok számára kívánt nagyobb politikai befolyást biztosítani. E törvény a mandátumok számát 258-ról 430-ra emelte. A választókerületekben első fokon 258 képviselőt választottak, a virilisták negyedrésze azonban újra összegyűlt a megyei székhelyeken és még 172 képviselőt választott. A nagy adófizetők, a vidéki nagybirtokosok tehát tulajdonképpen kétszer szavaztak. Az új törvény szakított az időközi választások rendszerével, ami egy alkalmas időpontban végrehajtott választás esetén hosszú, nyugodt uralmat biztosított a kormánynak. Ez magyarázza a jobboldal

hosszú uralmát a spanyolországi beavatkozás sikeres befejezése utáni időszakban. 1827-ben kiküszöbölték a választói névjegyzék összeállításánál felmerülő kirívó hibákat, az új intézkedések szerint közszemlére kell tenni a listát, akit abból kihagytak, felszólalhatott s a hatóságok 5 napon belül döntenek voltak kötelesek a panasz ügyében. Az úgynevezett júliusi rendeletek újabb módosításokat hoztak, melyek azonban nem léptek hatályba, mert közben kitört a júliusi forradalom.

A politikai élet menetének harmadik jelentős tényezője a közvélemény volt. A sajtó által befolyásolt közvélemény már a forradalmi Franciaország idején is jelentékeny történetformáló erőnek bizonyult s a francia történetírás Condorcetben a korai zsumalizmus vezéralakját ismeri fel. Stael asszony felfogásában a közvélemény titokzatos erő, olyan tünemény, amely a jelenkor jellemét a múlttól megkülönbözteti, fékezi a szenvedélyeket, az antiszociális ösztönöket s megtanítja az embereket a társadalmi keretek között való elhelyezkedésre. A francia- közvélemény azonban messze eltért ettől az ideális elgondolástól s a helyett, hogy a szenvedélyeket mérsékelte volna, inkább fokozta őket. A polgári Franciaország azonban mindig hű maradt a sajtószabadság elvéhez. A helyzet hasonló volt a választójog tekintetében elfoglalt állásponhoz, hiszen a lapalapítás tulajdonképpen kapitalista előjognak bizonyult. Az 1819-es sajtótörvény értelmében a lapalapításhoz 300.000 frank nyílt kaució volt szükséges, 10.000 frank járadékot hozó óvadékot kellett deponálni Párizsban s 5000 frankot a vidéki lapoknál. A törvény fenntartotta a bélyegadót is. Mivel minden lappéldányt 10 centime sajtóbélyeggel és 5 centime postabélyeggel terheltek, az előfizetés is csupán a gazdag polgárok részére volt lehetséges, hiszen a lapokat nem árulták példányonként. A hirdetési jövedelmet ebben az időben még nem ismerték. A kapcsolat rendkívül szoros volt az előfizetők és a hírlap között, minthogy a lap léte olvasóitól függött. Az előfizetési árak magas volta kizárta azt is, hogy valaki több hírlapot járathasson. Az 1819-es törvény a sajtóügyekben az esküdtszék illetékességét állapította meg. A jobboldali Franciaország, a közvélemény baloldali iránya ellen, a lapok cenzúrázásával és szigorú sajtóítéletekkel védekezett. Az 1820-as, illetve 1822-es sajtótörvény biztosította a kormány számára a lapbetiltás jogát, utóbbi a sajtóügyeket az esküdtszék helyett a rendes bíróságokhoz utalta. A pairek kamarája 1827-ben megakadályozta a retrográd sajtótörvény jogerőre emelkedését, a kormány azonban rendeleti úton vezette be a cenzúrát. Martignac kormánya megszüntette az előzetes cenzúrát, valamint a sajtónak bírói úton való üldözését,

olyan esetekben, amikor a közölt cikkben megfogható bűncselekményt nem találtak, csupán a tendenciát kifogásolták. Ez a sajtótörvény leszállította a kaució összegét is, ily módon szinte korlátlan szabadságot engedélyezve az ellenzéki sajtó fejlődésének. Felülkerekedett a korlátot nem ismerő, szélsőséges irány. Az antiklerikális polgári lapok minősíthetetlen hangon írtak a jezsuitákról, sőt, az 1830-as algíri hadműveletek idején még a katonai kérdésekben sem mérsékeltek hangjukat. X. Károly híres júliusi rendelete ezért főként a sajtószabadság korlátozására irányult.

A huszas évek végén a sajtó által irányított közvélemény teljesen baloldali, ellenzéki szellemű volt. Egyaránt bírálta a katolicizmust, a kormányzatot, sőt az egész rendszert. A jobboldal csupán Berry herceg meggyilkolása alkalmával használhatta ki, belpolitikailag, a közvélemény hatalmát.

A belpolitika eseményeinél nem hagyható teljesen figyelmen kívül a külföld szerepe sem, mely mindjobban összekapcsolódik a közvélemény befolyásával. A restauráció után a külföld először az ellenforradalom idején avatkozott be, bizonyos mértékig, a belpolitikába, amikor a megszállás alatt a követek Párizsban összejöveleket tartottak, melyeken a kormányt mérsékletre s az ellenforradalmi terrorcselekedetek megszüntetésére intették. Az aacheni konferencián Franciaország külföldi barátai azt tanácsolták a miniszterelnöknek, hogy akadályozza meg a szélső baloldal, a független liberálisok és nacionalisták előretörését. A huszas évek vége felé a külföldi közvélemény a liberális baloldal súlyát növelte. A szigetország sajtója ugyanis ebben az időben már meglehetősen befolyással rendelkezett. Az angol gazdasági körök gyűlölték a Bourbonokat, mert terhükre írták azt a francia gazdasági rendszert, amely a maga autarchiájával leküzdhetetlen akadályokat gördített az angol iparcikkek kivitele elé. Rokonszenvük a polgári körök felé irányult, kiknek uralmától szabadabb gazdaságpolitika bevezetését várták. Megnyilvánult ez a rokonszenv abban is, hogy teret engedtek lapjaikban a francia ellenzéki politikusok nyilatkozatainak és cikkeikben X. Károlyt támadták.

NYOLCADIK FEJEZET

A JÚLIUSI FORRADALOM

Az „emigránsok milliárdja“, a szentségtörők ellen hozott „klerikális törvények“ s a mindenütt szimatolt „jezsuita veszély“ miatt felháborodó és a feudalizmus visszatérésén aggódó polgári közvélemény írói X. Károly uralma óta állandóan azt hirdetik, hogy veszélyben forog a francia alkotmány. A király a közhangulattal és a parlamenti erőviszonyokkal számolva, Martignac személyében olyan politikust állított a kormány élére, kiből a kamarai baloldal is megbízható volna. A javarészt baloldali pártintrikák azonban megbuktatták a kormányt. A király erre személyi kormányt nevez ki, mely jobboldali politikusokkal kormányozza az országot. A polgári közvélemény azzal vádolja a királyt, hogy állandóan megsérti az alkotmány szellemét. Az uralkodó felfogása szerint azonban az alkotmány, melyet a király kegye juttat az országnak, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy személyi kormányt nevezzen ki.

A kormány most visszaemlékezve a spanyol akció sikerére, az algíri hadműveletek megindításával akarja a közvéleményt lecsillapítani. 1830 július 4-én a franciák elfoglalják Algírt s mérhetetlen kincsek jutnak az állam tulajdonába. A júliusi választásokon 274 ellenzéki képviselővel szemben a miniszterelnök pártja mégis csupán száz mandátumot tud elnyerni. Az ellenzéki hangulat erősebb mint valaha. A szenvedélyes sajtó elvakultságában a katonai érdekekkel sem törődik. Ilyen körülmények között adja ki 1830 július 26-án a király az ú. n. júliusi rendeletét. Ennek jogalapja — a király felfogása szerint — az alkotmánylevél 14. §-a, mely egyes esetekben megengedi, hogy a király rendeleteket adjon ki. Ezek a rendeletek megszigorítják a sajtótörvényt, a felsőházban több új jobboldali tagot neveznek ki, feloszlatták a júliusi választásokon megválasztott, de még össze nem ült kamrákat. Végül az új kamara megválasztására rendeleti úton új választói jogot léptetnek életbe.

A júliusi forradalom kitörésének főoka, hogy a király nem sejtette lépésének következményeit. Nem hitte, hogy magatartását az alkotmány durva megszegésének minősítik. Király és közvélemény az alkotmányt eltérően értelmezte.

A polgári doktrinerek a francia alkotmányban a polgárság tökéletes diadalának törvénybeiktatását akarták látni. Felfogásuk szerint

a francia alkotmány elfogadásával a király tulajdonképpen kötelezvényt írt alá a forradalomban győztes francia polgárság számára. Ez az alapgondolata Guizoték történetiszemléletének, mely szerint a nagy forradalom, sőt a történelem eddig kifejtett dinamikája nyugvóponttra jutott a polgári rend győzelmével. Az alkotmány e győzelem békeszerződése. A király azonban egészen másként értelmezte az alkotmányt. XVIII. Lajos szövegezése szerint az alkotmány a király ajándéka a nemzet számára. Az ő idejében ezek az eltérő alkotmánymagyarázatok még nem vezettek összeütközésekre, hisz a politikai élet hangadó szereplői az alkotmányos párt tagjaiból kerültek ki s az ellenfél közös volt: az ultra Franciaország. Megváltozott a helyzet azonban X. Károly trónraléptével, ki szoros kapcsolatot tartott fenn a jobboldali Franciaországgal s ennek kedvezett. A polgárság véleménye szerint ő tehát nem vonta le a forradalom tanulságát, durván megsértve ezzel az alkotmányt, mint a polgárság győzelmét szentesítő okmányt. Ezzel kapcsolatban az ifjabb polgári nemzedék teljesen beleélte magát egy olyan történeti analógiába, melyben az uralkodó szintén nem vonta le a forradalom tanulságát. A polgári történészek és publicisták közül egyre többen és egyre hangosabban hivatkoznak arra, hogy mekkora a hasonlóság a Bourbonok és a Stuartok korszaka között, A külföldi, angol történelmi szituációba való beleélés határozza meg a huszas évek vége felé a francia alkotmányos küzdelem színezetét. Amikor a baloldali politikusok a Bourbonokat és a Stuartokat összehasonlítva, X. Károlyt II. Jakabnak nevezték^{el}, az angol és francia állapotok között rokonvonást véltek felfedezni. Az 1688-as dicsőséges angol forradalom lényege a kor egyoldalú politikai történetiszemlélete szerint az, hogy az alkotmányt fenyegető II. Jakabbal szemben az angol polgárság alkotmányos ellenállás útján az alkotmányos érzületű Orániai Vilmost emelte a trónra. Egyszerű dinasztia-változással tulajdonképpen forradalom nélkül lehetett áthidalni Angliában egy olyan helyzetet, melyben az uralkodó elmulasztotta figyelembe venni, hogy az alkotmány a forradalom győzelmének biztosítása. Ha a helyzet azonos, ha a Bourbonok olyanok, mint a Stuartok, akkor a további teendők Franciaországban is hasonlóak. Itt sincs szükség új forradalomra. Hisz ez már 1789-cel kezdődött és a polgárság győzelmével befejeződött. Az újabb forradalom átcsaphat szociális térre is és veszélyeztetheti az előző forradalom polgári vívmányait. A történeti analógia, a polgári mítosz továbbfejlődik. Lassanként megtalálja hősét is. Csak régimódi történelmi regék érték be azzal, hogy a régmúlt idők embereiből alkottak maguknak „hősöket“. A pol-

gári legenda hőroza a jövő, sőt a jelen embere, az eljövendő király, ki megvalósítja a polgári álmokat. Ez volt Lajos Fülöp, Egalité Fülöp fia, a forradalom volt tábornoka, aki annak idején atyjával együtt csatlakozott a forradalomhoz. Atyját a forradalom a guillotine alá küldötte, a fiúból forradalmi tábornok lett. Vitézül harcolt a külföldi csapatok ellen, majd nemsokára Svájcba, Amerikába és Angliába ment. Ezekben az években szükös viszonyok között élt és kapcsolatban maradt a forradalmi kormányokkal. A restauráció után megbékült az uralkodóházzal. Vagyonai viszonyai rendbejöttek. Úgy látszott, hogy minden hatalmi aspirációról lemond. Párisi szalonjában intellektuális emberek, polgári politikusok, írók és tudósok gyűltek össze. Ez a benyomásokra hajlamos társaság mindenáron túlozni akarta a Bourbon- és Orléans-család közötti ellentéteket, abban az időben, amikor a francia trónon az ellenforradalmár körökkel rokonszenvező X. Károly ült. Lassanként feloldódtak azok az ellentétek, melyek angol politikai analógia és francia belpolitikai valóság között fennállottak. Úgy látszott, az analógia máris valóság! Hisz a polgári mítosz eljövendő hőse, a későbbi Lajos Fülöp, ott élt közöttük, felfogásuk szerint eleven ellentéte annak a X. Károlynak, ki lassanként reaktiváltatta a francia ellenforradalom embereit s intézkedéseivel az írók, tudósok és szellemi emberek írói szabadságát veszélyeztette. Minél jobban féltek ezek attól, hogy X. Károly túlzó jobboldali diktatúrát teremt, annál ösztönösebben menekültek ahhoz a vigasztaló gondolathoz, hogy az „alkotmányos“ forradalom révén esetleg trónra kerülő új uralkodó az angol analógia példájára a polgári érzelmű Orléansi herceg lesz . . .

A forradalomra vezető egyik tényező a király és a polgári radikalizmus eltérő alkotmányfelfogása, a másik a fiatal francia generáció elégedetlenkedése a társadalmi állapotokkal. Ez a fiatal nemzedék távortartotta magát a politikai ellenzék gondolatvilágától, amely nem elégítette ki, hisz semmi reális szociális tartalmat nem fedezett fel abban. Még ellenségesebben foglalt állást e nemzedék a jobboldali irányzatokkal szemben. Felfogása szerint a francia katolicizmus a feudális Franciaország szövetségese, a Bourbonok társadalmi támasztéka. E fiatalok lelkében a társadalmi különbségek valósága egy ideális, sőt idealizált, eszményi egyenlőségen alapuló világfelfogással ütökött össze. A francia egyetemi nevelés rendszerében a Napóleontól pártfogolt természettudományos színezetű realista irány továbbra is érvényben maradt. A divatos eklektikus filozófia az emberi szabadság alapján viszont egy eszményi humanista világ szépségeit tárta a fiatal-

ság elé. Az életbe lépő ifjak állandó konfliktust tapasztalnak eszményeik — melyek tiszteletére a Cousin-féle filozófia tanította őket — s a realitás között. Az ellentét mellett képtelen volt elhaladni ez a vére, francia szellemi alkata és tanulmányai következtében túlracionalista fiatalság. Különbözik pedig e realitás jelentkezett a pályakezdet nyomasztó küzdelmeiben is. Akár elhelyezkedéséről, akár embertársai boldogulásáról volt szó, a francia ifjú összeütközéseiben tulajdonképpen a társadalmi különbségek világával találta magát szemben. A forradalom utáni nemzedék nem tudta megérteni ideális világképe és a valóság között kirobbanó ellentéteket. A francia forradalom új világrendet teremtett, a francia alkotmány szerint a törvény előtt mindenki egyenlő. Hogyan lehetséges mégis, hogy a valóságban az emberek közötti különbségek erősebbek, mint valaha? Hogyan lehetséges, hogy akár a pénz, akár az előkelő szalonok világára, akár a magas hivatalnokok körére tekintett, ilyen szembeütő különbséget kellett látnia francia és francia között?

Talán a „Rouge et Noir“ hősenek sorsa mutatja be a legszemléletesebben azt a típust, amely a társadalmi különbségek akadályával szemben vívott harca és egyéni boldogtalansága következtében lázadó lesz. Stendhal regényében már az alulról feltörő, tanult ember küzdelmét látjuk a társadalmi különbségek őserdejének ragadozó embervilágában. A regény hőse Soréi, az ács fia, ki tanulmányai elvégzése után házitanító lesz s kinek hányatott élete során Stendhal a francia társadalmi különbségek egész világával ismerteti meg az olvasót. Mint házitanító számos összeütközés után jut el egy előkelő párizsi márkai házába, ahol a márkai leánya beleszeret. A leányt éppen az vonzza és serkenti küzdelemre, hogy oly embert szeret, kit társadalmi téren egy egész világ választ el tőle! A fiú szerelmében viszont ott látjuk az alulról jött ember minden elkeseredését a sok megaláztatásért és összeütközésért. E jellemzően korszerű s a társadalmi különbségek tényétől befolyásolt érzelmet, a bosszú, elkeseredés s főleg emelkedni vágyás bonyolult szövevényét, nem olyan egyszerű megoldani. Hiába akarja a leány atyja e szokatlan szerelmet legalizálni azzal, hogy a fiú nemesítésével és katonai kinevezésével a társadalmi különbségeket áthidalja. A korabeli francia társadalom, mint a regény tanulsága is mutatja, nem bocsátott meg egykönnyen annak, aki alulról jött s kinek energiája a társadalmi különbségek elleni küzdelemben őrlődött fel. A leleplezések és tragikus összeütközések következtében a korrajz hőse gyilkos lesz s bírái előtt kifakadva, a kétségbeesés gyűlöletét kiáltja a társadalom szemébe, mielőtt feje a nyaktiló alá hull.

A júliusi forradalomban immár történeti cselekedetté fornlódva látjuk azt a belső átalakulást, mely ilyen társadalmi összeütközések kövekezményeként a fiatal francia nemzedékben végbement.

A regényekben egyéni konfliktusok, az életbe kikerülő és a társadalommal harcban álló fiatalember mellett szenvedő és küzdő anyák, hitvesek, barátok, egyéni sorsok szerepelnek. A valóságban ezek mellett a fiatal nemzedékben bizonyos kollektív folyamatok jelentkeztek, azonos olvassmány, társaság s végül forradalmi tervezgetés formájában. Tépeldéseik során a francia forradalom egyenlőségi elve ragyog fel ismét lelkükben, amikor a társadalmi egyenlőtlenségekkel szemben találják magukat. De őket már nem a polgárság bonyolult szabadságértéke izgatja, olyan társadalomról álmodoznak, mely a tényleges emberi egyenlőség elvén épül fel, hol nincs tagozódás polgári és feudális világ között, hol nem király uralkodik, hanem egyenlőjogú polgárok által választott köztársasági elnök. Főleg az Eszakamerikai Egyesült Államok demokráciájáért lelkesednek s ennek tanulmányozására folyóiratot adnak ki. De a legtermészetesebb az, hogy az egyenlőség elvén keresztül, olvassmányaikban a francia forradalomhoz térnek vissza. Ok is átértékelik a francia forradalmat. Ez az átértékelés a doktrinereknél, Guizot könyvében, úgy történik, hogy a forradalomban a polgárság politikai győzelmét látják. A fiatalok szemében a francia forradalom nagyszerű kísérlet az emberi egyenlőség, az igazi demokrácia megalkotására. A doktrinerek szerint a francia forradalom befejeződött, hisz a polgárság uralmát biztosították. A fiatalok úgy vélik, a forradalomnak nincs vége, hisz az egyenlőség elvét és a demokrácia uralmát nem sikerült megvalósítani, a társadalmat nem alakították át. Csillogó szemekkel hallgatják volt konvent tagok elbeszélését és új forradalomról álmodoznak. Szemükben ez nem alkotmányos ellenállás, hanem tényleges társadalmi forradalom, az egyenlőség és demokrácia nevében. A munkásosztály tagjaival hamarosan kapcsolatba kerülnek, hisz demokratikus felfogásuk szerint nincs válaszfal az emberek között. Hamarosan felhasználják a titkos társaságok páholyait. Fiatal forradalmárok megalakítják az igazság barátainak körét. A húszas évek közepétől kezdve a kormány erélyesebben lép fel e titkos társaságok ellen. Mikor 1828-ban az ellenzék győzelmet arat, a titkos társaságok hatalmas tüntetést rendeznek Párizsban. Igaz, hogy e tüntetést leverik, de a demonstráció során a tüntetők megismerik egymást s kialakul a forradalmi fiatalság szellemi vezérkara is. Több terv merült fel az irányban, hogyan készítsék elő a forradalom kitörését.

Az alkalom elérkezett a júliusi rendeletek kiadásával. Ezek a rendeletek háborús és belpolitikai szükségintézkedések a király szemében, ki pár konzervatív férfiúval való tárgyalás után túltette magát alkotmányjogi kételyein, kiadta a rendeleteket, s a helyzetet annyira nem találta veszélyesnek, hogy nem is tartózkodott Párizsban, hanem vidéken vadászott. A francia polgárság felfogása szerint azonban ez intézkedések durva inzultusok „a francia alkotmány“ ellen. „A legélesebb alkotmányos ellenállás, elszánt alkotmányos védekezés indokolt“ tették hozzá a polgári politikusok. Ennek megfelelően parlamenti vezérek, bankárok, képviselők és szerkesztők az alkotmányos ellenállás módjait tárgyalják, az adó megtagadásának lehetőségeiről beszélgetnek s elhatározzák, hogy dacolni fognak a cenzúrával. Ezt Thiers aláírásával publikálják is. „E rendeletek hatásának pszichológiai körülményei kedvezőek arra, hogy létrejöjjön a forradalom⁴⁴ — ez viszont a francia fiatalság, a párizsi forradalmi vezérkar felfogása.

Jelképes jelentőségű, hogy a fiatal forradalmárok a tüntető munkásoknak azt a jelszót adták ki, hogy a forradalom kitörésének az alkotmány éljenzésével kell megkezdődni. A párizsi fiatalok érzik gyengeségüket s óvakodnak attól, hogy a mérsékelt polgári réteg rokonszenvét elveszítsék a társadalmi forradalom ígéinek hangoztatásával. A szedőmunkások, kik a lapok megjelenésének szünetelése miatt július 26-án az utcára sereglenek s nyomukban más tüntetők φ alkotmánylevelet éljenzik s a kormányt s az alkotmányellenes rendeleteket pedig szidalmazzák. Július 27-én a külvárosokban már összeütkeznek, este összetörik a lámpásokat, felszakítják a kövezetét és barrikádokat emelnek. A helyőrség alig 14.000 emberből áll, a katonaság fegyvere nem sokkal jobb, mint a tüntetőké s a szűk utcák kedveznek a forradalmároknak. Július 28-án komoly küzdelmekben kifárasztják a helyőrséget, mely ugyan a városháza irányában visszaszorítja a tüntetőket, a katonaság azonban kimerül, felváltás nincs, a tüntetők a háromszínű lobogót lobogtatják s a katonákat éljenzik, mire több ezred csatlakozik hozzájuk. Huszonkilencedikén a helyőrség olyan katonákból állott, kik előző nap izzó melegben, étlen-szomjan talpon voltak, kik éjszaka sem nyugodtak s kik közül 28-án egy, 29-én két ezred pártolt át a tüntetőkhez. Így 29-én a forradalom utcai harcokból diadalmenetté változott. A forradalmárok a Panthéon körül csoportosulva, tömött sorokban vonulnak át a Pont-Royal-on és sorra következik a középületek elfoglalása. A csapatok védekezve hátrálnak, s a Louvre-t a svájci őrség sem menti meg. Ennek eleste után a nép

kezére kerülnek a Tuilleries-k, a csapatok végleg feladják Párizs középületeinek védelmét s kivonulnak a városból.

A forradalom tehát úgy zajlott le, amint azt a padlásszobákban és a titkos társaságokban elképzelték. Viszont úgy fejeződött be, kompromisszummal, ahogy az a polgári politikusok érdekeinek megfelelő volt. Július 30-ra virradó reggel Thiers és Mignet aláírásával ellátott plakátok lepték el Párizs házait. Ezek az Orléansi herceg királysága mellett agitáltak. Azt mondták, hogy X. Károly visszatéréséről szó sem lehet, mert megsértette az alkotmányt, személye pedig a reakciót jelenti. A köztársaság — folytatta a plakát szövege — harcba sodorná Franciaországot egész Európával. Dicsérő mondatok következtek Lajos Fülöp egyéniségéről, demokratikus érzéséről és népszerűségéről. Személye nem volt ellenszenves a fiatalság előtt sem, mely a forradalmat ugyan sikeresen megrendezte, de a győzelem után meglehetősen tanácstalan maradt. A vérmesebbek diktatúráról ábrándoztak, az opportunisták azonban tárgyalásokat kezdtek azokkal a Párizsban maradt kamarai képviselőkkel, kik az Orléansi herceg környezetét alkották.

X. Károly aggodalommal hallotta a híreket s unokája, V. Károly javára lemondott a trónról, majd elmenekült az országból. Párizsban ezalatt megegyeztek Lajos Fülöp személyében. A fiatal demokraták jóindulatú állásfoglalásában nagy szerepet játszott az, hogy politikai vezérek, Lafayette, Béranger is Lajos Fülöp mellett foglaltak állást. A fiatalság igazi hangulatát azonban a mozgalmak egyik hőse, Cavaignac fejezte ki egyik levelében. Azt írta, hogy a júliusi napok végén azért engedett a köztársasági érzelmű fiatalság, mert nem érezte magát elég erősnek arra, hogy forradalmi akaratát tökéletesen megvalósítsa.

A leendő királyra azonban még egy nagy feladat hárult. A Palais Royalból át kellett haladnia a barrikádokon, a nagyrésztben köztársasági érzelmű forradalmár tömegeken keresztül a község házára, ahol a forradalmi bizottság gyülekezett. A feladat sikerült. Lajos Fülöp bátran lovagolt, e szép júliusi napon, a nehéz terepen át. A polgári politikus és a polgári Franciaország örömben tombolhatott. E hősi lovaglásban szeme előtt történeti mítoszuk hőse, az eljövendő nagy polgári király elevenedik meg, aki kielégíti belpolitikailag a polgárság óhajait s külpolitikai téren is meg fog felelni annak az elképzelésnek, melyet olvasmányok, történeti munkák és teóriák alapján róla alkotott. . . Erről álmodozhattak a „dicsőséges napok“ szép befejezése után. Az álmok azonban nem valósultak meg.

A FEBRUÁRI FORRADALOM ELŐZMÉNYEI

Már nemcsak Isten kegyelméből, mint elődje, hanem „Isten kegyelméből és a francia nemzet akaratából“ uralkodik a módosított alkotmánylevél értelmében a franciák új királya, Lajos Fülöp, a polgár- király, mint hívei mondják, a barrikádok királya, mint külföldi ellenségei nevezik. A doktrinerek alkotmányos elképzelése érvényesül abban a tényben, hogy a módosított alkotmánylevelet most már nem a király kegye juttatja az országnak, mint az 1814-es Charte esetében, hanem a „nép“, azaz a polgárság szövegezi az alkotmányt, melyet a király elfogad. A módosított alkotmány szerint a király nem adhat ki többé a gyűlölt júliusi intézkedésekhez hasonló rendeleteket. A katolicizmus most már nem államvallás, hanem az új alkotmánylevél értelmében: a francia nép többségének vallása. Ezt az engedményt az antiklerikális érzelmű polgárság kapja. A belpolitika új berendezéseit az 1830 -as forradalom évében s nem sokkal azután is a kamara végzi el, amikor sajtóügyekben visszaállítja az esküdtzéki bíraskodást, rendezi a helyi közigazgatások ügyét, illetve — meglehetősen virilista alapon — szabályozza a községi választások lefolyását. A választási cenzust, a hírlapi kauciót leszállítják. Most már évi 200 frank adó fizetése aktív választójogot biztosít minden nagykorú francia férfinak, minek következtében a 30 millió lakosságú országban 200.000* körül ingadozik a választók száma.

Lajos Fülöp uralmának polgári jellegét azonban nemcsak az adja, hogy a cenzusos választójog az aránylag magas adót fizető jó módú lakosság politikai privilégiumává teszi az alkotmányos jogok gyakorlását. Lajos Fülöp minden lépésével, szinte minden gesztusával, séta közben elmaradhatatlan ernyőjével is hangsúlyozza, hogy a polgári közvélemény rokonszenvét szeretné elnyerni. Felesége fogadónapjain polgári családokat hív meg s ilyenkor a királyi familia nőtagjai kézimunkázva fogadják a vendégeket. A király gyakran sétál Párizs utcáin, elbeszélget a kisemberekkel, meghallgatja a munkások panaszait. A királynak szüksége van a népszerűsége. Ezzel kell pótolnia azt a tekintélyt, melyet uralkodók számára rendes körülmények között a legitimitás biztosít. Ahhoz azonban, hogy igazán népszerű legyen, túlságosan is polgári. Hírek terjednek arról, milyen kicsinyes eszközökkel növeli családi vagyonát, jellemző, hogy egyízben azzal

gyanúsítják, hogy betegséget színel, hogy a nyugtalanság okozta tőzsdei árzuhanásban olcsóbban vásárolhasson értékpapírokat. A polgárság rokonszenvének, ragaszkodásának biztosítását viszont külpolitikája akadályozza meg, mely a közvélemény nagyrészen szemében túlváatosnak, sőt gyávának látszik. Többízbem szemére vetik, hogy nem számol a francia nép becsületével, mely az 1815-ös „gyalázatos44 béke megváltoztatását követeli, sőt sokan kifogásolják, hogy nem valósítja meg a feladatot, mely a korszak felfogása szerint a francia nemzet nagy missziója: az elnyomott népek felszabadítása, a világ-szabadság.

Uralma tehát egyaránt nélkülözi a legitim király lélek mélyéről fakadó konzervatív tekintélyének, valamint a polgári élet nagy hatalmasságának, a népszerűségnek varázsát. Érzi gyöngeségét, erőtlenségét s uralmának bizonytalanságát; fő igyekezete arra irányul, hogy személyi kormányt alakítson.

Ez azonban nem könnyű feladat. Ha egyelőre nem is vesszük figyelembe a sok belpolitikai zavaró körülményt (V. Károly híveinek, illetve Berry hercegnőnek legitimista mozgalma, Napoleon herceg kísérletei, egyre növekvő köztársasági propaganda), magában a királyhú kamarai pártban is olyan belső differenciálódások jöttek létre, amelyek épp a személyi kormányzat problémája miatt keletkeztek. A volt alkotmányosokból, doktrinerekből s mérsékelt baloldaliakból tömörült hatalmas Orléansi-párt uralkodik a kamarában, melynek tagjai egyetértenek abban, hogy Lajos Fülöp uralmát biztosítani kell, hisz ez elsőrendű polgári érdek. Ezen túlmenőleg azonban, a személyi kormányzat kérdésében két nagy csoport alakult ki. A régi doktrinerek, kiknek száma természetesen megnőtt, élükön a fáradhatatlan Guizot-val, elismerik a király jogát, hogy személyi akaratát bizonyos formák között a politikai életben érvényesítse. Thiers vezetésével a fiatalabb generáció azonban azt a felfogást képviseli, hogy a király uralkodik, de nem kormányoz, az alkotmány értelmében a király nem szólhat bele a dolgok intézésébe s a többségi pártból kell kormányt alakítania.

A belpolitika kormányváltásokban, pártmozgalmakban kifejezésre jutó eseményeinek történetét részben ez az ellentétes felfogás határozza meg. A másik tényező a külpolitikai sikereket sürgető nacionalista közvéleménnyel kapcsolatos. Amikor a francia liberalizmus szoros nemzeti kapcsolatairól emlékezünk meg, vissza kell gondolnunk a *Staelék által fogalmazott polgári liberalizmusra*. Akkor a szabadság-koncepciókat mindig elmés figyelmeztetések tömege követte,

melyekben e nagyszerű írók a szenvedélyek végzetes következményeit fejtegették. Eleinte ez a szinte klasszikus, szigorúan polgári szabadság-fogalom együtt jelentkezett a középosztály lelki alkatából fakadó mérséklet, szenvedélymentesség követelményeivel. A fejlődés során azonban a szabadság odavezetett, hogy az egyének és csoportok, minden korlátozás nélkül, saját élménytudatukból, pillanatnyi hangulatokból folyó elképzeléseiket az általános politikában akarják érvényesíteni. A liberalizmus által a tekintélyek és dogmák „uralmától“ felszabadított egyén immár a nagy nemzeti politika kérdéseiben sem korlátozta magát. A liberalizmus következtében felszabaduló egyének korlátlan nacionalizmusának „közvéleménye“ jelentéktelen esetekben is kész a nemzeti becsület veszedelmét látni s ilyenkor az országban a felháborodás érzelme jut kifejezésre, amit a nemzeti sajtó még inkább fokoz. Ez a történeti jelenség még meglehetősen új a polgárkirályság politikusai előtt. Érthető tehát, hogy sok politikus inkább akar hódolni a liberális nacionalista közvéleménynek, ennek az új szuverén hatalomnak, mint a Tuileriák lakójának. A közvélemény ugyanis politikai érvényesülést, sikert és népszerűséget jelent. Az uralkodótól — ki érzi, milyen bizonytalan alapon nyugszik uralma s ki felelősséggel tartozik önmaga előtt az ország sorsa miatt — sokszor a visszahúzódnak intelmét, óvatos tanácsait hallják a miniszterek, ők azonban gyakran inkább népszerű politikusok akarnak maradni, mintsem népszerűtlen miniszterek. A külpolitikai eseményekkel kapcsolatos állásfoglalások sokat megmagyaráznak a politikai változások jelenségeiből egészen Guizot hosszú uralmának kezdetéig, 1840-ig. Laflitte kormánya a forradalom után lemond, mert nem tud megbirkózni a közhangulattal, mely a világszabadság megvalósítását várja s beavatkozást sürget az elnyomott lengyelek, olaszok érdekében. Ugyanakkor azonban Lajos Fülöp tudja, milyen nehézségekbe ütközik uralmának elismertetése a konzervatív hatalmak részéről. A népszerűtlenség veszélyeivel Casimir Périer száll szembe, az igazán hivatott, doktriner párthoz tartozó politikus, ki a forradalmi kormányok utóda, de nem követője, leszámol a külpolitikai illúziókkal, megszilárdítja külföldön a polgárkirályság helyzetét. A belpolitikában is erre törekszik, erélyes kézzel irányítja a választásokat s nagyszámú mérsékelt többséget hoz létre. Périer 1832 május 16-án áldozatul esik a pusztító kolerajárványnak, mely Franciaországban 200.000 emberéletet követelt. 1836-ig azután kisebb változatokkal a nagy tehetségek kormánya következik, melynek egyszerre tagja az Orleanista-párt három vezérégyénisége: Broglie herceg, Guizot és Thiers. 1836-ban szétbomlik a

koalíció s pár hónapig Thiers kormányoz, kinek utóda azonban nem tud többséget szerezni s az ellenzék megbuktatja. Ezekben a küzdelmekben, Thiers győzelmében a király személyi kormányzatával szemben való védekezés gondolata jut kifejezésre. Az elvet legerélyesebben Thiers képviseli, aki azonban csak 1840 márciusától októberig marad a kormány élén. Bukásánál ismét külpolitikai mozgalmak játszanak szerepet. Ez időre esnek Mehemed Ali egyiptomi alkirály hatalmi törekvései. Egyiptom függetlensége Alival az élén megfelelően Franciaország érdekének, de nem Angliáénak, amely aggodalommal szemléli Franciaország diplomáciai aktivitását keleten. Franciaországban fellángol a nemzeti lelkesedés a független Egyiptom érdekében. Sürgetik a fegyveres beavatkozást. Anglia a keleti kérdésben az 1840 július 15-i londoni egyezményben a legnagyobb titokban megegyezik eddigi legnagyobb ellenségével, Oroszországgal. Franciaország diplomáciai elszigeteltségbe kerül, miközben a francia közvélemény valóssággal tombolva követeli a beavatkozást. Az angolbarát érzelmekek izzó gyűlöleté válnak. A Szigetország perfidiájáról beszélnek, nem tudják megérteni, miképp lehet az, hogy két liberális közvéleményű ország ne értse meg egymást Kelet problémáiban. A közvélemény sürgeti, hogy Franciaország szálljon szembe Angliával, folytassa az afrikai akciót. Thiers nem akarja elveszíteni a közvélemény rokonszenvét. Az európai háború a levegőben lóg. Thiers rendkívüli katonai póthitelt kér. Behívják a szabadságolt katonákat s a miniszterelnök harcias trónbeszédet szövegez. A király ezt visszautasítja s Thiers a liberális nacionalizmus tapsai közepette hagyja el miniszterelnöki székét.

Most körülbelül az a helyzet ismétlődik meg, mint Casimir Périer idejében. Guizot lesz a politikus, ki a király óhajára leszámolt a külpolitikai illúziók keresztülvihetetlen részével. Soult váltja ugyan fel Thierst a miniszterelnöki székben 1840-ben, de valójában Guizot miniszter kormányoz, ki 1847 szeptemberében formailag is miniszterelnök lesz.

Guizot Ferenc (1787—1874), a kiváló történétíró, protestáns ember, az angol történet és intézmények bámulója, aki szerint a trón — nemcsak üres karosszék, a király nem köztársasági elnök, hanem szabad egyéniség, aki érvényre juttatja akaratát és betölti hivatását. Kötelessége az alkotmányos tényezőkkel egyetértésben kormányozni. Guizot elmélete tehát ellentétes Thiers felfogásával, mely szerint a „király uralkodik, de nem kormányoz“. Elveihez híven Guizot szakít azzal az előítélettel, hogy külpolitikai kérdésekben a közvélemény

utasítása szerint járjon el. Alárendeli magát a király békepolitikájának, főleg nagy gondot fordít az angol barátság kimélyítésére, hisz az angol-francia szövetség Lajos Fülöp kedvenc gondolata. 1841 július 13-án Franciaország részvételével jön létre a keleti egyezmény, mely ismét biztosítja a francia-angol diplomáciai együttműködést. Nem sokkal ezután Párizsban Viktória királynő látogatást tesz. Így az angol barátság kimélyítésével akarják kárpótolni a közvéleményt a külpolitikai sikerek hiányaért. Azonban a spanyol kérdésben Guizot végül is 1846-ban Palmerston felfogásával szemben eléri, hogy Izabella spanyol királynő és nővére, Lujza infánsnő számára a francia jelölteket fogadják el kéréskül. Az angol diplomácia nézete szerint Franciaország spanyol politikája mögött az Angliában felettebb veszélyessé válható ibériai gazdasági expanzió gondolata lappang. Attól tart Palmerston, hogy az uralkodócsaládba való benősülés után Spanyolországban igen nagy lesz a francia befolyás, amit még veszélyesebbé tehet az a lehetőség, hogy Portugália egyesül Spanyolországgal. Így a spanyol kérdésben a francia diplomácia pyrrhusi győzelmet arat, amikor elveszti Palmerston és Viktória királynő rokonszenvét. Ez annál veszélyesebb, mert a helyzet a Rajnán túl is aggasztóvá válik. E nehéz helyzetben Lajos Fülöp olyan megoldás felé nyúl, mely reális körülmények között diplomáciailag tökéletesen helytálló, de az adott körülmények közepette igen veszélyes. Guizot 1847-ben diplomáciai tárgyalásokat kezd a német Bund másik vezető tagjával, Metternich Ausztriájával. Minden ilyen osztrák szövetség (azaz védekezés a fenyegetően erősödő s a német egység megvalósítására törekvő Poroszország ellen) előfeltétele, hogy Franciaország érdektelen legyen az olasz félsziget nemzeti törekvéseivel szemben. Ekkor azonban Párizs már megtelt olasz emigránsokkal és az olasz szabadságmozgalmak rajongó híveivel. Ilyen olaszbarát hangulatban a közvélemény a testvérnép szabadságmozgalmával szemben megbocsáthatatlan árulásnak tekintti Guizot lépését. Liberális körökben azt a vádat emelik, hogy Franciaország, melynek az európai szabadságmozgalmak élén kellene járnia, kiszolgálja a szent szövetséget és a népek elnyomására szövetkezik Ausztriával, Metternichkel, a gyűlölt zsarnokkal. Az osztrák-francia szövetség a liberális közvélemény szemében bűn a világszabadság francia missziója ellen. Hisz az egész közvélemény az angol diadalmas forradalomban uralomra jutó liberális nemzeti imperializmus megvalósítását várta a polgár-királytól. A liberális kortárs nagy angol-francia diplomáciai együttműködésről ábrándozott az absztrakt elvek, a világszabadság érdekében. Ugyanakkor azonban lassanként

gyarmati birodalmat, kontinentális gazdasági kapcsolatokat szeretett volna létrehozni a francia kereskedelem és gazdagodás érdekében. A diplomáciai realitás szikláján megtörték ezek az ábrándozások, nem utolsó sorban a joggal féltékeny Anglia állásfoglalása miatt. Külpolitikai téren a polgárság volt az a réteg, mely csalódott Lajos Fülöpben és Guizot uralmában. Belpolitikai téren a csalódás a francia demokráciát ábrándította ki a polgár- király és miniszterelnöke rendszeréből. A kapitalizmus kísérőjelenségei és a választójog kérdése játszanak itt főszerepet.

A modern kapitalizmus kísérőjelenségei, a panamavádak, már a negyvenes évek elején feltűnnek. Az elégedetlenek kifogásolják a tőke uralmának túltengését. Az ipari vállalkozások sorában a vasúti koncessziók bő alkalmat nyújtanak a vádaskodásra. A kisemberek politikai kapcsolataiban is anyagi érdekszempontok kezdenek érvényesülni. Guizot idejében nyíltan folyik a választók befolyásolása. Vidéken a kormányhoz hű kortesek különböző állami monopóliumoknál nyernek állást és kedvező állami bérletek birtokosai lesznek. Lassanként maga a képviselőség is kereseti forrássá válik és a 40-es években a kormányzópárt tagjai sűrűn szerepelnek a különböző kijárásokban, melyekben a rohamos iparosodás évtizedeiben dús pénzszerzési lehetőség nyílik.

Ezek a jelenségek elég újak voltak akkor ahhoz, hogy feltűnjenek. De a hangulatot Guizot ellen főleg a választójog kérdésében tanúsított polgári merevsége korbácsolta fel. Egyik híres beszédében nyíltan kifejtette felfogását: „Azt mondják, túl magas a választójog gyakorlásához szükséges cenzus, erre én azt felelem, gazdagodjatok meg és lesz választójogotok“. Minden igyekezete arra irányult, hogy a belpolitika terén elégítse ki a külpolitikai sikertelenségek miatt türelmetlenkedő polgárságot. A februári forradalomhoz vezető történeti fejlődésben nagy szerepet játszik Guizot makacssága a választójog kiterjesztésének kérdésében. A választójog korlátozottsága folytán megerősödött forradalmasító tényezőket két körülményben foglalhatjuk össze. Elsősorban megnövekedtek, elterjedtek és veszélyessé váltak azok a vágyak, ábrándok és álmodozások, amelyeket filozófusok, írók, szociálpolitikusok felvetettek. Nem lévén általános a választójog, a tömegek inkább ezeket az illúziókat tették magukévá, s ahelyett, hogy a rendes napi politikával foglalkoztak volna s a belpolitikát napi gondjaiknak megfelelően befolyásolták volna, a fennálló berendezések s a rendszer ellen lázadoztak. A második következmény pedig abban áll, hogy a szűkkeblű választójog miatt nem érvényesülhetett

kellő mértékben, avagy megfelelő időben sem a francia politikai katolicizmus elképzelése, mely pedig épp azon a tekintélyi elven és rend-gondolaton épült fel, melyet a polgári királyság rendszere és a társadalmi tervezetések álmvilága nélkülözött, sem a békebarát irányzat. Ez az állapot a francia parasztságnak a politikai életből való kizárása folytán következett be. Lehet arról vitatkozni, hogy vajjon Mehemed Ali sorsa, a latin Afrika-gondolat, illetve az elnyomott népek felszabadítása, a világszabadság kiharcolása a szenvedő emberiség számára, nem ragyogó ékszerek-e azon a missziós koszorún, melyet Franciaország oly büszkén viselt. Guizot azt vallotta, hogy ezekről és a „nemzeti becsület“ más kívánalmairól az európai béke és Franciaország nyugalma érdekében le kell mondani. Súlyos politikai hiba tehát, hogy ha már ezen az állásponton maradt, miért nem vonta be az alkotmány sáncai közé azt a parasztságot, mely nyilván a realitások és nem a külpolitikai ábrándok világában élt.

Alig egy pár évvel a „cenzusos királyság“ összeomlása után írta a legélesebb társadalomkritikusok egyike, báró Eötvös József, hogy milyen ellentmondást rejt magában a cenzusos választójog híveinek arra való hivatkozása, hogy „az állam fenntartása a többet adózóknak inkább áll érdekükben“. „Kinek vetései tapostatnak el, ha ellenséges erő szállja meg az országot... Kinek vagyona megy veszendőbe, a nélkül, hogy magát azon gondolattal vigasztalhatná, miszerint szenvedéseiben résztveend a világ . . . Nemde a népé, nemde azoké, kiket választás jogtól megfosztanak . . .“ „A XIX. sz. Uralkodó Eszméidnek idézett sorai mennyire megegyeznek a konzervatív francia történetírás ítéletével, amikor az rámutat Guizot tragikumára. Ez az ellentmondás és következtelenség abban áll, hogy ő polgári dogmatizmusa miatt nem támaszkodhatott arra a népre, mely sokkal közelebb állott reális külpolitikájára megértéséhez, mint a polgárság. Semmi belpolitikai veszéllyel sem járt volna, ha a jómódú francia parasztság bölcs konzervativizmusa érvényesül. Hisz Anglia mellett Franciaország volt az az ország, mely a parasztság kérdését megoldotta még a XVIII. században, 1789 augusztus 4-én s utána főleg 1793-ban, amikor a jobbágyszolgáltatást eltörölték a parasztság kezében ténylegesen birtokolt földeken. Igaz, hogy a közföldekből és az emigránsoktól elvett s az egyháztól elkobzott birtokokból kevés került a parasztság kezébe. A közbirtokossági földek szétosztását hamarosan megszüntették, így azok nem kerültek egyesek kezébe, hanem a közbirtokosságé maradtak. Az elkobzott földekből pedig aránylag keveset vehettek meg a parasztok. A hadi kiadásokra sürgősen kellett a pénz.

Így hamarosan megszüntették a részletfizetési kedvezményt. Ennek következtében az elkobzott földek javarésze polgárok, meggazdagodott kereskedők birtokába került. Mindamellet Franciaország a paraszti kisbirtokok hazája volt s ha a forradalom alatt nem is jutott túlsók föld a parasztoknak, ezek jó sorban éltek.

A negyvenes évek közepe felé a parlamenti ellenzék s a liberális katolikusok nagyrészt Guizot-val szemben demokratikus elveket hirdettek. Thiers, Odilon-Barfot, a radikális Arago, Ledru-Rollin támadásaiban már a demokrácia elvei jutnak kifejezésre. Régi lapjaik is demokratikus hírokat pengetnek, amennyiben ellenzékiek. Az 1843-ban alapított La Réforme vezeti a baloldali támadásokat Guizot ellen s jelszavuk: a választójog reformja s általános szavazati jog. Az úgynevezett szeptemberi törvények szigorú intézkedéseket állapítanak meg az egyre növekvő köztársasági mozgalom ellen, ennek következtében a köztársasági párt tagjai most demokratáknak és radikálisoknak nevezik magukat. A polgári gondolkozók egy része valami szintézist akar teremteni a liberális polgári felfogás és a demokrácia között. E mozgalom élén Toequeville áll, ki az amerikai demokrácia végzetes veszélyeire mutat rá s azzal szemben azt sürgeti, hogy a polgárság idejében dolgozzon ki szintézist liberalizmus és demokrácia között.

A negyvenes évek vége felé az egész ország a választójog kiterjesztését követeli. Reformbanketteket tartanak, melyeken a legkülönbözőbb pártok vezérképviselői sürgetik a választójogi reformot. 1847 decemberének végén a kamara megnyitásánál a kormány célzó arra, hogy nem fogja tűrni oly mozgalmak megindítását, melyek a szenvedélyeket felkorbácsolják. Hogy a reformbanketteket betilthassa, vissza kell nyúlnia egy 1790-es törvényre. Ez a legnagyobb elkeseredést váltja ki az ellenzék körében. Az ellenzék 1848 február 23-án a kormány intézkedései ellenére meg akarja tartani a reformbankettet. A hangulat izzó és a király megijed a forradalmi mozgalmaktól. 1848 február 24-ének éjszakáján Párizs ismét a barrikádok városává lesz. Kitér a februári forradalom.

MÁSODIK RÉSZ

A NÉMET FEJLŐDÉS

ELSŐ FEJEZET

A NÉMET BUND

A BELPOLITIKAI küzdelmekre készülő kontinentális ember a XIX. század első felében a legbőségebb okulást Franciaország alkotmányos harcaiból merítette, melyek számára a legszebb politikai példákat nyújtották. A külföldi politikus nem gondolt arra, hogy a feudalizmus az ő országában erősebb ellenfél, mint francia területen. A külföldi liberális arra sem gondolt, hogy hazája történelmi osztályában talán erősebb a reformszellem s az ő arisztokráciája a demokratikus átalakulás történelmi munkájában talán jobban felhasználható, mint a tradicionalista francia mágus. A francia újságtudósítások elolvasása után kilépve kávéházából, arra sem gondolt, hogy a tágas, vidékies utcák, melyeken végighalad, nem hasonlíthatók össze Párizs barrikádok emelésére, forradalmi mozgalmak megindítására szinte csábítóan alkalmas sikátoraival, melyeknek nyomorult lakásaiban talán városrészenként is több bér-munkás-proletár lakott, mint az ő egész hazájában. A franciákban a politikai tettek mestereit tanulta meg tisztelni a külföldi „liberális“-ok egy része. Tény az, hogy Franciaországban a század első felében a politikai harcok és utcai forradalmak eredményeképpen tényleg kialakul a polgári nemzetállam egész belső politikai rendszere.

Mennyire más a helyzet a Rajnán túl. A németiség a XIX. sz. első felében nem a tényleges állami berendezkedést valósítja meg, hanem a legkülönbözőbb elméletek tömegét dolgozza ki majdan kialakuló állama számára. Teoretikusai a társadalmi érintkezés legelvontabb kérdéseit tisztázzák, az egyén és az állam viszonyát, a konzervativizmus, liberalizmus, sőt radikalizmus rendszerét (sokszor a földi állam és a túlvilág legelvontabb összefüggéseit). E szép elmé-

letek fenkölt szelleméhez méltánytalanul, a mindennapi élet, a napi politika kicsinyes keretei között zajlik az élet a kis német államokban. Az ellentét élet és elmélet között nyomasztó lesz s miközben a szellemi emberek a rendi állam elveit kidolgozzák, megjelenik a tényleges fejlődés eredménye: a kapitalista bürokrata állam valósága. Az érzékenyebb írói kedélyek az epigonkorszak feltartóztathatatlan közeledését látva, a pesszimizmusba menekülnek. Mások viszont beleélik magukat a francia liberalizmus történeti hangulatába és nemzetüket a forradalom felé vezetik. Pedig a németiség igazi nagy írói, Herdertől egészen a romantikáig, ragyogó stílussal fejtegették, hogy minden nemzet csak saját géniuszát követve, a saját útjain közeledhet a Teremtőhöz, ki a nemzeti különbözősége színeivel tartotta méltónak a teremtés földi világát.

A német nemzeti hagyomány és a tényleges történeti fejlődés, az elmélet és a valóság közötti összeütközés okai között jelentős az, hogy a XIX-ik század elején a német politikai és szellemi mozgalmak végzetesen differenciáltak. A bécsi kongresszuson megalkotott német államszövetség, a Bund, nélkülözi az állami egység alapvető sajátosságait, általában azokat a berendezéseket, melyek nélkül egy nemzetállam kialakulását hasztalan várjuk. Ez a szövetség annyira eltérő természetű kis államokat és tartományokat kapcsol össze, hogy keretén belül nehezen alakulhatott ki egységesebb nemzeti ideológia. A politikai cselekedetek, a nagy történelmi folyamatok színjátéka helyett ezért látjuk az eszmék és eszmények kaleidoszkópszerű változását a 37, illetve Hessen-Homburggal együtt 38 önálló tagból álló német Bund területén. A szövetség tagjai sorában még külföldi uralkodók is akadtak, így Hannover ura az angol király. Ezzel szemben kívül estek a Bund keretén azok a Poroszországhoz, illetőleg Ausztriához tartozó területek, amelyek azelőtt nem tartoztak a német császársághoz. Nem terjedt ki a Bund természetesen a magyar szent korona országaira, Galíciára s az osztrák monarchia itáliai birtokaira. Kívül esett rajta Poroszországnak a volt varsói hercegségből nyert része és Póznán. E területek különállása a német birodalom fejlődését ábrázoló térképen szemléltethető. Láthatjuk, milyen jelentős területeket szerzett Poroszország a Rajna mindkét partján. Az 1803-as határokkal szemben Hannover Hildesheimmel kikerekítve, Poroszország hátrányára gyarapodva, kerül ki a napóleoni háborúkból s a hildesheimi nyereséghez tartozik Goslar városa is. Hannovertól délnyugatra a Wesertől egészen a Rajnáig a régebben még Westfáliával, Salmmal, Arenberggel és Berg hercegséggel tagolt terület immár teljesen porosz s ugyancsak porosz a Raj-

nától délre eső alsórajnai vidék Kölnnel, Aachennel. Luxemburg nagyhercegség és Pfalz, továbbá a kikerekített hesseni nagyhercegség egy része Mainzzal, esik csupán a Rajnától nyugatra eső területen a porosz uralom határain kívül. Hatalmas területi nyereséggel gazdagodik Poroszország a volt szász fejedelemség, illetve szász királyság rovására. Szász hercegség címen Poroszország birtokába jutott a szász terület Anhalt hercegség alatt elterülő része Torgau erődjével. A déli német államok közül a badeni nagyhercegség s Württemberg királyság területgyarapodással s egységesebb határokkal kerül ki az új rendezésből. Bajorország azonban nem nyeri el a salzburgi érsekséget, mely Berchtesgaden és néhány Bajorország javára szolgáló, kisebb határkiigazítás kivételével Ausztria birtokába kerül. A Habsburg-monarchia kereteibe mindazon területek visszakerültek, melyeket 1809 Kelet-Galiciában Oroszországnak ítélt. Így Zlocov, Brzezsany, Tarnopol és Zalescki kerületei. Az előbb még a varsói nagyhercegséghez tartozó Krakkó, környékével együtt, semleges köztársasággá lett. Ausztria visszaszerezte az illír tartományok területeit, Krajnát, felső Karinthiát s a monarchiához visszakerült Triest, a dalmát tengerpart, s természetesen Tirol, Vorarlberg és Friaul is. Olaszországi birtokai, Velence, Lombardia, Milánó, kívül estek a Bund határain. Itt kell megemlékeznünk a Habsburgok olaszországi érdekkörének rokon uralkodók révén elért közvetett terjeszkedéséről is. Párma, Modena Mária Lujza császárné, Toscana Ferdinánd nagyherceg uralma folytán kerül Ausztriával kapcsolatba. Kisebb határkiigazításoktól eltekintve szólni kell azokról a területváltozásokról is, melyek a német Bundban szereplő idegen uralkodók államaival összefüggésben beálltak. Dánia a kiéli békében Poroszország javára lemondott az elő vagy svéd Pomerániára szóló igényéről, Hannover elnyerte a porosz Ostfrieslandot, azonban lemondott Lauenburg környékéről. A három állam között tulajdonképpen területcsere folyt le, melynek során Hannover Hildesheim egyházi fejedelemséggel és Goslar városával gyarapodott. Az új német Bundtagok egyik-másikánál jelentősebb rangemlést is látunk.

A szervezeti berendezés szempontjából elsősorban a Bundestagnak nevezett szövetségtanácsról kell megemlékeznünk, mely a Majna melletti Frankfurtban Ausztria elnöklete alatt tárgyal. E tanácsban a tizenegy nagyobb tagállam egy-egy szavazattal rendelkezik, míg a kisebb államok több csoportban szavaznak. Az alapvető elvek tekintetében, a nagyobb jelentőségű kérdésekben az úgynevezett szövetséggyűlésen döntenek. Itt a plurális szavazati jog elve érvényesül, nagyobb államok több szavazattal rendelkeznek. Az összes szavazatok

száma 69. A tárgyalás módja hihetetlenül nehézkes. Szervezetileg tehát nem sikerül összefüggő egységet alkotni a Bundban. A külpolitika terén a tagállamok függetlenségének megóvása mellett a szövetség alkotmánya hártja el a veszélyt, hogy a tagállamok egymással szemben kívüleső hatalmakkal kerüljenek szövetséges viszonyba. A Bund egyik legfontosabb céljának tekintette Németország külső és belső biztonságának fenntartását az egyes államok függetlenségének és területi integritásának megőrzésével.

A közvélemény előtt már a napóleoni háborúk vége felé nyilvánvaló, hogy a német egység megvalósítása hiú ábránd marad, ha valamilyen formában nem állítják vissza a német császárságot. Amikor a háború befejezése után 29 német szuverén és város memorandumban szólítja fel Ferenc osztrák császárt a német császári korona elfogadására, ez a megnyilatkozás a németiség nagyrészének egységre való vágyát fejezte ki. Nemcsak a közvélemény, hanem a kor legkiválóbb német politikusa, Stein báró is azt vallotta, hogy az új birodalom legyen császárság, élén a Habsburg-monarchia mindenkori fejével. E tervért lelkesedett a német publicisztika oly kiváló tagja, mint Görres s — legalább eleinte — a hatalmak közül is Anglia. Ilyen megoldás legfőbb ellensége a porosz uralkodó volt s országa politikusai. Humboldt indokolása szerint Ausztria már régen kiszakadt a német birodalom belső életéből, nem hivatott tehát a vezetésre. Stein báró erre azzal felelt, hogy Ausztria éppen a német császárság visszaállításával, a vezetés felelősségének tudatával kapcsolódna bele ismét a német közösségbe. Ferenc császár maga azzal a biedermeier mérséklettel, mely lényét annyira jellemzi, idegenkedve tekint e nagyszabású tervre és rámutat arra, hogy mennyi irigyet szerezne magának a német udvarokban, milyen tápanyagot nyújtana a demagógok, a titkos társaságok lázítása számára ... A diplomáciai történet során meg fogjuk ismerni azokat a szempontokat, amelyek Metternichet a kérdés végleges megoldásakor a német császárság visszaállítása ellen hangolták. Hasztalan tiltakozik a pápa nevében Consalvi pápai delegátus, a német-római szent birodalom nem támad fel újra s „Európa középpontjának üres helyén“ a német Bund laza államszervezetét építik ki. Tervek kísértének ezután is. A porosz megoldási kísérlet 1816-ban dualisztikus irányú: a császári koronát a Habsburgoknak szánnák, a királyi koronát viszont a porosz királynak.

Sem a dualisztikus, sem a nagy-német császári elgondolás nem valósult meg. Hosszú évtizedek múlva is újra aktuális kérdés lesz, vajjon a német fejlődés Ausztria részvételével nagy-német birodalom

formájában oldassék-e meg (nagy-német terv), vagy pedig a kis-német megoldás valósuljon meg Poroszország vezetése mellett Ausztria kizárásával. Ezek természetesen később időszerű kérdések, 1815 után a kortársakat főként az alkotmányos kérdés, az egyes Bund-államok alkotmánya érdekli.

A német Bund-akta, a nevezetes 1815 júniusi „Acte Final” 13. §-a szerint, minden Bund-államnak „Landständisch” alkotmánya lesz. Ebben a határozatlan kifejezésben ígérik meg az alkotmányt, melyet a háborúk folyamán egyes államok sokkal határozottabban helyeztek kilátásba. Néhány kisebb államtól eltekintve, mint Nassau, melyben 1814-ben, Schwarzburg-Rudolfstadt, Schaumburg-Lippe, Waldeck, Szász-Weimar, ahol 1816-ban, továbbá Szász-Hildburghausen és Lichtenstein, melyek számára 1818-ban adtak alkotmányt — csak a déli államokban ért el sikereket az alkotmányos élet kialakítására irányuló törekvés. A német helytörténeti kutatás szinte minden egyes déli államban súlyos rendi küzdelmeket mutat ki és a szociális, gazdasági kényszerűségek pillanatnyi eseménysorozatában véli felfedezni az alkotmány elnyerésére vezető okokat. A német lovagrend harcai, gazdasági bajok, a konkordátummal kapcsolatos bajor konfliktusok zavarainak áthidalását célozzák az uralkodók részéről adott alkotmányok. Mindamellett szerepet játszik az is, hogy a déli német államok a fejlettebb politikai rendszerben élő Franciaország közelségében voltak és Észak-Németországgal ellentétben a nagybirtokos nemesség, a rendiség, befolyása itt nem volt olyan nyomasztó. Württemberg 1819-ben, Hessen-Darmstadt 1820-ban, Bajorország és Baden pedig 1818 óta bizonyos alkotmányos keretek között él, a lakosság a konzervatív és liberális politika kategóriái szerint tesz szert politikai öntudatra, sőt Badenban az országgyűlési tárgyalásokon már a német sors legfontosabb kérdéseit vitatják meg s elkészült a német liberalizmus bibliája: a Rotteck—Welcker-féle Staatslexikon. Az uralkodók természetesen alkotmányon csupán a régi rendi intézmények átalakítását értik, a kétkamarás országgyűléseken nemcsak a felsőházak tagozódnak a rendi keretek szerint, a nemesség, polgárság és parasztság kinevezett tagjaiból, hanem az alsóházakban is sok a kinevezett s nem választott tag. Ez az alkotmány tehát még nem népképviselői rendszer, mint ahogy e testületek jogkörét illetőleg is lényeges az eltérés a politikusok értelmezése és az uralkodó felfogása között. Modern értelemben vett parlamenti élet, többségi párt kormányzása nem látható. E rendi testületek joga csupán az alkotmányos ellenőrzés lehetőségére korlátozódik.

A délnémet államok tehát mégis kiküzdöttek bizonyos alkotmányos politikai keretet. Ha ezzel nem is voltak mindig megelégedve, a többi német államok az alkotmányos élet ilyen kezdetére is irigykedve tekinthettek. Hiszen a már említett kisebb államok s az angol befolyás alatt álló Hannover kivételével, alig látjuk az alkotmányos életnek nyomát. Poroszországban a Landstandokat nem hívják össze, sőt 1822 óta a rendi ellenállás következtében kialakult helyzetben csupán a provinciális tanácsok gyűlnek össze, melyben sokkal több taggal szerepel a lovagrend, mint a polgárság vagy a parasztság. A közhangulat eleinte azt remélte, hogy a dinasztia ugyanazzal a lendülettel áll az alkotmányos mozgalom élére mint a felszabadító hadjárat idején. Kezdetben biztató jelek is mutatkoznak, a király alkotmányt ígér s a Landwehr-törvény (1814) kérdésében tanúsított magatartása megfelel a demokratikus körök várakozásának, melyek az állandó hadsereg s a Reservearmee mellett e harmadik katonai intézmény milícia jellegét akarják fenntartani.

A fordulat 1819 körül következik be. Hivatalos kijelentés szerint alkotmányos reformról a pénzügyi és politikai konszolidáció befejezése előtt nem lehet szó. A reakció a rendi küzdelem és a belső fejlődés első nagy válságával, a német radikális ifjúsági mozgalmakkal függ össze. Ez utóbbi jelenség nemsokára foglalkoztatja a német Bundot is, melynek ülésein kemény rendszabályokat hoznak, megszigorítják a cenzúrát, megkezdődik a demagóg üldözés s az 1819-es karlsbadi határozatok minden Bund-államot felelőssé tesznek abban, hogy területén a Bund méltóságával, az egyes államok biztonságával és általában a belső nyugalom fenntartásával ellentétes irányú nyomtatványok meg ne jelenhessenek. A német egyetemek élére kormánybiztost állítanak, egyes professzorokat eltávolítanak és a határozatok megtiltják, hogy ezeket más államban alkalmazzák, a diákoknak pedig tilos belépni a Burschenschaftokba. Mainzban a forradalmi mozgalmak letörésére központi nyomozó bizottságot szerveznek. Ez intézkedések háttérben a háború utáni német népi mozgalmaktól való félelem motívuma játssza a főszerepet. E német Völkisch-mozgalom a frontharcos' nemzedék belső forradalma. Emellett a német romantika által fűtött rendi ellenállás is lázad a porosz reform ellen. A porosz, illetve német belpolitika megértésére ezt a német hivatalnokreformot, majd a népi kitörésre készülő forradalmi mozgalmat, végül pedig a romantika áramlatát kell megismerni.

MÁSODIK FEJEZET

A POROSZ REFORM

A modern porosz állam kiépítése nem volt könnyű feladat. Ezt a súlyos munkát a porosz bürokrácia vállalta. A porosz állam átalakításának műve Stein báró nevéhez fűződik. A feudalizmus középkori rendszere helyébe a nemeslelkű, kötelességtudó, szabad polgárok államát akarta megteremteni. Az emberi méltóság keresztény követelményeit megcsúfoló sorban élő jobbágyok és a modern korban anakronisztikusan ható jognélküli polgárok helyett reformjaival új társadalmat kíván teremteni. Nemsokára megjelenik a másik tervező, Hardenberg, kinek szeme előtt már nem az „alapozás” hanem az állam új épületének büszke arányai lebegnek. Reformer szemében a porosz polgárok tömege gyakran már csak anyag, melyből az új államépület falai épülnek. III. Frigyes Vilmos fia, a későbbi IV. Frigyes Vilmos e munkálatokat és terveket vegyes érzelmekkel szemléli. Már mint trónörökös e reformerek ellen lázad és körülötte tömörülnek a régi kastély hívei, a feudális-konzervatív Németország nagyjai. Olykor úgylátszik, hogy a munka abbamarad, Hardenberg bukása után a rendi reakció éveiben mintha teljesen szünetelne az építkezés s mintha IV. Frigyes Vilmos trónraléptével egészen új alapokon építenék át a modern épületet középkori várrá. Azonban mintha az idők folyamán valami fordított Kőműves Kelemen-legendát látnánk: amit a romantika sejtelmes félhomályában a király és traditionalista környezete le akar rombolni, azt a szorgalmas hivatalnokmesterek a hétköznapi egymásutánjában továbbépítik. A király a romantikus elméletek magaslatáról szemlélve álompalotáját, 1840 körül kiosztja a kastélyban a jobbágyság-nemesség rendjének helyét, a palota ablakából azonban boldogan néz ki a megelégedett polgár s a biztos termekbe beköltözni készül páncélszekrényeivel, az új idők hőse a német bankár és már e védelmet nyújtó falak közül irányítja németországi üzleteit a tőkés vállalkozó. Nemsokára — 1848 után — megjelenik a palota fényes termeiben a nagy politikus, az eljövendő kor irányítója, Bismarck is, aki a porosz királyság épületéből a német császári palotát kialakítja.

E palota nagy egyéniségek alkotása, építésének szakaszai a porosz-német fejlődés sorsdöntő fejezetei, az a kérdés tehát, milyen eszmék és eszmények éltek a tervezők lelkében?

Stein Henrik Frigyes Károly báró (1757—1831) nagyszabású reformtevékenységében a régi lovagi birtok hagyományai, a pozitív kereszténység eszméi és a reális élettapasztalatok tanulsága mellett a német új humanizmus elvei érvényesültek.

A porosz lovagrend e kései tagja mint tisztviselő nem vált szűklátókörű hivatalnokká vagy udvaroncá. Nem tartozik a fejedelmi abszolutizmust szolgáló s az államéletet a felvilágosult állameszmény szempontjából tekintő hivatalnok-nemes osztályhoz. Ősei birtokáról 1787—1804 között megtett angliai útjai után kerül Poroszország westfáliai jószágigazgatói tisztébe, ahol a királyság tényleges helyzetét közelről szemléli. Már mint a Kelet-Elba vidékének birtokosa, megismerte a jobbágy-kérdés lényegét, nem úgy, mint például a francia nemes, ki napjait az udvarban tölti vagy sok hivatalnoktársa, aki az elméleten, az államtan tételein keresztül jutott el a néphez. Sohasem az elvont állameszmét akarta megvalósítani és reformjai során nem viseltetett ellenszenvvel egyik népréteg iránt sem. A rendiség tényleges vagyoni és szellemi különbségeit látta, megismerte a jómódú parasztokat úgy, mint a nyomorgókat, találkozott emberséges földesúrral, épúgy mint embertelennel s levonta a tanulságot: rendkívül veszélyes volna, ha az állam a „felszabadítás“ lázában nem törődne a való élettel és védtelenül magárahagyná a szegény jobbágy-ságot. Nem az abszolút porosz államért vagy a porosz hegemonia tűzön-vizén keresztül való megvalósításáért akart reformot. Reformjainak lényege az állam sorsának összekapcsolása a felelősségérzetre nevelt független existenciák tömegével s minden eszköz* felhasználása arra, hogy az ország ilyen lakosokban bővelkedjék. Ezért meg kell adni a felemelkedés lehetőségét a tehetség és erő számára, meg kell szüntetni az egyéni érvényesülés elé állított rendi korlátokat. A helyi önkormányzat keretei között egyelőre a helyi kérdések intézésében kell az egyént nevelni és hozzászoktatni ahhoz, hogy az állami élet alsóbb fokain az önkormányzatokban bizonyos szabadság birtokában az államhatalomtól függetlenül intézze az ügyeket, hogy ezáltal belső felelősségérzete, komolysága és polgári lelkiismerete kifejlődjék. Szeme «lőtt a liberális demokrácia szempontjai lebegtek, reformfelfogása reális nevelést kívánt adni a demokráciának, ami alatt természetesen nem az emberi jogok szüntelen hangoztatását értette.

A tapasztalat alapján kialakult felfogása lényegében megfelelt annak a német szellemi mozgalomnak, amely az autonóm egyénből kiinduló erkölcsstan segítségével meg akarta teremteni a liberalizmus modern polgári életformáit. Elképzelése nem áll távol annak a német

nemzedéknek gondolatvilágától, mely Kant híres művéből, a Praktikus Ész Kritikájából megtanulhatta, hogy lehetséges a békés együttműködés egyén és közösség között, a nélkül, hogy az állam az emberi tevékenység minden mozzanatába beleavatkozna. Az autonóm etika szerint az egyéni korlátozás képessége az emberi együttélést biztosító feltétel, ez a tényező az emberi erkölcsiségben, a lélek belső sugallatában, az egyén eleven benső törvényében rejtőzik s az egyéneken élő törvény figyelmezteti az egyént a lelkiismeret szavával a kategorikus erkölcsi imperatívuszra, mely azt mondja: cselekedjék úgy, hogy cselekedetei a többi emberek számára is általános posztulátumok lehessenek. Ez a belső moralitás adja meg a társadalmi élet igazi lehetőségét, míg az emberi cselekedetek törvényes előírása, a legalitás, az állam részéről ugyan nélkülözhetetlen, a közösség életének azonban csupán külső biztosítója. Szükséges ugyan az államszervezet, a törvény, amely szintén elősegíti, hogy a szabadakaratú egyén cselekedetei más egyének jogaival össze ne ütközzenek. Az államnak azonban nem feladata az egyén sorsának állandó kicsinyes szabályozása, sőt egyenesen veszélyes lehet, ha az állam mindent körülírva, szabályozva állandóan gyengítené azt az individuális szférát, melyet az egyéni moralitás, a lélekből fakadó belső szabályozás számára kell fenntartani. A német polgári gondolat tehát bizonyos egyensúlyt kíván létrehozni a törvény között, amely cselekményeket tilt s a moralitás között, mely az egyént erkölcsi életre, magasrendű feladatok elvégzésére képesíti. Állapítsa meg az állam a kereteket, hozza meg a tiltó törvényeket, de tegye lehetővé bizonyos politikai jogok kiterjesztésével, egyes állampolgári feladatok elvégzésével az önfelügyelzésre nevelő moralitás belső szférájának bővülését s a lelkiismeret finomodását.

Stein életművében e humánus liberalizmus egyik történeti megtestesülését látjuk. Reformjaival természetesen az állami kereteket is ki óhajtja építeni. Amikor az állami közigazgatást modern alapokra helyezi, meg akarja gátolni, hogy a belső szabadság anarchiává fajuljon. Az 1808-as állami közigazgatási törvény Poroszországot három kerületre osztotta, mindegyiknek élén a kerületi elnökkel, aki mellett a választott tartományi tanács működött, melynek feladata Stein szerint a helyi önkormányzat. Az önkormányzat, az egyéni felelősségtudat és a moralitás fokozatos fejlesztését szolgálja legkitűnőbb törvénye, a városi ügyekről szóló 1808 november 19-i ediktuma. Ez a rendelet önkormányzatot biztosít a községi képviselőtestületeknek szinte az összes városi ügyekben, a városi háztartások, az adózás,

szegénygondozás és iskoláztatás kérdéseiben. A jövőben a városokat nem a királyok által kinevezett vezető kormányozza, hanem a szabad polgárok által választott képviselőtestület. A városi polgár saját ügyeinek intézése során a demokráciára nevelődik, jogát mint egyén gyakorolja, a régi városi jog bonyolult előírásaival szemben, melyek szerint a városi képviselőtestület egyes tagjait céhek és intézmények küldötték ki.

E néhány példa is szemlélteti, hogy Stein reformtevékenységének egyik célja az egyéni felelősségtudat fejlesztése. Megjavítja az állami közigazgatást, de nem törekszik a mindent szabályozó állami abszolútizmusra. Ha jobbágy-földesúr ediktumát tekintjük, emelkedett humanizmusát és gyakorlati érzékét látjuk, s egyszersmind azt, hogy rendi tekintet nélkül úgy politikai, mint gazdasági téren fel akarja emelni az egyént és a német parasztság emberi méltóságát, jólétét állandóan szem előtt tartja. Ha e téren kifejtett munkásságának jelentőségét meg akarjuk nézni, egy pillantást kell vetni a német jobbágy-földesúri viszony akkori helyzetére.

A gazdaságtörténet, mint ismeretes, élesen megkülönbözteti a jobbágy-földesúri viszony szempontjából a délnémetországi és a keleti gazdasági területek helyzetét. Délen a jobbágyok évente beszolgáltatott járandóságai — elsősorban a tized — életjáradékszerű jövedelmet biztosítanak a földbirtokos számára. Itt tehát, az úgynevezett Grundherrschaftok területén, a jobbágyfelszabadítás aránylag nem ütközött olyan nehézségekbe. Az egész gazdasági rend itt nem fonódott össze szinte elválaszthatatlanul a jobbágy munkaszolgáltatásával. Majd minden földesúri birtok teljes egészében a jobbágyok bérgazdasága volt, a földesúr tehát nagyobb mérvű gazdálkodást nem folytatott. Az évi tized egy összegben való megállapítása s kifizetése árán a paraszt ezért egyszer és mindenkorra birtokosa lehetett a megművelt földnek. A délnémet vidéken 1818—1820 között, egyes helyeken korábban is, végrehajtották a földesúrak ellenzése ellenére a jobbágy-földesúri viszony reformját. E folyamat 1830-ban, illetve 48-ban teljesen befejeződött, a paraszt a föld birtokosa lett és a földesúr veszteségét sok* helyütt a kincstár kárpótolta.

Égészen más volt a helyzet az Elbe folyón túl, Kelet-Németországban, ahol a középkori Grundherrschaftok helyén letelepedő lovagrend tagjai új, ú. n. Gutsherrschaftokat alapítottak. A lovagok itt maguk gazdálkodtak. A környező vidék parasztságától nemcsak a tizedet szedték be, hanem saját birtokuk kezelésénél is felhasználták a jobbágy munkaerejét. A birtok itt dominiumszerű, melyen belül

a földesúr szinte felségjogokat gyakorol és az esetleges jobbágyfelszabadítás nemcsak pénzbeli szolgáltatást érint, hanem a munkaszolgáltatás megszűnése esetén a legsúlyosabb mezőgazdasági üzemi nehézségeket okozza. A porosz reformkorszak ezeken a domíniumokon kívánta felszabadítani a jobbágyokat, miáltal két probléma várt megoldásra. Javítani kellett a paraszt egyéni sorsát, vissza kellett adni emberi méltóságát. A másik feladat gazdasági természetű, megállapítani a német mezőgazdaság fejlődésének irányát, hogy a régi lovagi birtok helyén erős kisbirtokos osztály alakuljon-e ki, vagy a nagybirtok rendszere, aminek következménye a paraszti birtok megsemmisülése és a *bérmunkás-paraszság kialakulása lenne*.

Stein 1807-es ediktuma a parasztot mindenekelőtt mint embert szabadítja fel a földesúri hatalom alól. Az a folyamat indul itt meg, amely a királyi birtokokon, a porosz korona javakon már olyan régóta megkezdődött s nagyrészt be is fejeződött. Jóformán csak a földesúri bíraskodás marad meg egyelőre a régi személyi kötöttségből, azért, mert a bírósági szervezet fejlettsége még nem volt olyan fokú, hogy a régi rendszert felválthassa. A gazdasági problémát Stein egyéni módon kezeli, megszünteti a kiemelkedett egyének korlátait, lehetővé teszi, hogy a paraszt is szerezhessen földesúri birtokot, minthogy a nemesnek is jogában áll a polgári vagy parasztbirtokok vásárlása. A tehetős parasztok felszabadítása mellett Stein igyekezete arra irányul, hogy a gyöngék számára ezután is biztosítsa a védelmet. -Megakadályozza a parasztbirtokok összevásárlását, azt, hogy a kisparaszt föld nélkül maradjon. A földesúr tehát csupán indokolt esetekben, a helyzet szakszerű megvizsgálása után s csak kormányengedély alapján veheti meg a paraszt földjét. Az ediktum nem érinti a dologi szolgáltatások rendjét. A jobbágy-földesúri viszony a jobbágytelken eddigi alakjában él tovább. A paraszt továbbra is szolgáltatással tartozik földesurának, viszont élvezzi a jogvédelemnek mindazokat az előnyeit, melyek a jobbágyrendszer lényeges részét alkották eddig is, akár a Nothilfe, akár pedig a Weiderechtre gondolunk. Az ediktum célja olyan zavaró körülmények kiküszöbölése, melyek eddig megakadályozták az egyént, hogy erejéhez képest megfelelő jólétet biztosítson önmagának. A másik cél, hogy a kitűzött határidőn, 1810 március 10-én túl csak „szabad embereket“ lehessen e területeken találni.

Ezzel bizonyos fokig ellentétes Hardenberg reformmunkássága, melynek szellemét legjobban alkotásain keresztül figyelhetjük meg. Legfőbb szempontja az állam érdeke. Az ő porosz közigazgatási reformjavaslata, a Steinétől eltéroveg, megnyirbálja az önkormányzatot és kö-

vetkezatosan érvényesíti az állami abszolutizmus gondolatát, annak modern, a napóleoni empire centralizációjára emlékeztető alakjában. Itt jelenik meg a német liberalizmus másik formája, mely a kapitalizmus szabad versenyét és a régi abszolutizmusra emlékeztető életformát óhajtja megvalósítani.

Az 1811-es törvény a jobbágy-földesúri viszony átalakítására vonatkozik. Itt már a parasztkérdés gazdasági kapcsolatairól van szó. A jobbágy-földesúri viszony megszüntethető, ennek ára azonban a jobbágyföldek nagyrészenek elvesztése, a jobbágyoknak a dologi szolgáltatások megváltása fejében át kell adni megművelt földjeik jórészét. A jobbágy ezentúl megszerezheti úgy az örökölt, mint a nem örökletes földbirtokot oly módon, hogy ezentúl munkában, fuvarban, illetve pénzszolgáltatásban semmivel sem tartozik földesúrnak. Ez az intézkedés szolgálja a parasztság érdekét, azonban — és ez a fontos — lehetővé teszi a modern nagybirtok kialakítását, egy, az állam szempontjából helyesnek ítélt fejlődés megindítását. A paraszt felszabadíthatja földjét minden jobbágyi természetű szolgáltatástól, ha a nem öröklött birtok felét, az örökbirtok egyharmadát ugyanakkor átadja a földesúrnak. A föld egy része a paraszt szabad birtokában marad, a földesúr pedig az elvesztett szolgáltatások fejében paraszti földeket szerez kárpótlásul.

1816-ban a törvényt módosítják. A földesúrnál a jobbágyfelszabadítás következtében megszűnő munkaszolgálat gazdasági nehézségeket okoz. A földmegváltás feltételeit tehát megszigorítják. Ezután csak ott lehet földbirtokot megváltani, ahol az 1763 óta ugyanazon parasztcsalád birtokában maradt s ahol a birtokos jobbmódú ember, aki maga amúgy sem dolgozott a földesúrnak, hanem fuvarral róttá le földesúrnak a szolgálatot. A megváltást bármelyik fél kérheti, s ha a kiküldött bizottság javasolja, az egyik fél akarata ellenére is végrehajtható. A földesurak helyzetén ez az intézkedés jelentékenyen javít. A szegényebb paraszt nem váltja meg a birtokot, hanem továbbra is enyhíti a jobbágymunkával a földesúri birtok munkáshiányát. Ha viszont a földesúrnak birtoka kikerekítéséhez a jobbágy birtokára volna szüksége, elérheti azt, a jobbmódú paraszttal létesített megegyezés révén, hisz e kérdésben illetékes bizottságokban jelentékeny befolyással rendelkeznek. A tehetősebb paraszttal lassanként önálló birtokossá válnak, a szegény paraszt pedig lényegileg bérmunkássá. Az 1848-ban, illetve 1850-ben kiadott rendeletek értelmében minden jobbágytelek munkaszolgáltatását meg lehet váltani. Ezzel az intézkedéssel a parasztság proletarizálódásának Hardenberg reform-

jaival megindított folyamata tovább fejlődik. A porosz területen a nagybirtok kialakulása hatalmas lendülettel folyik. A fölszabaduló nagybirtokon racionális mezőgazdasági üzem fejlődik, melynek sajátos munkásproblémái már korán mutatkoznak. E korszakban indul meg a paraszt elszakadása a birtoktól, ez a fenyegető szociális jelenség, amely nélkül az 1848-as mozgalmak sok helyen nem lennének érthetők. A fejlődés a Stein-féle reformok hardenbergi átalakításával tehát a nagybirtok kialakulására kedvező irányban halad, a parasztvédelem megszüntetésével a porosz jobbágyfelszabadítás pedig elveszti a Stein által kitűzött humánus célját.

Hardenberg közigazgatási reformja tovább növeli a centralizált bürokrácia hatalmát és meg akarja szüntetni azokat az intézményeket, melyeket Stein báró az önkormányzat érdekében megkímélt. A Landrat intézményének Stein a helyi önkormányzat működésében jelentékeny szerepet juttatott. E reformot módosítja bizonyos értelemben Hardenberg 1812-es rendőri ediktuma, mely a Landrat helyébe kerületi igazgatót állít, s így nemcsak hogy nem folytatja a helyi önkormányzat kiépítését, hanem a fontosabb intézkedések jogát kinevezett államhivatalnok hatáskörébe utalja. A kerületi igazgató elnöklete alatt ül össze a lovagok, parasztok és városok képviselője. Ez az ediktum — melyet az erős rendi ellenállás folytán nem hajtottak végre — a kerületekben elvette volna a végrehajtó hatalmát az önkormányzattól és azt az államra ruházta volna. Hardenberg többi intézkedései is az abszolút államhatalom megerősítésére törekedtek. Az ő korába esik az egyházi vagyon szekularizálása s elvi liberalizmusáról tanúskodik az iparszabadság törvénye (1811), melynek értelmében megengedhető a céhek feloszlata, ha a tagok többsége kívánja és az is tarthat segédet, aki nem tagja a céhnek. Ide kell sorolni a zsidók emancipálásáról szóló 1812-es törvényt is.

Hardenberg munkássága tehát az emberi egyenlőség elvén alapuló állam kialakítására irányult. E mellett az egyén felszabadítására törekedett s a felszabadítást főleg gazdasági téren a gazdasági liberalizmus elvei szerint hajtotta végre. Tudta, hogy a racionalizált nagybirtokon s a céhek helyébe lépő magánkereskedelemben a gazdagodás nagyobb mérvű. Ennek következtében növekednek az állam jövedelmei is. Ez a felfogás jellemző a porosz bürokrácia széles rétegeire. A gazdasági átalakulás érdekében már kevés gondot fordítanak a védelemre, melyet a gyengébb existenciák a történeti szervezetekben, a céhrendszerben, vagy a jobbágyföldesúri viszony keretében eddig élveztek. E védelmet a közigazgatás centralizálása nem pótolta és alig segített

a helyzetben a mintaszerű közigazgatás, melyet a 25 alkerületre és 300 kisebb kerületre osztott országban a porosz hivatalnokosztály olyan kitűnően látott el. Így megindul az a folyamat, mely Poroszországból modern, kapitalista fejlődést lehetővé tevő országot akar varázsolni. Ez a fejlődés jellemző III. Frigyes Vilmos korára (szül. 1770, meghalt 1840, uralkodott 1797-től 1840-ig). II. Frigyes Vilmos fiának uralkodása így korszakot jelent Poroszország történetében. Országát az ő uralkodása alatt erősödik és gyarapszik meg annyira, hogy német egység később porosz vezetés alatt megvalósulhat, serege erős és kitűnően szervezett. A hivatalnokosztály a napóleoni háborúk befejezése után a legfontosabb állami feladatokat is sikeresen oldhatta meg, megszervezte a porosz vámrendszert, megalakította a német Zollvereint. Sikeresen megküzdött a békegazdaságra való átmenet pénzügyi nehézségeivel is, bár a porosz államadósság 217 millió tallerra rúgott. A kincstár kölcsönökkel segít magán, 1820-ban az uralkodó azonban törvényben kötelezi magát arra, hogy újabb kölcsönt a Landtag beleegyezése nélkül nem vesz fel. E kötelezettség jelentősége IV. Frigyes Vilmos uralkodása alatt mutatkozik, amikor az uralkodónak a kapitalista fejlődés és a vasútépítkezés következtében újabb kölcsönt kell igénybe vennie és ezért akarata ellenére össze kell hívnia a Landtagot.

III. Frigyes Vilmos uralkodása alatt az állami bevételek nagyrészt a katonaság fenntartására fordítják, e mellett nagyobb összeget emészt fel még a porosz közoktatásügyi szervezet kiépítése és fenntartása is. A porosz kultúrpolitikában az új humanizmus rendszere uralkodott, az alsóbb oktatásban Pestalozzi elképzelése szerint arra törekedtek, hogy az ifjak szellemi képességeit kifejlesszék, a felső oktatás a klasszikus világ műveltségi eszményéhez alkalmazkodva magasabb humanizmust igyekezett kifejleszteni. A szaktudományok ismerete mellett ez az irány lényeges feladatának tartotta az általános kultúra közlését. A fiatalság gondolatvilágát a közoktatásügy összes szervezeti és intézményei az utolsó nagy német kultúrszintézis, az új humanizmus eszméje szerint kívánták kialakítani. Ám ez a fiatalság bizonyos frontharcos mentalitás, népi mozgalom lelkületében élt. Ugyanekkor a század első évtizedeiben a közpályán szereplő emberek soraiban a romantika mozgalmában egészen más szellemi irányok érvényesültek. Félelmes erők lázadoztak tehát a porosz reform, illetve az állami lét Stein és Hardenberg által felépített formái ellen.

NÉPI NACIONALIZMUS ÉS POROSZ HEGEMÓNIA

„Hol az a Németország, melynek megteremtéséért kemény harcra szólítottatok fel bennünket? Ez a Németország él lelkünk bensejében. Mutassátok meg, hol találjuk azt meg a valóságban, mert különben arra kényszerülünk, hogy mi magunk keressük meg azt!“ így szól a bécsi kongresszus idején az ifjú német nemzedék egyik tagja. E szavak jellemzik a háborúutáni új német nemzedék, a volt frontharcosok lelkületét. A felszabadító hadjárat e nemzedékben az erő és önbizalom érzetét keltette fel. Megismerték egymást a Landwehr csapatokban, résztvettek a jénai ütközetben és régebbi diákszervezetük, a Vandalia-Landsmannschaft tagjai alkották a Lützow-féle híres szabadcsapatot. A frontról hazatérve a kis német államok szegényes keretei az aktivitáshoz szokott nemzedék szemében elviselhetetlennek látszottak. A fiatalok elképzelése és a német valóság között súlyos összeütközések támadtak. Amikor a valóság német Bundjával szemben a „lelkükben élő Németországot“ akarták megvalósítani, azokhoz az eszközök-höz folyamodtak, melyekkel a felszabadító hadjárat idején ismerkedtek meg. Szinte katonai jellegű szervezeteket alakítottak és a régebbi tomászegyesületek keretében politizáltak tovább. Minthogy céljuk az egységes német állam kialakulása volt, érzelmi közösségbe kerültek azzal a porosz állammal, melynek belső berendezésében a számukra oly rokonszenves militarizmus szelleme élt tovább. Nacionalizmusuk tehát egyszersmind Poroszország hegemoniájának elismerését is jelentette.

A háború után alakult szervezetekben a frontharcos nemzedék tagjai mellett nevelődött az ifjúság, mely villogó szemekkel hallgatta a felszabadító hadjárat hőstetteit. A Burschenschaftok mellett élénk tevékenységet fejtettek ki a tornászegyesületek is. Ezeknek élén Jahn Frigyes Lajos (1778—1852) állt, fáradhatatlan, különös jellemű, szenvedélyes tanító, diákvezér és politikus. Résztvett a Napoleon elleni háborúban, a jénai csatában s 1813-ban egyik főszervezője a Lützow-különítménynek, melyben több tornásztársa szolgált. A felszabadító hadjárat végeztével az általa szervezett tornászcsapatok nem oszlottak fel, bárhogyan is hangsúlyozták a hivatalos körök, hogy e csapatokra tulajdonképpen többé nincs szükség . . . Igaz, hogy az el-lenség kitarodott a német területről, a tornászegyesületekben tömő-

rült ifjúság azonban folytatni akarta a maga „felszabadító hadjáratát“. E nemzedék a háborúban az eljövendő hatalmas német birodalomért vérzett s a békében egy mesterséges szövetséget, egy Bundot talált. A német nemzeti eszmények, Fichte nacionalizmusának hatása alatt küzdött az ellenséggel, hazajövet pedig egyes német körökben a francia szellem túltengését tapasztalta. A napóleoni háborúk demokratikus frontszellemét sem találták meg otthon, ahol a nemesség lenézte a polgárságot, egyes katonai körök pedig a béke éveiben elítélően nyilatkoztak a Landwehrről, a népi milíciáról. A frontharcos nemzedék e jelenségekkel szemben a Jahn munkájában körvonalazott német népiséget kívánta érvényesíteni. Jahn Deutsches Volkstum című 1810-ben megjelent műve szerint az állami élet alapja a népiség s ennek megmentése fontosabb feladat, mint az állam kiépítése. Az állam csupán arra való, hogy a népi gondolat létfeltételeit biztosítsa. Az állami keretek átalakíthatók, a népi erők színben és energiában való elhalványodása azonban úgy az egész emberiségnek, mint a német történelmi fejlődésnek nagy veszteséget jelentene. A népi erők feladata lesz a német egység megteremtése, vagyis a Bund helyébe a megfelelő új állam kiépítése. Az új állam alapja Jahn felfogása szerint Poroszország, melynek katonai szervezettségén nem győz eléggé csodálkozni. A nagy feladatok megvalósítására szükséges, hogy a német nép sajátosságait minden külföldi vagy külföldet utánzó belső befolyással szemben megőrizze. Ez a meggyőződés magyarázza meg Jahn gyakran nevetséges tüntetésekig fajuló idegengyűlöletét, s a Burschenschaftok és tornászegyesületek „germán“ külsőségeit. A „német népiség“ tiszteletéből a szervezeteik számára azonban pozitívabb programok is fakadtak, így a népviselet megmentésére irányuló törekvés, a vándorutak, túrák megszervezése, melyeknek során a németek megismerkednek egymással és fokozatosan csökkennek a német territóriumokat egymástól elhatároló válaszfalak. A tornászegyesületek fizikai célja viszont a német nép széles rétegeinek testi újjászülését teremti meg.

Jahn már a francia háborúk idején arra törekedett társaival együtt, hogy a német partikularizmus szellemét kifejező diákszervezkedés iránya megváltozzék. A német egyetemeken eddig a „Landsmannschaftok“ működtek, az azonos területről származó diákok a maguk egyesületében tömörültek és ezek a szervezetek gyakran szabadkőműves, nemzetközi irányú szellemekkel állottak kapcsolatban. Az új irány első eredménye a jénai Burschenschaft megalapítása. Ennek alkotmányát főként a Vandalia-Landsmannschaftból kölcsönözték.

melynek tagjai Jahn és Friesen társaságában a Lützow-különítményben harcoltak, ahol megismerkedtek Jahn erkölcsi és politikai eszményeivel. 1814-ben a Jénába visszatérő diákok, a volt különítményvezetők irányítása mellett egyelőre a „Jenaer Wehrschafft“-ot alapították meg, melyben a volt tisztek haditudományi előadásokat tartottak. Amikor azután a jénai Burschenschaft „... a nemes szeretet, a közös, mindent átfogó hazai iránti nagy gondolat jegyében . . .“ megalakul, a szervezet színeit a volt különítmény egyenruhájának színeiből kölcsönzi, ezáltal külsőleg is hangsúlyozva a frontharcos szervezettel való összefüggést. A fekete, vörös és arany szín tehát itt, az 1815-ben alakított jénai bajtársi szövetségben jelképezte az egységes nagy német birodalom szellemét. A Burschenschaft-mozgalomban a Landsmannschaft intézménye tovább él, az új alakulások azonban demokratikus elemekkel, a nemzeti, egységes Németország gondolatával új tartalmat adnak az ifjúság szervezeteinek. Az irányító eszmék között szerepel olykor a német felvilágosodás hagyománya, a felszabadító háború élménytudata azonban ennél jóval jelentékenyebb. A politikai fejlődésnek e szervezetek révén való befolyásolása már a háborús nemzedék eszmevilágát juttatja kifejezésre.

A német ifjúság keresztény-germán felfogása az 1817 október 18-án lezajlott, emlékezetes wartburgi ünnepélyen mutatkozik be. Ez az első alkalom, „amikor az ország a maga feltámadását saját ifjúságában ünnepli“. A Burschenschaftok testületileg vonulnak fel s a reformáció 300-ik évfordulóján 200 diák járul áhítatos lélekkel az Úrvacsorához. A protestáns kereszténység és a német nacionalizmus e felemelő ünnepélyén egyaránt résztvesznek a városi hatóságok, a lelkészek és a professzorok. Délután a nézőket tornagyakorlatok látványossága gyönyörködteti. Fries professzor lelkes beszédet mond az ifjúság eszméiről, a Jugendbundesstaatról, melynek megalakítása az eljövendő német hazai munkája lesz. Ugylátszik, hogy hatalmas lépéssel közeledik a mozgalom a cél felé, az ifjak meg fogják valósítani a lelkükben élő Németország eszményét. Az ifjúság e nagy mozgalmában azonban nem tudnak közös programban megállapodni. A német diákság már nem egységes. Az ellentéteket nemcsak a déli katolikus és északi protestáns szervezetek között mutatkozó, később olyan jelentős különbségek fejezik ki, hanem mélyebb politikai ellentétek merülnek fel főleg a porosz hegemonia kérdésében és a monarchista s a demokratikus-republikánus fiatalság között.

Az ifjúság mozgalma egyre jobban radikalizálódik. E folyamat két oldalon nyilvánul meg. Egyrészt a francia forradalom eszmevilága,

az 1789-es tanok hódítanak, másrészt a tornászegyletek mozgalma a nagy-német kultúrforradalom tüneteire mutat, egyes képviselőiben olykor valóságos lázadássá fajul az állam, a polgári erkölcs, a kereszténység és a humanizmus világregdje ellen.

A giesseni Burschenschaft köreiben uralomra jutó túlzók, a Follen Károly vezetése alatt álló „feketék“ hamarosan akcióba lépnek. E radikális republikánus professzor a forradalmi eszmék hirdetője, aki radikális átdolgozásban terjeszti fivérének, Follen Adolf Ludwignak német alkotmánytervét. A feketék felkelést készítenek elő, birtokukba akarják venni a hatalmat és Follen Károly a maga Jugendbundját a forradalmi célkitűzések megvalósítása érdekében szervezi meg. E tevékenység eredményeképpen kerül sor az 1819-es évek merényleteire.

A másik Follen-fivér nyilatkozatában viszont jellemző megállapításokat olvashatunk a népi mozgalom szinte kultúrforradalomba hajló túlzásairól: „mi fontosabb mindannál korunkban, mint ami a tornászmozgalom érdekében történik? Egész állami életünknek és művészetünknek új fejlődése a tornahelyekről kell hogy kiinduljon és gyökeréig egészséges legyen. A művésznek ide kell iskolába járnia: az isteni mesterhez: az Élethez. Egy szép tornászdal többet ér nekem, mint az egész Goethe!44

Ez a Völkisch-mozgalom a neoklasszicizmus helyébe új életstílust akar állítani, a daloló ifjúságot sokan a tornászénekek karában szeretnék hallgatni, veszélyt látnak abban, ha a német ifjak a goethei új humanizmus kiegyensúlyozott világképében magasabb eszményeket tisztelnek, mert az esztétikai lelküjét esetleg belenyugszik a fennálló berendezkedésbe. A művészet mesterének az isteni életet tartják Follené, s amikor a köztársaságot hirdetik, a pozitív kereszténység helyébe a dogmanélküli egységes keresztény vallást szeretnék állítani. . . A szélsőséges mozgalmak nemsokára véres merényletekre vezetnek. 1819 március 23-án Sand Károly jénai teológiai hallgató meggyilkolja Kotzebut. Az orosz zsoldban álló író ugyanis védelmére kelt annak az államférfinak, aki gúnyt űzött a németeskedőkből és az alkotmány fanatikusaiból. 1819 július 1-én újabb politikai merénylet hozza lázba a német közvéleményt. A Follen-kör tevékenységéről túlzott hírek terjednek el, pedig a Burschenschaftok történetével foglalkozó kutatás legújabbán megállapította, hogy a belső tisztulási folyamat, a szélsőségek kiküszöbölése magában a Burschenschaft-mozgalmában megindult ebben az időben. A porosz bürokrácia azonban tényleg mindenütt az anarchia és terrorizmus jeleit láthatta, aminek

hátrányát elsősorban a tornászmozgalom érzi, mely kezdetben a porosz hivatalos körök támogatását élvezte. 1819 március 14-én megtiltják Jahnnak, hogy tornatermét megnyissa. Kotzebue meggyilkolása súlyos csapást jelent a tornászmozgalomra, melyet az 1820 január 2-án megjelenő királyi rendelet teljesen meg akar tiltani. Megkezdődik a több mint 20 esztendeig tartó úgynevezett „tornászzár“. A karlsbadi kongresszus határozatai viszont a Burschenschaft-mozgalom ellen irányulnak, amelynek fejlődése azonban, ha titokban is, de 1819 után is szinte zavartalanul folyik.

A német Völkisch-mozgalom ellen irányuló támadás azonban nemcsak a merényletek következtében, vagy azoknak ürügyével kiadott abszolutisztikus intézkedésekben jelentkezik. Egyes professzorok — köztük a volt kiváló frontharcos Steffens Henrik 1817-ben és 1819-ben kiadott műveiben — fordulnak szembe a mozgalommal, mely a XIX. században Spártát akarja megvalósítani. Már pedig a humanista, liberális professzorok szerint a spártai életforma nem illik a keresztény világnézet alapján álló német államba. A kereszténység s a polgári gondolat az ifjak számára a család és az iskola keretét jelölte ki a jellemnevelés céljára. A tornászmozgalomban a végtelen túrák, a „szabad életben“ veszélyes irányok, a családi ideával szembenálló új pogányság eszméi jutnak kifejezésre. A tornászmozgalom kiszakítja az ifjút a humanista nevelést biztosító iskola padjaiból, a polgári erkölcsöt képviselő család kötelékéből és számára olyan szférát teremt, amelyben egyedül a „pure blanke Deutscheit“ uralkodik. E támadásokból is láthatjuk, hogy a német humanizmus eszményei még elevebb erővel élnek a közvéleményben, semhogy e mozgalom kultúrforradalma szélesebb körökben vagy az emelkedett szellemeknél is elterjedhetne.

A Burschenschaft-mozgalom azonban a formális betiltás után is továbbél. Az ifjúság rokonszenve elfordul Poroszországtól, érdeklődése a déli államok liberalizmusa iránt növekszik. A német valóság átalakítására irányuló frontharcos népi ifjúsági mozgalmak egyelőre mégis sikertelenek maradnak, főként annak a porosz hivatalnokrétegnek ellenállása és „demagógüldözése“ következtében, mely ellen, másik oldalon, a feudális ellenállás s a romantika vonult fel.

NEGYEDIK FEJEZET

A ROMANTIKÁTÓL A TRADÍCIONÁLIZMUSIG

Azok a politikai fogalmak, melyek a francia és általában a nyugati politikai élet menetét a XIX. században irányítják, lényegükben inkább a XVIII. század és a francia forradalom eszméire vezethetők vissza. A német szellem ezzel szemben a század elején véglegesen elfordulni látszik a múlt század gondolatvilágától és irányító politikai eszményeit, a nemzeti létről alkotott felfogását a francia szellem eszmevilágával szakítva alakítja ki. Ez az új szemlélet termékeny talajra talál más népeknél is, a szoroson vett német területtől keletre fekvő országokban. Kelet politikai eszmevilágát tehát valóságos szakadék választja el a nyugattól. E politikai szemlélet főleg az akkor még független, politikai életet nem élő nemzetiségeknél válik történelemformáló erővé.

A közállapotokkal nemcsak a volt frontharcosok vagy az ifjú német nemzedék volt elégedetlen, hanem az a feudális Németország is, mely az uralmon lévő bürokrácia reformmunkássága révén saját eszményeit veszélyeztetve látta. A feudális körök ellenállásával egy időben tűnik fel a politikai élet színterén az az írói nemzedék, mely fiatal korában, kezdetben a francia forradalmi eszmék lelkes híve. Kiábrándulva a forradalomból, elfordulva annak szellemétől, ezek az írók egyrészt végtelen álmodozásokban, szubjektív fantáziákban merülnek el, másrészt azon fáradoznak, hogy a felvilágosodás könyvszagú tételeivel szemben minél mélyebben gyökerező, minél inkább életszerű s lényük szubjektívizmusával ellentétben minél objektívebb kötelékek, embert az emberhez, egyént a közösséghez fűző kapcsolatok felfedezésével és hangoztatásával fékezzék meg a lelkükben lelküzdhetetlen lázadót. Amikor ez a réteg a politika területén szövetségest keres, a feudalizmusban találja meg azt, a bürokrácia modern államtana s annak individualizmusa ellen lázadó, de egyúttal konzervatív, vagyis az egyéniséget objektív megkööttség által korlátozó rétegében.

A romantika és feudalizmus szövetsége, a szellemi embereknek egy élesen ellenzéki mozgalommal való szoros kapcsolata, olyan jelenség, amilyenre német területen addig példa nem volt. A két rétegnek e meglepő találkozása arra mutat, hogy e korban a szellemi emberek rendjének, az íróknak emancipációs folyamata immár külsőleg

is befejeződött. Az írók a múltban lelkészek, tanárok, vagy — mint a fiatal Goethe — kis udvarok tisztviselői, az állam szolgálatában keresték megélhetésüket. Ezáltal függő viszonyba kerültek a felvilágosodás korának államával. Most már függetlenebb életformák között tevékenykedtek. Megvetve a polgári és állami „hivatást” a szakma lenyűgöző kötelékeit, főfoglalkozásuknak az írást tekintették, létfeltételeiket házitanítoskodással, titkársággal vagy más hasonló munkával szerezték meg, míg előadásaik, könyveik jövedelme megfelelő existenciát nem biztosított számukra. A külső kötöttségtől való menekülés természetesen csupán annak az írói lázadásnak jele, amely egyes íróknál már a „Sturm und Drang” korában megindult. A belső függetlenség vágya csak fokozódott a forradalmi idők közhangulatában és e folyamat az írói alkotás és a magánélet megnyilvánulásaiban a romantika idején is továbbtartott.

A családi élet, a házasság kérdésében a romantikusok nemcsak regényeikben, hanem regényes magánéletükben is olyan függetlenségre törekedtek, amely az előző korokban, a gálans világ után következő polgári erkölcsösség közepette, a felvilágosodás légkörében, vagy az új humanizmus emelkedett eszmevilágában elképzelhetetlen lett volna. Az élménykeresés előszeretettel döntögette a házasság korlátait s a romantikusok szinte kivétel nélkül botrányos összeütközések után jutottak el valamilyen „regényes megoldáshoz”. Szinte alig látunk kivételt. Mindegy, hogy a Schlegel-testvérekre, a természetbölcsele Schellingre, a teológus Schleiermacherre, a gyönyörű népdalok gyűjtőjére és hamisítójára, Brentanóra, az államtanában oly becsületes Adam Müllerre, a holdfényben sejtelmes hangulatban ábrándozó Hölderlinre, vagy a német dráma nagy reménységére, a korán elhunyt Kleistre gondolunk. A történetíró nem méltányolhatja ennek a morális téren formabontó iránynak jelentékeny művészi eredményeit a maga érdeme szerint, mert a mű szépségét kénytelen elválasztani annak az életformákra gyakorolt hatásától. A regényalakok és regényírók megejtő példája valóságos erkölcsi forradalmat indít a fiatalság és a szellemi beállítású emberek körében. Az új humanista kor női eszménye, Goethe „ewig Weibliches” alakja helyén a romantikus irodalom új női típusa válik divatossá. Schlegel hírhedt regénye, a Lucinde, különös férfias külsejű nőalakjai a népszerűség fényében sűtkéreznek. Zavaroslelkű, szakadékos egyéniségek, igazi „problematikus jellemelek” akik szinte démoni megszállottsággal irányítják a nőies férfiak sorsát. A szabadszerelem és a nőemancipáció hirdetése fejezi be azt a folyamatot, amely a nemes életformák bomlásával az

erkölcsi szabadosság stílusához vezetett, egyik főforrását alkotva a század túlzó individualizmusának a polgárságnál is, annál a polgári társadalomnál, melynek egyik jelentős „irodalmi szimptomáját” látja Muckermann páter épp a Lucinde-ban.

A vérbeli romantikus értékrendszerében az egyéniség szabad kiélése, a korlátlan lehetőségekben megnyilatkozó Elet, teljesen háttérbe szorítja az egyéniséget korlátozó erkölcsi és logikai normák rendszerét. Megváltozik a bűn fogalma. Nem az követ el bűnt, aki az eddig érvényes normák ellen vét, hanem az, aki elmulasztja az élet kalandokban és lehetőségekben megnyilatkozó teljességét. A romantikus bűn a „Sünde wider die unendliche Fülle der unbegrenzten Möglichkeiten des Lebens“. E hitvallás érezteti a maga kényszerítő erejét a romantikus politikai tevékenységében is. Elsősorban azt a motívumot határozza meg, amely a romantikust politizálásra készíti. Ez csak a legritkább esetben az a vágy, hogy egyes rétegek sorsán javítson, sokkal inkább az élménykeresés. Amikor Schlegel őszintén bevallja, hogy „tobzódni” akar a politikában, akkor az egész romantikus politikai mentalitást jellemzi. Ez az oka annak, hogy a romantikusokat a legkülönbözőbb politikai táborokban találjuk. Mindez azonban csak a motívumra vonatkozik, a történelmi dinamika szempontjából sokkal fontosabb ennek a politikának belső tartalma s az a kérdés, milyen új politikai fogalmakkal és stílusokkal gazdagította az európai, főleg közép- és keleteurópai fejlődést az új szellemi réteg, a költők, írók társadalma.

A megelőző korszak politikai stílusa, az irodalmi és filozófiai iránnyal összhangban az abszolút normák, a tiszta vonalak, a klasszikus formák stílusa. A romantika nemzedéke szembefordul elődeivel és amint saját életében, irodalmi megnyilvánulásaiban és bölcséletében irtózik minden általánostól, életkorláltól és kötöttségtől, olyan ösztönszerűen szubjektív a politika kérdéseiben. Egyéni fejlődésekből, forradalmi ifjúságából fakadó mély, raffinált, művésziileg finomult és filozófiailag alátámasztott ez a romantikus szubjektivitás. Nem tűri az etikai szabályozás rendszerét, még kevésbé a logika uralmát az élet felett. Az erősen alanyi beállítású romantikus egyén ellentétet lát Elet és Logika között. „Filozofálni egyszerűen annyit jelent, hogy nem élünk, élni pedig tulajdonképpen annyit, mint nem filozofálni.“ Ezt hirdeti Fichte, a romantika egyik legkiválóbb filozófusa. A felszabadító háború lelkes szónoka, a német fiatalok nemzeti energiáinak felszabadítója itt természetesen az életet korlátozó filozófiai rendszerekre, helyesebben általában a „rendszerekre” gondolt. Már lefek-

tette a romantikus szubjektívizmus bölcséleti alapját, a filozófia terén igazolva azt a szellemi mozgalmat, mely végső kifejlődésében az egyén korlátlan szubjektívizmusára vezet, majd — bármilyen paradoxonnak lássék is — a korlátlan nemzeti tudat és érdek fogalmának kifejlesztésével szigorú korlátot állít az egyéniség elé s új irányt szab a fejlődésnek. Kant még csak az alapelvet fekteti le, hogy a reális világ képzete nem független a világot szemlélő éntől, Fichte azonban már azt hirdeti, hogy a külső világ csupán annyiban létezik, amennyiben az egyén lelkében jelentkezik, amennyiben az individuum szubjektív tudata a világot meghatározza. A filozófiai alapozással egyértékű a romantikus szubjektívizmus fejlődésében a Sturm und Drang irodalmi és esztétikai hagyománya, mely irányelvül tűzi ki a művész számára, hogy ne a külvilág jelenségeit másolja alkotásaiban, hanem a lelkében élő, eddig ismeretlen tartalmat bontsa ki és jelenítse meg.

A romantika sajátos alanyisága magyarázza meg a kor politikai fogalomalkotását, az ideál és valóság viszonyát, a képzelet és politika összekapcsolását. Az alanyiség érvényesülése két ellentétes táborra szakítja a romantika politikai nemzedékét. Az egyik az álom világába vonul vissza, a másik az élet területén az En-t megkötő új valóságokat kutat és fedez fel; így iparkodván leplezni alanyiságát az egyéniség rovására. A tipikusan romantikus irodalmi embernek, a művészi alkotások csodálatos őserdejében bolyongónak a könyvek birodalma korlátlan lehetőség arra, hogy szubjektívizmusát szépirodalmi álmokban élje ki. A romantika szubjektívizmusa azáltal válik raffmálttá, hogy a romantikus egyéniség minden korlátot lebont a külvilág realitása és saját fantáziájának teremtett világa között. A papír türelmes, a romantikus stílusa mámorító, az ábrándok szabadon csaponghatnak a nélkül, hogy a szubjektívizmus termékeit a valósághoz, a politikai tényezők ellenállásához kellene alkalmaznia. A könyvkultúra lehetővé teszi, hogy a romantikus teljesen érzéketlen maradjon a valósággal szemben és a maga világát úgy építse fel, mintha az volna a valóság. Ennek következménye a romantikus hamisítás láza is, amely merész fantáziával teremt hamisított népdalokat, hamisított forrásműveket, történelmi beállításokat, sőt egész nemzeti történeteket. A jelenből a korrigált múltba való menekülés a történelem különös logikája folytán később ismét történelemformáló erőként jelentkezik, főleg a szláv nemzeti mozgalmaknál. A romantikus szubjektívizmus raffinált, ugyanakkor mégis őszinte kifejezéseire jellemző Novalis nevezetes műve „Die Christenheit oder Europa“ amely

az igazi romantikának s a szubjektivista írói nemzedék esztétikai utópizmusának jellegzetes terméke. Az olvasó itt különös világba lép, amely az európai vallásos kultúra egyéniségének külön világa felé sóvárgók nosztalgiáját, a „kevesek nosztalgiáját”⁴ egy jobb korra mutatja be. Az európai egység bomlása közepette a ragyogó egység, a középkor színezett képét varázsolja Novalis az olvasó elé. Természetesen póruljára az a politikus, ki e világ valóságaira politikát akarna alapozni, hiszen az egész csupán Novalis elképzelésében létező tényezőknél, vágyálmoknak kifejezése, az örök esztétikai ember fantáziája, nem pedig a reális emberek vágyainak dokumentuma. A romantikus esztéta-lélek tehát nyilvánvalóan alanyiségének korlátlan érvényesítésével oldotta meg könyveiben a reális világ és a szubjektív lét antagonizmusát. Természetes, hogy ez a nemzedék szívesebben időzik a szellem alkotta Szigeten, mint a hús-vérből való emberek világában. E könyvkultúra egészen más, mint a felvilágosodás korának vagy az egykorú nyugati politikai életnek a tömegeket felvilágosító, demokratikus könyvkultúrája, közvéleményt alakító irodalma. A felvilágosodás a könnyen érthető könyveken, hírlapokon, szemléken keresztül politikai tevékenységre sarkalja a tömegeket, míg a romantikus könyvkultúra kevesekhez szól, a szellemi elit vágyait és igényeit kívánja kielégíteni.

Így nyilvánul meg a romantikus szubjektivizmus a maga leplezetlen formájában a szellemi elitre hatva, azt nemesítve, de a konkrét cselekvéstől visszavonulva. Ezzel szemben a romantikus politikus másik típusa — főleg a modern nemzeti eszme egyik irányának megalapozásával — szélesebb körökre gyakorol közvetlen hatást. E romantikus politikus időnként riadtan eszmél szubjektivizmusának árnyoldalaira, főleg az egyedüllétre, mint az alanyi egyéniség bűnhődésére. Ezenkívül sokan keservesen szenvedtek, mikor érettebb korukban fiatalkoruk individualista szubjektivizmusára visszaemlékeztek, amikor szíwel-lélekllel vettek részt a francia forradalomban és azonosították magukat azzal. A nagy mozgalomért lelkesedett sokan német romantikus-társával együtt Fichte, Párisban járt annak idején az ifjú Görres. Lelkükben erős reakció támadt e szubjektivizmusmal szemben. Az alanyiség leplezésének másik főindítéka az a belátás, hogy a politika terén nincs helye szubjektivitásnak. Ahhoz, hogy a romantikus ember politikai téren tevékenykedjék, szükségét érzi annak, hogy legyőzze szubjektivitását, vagy ha ez nem sikerül, ön-maga előtt is ügyesen leplezze. A nemzet és közösség eszméjének új fogalmazása a romantikus író objektivitáskeresése közben alakul ki,

amikor ő alanyiságát őszintén vagy csak látszólag kikapcsolja. A romantikus szemében az erkölcsi eszmék és logikai elvek erejével szemben a legfőbb érték a nagy lehetőségek tárháza, az „Élet“. A romantikus tehát a kötöttséget, az egyént a közösséggel és nemzettel összekapcsoló tényezőt, nem valamely moralizáló ténykedésben vagy a logikai okoskodások körében ragadja meg, mint a liberalizmus, hanem az életszerű mozzanatokban. A nacionalizmusban, vagy a társadalmi életben azt tartja magasabb értéknek, objektív követelménynek, ami az étellel kapcsolatos. Ugyanakkor természetesen le akar számolni hirtelen meggyűlölt szubjektívizmusával, hogy feleletet adhasson a nagy kérdésre, miként élhet közösségben az egyén. Ezekben az objektív fogalmakban tehát erőltetve hangsúlyozza az alanyisággal ellentétes mozzanatot. Állam, nemzet, osztály és egyén kapcsolatát az élet határozza meg, életszerű organikus jegyek döntenek, az egyén nem határozhat, milyen nemzethez, milyen társadalmi réteghez akar tartozni, kénytelen alkalmazkodni az élet nagy adottságához.

Ily módon alakul ki szemünk láttára a romantikában a politikai fogalmak egészen új rendszere. Míg nyugaton ez a politikai fogalomalkotás folyamata, az individuum szabadságának étlapján, az emberi akarat figyelembe vételével megy végbe, addig a romantika objektív jegyeket kutat, melyek előre meghatározzák, végleg eldöntik egyén és közösség kapcsolatát s az egyén tevékenységét belpolitikai és nemzeti téren.

A romantikának ez az állásfoglalása elsősorban a liberalizmus legkülönbözőbb árnyalataival számol le, hiszen ezeknek a rendszereknek alapja az erkölcsi törvény, a logikai megfontolás, melynek következtében az emberi szabadságjogok egy részéről le kell mondani, hogy a társadalmi együttélés (társadalmi szerződés), avagy a keretekben folytatott élet (demokrácia) lehetővé váljék. A romantika az efféle etikai vagy logikai folyamatokat elveti s a közösségi élet indítékait az emberi természetből, vagyis az életből származtatja, akár a társadalmi élet régi, akár jelenlegi állapotáról legyen szó.

Ragadjuk ki mindezekből azokat az elméleteket, amelyek egyelőre nem az egyén és a nemzet viszonyára vonatkoznak, hanem az egyén és a társadalom, vagy az egyén és a politikai csoportok összefüggésére. A német romantika a reális belpolitikával, a modern demokratikus állammal szemben itt olyan konstrukciókat épít, amelyekkel a német belpolitika bizonyos irányát meghatározza, oly módon, amely megfelel a rendiséggel való kapcsolatának és addig hatékony, míg a rendiség uralmát a demokratikus politika eszméi meg nem törik.

Ezek a politikai elméletek abból indulnak ki, hogy elvetik az emberi megegyezésből, vagy az észszerű spekulációból létrehozható államfelfogás koncepcióját. A társadalmi lét a természet által az ember egyéniségébe helyezett hatalmas, szerves ösztön. Fichte már 1794-ben írja a francia forradalom eszmevilágával sokszor rokonszenvező művében, hogy az egyén az élet parancsszava szerint társadalmi lény, akit nem a meggondolás vezet a kollektív tömörülésre: „... az ember arra van teremtve, hogy társadalomban éljen ... nem tökéletes ember és ellentmond lényegének az, ki a társadalmon kívül élne ...“ Míg az összerződő, az egyének szabad tömörülési lehetőségében hívó államtanok az izolált egyénből kiindulva, az egyéni akaratok összeségének, a „volonté générale“-nak akarják megadni a lehetőséget, hogy szavazatával, demokráciájával az állami fejlődés menetét befolyásolhassa, addig a romantika ezt az elgondolást kerekén elveti. Ebben az állásfoglalásban az ellenforradalmi elméletek általános frazeológiáját használják, így azt az elvet, hogy a hosszú életre hivatott állami organizmus sorsát egy-egy nemzedék akaratára nem befolyásolhatja döntő módon. Organikus államelképzelésük természetéből erednek antidemokratikus érveik. Meglehetősen új azonban érvelésükben a „Volksgeist“ fogalmának meghatározása, mely a romantika sajátos természetbölcseletéből fakad, bonyolult levezetéssel s amelyből, a rendiséggel való kapcsolatuknak megfelelően, politikai következtetéseket vonnak le. Másik lényegesen politikai fogalmuk: a rendi államkoncepció.

A „népielek“ eszméje oly módon veszi fel a küzdelmet az individualista demokrácia ellen, hogy annak rejtélyes beállításával, a „közvélemény“ és a „közakarat“ hangoztatásával szemben, egy ugyancsak misztikus fogalom leplébe burkolózik; a rendi állam gondolata pedig oly módon hat, hogy az egyének szabadságával egybekötött egyenlőségi elv helyébe közbeeső fogalmakat épít az egyén és az állam közé. Tagadja az egyenlőség elvét, hiszen ha ezt nem tenné, akkor minden egyéniség jogot követelhetne ahhoz, hogy maga is beleszólhasson a politikába, viszont nem veti el a szabadságot, hiszen ha szabadságellenes lenne, akkor fegyvert adna a rendiség szabad megnyilatkozása ellen küzdő hivatalnok-abszolutizmusnak. A „Volksgeist“ az élőlények módjára elgondolt államok lelke, a népek belső lényege, olyan érték, amelynek megőrzésétől, épségétől függ az állami élet zavartalan menete. Akad olyan szélsőséges magyarázat, amely egyszerűen azt mondja, hogy ezt a rejtélyes tulajdonságot változatlan tisztaságban a régi ősoktól leszármazók, tehát a történelmi osztály

tagjai őrzik meg s ezért jogosult a történeti osztályoknak szerepet adó konzervativizmus. Más magyarázatok szerint a „Völksg Geist“ az ősi intézményekben él tovább s a nemzeti lelket számtalan régi berendezkedés tartja épségben. Ha ezek az intézmények épségben maradtak, akkor ezek hivatottak arra, hogy az állami életet irányítsák, semmi szükség sincs az egyének szabadságára, a közvélemény ellenőrző tevékenységére. Annál is inkább, mivel felfogásuk szerint ez a néplélek egyszersmind az egyéni szellemiségen felülálló, objektív szellemi valóság, melyen az egyéni akarat nem sokat munkálhat. Itt világos az az ellentét, melyet a Volksgeist-koncepció képvisel, amikor a közvéleménnyel, a modern nyugat politikai tényezőjével szemben akar romantikus, individualistaellenes fogalmazású elvet megkonstruálni a Volksgeist fogalmában.

Hasonló a helyzet a rendi állam gondolatánál. A saját szubjektivizmusuktól menekülő elmélkedők tagadják az izolált egyén létezését. Nincs izolált egyén, mondotta már Fichte, ezt a kijelentést egyelőre a társadalomra vonatkoztatva. Nincs izolált egyén, nincs elkülöníthető szubjektívum, hangoztatta Adam Müller, már konkrétbb következtetéseket fűzve megállapításához, olyan elméleteket alkotva, melyek a rendiségnek jobban megfeleltek. Az egyéniség kapcsolata a közösséggel a szerves élet által kitermelt, közbeeső állomások útján jó létre. Organikus alakulatokkal, rendekkel kell számolnunk s az egyén ezek valamelyikébe tartozik. Adam Müller államtana szerint az élet a katonai, tanító, földművelő és kereskedők rendjét alakította ki. Az állam e rendek összesége, az egyén pedig valamelyiknek tagjául születik. Ez a koncepció igen alkalmas volt arra, hogy a rendi gondolatot kibékítse a szabadság eszméjével, hogy a rendiség tevékeny lehessen és az emberi egyenlőség elve ne érvényesülhessen. A szabadság lényege — írja Adam Müller, az „Elemente der Staatskunst“ szerzője — a teremtett élőlények belső különbségeinek, a kvalitatív különbségeknek érvényrejuttatása. Az emberi egyéniségek különbözők, az egyenlőség elvének elfogadása tehát lehetetlenné tenné, hogy ezek a minőségi különbségek érvényesüljenek. Túl sok egyén egyenlő szabadsághoz juttatása anarchiát teremtene. Nem az a cél, hogy az egyenlő egyének többsége politikai szabadsághoz jusson és így kvantitatív demokrácia legyen, hanem rendi alapon a szintézisre kell törekedni. Ezt a szintézist az élet útmutatása nyomán kell megalkotni. Minthogy az élet kitermelte a rendi csoportokat, ezeket kell tevékennyé tenni, ezeknek kell szabadságot biztosítani s az egyén ezeknek keretén belül őrizheti meg a maga individualitását.

E gondolaton keresztül jutunk el minden állambölcselet alapvető kérdéséhez, az „Elit“ problémájához. A demokrácia nagy általánosságban úgy oldotta meg e kérdést, hogy azokat tekintette vezetésre hivatottnak, akik az egyenlő, vagy polgári szempontból politikailag érettnak vélt egyének szavazattöbbségét elnyerték. A romantika természetesen ilyen kvantitatív-demokratikus megoldással nem rokonszenvezett. Ez az irány az állami élet zavartalan menetének biztosítását az állam szervezetébe illeszkedő rendek fokozott kiválasztó tevékenységétől várja, valamint kvalitatív demokrácia híve. Elitgondolatának lényege, hogy az ügyeket az egyes társadalmi rétegek által kitermelt vezetőegyeniségek intézzék. Nietzsche élelméjű megállapítása szerint „Romantisieren ist nichts als qualitative Potenzierung“. E romantikus mozzanat ebben a korban még, nem mint Nietzschénél az individualításra, hanem a rendek szelekciójára vonatkoztatva érvényesül. A rendiség értékes tulajdonságát abban látták, hogy még nem fertőzte meg őket a francia forradalom, hogy régi tradíciókat őriznek, hogy intézményeikben a néplelket konzerválják és tagjaik lelkülete mindemellett mégis mozgékony, ellenzéki, izgalmasan érdekes. Ezt a hitet, ezt a bizalmat igazolja az a tény, hogy a rendek már a francia forradalom idejében hihetetlenül tevékenyek, ez a tevékenységük pedig csak fokozódik és jelentékeny lázadássá terebélyesedik a restauráció idején, amikor a vidéki földesurak, a porosz rendek rendje élesen szembefordul a bürokráciával.

A vidéki földesurak, a porosz Junkerek társadalma már Stein báró kormányzása alatt szembefordult a bürokráciával. Szemükben gyakran már Stein is veszélyes felforgató, Hardenberg egyenesen forradalmár. A békés reformtervek felfogásuk szerint forradalmat jelentenek. A forradalmi Franciaország centralizmusának, az angol önkormányzati elvnek, a polgári gondolatnak vagy a liberalizmusnak átvétele: felforgatja a társadalmi rendet. A feudális politikus szemében a társadalom létező berendezkedése az igazi jogrend: az előjogokat nem ismerő állam pedig „a társadalmi renddel“ szemben a szakadatlan zűrzavar állapota. A modern állameszmék megvalósítása, átültetése: felforgatás, mely embert és természetet egyaránt fenyeget. Amerikából átszármazott, gyors hasznot hajtó ültetvények megváltoztatják a porosz táj arculatát, azét a tájét, melynek megszokott szépsége nélkül a feudális, azaz a vidéki ember el sem tudja viselni az életet. Az erdő évszázados fái helyén sivár ipari növényzet szürke látványa, mint valami rémes vízió, jelképezi a racionalizmus, a haszonelvű gondolat kíméletlen alkalmazását. A feudális ember fél minden vál-

tozástól és a régi világnak lényéből fakadó féltése régóta összehozza a történeti Poroszország tagjait különböző összejöveteleiken. Főleg a híres berlini Keresztény Német Asztaltársaságban tömörültek a harcos ellenzéki tagok. Itt szövik terveiket, itt szidalmazzák az uralkodó reformereket. Az asztaltársaság körébe tilos a belépés „zsidóknak, a francia eszmék barátainak és filisztereknek“. A francia eszmék alatt a napóleoni eszmék centralizáló irányát értették s filiszter szemükben a tisztviselő és a polgár. Az elkeseredett tisztek, elégedetlen földesurak és udvari összeköttetések révén az intrika korlátlan eszközeivel rendelkező rendi politikusok sorában megjelennek az új kor szellemi emberei. Ott sürgölődik Araim, vagy a Berliner Abendblätter szerkesztői gárdájának több tagja, mint Adam Müller, a német politikai romantika kimagasló vezéralakja, Gentz barátja, számos lelkes államtudományi előadás szerzője és Kleist, a szépirod. A romantikusok lapját a cenzúra hamarosan betiltja. A 40-es években azonban már a hivatalos rendi ellenzék vezetői indítanak új lapot, közöttük a trónörökös barátai, a Gerlach-testvérek és Radowitz. Az írók szellemi harcukban fáradhatatlanul küzdenek a francia és angol liberális eszmék, a centralisztikus bürokrácia és a kapitalisztikus rendszer átültetésére irányuló törekvések ellen. Szembefordulnak a haszonelvű gazdálkodással, melyet mezőgazdasági téren Thaer Albert, a híres mezőgazdasági író hirdet, aki a nagybirtokok racionális gazdálkodásától a termelés fokozódását várja, a hagyományos feudális gazdálkodás extenzív irányával szemben. Tétéleire buzgón hivatkoznak a jobbágyfelszabadítás hívei, kik üzemi bérmunkásokkal dolgozó vállalattá akarták átalakítani az eddig jobbágyi munka és terményszolgáltatás alapjain nyugvó gazdálkodást; a romantikusok viszont, főleg Adam Müller, híres agronómiai leveleiben, élesen támadják azt az irányt, mely ember és természet Istentől rendelt összefüggésének viszonyát haszonelvekkel meg akarja bolygatni, eltérítve a régi erényektől a földbirtokos osztályt és megteremtve a parasztokból egy bizonytalan sorsú, könnyen lázadó proletariátussá alakulható bérmunkás-tábort.

Ezzel az aktív, a bürokráciával elégedetlen rendiséggel — melynek tagjait a francia forradalom idején a reformtevékenység láza ragadta magával — állott kezdetben a romantika kapcsolatban. Ennek megfelelően alakul államtanuk. Adam Müller 1807—1808 évben kiadott államtana Schelling természetbölcseletéből a szakadatlan változás, a mozgalmasság gondolatát ragadta ki. Ebből az időből ered Müllermél annak a gondolatnak hangsúlyozása, hogy az életben az ellentét törvénye uralkodik. A szakadatlan változás, a mozgás, az ellen-

tét törvényének hangsúlyozása igazolta az aktivitásra törő rendi ellenzék politikai tevékenységét. Évek múltán a romantika szembefordult az ilyen gondolatokkal, közeledett Metternich szociális konzervativizmusa felé és ezen az úton egyre jobban a francia tradicionalisták hatása alá került. Ekkor is az életre hivatkozott, az élet lényegét azonban ekkor már az időtartamban, a tartósságban látta. Ugyanezen időben válik a rendiség is konzervatívvá, mikor aztán a romantika az új uralkodón, IV. Frigyes Vilmoson keresztül közvetlen hatást tudott kifejteni a politika kialakítására, akkor már a francia tradicionalizmusra emlékeztető, konzervatív irány lett, pedig magatartása eleinte inkább kritika volt a bürokrácia reformjaival szemben s politikai jellegét aktivitás, bizonyos forradalmiság adta meg.

Romantika és porosz belpolitika így összefüggnek egymással, de ezek az elvi tényezők természetesen nem határozzák meg teljesen a politikát. Hiszen a személyi intrikák, az uralkodó akarata mind a porosz hivatalnokreform sorsában, mind az alkotmányos küzdelmekben nagy szerepet játszik. A rendi és reformgondolat összeütközése már 1812-ben a feudális Poroszország győzelmével végződik, amikor Hardenberg nem tudja akarátát keresztülvinni, hogy a közigazgatási reform során a Landratok helyébe kerületi direktorok kerüljenek s ezáltal a nemesség számottevő szerepe a Landratban háttérbe szoruljon.

A rendi ellenállás az 1817-ben kiküldött alkotmánybizottságban mutatkozott a maga teljességében. Ebben a bizottságban először Hardenberg, 1819-ben pedig Humboldt, az új államkancellár tevékenykedik a német alkotmány korszerű átalakítása érdekében. Az új kancellár itt már hivatali elődjének, Hardenbergnek intrikáival is találkozik. A rendi ellenállás, a reformerek egyenetlenkedése és a király kedvetlensége 1819 decemberében Humboldtot lemondásra készítetik. A trónörökös politikai állásfoglalása immár szabadon érvényesülhet. A későbbi IV. Frigyes Vilmos, aki akkor trónörökös, szembenáll a liberális fejlődéssel. Meg akarja valósítani a rendi államot, ezért az alkotmánybizottságban ellenzi, hogy modernebb porosz birodalmi alkotmányt adjanak. Valóban, midőn az 1823 június 5-én kelt „Anordnung der Provinzialstände“ a porosz tartománygyűlések, a nyolc egymástól teljesen független Landtag intézményét szabályozza, akkor ezekben a főszerepet a földbirtokos-nemességnek juttatja s a gyűlések összeállítását teljesen rendi alapon szabályozza a földesurak, a lovagok, a polgárok és a parasztság soraiból. Frigyes Vilmos elgondolása s ezen keresztül a romantika elképzelése érvényesült: a szabadságot, a politikai aktivitást a korporációknak kell élvezniök az egyé-

nek helyett. Ilyen körülmények között érthető, hogy azután az 1831-es átalakított városi rendtartás az önkormányzat terén Stein elképzeléseit alaposan megváltoztatja. Ezek a törekvések az öreg király, III. Frigyes Vilmos rokonszenvét is elnyerték, hiszen ő a német Bund-ban is az alkotmányellenes irány képviselője volt. Reakciós magatartására a „Demagógzavargások“ (ahogy a Burschenschaft- és Tumverein-mozgalmakat nevezték) hatottak. Egyszerűen reakciós elkeseredése tehát találkozott a trónörökös és körének elvi romantikájával. Ezeknek a tényezőknek eredménye a „porosz reakció“ melynek dacára III. Frigyes Vilmost a lakosság széles rétegei mégis szerették; hiszen visszaemlékeztek a felszabadító hadjáratra, melyben az uralkodó anyyi bajban és küzdelemben kitartott népe mellett.

Kezdetben nagy volt az öröm akkor is, midőn 1840-ben IV. Frigyes Vilmos került a trónra, hiszen uralkodását széleskörű amnesztiával kezdte meg. Kiszabadultak a fogságból azok a német ifjak is, kiket a demagógüldözés vetett a börtönbe s a politikai okokból elbocsátott tanárok visszatértek katedrájukra. A liberális közvélemény szemében ezek az intézkedések az új alkotmányos idő hajnalhasadását jelképezték. Csakhamar csalódtak. A király a felségjogokat az abszolutisztikus színezetű patrimonális királyság szempontjai szerint értelmezte, kegyelmi tényei ebből a felfogásból fakadtak és nem jelentették az új politikai eszmét, a népfélség elve, a konstitucionalizmus mellett való tüntetést. Az alkotmány sürgetése kezdettől fogva ellenszenves számára, hiszen művész természete és a romantikus államelméleten alapuló felfogása elképzelhetetlennek tartja azt, hogy király és népe közé „egy írott papírlap“ kerüljön: azaz, hogy teremtő fantáziája és az annak anyagát képező nép között korlátozó erő legyen. Közvetlen kapcsolatot akar teremteni népével, gondoskodni akar róla, de teljesen a középkori patrimonális királyság szellemében. Ennek a szemléletnek kialakításában nagy szerep jut a berni származású Hallernek és a zsidó eredetű Stahlnek, e két idegennek, kiknek műveiben a német romantika a legszélsőségesebb tradicionalizmusba csap át. Erős személyi és elvi hatása miatt IV. Frigyes Vilmoson keresztül a porosz államfejlődést főleg Haller befolyásolja jelentősen. 1816—1834 között megjelent műve „Az államtudományok restaurációja“ jellemző címet viseli. A német tradicionalizmus eme bibliájának eszménye a középkori patrimonális német állam, amint azt a kor történelme látta. Ott az állam a fejedelem tulajdona, jóformán magánbirtok volt. Haller azonban nem csupán a történelem szemléletéből meríti abszolutisztikus eszméit, hanem az élet törvényszerűségéből is. Az élet szem-

lélete, a természet vizsgálata ugyanis arról győzte meg, hogy az emberek, osztályok nem egyenlők képességben, tehát a hatalom nagyságában és az erőben sem. Mindig az erősebb fog a gyengébb felett uralkodni. Az uralom alapja tehát a hatalom, s így a király nem tartozik felelősséggel állampolgárainak, akár mint egyesek jelennek meg azok, akár rendbe tömörüljenek, vagy pedig demokratikus eszközökkel többséget alkossanak. Minthogy Isten a világot az erőkülönbség, a gyöngye és a hatalmas rendszere alapján teremtette, aki erősnek születik, isteni rendeltetés folytán gyakorolja a hatalmat. A király is csupán Istennek tartozik felelősséggel, nem pedig alkotmánynak, vagy népképviselőnek. Ez a felelősség bizonyos szociális korlátozásokkal jár, uralkodói kötelesség az is, hogy ezt az isteni világrendet az uralkodó alkotmányos tévedéssel, vagy érzelműséggel meg ne rontsa, hiszen ez a világrend Haller szemlélete szerint az erősek és gyengék hatalmi viszonyán alapul. Az uralkodó szűkebb környezetéhez tartozó Stahl restaurációs rendszereket dolgozott ki szinte teokratikus alapon, az állam isteni eredetét hangsúlyozta és azt, hogy az állam keresztényi elvek megtestesülése, feladata erkölcsi célok megvalósítása.

Amikor IV. Frigyes Vilmos trónra lép, az állami élet reális alapjait a romantika által annyira korholt porosz bürokrácia egészen más elvek alapján fektette volt már le. A gazdasági fejlődés a kapitalizmus irányában alakult át, az államnak a nagy vállalkozások, főleg a vasútépítések révén bele kellett nyúlania a való életbe. Ez az élet megkövetelte a demokratikus elvek érvényesítését. A német nemzeti gondolat romantikus fogalmazása inkább a Bund területén kívül hat. Magában a német Bundban s Poroszországban, részben francia kihívásra, részben belső fejlődés útján a nemzetállam elképzelése a liberális és demokratikus elemekkel fonódik össze. A politikai szépirodalom is a 40-es években ilyen irányokban hat, s nemzeti és demokratikus lesz a romantika egyik iránya is. A politikának számolnia kellett a tényleges helyzettel is. A reális fejlődés következtében tehát (akár a bürokrácia által kiépített állami keretekre, akár a vámúnió következtében“ erősödő német egységmozgalmakra, akár a kapitalizmusra gondolunk), a német romantikának immár tradicionalizmussá fejlődő iránya időszerűtlenné vált. A német romantika eredeti alakjában csupán a kritika területén érintkezett a valósággal. Amikor a valóság tényleges alakításához korlátozás nélkül nyúlhatott, IV. Frigyes Vilmos trónralépése után, akkor a szellemi embereknek ez a tevékenysége már anakronizmus lett. A tradicionalizmus szociális

feltételei 1840 körül már nem voltak megadva. Szimbolikus jelentőségű, hogy az új királynak akkor kellett szakítania a romantikus rendi elképzelésekkel s akkor kell bizonyos népképviselői megoldások felvételére gondolnia, mikor új kölcsönt vesz fel az állam. A valószínűségi helyzet polgári megoldást sürget. A német valósággal ebben az időben egy realista mozgalom, a fiatal Németország teremtette meg a kapcsolatot. Ez a mozgalom a francia eszmék felé fordult és a forradalomhoz vezet. Ugyanekkor főleg Dél-Németországban átalakulnak a kezdetben romantikus színezetű kísérletek, azonban nem a tradicionalizmus, hanem a demokrácia irányában.

ÖTÖDIK FEJEZET

ROMANTIKA ÉS NEMZETI GONDOLAT

Tagadhatatlan, hogy a német romantika rendkívüli mértékben hatott az egész európai szellemi élet fejlődésére. Ez a hatás már elkezdődik Herderrel, kit sokan a kora-romantikához soroznak, bár inkább a vallásos színezetű új humanizmus szellemi áramlatának érdekes egyénisége. Jelentékenyebb európai hatást a romantika főleg átalakult formájában gyakorolt. Ebben az átalakulásban Hegel játszotta a főszerepet, aki ezt az eredetileg szabadon csapongó, kötetlen életmozgalmat sokszor értelmi formák közé szorította a maga rendező hajlamával. Mindenesetre sokat őrzött meg ő is a romantika sajátos teremtményeiből, a népszellem gondolatából, a szerves államelméletből; a dialektikus gondolkodás elméletének kialakítója, Adam Müllernek gondolataiból pedig egy egész ragyogó filozófiai rendszert épített. Az igazi hatást mindazon szellemi konstrukciók közül, melyeket a német romantika kitermelt, világtörténeti értelemben, a népi gondolat, a történeti iskola s nacionalizmus-fogalmazásuk gyakorolta.

A negyvenes években a tradicionalizmussá merevedett német romantika egyes képviselőiben összekapcsolta az udvart a szellemi emberekkel. Ugyanakkor azonban a romantikus nemzedék néhány tagja már társadalmilag sokkal mélyebben fekvő rétegekhez vonzódott és romantikus vándorlásában eljutott a népig, annak dalait, költészetét gyűjtve, utánozva és egy, a népi gyökerekig nyúló nyelvi, népi, faji közösségi jeleket tartalmazó nemzeti felfogást alakítva. Ugyanakkor erősödik meg a történeti iskola is, amely nem a rendek-

hez, hanem az elmúlt német századok tanulságaihoz fordul tanácsért az aktuális kérdésekben. Az eredetileg a heidelbergi romantikus körhöz tartozó Görres viszont akkor már a délnémet területen megvívja a katolikus német demokráciának a katolikus és egyszersmind demokratikus érdekek védelmében indított hősi küzdelmét.

A romantika tehát nem csupán a német rendiséggel teremt szoros kapcsolatot s nemcsak a rendi állam fogalmát dolgozza ki. A történeti iskola és a modern nemzeti gondolat német fogalmazása a politikai gondolkodás s általában a XIX., sőt XX. századi kultúra történetének kimagasló jelentőségű két mozzanata. Élet és értelem ellentétét a romantikus egyéniség mint politikus gyakran felismerhette a politikai élet területén. Meghatározott kérdések merültek fel, mint az, hogyan kell megalkotni egy törvényt, miként kell a gazdasági élet menetét bizonyos területeken irányítani, vagy egyes jelenségeket törvénnyel szabályozni. A romantikus ilyenkor természetesen nem indulhatott ki külföldi berendezések példájából, hisz az életben mindenütt „a különbözős törvényét“ látta uralkodni, mely szerint a nemzetek egymástól gyökeresen különböznek s egyébként a külföldi papiros-alkotmányok tételeit lenézte, az elvont okoskodások jellegzetességeit fedezve fel bennük. Ilyen esetekben tehát egyre többször hivatkoztak a német múltra, annak berendezéseire és a jelen kérdéseire a történelemben keresnek feleletet. Az érdeklődés a legszélesebb értelemben vett gazdasági, jogi és kulturális hagyomány felé fordul s miután a német nyelvtörténeti iskola ennek a felfogásnak alapjait lerakta, kialakul Savigny vezetésével a jogtörténeti iskola is. Hasonló jelenségeknek vagyunk tanúi a gazdasági élettel foglalkozó írónál is. Amikor ilyen motívumok szerepelnek, akkor az objektivitásra törekvő „történeti iskoláról“ szólhatunk. A történeti érdeklődés felkeltésében azonos nagy szerepet játszik a másik, a szubjektivista típus. Számtalan romantikus egyéniség menekült a jelenből a múltba, a messze középkorba, melyben saját elképzelése szerint kiszínezve álomvilágot teremtett magának, valóságos szellemi szigetet a kietlen jelennel szemben. A romantikát különben egész szellemi beállítása alkalmasabbá tette a múlt' megragadására, mint a klasszicizmust, melynek örökös törvénykeresése elsorvasztotta - követőinek érzékét az egyszer történt jelenség, a történelmi szingularitás szépségének megragadására. A romantika végtelen tisztelettel tekintett az élet történelmi folyamatának nagyszerű látványára, meglátta az események érdekes oldalát, a különböző korok színét és szépségét, érzéke kifejlődött a különböző népekben különböző időkben kifejezésre jutó történeti értékek iránt, melyek

révén Ranke felfogása szerint minden korszak közvetlenül jut kapcsolatba minden érték legfőbb hordozójával: Istennel. Bármilyen motívumok szerepeltek legyen is, az eredmény a történeti érzék hihetetlen kifinomodása, melyet azután a romantikából kinövő historikus nemzedék munkássága fokozott. Ez az életszemlélet fellendítette a történeti kutatást, a történeti vizsgálódást, melynek szervei különben egyre jobban kiépültek; a már Stein báró kezdeményezésére megindult Monumenta Germaniae Historica fóliánsai egyre szaporodnak, a fiatal történettudomány pedig eljut Ranke nemzedékéig. A történeti iskola tovább élt a német filológia nemesebb művelőiben, majd a XIX. század végén a „leketlen és életnélküli filológia“ és az egyoldalú pozitívizmus elleni reakciót az a nemzedék indítja meg, mely nemes közvetítők útján a romantika történelmi szemléletét örökölte.

A történelmi látásmód a XIX. század szellemét bizonyos mértékig megóvta a természettudományok módjára a szellemi életben is folyton törvényeket kereső pozitívizmus egyoldalúságától s így hatása a kultúra területén igen nagy jelentőségű, ez a német szellem legnagyobb adománya a nyugatnak.

Világpolitikai viszonylatban ennél is fontosabb produktum, noha a középeurópai béke szempontjából s így magyar vonatkozásban távolról sem veszélytelen a német romantika nacionalista koncepciója, a moderm német szellemű nemzeti felfogás kialakítása. A nacionalizmust természetesen nem a romantika keltette életre, csupán új színekkel gazdagította ezt az érzelmet s egyre inkább történelemformáló erőt. A XVIII. század végén a felvilágosodás tisztultabb új humanista irányzata már a romantika előtt magasra értékeli a nemzeti különbségeket, ezeket az emberi kultúra szempontjából nézi, megalkotva ily módon a kultúrnacionalizmust. Ennek az irányynak Herder eszméi adnak kifejezést, kinek hite szerint az isteni világterv szándéka a folytonos differenciálódás s így sajátos nemzeti kultúrák kifejlődésén, a nemzeti sajátosságok kifejtésén dolgozni Istennek tetsző kulturális cselekedet. A felvilágosodás nemcsak kulturális, hanem demokratikus és emberi szempontjai miatt is fontosnak tartja a nemzeti nyelv és irodalom művelését, hiszen a nemzeti nyelven lehet eljuttatni az ismeretet és tudást a széles rétegekhez, ezért szükséges ezeknek a széles rétegeknek nyelvét ismerni és fejleszteni.

A felvilágosodás kultúrképét a német romantika nemzeti felfogása továbbfejleszti és — ha lehet — még nagyobb tisztelettel viseltetik a különböző nemzeti egyéniségekben jelentkező értékekkel szemben. Kifejezésre jut a romantika álmodozó hajlama a nemzeti exoti-

kum iránt, India-kultusz keletkezik, felébred az érdeklődés a kóborló cigányok iránt, főleg pedig a már Herdertől oly szépen kiszínezett szláv világ felé menekül a romantikus író. A különösen messzeeső népek és tájak szeretete szubjektív fantáziájuk kiélésére nyújt módot. Az a megkülönböztetés, melyet a romantika politikai típusánál szubjektívizmusban maradó és objektivitásra törekvő között vontunk, fokozott mértékben veendő figyelembe a nemzeti gondolat fogalmazásánál is. A kezdetben forradalmár és végzetesen szubjektív német romantikusok rétege a nemzetiben keres olyan objektív valóságot, melyet megfelelőnek tart arra, hogy abban az érzések romantikus zűrzavarának viharában és a romantikus Én szubjektívizmusának hullámszásában nádszálként imbolygó lelke örök támasztékot nyerjen, így ennek a „megkötést“ kereső hangulatnak megfelelően kellett az individualizmussal szemben oly nagy lelki csömört érző romantikusnak a nemzeti elvet megfogalmaznia. Nyoma se legyen benne a forradalmi múltnak, akár kozmopolitizmus lett légyen is az, akár individualizmus, a forradalom vagy humanizmus kultúrgondolata helyett tehát az Élethez fordulnak s így az egyéniséget megkötő, azt mélyebb kollektivitásba helyező mozzanatot az élet nagy valóságában, a nemzetben fedezik fel. Szerintük az élet különböző nemzeteket termelt ki és az élet határozza meg, hogy az egyén a nemzetek melyikébe tartozék. Ez a megállapítás a romantika életfilozófiájából következik, az egyénieskedéssel szemben fellépő belső reakció pedig arra vezeti őket, hogy a nemzet megváltoztatásának lehetőségét ne adják meg az egyénnek, sőt ellenkezőleg, a nemzethez való tartozás örökérvényű élettörvényeit, rögtön megtalálható objektív jegyeit állapítsák meg. Mindaz, ami az új humanizmus idején még csak kultúrérték volt, a nyelv, a nemzeti sajátosság, vagy mindaz, ami a barokk és biedermeier kultúrában még nem volt döntő jelentőségű kultúrtényező, melyet a biedermeier, vagy barokk ember szabadon választhatott, most egyszerre sorsdöntő lesz a nemzethez tartozás megállapításában. Ezen objektív jegyek közé tartozik az eredet, a nyelv, a hagyomány, a vér, a közös leszármazás. A romantika tehát egy pillanatra sem bízza az egyénre, hogy az nemzetét megválaszthassa, ez a kérdés szerinte a születés pillanatában eldőlt. Schlegel szerint: a nemzet éppen olyan szoros kötelék, organikus kapcsolat, mint a család, hogy tehát nemzet lehessen, tagjainak legalább is azonos származásúnak kell lenniök. „Mennél régibb, tisztább ... a származás ... mennél több a szokás, és legyen az csak felvett is, annál inkább nemzet az. A nyelvi egységnek van ebben a legnagyobb jelentősége, ez a közös leszármazás

letagadhatatlanabb tanúsága, a legbensőbb és legtermészetesebb összekötő eszköz. Görres 1814-ben egységesnek és feloszthatatlannak véli a nemzetet, az egyén élete a benne való elhelyezkedésen nyugszik és mindenki felismeri, hová tartozik, hiszen a „Gleichgemischtes Blut“ a nemzethez való tartozásnak felismerhető objektív jegye. Eichen-dorf József politikai leveleiben a megszakíthatatlan nemzeti múlt, a közös öröm és szomorúság, a közös hagyomány nemzet-meghatározó voltáról szól, mely a nemzetet és királyt egyesíti. A romantika tehát sok olyan jellemvonást sorshatározó jellegnek ismert el, melyek közül akárhány régebben csupán az egyén biológiai esetlegességéhez tartozott. A neoklasszikus, a barokk vagy a biedermeier kultúrába belső fejlődés révén, a kultúrjavak elsajátításával bárki eljuthatott, hisz e kultúrákhoz való tartozást a tudás, az ismeret, vagy az új humanizmus esetében a klasszikus világba való elmerülés, tehát az egyén akaratát határozta meg.

A romantika a nemzeti kultúra fogalmában az egyén és kultúra közé egy közbeeső, tárgyilagos tényezőt iktatott, melyet az egyéntől függetlennek tart. Az egyén nem választhatja meg nemzetét. Kulturális téren, majd később a nemzeti elv politikai érvényesülésénél a politikában is betetőzte tehát azt az egyéniség-ellenes folyamatot, amelynek más mozzanatait már az előzményekben megfigyelhettük, amikor népszellemet, rendi elitet alkotott politikaképző tényezővé a volonté générale helyébe. Az objektív jegyek alapján nyugvó nemzet-fogalom elméletének megalkotása a leghatalmasabb támadás liberális szempontból az egyén szabadsága ellen, ugyanakkor ellensége az eddigi létező kultúrszintéziseknek, ez a tudatosan antiliberalis, de akarat ellenére naturalista felfogás áthághatatlan szakadékot von a nyugati és német nemzet-fogalom közé. A francia hatás alatt kialakult, az egyéniségekből kiinduló demokratikus nyugati politikai felfogás, III. Napoleon korának nacionalizmusa, a némettel szemben a nemzethez való tartozás eldöntését az egyénre bízza. Népszavazásról, területek, államok megválaszthatóságáról beszél s így alapja lesz a nemzet-állam felfogásának; a „szelektív“ egyéntől választható nyugati nacionalizmusnak.

Német területen a romantika a nemzet fogalmat függetleníti az államtól, a nemzeti érzelmet tehát nem kapcsolja össze a „formával“. Nem habozik egy pillanatra sem hangoztatni, hogy a nemzet értéke-sebb, mint a forma, mint az állam. Adam Müller szerint „Die Nationalität (ist) die Seele des Staates“. A mellett a német romantikusok irataiban a „nemzeti“ nincs összekötve az „állammal“. A né-

met Bund ebben az időben még nem volt alkalmas keret a nemzeti törekvések számára, nemzet és állam fogalmának összekapcsolása nem volt jelentős a nemzeti elv szempontjából. A teoretikusok tehát a német gondolat szempontjából helyesen jártak el, mikor kortársaikat figyelmeztették, hogy a nemzetiség érzelme, mely majd megalkothatja a német államot, elképzelhető és ápolható adott forma, állam nélkül is, szemben a goethei felfogással, mely azt mondotta, hogy a németek az általános humanizmusra törekedjenek, ne a nemzetire, hisz nincs német nemzet, azaz német állam. A német nemzeti gondolat, mikor ment volt a pillanatnyi kicsinyes keret, a Bund korlátaitól, nagyobbra, messzebb fekvő célra tekinthetett, mint az Arndt fogalmazta kérdésben látjuk: „Was ist das Deutsche Vaterland . . . das ganze Deutschland soli es sein!“ Mikor azonban Közép-Európában a német nemzeti elméletek a nemzetiségeknél elterjedtek, akkor már egy létező forma, a Habsburg-állam megbontására vezettek, annál is inkább, mert az objektív jegyek elmélete lehetővé tette a nemzetiségi szellemi embereknek, hogy a nemzetiségi tudatot elszakítsák eddigi hordozójától, a rendektől, a rendi nacionalizmusok képviselőitől, kik még többé-kevésbé a birodalmi gondolat eszméjének hódoltak és új elképzelések, a romantika fantáziájától kölcsönzött szláv világbirodalmak, vagy polgári nemzetállamok alkotóelemévé tegyék. Itt tehát a nacionalizmust polgári, vagy népi, demokratikus elemekkel könnyen kapcsolták össze, egyszerűen ezekben a rétegekben vélték megtalálni a nemzeti vonást, az „objektív jegyek“-et.

Forradalomra vezetőleg, rombolólag fog hatni tehát a közép-európai formákra a romantika nemzetkoncepciója, a német területen azonban a helyzet más volt, ez az elmélet a német érdekeknek felelt meg s itt ez is hozzájárult a szellemi emberek részéről a népihez való közeledés új humanizmus alatt megindult munkájának folytatásához. Felfedezik, hogy a nemzeti objektív jegyeket a nép hordozta, ő volt birtokosa amellet a mozgalmas, életszerű attitűdnek, mely oly értékes a romantika szemében; nála volt meg a poézis tiszta szépsége; nacionalizmus, költészet és tudomány részéről megindult tehát a vonzódás a nép felé.

Láttuk, hogy a romantika egyik iránya lobogó életmozgalomból, az „életben állandóan uralkodó ellentét“ törvényének hangoztatásából fáradt tradicionalizmussá merevül. Ez a politikai romantika a fejedelmi abszolutizmus középkori formáit dicsőíti és az uralkodó élethangulatához igazodik, de igazi történeti hatást nem ért el. A romantikának a politikától függetlenebb, „szellemibb“ iránya nemes

kapcsolatokat teremt a mélyenfekvő, eddig sokszor ismeretlen, vagy régi megnyilatkozásokban, kiháló szokásokban rejtőző német népi értékekkel. Azokat új életre kelti, szépségüket népdalban, mesében, jogban, nyelvben az ámuló kortársak, a „művelt közönség“ elé tárja, így a német szellemi életet nemcsak a „történeti“ felfedezésével, hanem a népi elemek feltárásával is felfrissíti. A romantika legkiválóbb írói sem tudnak természetesen közvetlen kapcsolatot teremteni ily esztétikai eszközök révén a néppel, s a művészi népköltészet-gyűjtemények darabjai nem igen jutnak el a néphez. De a nagy német gyűjtemények, a Grimm-testvérek népmese-gyűjtése, Jakob Grimm nyelvkutatásainak eredményei s Savigny jogtörténeti és élő jogszokás-vizsgálata a nemzeti élet számára értékes területeken a romantikus értelmezésű népszellem igazi kifejezéseit keresve tudománynak és a „népiség“ felfedezésének és megismertetésének egyaránt tett szolgálatot. Nagyon fontos e téren az ú. n. heidelbergi romantikus kör tevékenysége, ahol Amim és Joseph Eichendorf (1788—1857) mellett főleg Clemens Brentano (1778—1842) kutatja a gyűjtő szenvedélyével, a romantikus költő művészi kíváncsiságával a régi népkönyveket és krónikákat. Annak a német irányznak folytatója ő, mely Herder óta Goethe-n, Novalis-on, Tieck-en keresztül a késői felvilágosodás állandó értelmi reflexiói elleni írói harcban a népiséghez, mint a költészet ősforrásához nyúl. De nemcsak falusi történeteiben, nemcsak irodalmi alkotásaiban lesz Brentano a népi formákat utánzó, művészi értelemben népieskedő. ő az, aki 1806-ban Arnim társaságában kiadja a híres „Des Knaben Wunderhorn“⁴⁴-t. Ezzel a népinek Herder-i felfedezését Brentano szinte hódító munkával fejezi be, sokszor tarkítva e termékeket: e gyűjtemény dalai, versei a német nevelés, irodalmi ízlés közkincsévé lettek.

Azonban az igazi kapcsolatot a német nép széles tömegeivel, a népi politikus típusa, a heidelbergi romantikus kör egy másik tagja teremtette meg, lelki bátorságával, demokratikus meggyőződésével, de főleg a „frische, grüne Wahrheit“ őszinte hangoztatásával. Ez Görres volt, ki csalódva a francia forradalomban, melynek diákéveiben oly nagy híve volt, Heidelbergbe tért vissza párizsi útjáról 1799-ben, s ott az egykori iskolatárs, Brentano társaságában a romantika szellemi áramlatában talál lelki üdülést, belső vigaszt. Ezáltal lett egyénisége forradalmárból népi mozgalmak igazi vezérévé s vált az elvont francia elméletek egykori hívéből a népi gondolat intimus barátja.

Egész pályája nagyszerű apoteozisa ennek a népiségnek, átveszi a nép eszméit, a délnémet széles rétegek egészséges elgondolásait a

német jövőről, elterjeszti azokat, illetve formálja őket. Ez a népi attitűd megadja számára a helyes irányok felismerésének lehetőségét. A francia megszállás idején természetesen a német területek felszabaddításának lelkes harcosa. A bécsi kongresszus idején lelke elmereng a Habsburgok uralma alatt elképzelt német császárság nagyszerű gondolatán. A délnémet katolikus állam-koncepció örök eszményképének hódolva, támadja a kongresszus diplomatáinak kicsinyes elképzeléseit. Természetes, hogy a népi gondolat e lelkes harcosa hamar összeütközésbe kerül az állami keretek fontosságát egyoldalúan hangsúlyozó porosz bürokratizmussal s a kisméret felfogással. Mikor a „Rajnai Merkúr“ hasábjain gyűjtőhangú cikkekben ostromozza az állam katolikusellenes egyházpolitikáját, a porosz hivatalnokosztályal gyűlik meg a baja. Előbb a francia Strassburgba megy, onnét Svájcba. Visszatér ugyan Strassburgba, de nemsokára Münchenbe kerül, ott I. Lajos bajor király uralkodik (1825—1848), ki megindította a bajor művészi és tudományos élet reneszánszát. Görres a király jóvoltából a történelem professzora lesz, s vezére a demokratikus mozgalomnak, a német keresztény demokráciának, mely a negyvenes években a liberális alkotmányért s az egész német nép egységéért küzd.

HARMADIK RÉSZ

*A MONARCHIA
ÉS A NEMZETISÉGEK ÉBREDÉSE*

ELSŐ FEJEZET

METTERNICH ÉS AZ OSZTRÁK BIEDERMEIER

A EGYKORÚ biedermeier otthonba lépünk, első pillan-
Htásra nem látnánk mást, mint egyszerű, talán kissé
túlságosan is józan, kényelmes berendezést. Mintha
ugyanaz a felirat köszöntene minden lakásban az ön-
tudatos szerénység jelszavaként: „Kényelem és biztonság“. Tény, hogy
ebből a magatartásból nem hiányzik a polgári megalkuvás szelleme,
ez a józan életszemlélet azonban sok mindent megment az élet értékei-
ből a maga áldozatai árán, amikor biztosítja a belső csendet, a nyu-
galmat s a jólét bizonyos fokát az egyén számára. Metternich, a Habs-
burg birodalom kimagasló államférfia a maga politikai tevékenységé-
ben a biedermeier eleven valóságára építhetett. Ha a monarchia belső
viszonyait szemléljük, tehát elsősorban a biedermeier kultúra jellemző
vonásait kell megismernünk. Ennek az élethangulatnak sajátossága
kitűnik a német romantikával való összehasonlítás alkalmával. A né-
met romantika az eszmény és a valóság ellentétét látva, a valóságot
költői elképzelésekben, metafizikai rendszerekben oldotta fel s amikor
a valóság talaját elhagyta, álmokba, ábrándokba, olvasmányokba és
terméketlen pózokba menekült, vagy éppen az egyéniség teljes felál-
dozásával akart objektív megoldásokra jutni. Ezzel szemben az osztrák
szellemisség magatartása egészen más mindazokban a kérdé-
sekben, melyek a valóságnak az eszményekkel való viszonyára vonat-
koznak. Reználtnak tekint a nagy politikai ideálokra, a lét kérdéseit
más szférákba utalva, művészi, irodalmi problémáknak minősíti
azokat s az egyén örök kis értékeihez, belső csendjéhez menekül vissza.
Grillparzer szembeszáll a német romantikával, kifogásolva, hogy
német fajtestvérei mekkora értéket tulajdonítanak „kép és fogalom-

nélküli fantáziájuknak“. Pedig „ennek a nemzetnek éppen ez a szerencsétlensége“. A nagy osztrák író ehhez még hozzáfűzi, hogy a meddő fantáziának ezen álmodozó állapota az ő lelkétől sem idegen, ő azonban legalább elismeri, hogy „az embernek abból az állapotból ki kell magát küzdeni, ha a cselekvéshez akar eljutni“.

A rezignáció, mely lemond a nagy ideálokról, a megvalósíthatatlan álmokról, nem néz égbetörő célokra, hanem az egyén mikrokozmoszába vonul vissza, jellegzetes osztrák életforma. Ez a stílus a mértéktelen szenvedély helyett a mérsékeltet, az érzelmek viharzása helyett a kedély nyugalmát választja. A polgári életstílus ezen az úton osztrák és délnémet területen a XVIII. század 70-es éveinek, a „Sturm und Drang“-nak szenvedélyes magatartása helyett, mely a romantikus szubjektivismushoz vezetett, másrészt a klasszicizmus zárt értékrendszere helyett eljutott ahhoz, hogy értékredukcióval mentse a valóság, a társadalmi egyensúly, a rend, a béke értékeit s a politikát elválassza a romantikus irodalmi ideálkeresés attitűdjétől. Így vált külön a művészi világ a polgári élettől, a kultúra külön szférát alkotott, melyben helyet talált a zene, a színház és az írás.

A számtalan ágazatú régi osztrák katolikus gondolat ugyancsak a német szomszédtól eltérő, sajátos belső kultúrában élt tovább. Mint restaurációs filozófia, mint Hofbauer-féle bécsi szociális katolikus program gyűjt maga köré híveket ez a katolikus gondolat, amikor megelőzve messze földek katolicizmusát, kiépíti a szociális katolikus eszmék korai szintézisét. Bécsben a német romantika szubjektivista hulláma nemesebb, emberi szempontból is értékesebb katolicizmusra vezet, az élménykereső esztétikai izgalmat hajszoló német áttérésekkel szemben. Az osztrák romantika általában ritkán nyilvánul korlátlan, szélső individualista élethangulatban. A sajátos osztrák kultúra jellemző vonása az egyeztető irány keresése. Például a híres bécsi orvosi iskola elsőrangú képviselőiben — mint Srbik jellemzi — a schellingi romantikus természetfilozófia kitűnő anatómiai empíriával és korán jelentkező realisztikus diagnosztikával találkozik. A „Vormärz“ sajátos osztrák kultúrát teremtett és ahol ez a kultúra függetleníteni tudta magát a politikától, tevékenyen közreműködött a képzőművészetek lelkes híve, a nagy akadémiai kurátor, maga Metternich is. A falakat jeles biedermeier festők, Schwindt és Waldmüller alkotásai díszítik. A táj megtelik romantikus rekvizitumokkal, másutt viszont postakocsik, vagy napi események képe keveredik a természet ábrázolásába. A táj szeretete dominál, mint ahogy a természetről, az otthonról, a magasabb értelemben vett hazafiságról szólnak a folyó

iratok cikkei, az almanachok és újságok, annak bizonyosságául, hogy a széles alapokon nyugvó metternichi osztrák gondolat korántsem volt terméketlen epizód, korántsem volt kizárólag tudatos szembeszállás a kor eszméivel, hanem inkább a sajátos hazai kincsek, a birodalmi javak féltő szeretete. E gondolatmeneten mély problémák szántottak végig és az érdekek, sajátosságok sokféleségében egészséges megegyezés jött létre. Az osztrákság nem áll egyedül, itt vannak a magyarok, szlávok, sőt barbár kisebbségek és barbár szomszédok, ott sötétlik a bizonytalan Balkán, mint valami őserdő, mely felé kultúrát és civilizációt közvetíteni elsőrangú európai érdek. Az adott helyzetben szinte nyilvánvalónak látszik e felfogás hívei számára, hogy helyes, hasznos és szent dolog a magasabb célok érdekében lemondani a tisztán öncélú német nacionalizmus egységes nemzetállam-koncepciójáról.

Akadtak ennek az osztrák biedermeier felfogásnak elrajzolt alakjai, kiknek sorában elől jár Ferenc császár. Ennek a polgári ére-nyekkel ékes uralkodónak magatartása az Európa közepén álló biedermeier otthon családfejének kicsinyes szerepét mutatja. Azt hiszi, hogy akkor tölti be legjobban hivatását, ha minden apróságról tud, mindent maga intéz és ezektől a napi gondoktól nem marad ideje távolabbi perspektívákön töprengeni. Ez a beállítás az egyik végletet jelenti, a kisemberek szemében e magatartás még mindig rokonszenve-
sebb, mint akár a felforgatás nyugtalanító gondolata, akár a kapitalizmus tülekedő világa. Hiszen a középeurópai ember ebben a korban eleinte inkább ment volt ettől a kapitalista felfogástól s a jobbmódú rétegek is hajlamosak voltak a biedermeier lelküjét befogadására. A hivatalnokosztály pedig teljesen ebben a szellemben élt és ez a stílus határozta meg a császárváros hangulatát is.

Ezt az életstílust akarta megvalósítani Metternich Kelemen, minél szélesebb körök jólétének biztosításával, a nemzeti szenvedélyek korlátozásával, mintaszerű adminisztráció segítségével. A kancellár szeme előtt Ausztria középeurópai hivatása lebegett. Ezúttal ennek az elgondolásnak főleg belpolitikai megnyilvánulását kell szemügyre vennünk, azét a belpolitikáét, amely a maga módszereivel és megoldá-
saival döntő hatást gyakorolt a monarchia sorsára s egyúttal Közép-Európára is. E belpolitika szellemében egészen a XVIII. századbeli; minden ízében áthatja a racionalizmus s így nem idegen a biedermeier-től sem, melyben sok az értelmi elem. Metternich Kelemen, a rajna-
vidéki főúr, a múlt század tanain nevelkedett, bárha azokat nem is a legelőkelőbb forrásból merítette. Érdeklődése elsősorban a termé-
szettudományoknak, ezek között is az orvostudománynak szól, egész

magatartásában van valami az orvosból, aki a feldúlt világrészben a rábízott szervezet épségén fáradozik. Immunizálni akarja a monarchiát azzal a betegséggel szemben, amely szerinte az államok jólétét leginkább veszélyezteti. E járvány a XIX-ik század divatos betegsége, a vitaiizmus új élethulláma, melyet német területen romantikának neveznek, melyben a képzelet túltengését helyteleníti Grillparzer és amelyet a franciák a „század betegségének“ mondtak.

Ami a romantika szemében eszmény és valóság ellentéte, az a cancellár szemében a konzerválás, vagy a felbomlás tendenciája közötti antagonizmus. Természetes, hogy az előbbit kell előnyben részesíteni, úgy kül-, mint belföldön, a rend állapotát kell fenntartani, hiszen a rend az élet elsőrendű feltétele. Szemében konzervativizmus és forradalom között nincs középút. Véleménye szerint, bárhogy is egyeztessenek ellentétes érdekeket, a népszuverénitásra törekvő liberális alkotmányok Közép-Európában feltétlenül bomlásra vezetnek. A politikai berendezkedéseket nem a népszuverénitás szeszélyének, hanem a rend gondolatának kell alárendelni, ez az elv adja meg a konzervatív államforma létjogát, ez indokolja a királyság intézményét, melyet Metternich szemében sem a legitimitás varázsa, sem a feudalizmus élethangulata nem igazol, hanem egyedüli rendet, kiegyensúlyozást, békét jelentő, alapvető társadalmi funkciója. A király, az érdekellentétek és romboló tendenciák felett állva, segíti elő a rend biztosítását. Ezeknek az intézményeknek megőrzésében az állam tevékenysége természetesen nem merülhet ki. Nagyszabású konzervatív szociális programja az állami beavatkozás, a céltudatos gazdaságpolitika segítségével, a jólét megteremtésével s a politikai kultúra áldásaival kívánja az egyén megelégedését biztosítani. Ez az állapot mintegy kárpótolja az egyént azért, hogy nagyra* törő, merész elképzeléseit, politikai álmait fel kell áldoznia, hogy ideál és valóság küzdelmében a józanságot kell választania.

Biedermeier jelenség Metternich abban is, hogy nem táplál különösebb illúziókat. Nem hiszi, hogy az események dübörgő menetét okvetlenül fel tudja tartóztatni. Az ő feladata — mint rezignáltan látja — az, hogy áldozatok árán, hosszabb ideig tartó polgári jólétet teremtsen s Közép-Európa békéjét, ameddig lehet, biztosítsa. Konceptiójába szervesen illeszkedik az uralkodó személye révén összekapcsolt magyar királyság rendjeivel való szövetség, udvar és rendiség együttműködése. A Metternich mögött sorakozó vezetők, jeles politikai írók, a politikai álmok és ábrándok világában önkéntes korlátozással keresik az egyén boldogulásának útját s iparkodnak kialakítani és elterjeszteni az osztrák államszemléletet. Ez az államszemlélet, mely

Ausztria, „az osztrák állam“ hivatását a szláv és barbár támadásokkal szemben, a dunavölgyi béke megvédésében látja. E patriotizmus, eltérőleg a nacionalizmustól, nem az egyénnel született érzélem, hanem olyan elem, melyre az állampolgárokat nevelni kell s lehet. Ennek megfelelően az osztrák kultúrpolitika minden eszközzel terjeszti a patrióta szellemet. Ennek tartalmi elemei az uralkodó iránti hűség s a nemzeti érzésnek az összmonarchia iránti magasabb hazaszeretetben való feloldása. Ez az intellektuális hazafiúi program talán vérszegénynek látszik a nacionalizmus érzelmi és életattitűdjével szemben, osztrák területen azonban hamarosan kibontakozik a jozefinizmus korlátáiból és erős, határozott szellemi irányba fejlődik. Hormayr áll a mozgalom élén, hazafias érdekű kérdésekkel foglalkozó folyóirat szerkesztője, aki számos magyarországi munkatárssal dolgozik. Ez irány szerint éppen az az értékes és nagyszerű, hogy Ausztriában a sokféleség egysége jelentkezik, az osztrák uralkodó jogara alatt, az emberi értelem és összetartás biztosítékául, több nemzet és nyelv egyesül. Mint ilyent értékeli Hormayr az „osztrák nemzeti szellemet“ is. Ausztria sajátos feladatot tölt be a fenyegető Kelettel, a szláv világfolyammal s általában az európai barbársággal szemben, a Balkán felé pedig kultúrhivatással rendelkezik. A patrióta eszmehirdetésről mélyen gondolkozó, erős intellektusú, az igazi valóságot jobban értelmező férfiak állottak, az optimista nagynémet koncepciójú, liberális osztrák politikusokkal szemben. Ez az osztrák patrióta tudat már a Napoleon elleni küzdelemből erőt merített s külföldön, a német Bundban is talál híveket.

Ez az osztrák államszemlélet belpolitikailag a kompromisszum elvén nyugszik. Épp ezért hajlandó arra, stílusának belső törvénye szerint, hogy ne lássa túltragikus szemmel azt a körülményt, hogy a monarchiában különféle nemzetiségek laknak. A patrióta államfelfogás tehát mintha sajátmagából indulna ki, akkor is, amikor a szláv törekvéseket szemléli. Vagy azt hiszi, hogy azok veszélytelenek, vagy azt, hogy egyensúlyt jelentenek a birodalomban a magyar nacionalizmussal szemben. E tévedése főként azáltal válik veszélyessé, hogy a nem pravoszláv nemzetiségek nacionalizálódását összegegyeztethetőnek véli az osztrák államgondolattal. Ezeknek, amennyiben nem állanak kapcsolatban az orosz kolosszussal, szabad terjeszkedést enged s hitelt ad mindannak, amit ennek a mozgalomnak vezetői a magyar veszélyről s szláv közvetítéssel a Balkánra irányuló osztrák kultúrhatásról mondanak, vagy írnak. E felfogás alapján a szláv ébredéssel szemben folytatott hivatalos osztrák politika érthető, de nem ment-

hető még ott sem, ahol ilyen motívumok érvényesülnek s egyáltalán nem a Kollowratok magyargyűlölete. Amikor a bürokrata felhasználja a szellemi emberek támogatását, akkor azoknak ígéit és eszméit alaposan meg kell vizsgálnia. Igaz, hogy ebben az időben a szellem embereinek tevékenysége még veszélytelennek látszik, azóta világtörténelmi események tanítottak meg arra, hogy másként gondolkozzunk.

Az osztrák állam területén, ahol a cenzúra a szellem embereinek megnyilatkozásait meglehetősen elnyomta, mélyebbre szállva kell vizsgálni a fejlődő s a nemzeti államgondolattal együtt fellépő liberális kritikái felfogás hullámzását. Ebben a korban a szállóigék tarka-barka megnyilatkozásaiban találjuk annak nyomát, hogy az európai szellemi áramlatok hatásaként kínzó problémává válik Ausztria sajátossága. Ez az ország nem tartalmazza az egységes nemzetállam kritériumait, bürokráciája pedig nélküli a rend, a gyors elintézés és a pontosság ismérveit. E szállóigék már gyakran gúnyolódnak a birodalom faji heterogeneitása, mechanikai összetettsége felett. Elterjedt s gúnyos mellékízzel jelentkezik a „Landerkonglomerat“ elnevezés, vagy pedig az 1812-ben keletkezett és eredetileg patrióta Hormayrtól. származó megjelölés, amely Ausztriát különböző részekből összetett, különben csak összeházasodott országnak tartja: „Aus heterogéner Bestandteilen zusammengesetzter, eigentlich bloß zusammengeheirateter Staat“. Egyesek szerint Ausztria imaginárius név, valami „konvencionális elnevezés, egymástól élesen különböző nemzetiségek számára“ mint ahogy a liberális, rendi felfogású Adrian Werburg híres röpiratában írja. Az efféle megállapítások széleskörű elterjedése arra mutat, hogy a század eszméjének, a liberális nemzetállamnak fogalma az osztrák közhangulatban élt és az emberek némi rezignált kritikával vették tudomásul azt, hogy ez az állam a feltörő nacionalizmus korában tulajdonképpen valami bizonytalan alakulat. A politikai érzék s a nemzeti elv a fejlődés során szembetalálkozott azzal az osztrák államformával, melynek összetétele hovatovább nem talált mentőkörülményt a közállapotok rendezett voltában, hiszen minduntalan felhangzik az osztrák bürokrácia „slendrián“ voltának felhánytorgatása.

A bomlasztó erők a liberális nemzetállam gondolatában jelentkező kritika győzelmével együtt köszöntenek be, de nem csupán a „liberális gondolat“ okozza a megrázkódtatást. A belső viszonyokat illetőleg a gazdasági szerepek kicserélődése, az új rétegződés méltó a figyelemre, míg kifelé a birodalmi gondolat és annak működése szempontjából a bürokrácia csődje jelentkezik. A szociális átalakulás már korán, az infláció idején, megfigyelhető és az agrárkrízis

által kísérve gyengíti az osztrák kultúrgondolat, az osztrák államszemlélet hordozóját, a történelmi Ausztriát. A hosszú háború, az infláció, majd az államcsőd és az 1815 után következő gazdasági válságok nagy szerepet játszanak az osztrák társadalom átcsoportosításában. Számptalan család szegényedik el, a bankházak tulajdonosai, a hadiszállítók viszont megvagyonosodnak és társadalmi karriert futnak be. A tőke aránylag csekélyszámú vállalkozó és tőkés birtokába kerül. Kialakul a munkástársadalom, mely a földművelő osztályból sodródik az iparba. Az agrárkrízis nehéz gazdasági viszonyai között a paraszt kénytelen elhagyni a földet és a városba vándorolni. Ehhez járul a polgári nemzedék számos tagjának elszegényedése. 1834—36 között Ausztriába jön Weitling, a német kommunista, agitációjának hatása azonban ebben az időben jelentéktelen. A munkásság idővel mégis tovább tolódik balfelé, a munkanélküliség következtében radikalizálódik, hiszen minden munkás évente átlag 3 hónapon keresztül munka nélkül marad, ilyen esetben segílyt nem kap, az állam nem törődik vele, nem csoda, ha a nyomorgó munkásság eltávolodik a népi katolicizmus gondolatától és a forradalmi eszmék híve lesz. Az osztrák gazdasági fejlődés, a kapitalizmus hatása tehát egyrészt a liberális polgárság megerősítésében, másrészt a kisemberek, iparosok proletarizálásában és demokratizálásában jelentkezik.

Ugyanaz a folyamat indul meg ebben az időben, mint amely az Ausztrián kívüli német területen a kapitalizmus kísérő jelensége: felőrlődik a kisiparos, a kispolgár, a biedermeier-ember. A jómódú polgári körökben a liberalizmus, a szélesebb rétegekben pedig a demokrácia eszméi terjednek. Az 1830-as francia forradalom erősen hat az osztrák szellemi élet fejlődésére és ennek következtében a liberális eszme hívei körében gazdasági érdekekkel kapcsolatos, egységes német megoldások vernek gyökeret. A demokrácia a maga kiegyenlítő törekvésével nem ismeri a széplelkek és a hagyomány híveinek differenciáló tényezőjét, hanem egy nagy német állam megvalósítására törekszik. Így terjednek el a „fiatal Németország“ mozgalmának eszméi. Ezt elősegíti az, hogy a gazdasági élet szabadforgalma önmagában is az eszmék szabad terjeszkedésével jár. Fokozza a régi keretek bomlását az osztrák bürokrácia válsága s betetőzi a bontó folyamatot a nemzeti tudatok aktiválódása.

MÁSODIK FEJEZET

A BÜROKRÁCIA VÁLTSÁGA

A birodalom léte szempontjából sorsdöntő jelentőségű, hogy a hivatalnok-osztály milyen módon intézi az ügyeket. Ez a hatalmas réteg, amelynek számát a század első feléből származó egyik becslés 140 ezer főre teszi, a monarchia heterogén elemeinek leghatalmasabb összefogó ereje lehetne. Szinte az egyetlen állandóan tevékeny réteg, melytől a közigazgatás menete függ. Az események során azonban bebizonyosodik, hogy ez a hatalmas szervezet mind a kis ügyekben, mind a nagy elvi kérdések terén tökéletlenül működik. Ezek a funkciós zavarok sok kellemetlenséget és belső ellentétet okoznak. Ha figyelembe vesszük a király elrajzolt biedermeier természetét, amelynek jellegzetes sajátága, hogy az összes ügyeket egymaga szeretné elintézni, ha tehetségének korlátolt voltára s hatalmának korlátlanságára gondolunk, ha tanácsosainak szűk körét vizsgáljuk, akkor sokat megértünk a tisztviselő-réteg hiányos működésének okaiból. A császár, a szerényigényű egyéniségek természetes rokonszenvével, tanácsosait is a kiskaliberű emberek közül választja. Hiányzik a megelőző kor egyéniségeinek, Mária Teréziának, sőt József császárnak is ösztönös vezető tehetsége és az előző idők nagy hivatalnokainak rátermettsége. Szervezeti változásokban nincs hiány, ezek azonban a helyzetet nem sokat javítanak. A régi államtanács, melyről Mária Terézia korában annyi szó esik, már a XVIII. sz.-ban átalakul, a nélkül, hogy az új szerv működése kielégítő lenne. Károly főherceg, az asperni győző, össze akarja egyeztetni az osztrák államformát a korszellem követelményeivel s az ő javaslata alapján, 1801-ben létesítik az állami és konferencia-minisztériumot. Ez a legfőbb tanácsadó szerv a fontos elvi kérdésekben átveszi az államtanács szerepét, mely eddig az adminisztráció mellett a legfőbb véleménynyilvánítást, a magasabb közigazgatást is végezte. Az államtanács szerepe most egyedül az adminisztráció s elveszti* magasabb irányú feladatát. A nagy központosító áramlatnak modern eszmék alapján való újraébredése arra vezet, hogy az új intézményt már 1808-ban eltörlik s annak munkakörét ismét az államtanács veszi át, azonban e központosító iránynak élete sem hosszú, 1814-ben eredeti 1801-es formájában állítják vissza. Így az államtanács működése, helyesebben hatásköre bizonytalanná válik, hisz sokszor nem lehet eldönteni, hogy valamely ügy egyszerűen ad-

minisztratív jellegű-e, vagy nagyobb jelentőségű. Közben mindjobban tért nyer a sajátos rendőrminisztérium működése. Eredetileg a forradalom ellen való védekezés gondolata teremtette meg 1793-ban azt az intézményt, amely később olyan nagy szerepet tölt be az osztrák államigazgatásban.

A Polizeihofstelle a hatásköre alá beosztott cenzúra révén rendkívüli fontosságú lesz, élén olyan férfiak állnak, kiknek belső fejlődése a felvilágosult abszolutizmus gondolatköréből jut el a merev reakció rendszeréig. Ferenc császár egyre növekvő rokonszenvel kíséri e hivatal működését és fontos szerepet szán annak az ügyek intézésében. Kicsinyes egyéniségét leköti az alattvalók legbensőbb életével, levelezésével és megnyilvánulásával foglalatосkodó tevékenység. Ez az elszomorító intézmény végzetes konfliktusokat támaszt a nemesebb lelkek és az állami intézmények között, főleg mikor Sedlniczky kerül élére s amikor a biedermeier szellem stílusegysége amúgyis megbomlik.

A központi szervek működésében egyébként sincs nyoma nagyobb lendületnek. A reform továbbra is egy központi szerv megalakítására szorítkozik. Metternich ezt az intézményt a Napoleon-féle Conseil législatifszerű intézmény módjára akarja megszervezni. Ez az átalakítás 1814-ben következik be, amikor a konferencia-minisztérium megkezdí működését. Ennek szervezete a következő: négy szekció foglal benne helyet, jogügy, belső közigazgatás, pénzügy és hadügy, mindegyik osztály élén egy államminiszterrel, továbbá a megfelelő, beosztott referensekkel, hivatalnokokkal és minden osztályban egy magyar államtanácsossal.

A külügyek intézése a „Kaus-, Hof- und Staatskanzlei“ feladata maradt. Az 1817-ben kezdeményezett metternichi decentralizálás, a csehországi, ausztriai és itáliai tartományok ügyeit intéző udvari kancelláriák szervezete, csődöt mondott s néhány év múlva ismét az egyesített udvari kancellária vezeti az ügyeket. Beolvasztják ebbe a „Studien Hof-Kommission“ intézményét, a rendőrminisztérium azonban megtartja különállását és a belügyi igazgatásra vonatkozó hatáskörét. A magyarországi ügyeket ezután is a magyar és erdélyi udvari kancellária intézi. Ettől függetlenül működik a hadügyi tanács és a gazdasági ügyeket irányító Hofkammer.

A hivatali berendezés a centralizmus alapelvén nyugszik, a kormányzás módja abszolutisztikus, a kormányzati szellem: messzemenő eredmény a rendiségnek.

Az első két alapvonás, az államtanács szerepén túl, az ügyek kabineti elintézésére vezet. *Ferenc császár szemében a magas kormány-*

szervek hatásköre ugyanis nem sokat jelent, könnyen túteszi magát rajta. Egyre inkább hallgat szűkebb környezetére, egyre nagyobb szerep jut a kabinet tagjainak. A kabinet lesz a legfőbb tanácsadó intézmény az államtanáccsal szemben. Ez a helyzet még több hiba elkövetését teszi lehetővé, hiszen az államtanács legalább testület, melyben a referens álláspontját többen vitatják meg, eleinte közös ülésen, később írásban. A kabinet embere ezzel szemben nem bürokrata, ki a bürokrácia magas iskoláját kijárva, legalább technika és alapelvek szempontjából a régi szolid eljárás híve. A kabinet embere bizalmi ember, tele ambícióval, hogy a császár bizalmát megőrizze s gyakran nyilvánít véleményt olyan kérdésekben, melyekhez nem ért s amelyekben semmi gyakorlattal sem rendelkezik.

A kabineti rendszer egyik főhátránya a lassúság, maga a rendszer azonban az osztrák-magyar viszony rosszabbodásával is hozzájárult a monarchia belső bomlásához, hisz a kabineti férfiak között olyan elszánt ellenségei akadtak a magyarságnak, akik minden ügyben eleve magyarelles álláspontot foglaltak el, gyakran Metternichel szemben is. Még súlyosabb következményekkel jár azonban az, hogy a központi kormányzás általában a múlthoz ragaszkodva, idejétmúlt, rendi szempontokat érvényesített. Az antiszociális rendiséggel szemben nem foglal állást, hanem szövetségre lép vele. Ily módon az abszolutizmus hibáit annak előnyei nélkül képviselve, magyarországi vonatkozásban az a Metternich is beleesik e tévedésbe, kinek reformtörekvései a rendszer hibáinak kiküszöbölésére irányulnak. Hiszen a történelmi föderalizmus szempontjainak figyelembevételével, ha korlátozott mértékben, de mégis lehetővé tette volna, hogy az eddig csupán tartományi üléseken megjelenő alárendelt szerepet játszó rendek a költségvetés megszavazásában s a törvények hozatalában ezentúl nagyobb jelentőségre jussanak osztrák területen (1817-es terv).

Ha Metternich rendi irányú terveinek ausztriai kiterjesztése nem is sikerült, Ferenc császár kormányzása az első időkben Magyarországgal szemben mégis kizárólag a rendekkel való együttműködés gondolatán nyugodott. Ez a módszer ekkor már éppen szociális konzervativizmusa miatt nem volt megfelelő, igaz, hogy Galiciában hamarosan a népi erőket játszották ki a rendek ellen, ott a központi kormányzat a népre támaszkodott, Csehországban pedig a hivatalnokrétegre.

Súlyosbodott a helyzet, amikor Ferenc császár halála után megszűnt még az az összekötő kapocs is, melyet a jószándékú uralkodó személye jelentett. Metternich és a feltörő cseh főúr, Kollowrat Ferenc, között éles személyi harcok lobbantak fel, hiszen a bürokrácia veze-

tője, a magyar törekvések elszánt ellensége, valósággal független hatalmat jelentett, kinek tevékenysége az osztrák-magyar dualizmus alapjait ásta alá, azt az alapot, melyen a Habsburg-monarchia nyugodott 1848-ig.

Az idők során a bürokrácia és közigazgatás kérdései sűrítve e két férfú, Metternich és Kollowrat, párbajában fejeződnek ki. Nem kétséges, hogy a kettő között Metternich, a nagyszabású államférfi a különbség nem kétséges, hogy vele szemben Kollowrat a gyakorlati szempontokat, a nagyobb aktivitást s a részletek ismeretét vonultatja fel. A küzdelem már Ferenc császár halála előtt megkezdődik, amikor felmerül a nagy kérdés, hogy ki gyakorolja a tényleges hatalmat a tehetetlen Ferdinánd helyett. A végrendelet Metternich személyét helyezi előtérbe.

A személyi harc Metternich és Kollowrat között a császár halála után fokozódik. Metternichnek a főhercegek, a trónörökös és a nagybefolyású Zsófia főhercegnő ellen is küzdenie kell. Ebben az időben szakadatlanul azon fáradozik, hogy megmentse a helyzetet. 1836-ban átszervezi az államkonferenciát, melynek szervezetét kidolgozza, az elnöki széket azonban nem ő tölti be, hanem Lajos főherceg, aki törekvéseit meglehetősen támogatja. Csakhogy a konferenciának tagja még Károly Ferenc trónörökös és Kollowrat is, esetről-esetre pedig meghívják tanácskozássra az államtanács minisztereit, az államtanácsosokat, vagy más udvari embereket. Az ügyiratok a pénzügyek és rendőri ügyek élén álló Kollowrat kezén mennek át.

Kollowrat tevékenysége a monarchiára különösen két szempontból jelent veszedelmet. Egyrészt mert ő a magyarelles gyűlölet legélesebb kifejezője. Ez a magatartás a cseh feudalizmus felfogásából táplálkozik és találkozik a főhercegek, valamint Zsófia főhercegnő magyargyűlöletével. Metternich magatartása a magyarokkal szemben mindvégig békés. Ugyanakkor Kollowrat nemzetiségi vonatkozásban a szláv törekvések támogatója, amelyek ebben az időben már túljutottak a kultúrnacionalizmus állapotán. A közigazgatás fokozatosan elcsehesedik. A második veszedelmet az jelenti, hogy Kollowrat, aki a cenzúrával és hatalmas rendőrminiszterével Sedlniczkyvel egy gyékényen áru, külső megnyilatkozásaiban, egyházi vonatkozású intézkedéseiben liberálisnak mutatja magát és számos jelentős kérdésben Metternich ellen fordul, népszerűségi szempontból, de nem benső meggyőződésből. Ez a magatartás testesíti meg az eszmei zűrzavart, kifelé népszerűtlenné teszi Metternichet s anélkül, hogy új eszmeáramlatnak nyitna kaput, lerombolja a fennálló tekintélyt. Így halad a monarchia a közigazgatás terén a bomlás felé.

HARMADIK FEJEZET

KULTÚRNACIONALIZMUS — RENDI NACIONALIZMUS

A biedermeier, mint stílus, a patriotizmus, mint szellemi áramlat, az eszme és valóság ellentétét igyekezett kompromisszumban feloldani. A súlyos anyagi bajok új utakra terelték a polgárságot, a hanyatló bürokrácia nem tudott összefogó keretet adni az egésznek akkor, amikor a birodalmat alkotó részek, a nemzetiségek, politikailag is önálló életre kezdtek ébredni. A monarchia nemzetiségei, főleg a szláv törzsek, a német romantika hatása alatt nemzeti egyéniségük romantikus értelemben vett lényegére eszméltek. Ez a folyamat a különböző törzseknél szellemi embereik hatása alatt szinte ijesztő gyorsasággal fejlődött ki és csapott át a tulajdonképpeni politika területére. Mialatt e vezetők a legtöbb esetben a német földön kialakult XIX-ik századbeli nemzetfogalom hatására, a modern életfilozófiát képviselik és abból nemzetiségük számára dinamikus politikai erőt merítenek, azalatt a birodalmi gondolat hivatásos hordozója, az udvar és a hivatalnokréteg, a XVIII-ik század politikai fogalmi világában és mechanizmusában tespéd. A szakadék a tevékeny nemzetiségi, szellemi vezetők és a hagyományos államkeretek őrzői között egyre mélyebb. Annak, hogy a nemzetiségek a Habsburg-államtól érzésben és gondolatban eltávolodnak, elsősorban belső okai vannak, fokozott tevékenységük megindítása tehát elsősorban nem a külső izgatás vagy az udvari „intrika“ eredménye. A szláv nacionalizmust kialakító szellemi ember hamarosan ellentétet lát a maga törekvései és a monarchia korlátozó keretei között, vagy pedig később a német egység látványa nyűgözi le. Így fejlődik ki a nemzetiségi nacionalizmus. Olyan állásfoglalás ez, a rendi nacionalizmus és a kultúrnacionalizmus fokozatai után, melyet a formával való állandó súlyos összeütközések jellemeznek. Ezzel természetesen együttjár az, hogy a szellemi emberek legalább lelkileg megszakítják kapcsolatukat azzal a rendiséggel, amely a maga idején rendi előjogaira irányuló követeléseiben, nemzeti jogokra hivatkozva veszi igénybe a szellemi emberek munkásságát.

E folyamat szemléltetésénél a rendi nacionalizmus korába, a XVIII. századba kell visszatekintenünk. Mennyire jellemző erre például a horvát nacionalizmus XVIII-ik század végén való jelentkezése. Skerlec Miklós 1790-ben dolgozza ki a horvát paktum elméletét. A történeti múltat olyan mozgalom javára használja fel, melyet a

horvát rendek municipális jogaik biztosítása érdekében indítottak meg. Történeti múlt és aktuális rendi politika fonódik össze ebben az elméletben, melynek elképzelése a jogi mozzanatot ragadja meg: Horvátországot a magyarok nem fegyveres erővel hódították meg, a horvát nép a helyi jogok biztosítása mellett lépett megegyezésre a magyarokkal. A követelmény: a horvát rendek municipális jogainak, állami jogi követeléseinek szabad érvényesülése. Hasonló ehhez az az oláh beadvány, mely a „Supplex Libellus Valachorum“ hasábjain jelentkezik 1791-ben, ebben a román kontinuitás elméletét már megtaláljuk. Itt már megjelenik az a hipotézis, hogy az erdélyi őslakosság, az oláhság, Trajanus császár római gyarmatosaitól származik. E feltevés szerint az őslakosság önként hódolt meg Töhötömnek. ősi konvenció, ősi paktum szabályozta tehát a múltban a magyarság és oláhság viszonyát. Ennek alapján a II. Lipóthoz benyújtott kérvény politikai jogokat követel az oláhság számára, elsősorban, hogy az oláhság Erdély „negyedik nemzete“ legyen. E politikai törekvésekkel egyidejűleg bontakozik ki az általános humanisztikus szempontokból és a kor kulturális felfogásából sarjadó kultúrnacionalizmus. Annak a régi áramlatnak megfelelően, amely a szükséges ismereteket, az elemi állampolgári kötelességek megismerését, el akarja juttatni a legszélesebb rétegekhez, az egyes nemzeti nyelveket művelő, illetve az egyes nemzeti nyelveken demokratikus civilizációt terjesztő törekvésnek vagyunk tanúi. Egyes helyeken a feudális rétegek járnak elől hazájuk szűkebb területén a nemzeti művelődés terjesztésében, mint azt a cseheknél fogjuk látni. Maga az államhatalom tesz azonban legtöbbet ebben az irányban, amikor a felvilágosodás államszemléletének megfelelően, mint láttuk, helyesnek tartja azt, hogy a kultúra és civilizáció minél szélesebb területen elterjedjen. A széles rétegek csak saját nemzeti nyelvükön írt könyvek révén vezethetők e kulturális forráshoz, így érthető a pesti Egyetemi Nyomda ténykedése, amellyel 1805-ben Sinkai és Klein dákoromán nyelvtanának második kiadását bocsátja közre, érthető az, hogy a XVIII. század végén a szerbek értékes engedményeket nyernek a monarchiától szerb népiskolák felállítására, papnevelő szemináriumok szervezésére és a karlócai gimnázium megalakítására. A magyar rendiség nemesebb gondolkodású tagjai e jelenségeken épügy nem ütköztek meg, sőt pártolták azokat, mint ahogy a történelmi Csehország területén élő osztrák főurak sem láttak egy ideig semmi kivetni valót a cseh nacionalizmus fejlődésében.

Rendi nacionalizmus, kultúrnacionalizmus együtt haladó mozgalmak, melyek eleinte egyáltalán nem veszélyeztetik az állami kere-

teket, ha támogatják is az egyes nemzetek rendjeinek a magyar államhatalommal, illetve az osztrák központi kormányzattal szemben vívott küzdelmét. A folyamat akkor válik veszélyessé, amikor azok a szellemi emberek, kik a nemzeti tudat kialakításában a döntő szerepet játsszák, észrevétlenül megszakítják a rendi nacionalizmussal való érzelmi közösséget s a felvilágosodás államtana helyett a romantika formaellenes eszméit teszik magukévá.

A csehországi rendek akkor lépnek szövetségre a cseh szellemi emberekkel, amikor az osztrák udvar és bürokrácia központosító törekvései ellen a „cseh nemzet“-re hivatkozva küzdenek. Elsőrangú politikai érdek, hogy ebben a küzdelemben úgy szerepeljenek, mint a cseh nemzet hivatott vezérei. Fürstenberg herceg már 1786-ban kiadja az első csehnyelvű folyóiratot, a Volkslehrer csehnyelvű fordítását. Kinsky József gróf cseh és német tudósokkal alapít tudományos társaságot. Sternberg Gáspár gróf, ki magát patrióta értelemben jó németnek vallja, 1822-ben megalapítja a cseh Vaterländisches Museumot, valóságos mentsvárát a cseh szellemi embereknek, igazgatója Palacky, a nagy történész s ott dolgozik Hanka. A barokk kultúra és új humanista felfogás még az egyéniség szabad belátására bízta, hogy az milyen eszközökkel, milyen nemzeti elemek kiemelésével szolgálja a haza nemes ügyét. A kultúra nemzetek felett áll, az egyéniség szabad és a német nyelven beszélő, idegenvérű főúr minden gátlás nélkül tevékenykedik a cseh nyelvi kincsek felkutatásában, történelmi emlékek megőrzésében. Így kerül kapcsolatba a cseh múltat, nyelvet kutató tudomány és a csehországi német eredetű, barokk rendiség.

A cseh tudományosság azonban már a XVIII. században eltávolodott az osztrák barokk műveltség világtól, természetesen még nem a romantika, hanem a német felvilágosodás hatása alá került. Utat talál a cseh tudományos élet felé a felvilágosodás protestáns német áramlata s a cseh tudósok világa a göttingai egyetem tudós nemzedékétől sajátítja el a tudományos élet gyakorlatát. A csehek szláv érdeklődése is innen nyeri első indítékait, hisz Schlözer, a híres göttingai professzor, már 1771-ben megjelent „Allgemeine Nordische Geschichte“ című művében eltűnődik a szláv nyelvek közös eredetén és a felvilágosodás tudósának rendszerető készségével alapozza meg a „System der slavischen Geschichte“ tételeit. Jelentős e mellett Herder hatása, aki „Eszméidben a szlávokról mint nemeslelkűtű, békés földművelőkről rajzol tetszetős képet. Igazi hatása a későbbi nemzedéknél mutatkozik. Safarik Herder vízióját mint valóságot dol-

gozza fel régiségtanában, Palacky pedig cseh történetében. A szlavisztika cseh megalapítója, Dobrowsky még teljesen az apolitikus német tudományos iskola szellemi légkörében él. Ő még nem érti például, miért csapnak oly nagy lármát a szerb népdalok körül, a tudós habozás nélkül az orosz népdalt tartja értékesebbnek, mert harmadik személyben szól és régi orosz végződéseket őriz meg. Az ő szláv elmélete különben tartalmilag azért fontos, mert kiindulópontja az a felfogás, hogy a szlávok faji és kulturális egységet alkotnak. Ennek megfelelően vizsgálja alapos filológiai iskolázottsággal a különböző nyelvjárásokat, közöttük a cseh nyelvet is. Távol áll még attól, hogy a közös eredetből politikai következtetéseket vonjon le, általában távol áll attól, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen tudomány és élet között. Tudós marad mindvégig, elméleti megalapozója a tudományos pánszlávizmusnak, de a szellemi ember emancipációs folyamata benne még nem mutatkozik, a rendiséggel való kapcsolat összhangját még semmi sem zavarja meg.

A tudományos módszerbeli átmenetet Jungmann teremti meg, a felvilágosodás praktikumának embere, aki a XIX. század elején indítja meg nyelvművelő és nacionalista tevékenységét a cseh nemzeti nyelv megtisztítása érdekében. Dobrowsky még nem hitte, hogy a cseh nyelvből élő, modern nyelvet lehessen fejleszteni, a nyelvtudomány szemében még archaikus tudomány. Jungmann valósággal szabadságharcot indít a német elemek ellen, tisztítja a cseh nyelvet, életre akarja ébreszteni s szorgalmasan adja ki nyelvtudományi dolgozatait, betetőzve tudományos munkásságát 1835—39 között publikált cseh szótárával. Már 1812-ben megismeri Jahnnak „Teutsches Volksthum“ című, két évvel azelőtt megjelent könyvét, ennek hatása alatt jelentkezik nála a népnek, mint a nyelvtisztaság őrzőjének megbecsülése. Már Jungmann 1810-es beszédében úgy jelenik meg a nyelv, mint a nemzet életének megtestesülése, a legnagyobb nemzeti érték. Ez magyarázza, hogy a népnek, mint a tiszta nacionalizmus hordozójának, olyan nagy jelentőséget tulajdonít, érthető, hogy érzésben, eljuttatott nyilatkozataiban hivataltársával, Hankával, a szorgalmas hamisítóval együtt a pánszláv álmok kialakulásán dolgozik. A német törzsek mintájára szláv nyelvjárásokat különböztet meg, ezeknek egyesülési törekvéseit szemlélve mondja, hogy bekövetkezik egyszer a szláv népek felszabadulása a német járom alól. Elénk vitába keveredik egyik tudós honfitársával, aki a „Jóízlés“ biedermeier szabálya értelmében és az állami karrier érdekében óvta honfitársait attól, hogy a szenvedélyes nyelvkultuszba bele vessék magukat.

Első korszakában a szláv nemzeti tudat pánszláv ábrándokat termel és politikailag inkább a feladat előkészítő, negatív részét végzi el, amikor a nemzeti gondolat lényegét az élőben látja és az érzelmi szempontokra hivatkozva valami olyan lényeg kialakításán fáradozik, amely semmi kapcsolatban sincs a valósággal, a fennálló formai kötelékekkel. A fejlődés útja a német romantika hatása alatt a nemzetnek az objektív jegyekhez való kötése felé halad s amikor a nemzetiség tagját felmenti az állampolgári kötelékek alól, egyidejűleg érzelmi kapcsolatba bozza egy-egy ősszláv ábránddal, vagy nagy szláv közösséggel. A munka első része ez, melyet a már említett előzmények után Kollár és Safarik nemzedéke végez el a romantika és ősmítosz népköltészeti kultuszának átvétele, nyelvi elméleteinek továbbfejlesztése, az érzelmi elemek felkeltése, élet és tudomány össze-zavarása mellett. Helyesebben azt mondhatnánk, hogy a szlavisztikában a romantikus szubjektív tudományos felfogást alkalmazzák. A második fokozat a munkának az a része, amelyben ezek az emberek az ábrándozás állapotából pozitívabb régiókba szállnak alá. Kopitar katolikus szláv birodalmi elgondolása mellett Palacky mitikus szláv demokráciája, mely a maga liberális nemzeti és demokratikus elméleteivel immár olykor a francia nemzetállam felfogása felé hajlik, világosan mutatja annak a folyamatnak betetőzését, melyben a szellemi ember szakít a feudalizmussal és természetesen a létező államkeretekkel is. E romboló eredményhez a szláv-kultúrnacionalizmus a maga teljességében korán eljut Kollár műveiben. Ez a nagy poéta, régi korok álmodója, mintegy befejezi a korábban megindult folyamatot, amikor így ír: „A hazá nem lehet egy darab föld s az ember fiának nem egy kis holt, lélektelen hazát, hanem egy nagy, élő, értelmes népet kell szeretnie. Hazát könnyen lehet találni, ha ez veszendőbe megy, nemzetet és nyelvet sehol és soha. A hazá magában véve holt föld, idegen természetű tárgy — a nemzet vérünk, életünk, szubjektivitásunk ...“ így ír Kollár, mutatva, hogy mennyire túljutott a hazai patriotizmuson, ő, pozsonyi líceumi évek és jénai stúdiumai után.

A nemzeti tudat kialakulásának ilyen iránya a német romantika hatásának következménye. Ezek szerint a nemzeti gondolat igazi talaja az eleven érzések, érzelmek, amelyek minden ember számára adottságok és az emberbe szeretetet kell oltani a nemzet iránt, a súlyt nem az állampolgári adottságra, hanem az objektív nemzetjegyek (nyelv stb.) megőrzésére kell helyezni. Safarik (1795—1861), egy szlovák pap fia, ugyancsak ez irányban fáradozik. Szerinte meg kell

szabadítani az idegen elemektől a nyelvet, hisz az idegen elemek megölik a nép nemzeti szellemét és azt egy másik nép rabszolgájává teszik.

E nyelvtisztítók és kutatók a különböző szláv nyelvjárások egymásra gyakorolt hatását oly módon képzelik el, mint ahogy az élőlények hatnak egymásra. Kollár állítja fel e nagyjelentőségű elméletet, melynek lényeges vonása az, hogy minden szláv nyelvjárás új elemeket nyer a másiktól, „hogy saját magát megfiatalítsa, gazdagítsa és képezze“. Ennek a nyelvi kölcsönhatásnak, életet adó eszme-mozgalomnak gyakorlati feladatait előre meghatározza Kollár, akinek programjában a népkönyvtárak létesítése, összejövetelek rendezése szerepel. 1836-ban tartott előadásában a szláv kongresszus ábrándja is feltűnik, melyet 1848 valósított meg. Ez az élethullám benne lobban a legnagyobb lánggra, abban a Kollárban, aki résztvett a Burschenschaft-mozgalomban. A német törzsekre vonatkozó célzások hatása termékeny talajra talál s Kollár 1817-ben nagy élvezettel hallgatja Okén haragos kitérését, hogy miért nevezik magukat egyes németek szásnak, svábnak, vagy porosznak, mikor a németek mind germánok. Kollár úgy véli, hogy hasonló a helyzet a szlávoknál is. Attól azonban óvakodik, hogy ezt a meghatározást nyugati politikus módjára politikai következtetésekig vezesse. A szláv ébredés előharcosai maguk is belátják, hogy mozgalmak bizonytalan, mert az álmok és ábrándok ködében él. Egymást biztatva is kétség fogja el őket eszméik határozatlansága miatt s csak az a körülmény nyújt nekik bátorítást, amely éppen életfelfogásukból fakad, hogy egy étellel telített új nemzedék majd többet, jobbat, határozottabb elgondolásokat fog kidolgozni és megvalósítani. Safarik Palackyhoz 1817-ben intézett levele szerint: „nem vezett el minden ... s ha mindez csak egy álom, csak egy idea, mit tesz ez? Ha mi is meghalunk, mint atyáink, a nélkül, hogy valamit tettünk volna, úgy ideáért halunk meg... de félelmünk alaptalan, a szláv népek felébredtek... az új nemzedékkal mindenütt új erők ébrednek, minden mozgásba jő, ami halott volt. Vége az alvásnak, az életnek kell következnie, de hogy ez milyen lesz, ki látja előre?“

A fordulat csakugyan bekövetkezik Palacky fellépésével. Palacky (1798—1876) a morva-cseh Hotzendorfban, mint egy evangélikus tanító fia, látott napvilágot, kiképzését a pozsonyi evangélikus líceumban nyerte. Előkelő családoknál nevelősködik, majd gróf Sternberg hívja meg a cseh múzeumba, ahol a múzeum híres kiadványát szerkeszti. Híres történeti munkáját 1836-ban kezdi közzétenni. Személyében az új nemzedék már túljut a történeti haza realitásával szemben kizárólag az élet elemeinek hangoztatására korlátozott, tehát

kritikai destrukcióra vezető nacionalizmus korszakán. A létező formák tiszteletének romantikus lerombolása után a szellemi emberek ismét a cseh történeti jog követelményeit hangoztatják, nem feudális, hanem demokratikus elképzelésben álmódzva a cseh királyságról, a régi forma megteremtéséről. Új politikai elgondolások kerülnek a szláv nacionalizmusba. Ez az irány már nemcsak a bizonytalan népi rokonszenvet termeli ki, hanem határozott demokratikus missziótudatot ébreszt a cseh és általában a szláv nemzetben, megteremtve a lehetőséget, hogy a szláv tudat összekapcsolódjék a demokráciával. Mintegy hidat ver az ábrándos elképzelés és a fennálló keretek valósága között, amikor az oroszbarát pánszláv álmok helyett az osztrák birodalomra korlátozott, népszerű cseh demokratikus megoldás útját egyengeti.

Az út e pozitívabb megoldáshoz is a német szellemi mozgalmakon át vezet, ha a nyugati demokráciára hivatkozik is. Luden a mestere a történetíró Palackynak, a népszerű jénai német történész, aki Kollár szerint „elégedetlen a hézagos és száraz forrásokkal, melyek a germán őskort illetőleg rendelkezésre állnak“ és megkorrigálva a történelmet, életszerűvé, nemzetivé alakítja azt. Ez a romantikus történész Palacky mintaképe lesz az oknyomozó történésszel szemben. Magáévá teszi Palacky a romantika szerves életfelfogását is, mely szerint az egyes népek egymástól különbözve, a maguk egyéni színével gazdagítják a világot. Szerinte a nemzet „egy egyéniség, egy erkölcsi személyiség, mely élni-halni tud és amely olyan kultúrát termel ki, mely a többi kultúrától különbözik“. Amikor magáévá teszi Luden tételét, mely szerint a nemzet számára rendkívül fontos a benyomásokat keltő, élénk történeti képet festő történetírás, Ösztönzést nyer arra a munkára, amely nemzete és mozgalma szempontjából olyan jelentős. Megírja a cseh történetet, illetve annak középkori részét. Igazi romantikusként jobban érdekli a középkor, mint az újkor. Amint a szláv romantika nép felé hajló iránya főként Herder költői elképzelésén alapul, — hiszen Herder a nyomán haladó német romantikusokkal bizonyos fokig megundorodva a valóságtól, a költészet ábrándjaiban menekül a szláv néphez és eszményi képet fest arról — úgy Palacky számára is az irreális, a színezett kép kialakítása a fontos. A herderi beállítással mellett Palacky történelmének főelemei a hamisított ősköltészet, hamisított cseh Nibelung-ének, mely módot ad neki történeti munkájában az álomnak a valósággal való romantikus összeszövésére. Valóban jellemző erre az irányra, hogy a cseh történeti tudat legfontosabb dokumentumai, a cseh ősköltészet „gyöngye“ — melyek Goethe hódolatát és az egész világ bámulatát

elnyerték és amelyek büszkeséggel töltötték el az akkori cseh nacionalizmust — voltaképpen hamisítások. Ezek a hamisítások az álmon keresztül hatottak a valóságra. Különös paradoxona ez a történeti fejlődésnek. A jólfizetett múzeumi állásokban elhelyezett csehek, Hanka és köre, szállították ezeket a nagyszerű kincseket a mozgalom vezetői számára. Ha ez jellemző is a mozgalom vezetőire, mégsem tagadható, hogy benne romantikus vonás nyilatkozik meg. E kor német romantikája termelte ki a „Des Knaben Wunderhorn⁴⁴-féle hamisított „népköltési“ gyűjteményt. A világtörténeti jelentőségű prágai hamisítás, melyre a Nibelung-énekekre, Vük szerb dalaira és más nagy mítoszokra féltékeny cseh tudomány vetemedett, „hazafias, de immorális cselekedet“ volt, amely valóban abból a légkörből fakadt, melyben a német romantika hatása alatt, eszme és valóság, élet és költészet, látszat és realitás elveszti zárt körvonalait. A Königinhofi kézirat egy eszményített békés, jámbor, a szabadságért a némettel hősi harcokat folytató, költői lelkületű cseh ősnépről regélt. Ez a történeti kép a maga teljes egészében belekerült Palacky történeti művébe. A mítosz alapjai adva voltak, a missziótudat kialakult: a szlávok a demokrácia eszméinek hordozói a feudális hatalmi törekvéseket képviselő németekkel szemben. Küldetésük, világhivatásuk ez, legyen tehát politikai hatóerejük is ugyanez, így lett Palacky könyvéből reális álom, így vált eszménnyé az a gondolat, hogy a monarchia területén belül a szlávok képviseljék a demokráciát, szerepük és feladatuk az irodalom keretében az ausztro-szlavofilizmus kialakítása legyen. A szláv hivatásnak ez a felfogása a föderációs államszervezetben immár gyakorlati megoldásnak látszik.

Itt, Palacky történeti képénél, kell elsőízben szólni arról, hogyan jelenik meg e világtörténeti jelentőségű misztifikációban, a Palacky történeti művében, Magyarország. A szláv ébredés híve a legnagyobb gyűlölettel tekint a magyarra, Palacky e gyűlöletet történeti mítoszszál színezi ki és Magyarországot a demokratikus nyugati közvélemény előtt is befeketíti. Szerinte a magyarok honfoglalása állt útjába egy hatalmas demokratikus szláv birodalom kialakításának, a szláv kultúra fejlődésének. A magyarok gátolták meg először Nagy-Morávia, majd II. Ottokár nagy cseh birodalmának kialakítását. A magyarok az okai tehát annak, hogy e területen nem virult tovább a békés szláv kultúra és demokrácia, a magyarok ellenségei a kultúrának, sőt az ő bűnük az, hogy a nyugati szlávok germanizálódtak. Az első világtörténelmi jelentőségű történeti ábrázolás tehát a demokratikus Nyugat szinte minden rétegénél elmarasztalja a magyarságot.

A cseh nemzeti ébredés megvárta a forradalmak idejét, hogy akcióba lépjen. Metternich szellemes hasonlata szerint a cseh nép olyan, mint a babsaláta, melyet nyugodtan lehet fogyasztani, ha azonban kitör a kolera, vagy más járványok pusztítanak, élvezete akkor veszélyes. A cseh akció is akkor válik veszélyessé, ha köröskörül nyugtalanok a népek, ha forradalom tör ki, a formák meglazulnak. A cseh rendek már a negyvenes években erősen mozgolódnak, a kormány az alacsonyabb rétegek szociális helyzetének megjavításával védekezik ellenük. A cseh nyelvet különben 1816 óta több gimnáziumba vezették be s bár az államnyelv, a német, a hivatalnokoknak a néppel való érintkezésében a cseh nyelvet kell használniok, ilyen értelemben elnémetesítésről nem lehet beszélni. Kulturális téren is kedveznek a cseheknek, Prága az első város a monarchiában, amely 1806-ban műegyetemet kap. Az új gazdasági konjunktúra közepette a cseh polgárság szépen vagyonosodik. Palacky demokráciája már erre a rétegre támaszkodik, melynek kifejezője Havlicsek, a prágai újságíró, előbb a Prager Zeitung, majd a Narodni Noviny szerkesztője, demokratikus cseh nemzeti érzésű, pánszlávellenes férfiú, aki már korán megindítja a harcot a romantikus illúziók ellen.

A romantika hatása alatt kialakuló formaellenes pánszláv irány mellett a század első harmadában megerősödik és demokratikus lesz a cseh nacionalizmus ausztrószláv fogalmazása. Az oroszbarát pánszláv ábránd és a mérsékeltebb ausztrószláv gondolat egyaránt szembenállt az osztrák-magyar dualizmussal, a Habsburg-monarchia eddigi formájával.

A Szent István birodalmának részét alkotó Horvátországban a szellemi emberek a délszláv egység gondolata, vagyis az illírizmus elképzelése alapján szintén pánszláv ábrándokat táplálnak. A fejlődés további során a politikai körök, az udvar és a magyarellenes horvát rendiség, e koncepciónak a horvát-magyar államszövetséggel szemben tagadó részét megragadják és egy olyan horvát nacionalizmust termelnek ki, amely túlhalad a municipális jogokért küzdő államjogi ellenzéki ségen. Ez a horvát nacionalizmus azt hirdeti, hogy Horvátország az osztrák-horvát együttműködés útján kiépítheti a maga nemzeti létét, növelheti az osztrák birodalom balkáni hatókörét is, ha ugyanakkor szakít a magyar-horvát államközösség eddigi formájával és szembeszáll a „magyarizmussal“. E felfogás természetesen csak burkolt alakja a vad illírizmusnak, mindenesetre elég tetszetős arra, hogy ez az illír pánszlávizmus akadálytalanul terjedhessen a konzer-

vatívabb illírelleses horvát rendi nacionalizmussal és az orosz összeköttetést természetesen elítélő udvari ellenőrzéssel szemben.

Az oroszlánszerepet e fejlődésben horvát földön is a szellemi ember játssza. Gaj Lajos, a kaprainai gyógyszerész fia, kinek faji származását nem ismerjük eléggé, jellegzetesen a XIX. század első felének, a nemzeti mozgalomnak hőse, a nacionalizmust alakító intellektüel. Tizenhétéves korában filozófiát tanul Bécsben, nemsokára Grácba megy, hol szoros baráti kapcsolatba kerül azzal a körrel, mely egyelőre kulturális téren készíti elő a szláv ébredést. Itt főleg a szerb nyelv és irodalmi újjászületés termékei hatnak rá. Nemsokára Pesten találjuk, hol megismerkedik Kollárral s magáévá teszi annak elméletét a szláv kölcsönhatásról. Romantikus egyéniség, kiben „a ragyogó fantázia a realitás erejével ható élménnyé alakítja az illúziókat“ (Miskolczy Gyula). A romantikus képzelet kultusza alakítja ki benne az illírizmust, mely már előzményekre tekint vissza, hiszen egyes ábrándozók már előtte is egységes illír nyelvet akartak kovácsolni a horvát, szlovén s dalmát nyelvjárából. Romantikus képzelete, a cseh tudósok szláv filológiájának hatása alatt, a délszlávokat különböző törzsekre szakadt, egységes szláv népnek látja. Tevékeny lénye arra készíti, hogy ezt az elképzelést realizálja. A kor viszonyai eddig nem látott mértékben engedték meg, hogy a szellemi ember a politikai életet befolyásolja. Ez a körülmény tette lehetővé, hogy elképzeléseiből aránylag sokat megvalósítson. Ügyessége, politikai érzéke és a különleges horvát viszonyok aránylag veszélytelen körülmények között tették lehetővé tevékenységét. Kezdetben még csupán kulturális téren működik. 1830-ban megjelenő művében a horvát helyesírást a cseh helyesírás alapjára akarja helyezni és nemsokára vezetője lesz annak a horvát irodalmi újjászületésnek, melyet a zágrábi költők, írók és tudósok egy csoportja készít elő. Amikor lapot akar indítani, mellyel a horvát nyelv művelése mellett kimondottan politikai célokat szolgál, arra az útra lép, amelyen a horvát fejlődést politikailag is befolyásolja. Fokozott mértékben sikerül ez neki, amikor 1835-ben megindult lapja lehetőséget nyújt számára, hogy harcolhasson ábrándvilága megvalósításáért, a nagy Illíriáért, mely a horvát királyságon kívül Dél-Magyarországot, Stájerország déli részét, Karinthiát, Krajnát, Boszniát, Hercegovinát, Montenegrót, Szerbiát és még Bulgáriát is magában foglalná. Ezt a célt szolgálta a lap irodalmi melléklete is, amely a horvát kultúra sajátosságainak feláldozása árán „illír kultúra“ megteremtésére törekedett és arra, hogy a szerb elemek, a dalmát dialektusok életrekelésével kialakítsa a horvát irodalmi

nyelvet. Gaj Lajos az illír birodalmi gondolat legnagyobb ellenfelét a magyarokban látta és engesztelhetetlen gyűlöletét mindazokra átvitte, akik a horvát-magyar együttműködés hívei voltak. A magyarokat a horvát kultúra ádáz ellenségeinek tekintve, végtelen atrocitások sorozatának tüntette fel a magyarságnak a maga államnyelve érdekében indított mozgalmát, amely a valóságban a latinnal szemben jelentett védekezést és semminemű horvát kultúrérdeket sem veszélyeztetett. Ugyanakkor kiszínezte és hősi magaslatra emelte a horvát-magyar közjogi civakodás eddigi megnyilatkozásait. Ez a magyarelleses szándék biztosította törekvései számára a horvát rendek egy részének és az udvarnak védelmét, pedig mozgalma a horvát rendiség emi-nens konzervatív érdekeit sértette, éppúgy mint a sajátos horvát kultúrát és ügyesen leplezett végcéljában, a független illír birodalomban, a legnagyobb veszélyt idézte fel a monarchiával szemben. Taktikai ügyeskedéseit a horvát rendeknél megkönnyítette a horvát és magyar rendek között fennálló közjogi ellentét, az udvarnál viszont a bürokrácia nagy tévedése, mely a monarchia kereteit nem fenyegető magyar nacionalizmussal szemben szövetségeseket keresett a nemzetiségekben. Pályája kezdetén, a harmincas évek végéig, erre épített, hangoztatva, hogy az udvar érdekeit védi, amikor a „magyarizmussal“ szemben a horvát kultúráért küzd. Sikerült e felfogásnak híveket szereznie a rövidlátó bürokrácia körében. Megszilárdította tehát a horvátok udvari kapcsolatait akkor, amikor illír koncepciójának veszélyeit vakság lett volna meg nem látni. A negyvenes években azzal a beállítással kápráztatta el az udvart, mintha elgondolása tulajdonképpen a Habsburg birodalom érdekszférájának kibővítését jelentené a Balkán felé. Azt hangoztatta, hogy a Habsburg uralkodó jogara alatt megteremtett illír birodalom összekapcsolná a balkáni illír népeket a Habsburg birodalommal.

Gaj nézeteinek hatása alatt a horvát kérdésben az eddig magyar-horvát államszövetség gondolatával gyökeresen ellentétes nézetek alakultak ki úgy az udvarnál, mint a horvát rendek körében. Tevékenységének sikerét előmozdította az is, hogy a konzervatív horvát rendek izgalommal szemlélték a magyar rendiség egy részének, helyesebben néhány lelkes tagjának szociálisabb színezetű törekvéseit. E szegény, elmaradt viszonyok között élő horvát rendiség féltékeny volt a maga előjogaira és riadtan hallotta a magyar rendek képviselőinek az urbáriumra és a jobbágykérdésre vonatkozó szónoklatait. Gaj a konzervatív horvát rendiséget és udvart azzal is megnyugtatta, hogy a magyar rendiség törekvéseiben protestáns elemeket fedezett fel, melyek-

kel szemben katolikus meggyőződését és teljes lojalitását hangoztatta. Azt a bizalmatlanságot, amelyet e konzervatív rétegben szerb barátsága és pánszláv illirizmusa kelthetett, így sikerült leszerelni. Kapóra jött Gaj Lajosnak a hivatalos kormányzati rendszer ügyetlensége a magyarbarát horvát rendiséggel szemben. Minthogy a horvát ellenzéki, magyarbarát rendi mozgalom a magyar ellenzéki mozgalommal rokonszenvezett, Apponyi kancellár foglalt állást ellenében, összekeverve a belpolitika kérdését egy döntő fontosságú nemzeti kérdéssel, a nemzeti politika szempontjaival. Gaj helyzete könnyű volt. Az „objektív jegyek“ elméletére hivatkozva, összekapcsolta a horvát származást a horvát nacionalizmussal és alapvető feladatul a magyarság elleni küzdelmet tűzte ki. A magyarbarát horvát rendek tehát e felfogás szerint nemcsak politikai ellenfelek, hanem a horvát nemzeti eszme árulói. A népszenvedélyek felkorbácsolásával inzultálta e csoportot és megakadályozta, hogy az érvényesülhessen. Az udvarnál azt állította, hogy a magyarizmus a horvátoknak az udvarral való kapcsolatát akarja meglazítani és elérve a horvát tanács visszaállítását, valamint a túrmezei kérdés eligazítását, éket vert a horvátok és magyarok közé. Az udvar törekvéseitől támogatva a dinasztiahű horvát rendek politikai törekvése mindjobban a különállás, a magyar kapcsolatoktól való függetlenség felé halad Gaj agitációja nyomán, abban a hitben, hogy a horvát nacionalizmus követelményének ez felel meg, ugyanakkor pedig eleget tesz az udvar szándékának is. Gaj politikájának egyik sikere a horvát-magyar viszony felbontására irányuló törekvés, amely a szellemi ember ügyes „propagandája“ révén még sok objektív magyar ember szemében, mint József nádoréban is, úgy szerepelt, mint a magyar nyelvi törekvésekkel szemben megnyilvánuló visszahatás.

Gaj tevékenységének egyik eredménye tehát a magasabb politika, a rendi politika új útja, az állam sorsát intéző körök és az udvar új felfogása, amely a régi évszázados formák helyén új elgondolásnak adott teret és a magyar-horvát viszonyt kívánta gyengíteni. Ezt a borválásnak az udvarral való szorosabb kapcsolata váltotta fel. íme a romantika közvetlen hatása a magas politikára.

Még veszélyesebb volt azonban az illirizmus leplezetlen érvényesülése a széles rétegek és az intelligencia körében, mellyel hovatovább csak Gajnak volt kapcsolata. Olyan rétegekkel került összekötésbe, amelyek politikai megfontolások híjján, kötetlenebb módon fogadták az illirizmust s akiknél a nagy lázítónak nem kellett alakoskodnia. Az illír birodalom fantáziája korlátlanul csaponghatott, mint ahogy a magyargyűlölet is leplezetlenül lángolt. A magyarok ellen

főleg a híres „Davoriak“-ban, a harci dalokban lázít, amikor a tűz és vas vad fegyverét idézi fel a magyarokkal szemben. Gaj lapjának sok hivatalnok, tanár és fiatalember lesz az olvasója. Az első években ez a lap még inkább horvát irányú, de megerősödve úgy a főlapban, az Illír Nemzeti Újságban (Illirske Narodne Novine), mint főleg a Danica Illirska-ban minden eszközzel a szláv kölcsönhatás megszilárdítására törekszik, hangoztatva lojalitását, úgy állítja be mozgalmát, mintha az csak kulturális térre szorítkozna. A horvát intelligencia körében azonban elterjedtek azok a térképek, amelyekben Illíria területe mindjobban növekedett. Így lett az ábrándból a földrajz eleven valósága: Bácska, a Duna és Tisza között; a Bánát, a Duna-Tisza-Maros és az erdélyi határ között; végül az egész terület az Adria és a Fekete-tenger között ... A bécsi cenzúra e térkép kiadását csak az utolsó pillanatban tiltotta be, Gaj tanítványának, Seljának 1840-es állítását azonban senki sem semmisíthette meg, amikor a romantikának az érzésre és az objektív jegyek elméletének pánszláv alkalmazására alapított felfogását hirdette: „Mi nem csupán a vér és a nyelv szerint vagyunk egy test a csehekkel, lengyelekkel és oroszokkal, hanem szorosabb értelemben nyelvjárásunk, dalaink, erkölcsiségünk és nemzeti emlékeink alapján állunk szoros összeköttetésben, rokoni kapcsolatban velük. A valódi szláv érzés teszi kötelességünké, hogy magunkat egy nagy család tagjainak érezzük.“ Három évvel később ugyané szerző az „Illír országok földrajzában“ a számok ítéletével erősíti meg az érzés parancsszavát. Azt hirdeti, hogy- a szlávok kétszeres számban élnek a magyarokkal szemben és Ausztriában is az összlakosság kétharmadát teszik, sőt a világon a szlávok a legnagyobb nép, mert Európa lakosságának több mint fele, Ázsia lakosságának egyharmada, Amerika jelentékeny része is szláv.

Így került el a horvát intelligenciához a nagyszláv ábránd, mely ha nem is teremtette meg az áhított illír egységet, a szerbek ellenállása, a horvát katolikus hagyomány és a kulturális különbségek következtében, mégis belsőleg oldotta fel a régi tradícióval való lelki kapcsolatot. A kormány, főleg Metternich befolyására, le akar számolni az illírizmussal. Királyi leiratok tömege tiltja be az illír izgatást, a bürokrácia azonban már gyöngye arra, hogy leszámoljon annak tevékenységével. A katonaság körében a felsőbb katonai körök ellenállása folytán nem lehet rendet teremteni, a nagy tisztogatás nem sokat használ, a lázítás az ifjúság és a nép körében zavartalanul folyik a magyarok ellen.

A Habsburg-birodalom harmadik nagy nemzetiségi kérdését az erdélyi oláh törekvések jelentették. Erdély a magyar királysághoz tartozott, az anyaországgal azonban még nem állott únióban. Az oláh lakosság lélekszáma a XVIII. századig állandóan emelkedett a Havasalföldről szakadatlanul tartó bevándorlás következtében. Az oláh és nem oláh lakosság száma Erdélyben a XVII. század végén egyenlő volt, a következő század közepén az oláhság száma már 60.000-rel több, mint a magyaroké és szászoké együttvéve. 1794-ben Erdély lakossága 1,300.000 lélek, melyből 800.000 oláh nemzetiségű. Ez az arány a XIX. században az oláhok hátrányára változik. A bevándorlás csökken, növekszik azonban az erdélyi oláh vezetők municipális jogokra való törekvése. A legfontosabb kívánság, hogy az erdélyi „három nemzet” mellett negyediknek az oláhságot tekintsék. A balázsfalvi görög-katolikusok és a nagyszebeni görög-keleti püspök által felterjesztett memorandum megszerkesztésénél a szellemi emberek által kifejtett érvek már nagy szerepet játszanak. A memorandum úgy állítja be az oláhokat, mint Traján császár római telepeseit és arra hivatkozik, hogy a magyarok a honfoglalás idején szövetséget kötöttek az Erdélyben talált oláhokkal. Ezek az érvek először Sinkai György „Istoria Romanilor” című művében tűntek fel. A rendi követelések mögött történeti elméletek és reminiszcenciák szerepelnek.

Az oláh szellemi vezetők e felfogása nem a német romantika hatása alatt keletkezett. A német romantika közvetlen szellemi hatását itt a humanizmus óta elásott történeti elméletek felelevenítése, a latin-római kultúr-reminiszcencia helyettesíti. Az oláhok tényleges eredetére és az erdélyi betelepedésre vonatkozó elfogadható népi hagyományoknak nem volt nyoma. Minthogy az oláhok között utazó humanisták nem bukkantak népi hagyományra s érdeklődési körük nem terjedt ki a Dácia kiürítésére vonatkozó források vizsgálatára, a középkor története iránt pedig meglehetősen ellenszenvvel viseltettek, a középkor vége felé betelepedett oláhságot Traján gyarmatosáival hozták kapcsolatba. Feltevésük szerint Dacia Trajana a Kr. utáni III. században római provincia s minthogy a renaissance-tudósok egy elrontott latin nyelvet beszélő népet találtak Erdélyben, hitük szerint ennek a népnek a III. század óta megszakítás nélkül ott kellett tanyáznia a XV. századig. Így lett a humanisták szerint a Kárpátok mindkét oldalán élő oláhság „a barbárok tengerében a római kor óta fennmaradt latin sziget”.

E felfogás él tovább a XVII—XVIII. század történeti hagyományában s válik a XVIII. század második felében a szellemi embe-

rek fogalmazásában nagy jelentőségűvé. A benne rejlő latin elem és klasszikus hagyomány nyilatkozik meg majd a románság sorsára döntő szellemi hatást kifejtő egyházi férfiakban. Ez a tan az ő közvetítésükkel szinte észrevétlenül alakul át kultúr-nacionalizmusból reális politikai tényezővé. A magyarországi oláhok kultúr-nacionalizmusát a magyarság felkarolja s az oláh nacionalista ébredés központja Pest lesz. A szellemi vezetők nagy része eljut a kultúr-nacionalizmus újhumanista eszmevilágától az antik-római szellemig, amelynek mámorea előbb egyes municipális politikai törekvésekben, majd a nagy oláh nemzeti öntudatban nyilatkozik meg. Ez az öntudat akkor fejlődik ki, amikor a nacionalizmus kialakításában már a német romantika hatása alá került szellemi emberek szerepelnek.

E kérdés fejlődésénél is elsősorban a szellemi emberek helyzetét kell vizsgálnunk. Már Apafi fejedelem egykori magánbirtokán működött a balázsfalvi görögkatolikus iskola, II. József idején pedig az erdélyi oláhságnak már háromszáz népiskolája volt. A szellemi elit a balázsfalvi iskolából került ki. Itt tanultak s később tanítottak Klein Sámuel, Sinkai György és Maior Péter. A két utóbbi tanulmányait Rómában folytatta, ahol szomjasan itták magukba a latin hagyományokat és Traján oszlopáról írtak, örömmel vélték felfedezni, hogy az oláh nyelv szinte egyezik a latinnal és olasszal. Maior szerint az olasznál is jobban emlékeztet a latinra. Úgy vélik, hogy az oláhság őshazája Erdély, a hajdani Dacia Trajana. Klein oláh nyelvtanának címe: *Elementa linguae Daco-Romanue*. Felfogásuk szerint az oláhok Dacia Trajanában a dákok és rómaiak keveredéséből származtak. Évtizedek múlva, amikor a tudományos kutatás ismét reális alapokra tért vissza, bizonyult be e felfogás tarthatatlansága, amikor a tudomány az oláh nyelv kapcsolatait és összeköttetéseit a szomszédos nyelvekkel, főleg az albánnal tisztázni kezdte. A három latinos irányú író ezt már természetesen nem érte meg, de korukban is hatástalan maradt szellemükre az alaposabb német tudományos bírálat, vagy akár a XVIII. századi magyar történeti kutatás eredménye.

A román írók e nemzedéke tevékenységét éppoly zavartalanul folytathatta magyar területen, mint ahogy a cseh nacionalizmus korai előharcosai a cseh vidéken, főrangú köröknél, vagy intézményeknél támogatásra találtak. Az oláh nemzetiségi törekvés nem kapcsolódott a feudális réteghez, amelyet náluk a főpapi környezet helyettesített. Egyelőre minden összeütközés és formabontó aktuális politikai következtetés nélkül szövögették nemzeti álmaikat, melyekről a magyar rendi társadalom és a magyar gondolkodók azt hitték, hogy a kultúr-

nacionalizmus ártatlan ábrándjai. A vezető körök az oláh szellem munkálkodását demokratikus szempontból hasznos tevékenységnek tartották. A politika és a XVIII. század humanista tradíciója a népi társadalmak felszabadítását a nemzeti nyelv kiművelésének gondolatával kötötte össze. Oláh nyelvű könyvek jelennek meg az Egyetemi Nyomda kiadásában. Az államhatalom a könyvkultúrát még a XIX. század első felében is a humanista világnépszemszögéből tekinti s a Budai Egyetemi Nyomda egymásután adja ki az oláh könyveket, ezzel is elősegítve az oláhnyelvű lakosság „felvilágosítását” a régi tradíciók értelmében, miután az oláh belső kibontakozás legnagyobb akadályát, a szerb egyház egyeduralmát elhárították. Ebben a korban Pest az oláh ébredés szellemi központja, könyv könyvet követ s a bürokraták, szellemi emberek, felvilágosult írók, vallásos egyének megegyeznek abban a mélységes demokratikus hitben, hogy e könyvek nyomán széles rétegek lesznek majd jó állampolgárokká.

A három latinoláh író még csak a szokásos rendi törekvések érveit hangoztatja. A helyzet megváltozik, amikor az új szellemi ember típusa jelenik meg s a német gondolkodás döntő módon befolyásolja a nemzetiségi gondolatot, amely immár a formák megbontására törekszik. Az új szellemi áramlat élén ismét a balázsfalvi iskola tanárai járnak. Az iskolát a különben lelkes magyarbarát Leményi püspök 1831-ben kétéves bölcsészeti fakultással Líceummá egészíti ki és megszervezi a teljes teológiai fakultást. Új tanárokat kell alkalmazni és ekkor vonul be az oláh szellemi központba az új szellemi, ember típusa. Barnutiu Simon, Cipariu Timotheus, Marcu Miklós, Russu János, valamivel később Boér Demeter alkották ezt az új tanári kart. Barnutiu és Cipariu úgy látszik a német szellem hatása alatt az objektív nemzeti jegyek rendszeréhez híven fogalmazzák meg az oláh nacionalizmus elméletét, szakadatlan összeütközésbe kerülve a békés megegyezést képviselő hivatalos vezetőséggel. Az egyéni összeütközés is siettette azt a folyamatot, melynek során úgy szellemi, mint szociológiai vonatkozásban eljutnak a néphez és megvetik a román nemzeti ébredés népi alapjait.

Az oláh nacionalizmus könnyen öltötte magára az objektív jegyek rendszerét, amely számára a román-latin fajhoz való tartozást jelentette. A végtelen évszázadok óta tartó folytonosság tudatának ezen faji elképzeléssel kell együjtjárnia szerintük és mindazok, akik e fajhoz tartoznak, bizonyos értelemben oláh szempont szerint kénytelenek gondolkodni. Barnutiu tanainak egy összefoglalása így hangzik: „Barnutiu szerint az oláhok a római kultúra örökösei, egyszersmind

örökösei a rómaiak Dáciára vonatkozó jogainak is. A római származás, s római szellem és a római nyelv, a római vér, egyszóval az egész román lény fel kell hogy lázadjon a hallatlan igazságtalanságok miatt, melyeket a rómaiak ivadékai századokon át tűrni voltak kénytelenek. Az egész irodalmi tevékenység arra szolgál, hogy ennek a megbotránkozásnak erélyes kifejezést adjon. Aki ezt tagadja: áruló, aki olyan igazságot mond, mellyel ez ellenkezik, szintén áruló és aki olyan dolgokkal foglalkozik, amelyeknek ehhez semmi közük, az eltévelyedett.“ Az új elmélet tehát ilyen tételekben jelentkezik, a római vér, a római nyelv s a római szellem birtokosának tartja az oláhnak született egyént. Ez az egyén kétségtelen megállapítható objektív jegyekkel különbözik az ország többi lakosaitól és ebből a tényből a nemzeti erkölcsnek megfelelő szigorú következtetéseket kell levonni. Cipariu a kontinuitás elméletének megalapozásánál már valamivel tudományosabb eszközt alkalmaz. Az ő beállítása már lényegesen különbözik a megelőzőtől, melynek tartalmára jellemző lehet, hogy Bamutiu később még a kereszténységet is elveti, abban a felfogásban, hogy az idegen és más mint amit a római eredetű románság szelleme megkövetel. Ha elvetettek ilyen magasabb és átfogó tartalmat, képzelhető hogyan vélekedtek a létező államkeretek értékéről. Tudományos intellektualizmusuk irányára nagyon jellemző Jancsó Benedek megállapítása: „a balázsfalvi iskola számára a nyelvi és nyelvészeti tudomány nem azért volt szükséges, hogy annak segítségével népüket a kultúra magasabb fokára emeljék, hanem hogy a segítségükkel felépített tudós hazugsággal bevigyék és megerősítsék a népben a dáko-román eszmét“. Az első lépés az iskolai élet fegyelmének bomlása. 1843-ban a papnövendékek megtagadják az engedelmisséget püspökeiknek, mögöttük a lázítók sorában áll a tanári kar több tagja, élén Barnutiu-val. Egyes növendékeket eltávolítanak az iskolából, majdnem mindegyiknek nevét meg lehet találni az 1848—49-i román forradalomban. Elszélednek az országban s ebben a belső emigrációban néhány tanár is szerepel, Barnutiu Szebenbe költözik, Boér Demeter Szebenben és Brassóban tartózkodik, Moldován Gergely egyszer vidéken tartózkodik, mások Bácsbe viszi Barnutiu kérvényeit. Barnutiu közben a szászságot is felházi. A fiatalok pedig román szellemi mozgalom ébresztőinek tekintik magukat és korán kapcsolatot keresnek a többi szellemi vezetőkkel. A szebeni szászok Barnutiu hatása alatt teljesen az unió ellen fordulnak. Itt kerül Barnutiu legerősebben a német kultúra hatása alá, főleg Krug természetjogi munkáit olvassa szorgalmasan a magyar liberális írók munkái mellett s az egyéni szabadságról kialakított liberális tano-

kát az oláh nemzeti mozgalmakra alkalmazva, a nemzetiség szabad érvényesülését követeli. A néppel s a vezető intelligenciával kapcsolatba kerül, ő lesz az oláh mozgalmak Kossuth Lajosja. Az egyéni s nemzeti szabadság követelésével túljut a rendi nacionalizmuson s 1848 vezető politikusa lesz.

A monarchiába irányuló szerb bevándorlás a XVII. század végén, 1673-ban Dél-Magyarországon meglehetősen zárt területen élő egységes szerb tömeget hozott létre. A Lipót-féle oklevéllel, illetve annak félremagyarázásával, ez a szerb réteg szinte mai értelemben vett kisebbségi jogokat nyert. A vajda, illetve alvajda megválasztásának értékes joga is ezek közé tartozott. Lipót császár 1790-ben illír kongresszust hívott össze s a szerbeket általában egyensúlyként játszotta ki a magyar törekvésekkel szemben. Az 1790—91-es országgyűlés elismeri a görög-keleti hit jogegyenlőségét. A szerb nemzetiség a legrégebb időktől fogva gyűlölettel tekint a magyarságra. A különböző engedmények, események és példák hatása alatt kialakul e réteg szellemi vezető osztálya, melyet az oroszokkal való összeköttetés és a szávántúli szerb elemmel fennálló kapcsolat tett veszélyessé.

A későbbiek során olyan jelentős szerepet játszó szerb intelligencia kifejlődését az iskoláztatás mozdította elő. 1797-ben Károlyvárosban, 1810-ben Újvidéken állítanak fel gimnáziumot. Sokat tett művelődésük érdekében a károlyvárosi főpap Stratimirovics pátriárka (1790—1836), aki szakadatlanul ápolja az orosz-szerb összeköttetést, folytatva ezzel a görög-keleti szerb papságnak Nagy Péter cár óta fennálló hagyományát. 1804-ben Czartoriski Ádám orosz külügyminiszterhez intézett beadványában a pátriárka egy nagy szerb birodalom körvonalait rajzolja meg. Ezekben az álmodozásokban a napóleoni korszak példái, majd a nagy francia hódító illír koncepciói érvényesülnek, orosz részen azonban nem találnak bátorításra, mert Sándor cár hamarosan elfordul fiatalokora nagyszláv rajongásától. Amikor a negyvenes évek diplomáciai bonyodalmi között a török császárság felosztásának kérdése annyira időszerű, a szerb udvari körök egyes tagjai, így Garasin Illés szerb belügyi főnök, 1844-ben terveket dolgoznak ki az összes szerbek egyesítésére, illetve a szerb vezetés alatt álló nagy délszláv birodalom kialakítására. Mindenesetre a hazai ortodox klerikalizmus, a régi hagyományok szerint és a szerb területek diplomáciai lehetőségeire számítva, már korán kidolgozza a maga oroszbarát megoldásait, melyekkel a monarchia vezető államgondolatát és területi egységét annyira veszélyezteti. A szerb nacionalizmus tehát nem

egészen a szokásos fejlődés során válik formabontóvá. Ellenkezőleg, eleinte úgy látszik, mintha a monarchia területén zavartalanul fejlődő szerb intelligencia és a szerb kultúrnacionalizmus összeütközésbe kerülne a monarchiára veszélyes moszkvai iránnyal. A szerb szellemi ébredés jelentős szereplője a szerb hősi ellenállásból ihletet nyert Karadzics Vük István (1787—1864). A történetíró Raics után, ki a horvátok, bolgárok és szerbek történetét a XVIII. század végén adta ki, ez a török uralom alatt sínylő szerb területen született népdalgyűjtő, nyelvtan és szótárszerkesztő, író indítja meg a szerb nemzeti ébredést, a népi emlékek felkutatásával és általában a jellegzetes szerb népi sajátosság feltárásával. Tevékenységére rendkívül hat a német romantika kiváló személyisége Grimm, aki őt szerb népdalgyűjteményének folytatására ösztönzi. E munka a szerbekre irányítja a romantikától megihletett német írói nemzedék figyelmét, így Ranke a romantika legnagyobb történetírója, a világtörténeti feladatok végrehajtóját üdvözi abban a szerb nemzetben, melynek történetéről egy remek munkát ír. Karadzics Vük grammatikáját németre fordítják s a német írók szinte minden irodalmi megnyilatkozását örömmel üdvözik. A monarchia szláv írói közül legjobban a délszláv, katolikus Kopitár támogatja. 1847-ben adja ki Bécsben a szerb nyelvre fordított Új Testamentumot. Irodalmi nyelvvé a délszerb nyelvterület, a hercegovinál dialektus nyelvét teszi, összeütközésbe kerülve a fejedelemség vezető köreivel, éppúgy mint a moszkvai irányú délvidéki pátriárkával. Ezek ugyanis egy mesterséges orosz színezetű nyelvhez ragaszkodnak, politikai irányuk és keleti orosz kultúrájuk szerint. Az új szerb ébredés irodalmi megnyilvánulása magyar földön zavartalanul küzdhet az érvényesülésért, ugyanakkor, amikor Karadzics műveit a szerb hercegség területén betiltják és üldözik. Danisics az újvidéki születésű híres szerb nyelvűvár 1847-ben, 22 esztendőskorában adja ki Pesten tudományos művét, melyben a vitát teljesen Karadzics Vük javára dönti el. 1826-ban Pesten a szerb nyelv és a szerb nemzeti szokások kutatására társaság alakul, melynek munkásságában Safarik is résztvesz. Pesten és a bécsi egyetemen tanul és tevékenykedik a szerb intelligencia, az egyetemi ifjúság, amely egyelőre erős autonómia biztosításával, a nemzeti elv területi érvényesítésével akar a szerb-magyar együttélésre megoldást találni, a modern, meglehetősen franciás színezetű nemzeti és szabadságeszmék hatása alatt. Ugyanakkor az ortodox egyházi körök és a szerb hercegség vezető rétegei a pánszláv ábrándokat ápolják. A határon túl küzdő fajtestvéreik hősi harcai a törökkel szemben, csak fokozzák a szerb nemzeti öntudatot.

A MAGYAR NEMZETI TÖREKVÉSEK. SZÉCHENYI ÉS KOSSUTH

Az Ausztriával perszonális unióban egybekapcsolt magyar királyság történelmének főkérdései a XIX. század első felében bizonyos szempontok szerint csoportosíthatók. A legfontosabb problémák a nemzeti gondolat kialakulása, illetve az itt élő nemzetiségek törekvései folytán keletkezett nemzetiségi kérdés és az alkotmányos, vagyis politikai kérdések közül azok, amelyek a magyar talajjal függenek össze. Utóbbiak a gazdasági élet problémái, élükön a parasztkérdéssel és az agrárország ezernyi bajával. A nemzetiségi kérdés későbbi összefüggéseiben, napjaink szomorú időszerűsége révén, világtörténeti jelentőségre emelkedett. Akár e kérdést vizsgáljuk, akár a magyar föld művelőinek, e széles néprétegnek szociális helyzetét, vagy az Ausztriával fennálló államszerződést illető felfogásokat, e problémák mind együtt tárgyalhatók a magyar nacionalizmus ismertetésével. A magyar történelmi kutatás e korszak elején Széchenyi Istvánban és Kossuth Lajosban látja azokat a személyiségeket, akik különböző irányban túlhaladnak a rendi nacionalizmus keretein. Széchenyi azonnal népi irányba alakítja át ezt a mozgalmat, míg Kossuth, rendi elemekkel erősebben összefonódva, csak későbbben tér át új utakra, tevékenysége első korszakában a rendi sérelmi politikát képviselve.

Természetesen az osztrák területen kialakult patriotizmushoz hasonló szellemi áramlat Magyarországon is jelentkezik, terjesztői főként az ittlakó, német eredetű gondolkozók, akik azonban osztrák testvéreiktől eltérően, elsősorban nem a monarchia összbirodalmának, hanem a magyar hazának hű fiait kívánnak lenni. A német nyelvű hazai irodalom kitermeli az osztrákok által „parciális patriotizmusnak“ nevezett felfogást, mely a nyelvkérdésben a magyart a német mellé helyezi és amely ezen a földön, a rendi eszmék és nacionalizmusok helyett, az emelkedett humanisztikus német kultúr javakat kívánja közvetíteni. A magyarországi patrióta szerzők is felfedezik a hírlapok, folyóiratok hasábjain, vagy könyvekben, hogy a nacionalizmus veszélyes, széthúzó erőket rejteget.

Akadnak szószólói a biedermeiernek is, mint Garay János, aki azt hirdeti költészetében, amit az osztrák biedermeier művészi rezignációja fejez ki, hogy „földön egy öröklét van: a művészeté; forgószelek játéka, örvény a többié“. Tompa Mihály ugyancsak meleg han-

gon énekel a belső csendről, a tűzhelyről és írja a biedermeierre oly jellemző „kandalló dalát“. Fáy András szerint az igazi boldogságot a szív nyugalmában lehet megtalálni s biedermeier jellegű a magyar nőemancipáció első korszaka, melyben a biedermeier líra, a német romantika felfogásával ellentétben, a nőt mint a családi otthon és tűzhely hivatott örét ünnepli.

A magyar rendi nacionalizmussal szembenálló, vagy közömbös erők azonban szinte jelentéktelennek látszanak ahhoz a lendületes rendi tevékenységhez képest, melynek múltba tekintő hangulatát a „Zalán Futása“ fejezi ki s amely a rendi országgyűléseken szónokol, megyei ellenállásban vesz részt s amellyel az udvar a napóleoni háborúk idején katonai okokból, Metternich rendszerében pedig politikai elképzelés alapján köt szövetséget. Az elkésett felvilágosodás, a patriotizmus szociális programja csak az udvartól nyerhetett volna támogatást, erre azonban az udvar és rendiség szövetségének korában gondolni sem lehetett. Így maradt a rendiség továbbra is történelemformáló erő. Lassanként a patrióták egyrésze is nacionalista lesz, ha nem megy át a nemzetiségi táborba. A politikai feleletet tehát a három alapvető magyar kérdésre, a nemzetiségi, az alkotmányos és a jobbágy kérdésre, a rendeknek kellett megadniok.

E korszak elején a nemzetiségi kérdés, mint nemzeti politikai probléma, még nem ismeretes a rendek szemében. A magyar nacionalizmus a „Tudományos Gyűjtemény“ hasábjain, vagy egyes írók megnyilatkozásaiban iparkodik korszerű, kissé romantikus eszközökkel organikus államtanok, vagy rendi koncepciók jelszavainak átvételével felfrissíteni önmagát. Az udvarral fennálló szövetség az alkotmány, természetesen a rendi alkotmány, megvédésén alapszik. A rendek tevékenységében mégis valami megmozdulás érezhető, a rendi sérelmek hánytorgatása s az aktuális kérdéseknek gazdasági téren meglehetősen önző szempontból történő feszegetése során. Talán a magyar nyelv kérdése az, melyben magasabb állami szempontok mutatkoznak. A nyelvi törekvések e korban az alkotmányos kérdések vitaanyagába illeszkednek. Magyar részről ebben nem a XIX. század felfogása szerint aktuális nemzetiségi problémát látják, hanem elmúlt évszázadok mulasztásait akarják pótolni, az ország határán belül államnyelvvé tenni a magyart, tehát a holt latin helyébe az élő nyelvet helyezni.

A magyar rendiség már korán megalkotta nyelvtörvényeit. Ezek intézkedéseivel túlhaladta a jellegzetes rendi tevékenységet, amin nem lehet csodálkozni, minthogy e kérdést hamarosan nyugati színvonalra emelte, Bessenyeitől kezdve az előző korszak szellemi

embereinek egész sora. A rendi országgyűlések nyelvtörvényei közül az 1791. XVI. törvénycikk a magyar nyelvet a fő- és középiskolák számára rendkívüli tárgyá tette, 1792-ben pedig rendes tantárggyá emelték, Horvát-Szlavónországban azonban rendkívüli maradt. Az 1802-es országgyűlés a rendi gondolkozás szerint az államélet minden ágában alkalmazni akarja a magyar nyelvet. Az 1805-ös IV. törvénycikk az országgyűlés feliratai számára hasábos latin és magyar szöveget ír elő, biztosítva azt a jogot, mely szerint a kancelláriához és helytartótanácsához magyarul szabad írni, a magyar beadványokra a helytartótanácsnak magyarul kell válaszolnia. Az 1807-i országgyűlés kívánsága, hogy tíz év múlva csupán azokat lehessen a középiskolába felvenni, akik magyarul tudnak, a papi kinevezésnél előnyben részesüljenek a magyarul tudók, a tanítóképzés magyar legyen, a vármegyék, városok közigazgatása szintén. Ezek az óhajok azonban úgy ezen, mint a következő 1811-es országgyűlésen csupán óhajok maradnak, a kormány ellenállása következtében. Az 1825-ben összeült országgyűlés felirata „a hazai nyelv általános bevezetését“ kívánja. A magyar rendek a magyar iratkezelést követelik és azt, hogy az egyházi, vagy világi hivatalok betöltésére a magyar nyelv tudása szolgáljon feltételül. E javaslatok sem váltak törvénné. Az 1832—36-i országgyűlés magyar nyelven kívánja szövegezni a törvényeket és országgyűlési feliratokat, az 1836-i harmadik törvénycikk kimondja, hogy a törvényt latin és magyar szövegben kell közzétenni, a kettő közül pedig a magyar szöveg a döntő. Ezek az óhajok és intézkedések a rendi nacionalizmus részéről kapcsolatban állottak a nemzetiségi nacionalizmussal s ha talán a modernebb irányhoz közeledve túl is lépik a rendi államfelfogás korlátait, annak a szándéknak nyomát sem lehet felfedezni, hogy az ittélő nemzetiségekkel összeütközéseket akarnának felidézni. Sőt ellenkezőleg, éppen az idegen nacionalizmus, helyesebben a horvát rendek törekvése, lép fel támadólag és amikor ezeket a nyelvi kívánságokat a rendek még mérsékelt formában sem akarják horvát területre kiterjeszteni, a horvátok a XIX. században határozottan állást foglalnak a magyarság kétségtelen jogával szemben, hogy Magyarországon az elavult latin helyébe a saját nyelvét állítsa államnyelvvé. A későbbi 1839—40. és 1843—44-i magyar országgyűlések már ebben a megromlott légkörben lendültek olykor túlzó irányba, amikor például az 1839-es nyelvi követelések közé felvették azt a kívánságot, hogy a nem magyarnyelvű egyházak három év múlva magyar nyelven vezessék anyakönyveiket s az államhivatalnokokra kötelező magyar nyelv ismeretét Horvátországra is

ki akarták terjeszteni. Ezek már a reakció tünetei a horvát magatartással szemben, a horvát szellemi vezetőknek azonban sikerült azt a beállítást elterjeszteniük, hogy „a nyelvi harcokat“, a nemzetiségi béke felbomlását, a magyar rendek tevékenysége indította meg. Ha ismerjük a nemzetiségek fejlődésének endogén tényezőit, látjuk, hogy erről szó sem lehet.

A sorsdöntő magyar problémák másik, szociális csoportjának megoldására, a magyar nép széles tömegeinek javítására, a rendi nacionalizmus jóformán képtelen volt. Nem tudta kitermelni önmagától a megfelelő szociális programot. A gazdasági fejlődés iránya pedig a saját érdekében is indokoltá tette volna a gazdasági viszonyok javítására irányuló, elhatározó lépéseket. Elsősorban természetesen a jobbágyság helyzetén kellett volna sürgősen javítani. Az infláció okozta gazdasági hullámmás következtében a rendiség gazdasági értékviszonyaiban olyan eltolódások keletkeztek, melyek a jobbágyság létét fenyegették. A kényelmes extenzív termelés, a jobbágy és földesúr között fennálló hagyományos viszony, évszázadokon át úgy ahogy fenntartotta a paraszt létét, főként miután a felvilágosodott abszolútizmus szociálpolitikája, emberiség szempontról és államérdekből, egyaránt védte a jobbágyot, ellenőrizte a jobbágy és földesúr közötti szerződéseket. Az infláció alatt a rendiség körében is bizonyos kapitalizálódás figyelhető meg, a jómódúak körében megcsillan a gyors vagyonszerzés lehetősége. A juhtenyésztés, a fokozott állattenyésztés, a racionális birtokkezelés önmagában is gyakran jár azzal a veszéllyel, hogy az üzemek átalakítása a jobbágy kárára történik. Amikor a francia háborúk korát követő európai agrárkrízis Magyarországra is elérkezik és a gabonaárak esésében jut kifejezésre, a gazdának szinte egyetlen reménye a textilipar fellendülésével kapcsolatban hasznot ígérő juhtenyésztés. Gyakran fordul elő tehát, hogy a jobbágy nem biztos telkének élvezetében és a nyomorúságos jobbágy-földesúri viszonyt az uraság a jobbágy kiűzésével akarja feloldani.

Az aktuális gazdasági szempont és a művelt nyugat nagy szociális lendülete egyaránt sürgeti, hogy a magyar föld fián anyagilag, sőt politikai téren is segítsenek. A magasabb osztályok képviselőinél eddig szokatlan hangon szól e kérdéstről első nagy művében, a „Hitel44-ben, az a legnagyobb magyar, ki az elaggott rendi nacionalizmus helyébe új tartalmat és merész szociális reformprogramot várászol.

Ám a magyar nacionalizmus nem egy adott évtizedben ható politikust, hanem örök időkre vezető szellemet termelt ki annak a Széchenyi-családnak tagjában, amely család gróf Széchenyi Ferenc

személyében a felvilágosodástól a restaurációs katolicizmusig jutott, akinek múzeumalapítása elsősorban patrióta cselekedet akart lenni. Az apa egy eszméktől vajúdo kor csalódásaitól megtörtén szállt sírba s végrendeletében fiának, a század legtevékenyebb magyarjának, az óvatos visszahúzódat tanácsolta... Pedig a fiú, gróf Széchenyi István, a kor vitalista irányának hatása alatt, a nemzetért folytatott küzdelem, a megváltó tettek mámorába lendült. A nemzeti gondolatnak szinte a németek fogalmazására emlékeztető, vitalista koncepciójával Széchenyit számos kötelék füzte össze, a nemzetnek az élet szempontjából való tisztelete műveiben is megnyilvánul. A francia polgári gondolkodók, akik mint valami méltatlan tulajdonságot ítélik el a szenvedélyt, a katolikum nemes szociális hagyománya, végül pedig a gyakorlati gondolkodás angol képviselői, jelentős hatást fejtettek ki a fiatal magyar mágnásra és nem engedték meg, hogy férfias egyénisége a vitalista nemzetkonceptiók korlátlan, formákat nem ismerő életszenvedélyének, tehát a romantikának áldozatul essék, Tisztult felfogásában a nemzet nagy élő egyéniség, mint amilyennek e korban német, francia vagy olasz földön szinte minden vitalista irányú gondolkodó látja. Szakadatlanul figyel a nemzet életmegnyilvánulásait, szüntelen tevékenységgel akarja fokozni a nemzeti energiát. Programja nem más, mint közvetlen és kitartó tevékenységre bírni a nemzetet. Elképzelésében a nemzeti szellem „az emberi lény minden ereibe és lelke legbelsőbb rejtekeibe szótt természeti tulajdon“. Ebből magyarázható az az aggodalmas megfigyelés, mely a magyar társadalom helyzetét először abból a szempontból veszi vizsgálat alá, hogy rendelkezik-e az életszerűség, a mozgás, az aktivitás képességével és ha úgy látja, hogy ez az aktivitás nem elegendő, mindent megtesz annak fokozására, hogy azután a felfokozott, lázas állapotban viszont az intellektusra emlékeztessen. Semmi sem jelentéktelen számára e diagnosztikai szempontból és minden apró-cseprő esemény ürügyet szolgáltat arra, hogy a nemzet élettevékenységét növelje. A holt latin nyelv helyébe a magyart akarja állítani, 1825-ben megalapítja az akadémiát, de kisebb kérdésekben is mozgásra törekszik, figyelmeztet a lótenyésztés fontosságára, meghonosítja a lóversenyt, majd 1830-ban adja ki korszakalkotó művét, a „Hitel“-t, melyben kifejti programját: a reformokat a társadalomnak kell megvalósítania, politikai súrlódás elkerülésével. A rendi kereteken felül szakadatlan tevékenységgel meg kell erősíteni a magyarságot, anyagi és szellemi téren, a lelki felemelkedés, vagy a gazdasági boldogulás irányában. A termés értékesítése, a tengeri

kereskedelem, az útépités, részvénytársaságok alapítása, majd később a Dunagőzhajózás bevezetése, a hidépítés és vasútrendszer, mind alkalom arra, hogy a nagy célt szolgálja. A világnézet határozott feladatokban nyilvánul meg, az eszmék nem jelentenek elvont gondolatokat, hanem mindig sürgős teendőket. Széchenyi a nemzeti energiákat nem annyira felkorbácsolni, mint inkább tetté alakítani kívánta. Jellemző vonása ez reformeri tevékenységének.

Ez a reform-nacionalizmus elsősorban a rendi nacionalizmus kicsinyességével kerül ellentétbe. Az ütközőpont a magyar nép. Széchenyi tevékenységében előkelő hely illeti meg a népet, hiszen az egybetartozás nemes érzése kapcsolja azzal össze régtől fogva, az élőnek tisztelete vezérli, természetes, hogy ezt a népet, melyhez őt a vérség és emberség köteléke fűzi, amelyben a nemzet eleven erőtartalmát látja, emberséges életre kívánja felemelni. Látja, hogy a rendi nacionalizmus a „jobbágy kérdésben“ nem képes a magyar nép helyzetén könnyíteni. Keserűen panaszkodik a Hitelben a kor egyik súlyos visszaélése miatt, hogy az önző nemes a birtok „regulázásának“ örve alatt gyakran a földjétől is megfosztja jobbágyát. A visszasságok megszüntetése, a paraszt anyagi, majd politikai sorsának javítása Széchenyinél nemcsak terv, hanem későbbi műveiben program is. A rendi politika tehetetlenségének és önzésének legékesebb bizonyítéka, hogy ebben a kérdésben az országgyűlési munkálatok milyen csekély eredményt értek el. Ő teljes mértékben függetleníti magát a rendi politika kereteitől, annak korlátaitól és más téren kívánja megindítani a nemzeti tevékenységet.

A politika egyéb nagy kérdéseit saját személyére vonatkozólag könnyen megoldja. Velezületett, élményt jelentő katolikumnak, melynek a Hitel értékrendszerében emelt emléket, elvi alapokon nyugvó méltányossága nyugodt öntudattal tölti el. Nem érti, miért csodálkoznak kortársai, hogy megtalálta a legegyszerűbb megoldást a dualizmus kérdésében; a királlyal tart, ha annak van igaza s a nemzettel, ha ennek követelése méltányos. Természetes adottságnak látja az osztrák-magyar dualizmust és arra törekszik, hogy minél kevesebb legyen az ellentét a két nemzet között, szövetségterve Metternichkel azonban meghíúsul, mert az osztrák államférfiú a megoldást az osztrák-magyar kompromisszumnak a magyar rendiségre támaszkodó felfogásában keresi. A kancellár szemében a rendiséggel szakító, reformer Széchenyi tevékenysége érthetetlen, sőt veszélyes.

Metternich és Széchenyi természetesen sokban különböztek egymástól, hiszen a teljesen a XVIII. század gondolatvilágában gyöke-

rező Metternichel szemben Széchenyi a XIX. század, a vitaiizmus mozgalmaival szemben is megértést tanúsított. Nem a végzetesen szubjektív német romantika értelmében volt politikus, hanem inkább az angol szellemi áramlatok és francia eszmék közvetítették hozzá az új korszak vitalista szellemét. Ereje és tökéletes korszerűsége az élet produktumainak értékelése, így a „nemzet“ a „nyelv“ nagybecsülése. Ennyiben volt „modernebb“ de abban is, hogy az értelmiségnek, a szellemi kiválóságnak vezetőszerepet szánt.

A reformer Széchenyi tehát az udvar segítsége nélkül kénytelen elkezdni hatalmas reformprogramjának megvalósítását, mely a nemzeti erők öntudatos tevékenysége révén, a hazai állapotok gyökeres átalakítását célozta. Hamarosan tapasztalnia kellett, hogy a rendiségből hiányzik a reformszándék. Az 1832—36-i országgyűlés idején hosszú értékes évek múltak el az úrbéri reform részletkérdéseinek tárgyalásával. A kész törvény alapján nem volt már reform, a rendi törvényjavaslat azonban eredetileg még mérsékelt reformot jelentett, minthogy el akarta törölni a visszasságokat, könnyíteni kívánt a roboton, megengedte az örökváltságot, az úri széket pedig jobbágy és jobbágy perére óhajtotta korlátozni ugyanakkor, amikor úr és jobbágy perét a megyei bíróság elé utalta. E javaslat humanisztikus intézkedéseket tartalmazott a jobbágy személyes szabadsága érdekében. A vita folyamán még mindenki a földesúri birtokjogból indult ki, annak bizonyosságául, hogy a Széchenyi ígéinek és reformtörekvéseinek háttérben jelentkező etikus mélység a széles rétegeket teljesen közömbösen hagyta. Az alsó táblán nehézségek árán elfogadott javaslatokat a főurak visszaküldték, a kormány a reformbarát utasításokat főispánjai útján megváltoztatta, úgyhogy mire a javaslat törvénnyé vált, kimaradt belőle az örökváltság, az úri szék reformja, és a jobbágy személyes szabadságára vonatkozó intézkedés. A törvény az úrbéri kötést, a jobbágy és úr közötti örökszerződést, csak ama tartozásokra és szolgálatokra engedte meg, melyek pénzzel megválthatók, de nem a birtokra és úri jussra, az emberiség kérdésében pedig csupán kisebb javításokat alkalmazott, mint azt, hogy az érdekelt földesúr az úriszék elnöke, vagy tagja nem lehet. Az örökváltsággal kapcsolatban, amikor Szatmármegye 1833-ik évi közgyűlésén a Kölcsey számára adandó új utasításokat tárgyalták, Wesselényi élesen megtámadta a kormányt, ama taktikázással vádolva, hogy megakadályozza a jobbágyság örökváltságának törvénybeiktatását. Wesselényi szerint ez könnyen vezethet jobbágylázasra, mely esetben a kormány ugyan megvédené a lázadó jobbágyokkal szemben a nemességet, a harc

következményei azonban rettenetesek lennének. Míg Magyarországon e támadás szolgáltatott Wesselényi ellen vádpontot, Erdélyben azt kifogásolták, hogy amikor a cenzúra az országgyűlési napló kinyomtatását megtiltotta, Wesselényi az első íveket kőszajton kinyomatta és a nyomdát az országgyűlésnek ajándékozta.

A gazdasági téren megvalósítandó reformok tehát ilyen összeütközésekkel jártak, a viszony ennyire elmergesedett a küzdő felek között, ilyen feltevések hangoztak el és ennyire gyöngye volt a reformhangulat a rendek körében, akik csak akkor szisszentek fel, ha az udvar nyilvánvaló politikai érdekeket veszélyeztetett, vagy a nemesi szólás-szabadságot kívánta korlátozni. A rendi politika nem érti meg az idők szavát, a régi nemzedék elégedetlen és félti jogait, az öregek a reformszellem ellen fordulnak, gyűlölettel szemlélik az új eszméket, törvényben, hagyományban és könyvekben keresnek védelmet a reform ellen, így alakul ki az 1790—92-i országgyűlés „rendi reformmunkálataiból“ az 1825—28-as operátumok maradisága és ezért válaszol a fáradt gazda, Dessewffy, a Hitelre, kárhóztatván Széchenyit, aki áldozatos lemondást követel a rendiségtől.

Az ifjúság már egészen más szemmel tekint az újíásra. E fiatalság álmodozó, lázadó, benn él az álmok és ábrándok világában, habzsolja a külföldi eszméket, idegen viszonyokba éli magát bele. A világboldogító tervek, az iskola és a latin műveltség elleni lázadás, alkalmassá teszik a fiatalságot a liberális eszmék és közhangulat átvételére. Az érzelmek még bizonytalanok, a szándékok veszélyesen tapogatóznak, amikor a fiatalság szemébe ötlő példák e hangulatból kitermelik az új politikai irányt. A megyék 1825-i ellenállásának romantikus túlbecsülése (nem tudják, hogy az országgyűlés összehívása a kormányhatóságok körén belül érvényesülő méltányosabb felfogás eredménye) és politikusok egyéni példái a fiatalságnak immár határozott irányokat mutatnak. Amikor e fiatal nemzedék az új élethullám lendületével támad a régi ellen, ugyanakkor rendi önértzet tölti el. Hiszen a nemzetet felrázó, ifjúságot lelkesítő példák a rendi politika porondjáról indulnak el, mint Wesselényi pöre, vagy mint a „megyei ellenállás“. A másik példa Kossuth Lajos, a szegény zempléni fiskális, akit a kormányshékö 1837-ben az egész ország felháborodott tiltakozása közben vet börtönbe. Lovassyék bebörtönözése, az országgyűlési ifjúság ellen irányuló cselekmények, általános elkeseredést ébresztenek és hőssé avatják a mártírokat. Az érdeklődés középpontjába a politika s annak is legkényesebb kérdése, az osztrák-magyar probléma kerül. Megkezdődik ismét a rendi ellenállás.

Kossuth Lajos ragyogó példája főként akkor világít a bizonytalanul tapogatódzó eszmék és ötletek kavargásában, amikor ámuló kortársainak figyelmét a nemzetállam ragyogó képére irányítja. Pályája jellemző a rendi fiatalság lázadására. Egyéniségéből a biedermeier rezignáció teljesen hiányzik, az osztrák-német szellemi áramlatoktól való idegenségét kimondottan protestáns lénye és környezete magyarázza. Az országgyűlési tudósítások szerkesztése közben a magyar rendi ifjúság széles rétegeivel kerül kapcsolatba és talán éppen ugyanakkor, amikor Széchenyi már az egyedülléttől retteg, hatalmas tábornok gyűjt maga köré. Olvasmányai az elvi liberalizmushoz, pályája pedig a lázadó ifjúsághoz vezetik. A magyar nemzeti missziós tudatot a kor liberalizmusának megfelelően fogalmazza meg. Szerinte a magyar állam a szabadság princípiumát hordozza és a liberalizmus győzelme esetén világtörténelmi elv képviselője lesz.

Kossuth egész szemléletében, állammítoszában a rendi osztályfelfogásnak a liberalizmussal való kapcsolata mutatkozik. Láttuk különben, hogy például a francia polgárság is a század nagy értékének, a szabadságnak régi tradíciókat megtestesítő, védőjeként szerepelt. Ebben a korban gyakori az olyan rendi tevékenység, amely nem köti össze a szabadságésszmét az individualista, liberális gondolattal, az autonóm egyén multszázadi szabadságfelfogásával. Kossuth a szabadságot elsősorban a rendek önkormányzati tevékenységében ragadja meg. Híve az autonómia eszméinek, szabadságkonceptiója, amennyire feldolgozásra váró forradalom előtti dokumentumaiból kiderül, az angol rendi szabadságfelfogással mutat rokonságot, az elvont szabadságelméletek helyett. E liberalizmusának gyakorlati oldalán, államfelfogásában természetesen sok mithikus elem is helyet talál. Felfogása szerint a magyar állam hosszú idők során a szabadság elvének védelmezője volt. Ettől az államtól és annak törvényeitől valósággal csodát vár, azt mondhatnánk, hogy felfogásában az állam olyan objektív érték, amelyhez az egyént magasrendű kötelék fűzi és ebből az összetartozandóságból az egyénre tényleges kötelezettségek hárulnak. Az államnak ezt a valóságát természetesen eszményi módon fogta fel, nem az abszolutisztikus, hanem a liberális államot hirdette. Ha az egyén mint honpolgár szoros kapcsolatba kerül az állammal, e mellett egyéni létét biztosító tevékenysége számára még széles tér nyílik. Hasonlóképpen képzelel el a nemzeti honpolgár kötelezettségét a magyar állammal szemben. Felfogására jellemző a nemzeti nyelvről alkotott nézete, mely állami, az organikus helyett. „Nemzeti nyelv nem gyermek, kinek lassanként hosszabbítod pórázát, ha járnai tanul.

A nyelv mindig csak annyira bő, amennyire szükség van rá. Neveld a szükségét és neveled a bőséget. Tudja mindenki, minő volt a franciák nyelve, minő volt irodalmuk XIV-ik Lajos előtt. Lajos szólott: Legyen. E szóra lehullottak, egyszerre hullottak le a nyelvet kötő bilincsek és tudja mindenki, pár évtized alatt minő óriás Ion a törpéből, minő polcra hágott nyelv és irodalom Franciaországban.“

Kossuth az időtlen századok folyamán szabadságért küzdő magyar állam élmény tudatától indul ki. Nem érti, hogy ne lehessen e szempont elfogadásával, az államhoz való tartozás objektív kötelezettségének elismerésével megegyezésre jutni a nemzetiségekkel. A nemzetiségek ebben az időben azonban már túlhaladtak azon a ponton, amelyen a létező formák iránt még tisztelettel viseltettek, élménytudatukban a magyar állam már nem jelent értékes formát, szellemi vezetőik arra tanították őket, hogy éppen ez az állam semmisítette meg kezdeti kultúrájukat, ősi demokráciájukat. A liberális állammítosz és a nemzetiségi mítosz között immár áthidalhatatlan szakadék tátong. Kossuthnak és a magyar liberálisoknak nemzetiségi politikája csak ellenszenvet váltott ki a nemzetiségekből. Ez a tény arra a feltevésre készíti a magyar liberális politikusokat, hogy a nemzetiségi ébredés külső erők befolyására, főként az orosz izgatásra vezethető vissza. Maga Kossuth abban mindenesetre jó diagnosztának bizonyult, hogy megállapítja: a nemzetiségi tudat a negyvenes években már túljutott az irodalmi, a kultúrnacionalizmus álláspontján. Hihetetlenül érzékeny minden olyan jelenséggel szemben, amely a magyar állam létét érinti, ilyen jelenséget abban a korban már bőven észlelhetett. Azért kél ki a német vámszövetséghez való csatlakozás ellen, mert meggyőződése: „hogy amely tartomány a német vámszövetség tagjává lesz, következőleg előbb vagy utóbb németté lesz. . . lehetetlen megfeledkezünk, hogy Magyarország műipari polgársága legnagyobb részben csakugyan német s hogyha a közel negyven millió német velünk finánciális és kereskedési érdekekben egy családdá olvadva, roppant morális súlyának természetes gravitációját a hazánkban német elemnek támaszul nyújtaná: nincs Isten, ki a magyart az enyészettől megmentené“.

Kossuth és a liberális nemzedék az állam szempontjából nézik a nemzetiségi kérdést. Egészen más elvekből indul ki az akadémiai beszéd Széchenyije, ki egy évtizeddel a Hitel megjelenése után nagyszabású koncepcióban foglalkozik ezzel a kérdéssel. Ennek a beszédnek tételei igazán csak világtörténeti perspektívában érthetők és méltányolhatók eléggé. A legnagyobb magyar előtt ismeretes, természetesen nem az elméletben, hanem a gyakorlatban, hogy a nem

zetiségek nacionalizmusa objektív jegyeket kereső, hatalmas életmozgalom. A nemzetiségeknek épp úgy vannak faji, nyelvi problémái a monarchiában, mint a magyarságnak. Mindaz, amit ennek alapján faji értékeik tudatosításáért és megőrzéséért cselekednek, olyan hatalmas erejű tevékenység, annyira a lélek mélyéről fakadó ösztön, hogy ezzel szemben állami eszközökkel, törvényekkel felvenni a küzdelmet lehetetlen. Sőt magyar szempontból nagy veszélyt jelent az, ha érzékenységüket állami beavatkozással, törvényekkel sértjük. „Nem elég mai időkben törvényekkel bírni, de azok iránt szimpátiát is kell gerjeszteni és ha valaki olyas törvénynek nem hódol, melytől természete visszariad, sújthatja őt a betűnek szigorúsága ugyan, de célját veszti, mert mártírt nevel, ez pedig fanatizmust szül.“ Ha azonban az állami törvények, sőt az állam kötelékébe való tartozás önmagában nem segít a helyzeten, mi a tennivaló? Nemes értelemben vett nemzetiségi fejlődés Széchenyi szemében a magyarságnak sem árt. „Mindnyájan akarjuk, miszerint a nemzetiség ne csak tengődve éldegéljen, hanem mindinkább terjedve és nemesülve, vagy inkább nemesülve és terjedve — mert ez a kifejlési logika — elvégre nagy és dicső nemzetté váljék is vére.“ Már most mi az, ami lehetővé teszi e folyamatot? Hogyan válhat különböző nemzetiségeket magasabb egységgé alkotó nemzetté a magyar fajiság, a magyar „vér“? Az erre adott feleletben jelentkezik Széchenyi sokszor félreértett megállapítása, amikor az előbbi idézetet így folytatja: „Ámde ezt soha nem érhetjük el, hacsak lelki felsőbbség által. Ez az egész titok, mikép menthetjük meg fajtánkat a bukástól; felsőbbség által, vagy sehogy sem. Könnyebb volna, kényelmesebb, ha úgy quia sic volo sic jubeo a honnak már minden lakosa rögtön magyarrá is vált volna, mivel 3—4 nyelv mellett még magyarul is tud. Ám csak az erkölcsi felsőbbség olvaszt.“ E mondatokban és az akadémiai beszéd több szakaszából valami közművelődési, közoktatásügyi programot vélt a későbbi kor kiolvasni, azokban az évtizedekben, amelyekben az intellektuális körök, a szellemi emberek országvezető felsőbbségének tudata helyet cserélt a relativista individuális pozitívizmus demokratikus közműveltséget kereső tudatával. Pedig a híres akadémiai beszédben egyáltalán nem erről van szó, hanem arról, hogy e mérsékletet, felelősségérzetet igénylő kérdés megoldásánál az értelmi elitnek kell vezetnie s a politikai tevékenységből ki kell kapcsolnia a túlfűtött agyú, szájaskodó politikus mindennapi típusát. E megállapítás szorosan összefügg Széchenyi gondolkozásának sajátosságával, mely a magyar politikumban minél nagyobb befolyást akar biztosítani az értelemnek. Erre az eredményre szerves

életfelfogása következtében jutott. A nemzet lázállapotban van, erősebb értelmi befolyásra van tehát szükség. A vezető embereknek, a szellemi rétegnek ebben a kérdésben mélyreható stratégiát kell kidolgozniuk. Nem elég a tradicionális társadalom régimódi, vagy külföldi elvek szerint való politizálása, nem elegendők a régi eszközök. Akadémiai beszédében bőven kifejti, hogy kortársai most is úgy akarnak harcolni a nemzetiségek ellen, „mintha jelenleg is törökkel, vagy franciával kellene vívni“. A civilizáció korában élünk, melyen nem fog a kard, előtte a legtündöklőbb vitézség is kénytelen térdre hullani. E beszéd a konkrét eset kapcsán a magyar nemzeti politika létkérdésével függ össze, valósággal csatára hívó szózat a magyar intellektushoz a nagy kérdés megoldására. Hatalmas tüntetés az Értelem mellett és igen jellemző, hogy ugyanakkor, amikor a nemzetiségek tudatában a nyelv még a biológiai hovatartozandóság objektív ismérve, ugyanakkor Széchenyi, aki nemzetébresztő tevékenységében ezt a tényt annak idején szintén kidomborította, beszédében a nyelvművelésnek, az akadémia megalapításának a politikai értelemmel összefüggő legmélyebb problémáit is kifejtette. A művelt nyelv elősegíti az intellektualizálódást, mint ezt a Klugheit szóról elmélkedve kifejti, ugyanakkor keserű szavakkal panaszolja, hogy a magyar intellektualizmus a nemzetiségi kérdésben nem tudott kellő megoldásra találni.

Az objektív jegyekből kiinduló, a biológiai kötöttségek iránt nagy érzékkel bíró, a keresztény méltányosság eszméit híven megőrző Széchenyi tehát a 40-es évek kezdetén e fontos problémán keresztül az egész magyar politikát a szellemi emberek tevékenységére akarta alapozni. Ha figyelemmel vagyunk Palacky, Gaj, Barnutiu tevékenységére, ha figyelemmel vagyunk a XIX. század első felének egész irányára, Széchenyi beszédét tarthatjuk a XIX. századeleji magyar politikai élet legfontosabb jelenségének. Ugyanakkor a beszéd közvetlen visszhangját keresve meg kell állapítanunk, hogy a szellemi emberekhez intézett felhívás éppen lényegében maradt eredménytelen. A szellem végzetesen összekeverődött a napi politikával, a kossuthi retorika elragadta a fiatalokat, a beszéd nyomán kicsinyes vádaskodások és zsörtölődések támadtak. A szellem nem állt csatasorba, a beszéd nem vált azzá, aminek szánták: egy stratégiai mozdulat felvonulási tervének, a vezért magára hagyták s a magyar felvonulásból csupán kis csetepaté lett. Közben a nemzetiségi bekerítő mozdulatok folynak, magyar részen a szenvedély áll a sáncokra, miáltal a magyarság sokkal kedvezőtlenebb helyzetbe kerül, mintha látszólagos visszavonulás árán sikerült volna az intellektualizmus erőit felsorakoztatnia.

A szenvedélyek lobogása az ellenfélnek kedvez. A legtöbb, amire a korszak antiintellektualizmusa hajlandó, a biológiai szempont elfogadása. Mint Széchenyi mondja, olyan a helyzet, mint mikor a hullámmokkal küzdő, magában nem bízva, mindent megragad, mire csak kezét teheti. „Jaj, milyen kevesen vagyunk, lehetetlen ennél fogva miként a roppant számú német és szlávban el ne olvadjunk, terjeszteni kell tehát a nyelvet és nemzetséget mindenekelőtt. Engem soha nem ijesztett csekély számunk, de fennmaradásunkért annál erősebben rettegetem mindig azon okból, mert fajtánk mind szellemi, mind anyagi léte felette könnyű. Itt a baj, nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata. Nem azért forgott veszélyben létünk, mert kevesen vagyunk, hanem mert súlyunk oly parányi...“ Intellektuális légkör terjeszkedés helyett, ebben keresve a terjeszkedés igazi eszközét és a dualizmus mindent megerősítő rendszerének fenntartása, ezek voltak Széchenyi nacionalizmusának alapvető feleletei a nemzetiségi törekvések következtében kialakult új helyzetben.

Az akadémiai beszéd után következő események éppen ellenkezőképpen fejlődtek, mint ahogy Széchenyi óhajtotta. A fórumon egyre jelentősebb a tipikus politikusi szerepe, országgyűléseken a politika legkényesebb kérdéseit feszegetik, osztrák-magyar, s magyar nemzetiségi vonatkozásokban nem a nemzeti intellektualizmus, hanem a nemzeti szenvedély jegyében. A küzdelemben Kossuth marad a győztes s személyében a lánglelkű politikai szónok vezeti a küzdelem nehéz és dicsőséges harcait.

Széchenyi számára ilyen körülmények között csupán a társadalmi téren való tevékenység maradt. Az országgyűlés a kész bizottsági javaslatok törvényerőre emelésével volt elfoglalva. Amit lehetett, Széchenyi társadalmi téren kierőszakolt a rendekből.

Széchenyi alkotásai: a Lánchíd, budai alagút, balatoni gőzhajózás; terve pedig a Dunát és Balatont hajózható csatornával összekötni. Megkezdte a Tisza szabályozását, ennek célja a Tisza árterületének a mezőgazdaság számára való megmentése a töltések és átvágások segítségével, a csatornázás által pedig a mezőgazdaság színvonalának emelése. A kormány csupán csekély összegű támogatást nyújt, a költségek nagyrészt az érdekeltek hozzájárulásával kell megteremteni. Az első részvénytársulat a pest-budai hídépítés céljából alakult, majd 1838-ban megalapította Széchenyi a Pesti József Hengermalom részvénytársaságot. A középeurópai vasútépítést a bécsi Rothschild-ház törekedett megvalósítani, melynek egyik tagja, Salamon, 1836-ban a Ferdinand Nordbahn építésének privilégiumát, míg Sina György a

bécsi Déli Vasút koncesszióját nyeri el. A Sina-társaság Duna-jobbparti vasúttervével szemben a Rothschild-érdekeltséggel együtt működő Ullmann, a balparton akar Galíciából Bécs felé vezető s a Ferdinand Nordbahnhoz csatlakozó vonalat építeni. Kossuth vukovár—fiumei vonala csatlakozás híján a levegőben lógott volna.

A 40-es években előforduló örökváltási esetek a szabad jobbágyok számát alig gyarapítják. A tömeg továbbra is úrbéri életet él, a pipás nemesek a kötelező örökváltás hívei, de aggodalommal gondolnak arra, mi lesz az ősi birtokkal, ha minden föld szabad adásvétel tárgya lesz. Csupán az érdekli őket, vajjon védője-e az ősiség a magyar nemzetnek vagy sem, ugyanakkor, amikor a liberális reformerek ezzel nem törődnek. Széchenyi pedig éppen azon töpreng, miként lehetne a nemesi és parasztbirtok állandóságát biztosítani. Az ország gond és aggodalom nélkül halad előre a gazdasági liberalizmus útján.

A szellemi ember leszorul a politika porondjáról. Az akadémiai beszéd szerzője egyedül áll és nem adatik meg számára annak lehetősége, hogy a politikai történet irányítóját, az embert átalakítsa. Egyedül a gazdaság és technika területén tevékenykedik. Marad azonban még egy kisebb elitgárda, a szellemi emberek csoportja, a Budapesti Szemle és néhány folyóirat köré csoportosuló, művelt emberek társasága, kiket centralistáknak neveznek és doktrinereknek gúnyolnak. Ezekben él a Nyugat őszinte tisztelete és a nyugati intézmények meghonosításának vágya. Erős alkotmányosságot, felelős központi kormányt óhajtanának, cenzusos választójogot, egyéni szabadságjogokat, szabad sajtót, egyesülési jogot, esküdszéket. Ezekkel az intézményekkel kívánják helyettesíteni a kabineti rendszert és Metternich abszolutizmusát, az Osztrák-Magyar monarchia alapelveinek respektálásával, melyet realitásnak tartanak. Az osztrák-magyar vámszövetség is megfelelő, ha sikerül annak keretében Magyarország érdekeit biztosítani. Ez a csoport szakított legteljesebben a rendi nacionalizmussal, annak babonáival, oktalan ellenzékieskedésével, kuruckodásaival és történeti reminiscenciákból fakadó kritikájával.

A politikus ember típusa mellett, mely végül is nem a radikális politika, hanem csak a szélsőségesen rendi-sérelmi politika irányában tolódik el, feltűnik az ifjú Németország, vagy a francia forradalmi eszmék hatása, melyet első ízben megint költők, szellemi emberek tudatosítanak. Városi szemlélet, városi irodalom jelenik meg. A magyar nép fiának irodalmi rajzolóit, a népiesség megkonstruálói, élükön Arany Jánossal és Petőfi Sándorral még vidéki emberek. Népről

és demokráciáról azonban a negyvenes évek vége felé már nagyon is városias fogalmak terjednek el és a magyar irodalmi szemlélet még a lángeszű alkotó Petőfi felfogásában is sok francia urbánus, illetve francia irodalmi elemet tartalmaz. Két rétegződésben halad tehát Magyarország a forradalom felé. Az egyik, a rendi ellenzékieskedés, a másik a városi elemekkel áthatott irodalmi szemlélet.

A 48-as magyar forradalom során Kossuth politikai bölcseségére vár a város szélsőséges elemeivel való megoldás problémája, szövetség, vagy leszámolás formájában. Az ő feladata lesz a rendi kontinuitás kapcsolatának megteremtése a vidékkel, a paraszttal.

A forradalomig a közhangulat radikalizálódásán és a rendi sérelmi politikán át vezet az út. A negyvenes években egy pillanatra úgy látszik, mintha az udvar megoldásra találna. A bécsi kormány a negyvenes években tudatára ébred annak, hogy valamiféle reformgondolatot kell képviselnie. A rendi országgyűlés azonban ezúttal is képtelen a szerves törvényhozási munkára. Az írók, költők rétege és az intellektuális beállítású ifjúság azonban el vannak telve a reformok szükségérzetével. Ezzel a lendülettől duzzadó réteggel szemben a bécsi udvar a kivénhedt bürokrácia megtestesülése. A hivatalnokrendszer ellenséges szemmel tekint a mozgalomra, Metternich személyében a rendi nacionalizmushoz ragaszkodik, tehát egy régebbi stádiumot képvisel; Kollowrat személyében pedig olyan férfiúra talál, ki engesztelhetetlen gyűlöletet érez a magyarokkal szemben. Az egyetlen mozgás abban nyilvánul, hogy az udvar igénybe veszi a fiatal főúri konzervativizmus segítségét, mely a bajok megoldását abban keresi, hogy alulról jövő reform helyett felülről irányított reformpolitikát javasol. Ezzel a magatartással a kormány eddig alig tapasztalt aktivitása társul az ellenzék leszerelése s a megyék ellenállásának letörése irányában. Nagy küzdelem folyik az országgyűlési választások során az 1847 novemberében összehívott országgyűlés többségének biztosítására, a király Apponyi György kancellárnak a választás céljára 200.000 forintot folyósít. A küzdelem immár nyugateurópai módszerekkel folyik, a reformtörekvést az alsó és felső táblán egyaránt hatalmas párt képviseli. Ebben a helyzetben tér vissza Kossuth a régi sérelmi politikához, elégtételt követelve az adminisztrátori visszaélésekért. A sérelmet hangoztató felirat szövegét az alsó tábla négy szótöbbséggel fogadja el, a felső tábla azonban elveti, mire a rendek az egész feliratról lemondanak. Az ellenzék mérsékelt része azonban tárgyalásokba kezd a nádorral, hogy komoly reformokért, mint a közteherviselés elfogadása, örökváltság és váró-

sok rendezése, leveszik a Kossuth-féle adminisztrációs sérelmeket a napirendről. Kossuth, aki érzi, hogy vezérsége forog veszélyben, egyideig ellentáll, később mégis tárgyalásokba bocsátkozik a kormánypárti Somssich Pállal, akivel sikerül megegyeznie. A felelős parlamentarizmus helyett egyelőre megelégszik a helytartótanács szekciókra osztásával. 1848 február végén úgy látszik, hogy az országgyűlés békében fog lefolyni és a reformok tekintélyes részét megvalósítja, Kossuth pedig elveszti vezetőszeropét. Ennek oka egyrészt Széchenyi erőfeszítése, aki mérsékelt középpártot akar alakítani az ellenzéken, bevonva ebbe a pártba mindazokat, akik Kossuth vezérsége által magukat háttérbe szorítva érezték, másrészt pedig az, hogy amikor a reform ügye a megvalósulás stádiumába érkezik, a pozitív alkotás emberei veszik át az ügyek irányítását. A nagy szónok, ki hatalmát az érzelmekre alapítja, rövid időre háttérbe szorul. Ekkor érkezik Magyarországra a februári forradalom híre.

NEGYEDIK RÉSZ

AZ OROSZ VILÁG PROBLÉMÁI

ELSŐ FEJEZET

AZ OROSZ TERJESZKEDÉS

OROSZORSZÁG — külön világ. Részben Európa, részben Ázsia földrajzi fogalmához tartozik, mégis más — egyszerűen Oroszország. Népek, klímák, kultúrák egymás mellett. Terméketlen, hideg északvidék, dús délvidék, száraz homokos steppék, szétterpeszkedő, mocsárba fúló folyamok. Valami megfoghatatlan, akár a kifürkészhetetlen égbolt, végtelen, mint a szabad óceán síkja, a szél meg nem áll rajta kelettől-nyugatig, északról-délig. Mint állam a maga végtelen kiterjedésével nyomasztó, az élet itt a nyugati államok intenzitásával szemben az extenzitásban nyilvánul.

Területe, mint hatalmas víztömeg nyaldossa a környező, országok földjét és elnyeléssel fenyegeti a szomszéd népeket. Az a föld, melyen valaha mongol hódítók birodalma gátat nem talált terjeszkedésével szemben, csodálatos törvényszerűséggel újra meg újra önmagát akarja növelni. A hódítást Oroszország a XIX. század elején is továbbfolytatta. Ennek az időszaknak legértékesebb nyeresége a nyugati határon a lengyel terület. Napoleon 1807-ben alapította a rövidéletű varsói nagyfejedelemséget. A bécsi kongresszuson Sándor cár sikeresen tárgyalta szövetséges vetélytársaival. Szívós diplomáciai küzdelemmel hozta létre a többé-kevésbé autonóm lengyel királyságot, az ú. n. kongresszusi Lengyelországot, mely Oroszországgal perszonális unióban kapcsolódott össze. Sándor ebben az időben még a liberális eszmék híve, az 1815-ös alkotmánylevélben magát a lengyelek királyának nyilvánítja, külön kormányt, hadsereget ad Lengyelországnak és a végrehajtó hatalmat az alkirály elnöke alatt álló minisztertanácsra ruházza. A törvényhozó hatalom megoszlik a papság és főnemesség szenátusa, valamint a választott képviselők kamarája között.

Oroszország 1809-ben a Keleti-tenger környékén is megnöveli területét. Megszerzi Finnországot. Előnyomulását folytatja a Fekete-tenger vidékén is, a Balkánon 1812-ben kerül uralma alá Besszarábia, megnövelvén ezáltal az orosz hegemóniát a tenger északnyugati részén egészen a Duna torkolatáig. Így nyújtózik ez a hatalmas birodalom cél-tudatosan tovább álmainak tárgya, Konstantinápoly felé, a közvetlen hódítás eszközeivel, a török birodalom állandó gyengítésével, a balkáni népeknél pedig vallási, kulturális és faji befolyása folytonos fokozásával. Konstantinápoly az orosz terjeszkedés számára reális álom. Jelenti a kaput, az összeköttetést a Fekete-tengertől, a Földközi-tengeren át, az Atlanti-óceánig. A háborút követő krízis idején a szabad út jelentősége mindjobban növekszik. A hétéves háború óta vált világossá, hogy a gabonaexport Oroszország gazdasági életében igen jelentős tényező. Az eladó termést nem irányíthaták a kedvezőtlen közlekedési viszonyok mellett a Balti-tenger felé, a sikeres orosz gabonaexport előfeltétele tehát a délorosz területek megszervezése, majd az innen nyugat felé irányuló kivitel lehetővé tétele volt. Ezeket a területeket a XVIII. század második felében elfoglalták, a feladat másik része a Fekete-tengert a Földközi-tengerrel összekötő tengersizorok kérdésével függött össze. A tengersizorok kérdése a XIX. század folyamán a diplomáciai küzdelmekben nagy szerepet játszik. Az orosz érdek itt angol világbirodalmi problémákkal ütközik össze. Míg a Fekete-tenger környéki terjeszkedés így az agrár Oroszország vitális érdekeinek jegyében folyt, addig a fejlődés másik iránya az ázsiai térioglalás, az ipari fejlődés, a piacszerzés követelményeinek felelt meg. Az ipari kapitalizmus Oroszországban lendületesen fejlődik és egyes adatok arról számolnak be, mennyire jelentős szerepet kezd játszani már korszakunk elején az orosz termelésben az Ázsia kívánalmainak megfelelő cikkek gyártása. Az India felé irányuló ősi terjeszkedési vágy növekedésénél most már tehát ez a szempont is érvényesül. Oroszország ázsiai térioglalása, melynek múltja több évszázados, korszakban folytatódik és már-már félelmes arányokat ölt. Rettenetes Iván uralkodása idején a kozákok a szibériai vad vadász törzsek aránylag könnyű legázolásával Szibéria egyrészét meghódították. A keleti irányú ázsiai terjeszkedés a XVI. század végétől továbbfolyik és a következő évszázadokban eléri a Csendes-óceánt. Az Ohocki- és Bering-tenger partvidékén a XVIII. század folyamán az orosz hegemónia már teljesen kialakult és időközben az Alaskai-félszigettel együtt, Észak-Amerikának ezzel összefüggő része is orosz impérium alá kerül. A távolkelet felé irányuló terjeszkedésnek a XVIII. század

folyamán gátat vetett az erős Mandzsu-dinasztia. Az Amuri tartomány és Mandzsúria meghódítása azonban megkezdődik I. Miklós cár idejében, hogy utóda, II. Sándor cár uralkodása alatt méltó befejezést nyerjen a vladivosztoki kikötő kiépítésével.

Sokkal nagyobb akadályok gördültek a középpázsiai terjeszkedés útjába. Míg az egyik részen a szultán hatalma alá csupán névlegesen tartozó harcias törzsek felett kellett győzelmet aratni, addig délen erős ellenálló erejű államok álltak a hódítás útjába. Korszakunkban az orosz előrehaladás azonban már itt is jelentékeny, akár a nyílt foglalásra gondolunk, akár pedig arra, hogy az orosz uralom befolyását az önálló államok belügyeibe való beavatkozás révén fokozza és így közeledik céltudatosan India felé. A Balkas és Aral, valamint az Aral-tó és Kaspi-tenger közötti terület északi részét, továbbá a Kaspi-tengertől délnyugatra eső vidékeket (Gulistánt, Baku környékét), az 1801-ben megszerzett Georgiától délkeletre eső területet I. Sándor cár hódítja meg. Utódai a kaukázusi terjeszkedést és a délre irányuló középpázsiai előnyomulást folytatják. Megszerzik 1828-ban Erivan környékét és az attól keletre eső részeket. Az India felé vezető út, eltekintve a Chiva és Bokhara vonalán benyúló földsváttól, melyen vad törzsek éltek és veszélyeztették az orosz áruforgalmat, a XIX. század derekáig a független államokig nagyrészen birtokukba kerül. Az Orosz birodalom határai a Balkas- és Aral-tó közötti terület déli részének megszerzésével II. Sándor idejében már érintkeznek a Kínai birodalom északnyugati határaival, a Pamir-fennsík felé eső vidékkel. Afganisztánig viszont III. Sándor cár terjeszti ki hatalmát. Az orosz befolyás ugyanebben az időben egyre növekszik Perzsia, Afganisztán és Beludzsisztán fölött, versenyre kelve az angol hatalommal, melyet ezek a jelenségek komolyan nyugtalanítanak, akár az orosz iparcikkek versenyét illetőleg, akár az India felé irányuló fenyegetés tekintetében.

Nem csoda tehát, ha ez a folyton növekvő hatalmas birodalom már külső kiterjedésében a végtelenség érzetét kelti a kortársakban. Micsoda méretek, micsoda végletek, különösen ha az akkori közlekedési és technikai viszonyokat tekintjük. Egy ország, amelyen át hónapokig lehet egyenes irányban utazni és még sincs vége, egy birodalom, amelynek határai között a dermesztő télből egyenesen az izzó nyárba juthat az utas. Jeges tundrák és buja déltengeri vegetáció. Hozzávetőleges becslések szerint negyvenöt millió ember lakja a cár birodalmát, de ez a negyvenöt millió hány különböző nemzetből, népfajból és törzsből áll! Valóban döbbenetes ellentét, a kiterjedésnek

és mennyiségnek ilyen hatalmas méreteihez képest, azoknak parányi száma, akik ennek a birodalomnak sorsát intézik. Néhány ember, aki a cár akaratának befolyásolója és egyúttal végrehajtója.

MÁSODIK FEJEZET

SÁNDOR CÁR

Európa a XIX. század első felében mintha ábrándok világában élne. A néprétegek, csoportok, osztályok szeszélyesen futnak a legkülönbözőbb ideálok után. Ezt a különös korszakot Oroszországban mintha Sándor cár személyesítené meg a maga kiszámíthatatlannak látszó egyéniségében. Mintha a néprétegek és osztályok helyett ő élne a képzelet bűvkörében! Mennyire váltakoznak ezek az álmok és ábrándok külső megjelenésükben. A cár egyszer alkotmányt akar adni, a parlamentáris forma bevezetéséről álmodozik, előbb szűk-körű tanácsot szervez, majd minisztériumokat, hogy azután éppen a legsötétebb ázsiai despotizmus, az araksejevi rendszer karjaiba vesse magát. Így válik a politikai formákkal szemben érthető érdeklődést tanúsító kortársak előtt a következtelenség megtestesülésévé. Metternich szinte természetani alapossággal írja le, hogyan bukkannak fel a cár lelkében az eszmék, hogyan terebélyesednek az ideák, majd miként válnak évek múltán holt formákká, megmerevedett rendszerré és hogyan követi ezt az állapotot az érzelmi kihülés, az eszmény elvetése. Bizonytalan lelkű Hamletnek nevezik el őt s kétkednek abban, hogy található-e egyáltalában ebben az ingatag jellemben állandó határozott vonás. Pedig található. A szónak filozófiai és mélyebb értelmében ez az ember nem határozatlan, amorf jellem. Lelke őstelevényébe határozott értékek vannak beágyazva és csak a külső körülmények hatása következtében válik el, hogy ezekből a lehetőségek-ből a liberális államtanok tetszetős virágai nyílnak-e avagy a reakció szúrós tövisei? Véleményünk szerint a különböző politikai felfogások között hányódó bizonytalansága éppen jellemének alapvető elhatározottságából következik. Az egyedül elhatározó szándék a javítás. Sándor cár lelke mélyén etikus és nemes természet, gondolkodásmódját nem doktrínák és politikai feltevések határozzák meg, hanem valami bizonytalan és alaktalan szláv boldogítáni-vágyás, mely a jó és rossz dualizmusában feltétlenül a jót választja, ember és ember

között való különbség nélkül harcol a rossz ellen és meg akarja valósítani az etikai értékeket. Innen ered bizonytalan reform vágy a, melyet érdek és nemzeti korlát nem zár megnyugtató és őt állandóan kielégítő formák közé, sőt boldogítani vágyó lelkiületére valami korláttalanság, határokat nem ismerő extenzitás jellemző. Íme a cár, aki magában személyesíti meg az orosz birodalom végtelenségét és a boldogításra törekvő szláv etikusok szertelenségét. Számára az orosz jobbágy, a lengyel nép, sőt az egész világ a bajok legyőzésére, a rossz leigázására, a jó megvalósítására alkalmas terület és lehetőség. A politikai formák, melyekben eleinte korlátlanul hisz, szintén csak eszközök. Ám a konfliktusok éppen akkor következnek be, amikor ezekből a törekvésekből többet-kevesebbet megvalósít. A megvalósítás arányában tapasztalja, hogy a jó nyomán bajok, összeütközések, sikertelenségek leselkednek. A liberális reformok megvalósítása nem fakaszt megalégedést. A régi Oroszország panaszkodik, a lengyelek keveslik amit kaptak, többet pedig a nagyorosz féltékenység nem enged megvalósítani. A Szent-szövetséggel elégedetlenek a lázadók s tőr villan Németországban Sand kezében Kotzebue, az orosz ügynök ellen. A Metternich által jellemzett állapot, Sándor cár eszméinek kihülése ilyen körülmények között következik be. Elejti tanácsosait és kegyenceit, kiábrándul kedvenc eszméiből és a jó megvalósítására más embereket és más rendszert keres. A konfliktusokat tehát az eszmék összeütközése okozza a valósággal, míg az események fejlődése során alapvetőbb változás nem áll be. A realitások területén állandóan csalódások érik. Ezért aztán elfordul az állami élet vezetésének ideális eszközeitől, a humanizmus ábrándjaitól és szinte görcsösen vonzódni kezd mindahhoz, amiben nincs eszmei bizonytalanság, csalóka ideál, amit a legszélesebb értelemben vett valóságnak vél. Így menekül az Eszme és Anyag dualizmusa között fiatalkora idealizmusában csalódva élete vége felé a realitások képviseléséhez, Arakcsjevhez, a katonai kolóniák szervezőjéhez. Aki előbb liberális, majd konzervatív eszközökkel tört a Jó felé, végül tényleg reakcióssá válik.

Ez azonban sorozatos csalódások következménye. Uralkodása elején egészen más impulzusok hatottak rá. Szűkebb baráti köre világboldogító nemescélzatú terveit ügyesen hasznosítani akarta és a legkülönbözőbb reformokra kívánta rábeszélni. Speranszkij nem győzi eleget hangoztatni, hogy Oroszország javát a közigazgatás reformjával, szervezeti reformokkal lehet elérni. A másik nemeslelkű barát, Czartoriszkij Ádám szláv ábrándok rajongója, lengyel módon, lengyel érdekek szerint. Egyike ő azoknak, akik már a napóleoni háborúk

elején a szláv küldetés tudatát csepegtetik a cár lelkébe, megrajzolva előtte egy nagy szláv birodalom körvonalait, közben természetesen sohasem feledkezik meg a lengyelek érdekeiről. A nagybirtokos államférfiú, családjának tradíciói szerint gyűlöletet érez az akkor forradalmi Franciaország ellen. Ezekben az időkben talán ez a két férfiú hatott leginkább Sándor cásra és jórészt az ő befolyásuk következtében alakult ki, öltött szilárd formát lelkében a szervezeti és alkotmányos reformok elgondolása. A régi Oroszország képviselőinek elégedetlensége később a francia szövetséggel való szakítás előestéjén a franciabarát Speranszkij elejtésére vezet és az alkotmányos reformok terén hosszú szünet következik be. A lengyel függetlenség pedig vészes konfliktusokat idéz elő, nem annyira a lengyelek elégedetlensége, mint inkább az orosz nacionalisták türelmetlensége következtében.

A reform-akarat tehát nem termelt sok reformot. Pedig mennyire tevékeny volt a cár! Trónralépése után sürgősen nekilát a nagy reformmunka előkészítésének. Felülről megindított forradalom akart ez lenni. Az első évek tevékenysége a jobbágykérdésben kiadott ukázokban merül ki. Sándor elsősorban a jobbágy emberi méltóságát tartja szem előtt, a humanizmus vezérli és többet akar adni, gyorsabban cselekedni, mint óvatosságra és mérsékletre hajló, javarészt nagybirtokos „jakobinus“ társai. Svájci tanítójának, La Harpenak felfogása szerint a jobbágy nem tárgy, nem holt lélek, melyet a földesúr kénye-kedve szerint kezelhet s mely a XVIII. századi jobbágyrendezés ideje után is csak akkor számíthat jogvédelemre, amikor személyében az államérdek a földesúr érdekével ütközik össze. Sándor már 1801 májusában sürgeti, hogy tanácskozzanak a földnélküli parasztság eladásának megtiltásáról. Az 1801 decemberi ukáz még csak messzi kerülővel közeledik a jobbágykérdés rendezéséhez, amikor megadja a jogot kereskedőknek, kispolgároknak s állami földek parasztjainak a földszerzésre. Az 1803 február 20-i nagyjelentőségű törvény továbbhalad, amikor megengedi, hogy az orosz földesurak jobbágyaikat az ú. n. szabad birtokos parasztok sorába emelhessék és szabályozza a földesúri váltság kérdését. Ez azonban még korántsem mondható teljes és végleges rendezésnek.

Az igazi reform ideje Tilsit után következik be. Ekkor a Reform új személyiséget nyer, melyben a reformer orosz típusa alakul ki. Speranszkij, az ideális eszméért rajongó reformer ez az új ember. Pópacsalád leszarmazottja, az alsó rétegekből jutott a magasba, telve szeretettel és lelkesedéssel a föld szegény fiai iránt, a

szemináriumi évek után, mint Kurakin herceg titkára lép állami szolgálatba. A tanulás idejét jól felhasználta, nyelvtudása és műveltsége elsőrangú, lelkében a humanista filozófia találkozik az udvari nemeség megvetésével. A cár a feudális Oroszország szemében parvenü hivatalnokot 1808-ban tanulja meg ismerni és becsülni. Reformeri pályafutását Speranszkij 1809-ben kezdi meg. Ezt azonban a rendi Oroszország ellenállása hamar megtöri, a kegyvesztés és száműzetés évei következnek, hogy később a cár újabb reformeri fellángolásánál már jelentéktelen pozícióba térjen vissza. Azt az embert, akit Sándor reakciós iránya elejtett, végül Miklós cár bürokratikus konzervativizmusa pártfogolja. A nagy reformer mint jogszabályok kodifikátora fejezi be munkásságát. Oroszországból parlamentáris modern államot akar alakítani, terveit a cár helyesli, a megvalósítást azonban fokozatosan kívánja. Így valósul meg az államtanács szervezete 1810-ben és a következő évben megindul a minisztériumok átszervezése. A tervezet továbbfejleszti Speranszkij elgondolását, hogy amiként a vidéki közigazgatás kormányzóságokra, kerületekre és kantonokra oszlik, éppúgy kell felosztani az alkotmányos jogokat is három nagy intézmény között. A törvényhozás feladata legyen a választott deputátusokból álló dumáé, a végrehajtó hatalom a minisztereké, míg a szenátust az igazságszolgáltatás feladatára kell korlátozni. Az elképzelés lényeges részeit azonban nem lehet megvalósítani. Háromévi, szinte korlátlan uralom után, 1812-ben a leghatalmasabb miniszter, a leglelkesebb reformer megbukik.

Speranszkij egész lénye a francia szövetség és a francia eszmék megszemélyesítője. A régi Oroszország — élén Karamzin a költő és történetíró — azonban egyformán lázad a franciabarát politika és a mindenható miniszter ellen. Az udvari nemesek, a régi vágású orosz társadalom éppolyan eleven valóság volt, mint a régi rendszer támaszai, a hivatalnokok rétege. Az előbbieket a vélt jogfosztás miatt lázadtak a nagy újtó ellen, az utóbbiakat pedig a gyűlölt vizsgák keserítették el. Speranszkij ugyanis az elmaradt közigazgatást úgy akarta megreformálni, hogy szigorú vizsgák alá vetette a tisztviselőket. A Reformgondolat megtestesítőjének bukásával a belpolitika eddigi iránya változott meg, még mélyebben sújtotta a cárt a lengyel megoldás meghiúsulása. A cárnak már 1796-ban kifejezett lengyelbarátságát a Czartoriszkijvel való meleg kapcsolata jelképezi. Sándor elragadtatással beszél a lengyelekről, elítéli a velük szemben eddig követett kicsinyes politikát. A hatalmas lengyel főúr a cárral együtt kovácsolja a nagyszláv nacionalista terveket. A szláv közösség tudata végső elgon-

dolásában magában rejti a balkáni gondolatot a délszlávok egyesítésére, alternatív megoldással, tekintetbe véve a török birodalom fennmaradását, vagy annak esetleges szétbomlását. Besszarábiának és a dunai fejedelemségeknek elfoglalása egyik alkotó része ennek a nagy tervnek. A különböző szláv népek közötti kapcsolatot a cár mint az újra feltámadó Lengyelország királya fogja megteremteni. Czartoriszkij gyűlöli a poroszokat, nem bízik Napóleonban. A megbeszélések és tervek hatása alatt Sándor cár már maga is a nagyszláv birodalomról tesz említést 1811-ben, arról az impériumról, amely Ausztria és a francia befolyás alá tartozó adriai tengeri részek ellenében az orosz politika legnagyobb erőforrása. Már-már úgy látszik, hogy a cár politikájának tengelyébe a délszláv terv kerül, a békekötés után azonban képzelete mégis kielégül a lengyel királyság megalkotásában. Az alkirály ugyan nem Czartoriszkij lesz, az új ország berendezkedésében azonban a lengyel hazafi elképzelése ölt testet. A kapcsolat a perszonális únióban jut kifejezésre, az alkotmány meglehetősen liberális és a cár, aki a lengyel hazafiak teljes rokonszenvét akarja megnyerni, trónbeszédében a jogok további kiterjesztését ígéri. A litván területek nem kerültek vissza a lengyel királysághoz, azonban biztató jel, hogy Konstantin nagyherceg, az új alkirály, 1817 óta Litvánia felett is a legfőbb katonai hatalmat gyakorolja s az 1818-i trónbeszéd néhány célzása a történeti Lengyelország visszaállításának reményét kelti a hazafiak szívében. A lengyelek már a varsói nagyhercegség idején a vilnai egyetem befolyása és közoktatásügyi rendszerük segítségével oly sikerrel terjesztették kultúrájukat és nyelvüket, hogy egy 1812-ből származó orosz nyilatkozat szerint, az elorosztás művét egy évszázaddal késleltették.

Annak a nagy orosz ellenhatásnak a megértéséhez, amely Sándort messzemenő lengyel terveinek tökéletes végrehajtásában megakadályozta, már itt hivatkoznunk kell a később részletesen tárgyalt orosz nemzeti mozgalomra, amely minden idők legfőbb orosz problémájából, a Kelet és Nyugat összeütközéseiből táplálkozott. A régi orosz tradíciók híveinek szemében az átkos nyugati szellemi áramlat fenyegető veszély az orosz lélek számára. Az igazi orosz erényeket, a keleti értékek hordozóit ettől a fertőzéstől meg kell óvni. A lengyel elgondolást több irányból éri heves támadás. Az orosz hivatalnokréteg a centralizálás elvét veszélyeztető lengyelbarát megoldástól, a lengyel autonómiától idegenkedik. A legerősebb támadás azért indul meg a régi Oroszország részéről, mert ez túrhetetlennek tartja, hogy a gyűlölt nyugati elv képviselői, a lengyelek, nem tiszta lengyel területek fölél

is kiterjesszék hatalmukat. Pedig a lengyelség lelkében ebben az időben az oroszokkal való együttműködés gondolata hódít. A szláv idea kelet felé forduló oroszbarát fogalmazása eleven irodalmi kifejezésre talál — mint látni fogjuk — egyes szlavofil írókban. Mások, hivatalnokok és politikusok, viszont realisabb utakat keresnek, amikor az Orosz birodalom fokozatos átszervezésére és megújítására gondolnak. A kongresszusi Lengyelország lengyel hivatalnokkörei szerint Oroszország szegény művelt hivatalnokokban s az óriási lomha nemzettest felett a lengyelek bőséges szellemi és anyagi előnyökkel rendelkeznek. A fontosabb hivatalok megszállása, az ipari fejlődés irányítása és általában értelmi súlyuk révén, bekövetkezhetik a szláv történelem gyakori jelensége, hogy a meghódítottakból hódítók lesznek.

A történeti határok kérdése összekapcsolódik a történeti alkotmánnyal is, amely a lengyel múlt nagy értéke. Az adott alkotmány nem kielégítő, hiszen a legfontosabb kérdésekben a cár akarata dönt. A francia politikai eszmék hatása alatt álló lengyel nemzedék panaszkodik, hogy a lengyel alkotmánynak nincsen biztosítéka, méltán félnek attól, hogy a Sándor cár személyéhez kötött szabadságot kedvezőlenebb uralom váltja fel s a kellő határok nélkül álló Lengyelország majd védtelenül áll az orosz kolosszussal szemben. Az alkotmány további kiterjesztése azonban éppen olyan ellenállásra talált az oroszoknál, mint a határok kérdése.

Az ellentétes elgondolás mindkét fél részéről nyugtalanságra, konfliktusra vezetett. A politizáló hajlam terjedése a francia eszmék hatása, a titkos társaságok munkája a legélesebb ellenzékiéget teremt meg a lengyel tervek továbbfejlesztésével szemben. Sándor cár ismét azt tapasztalhatta, hogy elgondolásai és alkotásai tulajdonképpen senkit sem elégítettek ki. Csalódott a lengyelekben, akik elégedetlenek maradtak, felbőszítette az oroszokat, akiket mélyen sértett a lengyeleknek juttatott kedvezés. A cár a megoldást most már egészen más utakon kezdi keresni. A szellem és anyag dualizmusában már a legkorábbi időkben ott áll a cár mellett a nyers erőszak képviselője: Araksejev, a katona, a leszerelt orosz katonák erőszakos letelepítője, a hatalmi eszközök szervezője és birtokosa. A kiábrándultság szomorú éveiben, a lehangoltság sivár idején, amikor a cár hátat fordított az ideális eszméknek, lelkét egyedül a nagy katonai parádék villanyozták fel, így vált belőle Araksejev reakciójának készséges eszköze. A száműzetésből 1817-ben visszatérő, immár teljesen háttérbe szorult, majd ismét elűzött nyugati reformerrel, Speranszkijjal szemben Araksejev a cár szemében a Kelet képviselője. A hatalom embere barbár,

de céltudatos, kihasználja az udvari intrikák eszközét, letöri a mérsékelt konzervatívokat, abban a szűk körben is, amely Oroszország sorsát intézi.

HARMADIK FEJEZET

A DEKABRISTÁK MOZGALMA ÉS AZ 1825-ÖS FORRADALOM

„Ki ismerne a régi Szentpétervárra, a mi garnizonunk életére a mostani időkben“ — kérdi a napóleoni háborúk után egy magasrangú orosz katonatiszt. „A mi időkben — folytatja — napközben gyakorlatoztunk s a fárasztó szolgálat után a szórakozásban találtunk üdülést. Most minden megváltozott. A kaszárnya mintha kolostor lenne, a tisztek könyvekbe temetkezve töltik el szabad idejüket, vagy végtelen politikai vitákat folytatnak.¹⁴ Egy másik megfigyelő még élesebben világít az ellentétre, mennyire más az a kor, melynek fiai felületesen átvették a francia eszméket, e mellett kizárólag az élvezeteknek éltek: „akkor a tisztek színházjegyeket váltottak, most a könyvtári olvasótermek belépőjegyeiért törik magukat“.

Ez az első stádiuma annak a lelki krízisnek, amely a külföld szemlélete és a hazai állapotok ezzel egybevetése után a fiatal orosz tiszti nemzedékben mutatkozik. A francia háborúkban a magasabb társadalmi körökből származó katonatisztek, a gárda dédelgetett tagjai, a helyszínen ismerték meg a művelt Nyugat szellemi és politikai viszonyait, mindazt közvetlenül tapasztalhatták, amiről odahaza fiatalon annyit hallottak és olvastak, sőt amiről már a katonai kollégiumok és liceumokban éjszakákon át vitatkoztak. Ez a szomjúság, az önművelés vágya, a hiányok pótlására való törekvés, a külföldi olvasmányok feldolgozása tulajdonképpen még nem halad túl a XVIII. század jobb-jaira jellemző intellektuális mámoron. Az olvasmányok javarészt annak a szellemi áramlatnak dokumentumai, amely a francia forradalmat előkészítette, vagy annak szellemében haladt tovább.

Ezek' a szellemi hatások tették a katonatiszteknek ezt a reformlelkületű rétegét a másutt mutatkozó forradalmi megmozdulásokkal szemben fogékonnyá. Különös érdeklődéssel kísérték a Spanyolországban lejátszó folyamatot. Az alkotmányos szabadságra való törekvés Spanyolországban a tisztikar köréből indult ki. Épp ez vonzotta a hasonló helyzetű orosz tiszteket, akik kezdettől fogva nagy érdeklődéssel kísérték a spanyol eseményeket. Beleérték magukat a spanyol

szituációba, a spanyol forradalom hősei az ő hőseik és az érkező hírek nyomán lelki szemük előtt megelevenedett a spanyol példa oroszországi változata: az alkotmányos Oroszország. Turgenyev 1820 március 24-én feljegyezi naplójába: „Tegnap tudtuk meg, hogy a spanyol király elfogadta a Cortez alkotmányát. Éljen a dicső spanyol hadsereg! Éljen a spanyol nép! Másodszor mutatta meg Spanyolország, mire képes az igazi hazaszeretet“. A közhangulatot, melyben Riego és Quiroga az orosz fiatalság ideális alakjai lettek, kifejezi az a tény, hogy kéjük ebben az időben sok pétérvári kirakatban látható. Egy dekabrista pedig azt írja naplójába: „Spanyolország nyilván nálunk is példaként fog szolgálni arra, amit az ember most még lehetetlennek tart. . .“ Pár év múlva a titkos társaságok munkája azután előkészíti az 1825-ös decemberi (ezért dekabrista, mert december orosz nevétől ered) felkelést.

A lelkes tisztek felismerve a tömörülés jelentőségét, vakmerő terveket dolgoznak ki a lomha nemzettest megmozdítására és a nyugati eszmék megvalósítására. A katonai elemek e titkos társaságai eleinte az illuminátus mozgalom mintájára, majd a filantropikus, nevelő és erényjavító Tugendbund szervezeti szabályai szerint alakulnak meg. A földalatti szervezkedés két hatalmas alakulása két év alatt kikristályosodik. Az egyik a szentpétérvári északi, a másik a déli szövetség. Az előbbi az alkotmányos monarchia megteremtésére törekszik és a cári abszolutizmus helyére mérsékelt alkotmányt akar állítani. Célját az eszméket mind szélesebb körben terjesztő új tagok szerzésével és a vezető rétegek felvilágosításával akarja elérni. Ezzel szemben a déli szövetség már megalakulása pillanatában radikális úgy eszméiben, mint eszközeiben. Célja a köztársasági államforma megvalósítása. Erre egyedül a katonai felkelést tartják alkalmasnak. Forradalmi gondolkozásuk nem riad vissza a véres államcsíny gondolatától sem. A bekövetkezett események, főleg Oroszországnak a görög mozgalmakkal szemben tanúsított passzív magatartása hatalmas közhangulatot teremtettek, fokozták: az elkeseredést s a mérsékeltbb katonai elemeket is radikalizálták.

Amikor 1825 elején Trubeckoj herceg helyét az északi szövetség élén Rilejev vette át, ott is végbement az a szellemi folyamat, amely a szövetséget adott esetben a nyílt akcióra alkalmassá tette. Az új program a következő sorrendet állapította meg: Az alkotmányos monarchikus alkotmánytervezet minél szélesebb körökben való propagálása, majd a katonai felkelés kitörése, ha ez sikerül, akkor az alkotmány kihirdetése és a népképviselőt összehívása, a cári család ellen-

kezése esetén annak kiűzése. Nemsokára az alkalmas pillanat rohamosan közeledett. Az Arakcsejev intézkedései nyomán fellépett elégedett lenség nemcsak a letelepített katonák, hanem a parasztok körében is kisebb-nagyobb lázadásokra vezetett. Minden abszolutisztikus rendszernek legváltásosabb momentuma a trónváltás. A szorosra fogott gyepelő nem tűr ingadozást. Sándor cár 1825-ben váratlanul meghalt. Az 1797. évi örökösödési törvény értelmében, ha fiú nincs, a trónon a legidősebb testvér következik. Ez Konstantin nagyherceg, aki sorrendben megelőzi öccsét, Miklóst. Konstantin nagyherceg azonban még Sándor cár életében rangján alul nősült és a trónra való igényéről lemondott. A lemondás ténye azonban nem vált hivatalosan ismeretessé, mint ahogy Sándor cár proklamációja is bár több példányban, de lepecsételve megbízható helyeken rejtőzött. A proklamációban a cár közli, hogy halála után az időközben lengyel alkirályá kinevezett Konstantin nagyherceg helyett a cár fiatalabbik öccse Miklós következik a törvények, a megegyezések értelmében a cári trónon.

Sándor cár halálának hírére az északi szövetség tagjai Szentpétervárott és Moszkvában Konstantin nagyherceg trónralépését várták. Maga Konstantin Varsóban Miklóst proklamálta cárnak. Kiáltványát Szentpétervárra vitték Miklóshoz, ő azonban mégsem merte magát Oroszország cárijának koronáztatni, félve a gárdistáktól. Megindult a levélváltás Varsó és Szentpétervár között. Miklós arra kérte bátyját, hogy utazzék Szentpétervárra, Konstantin azonban erre nem volt hajlandó. A huzavonát a titkos társaságok gárdista tagjai kihasználták. Miután azt a hírt terjesztették a csapatok között, hogy Miklós bitorolni akarta a hatalmat, december 26-án megjelentek a cári palota előtt. Miklós kiküldött követét felkoncolták, véres összeütközés támadt, melynek során azonban a cári csapatok maradtak győztesek. A lázadókat elfogták, ötöt közülük (élükön Pestel és Rilejffel) kivégeztek, az összes elítéltek száma száznégyszáz volt.

Életfogytig tartó deportálás, keserves kényszermunka jutott osztályrészül azon tábor vezetői számára, kik Oroszországot merész forradalmi lendülettel akarták közelebb hozni a Nyugathoz. A felkelés külső körülményei emlékeztetnek a régi orosz palotaforradalmakra, szellemi tartalma azonban a modern szellemi áramokkal kapcsolatos. A lázadás letöréséből egyaránt tanult a reakciós cári udvar és tanultak eljövendő idők orosz forradalmárai.

NEGYEDIK FEJEZET

MIKLÓS CÁR, A KONZERVATÍV

A dekabrista mozgalom a nyugati liberalizmus eszméit, Sándor cár egyénisége pedig a benyomásokra hajlamos, ingadozó lelki alkatú uralkodó típusát kompromittálta. Az új cár egyéniségétől mi sem állott távolabb, mint a szélsőségek vagy a problémák, személyében az eszmei újtótól a reakcióig lendülő uralkodót felváltja az egyszerű alapelvekben gondolkozó és józanul uralkodó konzervativizmus. Még az észszerű reform sem volt idegen Miklós cár számára, ki uralkodásának alapelveit a külpolitika terén a konzervatív hatalmak forradalomellenes érdekszövetségében, a belpolitikában pedig a nemeség és bürokrácia érvényre juttatásában valósította meg. Lelki alkatától éppen a szélsőségek álltak legtávolabb; meggyőződése volt, hogy kizárólag felülről jövő reformról lehet szó. „Mindig különbséget fogok tenni és igazságos reformnak ismerem el azt, amit felülről legális hatóság kezdeményez . . . — mondta a cár, máskor meghatározottan a fokozatos fejlődés hívének vallotta magát.

A későbbi Miklós cár 1817-ben nőül vette Frigyes Vilmos porosz király leányát s egyénisége valami poroszos színt öltött úgy a katonai kérdések előszeretetében, mint — ami még jelentősebb — erős érzékében a hivatalnoki rend kiépítése és az erős központi kormányzat iránt. A reakciót tehát felváltotta a konzervatív államvezetés. A cár nem tartotta meg szolgálatában az utóbbi évek reakciós irányú kormányférfiit, akik hamarosan kegyvesztetten hagyták el fényes pozíciójukat. Helyükbe a mérsékelt reform emberei léptek, így jelent meg többek között ismét Speranszkij is. A régi keretekben azonban ezek már nem folytathatták tevékenységüket. Miklós cár gyökeresen átalakítja az orosz államszervezetet. Az 1825. év eseményei fölötté sem vonultak el nyomtalanul. Látta, hogy milyen veszélyeket rejt magában az, ha a szenátus hatásköre az udvar pillanatnyi kegyét élvező kormányférfiak rendeleteinek tudomásulvételében merül ki. Az sem volt előtte titok, hogy az államháztartás nincs rendben s a budget sohasem mutatja a tényleges helyzet képét.

A parasztság gyakori lázadása is bajokra vallott. A törvénykönyv hiányában egymásnak ellentmondó törvények nem kedveztek az igazságszolgáltatás rendszeres működésének, sőt elősegítették a bírák megvesztegethetőségét.

Az 1810-ben megreformált államtanács működése nem volt megfelelő. Idővel elvesztette tényleges hatáskörét és jogait a minisztertanács gyakorolta. Miklós cár a császári személyi kancelláriát, ezt a korábban jelentéktelen szervezet használta fel központosító tervei keresztülvitelére és a bürokrácia kiépítésére. 1826-ban Speranszkij vezetése alatt egy szekció a törvények kodifikálásával foglalkozott, így jött létre Speranszkij híres munkája az 1836-ban közrebocsátott orosz törvénykönyv, mely természetszerű hiányai mellett is kimagasló alkotás. 1826-ban rendszeresítették a később oly híressé vált harmadik szekciót, a titkos rendőrség központját. A szociális ügyek intézésére 1828-ban alakult a kancellária negyedik alosztálya, Miklós cár édesanyjának vezetése alatt átalakítva, végül 1836—43-ban két újabb szekció, speciális ügyek intézésére. A megszervezett központi kormányzat, az anyagi ügyek viszonylagos rendbehozatala mellett, Miklós cár reformjai közül főleg a jobbágykérdést és a közművelődést illető intézkedések igényelnek figyelmet. A napóleoni háborúk idején az oroszok nemcsak a külföldi eszméket, hanem a külföldi ízlést is meg akarták honosítani. Ez sok pénzt emésztett fel, ami többnyire a birtok megterhelésével járt. A Sándor cár idején végigvonuló és Miklós uralkodása alatt is folytatódó folyamat arra vezetett, hogy 1843-ban a magánkézen lévő ingatlan több mint fele magas kamatra volt elzálogosítva a merkantil tőkék birtokosainál. A legjelentősebb intézkedés az 1842. évi jobbágytörvény, mely megengedi a földbirtokosnak, hogy jobbágyát felszabadítsa. A jobbágyok annyi földet művelhettek, mint eddig s választhattak a pénz vagy munkaváltság között. Az 1847-es törvény még tovább halad, amikor megengedi, hogy a községek magukat a jobbágyságtól megváltsák, ha az általuk művelt föld, az adósságai folytán nyilvános árverésre került birtokos kezéről, árverés útján más kézre került. Az állami földön lakó parasztok sorsán az állami tulajdon minisztériuma 1837-ben enyhített.

A kormányzat kezét e téren meglehetősen megkötötte a birtokos osztály konzervatív részének ellenállása. Az 1825-ös felkelés leverése után a haladó rétegeknek szinte semmi szavuk sem volt. Egészen más volt a helyzet Dél-Oroszországban. Itt az orosz parasztok lengyel birtokosok uralma alatt álltak, ezeknek a védelme nem feküdt az orosz kormány szívében. Az 1830—31-i lengyel felkelés is hozzájárult ahhoz, hogy a lengyelországi parasztság helyzetén a kormány könnyíteni kívánt. 1847-ben jelent meg a törvény, amely a földesúr kötelességeit és a jobbágy jogait szigorúan meghatározta. Hasonló intézkedésekre

készültek a balti tartományokban is, a balti nemesek azonban kitűnő udvari összeköttetések révén ezt a törekvést kivédték.

Kulturális téren Miklós cár tudatosan arra törekedett, hogy a nevelésügy fejlesztésével, alkalmas hivatalnokok kiképzésével értékes támogatást nyerjen a forradalom ellenében. Uvarov közoktatási miniszter (1833—49-ig) már 1832-ben kifejtette erre vonatkozó programját. Szerinte a fiatal nemzedéket ortodoxiával, nemzeti érzéssel és megfelelő tekintélytisztelettel a fennálló rend védelmére kell nevelni. A nevelés ügyében teljesen a nyugati eszmékkel szemben való védekezés gondolata a döntő és a megbízható elemek gyermekeit akarták kiképezni; jellemző, hogy parasztgyermekeket kizárólag elemi iskolákba vettek fel. A másodfokú iskolák képzőintézeteibe csak a hivatalnokok és nemesek gyermekei kerültek. A növendékek száma itt erősen növekedett, hiszen a hivatalnoki pályán kedvező érvényesülési lehetőség kínálkozott. A nevelés politikai tendenciája okozta azt, hogy a jövő Oroszország vezetői kizárólag a magasabb osztályok gyermekeiből kerültek ki és lehetetlenné vált az alsóbb osztályok számára, hogy akár szórványosan is a közigazgatásba, vagy éppen magasabb állásokba emelkedjenek. A másodfokú iskolák szigorú politikai ellenőrzés alatt álltak, ezeknek felügyelői, a kurátorok, a közoktatásügyi kerületek központjában székeltek és a miniszter politikai bizalmi emberei voltak.

Ez a rendszer arra is szigorúan ügyelt, hogy az egyetemeken a modernebb tanok szóhoz ne jussanak. Papíron ugyan megmaradt az egyetemek szabad tanárválasztásának joga, a miniszteri jóváhagyás megtagadása azonban a nem tetsző tanárok kinevezését megakadályozhatta. A moszkvai egyetem élete megélénkült, majd 1834-ben a lengyel forradalom után megszűnt vilnai egyetem Krakóban nyílik meg. A cár eleinte arra törekedett, hogy lengyelek is bejussanak a hivatalnoki karba, ezt a törekvését azonban az 1830-i lengyel forradalom lehetetlenné tette.

Miklós cár a centralizálás művének végrehajtásával korszerűen kiépítette a modern hivatalnok-államot. Európa a cár személyében csak a zsarnokot látta és nem vette tudomásul azt a munkát, amelyet a birodalom megszervezésével sikeresen végrehajtott, s mellyel végül is közelebb hozta annyira elmaradt országát a Nyugathoz. Ez a törekvés akkor már az orosz szellemi emberek nagyrészének ellenállásába ütközött, mert az orosz intellektuális körökben a Kelet és Nyugat értékelése a XVIII. századhoz képest megváltozott.

ÖTÖDIK FEJEZET

A SZLAVOFIL MOZGALOM

A két alapvető kérdés minden orosz szemében a Kelet és Nyugat. Nagy Péter cár óta álltak szemben egymással konzervatív és újító politika hívei, évszázadokon át hordozta magában az orosz lélek ezt a nagy kettősséget, hiszen a Nyugat leghevesebb ellenfelei és tagadói bizonyították elkeseredett küzdelmükkel leginkább ennek a problémának a létét. Tanító és tanítvány, példa és utánzás, műveltség és egyszerűség küzdött itt egymással. A XVIII. században a nyugatosok azt hirdetik, hogy az oroszoknak követni kell a nyugati eszméket, az európai politikai berendezkedést. A konzervatív orosz körök természetesen már régóta szembenállnak az újítókkal és a sajátos orosz berendezkedés előnyeit hangsúlyozzák. Karamzin, a népszerű költő és történész már 1792-ben megjelent művében az orosz múltat dicsőíti. Könyve éppen olyan népszerű, mint különböző, későbbi beadványai, melyekben Sándor cár alkotmányos és lengyelbarát politikáját bírálva az orosz nemesség konzervatív életfelfogásának ad kifejezést, a romlott jelennel szemben a dicső múltra hivatkozva, az utat a múlt rekonstruálásában látja, nem pedig új intézmények bevezetésében.

A XIX. század első felében az orosz gondolkodók egy kicsiny, de tevékeny csoportja egészen átértékeli a Nyugat és Kelet kérdését. A meglehetősen szűk látókörű, inkább tradicionál ista ízű felfogás helyébe egy új elméletet állítanak, amely már nem alapszik a feudális élethangulaton, hanem érzelmi elemeket, világboldogító tendenciákat rejteget s amely úgy különbözik az egyszerű, régi nemzeti konzervatívizmustól, mint a későbbi kor pánszlávizmusától a XIX. század első fele. Ez a szlavofilizmus elmélete. A Kelet és Nyugat kérdésére adandó felelettel bizonyos mértékig egész Európa sorsa függ, de maga a pánszlávizmus sem érthető meg a szlavofilizmus ismerete nélkül, hiszen lényegében nem más, mint ennek az elméletnek hatalmi célatokkal teljes realizálása. Ennek a belső népi erőket felfedező, szláv tudatot felrázó folyamatnak megismerése tehát az orosz viszonyok és fejlődés megértéséhez nélkülözhetetlen.

A szlavofilizmus az orosz missziós gondolat korszerű kifejezési formája, a maga idején. Tekintetét egész Európára veti, amikor a napóleoni háborúk az európai szétagolódás után ezt a fáradtak, megtörtnek vélt földrészt a szlávok értékes tulajdonságaival és sok-

szór rejtelmesnek látszó ázsiai elemekkel akarja megváltani. Mélységes vallásos hit hatja át rajongóit, vagy valami, szinte vallásos színezetű új humanista elképzelés, amely a szlávok emberi értékeit tartja szem előtt, máskor viszont a hegeli dialektika lehetőségei villannak fel a szlavofilek képzeletében.

A végtelen folyamatos tökéletesedés világképe, a kizárólag civilizációt kereső irány, mely a szlávokat az előrehaladottabb Nyugattal szemben a folytonos utánzásra serkenti, immár sokak lelkében elhalványult. A nyugati kultúra a maga individualizmusában, a felvilágosodás értékelésével, kimondottan értelmi civilizáció. A romantika azonban, mely ennek a kornak jellemző iránya, átértékeli a régi elveket. Az élet és értelem, érzelem és racionalizmus értékcserejében felfedezik ismét a lenézett érzelmi szempontokat, a vallásos motívumot, a belső lelki nemességet, az ősi kultúra tisztaságát, tehát csupa olyan dolgot, mely a szlávokban — saját hitük és számos, a fáradt Nyugattól és annak realitásaitól menekülő német gondolkozó tanítása szerint — mélyebben s ösztönösebben található, mint a nyugati népekben. Az érzelmi elemek felfedezésével egyidejűleg fejlődik ki a szlavofilizmus, amely a kor vezető áramlatainak hatása alatt a Kelet és Nyugat régi kérdését is átértékeli.

Orosz talajon talán először fejt ki ezt a tant Csadajev, 1825-ben megjelent munkájában. Az érdekes, hányatott életű író műve rendkívül mély hatást gyakorol az előkelő moszkvai társadalom fiatalabb nemzedékére. Szerinte a népek létét a vallásos érzés determinálja. A civilizátorikus, értelmi egyoldalúságra alapított régi elméletek helyébe lépő új elgondolásokból azonban még nem vont le messzemenően optimista következtetéseket, sőt bizonyos aggodalommal szemlélte az európai értelemben vett kereszténységtől annyira különböző és egyedülálló orosz vallási felfogást. A tulajdonképpen első orosz szlavofilek Csomjakov és Kirejevski, a harmincas és negyvenes években megjelent műveikben már másként ítélik meg a nyugati és keleti vallás különbségét. Nemcsak alapvető tény, nem aggodalmat keltő egyedülvalóságot látnak ebben a különbségben, hanem a világmisszió optimista lehetőségét fejlesztik ki abból. Csomjakov a szuggesztívebb, egyszerűbb és inkább nacionalista, a másik a mélyebb, a filozófikusabb, aki eltöpreng az egyén sorsán is és lelkében valamennyi orosz szlavofil közül legmélyebben él a kínzó aggodalom és érdeklődés az európai kultúra jövője iránt. Csomjakov hatalmas történeti szintézise szerint a Nyugat kereszténysége túlságosan az antik Róma hatása alatt áll, az állami szempont teljesen irányadó számára, a keresztény-

ség alapeszméje törést szenvedett, amely törés végigvonul a nyugati kultúrán, kiterébélyesedik és a polgári korban veszélyes konfliktusokra vezet. Kirejevszki a fáradt európai civilizációt ki akarja egészíteni a nemes orosz egyházban ősi tisztaságában fennmaradt ortodox keresztény kultúrával, melyet e rendkívül fontos misszió szempontjából erősen konzerválni akar, megkülönböztetve az elfajzott nyugati szellemtől. Csomjakov minél szélesebb szláv rétegeket akar átfogni; mint az orosz-török háború önkéntese, a szláv testvériségről ábrándozik és már 1826-ban messze útra kél, hogy megismerje a különböző szláv törzseket. A szlavofilizmus elemei között tehát első helyen a vallásos hit megújhodása áll, összekapcsolva az európai hivatásérzettel. A tanító és tanítvány közötti viszony az ő felfogásukban megváltozik, a teljesen szellemi kapcsolat értelmezésében immár ellentétes a múlt század elképzelésével. Nem a tanítvány, az elmaradt Kelet, követi mestertét, a hitetlen Nyugatot, hanem az érintetlen szláv lélek lesz a Nyugat vezetője, újjáalakítója. Ebben a vonatkozásban kerül előtérbe Herder bölcséleti felfogásának hatása.

Már az új humanizmus korszakában Herder-nek az isteni világterrvről alkotott felfogásában különböző sajátosságokkal szerepelnek a különböző nemzetek. Az ő nézete szerint a szlávok érzelmi világuk mélységével és békés természetükkel gazdagítják a kultúrát. A német irodalmi közvélemény a XIX. század elejének sivár német realitásától menekülve ezt a felfogást még jobban kiszínezi. Természetes, hogy ez növeli a legkülönbözőbb területeken élő szláv írók öntudatát, abban a korban, amikor ezek a lelki értékek olyan ragyogó megvilágításba kerültek. Az élettelen és az élő antagonizmusa oly módon jelentkezett a szláv bölcselők tudatában, hogy szemükben a fáradt Európával egy életerős, ifjú szláv világ állt szemben. Nyugaton a belső élet kihűlt, az új politikai formák, kapitalizmus, indusztrializmus sivársága elemeire bontja a társadalmat. Ezzel szemben áll az orosz élet a maga ifjú energiáival. Íme a szláv küldetés tudatának egyik ősforrása.

A hegelizmus hatása következtében a dialektikus elméletek ki-fejlesztésével és azoknak elterjedésével a német romantikán keresztül szintén új értelmezést nyer a szláv probléma. Hegel történetfilozófiája nem foglalkozik behatóbban a szlávokkal, hiszen megállapítása szerint a szlávok mindezt nem fejtett ki történetformáló hatást. Ez a konstrukció nyitva hagyja a jövő kérdését és az erősen német hatás alatt álló szlavofil gondolkozóknak megadja a lehetőséget arra, hogy kiépítsék a maguk missziós felfogását. Történetfilozófiai elgondolások, dialektikus eljárások segítségével hihetetlenül szuggesztív módon ala-

kítják ki azt a megoldást, amely az egész emberiség, egész Európa sorsát a szlávágtól teszi függővé. Számptalan ilyen konstrukció merült fel és szerzett magának híveket. A materializmus korszaka, a pogány érzékiség világa megelőzte szerintük a kereszténység antitézisét. De a kereszténység a maga idealizmusában elvesztette a talajt a lába alól, teljesen absztrakt gondolattá vált s az új szintézis nagy hivatása most már a szlávokra vár. A germán és francia rendszerek egybevetése alapján hasonló konstrukciók keletkeznek. A germánok e szerint az idealizmus egyoldalúságába merülnek, míg a franciák a legsivárabb materializmusig jutottak. A kiegyenlítő, az összeegyeztető szerep itt is a szlávoknak jut, akik vallásosságuk mellett az immanens világot sem vesztek el szemük elől.

Az általános vitaiizmus, a vallásos átértékelés, az organikus államtan és az érzelmi élet reakciója, valamint a hegei dialektika, — mind arra szolgál, hogy Kelet és Nyugat kérdésében a szlávág világmisszióját bizonyítsa. A széthulló, racionalista Európával szemben a kiegyensúlyozott szláv lélek a kultúra megmentője. Az orosz gondolkozók nagyrésze éles antagonizmusban állítja szembe a jót és rosszat és ennek a kettősségnek örök orosz felfogásán keresztül hirdeti azt, hogy a szlávok, mint a jó bajnokai, legyőzik Nyugat gonosz ördögét, az Antikrisztust és megteremtik a földi paradicsomot. Ebben a paradicsomban a vallásos érzés ideális követelménye és a földi jólét realitása tökéletes egyensúlyt fog alkotni és ennek következtében Európaszerte a béke fog honolni. Van egy lengyel szlavofil irány is, melynek tanai szerint a lengyelek csak úgy vehetnek részt az új világ kialakításának isteni munkájában, ha együtthaladnak az oroszokkal. Azoknak a lengyeleknek, kik a lengyel küldetés tudatát orosz irányban szlavofil alapon hirdetik, Stasic áll az élén. 1815-ben megjelent műve hosszú időn át a bibliája marad egyre csökkenő számú szlavofil irányú híveinek. Szerinte a lengyelek régi törzstestvérei az oroszoknak, a testvériesülés folyamata feltartóztathatatlanul előrehalad, mert ez a természeti törvény. Oroszország a nagy szláv konföderáció megvalósítója. Stasicnál még erős az elkeseredés a közömbös vagy rosszindulatú Nyugattal szemben, amely eltúrte Lengyelország feldarabolását, sőt hasznot igyekezett húzni abból, ő tehát bizonyos dacos elégtétellel rajzolja meg az új szláv birodalom körvonalait. Ennek a birodalomnak székhelye Varsó lenne. A többi lengyel szlavofilek a lengyel kultúrának Kelet és Nyugat harcában inkább a közvetítő szerepet szánják, hisz a lengyel kultúrában szláv és nyugati elemek egyesültek, a lengyelek világmissziója: a szláv megváltás gondolatának elfogadtatása a Nyugattal.

Földrajzi tekintetben a korábbi és későbbi szlavofilek között bizonyos eltérés és ingadozás mutatkozik. Amíg a földrajzi elgondolás és a nemzeti eszme szempontjából nem egyeznek meg, addig a szlavofilizmusból levonható szociológiai következtetések terén meglehetősen egységesek. Az orosz paraszt őrzi magában az ideális tulajdonságokat, szemükben a nép hatalmas jelentőséget nyer, rajta keresztül nem csupán nemzeti létük parancsszavának engedelmeskednek, hanem a világmindenség sorsát is szívükön viselik. Az orosz paraszt megmentésében és jólétében az eszmét védik és annak megvalósulását készítik elő. Csomjakov szerint a Mir valódi szláv intézmény, felfogása szerint a paraszt nem egyenként, hanem a falu gyülekezetével együtt vonul a mennyországba. Így válik a szlavofilizmus népi mozgalommá, amely erőiesen sürgeti az orosz paraszt felszabadítását.

A néphez való ragaszkodással egyidejűleg a szlavofilek a bürokrácia ellen is lázadtak. Ennek világa szemükben idegen volt, tagjai többnyire a nyugati intézmények hívei és az ország bizonyos fokú modernizálását óhajtják. A bürokrácia reakciós része viszont ellensége az orosz parasztnak, a szlavofilizmus nagy értékének. A javarészt német eredetű orosz bürokrácia fajlag is idegen volt szemükben. E téren valóságos német invázióról lehet beszélni. A közigazgatást a balti németek szinte kisajátították. Masaryk megállapítása szerint pl. II. Sándor cár idejében a külügyi szolgálatban álló tisztviselők 57%-a, a hadsereg vezetőinek 46%-a német.

A negyvenes-ötvenes években a hivatalos Oroszország szigorúan elítéli a szlavofil mozgalmat, ami azt jelenti, hogy a szlavofil intellektuális köröknek csekély még a közvetlen hatásuk. Ebben az időben az európai liberalizmus a szláv törzsek ébredését az orosz abszolutizmus rovására írta. Pedig a tradicionalista, hivatalos Oroszország az orosz nacionalizmusért lelkesedett és bizonyos fokig idegenkedéssel szemlélte a szlavofilek koncepcióját, melyben a kozmopolitizmus, az Oroszországon túlhaladó világboldogítás elemeit vélte felfedezni. Ennél a felfogásnál még sokkal jelentősebb magának II. Miklós cárnak konzervatív diplomáciai elképzelése, amely, mint ismeretes, a konzervatív hatalmak érdekszövetségén alapult és természetszerűleg elítélte a forradalmi, alulról jövő mozgalmak minden megnyilvánulását. Szemében a legfőbb érték a legitimitás elmélete és érthető ellenszennvel figyelte a szlavofilek ködös elképzeléseit, amelyek a maguk világdimenziós alakjában túlterjedtek Oroszország határain. Belpolitikailag a forradalom veszélyét jelentették, a monarchia szlávjainak felébresztésében és esetleges lázadásában pedig a legitimitás elvét fenyegették.

ÖTÖDIK RÉSZ

ANGLIA

ELSŐ FEJEZET

AZ ANGOL TORYZMUS A NAPÓLEONI HÁBORÚK UTÁN

FELJEGYZIK az egykorú emlékiratok, hogy milyen nevelés-
ges hatást keltettek a bécsi kongresszuson az angol diplo-
maták feleségei szinte a múlt századi divatra emlékeztető
régimódi ruháikban. A kongresszus előkelői és elegánsai
sokat mosolyoghattak az angol dámák rátartisága felett, valójában
azonban a kontinentális államférfiak s a híres konzervatív teoreti-
kusok javarésze szintén a forradalom előtti Old England szellemi
viseletét öltötte magára a XIX. század első évtizedeiben. Ezt a diva-
tot a konzervatív elegancia nagymesterének, a whig Burke-nek ízlése
diktálta. Burke híres könyvei: a *Reflections on the Revolution in
France* (1790), a *Memorials on French Affairs* (1791—1793) s a
Letters on a Regicide Peace kötetei (1796—1797) azonban a
szigetországban sem maradtak a forradalom zord időjárásának téli
olvasmányai, hanem a konzervatív Anglia a béke napjaiban is olvasta,
idézte és követte e könyvek eszméit. Igaz, hogy a háború után a béke
napsugarait elhalványították a krízises években kitöréssel fenyegető
forradalom viharfelhői. Az ipari munkások nyomora szociális fel-
fordulással fenyegetett, a középosztály társadalma pedig belső poli-
tikai átalakulást követelt. A Burke-nél kifejezésre jutó angol konser-
vativizmus rendszerében bőségesen lehetett találni olyan tételeket,
melyeket a tory Anglia a feudális uralom forradalomellenes barri-
kádjainak zászlóira írhatott. A mellett a burke-i eszmedarabokkal
meg lehetett hajigálni az angol ipari társadalom törtető tagjait is.

Ez a konzervativizmus a felvilágosodás állambölcselete ellen
harcolt és a forradalomban való hit mámora felett gúnyolódott. Sem
az „államszerződésre“ való hivatkozással, sem pedig forradalommal

nem szabad gyökeres változásokat eszközölni az államok életében, melyek fejlődését belső organikus törvények határozzák meg. Hisz az állami lét nem olyan, mint egy kakaószállítás, vagy kávéültetvény, melyről szerződni lehet s melynek szerződését a felek felbonthatják, az állami élet évszázados fejlődés eredménye. Szinte végtelennek tűnő kontinuitás következtében alakul ki a nemzeti társadalom és a nemzeti alkotmány. A forradalom, mely pillanatnyi élethangulatának megfelelően mesterségesen megbolygatja eme intézmények belső életét, végzetes bünt követ el a nemzeti géniusszal szemben, mely ezeket az intézményeket kialakította s a történelmi folytonosság élettörvénye ellen, melynek értelmében a nemzet sorsát elmúlt századok történése munkálja s azt nem határozhatja meg egy forradalmi generáció akaratára, pillanatnyi elképzelése.

Burke tehát az alkotmányfejlődés szentsége védelmében ellenzi a forradalmat. Ő nem *l'art pour l'art*, nem teoretikusan, vagy francia példára teologikusan „ellenforradalmár“ mit az is bizonyít, hogy az ő szemében van jogos forradalom is. Ez akkor jó létre, midőn egy nemzet egyeteme ilyen úton kényszerül védelmére kelni ősi alkotmányának, történelmi institúcióinak, külső vagy belső erőszakoskodással szemben. A XVII. sz.-i angol, az amerikai, a korzikai, mely francia s a lengyel, mely oroszellenes, ilyen igazolt forradalom s ide tartozik; még az indiai angol uralommal szembeni ellenállás. Azonban 1789 francia forradalma nem ilyen. Hisz ez szakított a francia alkotmánnyal, a tradíciókkal s benne nem a nemzeti társadalom, hanem csupán annak igen kis része s a jakobinus csöcselék vett részt. Így tehát Burke szemében a történelmi fejlődés kontinuitása a legfőbb érték. Ebből következik, hogy nem csupán a „véres“ forradalmakat ítéli el, hanem a nyugodt, belső fejlődést veszélyeztető dinamikus társadalmi változások bizonyos vértelen formáit is. Konzervativizmusa gyűlölettel szemlélte az angol ipari forradalom társadalmi kísérőjelenségeit s ezek bírálatában az angol arisztokrácia élethangulatának adott kifejezést. Műveinek eme részei nagy hatást gyakoroltak a békekötés után is az angol konzervatív gondolkozásra. A pénztőke uralmától és az ipari fejlődés várossiasodási folyamatától féltette az angol nemzeti lét zavartalan menétét. Az ő szemében az angol kapitalizmus a bevándorolt bankárok gazdagodását, a pénztőke uralmát, az ügyvédek növekvő szerepét jelentette, másik oldalon, az ipari téren sem vigasztaló a látvány: a gyárakban alulról jövő, tudatlan gyári vállalkozók uralkodnak, ők gazdagodnak gyártelepeiken s lázadó proletariátussá szegényedik az angol paraszt, A veszély akkor lenne nagy, ha a középosztály új rétege poli-

tikai vezetőszerphez juthatna, a politikai keretek átalakításával. Az organikus nemzet felfogása szerint ez súlyos törést jelentene a nemzet belső életében. Burke konzervativizmusa értelmében ugyanis a nemzeti társadalom évszázados, állandó, történelmi fejlődés folyamánaképpen jó létre, melyben az azonos politikai berendezkedések, közös szokások és elvek a nemzetet bizonyos homogenitásban olvasztják egybe. Ha az új elemeknek a nemzeti társadalomba való beolvadása a politikai keretek kitágításával bekövetkezne, akkor a francia forradalom jakobinus nacionalizálásához hasonló törés jönne létre az angol történelemben. Azaz olyan elemek vennének részt Anglia sorsának intézésében, melyek eddig még nem forrtak össze az eddigi angol nemzeti társadalommal azonos szokásokban és a tradíciók olvasztó kohójában. Burke konzervativizmusa természetesen nem jelenti azt, hogy az állam széles tömegeit kizárva a politikai életbe való beleszólás jogából, egyszersmind szociális gondozás nélkül akarja hagyni. Űgy gondolja, hogy ilyen belső reformok elvégzése megtörténhetik az alkotmány eddigi keretei között s végrehajthatja Őket az angol földbirtokos-arisztokrácia a nélkül, hogy a nemzeti politika irányításának kényes feladatát meg kellene osztania az „új emberekkel“. Nem a tömeg feladata a nemzeti politika intézése. Burke szerint az arisztokrácia (inkább a földbirtokos, a gentry, mintsem az udvari arisztokrácia) kötelessége a nemzet vezetése, ez a réteg a jog és törvény védelmezője felfelé és lefelé, szinte közvetítő az államok sorsát intéző isteni akarat és az államban lakó emberek között, egy ilyen, évszázadok során kialakult nemesség fundamentuma nélkül bizonytalan az állam épületének sorsa. A tömeg tehát nem intézheti az állami ügyeket. A tömeg zsarnoksága (azaz a forradalom) és az uralkodói despotizmus között ott van az alkotmányos érzelmű nemesség által ellenőrzött reformmunka lehetősége. „Vájjon sohasem hallottak ezek a gentlemanek — kérdi a jakobinusokról szólva egyik művében — valami olyasmiről, ami az uralkodói önkény és a tömeg despotizmusa között van? Sohasem hallottak olyan monarchiáról, melyet törvények vezetnek s melyet a nép jog- és igazságérzékétől vezérelt igazságos ellenőrzése szabályoz?“

Az angol, burke-i konzervativizmus tehát egy szélesen értelmezett „forradalomellenesség“ negatívumából és bizonyos, alkotmányos keretek között elképzelt reformgondolatok pozitívumából adódik össze, mindkét formájában azonban a nemzeti politikát a történelmi osztályba vetett missziós hit gondolatával kapcsolja össze. A háború utáni angol toryzmust eleinte (kb. 1822-ig) a forradalomellenes negatív gondolat ragadta meg. Erre kényszerítették őt a krízises évek gazdasági

következményeképp fellépő ipari válság munkászavargásai, melyekkel szemben — mint látni fogjuk — gyakran véres rendészeti eszközöket alkalmazott. Ugyancsak a háború utáni gazdasági helyzet, azaz az agrárkrízis készítette a földbirtokosokból álló parlamentet arra, hogy magas gabonavámokkal védekezzen gazdasági hatalma megszilárdítása érdekében a külföldi gabona beözönlése ellen. Castlereagh-nek, a szentszövetségi kor híres tory külügyminiszterének európai egyensúly-elképzelése mögött szintén bizonyos mértékben szerepet játszott az Angliára is átsapható forradalomtól való félelem gondolata is. Végrendelethez titkos utasítást mellékelte felesége számára, mit tegyen egy forradalom esetén a családi ékszerekkel. . .

A békegazdálkodásra való átmenet nehézségei nagyon is új és szokatlan jelenségek voltak egy győztes ország közvéleménye szemében. Nem tudták akkor, mit jelent a normális keretek közé visszatérni egy világháború után. Így a közvélemény a tory kormány tehetetlenségének mindmégannyi bizonyítékait vélte felfedezni, ha az elbocsátott katonák, tengerészek, hivatalnokok nyomorára gondolt, ha a szociális összeütközések durva letörését látta, vagy az angol polgár szabadságjogainak felfüggesztéséről értesült. A huszas évek legelején a tory párton belül is bizonyos tagozódás figyelhető meg: a párt egy része elégedetlen az eddigi kormányzati módszerrel. A képviselők túlnyomó többsége már régóta e pártból kerül ki s nem sok lehetősége látszott annak, hogy a whig parlamenti uralom felújítsák, hogy a politikai váltógazdaság elve érvényesüljön. Hasztalan vetették a háború sikeres megvívására hivatkozó toryk szemére ellenfelek a béke szégyenteljes peterlooi csatavesztését (1. 189. old.), a besugási rendszert, forradalmi mozgalmak gyakori provokálását. A toryk kezében volt a választási apparátus, ők élvezték annak a konzervatívra vált pénztökének támogatását, mely félt a felfordulástól. Az ő soraikhoz vonzódtak a hatalmas feudális oligarchák, kik végtelen birtokaikon és összeköttetésekkel számtalan parlamenti szék felett diszponáltak. Igaz, hogy az ipari tőke ellenzéki volt, de 1832 előtt tömegeiknek, azaz a középosztálynak, nem volt választójoga. Így tehát az ellenzéki hangulat növekedése nem a toryellenes ellenzék megerősödésében nyilvánkozik meg, hanem annak a tory párton belül kialakult rétegnek hatalmi gyarapodásában, mely a konzervatív történelmi osztály uralmának fenntartását össze akarta egyeztetni a politikai „modor“ megváltoztatásával s a mérsékelt reformtevékenységgel.

A konzervatív párt haladottabb érzelmű csoportjának élén Canning áll, kire Castlereagh öngyilkossága után 1822-ben bízzák az

angol külügyek vezetésének nehéz feladatát. Az 1822-ben megalakult kormány első minisztere Liverpool lord, ő és a konzervatív hajlamú Peel, a gazdag gyáros fia, ki a Home office élére kerül s ki később Anglia híres rendőrségi rendszerének alapjait megveti, bizonyos fokig a kabinet centrumát alkotják a szélső konzervatív Wellington és Elden lord, továbbá a reformer Canning, Huskisson és Robinson között. E férfiakkal az ipari problémákhoz értő s a polgári élet kérdései iránt érzékkel bíró férfiak kerülnek a kormányra. A reform-toryzmus első éveit a ragyogó konjunktúra rövid ideje aranyozza be s helyzetüket megkönnyíti, hogy a háború utáni kormányok már elvégezték a redukció, a stabilizálás nehéz és háládatlan feladatainak javarészét.

A büntető törvénykönyv reformja, a hajózási akta módosítása, a munkáskérdés emberibb kezelése s a katolikus emancipáció alapvetésének elvégzése jellemző alkotásai e reformtoryzmusnak, mely 1822-ben kezdődik s kulminál 1827-ben, mikor február havában Liverpool lord betegsége miatt Canning kerül a kormány élére. Canning kormányában nem található konzervatívek s Wellingtonnal, Elden lordeddal együtt Peel is kiválik a kormányból. Canning a whigek nagyrészére támaszkodik. Még 1827-ben bekövetkezett halála után Wellington konzervatív kormánya következik, melyben egyelőre több „Canningista“ is bent maradt, mindaddig, míg a választójog kérdése belülről szét nem robbantotta a tory reformcsoportot.

A reformmunkásság legkönnyebben megoldható része a törvénykezési jog már elkezdett reformjának végrehajtása. Az érvényben lévő büntetőjog több száz évvel elmaradt a XIX. századtól. A halálbüntetés kiszabásával nem fukarkodott a régi törvény, mely közel kétszáz eset számára állapított meg halálbüntetést. Pl. a XIX. század elején akasztófával büntetik a zsebtolvajlást is, ha az ellopott összeg egy kis értéket (12 pence) elér. Ezek a gyakori esetekben kiírt halálbüntetések szinte csődbe juttatták az angol bíraskodást. Hisz az esküdteket az emberi humanizmus arra készítette, hogy kisebb bűntetteknel inkább mentsenek fel nyilvánvaló bűnösöket, semhogy a bűnösség kimondása esetén szükségkép halálbüntetés sújtsa e nyomorultakat. Az amerikai kolóniák elvesztése is súlyos következményekkel járt e téren, mivel a halálbüntetést nem lehetett egykönnyen deportálásra átalakítani, ezért az elítélteket tengerentúli brit gazdálkodóknak, munkaadóknak szinte rabszolgaként adták el. Majd pedig a bűnösöket Újdelwales kolóniáira küldötték. Már 1819-ben egy bizottságot küldöttek ki a parlamenti büntetőtörvény megreformálására. A huszas évek legeleje nem volt alkalmas ilyen tárgyalásokra, de a

tory reformkormány idején Eldon lord elfogadta a javaslatot és így létrejött a büntetőtvénycönyv reformja.

Ugyanerre az időre esik a tengerészeti akta első fontos reformja, amely külkereskedelmi téren járt üdvös következményekkel. 1651-ben, 1661-ben és 62-ben kiadott régi hajózási törvények átalakításáról volt szó, mely avult, merkantilista törvények lehetetlenné tették sok idegen ország hajójának, hogy angol kikötőkbe nem angol termékeket behozzanak s megtorlásokra vezettek. A végleges reform e téren csak a század közepén következett be.

Jelentős szociális lépés a munkásegysülések szabályozása. 1799—1800-ban eltiltják a munkásokat és a gyárosokat gazdasági tömörülések, úniók szervezésétől. Természetesen a gyárosok tömörüléseinek betiltása nem nagy jelentőséggel bírt, hisz ha ilyen előfordult, akkor ezért vádat kellett volna emelni s a szegény munkásoknak erre nem igen volt pénzük. A gyárosok tehát továbbra is megegyezhettek egymással munkabérek és renitens munkások fel nem vétele tárgyában, ugyanakkor azt a jogot megkapták, hogy bármely munkást elbocsáthattak, ha az a felajánlott bérral nem éri be. A valóságban sok munkásszervezet életben maradhatott titokban, hisz az angol rendőrségi intézmény fejletlen volt s a besúgók csak a nagyobb zavargásokat jelentik. Így a munkás-koalíciók továbbélnek, de ha egy munkást ilyen szervezkedésen rajtacsíptek, azt súlyosan megbüntették. A reformkormány tevékenysége e téren is éreztette hatását. Szakítva a század utolsó éveinek intézkedéseivel, egy 1824-es törvény megkülönböztetést tesz a munkabérek, munkaidő szabályozása érdekében kötött, tehát gazdasági természetű szövetségek, tömörülések, bérvédelmi összefogások kiharcolására alapított trade úniók és a gyárak és gyárosok ellen, általában ingatlanok megrongálására és személyek elleni atrocitásokra készülő összeesküvést és kártevést szövő konspirációk között. A törvény az előzőt megengedi, az utóbbit szigorúan megtiltja. Ez az 1824-es törvény még beleesik a ragyogó konjunktúra utolsó éveinek idejébe. A munkások felhasználják e lehetőségeket és oly mértékben kezdenek ennek segítségével javítani nyomorult sorsukon, ami kellemtelen a gyárosoknak. Ezért 1825-ben a törvényt szigorítják és a munkásokra nézve hátrányosabb módon határozzák meg, mily esetekben is szabad trade úniókat kötni. Az 1829—1834 közötti szervezkedési törvények értelmében azután nemcsak egy, hanem több különböző szakma munkásai is tömörülhetnek. Egy általános munkásszervezet álmának megvalósulása ugyan megghiúsul, de azért széles keretek között fejlődik a munkásszervezkedés, melynek megindítása így a kon-

zervatív reformkormány idejébe esik, mely ennek megengedésével akart védekezni a titkos, illegális, romboló szervezkedés ellen.

A kormány egyik nagy feladata volt a katolikus emancipációs törvény megalkotása. Ez az ír kérdéssel függ össze. 1830 körül a szigetországban körülbelül öt és negyedmillió katolikus lakos közül csak egynegyedmillió élt a tulajdonképpeni Angliában s a túlnyomó rész, ötmillió, Írországbán. A szociális tagozódás is egészen különböző. Angliában arisztokrata családok maradtak környezetükkel katolikusok. Ezzel szemben Írországbán a földbirtokosok az államvallás hitén voltak s a szegény parasztok tömegei a katolikusok. Angol területen a hatalmas familiák összekötetése teremt túrhető helyzetet és segít esetről-esetre a kirívó bajokon. Írországbán a tömeg a saját erejére van utalva, ott a katolikus gondolat összefonódik a demokratikus mozzanattal. A francia forradalom eseményei nem múltak el nyom nélkül az ír katolikusok aktívabb elemeinél, bármennyire elítélte is a klérus a forradalmi megmozdulásokat. Az 1799-ben fellobbant lázongásokat a kormány Írország függetlenségének és az ír parlament önállóságának megsemmisítésével torolta meg. Természetesnek látszott volna, hogy ha az angol kormány már megvalósítja az úniót, akkor megad — mint angol állampolgárnak — az ír katolikusnak, általában a katolikusoknak minden polgári jogot. Konzervatív whig politikusok — például Burke — ezt követelték is, mert aggódva gondoltak arra a lehetőségre, hogy a katolikusok a radikális szélső demokratikus ellenzéki mozgalommal teremtenek kapcsolatokat.

Épp ez következett be, mikor az ír katolicizmusnak O'Connell vezetésével ragyogó tehetségű vezére akadt. Ez az 1775—1847 között élt kiváló politikai egyéniség fanatikusa volt eszméjének: hitt az ír nacionalizmus jogosultságában és hű fia volt egyházának. Szeparált ír államot akart s ugyanakkor tömegmozgalommá szervezi a katolicizmust. Ilyen tömegmozgalmat azelőtt nem látott Anglia, ez alulról indult és ellenállhatatlan átütő erővel rendelkezett. 1828-ban követték választották s a katolikusokat kizáró Test Akta ellenére sem merték megsemmisíteni követségét, hisz erre kitört volna Írországbán a forradalom. Bejuthatott a parlamentbe s ott tovább agitált az írek érdekében.

Wellington kormánya kénytelen volt 1829 tavaszán életbeléptetni a katolikus emancipációs törvényt, mely a katolikusok számára megnyitotta a parlamentet és minden állami hivatalt. A kormány az írek politikai szerepét úgy akarta megnyirbálni, hogy Írországbán a választási cenzust ötszörösrre emelte fel. Ennek következtében, továbbá

az írekre szakadatlanul nehezedő gazdasági nyomás miatt az ír katolikus probléma nem volt megoldva. Az 1833. év elején összeült alsóházban továbbfolytak a küzdelmek. O'Connell a katolikusok emancipációja után az únió megszüntetése érdekében kezdett harcolni. E küzdelem miatt elfogták s noha később felmentették, a börtön megtörte egészségét és meghalt. A parlamenti küzdelem során a kormány úgy akarta az íreket kiengesztelni, hogy a protestáns püspökök és papok számára szóló s katolikus írektől szedett tizedet, egyházi adókat erősen redukálták. Az ír kérdés azonban ezzel sem nyert megoldást s vörös fonálként tovább fog még kísértetni az angol történelem eljövendő évtizedeiben.

Azonban már az 1833-as tárgyalásokat sem a tory kormány vezette. Wellington kormánya időközben, 1830-ban megbukott. Előzőleg több Canningista miniszter kivált a kormányból, Wellington és a toryk nem voltak hajlandók semmiféle reformra a választójog kérdésében. Ezzel ugyan Wellington csak folytatta Canning politikai hagyományát, ki szintén engesztelhetetlen volt e kérdésben. A probléma: adassék-e a középosztálynak lehetőség a politikai hatalom ellenőrzésére. Canning is annyira hatása alatt állt a tradicionalista angol feudális gondolkodásnak, hogy e kérdésre nem-mel válaszolt. Időközben azonban bekövetkezett az 1830-as párizsi forradalom, mely megmutatta, hogy a középosztály politikai hatalma még nem jelent társadalmi forradalmat. Ugyancsak ezekben az években erőben, hatalomban gyarapodott s középosztállyá alakult ki az angol polgárság s időközben a whig párt arra a történelmi fontosságú megállapításra jutott, hogy most már sikeresen teheti pártprogramjává a középosztály politikai érvényesítésének gondolatát.

MÁSODIK FEJEZET

A POLGÁRI REFORM KORA

A háború utáni parlamenti toryzmus a feudális Anglia élethangulatának politikai kifejezése. A XVIII. század utolsó harmada óta lefolyt angol gazdasági fejlődés azonban közben új társadalmat alakított ki, melyből porondra lépett az új középosztály. Ez a középosztály a toryzmusban a gabonavámok és a lehetetlenségig elmaradt feudális választójog fenntartóját gyűlölte. Viszont a tory

Anglia ezt az új társadalmat még a XIX. század húszas-harmincas éveiben is a tizennyolcadik század „új embereinek“ feltűnése alapján ítélte meg. Tény az, hogy az ipari forradalom kezdetén a pénztőke és a gyáripár reprezentatív férfiai nagyon is nyugtalanító jelenségek voltak egy angol lord szemében. Az előbbieik között egyre nagyobb szerepet játszanak a nemzetközi hitelműveletek lebonyolítói, londoni pénzüzérek, a Citybe bevándorló külföldi bankárok. Elkezdődik az állampapírokkal folytatott üzlet. 1770 körül már a Goldsmid-testvérek, Benjamin és Abrahám, kezdenek vezérszerepet játszani, majd a német-holland eredetű Baring-bankház tűnik fel. A napóleoni háború eddig nem sejtett hatalomhoz juttatja e bankárokat. Kívül internacionális kapcsolatokat teremtenek, belül kisebb bankárok tömege gazdagodik meg a londoni pénzpiacon. E helyen minket ennek az új rétegnek társadalmi elhelyezkedése érdekel. Törekvésük általában a feudális Anglia felé irányul. Természetesen ez nem történik nehézségek nélkül. Az idősebb György király ellene van annak, hogy a bankárok politikai és társadalmi irányító szerepet nyerjenek. A folyamat azonban megkönnyíti a földnek, a birtoknak, a társadalmi érvényesülésre mindenkoron legalkalmasabb eszköznek megszerzése. A mobil tőke a háború alatt szívesen vesz örökbérletbe földbirtokot, hisz ragyogó agrárkonjunktúra kínálkozik a kontinentális zár okozta búzaáremelkedés következtében. A háború után viszont a földbirtok ára esik s a kisebb, tőkeszegény bérlő képtelen termelni a krízis idejében. Egyre inkább nő az angol nagybirtok és a mammutbérlők, e kisbérlők tömeges felvásárlói között sűrűn szerepelnek a meggazdagodott bankárok, volt hadseregszállítók, általában a pénztőke reprezentánsai. A birtok azonban politikai hatalmat jelent, mandátumok osztogatásának és elnyerésének lehetőségét. Így, különösebb társadalmi keverődés nélkül, a meggazdagodott Anglia társadalmának ez a része megtalálja a kapcsolatot a feudális Angliával. Gazdasági érdekeik is konzervatív irányba hangolják őket. Jellemző, hogy a Baring-dinasztia vezére elhajolva a whig iránytól, tory politika felé orientálódik, hisz a toryzmus külső és belső mozdulatlanságot hirdet, harcol a világforradalom réme ellen, ami a külföldre tőkét exportáló bankárok szemében nem megvetendő politikai attitűd. Így a pénztőke politikai karriereket, öszeköttetések teremtő egyéneket produkál, konzervatív földbirtokosokat hoz létre, de nem alakít ki új osztályt.

Egészen más a helyzet az ipari tőke embereinél, a gyári vállalkozóknál. A tizennyolcadik századi „homo novus“-ok társadalma alulról jövő, szerencsés üzlettel meggazdagodó gyárosokból áll, kik mun-

kásáik kiuzsorázásával, a feltalálók és technikai javítók durva kihasználásával gyűjtik a vagyont, növelik a gyár telepeit s gazdagodnak. Nemsokára ezek gyermekei mellett mihamarabb nagyobb műveltségű, erősebb kiképzésű réteg kerül a gyárak élére. A XVIII. század végén tehát már rendesebb gyártulajdonosok s nyomukban ügyesebb mérnökök, üzletemberek sűrögnek-forognak. A harmadik generációban pedig (úgy körülbelül a XIX. század húszas-harmincas éveivel kezdődőleg) Észak-Anglia ipari városaiban, Lancashire grófságában, az angol textilipar, a bányaipar új telepeiben határozott polgári öntudatú réteget látunk, mely a feudális Angliától meglehetősen elkülönülve él, eltérően a „beolvadó“ tőkekapitalistáktól. Ha középosztályról beszélünk, főleg erre a tehetős, gazdag, független rétegre gondolunk. Természetesen a középosztály kialakulásában szerepet játszott az a geográfiai tényező, hogy az ipari forradalom a feudális politikusoktól elhanyagolt Észak-Anglia területén fejlődő nagy városokban zajlott le. E területekről alig küldöttek képviselőket a parlamentbe, a feudalizmusnak tehát nem volt fontos e grófságok és e hirtelen fejlődött városok politikai kontrollja. Összefüggő területeken tehát nem volt külső akadály a polgárság kialakulásának. Földbirtokszerezésre sem igen csábított az ipari konjunktúra. A tőkekonzerválás legtermészetesebb módját abban találták meg, hogy a gazdagodó gyártulajdonosok a gyár kibővítésével, új gépek szerzésével, nagyobb raktár megteremtésével gazdagították gyermekeiket és ezzel konzerválhatták pénzüket. Nem úgy, mint a pénztőke tulajdonosa, ki földet vásárolt. Mindezekről eltekintve az angol disszidens szellem, az angol kálvinizmus, melynek a kapitalizmussal való kapcsolatáról az előző kötetben olvashatott az olvasó, erősen hozzájárult a középosztály kialakulás folyamatához. A középosztály-kialakulás előfeltétele, hogy az ipari társadalom ne olvadjon be, ne idomuljon egyéneiben a feudális társadalomhoz. A puritánizmus számukra itt abból a szempontból fontos, hogy meggátolta ezt a folyamatot. Hisz a feudális Anglia a hivatalos egyházhoz való hűséget jelenti. Az ipari foglalkozás javarészt puritán családok élethivatása. Ebben a szigorú puritán környezetben nem bírt csábító erővel annak a keveredés-, beszivárgás-, földbirtokszerezésnek gondolata, mely egy idegen és gyűlölt egyház dogmáinak elfogadásával és a puritán tradíciók feladásával járt volna.

Az ipari társadalomból alakult ki tehát a középosztály. Szellemben továbbőrzi az angol puritánizmus gondolatvilágát, a protestáns kapitalista szellemet, mely a gazdasági tevékenységben Istennek tetsző munka végzését látja. E réteg racionalizmusa, moralizá-

lásra hajló szellemi öröksége, továbbá az új iparosodási folyamat civilizatorikus önbizalma mihamarabb sajátos, korszerű angol polgári életfilozófiának, a középosztály missziós hitének kialakulásához, politikai demokráciához vezet s ismerete nélkül nem érhető meg a kontinens elvi liberalizmusától annyira eltérő angol szabadelvűség.

A tizenharmadik századból a tizenkilencedikbe masírozó angol polgárság a benthamizmus diadalzenéje mellett foglalta el a politikai hatalom sáncait, hogy aztán a malthusi tanok szellemi fegyverzetével védelmezze a meghódított gazdasági és politikai erőddet az ipari munkássággal szemben. Jeremy Bentham (1748—1832) világszerte ismert állambölcsész, valóságos orvosa a beteg társadalomnak, specialista alkotmányokban, képességeit a legkülönbözőbb kormányok veszik igénybe. Díszpolgára a forradalmi Franciaországnak s az ő elvei alapján akarják Sándor cár uralma alatt az orosz alkotmányt megreformálni. Világhírét sajátos tanának, az utilitarizmusnak köszönhetette, melynek értelmében a lehető legtöbb ember számára kell a lehető legnagyobb boldogságot biztosítani. Elméletének rózsaszínű szemüvege egészen más világlátásban mutatta a XVIII. század eszményeit: a demokráciát és liberalizmust. A forradalom túlzásai meglehetősen lejárátták ezeket az elveket. Bentham a súlyt már nem a felvilágosodás könyvszagú tétéleire, vagy az emberi jogok fellengző deklarációjára helyezte, hanem a szabadságot és a széles rétegek politikai tevékenységét az emberi élniakarás természetes követelményének fogta fel. Az elvont fogalomból így lesz ragyogó életérték. Gyakorlati természete eleve tiltakozik minden elvontság és erőltettség ellen. Szemében 1789 híres deklarációja „metaphysical work, the non plus ultra of metaphysics“. A természeti jogok rendszeréről sem nyilatkozik nagyobb áhítattal. A „szabaddá nyilvánítás“ jogi formalizmusa helyett az egyén nem szűnő, spontán tevékenységét sürgeti. Az állami beavatkozás az ő szemében nem terjedhet túl az élet és magántulajdon biztonságának védelmén. Minél kevesebb a törvény, a szabályozás, annál szabadabb az ember!

A demokrácia létjogosultságát tehát nem arra alapítja, mintha erre az egyénnek „veleszületett“ joga lenne, hanem a közboldogság megteremtésének hatalmas eszközét látja benne. Metafizikája egyszerű és optimista. A természet nem áll az emberi boldogulás útjába, ellenkezőleg, hatalmas szociális ösztönöket olt az emberbe és felruhazza a föld fiát az értelem pompás öltönyével, mely őt a boldogtalanság dermedtő hidegétől megóvhatja. Az ember boldogságra törekszik s a boldogságot egyszersmind minél nagyobb mértékben ki szeretné terjesz-

teni. Ha tehát több ember jut politikai jogokhoz, a közboldogság is nagyobb lesz. A demokrácia követelése így önkéntelenül is megszábadul az emberi jogokra való folytonos hivatkozás nyúgétól, mely érvelés a konvent s a szociális forradalom emlékét idézte volna fel. A közboldogságot tűzte célul a felvilágosodott abszolútizmus is, ideálja azonban a jóakarató uralkodó volt, kinek személyén keresztül ezt a legkönnyebben vélte elérni. Az új eszmeáramlat győzelmét ezzel szemben már a szociális egyének politikai aktivitására alapítja, eszményképe az embertársai javán munkálkodó ember, az „erős, ki nemzeteket hordoz szívében“.

E rendszer elemei nem újak. A boldogság már az antik eudaimonizmus legfőbb értéke volt. A szociális vonás pedig már a XVIII. századi angol érzés-filozófiában szerepel. Ami Bentham tanában teljesen újszerű: az élő generáció jólétének, mint főkövetelménynek bátor és megalkuvás nélküli szembeállítását a régi törvények lenyűgöző zsarnokságával. A múlt reménytelenül sivár pusztaságával szemben megfesti a jelen paradicsomát, melynek kapujához az egyedüli kulcs: a reform. Milyen magávalragadó és felszabadító hang ez annak a polgárságnak fülében, mely épp akkor vívja élet-halál harcát a burke-i, örökös múltra hivatkozó tradicionalizmussal! A híres *Book of Fallacies* lapjain a konzervatívoknak felel, amikor elmondja, hogy az élő zsarnokot kedélyhullámszerű, emberi ellágyulás és belátás esetleg megengesztelheti, annak a generációnak a sorsán azonban, mely a „megváltoztathatatlan törvény“ igájában sínylődik, semmi sem segíthet.

A régi törvény, a múlt béklyói ellen harcoló benthami filozófia tehát reformpolitikát hirdet, törvények átalakítását, széles rétegek politikai jogainak biztosítását. Ez megfelelt a polgári Anglia lelki hangulatának, hisz a polgárság is éppen a múlt berendezése, a feudális Anglia jogrendje ellen harcolt. Jórészt Bentham hatása következtében, a radikálisok sürgetése nyomán, kerül a politikai élet érdeklődésének középpontjába a választójog kérdése. Az ő szemükben ez a célravezető eszköz annak biztosítására, hogy az egyén megvalósíthassa a közboldogságot. Viszont a politikusok számára a választójog ügye a hatalom megszerzésére és biztosítására szolgáló eszközzé módosul. Az öntudatban és anyagi súlyban megerősödött polgár ugyanis eddig nem szólhatott bele az angol politika irányításába. A whig párt hatalmas erőforrást, értékes támaszt nyer, ha a polgárságot a választójogi javaslaton keresztül maga mögé sorakoztatja, sőt még a munkásság is hasznavehető szövetségesnek bizonyulhat a nagy küzdelemben, mert a híres agitátor, a nagy népszónok, Cobbet, a széles rétegekben is fel-

keltette a politikai érdeklődést. Ez a szempont annál fontosabb, mert Wellington kormányalakítása után a gazdasági bajok ismét kiújultak. Anglia nyugtalan volt, félt a forradalomtól. A polgári réteg elégedetlenkedett az új reakció miatt. Ha a munkásság politikai érdeklődését ki nem elégítik, könnyen megtörténhetik, hogy elégedetlenségük szociális lázadásban jut kifejezésre.

Ez a helyzet nyitja meg tehát az utat Bentham filozófiájának megvalósítása felé. Annyi mindenesetre megvalósulhatott ebből, amennyit a whig pártérdek az adott erőviszonyok között megvalósíthatónak tartott s amennyinél többet a középosztály javarésze sem kívánt. Az 1774 óta háttérbe szorult párt vezére, Grey lord és a fiatalabb képviselők megérezték, hogy az elégedetlenség forró légkörében megérhet a párt számára a hatalom isteni eledelének ízes gyümölcse. A hatalom megszerzésének előfeltétele azonban, hogy a párt úgy szerepeljen, mint a feltörő, középosztályá nemesedő ipari társadalom vágyainak és érdekeinek igaz képviselője. Polgári kapcsolatokra saját táborán belül a párt nem igen hivatkozhatott, hisz a híres Brougham (ki 1816-ban a középosztálynak a jövedelmiadó eltörlésének kiharcolásával a legnagyobb szolgálatot tette) és a fiatal Macaulay mellett, a pártnak egyetlen polgári származású tagja sem volt. Annál régebbi tradíciókkal büszkélkedhetett azonban a választójogi reform sürgetése terén. A múltban a whigek javasolták a választójog reformját és 1830—1837 között tartó uralmuk idején ők valósították meg az új választójogi törvényt. Ennek jelentősége abban áll, hogy biztosítja a polgári Anglia számára a politikai élet ellenőrzésének lehetőségét.

Az 1832 előtti választási beosztás és képviselőválasztás rendszere abban az állapotban maradt, ahogy a Tudorok és Stuartok korában volt. Időközben azonban lezajlott az angol ipari forradalom. Ennek következtében hatalmas eltolódások keletkeztek a lakosság elhelyezkedésében. Széles tömegek vándoroltak a városokba és új ipartelepekre, a forgalomból kieső agrárterületek pedig elnéptelenedtek, így néhány arisztokrata földbirtokos, mint a lakatlan területek birtokosai, javára kirívó aránytalanság támadt, a parlamentbe küldhető képviselők számát illetően, az ipari társadalommal szemben. Az angol népmozgalom iránya a városiasodás felé mutat. 1831-ben Anglia lakosságának több mint negyedrésze olyan városokban lakott, melyeknek lélekszáma húszezren felüli. A lakosság a városokban egyre szaporodik, az iparosjellegű területeken a lélekszám folytonosan nő. A mezőgazdaságban foglalkoztatott réteg számban egyre csökken. 1770-ben ezek száma Anglia egész népsűrűségének 40%-át tette ki,

1841-ben 26%-át. Azok a területek és városok, melyek a Wash-Sheverén-vonaltól északra fekvő textil- és bányaipar székhelyei, sűrűn lakott territóriumokká alakulnak, míg a déli grófságok végtelen birtokain gyérszámú lakosság lézeng. A XIX. század első három évtizedében a kimondottan iparosodó jellegű grófságokban a népszaporodás növekedése 71%, a mezőgazdasági jellegűeknél 41%. Azonban mennyivel több képviselőt választ a kihalt dél, mint a sűrűlakosságú, városodó észak. A statisztikai adatok néha szinte nevetséges számokat tüntetnek fel. A követküldési jog változatlanul megmarad olyan grófságban, mely egy-egy földesúr néptelen nagybirtoka, vagy hajdan sűrűn lakott kihalt város; 56 képviselőt összesen 200 szavazó választott s volt hat olyan kerület, hol egy-egy képviselő megválasztása három-három szavazó döntésétől függött. Anglia és Wales 513 képviselője közül 254-et ebben a korban kevesebb mint 11.000 ember választott. Az elhagyott területeken a feudális birtokosok, vagy állami hivatalok tulajdonképpen „kinevezik“ a képviselőt. 1816. évből származó pontos analízis szerint a szigetország parlamentjének 658 tagja közül 487 képviselőt „kineveznek“ közöttük 218-at 87 főür küld a parlamentbe. A választói jogosultságot ellentmondó törvények és helyi intézkedések kiváltságai szabályozzák. A szigetország tizenhat millió lakosából egy százalék, vagyis százhatvanezer ember a választó. A legnagyobb visszasságok közé tartozik, hogy a nagy ipari városok a parlamentbe képviselőt egyáltalában nem küldhetnek. Pedig milyen nagy lendülettel fejlődtek ezek ebben az időben. Javarészüket a XVIII. század ipari forradalma előtt jelentéktelen falucska volt, 1801 és 1841 között pedig lélekszámuk a következőképpen emelkedett: Manchester 35.000-ről 353.000-re, Leeds 53.000—152.000, Birmingham 23.000—181.000, Sheffield 46.000—110.000, Bradford 30.000—105.000, Halifax 63.000—131.000. Annak a grófságnak lélekszáma pedig, mely a textilipar főhelye (Lancashire), 1801—1831 között 692.931-ről 1,336.845-re emelkedett.

Ezzel a kirívó igazságtalansággal szemben a választójogi reform a polgári Angliának tett engedményekkel akart segíteni. Meg akarják szüntetni az ilyen aránytalanságokat, meg akarják szüntetni a teljesen választónélküli helyiségek követküldési jogát s rendezni akarják a választójog aktív gyakorlásának kérdését. A reformot természetesen a whig párt érdekeinek megfelelően akarják végrehajtani és biztosítani kívánják a feudális Anglia vezető szerepét még az ipari lakossággal szemben is. A proletariátus szegényebb rétegének választójogáról, az ú. n. általános választójogról komoly formában szó sincsen.

Az első reformbill el akarta venni a követküldés jogát hatvan olyan várostól, melynek kétezernél kevesebb lakója volt; negyvenhét kétezren felüli, de négyezret meg nem haladó lakosú város egy követet vesztett volna. A tervezet értelmében több ipari város két képviselőt, húsz város, mely eddig nem volt képviselve, egy-egy követet választott volna. E szerint a parlament mandátumainak száma hatvan-kettővel csökkent volna s az így is fennmaradó 57 mandátumnyereségen egyes angol grófságok osztozkodtak volna. E javaslatot azonban nem lehetett véglegesen elfogadtatni. 1831 április 22-én kiírták az új választást. A whig párt választási jelszava: minden változtatás nélkül meg kell valósítani a törvényjavaslatot. A választás a whig pártnak hatalmas többséget szerzett. Ennek megbízásából Russel lord július 7-én benyújtja az ú. n. második választójogi javaslatot, mely lényegében megegyezik az elsővel. Az alsóház ezt 367:231 szótöbbséggel elfogadja, a lordok háza azonban elveti. Az egész ország szinte forradalmi hangulatban tüntet a lordok ellen, félt, hogy makacsságuk forradalomra vezet. Az új király (IV. György [1820—1830] 1837-ig uralkodó utódja IV. Vilmos) kénytelen megfenyegetni a lordokat, hogy új tagok kinevezésével szerez a felsőházban többséget. Végül is a decemberben benyújtott — részben módosított — választójogi javaslatból lesz az 1832. évi választójogi törvény.

E hosszú parlamenti küzdelem után, népmozgalmak, gyűjtogatások és tüntetések közepette létrejött 1832-es választójogi reform végleges formájában 56 olyan helységtől veszi el a követküldési jogot, melynek lélekszáma kétezernél alacsonyabb. Ezek közül 55 eddig két képviselővel rendelkezett. Négy város négy követ helyett összesen csak kettőt küld s 30 olyan helység, mely eddig két követet választott, lakosainak száma 4000-nél kevesebb lévén, ezentúl csupán egy képviselővel szerepelt a parlamentben.

Egységes eljárást állapít meg az új törvény, a választójogi cenzust illetőleg is. A városi választók: a háztulajdonosok, illetve, akik évi 10 font házbért fizetnek. A grófságok választói: kik legalább 50 font évi birtokbért fizetnek, a bérlet azonban új keletű is lehet. Szavazati joggal rendelkezik e mellett minden olyan régi birtokos, kinek tehermentes birtoka évi jövedelme eléri a 10 fontot. Ilyen körülmények között a választók száma megháromszorozódik. Ez a választójog korántsem általános, hisz még a középosztályt sem juttatja anyagi hatalma és lélekszáma arányában az őt megillető politikai joghoz. Mégis megadja annak lehetőségét, hogy szélesebb polgári rétegek gyakorolhassák politikai jogaikat és ellenőrizhessék a politikai élet menetét. Véget

ért az a korszak, amikor a parlament csupán pár földbirtokos család politikai mérkőzésének színhelye. 1832 után a parlament olyan arénává alakult, melynek küzdelmeiben a feudális Anglia előnyökkel indult, ám a színjáték eddigi nézőjéből, a városi polgárból végre küzdőtárs lett. Eleinte a whig párté a többség, hiszen a körülbelül 70 tagot számoló radikálisok nélkül is fölénybe kerültek a torykkal szemben. Így az új választójogi törvény véget vetett a több mint félszázados, korlátlan tory uralomnak, az új párt uralmát mégsem szilárdította meg, de lehetővé tette a politikai választógazdaság rendszerének érvényesülését. Általában ugyanis a toryk választási győzelmét könnyítette meg az a választási eljárás, mely nem kívánt abszolút többséget, hanem annak biztosította a mandátumot, kinek a jelöltek közül viszonylag legtöbb szavazata volt. A tory jelölt gyakran kedvezőbb helyzetbe került, mint whig ellenfele, kinek szavazói közül sokat elhódított a radikális párt. Olykor természetesen választási paktumot kötöttek a whigek a radikálisokkal. Abban, hogy a konzervatív párt hamarosan ismét uralomra jutott azonban nemcsak a választási eljárásnak volt komoly szerepe. A whig korszakot, az úgynevezett polgári reform első etapját, bizonyos fokig kompromittálta a széles rétegek szemében a választójogi kérdés félmegoldása és az új antiszociális szegényügyi törvény.

Az általános elkeseredés forradalmi színezetű megmozdulásokra vezetett és már korán a tory politikusok malmára hajtotta a vizet, kik a whigeket szociális érzéketlenséggel vádolták. Még nagyobb baj volt az, hogy a whigek az államháztartás krónikus betegségével, az állandó deficittel sem tudtak megbirkózni. Egyoldalú adópolitikájuk a mellett a gazdagoknak kedvezett. Peel Róbert, a kitűnő jobboldali taktikus reorganizálta a tory pártot, megérteti a konzervatívok jórészevel, az ú. n. peelistákkal, hogy az új választójogot tényként kell elfogadni és a politikai küzdelmeket az új alkotmány sáncai között kell megvívni. Mérsékelt középpárt alakul ki Peel körül, megértéssel a reformok iránt és értékes ismeretekkel a pénzügyi kérdések terén. A Grey miniszterelnökségét követő Melbourne whig minisztériumát 1834 novemberétől 1835 áprilisáig e csoportra támaszkodva váltja fel Peel kormánya. Az 1835-ös választásokon a konzervatív képviselők száma 150-ről 270-re emelkedett (232 tulajdonképpeni konzervatív mellett kb. 40 Peel mellé húzó mérsékelt whig képviselővel) a kívánt többséget azonban mégsem érte el. Peel lemondott s az ügyeket Melbourne második minisztériuma vezeti 1841-ig, amikor ismét Peel került kormányra. Rendbehozza az állam anyagi helyzetét, bevezeti újra a jövedelmiadót, megalkotja az 1844-es banktörvényt, már 1842-

ben leszállítja a gabonavámokat s mérsékli a vámtarifát. Minthogy a gazdasági újjászervezés sikerült, eltörli később a gabonavámokat s döntő lépéseket tesz a szabadkereskedelmi követelmények teljes érvényesítésére.

Peel 1846-ig tartó uralmát az 1841-es választásokon a whig liberális, polgári reformiránnyal való elégedetlenség tette lehetővé. Anglia nem volt hajlandó elfogadni azt a politikai uralmat, mely túlságosan és egyoldalúan polgári volt. A mellett nyilvánvaló lett a polgári szellemnek bizonyos antiszociális, pesszimista színezete. Ez érvényesült a polgári reform korában, főleg a szegénygondozás, azaz a szociálpolitika megváltoztatásában és a kapitalista gazdaságpolitikában, a munkások számára hátrányos szabadverseny elvében. Ezt a magatartást a pesszimiztikus színezetű új polgári gondolat analízise magyarázza, melyhez az út Malthus tanításának ismeretén keresztül vezet.

A benthamista színezetű optimizmussal szemben a polgárság körében egy új mítosz keletkezett és hódított: Malthus pesszimista hitvallása. E szerint a természet egyáltalában nem harmonikus. Sőt, a polgárságnak ez az új istene kegyetlen és véres hatalom. Az emberi nyomorúságot nem a vagyonmegosztás aránytalansága, vagy a politikai berendezkedések gyatrasága, sem elavult káros törvények uralma hozza létre. A föld fiának boldogtalansága a természet „örök törvényének“ következménye. Ez okozza ugyanis az emberiség nagymérvű elszaporodását. Minthogy pedig ezzel nem jár együtt az élelmiszerek és egyéb javak hasonló mérvű növekedése, a földi lét szakadatlan küzdelem, örök létharc, „struggle for existence“. Így vonul be az azóta is annyit hangoztatott fogalom a kor tudatába. Mint életrajzában a modern biológizmus két alapvetője, Darwin és Wallace maga is bevallja, Malthus megállapításai bennük meglehetősen erős benyomást keltettek. Őket maga az alapvető törvény érdekelte, a kortársakat s a szerzőt a levonható politikai következtetések. Teória és gyakorlat között hamar kapcsolat támadt. A malthusi tanok alapján a polgári mítosz írástudói a természet félelmetes bálványát az angol proletáranyák gyermekáldásának feláldozásával akarják kiengesztelni. Malthus ugyanis a földhozadék és a szaporodó népesség növekvő élelmiszerfogyasztásának tényezőit a szegény néposztályok sorsának kérdésével kapcsolta össze. A termelt élelmiszerek mennyisége nem áll arányban a túlszaporodó népességgel. A szegénység, a háború, főleg azonban a nyomor pusztításai, nem írhatók tehát a hibás emberi berendezkedés számlájára, ez egyedül a természet örök védekezése a túlszaporodás veszedelme ellen.

Thomas Robert Malthus (1766—1834) statisztikai adatok és megfigyelések alapján jutott e következtetésre. Nem arról van szó a malthusianizmusban, hogy a földön egyszer, a jövőben, a túlnépesedés jelenségei mutatkoznak. E túlnépesedés állandó állapot, melynek következményei Malthus korában is megfigyelhetők. Malthus a proletariátus veszedelmes arányokban való növekedését mindenestre komoly aggodalommal figyelte. Tanában az emberi szabadság nagy értékének tisztelete és a maga módja szerint bizonyos humanizmus is kifejezésre jut. A nyomor ellen lázadó mob nyugtalanságának letörése az állam sorsának intézőit diktatórikus eszközök alkalmazására kényszeríthetik. Pedig Malthus lelkes híve volt a liberális gondolatnak. Ot, a protestáns papot, az emberi méltóság sorsa őszinte aggodalommal töltötte el. Látnia és tapasztalnia kellett, hogy e rettenetes nyomorban, a reménytelen szegénység állapotában mint aljasodik el és fajul hitvány állattá az Isten képére teremtett ember.

A tudomány azóta már megállapította, hogy Malthus korának növekvő népesedése a halandóság csökkenésére vezethető vissza, ez pedig a fejlettebb higiénia következménye. Malthus azonban a túlnépesedés okát a túlszaporodásban látja. Ő és a nyomán haladó „reformerek“ e jelenségért az angol szociálpolitikát, vagyis a szegénygondozás törvényét teszik felelőssé. Ez táplálja és menti meg az életnek az életképteleneket, sajátos rendszerével előmozdítva a nyomorgó szegény osztály ok túlszaporodását. Felfogásuk szerint a szegény törvényt meg kell szigorítani s feláldozva a jelen generáció éhezőinek egy részét, kell a másik, megmaradó rész megélhetését lehetővé tenni.

A keresztény természeti-jog tételei szerint az angol szegénygondozás évszázadok óta azt vallotta, hogy a társadalomnak a nyomorgó munkanélkülit és az éhező munkaképtelent meg kell mentenie. A tizennyolcadik század folyamán a szegénygondozás gyakorlati lebonyolításában sok visszaélésre alkalmat adó eltolódások jelentkeznek. Ennek következtében a szegénysegély tulajdonképpen hozzájárulás a munkabérhez. A szegénygondozó ugyanis bizonyos fix összeget juttat a munkásnak és azután tovább küldi munkát keresni. Ám az ipari telepeken és a nagybirtokokon csupán ezeket a gondozottakat foglalkoztatják, hisz ezek beérhették kevesebb napibérrel, mivel már a szegénygondozótól pénzt kaptak. Főleg a háború befejezése után, a krízis idején, jóformán szinte minden munkás mint szegénygondozott jutott keresethez, végtelen hátrányára a munka önértékének és tetemes kárára azoknak a rétegeknek, kik a munkanélküli adót fizették, hiszen így adójukkal a nagybirtokos, vagy iparos termelési költségeihez járul-

tak hozzá. A malthusiánizmus a szegénygondozás rendszerében főleg azt kifogásolta, hogy a segílyt a gondozottak, a családtagok száma után kapták. Erre vezette vissza azt, hogy a munkások korán és minden anyagi megalapozás nélkül kötöttek házasságot, szerinte nem volt jelentőség nélküli a körülmény, hogy a szülők a gyermekek száma arányában kaptak szegénygondozási segílyt. Közigazgatásilag a szegénygondozás rendszertelensége okozott sok bajt. A felügyelők minden eszközzel arra akarták rábírní a gondozottakat, hogy más területre menjenek lakni s így az illető egyházközség a tehertől megszabaduljon. Malthusi tanok teoretikusai, központosító bürokraták elégedetlenkedtek a szegénygondozás rendszerével, de természetesen az adót fizető jó módú emberek ítélték el legjobban azt a berendezkedést, mely hihetetlen magas adóterheket rótt az ország jobbmódú lakosságára. A szegényadó egyre nőtt:

Év:	Anglia és Wales népességszáma 1000-ben	Kiadások szegénygondozására 1000 fontsterlingben	Év:	Anglia és Wales népességszáma 1000-ben	Kiadások szegénygondozására 1000 fontsterlingben
1750	6467	689	1790	8.675	2567
1760	6736	965	1800	9.140	3861
1770	7428	1306	1810	10.370	5407
1780	7953	1774	1818	11.720	7890

A minden oldalról jövő panaszok következtében a parlament 1832-ben kilenc tagú bizottságot küldött ki a szegénygondozás megreformálását célzó törvények megalkotására. A bizottság több tagja Malthus legszorosabb hívei és tanítványai közé tartozott, az új törvény tételeiben tehát Malthus elmélete érvényesült. Igaz, hogy az 1834-es törvény formailag továbbra is azon a természetjogi alapelven nyugszik, hogy az állam kötelessége gondoskodni a munkaképtelenekről s az állam tartozik munkához juttatni a munkanélkülieket. A gyakorlati megoldásban mégis visszatérnek a munkanélküli és munkaképtelen ellátatlanok megkülönböztetéséhez. A munkások készpénzsegélyezésével űzött visszaéléseket teljesen a munkás hátrányára akarják megszüntetni. Elvül mondják ki, hogy a munkanélkülisegély élvezőit csak a munkaházakban szabad támogatni. Ott őket szigorú és kemény munkára fogják be, táplálékuk minimális, így a munkás ha csak lehetősége nyílik, mint szabad, nem „gondozott“ bérmunkás tengeti nyomorúságos életét, pusztul el alacsony munkabérek mellett a gyárakban, csak hogy meneküljön a munkaház rabságából. Nyomorúságos létének megsokszorozása sem jelenti immár a család munkanélküli

segélyének növelését, hanem csupán azt, hogy magzatja is ilyen félelmes munkaház lakója lesz. Ezek mellett az új szegénygondozó törvényben a malthusi elvek a szigorú elkülönítésben és a családtagok szétválasztásában érvényesülnek. A közigazgatási panaszokat a szegénygondozás felügyeletének (de nem intézményének) centralizálásával akarják kiküszöbölni, amikor Londonban székelő háromtagú bizottságot küldenek ki a szegényügy állandó ellenőrzésére.

A munkásság felháborodik az új reform miatt. A bizottság tagjait a szegénység „három tyannusának” nevezték el. A munkásírók szerint a szegényházak a szegénység fogházai, a modern kor Bastillejai. Hisz a szegénygondozás a kapitalista irányban fejlődő Anglia egyetlen szociálpolitikai intézkedése volt. Az elaggott, vagy becsületes munkában tönkrement munkás számára csupán a szegénygondozás keretei között volt elképzelhető az öregség sivár életlehetősége.

A választójogi és a szegényügyi mellett a harmadik nagy polgári reform a szabadkereskedelem bevezetése, a gabonavám leépítése. Ez nem érthető meg az angol középosztály sajátos, benthamizmus és malthusianizmus keverékéből kialakított kapitalista filozófiájának ismerete nélkül.

Szükséges optimizmus és megfelelő pesszimizmus keveredik ebben a rendszerben. A benthami optimizmus táplálja a polgárság aktivitását, a malthusi pesszimizmus viszont megnyugtatja háborgó lelkiismeretüket: ha reform tevékenységük nyomán nem fakad igazi boldogság, ezért a természet felel. Ennek az életfelfogásnak kapitalisztikus színezetét az adja, hogy a közboldogság etikai értékét azonosítják a polgári jóléttel, gazdagodással, anyagi civilizációval.

Ennek az elméletnek kialakulására Ricardo klasszikus nemzetgazdasági megállapításai hatottak döntő mértékben. David Ricardo (1772—1825), a tőzsdejátékon meggazdagodott holland zsidó bevándorló fia, a „homo oeconomicus” az elvont gazdasági ember gazdálkodásának „örök törvényei”-t akarja megállapítani. Gondolkozásra készíti a látvány, amint a deduktív nemzetgazdasági tételek e torzszülöttje a malthusi természet légüres terében fuldokol. A meggazdagodott bankár ifjú műveiből kiderül, hogy a munkás kérész életét csak a kapitalizmus napja derítheti fel mindaddig, míg a napfényt a természet (a malthusi értelemben vett „természet”) „örök törvényei” szerint az éjszaka sötétje, az alacsony munkabér, a nyomor fel nem váltja. Hogyan jut el ehhez a megoldáshoz (mely politikai téren a kapitalizmus érdekeinek megfelelő gazdaságpolitika sürgetésével kapcsolatos) a *Principles of Political economy and taxation* (megjelent

1817) szerzője? Szemében a munkateljesítmény csupán áru. Ennek az árunak természetes ára a munkás létfenntartási szükségletét fedezi, éppen hogy, tényleges piaci ára pedig az az összeg, melyért a tőkésék a munkások által kínált munkaerőt megvásárolják. Hogyan jön létre mármost ez a piaci ár? A feleletet Ricardo, a gazdasági liberalizmus és a malthusi tanok figyelembevételével adja meg. Ha kedvező körülmények, élénk termelés, liberális gazdaságpolitika, megfelelő értékesítési lehetőségek élénkítik a kapitalista termelést, akkor a munkabér nagyobb, mint amennyi a pusztá léthez szükséges, nagyobb mint a természeti ár. Ilyenkor érvényesül Malthus törvénye: a népesség sűrű szaporodása. Ez azután megnöveli a munkások táborát s a proletárok nagy tömegben jelentkeznek munkára. Az árukínálat bőséges, a munkabér tehát a természetes ár felé halad. A munkabér csökkenése időnként a természetes ár alá eshet, amikor a munkás már a létminimumot sem keresi meg. Ilyenkor nő a halandóság, csökken a lakosság száma, kisebb a munkakínálat, emelkedik tehát a kereslet s a munkabér. Ez a „szörnyű törvény“ (mint Lassalle elnevezte) az egykorú közgazdasági felfogás közkincsévé válik. Ricardo nem győzi eleget hangsúlyozni, hogy a munkabér a munkaerő iránti kereslettől függ. Ezt pedig az ország tökebősége és gazdasági életének fejlettsége szabja meg. Az állam tehát tekintszen el minden olyan zavaró beavatkozástól, mely a munkabérek terén a tőkésék számára kedvezőtlen helyzetet teremthet. A beavatkozás nem törheti át a malthusi törvény ércfalát, viszont veszélyezteteti és zavarbahozza a tőkéseket, megakadályozva ezáltal, hogy a természetes depressziót javulás kövesse. Ricardo a társadalmat három rétegre (agráriusok, tőkésék és munkások) bontva szemléli. Míg a feudális rétegben egy adott jogi helyzet természetlen haszonélvezőit látja, addig a tőkésék, gyárosok társadalmának, a széles néprétegek, a proletárok sorsának szempontjából, hatalmas szociális funkciókat tulajdonít. A gyáros, Ricardo szerint, hitelezi a munkásnak a munkabért, aktív tevékenysége folytán ragyoghat a munkásságra a jólét napja s csupán a természet örök törvényei s nem a gyárosok profitéhsége okozza, hogy e napot sötét éjszakák homályosítják el. Viszont az államnak ügyelnie kell arra, hogy mesterséges napfogyatkozást ne idézzen elő, a gazdasági életbe való erőszakos beavatkozással. Elméleti közgazdászok hatása alatt alakult ki a polgári középosztály szemlélete, melynek legmerészebb röptű mítosza: a szabadkereskedelem eszmevilága.

Ennek a légvárnak építőkövei különösképpen a realitások. Kiviteli adatok, melyek bizonyítják, hogy a szegény kontinens nem

vásárolja kellőkép az angol gyártmányokat; statisztikai kimutatások, melyekből kiderül, hogy a gabonavámok emelik az ipari termelés költségeit; kalkulációk, melyeknek tanulsága az, hogy a gabonavám eltörlése az angol iparcikkeket újra versenyképesé teszi, hiszen az olcsóbb áruk és a kontinens gabonakivitelének lehetővéválása megszakítják a kontinentális iparosodás fenyegető folyamatát.

Magában a nagy ábrándban mintha új alakban jelenne meg Napoleon elgondolása a világ gazdaság célszerű, új szervezetéről. Természetesen, az angol érdekeknek megfelelően, fordított előjelekkel. Cobden rendszerében már Anglia lesz a vezető ipari hatalom, mely ipari cikkekkel látja el a kontinenst, amely viszont agrártermékeit korlátlan mennyiségben szállíthatja a szigetországba. Ennek az elgondolásnak állt útjában elsősorban a védővamos politika. A szabadkereskedelmi irány hívei tehát a védővámok, főképpen pedig a gabonavámok megszüntetését követelték. Az angol belpolitika szempontjából ez a küzdelem igen jelentős és a polgári reformkor harmadik nagy vívmányát jelenti, az új választójogi törvény és a szegénygondozás reformja mellett.

Az 1815. évi gabonatörvény eltörlésére irányuló mozgalom története oly régi, mint maga a gabonavám. Az elszigetelt törekvések Cobden személyében találták meg a maguk leghivatottabb harcosát. Richard Cobden (1804—1865) manchesteri gyáros, fiatal éveiben bejárja Európát, a helyszínen tanulmányozza az angol ipar lehetőségeit. Kérlelhetetlen, „harcos“ pacifista, aki a szabadkereskedelmi irány diadalától a népek érdekeinek világszolidaritását és kölcsönös kielégítésén keresztül a világbéke megvalósítását reméli. Ő ad meghatározott tartalmat és ő talál megfelelő eszközöket a gabonavámok elleni küzdelemnek. A küzdelem taktikai lefolytatásához egyesületet, ligát alapít s így ahhoz az eszközhöz folyamodik, mellyel előtte és utána oly sokan oly nagy eredményeket értek el Angliában, ahol a XIX. század elején egy nagy angol történész szerint az egyesületi élet lépett a középkor elveszett szervezetei helyébe.

1836-ban egyes radikálisok gabonatörvényellenes asszociációt alapítanak, ez a tömörülés beleolvad a Cobden által két évvel később alapított Anti Corn Law League kereteibe. A liga rendkívül eredményesen veszi fel a harcot. Meggyőzi a közvéleményt a gabonavámok helytelen voltáról. Érveléseiben megtalálható persze a benthami dialektika: a közösség érdeke szenved a helytelen rendszer következtében. Az angol kapitalizmus ennek a hadjáratnak hatalmas költségeit szívesen vállalja, hiszen Cobden jóvondölése szerint úgy véli, hogy a termelés olcsóbb

lesz s a fogyasztóréteg a kontinens bevonásával jelentékenyen megnő. A propaganda költségei 1811-ig elérik a 10.000 fontot, negyvenkettőben már 100.000 font sem elég, a következő évben újabb 50.000 font szükséges, 1844-ben az angol ipari és kereskedelmi tőke a nagy cél érdekében ismét 100.000 fontos áldozatot hoz. A siker nem marad el. 1842-ben megint csökkentik a gabonavámokat, de ez nem elég. Az 1845-i rossz termés segítségére siet a küzdőknek, a harc elérkezett a döntéshez.

Az érvelés helyességéről a polgári Anglia nagyrésze meggyőződött. A nagyszabású propaganda és a kimerítő statisztikák megtették a magukét. A munkások azonban meglehetősen elkeseredéssel fogadták az érvelést, amely pedig az ő jólétükre is oly szívesen hivatkozott. Az 1832-es választójog és az 1834-es szegénygondozó törvény után ez lett volna a harmadik nagy polgári reform. A munkásosztály természetesen nem várt semmi jót ettől sem, hiszen a két előző a legnagyobb keserűséggel töltötte el. A sok statisztika számukra egyáltalában nem volt megnyugtató, hisz féltő volt, hogy a törvény létrejötte esetén majd statisztikák jelennek meg: olcsóbb a kenyér, le kell szállítani a béreket. A chartista mozgalom (l. a következő fejezet) utórezgéseit még érezhetők, nagyon élénk a választójog felett érzett csalódás és ezekben az években épülnek a szegény-törvény gyűlöletes munkafogdái. Mostanában szabadulnak a börtönükből a munkáslázadás vezetői, élükön O'Briannel, a nagy szónokkal és örök forradalmárral. A bennük felgyűlt keserűség heves szavakban tör ki Cobdennel és a manchesteriekkel szemben. A munkások tudják, hogy ezek a szabadkereskedelmi álmodozók egyúttal a szociálpolitikában nagyon is reális okokból állanak a munkásokkal szemben, a szabadverseny elvi alapján. Cobden barátja, Bright esküdött ellensége minden munkásvédelmi törvénynek. Ebben az ellenséges hangulatban élénk helyeslés közben mondja az egyik munkásvezér a következő szavakat: Ne hagyjátok magatokat másodsor is becsapni a burzsoáziától! Mit használt, hogy számukra a választójogot kiharcoltátok és mi lett a szép ígéretekből? Minden reform, melyhez segédkezet nyújtottatok, csak a kapitalisták érdekeit szolgálta. Ezeknek jelszava most: olcsó kenyér! A valóságban azonban azt gondolják: „olcsó béreket“. Tény az, hogy a propagandára fordított összegek jelentős része munkásvezérek megvásárlására s általában a polgárellenes munkásmozgalom leszerelésére kellett.

Ez részben sikerült is, úgyhogy a döntő harc kitörése idején a gabonavámok ellenében meglehetősen egységes front alakult ki. Sokszor emlegetett, izgalmas jelenet, amikor Cobden végre feláll a parla-

mentben és adatokkal támogatott hatalmas beszédben követeli a gabonavám eltörlését. 1846 június 25-én feszült érdeklődés fogadja a nagy küzdő szavait. A néhány év óta újra hatalmon lévő konzervatív párt premier minisztere, Peel, egy szót sem szalaszt el, jegyzeteket készít. Úgy látszik, Cobden érvei csakugyan visszaverhetetlenek. A szónók sikere rendkívüli. A beszéd végén itt is, ott is felhangzik: „erre Peelnek válaszolnia kell!“ Peel csak annyit mond, — válaszoljon aki tud. Zsebregyűri feljegyzéseit s kisvártatva, általános meglepetésre bejelenti, hogy módosítja eddigi felfogását. A gabonavámok eltörlése látszólag drámai körülmények között történt, a nagy reform megvalósításának lehetőségét azonban a konzervatív uralom szerencsés pénzügyi gazdálkodása biztosította. Peelék alatt ugyanis rendbejött az államháztartás, megszabadult a krónikus deficit betegségétől, nem volt égető szükség a gabonavámok jövedelmére, hiszen nemrég vezették be újra a jövedelmiadót, amely a polgári rétegeket eléggé megterhelte. Nem lett volna méltányos ugyanakkor fenntartani a feudálisok jelentős kedvezményeit. A toryzmus ebben az időben már eljutott a szociálisabb szemléletig, a konzervatív Anglia ekkor már megérett a szociális szintézisre. A konzervatív politikusok rokonszenve a szegényebb néposztály felé hajlik, amely viszont nem a toryk ellen lázadzik, mint a választójogi reform előtt, hanem az új tőkés társadalom és annak politikai exponensei ellen. A szegények és lázadók küzdelmes sorsát következő fejezetünkben ismertetjük.

HARMADIK FEJEZET

AZ IPARI MUNKÁSOK

A tory főurak és whig dzsentrik feudális, a homo novusok ipari és tőkéstársadalma mellett egy harmadik réteg is tengeti nyomorúságos életét a szigetország fejlődő gyáriparának egészségtelen munkatermeiben. Sűrű rajokban vándorolnak ide a mezőgazdasági krízis éveiben tönkrement kisbérlők s azok a parasztok, kik az ipari forradalom XVIII. századában még megmaradtak a nagybirtokon, de kiket a földesurak a textilkonjunktúra és a szernesfélék dekonjunktúrájának XIX. század eleji évtizedeiben azért űztek ki birtokaikból, mert szántóföldeiket a juhtenyésztés érdekében legelőkké alakították át. A legkisebb skrupulus nélkül mond fel például 1825-ben 15.000 paraszt-

jának a jótékonyágáról különben közismert Southerland hercegnő, hatalmas skóciai birtokain, a gyapjúárak emelkedésének utolsó évében. A mezőgazdasági krízissel szemben mintha csak a nagybirtok tudna sikeresen védekezni, a kisbérők tönkremennek és nem bírják a bért fizetni. E folyamat eredményeként az 1874-i statisztika már szinte teljesen a nagybirtok hazájának tünteti fel a szigetországot. Southerland hercege ebben az időben hétszer annyi földdel rendelkezik, mint 852.438 kisbirtokos együtt. E statisztika szerint az angol királyság termőföldjének kétharmad része 18.252 nagybirtokos birtokában volt és csak a hátralévő egyharmadon osztozott 1,200.000 kisbirtokos. E folyamattal egyidejűleg figyelhető meg az ipari proletariátus megnövekedése, melyhez Engels szerint 1844-ben az összlakosság kétharmad része tartozik. Orániai Vilmos idején a tulajdonképpeni Anglia hatodfélmillió lakosságának háromnegyed része még östermelő volt.

Ez az iparosodás! folyamat természetesen a XVIII. század közepén az ipari forradalom idejében kezdődött. Ám korszakunk eleje, a XIX. század első évtizedei, azok az évek, mikor a proletarizálódás a legerősebb. 1760-ban a gyapjúiparban 40.000 embert foglalkoztattak, de 1840-ben a munkások száma már 380.000 s ugyanakkor a pamutiparban 420.000 munkás dolgozik, kik közül 242.000 a nő és 80.000 a gyermek. Mint említettük, a napóleoni háborúk utáni agrárkrízis növeli az ipari munkástábor. A háború alatt ugyanis a szabad bérlők és parasztok proletarizálódásának régen megindult folyamata az agrárkonjunktúra következtében szünetel. 1815 után, mikor a kisbérő nem tudja fizetni a bérletet s mikor a nagybirtok egyre inkább tér át a juhtenyésztésre, növekedik a városokba tóduló szegénység nyomorgó tábora. Ezzel egyszerre mind a munkabérek is esnek. Ugyanezen évekre esik a hadsereg és a flotta állományának a háború utáni leszerelése, az általános „leépítés“. Az ipar termékeit a hadifogyasztás most már nem veszi fel, a külföld vámokkal védekezik az angol áru beözönlésével szemben, hisz a kontinens ipara a háborúban megerősödött. Az angol ipari és kereskedelmi kapitalizmus (mely fogalom különben gyakran egybeesik ezekben az időkben) értékesítési nehézségekkel küzd. Ezt az angol bér munkások fokozott mértékben érzik meg. A gyárak ugyanis megszüntetik a termelést, mihelyest raktáraikban az áru felhalmozódik. Ilyenkor a gyáros szélnek ereszti munkásait, kiknek számára a szegénygondozás rendszere nyújt valami segítséget. A tőke nyomorgó rabszolgáinak szomorú serege egyik helyről a másikra vándorol, munkát keresve, gyakran saját ajánlközásaival verve le a munkabéreket. Az ipari és feudális Anglia küzdelmének káros követ-

kezményeit is elsősorban a munkások érzik meg. Az agrárérdekeket szolgáló parlament fenntartja a magas gabonavámokat, az élelmiszerárak tehát nem esnek a szegény néposztály munkabércsökkenésének arányában. Az ipar nem győzi eléggé hangoztatni, hogy a változott körülmények között az angol áru a kontinensen csupán akkor versenyképes, ha a munkabérek alacsonyak. A feudális Anglia azonban nem veszi észre ezt az egyre hangosabb célzást és nem mond le önszántából az agrár-vámvédelelről. A nagybirtokos Anglia parlamentje segítségével, a gabonatörvénnyel védekeznek a háborús konjunktúra elmúlása után bekövetkezett helyzettel szemben, az ipari társadalom a proletár bőrére akarja fenntartani profitját. Magas élelmiszerárak mellett bizonytalan termelési periódusokban, nevetséges munkabérekért dolgozik az angol munkás. A tory Anglia nem siet a munkások segítségére szociálpolitikai téren, megmozdulásaikkal szemben pedig a megtorlás és fegyveres védelem állapotába helyezkedik. Pedig a munkásviszonyok rettenetesek. Hat-nyolcéves gyermekeket foglalkoztatnak áporodott levegőjű, minden egészségügyi berendezést nélkülöző gyárakban és a munkaidő 14 óra, de gyakran eléri a 16—17 órát is. Előfordul sokszor, hogy 3—4 éves gyermekek rendszeresen dolgoznak egyes gyárakban. Minimális iskolai kiképzés, vallásos nevelés és az erkölcsiség legegyszerűbb követelményei esnek áldozatul ennek a rendszernek. Az angol ipari proletariátus állati sorsban élő nyomorult embertömeg.

A század fordulópontján az angol munkásság a parlamenthez fordul nyomorúságos sorsa megjavítása érdekében. Több feljegyzés tanúskodik ezekről a petíciókról, amikor is nagyobb krízisek idején, vagy egyes konkrét esetekben a parlament segítségét kérik. A parlament azonban elutasítja magától azt a gondolatot, hogy beavatkozzék munkabér, munkaidő s munkásjóléti kérdésekben a munkaadó és munkás közötti viszonyba, általában a gazdasági termelés menetébe. Korán megtaláljuk a tipikus gazdasági liberális érvelést is: ha az államhatalom a munkaadó ellen lépne fel, az odamenne termelni, ahol nagyobb a munkáltató szabadsága, ahol nem avatkoznak a termelésbe. A menekülő tőke rémképét fejtegették, mint elkövetkezhető zavaró motívumot a munkások nyomorának kézzelfogható tüneteivel szemben.

A háború után véres tüntetések, vad lázadások vannak napirandén. Litlecourt és Ely vidékén „vér vagy kenyér“ felírású lobogókkal vonulnak fel a lázongó parasztnok. Huszonnégyet közülük halálra ítélnék és ötöt tényleg fel is akasztanak. Az északi szénbányák-

ban eladhatatlanul hever a szén s a munka szünetel. A bányamunkások Londonba vonulnak, hogy a régensztől segítséget kérjenek s magukkal viszik a kapitalizmus korának fekete gyémántját, mely e szomorú menetnek nem ékszere, hanem lázító szimbóluma. A kiéhezett bányászok szomorú sorát udvari tisztviselők tartják fel, kik megveszik a szünet... A Londonba vonulás gondolata itt is ott is kísért, ez a célja az 1817-ben Berkysshireben kitört lázadásnak, melyet azonban a kormányhatalom a vezér kivégzésével szerel le. A munkásmozgalmak mögött ebben az időben két politikai egyesülés áll. Az egyik az 1812-ben alapított Humpden-klub, mely továbbra is petíciókat akar szerkesztetni az éhes emberekkel. A másik a forradalmi megmozdulás felé hajtja a nyomorultakat. Ez a Spence-féle filantrópiái társaság, mely teljesen szélsőséges irányítás alá kerül. Tagjai államosítani akarják a földtulajdont. Embereik megjelennek a munkások gyűlésein s erőszakosságra tüzelik a tüntetőket.

A zavargások a háború után szinte állandósulnak. A régens ellen is merényletet kísérelnek meg. Végül is a parlament 1816-ban elfogadja a híres ú. n. négy törvényt, mely véget akar vetni annak az izgatásnak, amely a katonaság közé is befurakodott s mely nem riadt vissza merényletektől sem. E törvények szerint halálbüntetés jár a katonaság lázítóira. Ugyanilyen büntetés sújt minden olyan támadást, mely a régens ellen irányul, mintha az a király ellen történe. A harmadik törvény a gyülekezési szabadsággal visszaélve, deportálással bünteti az összeesküvőket. A negyedik pedig felfüggeszti a Habeas Corpus aktát. A polgári Anglia megrémül a helyzet komolyságától. A kevésbé radikális Humpden-klub tagjai közül sokan menekülnek s közöttük van egy Cobbet nevű fiatal újságíró, kire visszaérkezése után nagy feladat vár az angol munkásmozgalmak körül. A munkászavargások ugyanis nem csökkennek. 1819 augusztus 16-án igen komoly összeütközés támad a munkásság és az államhatalom között. Ez volt a híres peterlooi csata. A munkásgyűlések ünnepelt szónoka, bizonyos Hunt Henrik a manchesteri Saint Peter Fielden akar beszélni a munkásságot éfdeklő égető kérdésekről. A helyi hatóságok nem adnak engedélyt a meetingre, mégis 80.000 ember csődül össze a híres szónok meghallgatására. Hunt már javában beszél, amikor a rendőrbírák megparancsolják őrizetbevételét. A rendőrség, lovaskatonaságtól kísérve, utat tör a beláthatatlan tömegén keresztül, hogy a parancsot végrehajtsa. Pár embert elfognak, de midőn visszafelé kísérik őket a tömegén keresztül, veszedelmes tumultus támad. A katonaság kardot használ. Több mint tíz halott és 300 súlyos sebesült

marad a csatatéren, közöttük sok-sok asszony. Ezt az összeütközést nevezik peterlooi csatának a Waterlooi ütközet véres paródiájául. Mintha ez az elnevezés azt szemléltetné, hogy a büszke szigetország a világ zsarnokával szemben megnyerte nagy ütközetét, de saját szegényeivel szemben elvettette a béke csatáját. Szinte az egész közvélemény elítéli a fegyveres beavatkozást és azt a kormánypolitikát, mely a munkásmozgalmak letörésére besúgókkal, kémszervezettel és azsanprovokátorokkal dolgozik.

Peterloo után a helyzet pillanatnyilag javul. Erre az időre esik, mint már említettük, a canningisták kormányalakítása, akikkel egyidejűleg a belügyi kormányzat szakít az eddigi rendszerrel és nem alkalmaz a munkássággal szemben olyan vasszigort. A szabadságjogok újabb engedélyezése az érdeklődést inkább politikai területre vezeti. Ebben a légkörben történik, hogy az Angliába visszatérő Cobbet tevékenységének hatása alatt a munkásság állásfoglalása megváltozik és szinte egészen a chartista mozgalomig a forradalmi megmozdulások és tömegmozgalmak eszközei helyett támogatja a radikális polgári erőknél belpolitikai természetű tevékenységét. A kezdetben tory érzelmű, később radikalizálódó Cobbet, az erőstollú újságíró olcsó politikai ropirataiban és folyóiratában, főleg a híres Weekly Political Register-ben azt hirdette, hogy nem a gazdasági fejlődés szükségszerű következtében, hanem a létező politikai berendezkedések természetes visszasságai miatt oly keserű a munkásság sorsa. Nem a gépek okozzák a nyomorát s munkás és munkaadó közötti viszony előnyösen változtatható meg, ha a munkásság az általános szavazati jog elnyerésével politikai hatalomhoz jut. Ebben az esetben a radikális érzelmű polgársággal együtt elseperhetik azt a tory rendszert, mely a parlamenti és egyéni korrupcióval tönkreteszi az országot. Cobbet szemében az egész toryzmus nem más, mint Anglia kifosztására irányuló érdekszövetkezés, a felső osztályok hivatalnoktagjainak, magas fizetés mellett, szinekurákat biztosítanak és a gabonatörvényekben a tory parlament nemzeti ajándékot szavaz meg saját osztályának. Ilyen és ehhez hasonló méltánytalanságokkal szemben az a parlament fog majd sikeresen eljárni, melynek képviselőit általános választói joggal választják meg. Ilyen gyakorlati megfontolások alapján jutott el az angol ipari munkásság a szociális forrongás állapotából az általános választójog parlamentáris követeléséig. Cobbet agitációja az angol munkásságban a politikai érdeklődést keltette újra fel.

A parlamenti whigek leplezetlen örömmel nézték a hatalmat birtokló toryk küzdelmét az ellenzéki érzelmű kisemberekkel és munká-

sokkal. Ez az ellentét már korán megszerezte számukra értékes partnerül az ipari munkásság széles tömegeinek ellenzéki hangulatát. Rejtélyes kapcsolatok, különös összeköttetések jöttek létre a munkásmozgalomban szereplő vezérek, valamint a radikális és whig politikusok között. Igaz ugyan, hogy épp a whigek járultak hozzá a jövedelmiadó eltörlésével a közvetett adózás behozatalához, amely a közszükségleti cikkekre kivetett adókkal a szegény embereket leginkább sújtotta, a tömegek felé azonban azzal érveltek, hogy a tory többség a gabonavámokkal nehezíti meg a kisemberek életét. A közérdeklődés középpontjába a gabonatorvény került, míg a whig reformkormány pénzügyi tehetetlensége után 1842-ben az újjáalakított konzervatív párt élén álló Peel kormánya a közvetett adókra alapított rendszert meg nem változtatta. A huszas évek elején a toryk még nem voltak képesek és hajlandók ilyen elhatározó lépésre. Szegénység és középosztály egyaránt toryellenes volt s egyaránt sürgette a választójog reformját, mást értve természetesen kiterjesztésének mértéke felől ez, mint amaz.

Az ipari munkás Anglia nagy tüntetéseket rendezett a választójogi reform érdekében. Utána azonban a munkásságot a legnagyobb csalódás érte, a whig politikusok kijelentik, hogy a választójog kiterjesztéséről Szó sem lehet. A munkáslapok árulásról beszélnek, a szónokok elkeseredetten támadják a whigeket s a szegénygondozás „reformja” után általában a polgári Angliát is. A harmincas-negyvenes években fellépő munkásmozgalom a polgári reform korának e két alkotása feletti keserű csalódás érzelméből táplálkozott. Felbomlott a whig-munkásfront s az eddigi szövetségeseiből a legnagyobb ellenségek lettek. A 30-as évek vége felé a munkásmozgalom egyik szónoka a következő jellemző beszédet mondotta: „Hat-hét évvel ezelőtt ugyanezen a helyen harcoltunk azért, amit akkor szabadságnak tartottunk. Egyesültünk akkor azzal a burzsoáziával, mely saját politikai jogaiért küzdött. Kiharcoltuk számukra a politikai szabadságot és azt hittük, hogy a polgárság hálából segíteni fog rajtunk, hogy kiharcoljuk a széles néposztályok jogait is. Azonban a polgárság rúdul becsapott és a legaljasabb módon cserben hagyott bennünket. Most újra fellépünk egész tömegünkben, saját erőnkkel megvalósítjuk régi terveinket és most győzni fogunk!” Ennek az önerőre hivatkozó tömegmozgalomnak neve a chartizmus. Az elnevezés onnét származik, hogy a munkásság hat pontból álló követelményeit egy új alkotmánylevelében, a nép alkotmánylevelében, a „People’s Charterében” szövegezték meg. A mozgalom bölcsőjét egy 1836-ban létrejött kisebb londoni munkástömörü-

lés keretében kell keresnünk. A szociálreformer Owen hatása alatt álló Lovett megalakítja a London Working Men's Association-t 1836-ban. E tömörülés a munkásosztály intelligensebb és tehetősebb részét egyesítette s nemsokára beadja 1837-ben petícióját a parlamenthez a választójog reformja érdekében. Ebben a beadványban az új választójogot a munkásság szempontjának megfelelően bírálják. Rámutatnak a még mindig fennálló visszasságokra, többek között arra, hogy tizenöt képviselő szavazóinak száma kevesebb, mint 200, ötvenhárom pedig kevesebb, mint ezer választó szavazatával választottak meg. A kezdetben mérsékelt irányú egyesülésnek sikerült a petíció benyújtása idején a polgári radikális elemek támogatását megnyernie. Itt szerepel először a People's Charter kifejezés, ám nem ez az 1837-ben elkészült petíció lett a történelmi nevezetességű alkotmánylevél, hanem egy pár hónappal később ugyancsak eme körből származó törvény javaslati szöveg. Az 1837-es választásokon ugyanis a londoni munkástömörülés felhívást intézett a munkásság barátaihoz, hogy a választásokon azokra a jelöltekre szavazzanak, akik „a nép alkotmánylevelének” hat pontból álló törvényjavaslatát magukévá teszik. Ebben az időben s a következő év tavaszán már szerte cirkulált a The People's Charter hat követelése: 1. általános, a nőkre is kiterjedő választójog; 2. titkos választás; 3. napidíjak az alsóház tagjai számára; 4. megszüntetése mindazoknak a követelményeknek, melyeket anyagi téren ki kellett mutatni a képviselőjelölteknek; 5. arányos választói kerületi beosztás; 6. évenkénti parlamenti választások. A chartista mozgalom eszközei szinte túlhaladják az angol társadalmi megmozdulások méreteit. Munkásparlament gyűlik össze, mely 1,280.000 aláírással eléltott kérvényt ad be a parlamenthez az alkotmánylevél elfogadása érdekében. Ennek sorsa az elutasítás, minek következtében a mozgalom egyre radikálisabbá válik. A munkásparlamentben összecsapnak a mérsékelték és túlzók, konvent alakul a munkásság körében. Hatalmas tömegmozdulások fenyegetik a polgári Anglia békéjét. A munkások elkeseredése elsősorban a whigek, általában a középosztály ellen irányul. Az 1841 nyarán tartott képviselőválasztásokon már a toryk támogatására szólítja fel a nép barátait a börtönbe zárt munkásvezér O'Connor. 1842-ben újra megkísérik petíció segítségével megmozdítani az angol parlamentet kívánalmaik érdekében, de követelésüknek ekkor már egy általános sztrájk megszervezésével akarnak nyomatékot adni. 1842 augusztus 12-én szólította fel a radikális vezetőség a munkásokat az általános sztrájkra, azonban ez hamar összeomlott.

Növekedik a munkásság radikalizálódása. Owen, a meggazdagodott humánus gyáros merész szociálpolitikai elképzeléssel, termelő szövetkezetekkel akart segíteni a munkásság helyzetén. A kapitalizmus diszharmóniáját akarja enyhíteni, s messze Amerikában munkásközösségeket, szociális telepeket alapított Új Harmónia elnevezéssel... Az angliai munkásság azonban kitart a politikai mozgalom elve mellett, noha 1842 után úgy látszik, hogy a chartizmus aláhanyatlak. 1848 forradalmi eseményeinek hatása alatt újabb kísérletet tesznek politikai elképzelésük valóraváltása érdekében. Hatalmasnak ígérkező felvonulásukat Wellington herceg csapatai és 170.000 londoni polgár tartóztatja fel. Önmaguk erejével nem tudnak segíteni a helyzeten. Az igazi szociális szintézist és az 1867-es általános választójogot a magasabb és polgári körök ama nemzedéke fogja megvalósítani, mely a XIX. század első felének szociális bírálataát megszívlevle gondolkozott a birodalom és a szegénység helyzetéről.

NEGYEDIK FEJEZET

ANGOL SZOCIÁLIS KRITIKA

A pirostéglás, igénytelen külsejű angol házak látszólag nem változtak. Barátságos szobák, mindenütt a legnagyobb egyszerűség. A külső pompát nem kereste az angol polgárság, mely ebben az időben minden erejét az anyagi jólét megszerzésére fordította. De ezek a szolid falak védelmet nyújtottak, otthont. Az otthonon kívül maradt minden, ami veszélyt, kalandot és bizonytalanságot jelentett. Ide tért meg a szorgalmas gyáros, a messze Indiákkal merész üzleteit lebonyolító kereskedő, vagy a szegény középeurópai államok adósságleveleinek birtokosa, a tőkés. A falakon képek, az angol vidék távlatos tájai, olykor itt-ott legelésző tehének, karcsú agarak, kitenyészített versenylovak. A könyvespolcon a biblia mellett érzelmes olvasmányok. És különös, társadalmi kérdéseket boncolgató kötetek, a népesedéstánról, a szegénygondozás revíziójáról, vagy hasonló, egyáltalában nem üdítő témákról.

A falakon függő képekről a természet mosolyog, a falusi élet idillikus ábrázolásai semmit sem sejtetnek a természet zord kegyetlenségéből, amiről oly behatóan értekezik Mr. Malthus. A másik gentleman, a ház gazdájának lelkiismeretét talán meg is nyugtatja a

természet reménytelen kegyetlenségének tudata. Nem az ő gyári rendszere, alacsony munkabére, külföldre küldött tőkéje, vagy gabonavámja okozta a nyomort, hanem kívül álló tényezők, a zord természet. Zavartalan öntudattal nézheti tehát a falusi tájképeket. Lassan azonban újabb képek kerülnek a régié mellé. Constable művein feltűnik a fény és árny antagonizmusa, Turnéméi pedig a néző egyszerre szembeállít a természet és az új erők okozta komor problémákkal. Bevonul a művészetbe Stephenson találmánya, a mozdony. Gépek, gőzhajók s a modern élet egyéb produktumai jelentkeznek az idillek helyén. Az optimista napsugár és az emberek közé valami idegen elem toladott. A vásznról nyugtalanság árad, a képek hatása drámai, a mozdony szikrát szóró kéményében, a gázlámpa sárgás lángjában új fényforrások tűnnek fel.

A fiatalok új könyveket olvasnak. Az írók mintha csak kiszakadtak volna az egyszerű, védett otthonokból s kint bolyongnának a fenyegető természet ezer csapdája között, vállalni kezdték ezt a védetlenséget s lázadoztak a maguk módján valami ellen, ami sehogyan sem volt jó, előbb a feudális világ önzése, majd az új társadalom szívtelensége, azaz a polgári világ berendezésének szociális igazságtalanságai ellen.

A modern angol irodalom a szociális ellentétek fény- és árnykülönbségeit élesen, a turneri izzás drámaiságára emlékeztetve ecseteli. Két Angliát rajzol, egyik oldalon a jólét, bőség és hatalom, másik oldalon minden nyomorúság és szenvedés. Amott, akik felelősek ezeknek nélkülözéseikért, emitt birtokukról kiűzött, szabad farmerek, yeamenek, a felszálló szénüsttől kormos munkások, 12 órai munkára befogott, sápadt gyermekrabzolgák.

A sok rokoni élek között, Byron, vagy Shelley írásaiban már a felfokozott szociális érzelmek tüze izzik, odadobott mondataik mögött az új idők új lobogása vetíti fényeit és árnyékait. A fény és árnyék változása élesen elkülöníti egymástól e két lobogó költőnél a két nemzetet, a two nationst: a szegényt és gazdagot. Ez a mélységes rokonszenv szinte hősi fényben állítja honfitársai elé a népet, még akkor is, ha lázad! 1812-ben hangzik fel a Westminster ősi falai között Lord Byronriak, a felsőház tagjának beszéde. Egy lázadás leverése volt napirenden. „A nép volt az, mely titeket szülői házatokban kiszolgált és földeiteken dolgozott. Ez a nép töltötte meg hadihajóitokat és végtelen seregbe tömörülve ez tette lehetővé, hogy Anglia az egész világgal szemben felvegye a küzdelmet . . .” — vágta oda lordtársaihoz Byron. Kíméletlen szavakkal bélyegzi meg a munkások lázadását letipró vezetőket s az egész feudális Angliát, mely a lázadáshoz mene-

külökkel szemben az erőszak fegyveréhez folyamodik, a kardhoz, holott „a kard az elképzelhető legrosszabb argumentum az emberi törekvésekkel szemben/4 Ugyanez a George Noel Gordon Byron, (1788—1824) mint költő, hasonló nyíltsággal ábrázolja a földbirtokos Angliát, a „Bronzkor“ híres strófáiban, leleplezi őket, hogy szemükben Napóleon és Európa, háború és béke csupán a föld jövedelme, a rente, vagy gabonavám szempontjait jelentik.

A kor fékezhetetlen lendületét a szociális kritika területén leghívebben Percy Bysshe Shelley (1792—1822) lázadó lírája tükrözi. Hiába küzdött Malthus vitáiban a múlt század gondolatvilágát védelmező Godwin optimizmusa ellen, ez a szinte anarchizmusig hajló optimizmus nem egykönnyen hagyta magát legyőzni. Shelleyben, minden idők legnagyobb angol költő-lázadójában tovább élnek az illúziók, hirdelve, hogy a földi lét nyomorúságainak kiküszöbölése igenis az emberen múlik. Meggyőződése, hogy az emberi nyomorúságért nem a természet felelős, hanem igenis a hatalmasok gögje s a gazdagok önzése. Híres költeményében, a peterlooi csata hallatára keletkezett *Mask of Anarchy*-ben, nemkülönben kéziratban maradt prózai művében, a *Philosophic View of Reform*-ban határozottan megbélyegzi a haladás kerékkötőit. A feudálizmus is szociális betegség, bár nem tagadható meg bizonyos nagyvonalúság attól a rendszertől, amely a múltban a szegény és gazdag viszonyát szabályozta s volt valami nemesség abban, ahogy a gentleman szegény jobbjára tekintett. Ezzel szemben teljesen sivár látvány az új gazdagok csoportja, vagy éppen a polgári Anglia malthusi szelleme. „Az új nemesség . . . ügyvédek, adószedőkből, igazgatókból, uzorásokból, börzeágensékből és hasonló urakból áll.“ A legszorgosabb kutatás sem találhat ezeknek tevékenységében olyasmit, ami a lélek nemesebb rezdüléseivel függne össze. Ha ennek az új arisztokráciának életmódját nézzük, az ellenük érzett felháborodás nehezen talál mentőkörülményre. Ezek az emberek esznek, isznak, alszanak, az idejük fennmaradó részét pedig kínos ceremóniákkal, vagy hazudozásokkal töltik ki. A malthusianizmus! A polgárság filozófiája méltó az ő híveihez. Ha Malthus általános morális követelményként állítaná az emberiség elé orvosszerét, a gyermekáldás korlátozását, úgy érdemes volna arról vitatkozni. Szociális szempontból legalább nem lehetne szemrehányást tenni a rendszer megalkotójának. Sajnos, azonban a polgárság körülrajongott bölcse a korlátozást kizárólag a szegényekre „korlátozza“. A gazdagok azonban népesedhetnek, ahogy kedvük tartja. A tanács így frivol támadássá válik a szociális erkölcs legegységesebb törvénye ellen.

A malthusi elmélet másik sebezhető oldalát Shelley az érzelmi kötelékek terén fedezi fel. Vaskos tudatlanság szerinte megfelelkezni arról, hogy a Malthustól annyira kárhóztatott korai házasságkötés, a családi összetartozandóság milyen pozitív értéket jelent érzelmi következményeiben. A munkást a társadalomhoz kapcsolja és megóvjá attól, hogy kóbor lázadó legyen. Ez a kiinduló pont, innen indul meg a nagy támadás a polgári Anglia filozófiája ellen, mely egyoldalúan értelmi, az érzelmi momentumot teljesen kikapcsolja. Ugyanez a gondolat válik a leghatásosabb eszközzé konzervatív részen, vagy az angol szellemiség egy tekintélyes táborában. Íme Dickens, senki sem vetheti szemére, hogy szótlanul megy el a sötét nyomor szenvedései, a szociális igazságtalanságok mellett. De a legkomorabb képek mögül is átvilágít az emberi szeretet, a jóság éltető napjába vetett hite. Milyen hatalmas erőt jelent minden művében a tiszta érzelem, amely szinte csodákra képes, korrigálja a körülmények és a természet számtalan hibáját és végül derűs harmóniába oldja fel a keserű disszonanciákat. Twist Olivér boldogsága, a jók diadala s a gonoszok büntetése megnyugtató elégtételt nyújt a szenvedő embernek.

Ha Dickens felfogása nem is egyezik mindenben lázadó író-társainak hitvallásával, magatartása az érzelmi elem jelentőségét illetőleg mindenesetre jellemző. Egyoldalú értelmi irányzat ridegen méricskélő képviselőivel szemben két hatalmas írói egyéniség és egy világjelentőségű mozgalom vette fel a harcot. A két író Coleridge és (ar)lyle, a mozgalom az ú. n. oxfordi irány.

Sámuel Taylor Coleridge (1772—1834) kalandos életű, különös egyéniség. Költőtársával valamikor ideális köztársaságot akart alapítani Amerikában, de megmaradt az elméletnél. Anyagi gondok, családi bajok és meghajszolt idegek áldozata, az ópiumszívás rabja, mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy társadalmi elgondolásait ez a kiváló művész világos tisztasággal és belső meggyőződéssel ne hirdesse. Szellemét Burke-n iskolázta. Keményen bírálja a liberális individualizmus atomizálását, e helyett kiépíti organikus államelméletét. A bajokért nem okolja a természetet s az emberiség tökéletes erkölcsi megújulásáról álmodozik. A kapitalizmus embere tulajdonképpen homo oeconomicus, akinek legfőbb gondja a piaci árak és az elérhető haszon. Minthogy a felvilágosodás szelleme a polgári társadalomban megvalósult formájában komoly értékeket fenyeget, ezzel szemben a konzervatív szempontokat kell érvényesíteni. Meg kell tartani a szociális tagozódás rendjét, melyben a magasabb osztályokra magasabb kötelességek hárulnak. Itt Coleridge közeledik a

tradicionalizmus bölceletéhez. Munkatársa és barátja, Southey Robert dolgozta ki 1829-ben a liberális industrializmus éles kritikáját.

Thomas Carlyle (1795—1881) a másik nagy gondolkozó. Apostoli lélek. Skót különc. Irtózik a verstől, nem törődik a stílussal, a lényegre keresi, az ember sorsát boncolja. A racionalizmussal szemben az érzelmek szociális funkcióját hangsúlyozza. A Francia forradalom története (1837) lapjain bontja ki társadalomtanát. A nagy francia forradalom Coleridgenél, mint a francia, vagy német tradicionalistáknál már-már a hitetlen XVIII. század nagy történelmi gaztetteként szerepel. Carlyle a forradalomban többet lát és a tömegek lázadásánál, vagy jellemtelen „forradalmárok” gonoszkodásánál. A forradalom véres eseményeiből metafizikai épületet emel a maga különös, rapszódikus stílusában. Az elvi alap itt nem a hitetlenség szelleme. Sőt, mint valami istenítélet, olyan ez a nagy földindulás. Büntetés a magasabb társadalmi osztályok számára, melyek szociális kötelességeikről megfélemedtek. Ugyanez a felfogás nyilvánul meg a jelenkor szemléletében. A szegény és gazdag között örökös harc dúl, melynek láttára lehetetlen megtagadni a nincstelenség élethez való jogát, vagy napirendre térni a vagyonos osztály mulasztásai felett. Carlyle az idealista filozófiai irány híve, az angol szociális áramlat hatása alatt óvakodik a metafizika és szociálpolitika összekeverésétől. Úgy látja, hogy a század vezető osztályainak mulasztásaiért nem lehet századok „szellemét” felelőssé tenni. Hiszen a problémák csak a felső rétegek felelősségérzetével és mély szociális belátásával oldhatók meg. Végtelen tévedés, ha a munkaadó azt hiszi, hogy eleget tett kötelességének azzal, hogy minden munkás órabéréért pontosan kifizette s mélyen megalázó inzultus az emberi munka szentségével szemben Ricardo tana, mely csupán az árut látja benne. Az állam nem lehet liberális alakulat, vagyis széteső emberatomok tömege. Az izolálódás emberi szenvedést teremt. Az egyén kétes értékű szabadsága helyett a hierarchia és alárendelés nemes formáinak megvalósítása a magasabb etikai cél. Ebben a rendszerben azonban a felső rétegeknek szociális érzelmük mélységével és kötelességteljesítésük komolyságával kell tündökölniük.

A harmadik jelenség: egy egész mozgalom. Ez is reakció az érzelmi egyoldalúsággal és polgári materializmussal szemben. Néhány ifjú anglikán lelkész, élén Newmann oxfordi plébánossal, a későbbi katolikus bíborossal, felvette a küzdelmet a rideg materializmus és a hit érzelmeinek hiánya ellen. Íme az érzelmi mozzanat harmadik megnyilvánulási formája, Coleridge tradicionalizmusa és Carlyle szociális

színezetű idealizmusa mellett. 1833-ban fogalmazza meg Cable „National Apostasy” című híres művében az oxfordisták társadalmi hitvallását. Azt kívánja, hogy az egyház álljon élére annak a mozgalomnak, mely a kor értelmi rendszereivel szemben a lélek misztikus erőforrásaiból, annak érzelmi erejéből táplálkozik.

A XIX. század elején fellépett angol szellemi reakció hatása úgy Angliában, mint a kontinensen, bár különböző, de rendkívül értékes eredményeket hozott. Byron nemzedéke nemcsak végtelen bátorsággal, hanem megkapó realizmussal is bírálja az angol szociális helyzet visszasságait. Bár a századeleji realizmus gyökereinek bővebb vizsgálata kívül esik tárgyunk keretén, fel kell hívnunk a figyelmet mégis az összehasonlító egyetemes irodalomtörténet egy értékes megállapítására. Az ú. n. angol romantika Byronja a német szellemi életben éppen a romantika ellen küzdő fiatal nemzedékre hat. Ha a német romantika lényegét a komoly harctól való visszahúzódásban és annak irrealizmusában látjuk, akkor nem csodálkozhatunk Byron hatásán az ellentétes táborban, hiszen ő éppen saját osztályostársai ellen vívott bátor és kockázatos küzdelmet.

Sokkal nagyobb jelentőségű azonban ezeknek az új szellemi áramlatoknak hatása magában Angliában. Az angol idealista irányok kritikája a modern kapitalista társadalom hibáival szemben szintézist teremtett a konzervatív érzelmi tényezők és a szociális aktivitás között. A század elején még teljesen antiszociális beállítású feudalizmus immár egyetért szociális érzelem tekintetében a társadalmi kérdések bátor felvetőivel, az írókkal. Ez az új generáció már távol áll az egyoldalú észemberek önzésétől. A pirostéglás egyszerű családi házak szobáiban különös gondolatok, nyugtalanságok és valami nemesebb felelősségérzet állt szemben az otthon védettségében zavartalanul éldogélő és vagyongyarapító apákkal.

HATODIK RÉSZ

A HÁBORÚS- ÉS BÉKEGAZDALKODÁS PROBLÉMÁI

ELSŐ FEJEZET

A NAPÓLEONI GAZDASÁGPOLITIKA ÉS A KONTINENS

NAPOLEON kontinentális értelemben vett jó európai kívánt lenni gazdasági téren is. Mindenekelőtt azonban jó francia volt, a régi Bourbonok merkantilista francia gazdaságpolitikája szerint. Mindezeknek megfelelően védővámokkal akarta függetleníteni a kontinentst a brit gazdasági élet uralma alól és ugyanakkor kedvező anyagbeszerzési lehetőségekkel és mesterséges értékesítési eljárásokkal Franciaország gazdasági hegemóniája alá törekedett azt helyezni. A napóleoni korszak háborús gazdalkodásának jellemzésében, a békés évtizedek gazdasági viszonyainak megismerésénél, elsőrendű fontosságú az iparpártolás és a kontinentális gondolat szerepe. A napóleoni gazdaságpolitika célja az, hogy Franciaország a kontinentst ipari termékekkel elláthassa. Az ipart tehát racionálisan ki kell építeni. Mindaz, ami ebből a tervből megvalósult, nagy mértékben előmozdította az industrializálódás folyamatát Franciaországban, amit viszont e téren megvalósítani nem tudott, akkor amikor az angol versenyt kizárta, az lehetővé tette bizonyos korlátok között a kontinens többi országainak ipari fejlődését.

Franciaországban elsősorban a forradalom okozta gazdasági sebek gyógyítására volt szükség, Napoleon figyelme tehát erre irányult. A francia luxusipar a nemesség kivándorlása következtében vásárlási krízisben szenvedett, a forradalom véres éveiben sokszor a jómódú feudális ipari vállalkozók is elpusztultak, az asszignáták kora után rendezésre és stabilizálásra várt az ország pénzügyi helyzete, a forradalmi állapotok után a polgári konszolidáció útjára kellett lépni. A lyoni selyemipar a forradalom előtt 12 ezer szövöszéket foglalkoztatott, a forradalom egyes éveiben ezeknek száma alig éri

el a négyezret. Napoleon uralkodásának vége felé a szövöszékek száma már 15.500 és a lyoni selyem piacra talál Olaszországban, Németországban, a Balkánon, sőt eléri az Egyesült Államokat is. Az egész korszak ipari fellendülését legjobban a kőszénfogyasztás növekedése jellemzi. (1794-ben 250 ezer tonna, 1812-ben 840 ezer tonna.)

A nagy iparosodási folyamat sikerét természetesen nem lehetett csupán a forradalom okozta pusztítások eltüntetésével biztosítani. Az átgondolt gazdaságpolitika, annak szinte világpolitikai jelentőségű méretei, számos megfelelő eszközt követeltek. Ilyen az olcsó ipari hitel megteremtése, az államháztartás egyensúlyának helyreállítása. Nagy építkezések s megrendelések révén közvetlenül is pártolta a francia ipart, elősegítette ennek felvirágozását a Napoleon által is szívesen láttott belső vagyonosodás folyamata is. A jómódú hivatalnok-osztály, a külföldi háborúkban meggazdagodó tábornokok, épúgy élénkítették az ország gazdasági vérkeringését, mint a falujába visszatérő közkatonai vásárlásai. A tőke hadisarcok és bírságok révén is özönlött az országba.

Valóságos tervgazdálkodás indult meg ebben a korszakban. A racionális eljárás szempontjai érvényesültek az ipari tanácsadói kamarák felállításánál. Ezek a kamarák majd minden nagyobb városban figyelemmel kísérik az üzemeket és gondoskodnak arról, hogy ahol szükséges, akár kölcsönök segítségével is új ipari telepek létesüljenek.

Az új műhelyekben a termelést a gépek munkája növeli, ezen a téren a francia géniusz számos jelentékeny találmánnyal tűnt ki. De mindent megtettek az angol ipari találmányok franciaországi értékesítésére is, előmozdítva az angol hadifoglyok, hozzáértő műszaki emberek letelepedését. A francia feltalálók sorában oly kiváló jelentőségű Jaquard (született 1752-ben Lyonban, meghalt 1834-ben) 1805-ben készült el első szövöszékével s a kezdet nehézségei után, az 1810-ben feltalált ú. n. Jaquard-szövőgéppel forradalmasította a szövőipart nemcsak országában, hanem egész Európában. Halála évében Lyonban 30 ezer ilyen gép volt üzemben és 1840-ben például Magyarországon is alkalmazták találmányát. Nagyjelentőségű még a kémiai iparban Berthollet gróf számtalan találmánya és korszakalkotó munkássága.

A tervgazdálkodás nemcsak Franciaországban érvényesült, a ki-felé irányuló gazdaságpolitika arra törekedett, hogy a világbirodalom érdekszférájába tartozó országok ipara ne jelenthessen a francia ipar számára komoly veszélyt. Ennek a birodalmi gazdaságpolitikának egyik megnyilatkozási formája a francia uralom alá került, új területek ipari versenyének lehetetlenné tétele. A hatalma alá került ide-

gen gyáripart félgyártmányok előállítására akarta kényszeríteni, hogy a hasznot a francia ipar fölözze le. Legjellemzőbb erre az olasz királyság területén követett gazdaságpolitika. A virágzó olasz selyemgyártást oly módon teszi ártalmatlanná, hogy az ipari nyersanyaga Franciaországba való behozatalát vámpolitikai intézkedésekkel rendkívül megkönnyíti, a francia selyem ezáltal olcsó lesz és versenyképes.

Amilyen mértékben erősödött Napoleon hatalma a kontinensen, olyan mértékben vélte megvalósíthatónak alapvető elképzelését a francia ipar érdekében: a francia iparpártolás merkantilista hagyományain túlmenő, kontinentális rendszer megteremtését, egy grandiózus kontinentális tervgazdálkodás megvalósítását. Ilyen eszközökkel folytatta Napoleon Anglia ellen a küzdelmet.

A forradalom pusztításainak pótlása, a tervszerű birodalmi iparpártolás első szakasza után megkezdődik a napóleoni háborús gazdaságpolitika következő hadművelete, az úgynevezett kontinentális zár, amely a francia uralom alá tartozó területeken valóságos önblokáddá válik. Ez a francia háborús gazdálkodás offenzív korszaka. Szomorú kísérőjelenségei: a francia kolóniák elvesztése, az angol flotta tevékenysége következtében az ipari nyersanyag-készletek kimerülése, a tengerentúli kereskedelmi kapcsolatok meglazulása, sőt elvesztése. A nyersanyaghiány meggátolja a francia ipar oly mértékű fejlődését, hogy az a kontinens ipari szükségletét is elláthassa. A francia természettudomány hősi küzdelmet indít azoknak a nyersanyagoknak pótlására, melyeket eddig a messze gyarmatokról importált. Egyik legizgalmasabb fejezete ennek a heroikus küzdelemnek a cukornád pótlására irányuló erőfeszítés. A cukornád hiánya következtében a cukorárak rohamosan emelkednek, a forradalom kezdetén 1 kg cukor ára egy frank, 1809-ben 8—10 frank. Valóságos versenyfutás kezdődik tudósok, feltalálók és kalandorok között. A célba Delaiser érkezik, akinek a császár személyesen nyújtja át a becsületrendet, amikor sikerül répából előállítania cukrot. Egyik napról a másikra ragyogó konjunktúra látszik megindulni. 334 cukorgyár alapítására adnak engedélyt. A valóságban azonban csak 158 gyár dolgozik s az előállított cukor minősége sem teljesen kielégítő.

A kontinentális zár elrendelését a francia ipari körök nagy örömmel fogadják. Ennek hatása azonban annál kedvezőtlenebb az államháztartás helyzetére és a kereskedelemre. A vámbevételek természetesen rohamosan csökkennek. Az uralkodót ez arra kényszeríti, hogy 1813-ban a következőket jelentse ki: „Igaz ugyan, hogy ellen-

feleinket annyira kell gyöngíteni, amennyire csak lehetséges, az államnak azonban elsőrendű szükségletei vannak, élnünk kell és gazdasági létünk céljára vámbevételekre van szükségünk.“ A francia gazdaságtörténet elsősorban e vámbevételek rohamos csökkenésére mutat rá, amikor magyarázatot keres arra, hogy Napoleon miért volt kénytelen az angol ipar ellen indított gazdasági offenzívát néhány év múltán enyhíteni. A gazdasági visszavonulás endogén francia tényezőit ebben a körülményben tényleg megtaláljuk, hisz Franciaország vámbevétele 1806-ban 51.2, 1809-ben 11.6 millió frank. A császár tehát 1810 januárjában 40%-os felár alkalmazásával megengedi az eddig kitiltott angol áruk behozatalát.

A kontinentális zár kísérő jelenségei tehát kereskedelmi téren meglehetősen kedvezőtlenek Franciaországban, nem lesz rózsásabb a helyzet a franciákra nézve, a kontinens gazdasági fejlődése következtében sem.

Míg Franciaországban az ipari és kereskedelmi tőke érdeke ütközött össze, addig a kontinensen a védvám bevezetését követelő ipari államok állnak szemben a szabadkereskedelem elvét követő országokkal. Az utóbbiak vagy azért voltak ellenségei a kontinentális zárnak, mert kereskedelmi tevékenységből éltek (pl. a Hansa-városok), vagy azért, mert gazdasági életük a mezőgazdaságon nyugodott (pl. Spanyolország), végül azért, mert a napóleoni gazdaságpolitika létalapjukat fenyegethette (pl. Oroszország). Ezek az államok szemben állottak a kimondottan ipari államokkal (Belgium, Rajna-vidék, Szászország s Berg, azaz Németországnak Belgiumhoz közel eső része), amelyek eleinte örömmel üdvözölték a kontinentális zárt. A kontinens belső piaca körül azonban további ellentétek mutatkoztak. Ezek az ellentétek eleinte abban kerestek megoldást, hogy képviselőik Párizs-hoz fordulnak, ahol a francia óhaza eminens érdekeire hivatkozva nyersanyagot, piacot követelnek. Mintha egy kontinentális merkantilizmus jelentkezne, mintha egy nagyszabású tervgazdálkodás körvonalai bontakoznának ki, amikor az érdekek kiegyenlítése és kielégítése céljából minden oldalról a központhoz fordulnak. A kapitalizmus fejlődéstörténetében ennek a kontinentális egység gondolatnak iparosító hatása egyáltalán nem jelentéktelen. A kontinens ipari körei eleinte örömmel üdvözlik az angol ellenes gazdaságpolitikát, azonban mekkora lesz az elkeseredésük, amikor látniuk kell, hogy az angol versenyt a francia váltja fel. Ez a francia belső verseny csökkenti a kontinentális industrializálódás menetét. Amellett a tervgazdálkodás természetéből következő ellentétek kiéleződnek. Minden rétegnek valami

külön kívánsága van, amely nem teljesíthető a maga egészében, a többiek rovására. Ezek a kívánságok éppen a kontinens gazdasági egységébe vetett hit következményei, egyszer a cseh és szász textilesek akarnak észak-olasz területekre posztót szállítani, máskor a nyugati német acélgyárosok kívánják nehézipari terméneiket Franciaországban elhelyezni, vagy pedig a belgák textilgépeiket Nápolyban eladni. Amíg Napoleon büszke arra, hogy a kontinens gazdasági jótévője, amíg az angol terminológia lassanként kontinensnek kezdi nevezni Európa nem angol gazdasági területeit, addig ezen a kontinensen éles ellentétek alakulnak ki, veszélyeztetve ipari téren a rendszer előnyös következményeit. A kontinentális háborús gazdálkodás legjellemzőbb következménye tehát az iparosodás folyamata, mely főként a francia ipar fellendülésében jelentkezik. Azonban súlyos nyersanyag utánpótlási nehézségek mutatkoznak, a kereskedelmi tőke helyzete romlik és a kontinentális kereskedelem elveszti gyarmati összeköttetéseit és az európántúli piacokat.

Amikor az ipari magánvállalkozás ilyen lényeges változásokon ment át, ugyanakkor — Franciaországot kivéve — a kontinensen általában a háborús évek szinte megoldhatatlan feladatok elé állítják az egyes államháztartásokat. A kincstár kimerül, a háborút folytatni csupán súlyos kölcsönökkel, sőt gyakran kétségbeesett inflatorikus eszközökkel lehetséges. Napoleon általában nem folyamodik kölcsönhöz, hiszen függetleníteni akarja magát a pénzpiactól. A többi államok azonban kénytelenek magánbankárok kölcsöneit, vagy az angol kincstár anyagi segítségeit igénybevenni.

Úgy az iparosodás, mint az államháztartás terén a legnagyobb erőfeszítéseket látjuk, ez a fokozott lendület nagyjelentőségű mozzanatot a kapitalizmus fejlődéstörténetében. Ez a fellendülés mezőgazdasági téren sem marad el, ahol egy háborús agrárkonjunktúra körvonalai bontakoznak ki a szemesgazdálkodásnál s az állattenyésztésnél. A hadbavonult seregeket élelmezni és ruházni kell és a mezőgazdaságnak ki kell elégítenie az iparosodás következtében növekedő belső fogyasztást.

Természetes, hogy a háborús gazdálkodás és a konjunkturális lehetőségek nagymérvű vagyonosodásra vezetnek. A kontinensen a gazdasági egység kialakulása, az iparosodás jelensége mellett ez a vagyonosodás, tőkefelhalmozódás mind olyan mozzanatok, melyek a fejlődés irányát a kapitalizálódás felé vezetik.

MÁSODIK FEJEZET
AZ ANGOLGAZDASÁGI ÉLET FEJLŐDÉSÉNEK IRÁNYAI

A háborút követő békegazdálkodás problémáinak ismereténél nem mellőzhető a szigetország háborús gazdálkodásának rövid áttekiütése. Az átmeneti évek kontinentális agrárkrízise összefügg például a háborús angol agrártútermelést követő gabonatörvénnyel, az angol tőkeexport, vagy a szabadkereskedelmi irányzat nagymérvű megerősödése pedig nem függetleníthető a londoni pénzpiacnak, illetve a kereskedelmi kapitalizmusnak a háborús konjunktúra alatti fejlődésétől.

A világtörténeti perspektívák szempontjából az angol háborús gazdálkodás lényeges mozzanatát abban látjuk, hogy az angol kereskedelem, bár a kontinens piacát sem vesztette el teljesen, (a forgalmat csempészúton bonyolította le) mégis új utakra tért akkor, amikor kiépítette messze világtájak felé a maga nagyszabású kapcsolatait, mindjobban közeledve a világ gazdasági eszmény megvalósításához, illetve az angol kereskedelmi világhegemóniához. Tehát ugyanakkor, midőn a kontinens részben megközelítette a kapitalistagazdasági fejlődés olyan fokát és lehetőségeit, amelyek a kontinentális gazdasági egység fogalmát jelentették, az angol kapitalizmus közeledett a világ gazdaság eszméjének megvalósítása felé. Ezt a folyamatot az angol ipar nagyarányú fejlődése tette elsősorban lehetővé.

Az angol ipari forradalom már a XVIII. században jelentős előnyt biztosított a szigetország iparának, a másik nagy előny pedig abban nyilvánult, hogy ez az ipar a háború alatt — midőn a hadsereg j felszerelése, a flotta igényei s a kontinentális szövetségesek ipari megrendelése nagy konjunktúrát teremtettek — nem küzdött ipari nyersanyag-beszerezés nehézségeivel. Az ipari forradalom szerepét dokumentálják Anglia kereskedelmi forgalmának adatai. Amikor az angol behozatal 1701-től 1801-ig, 1,985.868 fontról 56,010.732 fontra, tehát terjedelmének körülbelül huszonnyolcszorosára emelkedett, ugyanakkor a kivitel 23.253 fontról 5,406.510 fontra, tehát tehát több mint kétszázszorosára emelkedett. A nyersanyagellátás zavartalan menetét és az ipari termelés szinte hihetetlen mértékű háborús fejlődését mutatja viszont a nyersanyagbevitel statisztikája. A nyersgyapotbehozatal adatai szerint a behozatal súlya 1790-ben 31, 1799-ben 43, 1801-ben 56, 1804-ben 61, közvetlenül a háború be-

fejezése előtt pedig 123 millió font. A vasérc ipari termelése 1788-ban 68.000 tonna, 1796-ban 125.000 tonna és 1810-ben immár 300.000 tonna.

Ilyen belső feltételek következtében fokozódott az a fejlődés, amely az angol ipart a XIX. század folyamán szinte vetélytárs nélkül vitte az ipari monopólium boldogító állapota felé. A kiviteli statisztika beszédes számadatai az ipari termelés hihetetlen arányú fokozódását mutatják, ugyanakkor azonban nem világítanak rá az angol kereskedelem világokat behálózó kapcsolataira, amelyek az ellátott terület tekintetében hasonló rohamos ütemben fejlődnek az ipari termelés méreteivel. Az Atlanti-óceánt keresztül-kasul átszelő angol kereskedelmi hajók nyersanyagokkal táplálták az angol gazdasági élet lüktetését. Az ipari nyersanyagszükséglet nagy részét Amerika látta el. Anglia tengeri hatalma biztosította magának a háború alatt az amerikai, főleg délamerikai piacot. Az ipari forradalom után a luxus-cikkek tömegcikkekké váltak, a fontos gyarmatárúk: a cukor, a tea, a kávé, dohány forgalma rendkívül emelkedett. E mellett a távoli országok Angliából szereztek be a gyapotszövetet, amely a meleg égöv alatt könnyű, mosható voltánál fogva háttérbe szorította a gyapjúszövetet. E szükséglet nagymértékű, fokozódása indokolja az Angliába irányuló nyersgyapotbevétel emelkedését és a gyapotfeldolgozó ipar nagyarányú fejlődését.

A tengerentúli angol kereskedelem fejlődésére jellemző, hogy míg 1806 és 1814 között a külföldre irányuló francia kereskedelem 933 millió frankról 585 millióra süllyedt, addig az angol kereskedelem 68 millió fontról 79 millió fonton felüli összegre emelkedett. Ebből az Amerika felé, de nem az Egyesült Államokba irányuló angol kivitel 1805-ben 7,800.000 font; 1808-ban 16 millió font és 1809-ben 18 millió font sterling értékű. Az Egyesült Államokba kivitt áruk értéke 1805-ben 5,241.000 font, 1808-ban 11 millió font. Az Ázsiába szállított áruk értéke kb. 3 millió font sterling, míg a kontinens felé irányuló export értéke az 1805-ben kivitt 13,650.000 font-ról 1814-ben 26,800.000 fontra emelkedett. Mialatt tehát a számadatok tanúsága szerint az angol kereskedelemnek az európán kívüli piacok felé irányuló hódító lendülete teljes sikerrel járt, ugyanakkor az európai piac sem veszett el, sőt az angol ipar a kontinensen is fokozni tudta kivitelét.

A merkantilizmus önellátó rendszere tehát ilyen körülmények között elvesztette létjogosultságát. Pedig Anglia még a háború után is ebben a rendszerben élt. A békeévek elején azonban már megkezdő-

dik az átalakulás. Az angol államférfiak nagy megértéssel foglalkoznak Smith szabadkereskedelmi eszméivel, e mellett a gyakorlati követelmények szerint lépésről-lépésre bontják meg a külkereskedelem terén a fennálló merkantilista intézkedéseket, melyek akkor már, a folyton fokozódó termelés és külkereskedelem számára kényelmetlen megkötöttséget jelentenek. A belföldre vonatkozó intézkedések sorában jelentős az ú. n. tanonctörvény eltörlése (1814), miáltal az ipar belső fejlődésének utolsó akadályai is elhárult. Külföldi viszonylatban a legfontosabb lépés a merkantilizmus korából fennmaradt hajózási tilalmak enyhítése. A londoni kereskedők már 1820-ban hangoztatják, hogy Anglia gazdasági életét csak a szabadkereskedelem biztosítása virágoztathatja fel, hisz a védvamos rendszer természetsszerűleg együttjár a külföldi államok elzárkózásával az angol iparcikkek elől. Ebben az időben a protekcionizmus rendszere következtében a forgalom csupán a szigetország és a gyarmatok között volt teljesen szabad. A gyarmatok a maguk termékeit csupán angol hajók útján és csupán az anyaországba szállíthatták, viszont áruikat is kizárólag Angliából szerezhették be. A háború után az angol ipar és kereskedelem hatalmas fellendülése idején, amikor az angol ipartermékek kiválósága és nyersanyagbeszerzés szervezete révén az angol ipar minden védelem nélkül, ármsz}7 is már szinte vetélytárs nélkül állt, az angol kereskedelem ki akarta terjeszteni forgalmát az egész világra. A hajózási törvények reformja, a szabad kikötők létesítése azt célozta, hogy a megkötői ísegek eddig fennálló rendszere feloldódjék és a szabad forgalom. majd a kölcsönösség alapján az idegen gyarmatok piacát is bekapcsolja a terjeszkedő áruforgalomba. Cromwell hajózási törvényeit 1822—24 közt megváltoztatva, mintegy száz jelentős áru számára szabaddá teszik az utat az angol gyarmatokba, ugyanakkor pedig elvben szabaddá lesz a gyarmatárúk forgalma Európa többi állama felé is.

Amikor Anglia az ipar és kereskedelem szabad forgalmát gátló utolsó akadályok leépítését is megkezdi és a szabad kereskedelem eszméjét hangoztatja, ugyanakkor a mezőgazdasági termelés érdekében éppen az ellenkező irányban halad. Az agráriusok kiharcolják a külföldi gabona behozatalát szinte tökéletesen megakadályozó gabona-törvényt. Ezzel a kontinentális agrárkrízis súlyosbításához nagymértékben hozzájárulnak. Ennek az iránynak érvényesülését két lényeges tényező teszi lehetővé. Az egyik régebbi keletű, de a világháború alatt erősödő gazdasági folyamat, amely a szigetország mezőgazdasági termelése számára konjunktúrát teremtett, a másik az angol belpolitikai helyzet a XIX. sz. elején, amely az angol parlamentben a feudális,

agrárkörök domináló fölényét biztosítja. Az agrárkonjunktúrát a belső fogyasztás növekedése már régóta növeli, hiszen az ipari forradalom alatt a népesség növekszik, fogyasztóképessége emelkedik. 1750 és 1800 között a mezőgazdasági termelés nem tudja kielégíteni a növekvő belföldi szükségletet s az eredetileg gabonaexportáló állam, mely például 1741 és 1750 között évente 850.000 quarter gabonát szállított külföldre, 1773 és 1792 között már évi 430.000 quarter behozatalra szorult. A fokozódó gabonaszükséglet hozzájárult a mezőgazdasági termelés átalakításához, a nagybirtok, melynél az állattenyésztés szempontjai döntöek, teljesen magába olvasztja a kisebb parasztbirtokokat. A megnövekedett háborús fogyasztás idején korlátozódik a gabonabehozatal, a gabonaárak felszöknek és 1797—1820 között 3.3 millió acrenyi földterülettel gyarapodik a nagybirtok megművelt része. A búza ára emelkedik. A termelést racionalizálják, a kontinensen is népszerű Young propagandája nyomán, aki az angol haszonelvi gazdálkodás leglelkesebb hirdetője.

A fejlődés ilyen iránya befejezi a szabad birtokos parasztosztály megszűnésének az előző kötetből ismert folyamatát, amelynek egyrészt megfosztja a birtokától a racionalizált agrártermelés, másik részét pedig a hatalmas léptekben előrehaladó ipari termelés munkásává teszi. Az ipari kapitalizmus gócpontjai, a városok, a földnélkülivé vált parasztlakosok és kisbérletűek nagy tömegeit szívják fel magukba. Ugyanakkor pedig a nagybirtok képviselői foglalnak helyet az angol parlamentben. Természetes, hogy érdekeik védelmében mindent elkövetnek. A háború befejeztével megindul az olcsó külföldi gabona rohama a szigetország ellen, a gabonaárak esnek, a súlyos agrárkrízis összes tünetei jelentkeznek. A feudális parlament védekezik. Eltiltja a külföldi gabona behozatalát, abban az esetben, ha a belföldi búza ára a 80 shilling alatt áll. A gabonatorvény, Corn Law — 1828-ban történt átalakításokkal — érvényben marad a század közepéig, a gabonaár mégis süllyed. A válság a gyengébb existenciákat tönkre teszi, így többek között azokat a bérletűeket is, akik a háborús fellendülés idején magas bérösszegben állapodtak meg. A szántóföldek egy része parlagon hever. A nagybirtok valahogy átvergődik a válságon, főleg az állattenyésztés révén, a kistermelők azonban elvéreznek, a mezőgazdaságban végleg a nagybirtok lesz az uralkodó forma.

A háborús termelés következtében a kapitalizmus is nagy nehézségekkel küzd, a belső piac befogadóképessége csökken, a munkanélküliség növekszik, a pénzügyi politika is megnehezíti a boldogulást. Az angol kereskedelem el akarja helyezni a felhalmozott ipari készle-

leket, ami valóságos dömpinget jelent a kontinens számára. Így a kontinens gazdasági egyensúlyát Anglia részéről fenyegető veszélyek közül az egyik az ipari verseny, a másik az angol gabonavám, mely talán még a kontinentális zárnál is szigorúbb mértékben zárja el Európa mezőgazdasági termelése előtt a kivitel útját. Ez a helyzet fokozza a kontinentális agrárkrízist, amelynek során újabb tényező jelentkezik, az orosz búzadömping, a deficitese államháztartások vezetői pedig rettegve néznek a jövő elé.

A fejlődésnek induló kontinentális iparosodás megtorpan az angol verseny miatt és kérdéses, hogy marad-e még ilyen körülmények között egyáltalában gazdasági létjogosultsága. Az államháztartások nemcsak a háborúban előre elköltött, de meg nem lévő összegek súlya alatt roskadoznak, hanem a gazdasági krízis folytán még a normális igényeknek sem tudnak megfelelni. A háborús időben keletkezett polgári vagyonok nem lettek volna elegendők az iparosodás előmozdítására, nem is szólva arról, hogy az államok nem vették volna adózás formájában ezeket erősen igénybe, a hivatalnok osztály hiába őrizte volna a XVIII. század általános emberi eszményeit, a gazdasági anarchia mindent elsöprő áradata, esetleg hosszú időre minden értéket és eszmét elsöpréssel fenyegethetett volna.

A kontinentális gazdasági életnek ebben a zűrzavaros káoszában hatalmas kérdőjel mered vezetők és vezetettek, agrártermelők és ipari rétegek elé, melyik az az út, amely ebből a bizonytalanságból a konszolidáció felé vezet. Anglia eljárása lesz a döntő. Ebben a helyzetben szinte sorsszerű és a fejlődésnek rendkívül érdekes új irányt szabó ténye volt az angol kapitalizmus magatartása, amely a háborús évek konjunktúrája alatt a szigetország pénztökéseinél felszaporodott hatalmas összegeket a kontinensen helyezte el. Mialatt ugyanis az angol államháztartást a nagyarányú háborús költségek meglehetősen igénybe vették és pénzügyi nehézségek elé állították, ugyanakkor a londoni pénzpiac a maga zárkozott, óvatos üzleti politikájával rendkívül stabil képet mutat. Az eladósodás és az infláció az angol államháztartás esetében természetesen éppúgy jelentkezik, mint a kontinens államainál. Az angol kincstár 1792. évi állami kiadásainak összege 18 millió font, 1814-ben már 113 millió font sterling. Az államadósság a háború kitörése előtt nem egészen 234 millió font s Pitt még ennek az összegnek a csökkentésére is gondolhatott, amikor az egyik háborút megelőző esztendőben az adóterhek leszállítását jelentette be. A háború azonban felborít minden emberi számítást. Az amiensi béke évében az angol államadósság 528 millió font, a háború

befejezése után 864 millió font. Pedig a háború alatt vezetik be az egyenesadót, mely a kétszáz fonton felüli jövedelmeket 10%-os adóval sújtja. 1802-ben eltörlik ezt a tőkeellenes adót, de hamarosan enyhébb formában ismét kénytelenek életbe léptetni és 1806-ban visszatérnek az eredeti adókulcshoz. Az első békeév budgetjének tárgyalásánál ismét eltörlik az egyenesadót, az államadósságok nyomasztó terhe azonban arra kényszeríti a parlamentet, hogy az elmaradt adó következtében kiesett jövedelmet közvetett adók felemelésével pótolja. A súlyos adóterhek szinte állandó nyugtalanságot és elkeseredést okoznak, politikai téren pedig radikalizálják a polgári osztályt.

Az államháztartás másik súlyos betegsége az infláció, melynek jelentkezése a Bank of England adataiból állapítható meg. A bank 1797-ben aranyfedezet hiányában beszüntette a bankjegyek ércpénzre való beváltását. 1797 február 27 óta az angol font nem is tud visszatérni az aranyalpra. Árfolyamvesztesége nő, 1812-ben 25%, 1813-ban 30%. 1814-ben a diszázió 8% és ez az ellenségeskedés megkezdésének hírére 25%-ra emelkedik. 1815 végén a helyzet javul, a diszázió már csupán 5%, úgy hogy mindenki az aranyalpra való visszatérést várja. A stabilizálás azonban jó ideig elhúzódik. A parlament csak 1819-ben fogadja el Peel banktvényét, amely a bankjegyek visszaváltásának időpontját 1823 május elsejében jelöli meg. Az aranya való beváltás azonban már 1821-ben megkezdődik. Az angol bank 1815 után deflatorikus pénzügyi politikát követ, ennek következménye a pénzszűke, amely a váltók leszámítolásánál is megnyilvánul, élénk panaszára a kereskedelmi köröknek.

A kontinens gazdasági életében azonban az angol magántőke szerepe a döntő. Milyen ennek a helyzete? A XVIII. század második felétől kezdve a tengerentúli kereskedelem és a gyarmatok jövedelme, valamint a rabszolgakereskedelemből származó haszon oly nagy mértékben folyt be, hogy az angol pénzpiac a század végén Hollandia nyomába lépve, vezető szerepet tölt be Európában. A vidéki bankok hálózatát kiépítő fejlett angol bankrendszer a XVIII. század folyamán lehetővé tette, hogy az angol tőkésnek nyereségüket a fejlődő ipar, vagy földművelés táplálására fordíthassák. A napóleoni háborúk idején a kontinentális tőke tekintélyes része Angliába menekül, miáltal a londoni pénzpiac jelentősége emelkedik. A kereskedelmi bankárok elsősorban Anglia szövetségeit finanszírozzák, többnyire árukivitel alakjában.

A békekötés e téren is jelentős változásokat okozott. A kivitelre szánt angol áruk, melyek a szövetséges csapatok ellátására vártak,

nemcsak átmenetileg halmozódtak fel, hanem az angol kivétel a kontinens felé nagymértékben csökkent akkor, amikor számos állam védvámokat léptetett életbe saját ipara védelmére. A kereskedelmi nehézségek fokozásához járult az elszegényedés és a fogyasztás csökkenése. Ebben a helyzetben az angol külkereskedelmi tevékenységet a londoni pénzpiac támogatása segítette át, amikor a győztes és legyőzött kontinentális államok a békekötés utáni pénzügyi bajok közepette az egyetlen tőkeerős piachoz fordultak. A londoni pénzpiacon nemcsak elegendő tőke állt rendelkezésre, hanem a hajlandóság is megvolt arra, hogy a tőkés a kontinentális államok gazdasági stabilizálása céljára megfelelő kölcsönöket folyósítsanak. A pénzpiac vezető tényezői ettől a tőkekivitteltől magángazdasági és közgazdasági előnyöket reméltek. A Baring-bankház 1817-ben már számos újjáépítési kölcsönt bocsát ki a londoni pénzpiacon. E kölcsönök között a legjelentősebbek azok, melyeket Oroszország, Ausztria és Poroszország 1817- és 18-ban vett fel. Poroszország ez alkalommal 5 millió fontot vett igénybe; a londoni Rotschild-ház pedig 1818-ban az orosz államnak, 1822-ben Ausztriának folyósított nagyobb összegeket. 1815-től 1830-ig az európai kormányok államadósságai kötvényeiben mintegy 50 millió fontnyi angol tőke került a kontinensre. Ugyanezen idő alatt a latin Amerikában, tehát Közép- és Dél-Amerikában 20 millió, az Egyesült Államokban pedig 6 millió fontnyi angol tőke került folyósításra.

A Baring-bankház eredetileg gyapjúipari exportot finanszírozó cég, hamarosan azonban az angol pénzpiac urává, vagy mint akkor emlegették: hatodik nagyhatalommá fejlődött. A Rotschild-bankház szélesebbkörű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett és Metternichet támogatta akkor is, amikor Castlereagh a laibachi konferencián üléselő Szentszövetség terveit nem nézte jószemmel és a szövetségesek kölcsön iránti igényeit nem támogatta. A Rotschild-bankház ez alkalommal 100 millió forintot folyósított Ausztriának katonai célokra; 40 millió rubelt az orosz kormánynak a valutáris nehézségek leküzdésére és 40 millió tallért a porosz fegyverkezés lehetővé tételére. Ez a hatalmas pénzügyi művelet 1822-ben a bárói címet szerezte meg a Rotschild-bankház vezetőinek. A Rotschildok a következő évben már a francia jóvátétel konverziójára vállalkoztak és ettől kezdve egy nemzedéken keresztül a legitim kontinentális kormányok kölcsöneinek szinte monopóliumával rendelkeztek.

A londoni pénzpiac fokozott érdeklődése a kontinens iránt meg lehetőséget és kritikát váltott ki Angliában. A pénzembereket

azzal vádolták, hogy őket csak a kamatnyereség érdekli és a saját önző hasznuk érdekében a termékenyítő tőke folyamatát eltérítik saját országuktól, Angliától. Azonban az Európába, illetve Amerikába irányított tőke tette lehetővé a politikai stabilizációt és gazdasági fejlődést, ami viszont az angol árukivitelét fokozta. A statisztika szerint a békekötést követő pénzügyi nehézségek és vámok ellenére némi átmeneti megtorpanás után az angol iparcikkek kivitele ismét fellendült.

Az európai kontinens felé irányuló angol tőkeexport elsősorban a Szentszövetség államainak stabilitását szolgálta. Bár e tevékenység az angol gazdasági érdekeknek megfelelt, nem mindig egyezett Anglia politikai érdekeivel. Az 1822-től 1825-ig folyósított külföldi kölcsönök nagyrésze viszont a délamerikai felkelő államok pénzügyi ellátását célozta, ilymódon egy úton haladva az angol külpolitikával. Ebben az esetben a közvélemény és a pénzpiac megelőzte a külügyi hivatalt a lázadók mellett való állásfoglalásával. Először Columbia jelentkezett 1820-ban a londoni pénzpiacon, 2 millió font kölcsönt kapott, melyet egy, a délamerikai kereskedelemmel foglalkozó cég közvetített. A példát csakhamar a többi amerikai államok is követték. A hadi flotta és hadseregfelszerelés céljából folyósított kölcsönre a legkisebb állam is igényt tartott, úgy hogy még a nem létező „Poliais“ nevű királyság kiküldöttjének is sikerült pénzt felvennie, bár e hangzatos cím mögött nem volt más, mint egy fiktív állam a Moskitó-parton, ahol egy skót tiszt a Kazika címmel ruházta fel magát. Két év alatt az új dél- és középamerikai államok nem kevesebb, mint 17 és 1/2 millió font kölcsönben részesültek.

Ugyancsak a Szent Szövetség rendszerével ellentétes politikai célt szolgáltak azok a kölcsönök, amelyeket az angol pénzpiacon 1827-től kezdve a felkelő görögök támogatása céljából bocsátottak ki. Az első jegyzésnél 800 ezer font gyűlt össze. 1825-ben a Ricardo-cég közvetítésével bocsátották ki a második görög kölcsönt 2 millió font összegben, melynek nagyrésze azonban sohasem jutott el a hellénekhez, hanem csupán a kibocsátó céljait szolgálta. Természetes, hogy a későbbi görög kormányok nem vállalták e nagyobb részt soha fel nem vett kölcsönök törlesztését. Az angol whig körök philhellén lelkesedését és áldozatkészségét tehát a nyereszkesdő kalandorok, vagy angol tőzsdeügynökök sokszor a saját hasznukra fordították.

Az angol pénzpiac aktivitása a békekötést követő évtizedben jelentékeny politikai és gazdasági következményekkel járt. Ennek a tevékenységnek hatását bizonyos idő múlva az angol külkereskedelem is megérezte. A kormányoknak nyújtott kölcsönök a kontinentális

európai államokban felszabadították a helyi tőkét, melynek egyrésze gazdasági befektetésekben keresett gyümölcsöző elhelyezést, másrésze azonban a hadi és közlekedési szükségleteket fedező áruszállításokra volt fölhasználható. 1823 után egyre nagyobb tért foglal a tisztán gazdasági jellegű kölcsön. A délamerikai bányákat angol tőke segítségével tárták föl és a vállalkozók ezeket az összegeket angol gépi berendezések vásárlására fordították. A bányák jövedelméből a délamerikaiak a beözönlő rövidlejáratú hitelekkel finanszírozott készáru exportköltségeit egyenlítették ki. Ugyanakkor az angol tőke elhelyezkedett úgy az európai, mint az északamerikai ipari, közlekedési, kereskedelmi és bányavállalatokban, ami szintén az angol külkereskedelem hasznát gyarapította. A békekötést követő évtizedben tehát első korszakát láttuk annak a folyamatnak, amely a XIX. század gazdasági fejlődésére annyira jellemző: e szerint Anglia, a tőkeerejével és iparával vezető állam, teszi lehetővé az államoknak nyújtott kölcsönökkel, hogy az iparosodás terén még kezdő államok közlekedési hálózatukat kiépítsék, bányáikat feltárják, végül nemzeti iparukat is megszervezzék. Ebben a folyamatban Anglia szerepe nem csupán a hitelezőé, hanem az áruszállítóé is, hiszen számos ipari termékben úgyszólván monopóliumot élvezett. A második korszak az 1830-as fellendüléssel indul meg, amikor a gazdasági tevékenység előterébe a vasutak finanszírozása lépett. Az egyes korszakokat a gazdasági válság nyomasztó évei választják el egymástól: az 1825-ös gazdasági válsággal, amely befejezte az angol tőkekivitel első szakaszát, megjelenik a kapitalista gazdálkodásra annyira jellemző konjunktúra-ciklus krízise.

Az angol tőkeexport jelenségei bizonyos összefüggést mutatnak a béke-diplomácia irányával. Ez az összefüggés külsőleg is dokumentálódik akkor, amikor a konferenciákon a kölcsönökről tárgyalnak, belsőleg pedig abban jelentkezik, hogy a tőke természetszerűleg a restaurált államok belső konszolidációját támogatja, hiszen meg akarja óvni a pénzét. Ezenkívül kölcsönöket folyósítanak olyan államok számára, melyeknek függetlensége előnyös lehet a gazdasági életre. A tőkekihelyezés tehát úgy a kontinentáleurópai konszolidáció, mint a nemzeti dinamika szempontjából hatásos tényező.

HARMADIK FEJEZET

A KONTINENS BÉKEGAZDÁLKODÁSA A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK IPARI FEJLŐDÉSE

A kontinentális békegazdálkodás tárgyalásánál vissza kell ismét gondolni a kontinentális háborús gazdálkodás következményeire, aminők az agrár túlprodukciónak, kezdeti iparosodásnak, az államháztartások zűrzavara. Ezután az angol tőkeexportra kell figyelemmel lenni. Ez utóbbi tényező segítségével megérthetjük a békegazdálkodás lényegét: az államháztartások javarészt idegen tőkék segítségével rendeződnek, mely körülmény következtében a hazai tőkék felszabadulnak és az iparosodás folyamata folytatódik, melyet a békeidők védővámjai is előmozdítanak. Viszont az angol tőkekihelyezés nyomán a kontinens a védővámok ellenére az angol ipar vásárlója lesz, főleg gyáripari termékek és később gépek tekintetében. Ebből is a tőkék kamataiból, továbbá a tengerentúli üzletekből eredő jövedelem segítségével újra megerősödő angol tőkepiac azután a harmincas évek után a kontinentális iparokat immár közvetlenül finanszírozza, amikor résztvesz a vasútépítés folyamatában. Így — a harmincas években — ilyen exogén tényezők segítségével is folytatódik a kontinentális iparosodásnak, kapitalizálódásnak az államok belső rendezésével megindult folyamata. A fejlődés ipari téren kedvező, de nem úgy agrár tekintetben, hiszen a század közepéig érvényben marad az angol gabonavám, mely ugyan nem akadályozza meg a külföldi búza bevitelét Angliába, de csökkenti a kontinens búzájának keresletét, melyet csupán a belső fogyasztásnak az iparosodással együttjáró megélénkülése mozdíthat elő. Csakhamar a konzervatív körök is belátják a kontinens legtöbb államában az iparosodás fontosságát, és a kapitalizmus nemzeti kereteinek kialakulása elméletben és gyakorlatban a befejezés felé tart.

E folyamat kezdő lépése tehát maguknak az állami kereteknek rendezése. Mint említettük, a napóleoni háborúk alatt általános eladósodás és infláció a kontinens államháztartásának tipikus jelensége. Míg azonban a legtöbb európai államot a háború merítette ki, Franciaországban a béke támasztott anyagi nehézségeket.

Franciaország aránylag kis államadóssági teherrel került ki a háborúból, hisz államadóssági terhe a lakossághoz viszonyítva fejenként 50 frank, míg ugyanakkor például Angliáé 1000 frank. Ám az

ország gazdasága és az államadóságok csekély volta nem segítette azon a tényen, hogy az állampénztár üres volt, a hadisarc pedig nagy. Hisz az 1815 november 20-i második párizsi béke a hadikárpótlás összegét 700,000.000 frankban állapította meg, mely összeg, továbbá egyéb terhek, tartozások, jóvátételek visszafizetését összekapcsolta az ország megszállásának tényével. A fizetés teljesítése következtében a megszálló csapatok az országot már 1818-ban elhagyták. Ehhez azonban az angol tőke segítsége kellett. Az angol kölcsön megmozdítja egy másik belső kölcsön alkalmával a francia tőkét, majd később az angol bankházak garanciája teszi lehetővé a megszállás gyors befejezését. A lebonyolításban szereplő bank a Baring-cég, mely a franciaországi csapatok áruszükségletének fedezésében volt érdekelve, melyet tehát kétszeresen súlyosan érint az, hogy Franciaország a nagy kiadások súlya alatt roskadozva, 1816 végén a hadisarc fizetését be- szünteti.

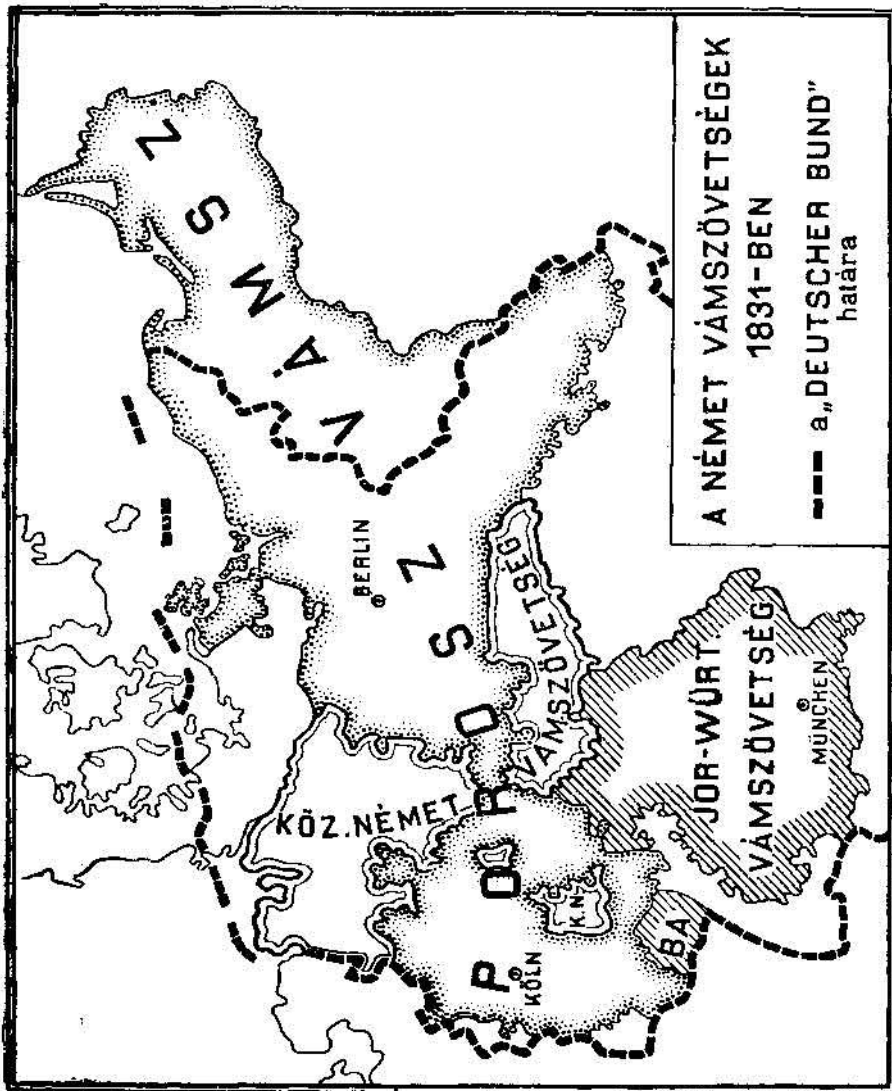
Az angol tőkeexport segítségével Franciaország további súlyos terhektől és nemzeti büszkeségét mélyen sértő megszállástól szabadult meg. Az angol kölcsön sikere mintha megtörte volna a jeget a francia belső erők felszabadítására s a francia magángazdaság a rendbehozott államháztartás keretei között a következő békeévekben aránylag nyugodtan fejlődhetett. Az ország hamarosan rátér az ipari és agrár vámvédelem útjára, mellyel a Bourbon-restauráció a külföldi, főleg orosz gabona és iparcikkek beözönlése ellen védekezett, egyaránt sújtva az orosz termelőket és angol ipari köröket.

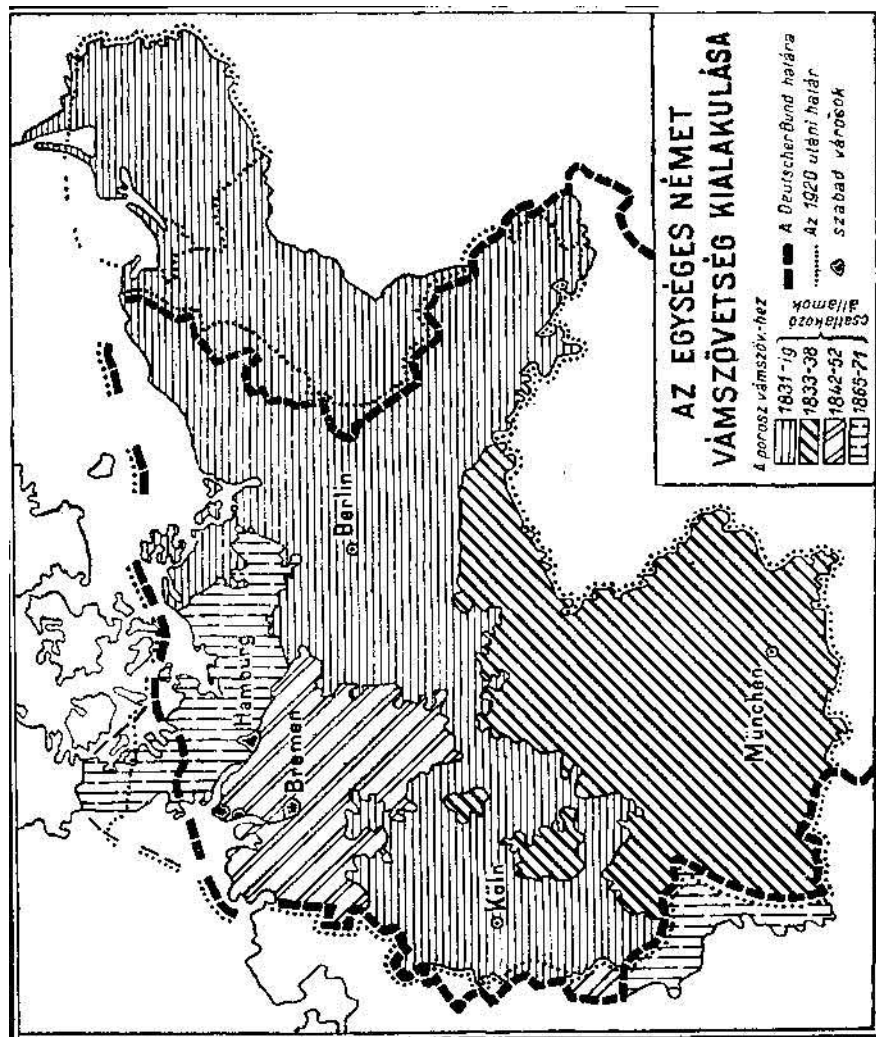
A napóleoni háborúk után jelentkező tőkeszegénység német földön megnehezítette a fejlődést s a német iparosodás a húszas-harmincas években még inkább a kézműipar jegyében haladt. Az angol tőkeexport hatását e konszolidáció éveiben a porosz állam és a német Bund több fejedelemsége élvezte. A német tőke azonban az államháztartások rendbehozatala után is inkább állampapírokkal foglalkozik és tőzsdeügyletekben spekulál, a helyett hogy anyagi eszközökkel látná el az ipari vállalkozást. A harmincas évek végén azonban az iparosodás folyamata német területen is rohamosan halad előre. A német vámrendszer szervezete az ipari fejlődés szempontjából is kedvező. A vámúnió, a Zollverein az 1818-i porosz vámtörvényből fejlődött, mely a porosz hivatalnokkörök felfogása szerint kompromisszumot jelent a bürokrácia szabadkereskedelmi álláspontja és az ipari körök vámvédelemre való törekvése között. E 10%-os vámot átmeneti intézkedésnek tartották addig, míg az ország teljesen áttérhet a szabadforgalomra. A porosz vámrendszer jelentősége eleinte abban

nyilvánul, hogy aránylag jelentékeny német területen alkotott egységes vámrendszert. Eleinte a törvényt hatalmas felháborodás fogadja. A porosz iparosok rettegetve látják ezt a félig-meddig szabadkereskedelmi irányú intézkedést, a többi német államok elzárkózással vádolják Poroszországot. A porosz kormány azonban nem törődik a közhangulattal és lassan mind több állam alkalmazkodik az új helyzethez. Egymásután kötik először a kisebb fejedelmek vámuniós szerződéseiket Poroszországgal és e mellett az úgynevezett északi vámszövetség mellett lassan kialakul a délnémet vámszövetség Bajorország és Württemberg között. A mellékelt térkép szemlélteti a további folyamatot, melynek során Hessen-Kassel, Hannover, Thüringia megalkotja a közpénmet vámszövetséget. 1828-ban Hessen-Darmstadt 6 évi időtartamra vámunióra lép Poroszországgal. Ezt követi 1831-ben a hesseni választók csatlakozása. A bajor és württembergi uralkodók egy ideig még haboznak, hogy csatlakozzanak-e a vámunióhoz, a politikai szempontot azonban legyőzi a gazdasági kényszer, az osztrák gazdasági fölénytől való félelem, bajor Lajos 1833-ban belép a Zollverein-be, példáját 1834-ben Szászország és Thüringia, 1836-ban Baden, Nassau és Frankfurt követi, amivel a porosz hegemonia alatt kiépített Zollverein 25 millió németet egyesít keretei között. A negyvenes években e tömörülésből csupán a partvidék, a tengeri városok maradnak ki, melyek a német helyi érdekek kielégítése helyett inkább az angolokkal folytatott kereskedelemre fektetik a súlyt.

Ausztriában a békével az inflációs és kölcsönfogyasztó háborús gazdálkodás börtje következett be. A napóleoni háború befejezése előtt 682 millió forint névértékű osztrák papírpénz van forgalomban, s az államadósságot ugyanakkor 537—700 millió forintra becsülik.

A béke szerint a volt ellenségektől az államháztartás csupán 123 millió forintot várhatott és ez az összeg is csak lassan, részletekben folyt be, ezért a pénzügyeket gyökeres belső intézkedésekkel kellett rendbehozni. A különböző pénzügyi kérdéseket eleinte túlságosan szétválasztották, az inflációt a többi pénzügyi problémáktól függetlenül akarták megoldani. A bécsi privilégizált bank, melyet 1816-ban alapítottak, a deflációval kísérletezett, mely azon bukott meg, hogy a közönség az új papírpénzt, a bécsi bank jegyeit azonnal ércpénzre akarta átcserelni. Az új bankjegyeket a szabványos ércpénzre cserélheték volna át. Azonban a banknak nem volt kellő fedezete arra, hogy az új bankjegyeket akár részértékének hányadában is ércpénzre becsereélhesse. Pedig mindenki sietett bankjegyét beváltani. A beváltást korlátozni kellett és így a terv megbukott.

A 20-as évek elején végre sikerül a papírpénznek az ércpénzhez való viszonyát 100:250 arányban stabilizálni, amivel az infláció likvidálása elvben biztosítva volt. Itt kapcsolódik be jelentősebb mértékben az osztrák gazdasági élet rendbehozatalánál a Rotschild-bankház. A bécsi bank ércállományát az 1818-as kölcsön maradványai mellett a 20-as évek elején a Rotschild-kölcsön biztosította.

A deficit továbbra is megmarad s így az állam és a kisember egyaránt anyagi nehézségekkel küzdött. A gépipar fokozatosan nyomult előtérbe, a hitelélet szervezetlen volt, az osztrák Nemzeti Bank tevékenysége jóformán kimerült az állam pénzügyi igényeinek kielégítésében, a kisembert pedig a nagyipar versenye nyomta. A nagytőkések, vagy a tőkével kapcsolatban állók, a napóleoni háborúk utáni krízisből valahogy ki tudtak vergődni. Ezek a gazdasági körök a konzervatív tiltó vámrendszer hívei, éppúgy, mint ahogy ellenzik új iparendedélyek kiadását, a bürokrácia liberálisabb gazdasági politikájával szemben. Itt is Metternich látja a vezető tényezők között legtisztábban a német vámrendszer előnyeit és 1841-ben az a nézete, hogy Ausztriának meg kell valósítania a gazdasági csatlakozást a vámúnió révén, ez a terv azonban nem valósul meg; az államkonferencia és Kübeck ellenállása következtében Ausztria nem csatlakozott a Zollvereinhez, hanem a tiltóvámrendszerről annak enyhítésével a védvámrendszerre tért át. A gazdasági helyzetet kereskedelmi szerződések megkötésével akarták megjavítani s ezzel akarták a tiltóvámrendszer megszüntetése miatt elégedetlen ipari és kereskedelmi köröket kiengesztelni.

Míg a kapitalizmus kifejlődésére minden lehetőt megtesznek, addig a kisembereket súlyosan érinti a helytelen adórendszer. Az állami jövedelmeket fokozzák a közvetett adók és monopóliumok. Az 1817. évi decemberi földadó tényleges végrehajtása a kataszteri munkálatok nehézkes volta következtében a forradalomig nem következett be. Az adó főleg a kisembert sújtja, a középosztálybeli rétegek elszegényednek. 1847-ben pl. a 48 milliónyi egyenes adóval szemben a közvetett adók és monopóliumok összege 95 millió. Nyugtalanító jelenség a kisiparosok elszegényedése, melyre rávilágít az az 1845-ből származó adat, mely szerint a kézműiparosok több, mint felénél az adót csak katonai karhatalommal lehetett behajtani.

Meglehetősen bonyolult és sok politikai összeütközésre alkalmas adó kérdés volt az államadósság rendezése a bécsi kongresszus következtében új államalakulatokba szorított országokban is. Itt az államadósságok elsősorban a politikai összeütközések okait növelték. A

Skandináv államok területén tudvalevőleg Norvégia Svédországgal egyesült személyi únióban, minek következtében a svédeknek részt kellett vállalniok a tekintélyes összegű dán államadósságokból. Az összeg megállapításával kapcsolatban sokáig voltak nagy viták.

„Németalföld“ megszervezésekor az államadósságok elosztásánál a belgák jártak rosszul, mert Hollandia sokkal nagyobb mértékben volt eladósodva. Különben súlyos adósságok nehezítik meg a helyzetet Spanyolországban és Portugáliában is, ahol az államháztartások kóros deficitje hozzájárult a felkelések és nyugtalanságok elterjedéséhez.

Mindeddig a nyugati államokra és Közép-Európa gazdasági életére voltunk tekintettel. Még egy pillantást kell vetni Európa keleti és balkáni részére, ahol korszakunkban Oroszország meglehetősen függetlenül az angol pénzügyi tevékenységtől, alig élvezve valamit az iparosodást közvetlenül támogató második angol tőkeexport áldásából önálló iparosodást kezd, legkülönbözőbb irányú gazdasági expanziójával fenyegetve Angliát.

Az orosz fejlődésben szintén sorsdöntő a napóleoni háborúk kora, mely az eddigi agrárjellegű orosz gazdálkodás irányát megváltoztatta. Eddig ugyanis az orosz gazdasági élet fő jellemzője: búzatermesének Angliával való kicserélése ipari cikkekért. A kontinentális zár idején, a napóleoni háborúk alatt az országban rohamlépésekkel halad az iparfejlődés, 1804-ben még csak 199 gyára volt az országnak 6500 munkással, 10 év múlva a gyárak száma 423 s foglalkoztatott munkástömegének létszáma 39 ezer. 1804-ben az ország 5 millió rubel értékben produkál iparcikkeket, 10 év múlva 30 millióra emelkedik ez az összeg. E fejlődéssel kapcsolatban, amikor a gyapjúipar kiterjedése 1812—1860 között több mint ötvenszeres lesz, erőteljesen folyik az ország kapitalizálódása, mellyel egyidejűleg az ipart védi Oroszország 1822. évi védvamos rendszere. Az ipari koncentrációt elősegíti az angol termelőgépek bevétele is. Az orosz gazdasági élet fejlődését előmozdítja az a körülmény, hogy az orosz pénzügyek is lassanként rendbejöttek, mikor 1823—1840 között Kankrin lesz a pénzügyminiszter, aki 1839-ben négyszáz milliós kölcsön felvételével stabilizálja a rubelt. Kankrin mindvégig híve az 1822-es védvamos rendszernek. Az angol áruk Oroszországból kiszorulnak, a két ország között a kereskedelmi kapcsolat minimális, s Oroszország részvétele igen kicsiny a gabonavámok eltörlése előtt Angliába irányuló gabonabevitelben, melynek csupán kb. 10%-át exportálta. Ugyanakkor azonban a török provinciák egyre jelentősebb szerepet játszanak az angol kereskedelmi forgalomban. 1838-tól egyre nő az innét Angliába

irányuló gabonaexport s az angol árucikkek özönlenek a török birodalomba, hol nincs nyoma iparosodásnak. Mindez arra vezetett, hogy Anglia a 30-as évektől kezdve főleg Urquhard agitációja következtében törökbarát balkáni politikát folytat. Urquhard mutatott rá ezekre a gazdasági jelenségekre, jelezvén, hogy az Oroszországból származó produktumok is előnyösebben volnának egy politikai és gazdasági önállóságra jutott s gazdaságilag pacifikáit Törökországból beszerezhető. Ezek a jelentések vezettek az 1838-as baltaliman-i kereskedelmi szerződésre Anglia és Törökország között. Törökországot ki akarták vonni Oroszország gyámkodása alól és bölcs tanácsokkal látták el, hogy gazdasági újjászervezését végrehajthassa, úthálózatát kiépítse, közállapotait rendezze.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ ANGOL SZABADKERESKEDELMI ISKOLA ÉS A „NEMZETI GAZDÁLKODÁS“ RENDSZEREI

1830 után a külföldre irányuló angol tőke már elsősorban és közvetlenül a kontinentális gazdasági vállalkozásokat élénkíti. Eddig főképp közvetve, az állami pénzügyek rendbehozatalával hatott a gazdasági kapcsolatokra, most közvetlenül vesz részt a nyugateurópai vállalkozásokban. Londonban az ipari vállalkozók, kereskedők nyereségének egyrésze és a kereskedelmi jellegű angol tőke finanszírozta az Egyesült Államok, valamint Nyugat-Európa vasútépítését és textilüzemeinek felszerelését. E nagyarányú befektetések gépipari anyagát azután Anglia szállította. Ugyanekkor Anglia belső vasútépítései is az angol vasipart foglalkoztatják és a termelés hatalmas fokozódása rendkívüli módon fellendíti a vas- és gépipart. 1836-ban kulminál a fellendülés, ekkor a legnagyobb az angol tőkebefektetés úgy Angliában, mint külföldön, 1837-ben azután az angol-amerikai kereskedelemben kitör a válság, amely 1838-ban az angol-európai kereskedelemre is kiterjed (főképp a textilgépek és fonalak exportja szünetel). A válság 1842-ig tart és a válság éveiben csupán a vasút-vállalatok hoznak nyereséget. Ebben az időben tehát elsősorban a vasutak fejlesztésének kedvez a tőke és a vasutak kiépítése hozza ismét lendületbe az egész gazdasági életet. A 40-es években Angliában egyes pénzügyi csoportok egészen a vasútépítésre vetették magu-

kát, állandó vállalkozó- és technikai organizációt teremtettek, amelyet, ha Angliában nem volt alkalom a munkára, kontinentál-európai vasútépítésre használtak fel, oly módon, hogy vállalták a vasutak építését és a vasúttársaság részvényeit az angol publikumnak adták el a vállalkozók. Míg a 30-as években Belgium, a 40-es években Franciaország e tevékenység színhelye. 1840—47 között 4 millió font az évi francia tőkebevitel. 1848 után — mint látni fogjuk — emancipálódik az angol tőkétől ez a két állam, sőt maga is kezdi a külföldet tőkével ellátni. Ezt az tette lehetővé, hogy a 40-es évek fellendülése idején kiépült a francia ipar és jövedelmei növelték a francia tőkét. E tőkékkel építettek azután Ausztriában, Spanyolországban, Algírban vasutat és Egyiptomban a Suez-csatornát.

A negyvenes évekig tehát Anglia tőkeexportja vagy gépexportja az egész világon megerősíti a nemzeti iparosodásoknak az első háború utáni tőkeexport által megindított folyamatát. Ugyanakkor a szigetországban a szabadkereskedelem elméleti harcosai olyan elméleteket dolgoztak ki, melytől az angol ipari hegemonia győzelmét s a kontinentális iparosodás megszűntét várták. Ez az iskola egy új nagyszabású szabadkereskedelmi rendszer ábrándjaiban gyönyörködött, a kontinentális valóság azonban egészen más eredményekre vezetett. A nemzeti iparosodás folyamata az angol tőke segítségével tovább folyt a kontinensen és ugyanakkor az angol ipar is mérföldes léptekkel haladt előre a maga útján. Az ábránd: a gazdasági érdekek kiegyensúlyozása, a gazdasági és politikai világbéke továbbra is álom maradt.

Az angol szabadkereskedelmi iskola tevékenysége az angol gazdasági viszonyokban gyökerezett. Az ipari export a kontinens felé a húszas-harmincas években megtorpant, az eddig kivitt áruk helyét a gépipar és textilipari félgyártmányok (fonalak stb.) foglalták el. Ez azonban a hatalmasan fejlődő angol ipart természetesen nem elégítette ki. Új nemzedék nőtt fel, amely úgy érezte, hogy korlátlan verseny esetén elég erős az ipari hegemonia megteremtésére. A szabadkereskedelmi iskola hívei, elképzeléseik gazdasági összefüggéseit a hatalmas angol ipar fejlődésére alapítják s arra a hitre, hogy ennek a jelenségnek következményeit a kontinens levonja. A benthamlizmus alapján nem tudják elképzelni, hogy az emberiség a maga elgondolásait és tevékenységét ne anyagi érdekeinek megfelelően irányítsa. Ez az elmélet nem Cobden-nél alakul ki először, hisz az európai egyensúly elvével szemben már Canning elképzelésében felmerül a világrészek közti forgalom elvén felépülő világegyensúly gondolata, mint reakció a kontinens elzárkózására, mely ott állt az angol terjesz-

kedés előtt a külföldi államok védvamos intézkedéseinek formájában. A szabadkereskedelmi irány meg akarta nyitni a kapukat az angol produktumok előtt az egész világ piacai felé. Bármily paradox állításnak látszik is, a szabadkereskedelem hívei el akartak jutni egy tervszerű elképzeléshez, mondjuk valami fordított napóleoni rendszerhez. Úgy látták, hogy semmi akadálya sincs annak, hogy Anglia legyen a kontinens ipari szállítója, a kontinens viszont a szigetország agrár-szükségletének kielégítője.

Ez a szemlélet az angol ipari hegemonia reális felismerésén nyugszik, logikus következménye ennek az elgondolásnak a gabonavám eltörlésének követelése, mint amely berendezkedés ellentétben áll az angol érdekeknek megfelelő szabadkereskedelmi irányzat érvényesülésével. A cobdenizmus az angol középosztály hangulatára támaszkodik, az angol self-made menek elképzelésére, akik az állami beavatkozás ellenségei voltak az intervencionizmusra hajló arisztokrata- és munkásréteggel szemben. A polgári Anglia úgy véli, hogy a gabonavám az angol feudalizmusnak juttatott nemzeti ajándék, s boldogan szemléli Cobden számításait, mely szerint a kontinens ipari fellendülése az angol búzaelzárkózás következménye s ennek számlájára kell jórészt írni a kontinentális vámok rendszerét.

Cobdenék tévedése abból eredt, hogy szemléletük egyoldalú s az angol kereskedelmi tőke mentalitásából következik. Ok a nemzeti autarchiák rendszerét csak a háborús és háború utáni állapot velejárlójának tartották s a békeállapotban az ipari export lehetőségét, a szabad világkereskedelemben viszont az európai béke biztosítékát látták. Őszinte meggyőződéssel hitték azt, hogy az angol nyersanyag otthoni adottságainak és legtöbb iparágának döntő fölénye miatt a világgazdasági munkamegoszlásban az áruforgalom szabadsága esetén olyan helyzet alakul, melyben Anglia önmagától a világ ipari forrása lesz s ezt a kontinens is belátja, ha Anglia viszont megszünteti a gabonavámat, biztosítja a világbékét s megvalósítja a szabad világkereskedelmet. Cobden elítéli az angol-orosz ellentét kiélezését, az orosz terjeszkedést nem tartja Anglia szempontjából veszélyesnek s azt gondolja, hogy a gabonavám eltörlése esetén Oroszország leépíti ipari hegemonisztikus törekvéseit. Nem fél attól sem, hogy Oroszország Anglia gyarmatbirodalmát veszélyeztetné, ő távol áll a gyarmatbirodalom romantikus értelmezésétől, mely az ő szemében nem megmozdíthatatlan imperium, hanem kölcsönös érdekeken alapuló laza gazdasági kapcsolat, ilyenné is kell átalakítani, a helyett, hogy sok költséggel igazgassák. Hisz az egész cobdenizmus egyik alapvető vonása,

hogy állandóan a flottakiadások és katonai költségek céltalanságáról szól, meg lévén arról győződve, hogy a teljes leszerelés, a világbéke harmóniája esetén még jobban érvényesülhet Anglia ipari hegemóniája, mint eddig a bizalmatlankodás, a fejlődő ellentétek korszakában.

Ezek az elgondolások a következő fejlődések során a kontinensen nem realizálódtak, Anglia a maga részéről a század közepén leépítette intervenciós gazdasági rendszerét és teljesen a szabadforgalom elvére helyezkedett, javarészt Cobden agitációja következtében. A Cobden-programnak a gabonavám eltörléséig terjedő részét az angol társadalom magáévátette s annak illúzióiban is osztozott nagy részben, a nélkül, hogy Cobden diplomáciai és pacifista elképzeléseivel azonosította volna magát. Pillanatnyilag úgy látszott, hogy a világpropaganda, melyet Cobden a szabadkereskedelem érdekében külföldi utazásaival és szabadkereskedelmi egyesületek megszervezésével kifejtett, megtenni gyümölcsét a kontinensen is, hisz az 1860-as francia vámtörvény szabadkereskedelmi irányú.

Ám a terv mégsem valósult meg. Ugyanis a kontinentális iparosodás épp az angol tőkeexport következtében — amely mint említettük, két fázisban is hatalmas iparosodást idézett elő — a fejlődésnek olyan fokára jutott, hogy még a szabadkereskedelmi hullám sem sepegte el a kontinens iparát. A cobdeni ábránd: az angol ipari hegemónia tervgazdálkodásának koncepciója pillanatnyilag sem állt közel a megvalósuláshoz.

A következő korszakra s azutáni időkre tehető a nagy angol ábránd megghiúsulása, melynek hangulata hozzájárul az európai imperializmus kialakulásához. Odáig azonban Anglia és a kontinens a szabadkereskedelem elveinek tiszteletében él, mely körülmény nem múlik el befolyás nélkül a szellemi életre, a diplomáciára és a politikára sem.

Eszmény és valóság összefonódik tehát a gazdasági élet területén is. Ezen a téren is szoros a szellemi emberek kapcsolata, befolyásoló képessége, tevékenysége a rideg valósággal. Nemcsak a diplomáciai tevékenységek függenek össze szorosan a gazdasági élettel, hanem nemzeti eszmények, nagy állami elgondolások eddig ritkán tapasztalt mértékben tartalmaznak gazdasági, a szerint különböző elemeket, hogy a nemzeti kollektivitások, illetve egyes rétegek sorsát szíven viselő szellemi ember a szabadkereskedelem elveiből kiindulva, avagy a nemzeti gazdálkodás szempontjait szem előtt tartva, befolyásolja-e a közvéleményt. Az első réteg tipikus alakja az olasz

egység hőse: Cavour. Benne a nemzeti gazdaságpolitikus ama típusát ismerjük meg, ki miközben nemzete gazdasági életét törekedett át-alakítani, mindig gondolt a külföldi, az angol és francia polgárság (szabadkereskedelmi attitűdjére.

Fichtében és List Frigyesben viszont a német szellem a kimondottan nemzeti gazdaságpolitikust termelte ki. Az előbbi, kinek munkássága előkészíti a romantikát, az organikus nemzetfelfogásból kiindulva hirdeti a belső funkcióiban tökéletes s a gazdasági faktorok belső összhangján alapuló nemzeti gazdálkodás tételeit, teljesen az elzárkózás, az önellátás elveit hangoztatva. Szerinte a nemzeti államnak jogában áll a gazdasági liberalizmus elveivel ellentétben, a gazdasági csoportok tevékenységét rendi alapon előírni és meghatározni, munkájában előfordul a munkára való jog koncepciója, amely Louis Blanc művein keresztül belekerül a francia szocialista teóriákba, általában műve korai kritikája a liberális belső gazdaságpolitikának és a szabadforgalom smith-i elméleteinek s anticipálása a gazdasági téren abszolutista államkoncepcióknak. List (1789—1846) szintén a nemzeti gazdálkodás rendszerét fejti ki 1841-ben megjelent híres munkájában, immár nem a romantika eszmevilágából, hanem az élénk amerikai gazdasági életből levont tanulságok alapján. Lelkes híve volt a Zollverein-gondolatnak és a gazdasági élet jelenségeit a politikai nemzetállam megvalósításának szempontjai szerint mérlegelte. Nemzeti gazdasági politikus, nem romantikus, hanem liberális alapon. Az angol liberális szabadkereskedelmi elméletekkel és a nemzeti elzárkózás romantikus koncepcióival szemben kialakítja a nemzeti gazdálkodás liberális rendszerét, kiindulva abból, hogy a nemzet, melyet közös nyelv, történeti fejlődés, kultúra és intéciók fognak össze, értékes képződmény s önmagában hordja léte igazolását, az egyéni biztonság és egyéni gazdasági életnek is bázisa, az egyéni gazdasági tevékenységet is alá kell tehát rendelni a nemzet kialakulását követelő érdeknek. Miután pedig a nemzetek gazdasági élete különböző stádiumban van, nem lehet egységes szabadkereskedelmi elvek szerint berendezni a világ gazdaságot. Különböző nemzetek törekszenek a fejlődés alacsonyabb, kimondottan mezőgazdasági állapotából, majd a gyárpar és a mezőgazdaság kevert helyzetéből arra a magas fokra, amelyen kereskedelem és gyárpar kombinálva van a mezőgazdasággal, ami a nemzeti gazdálkodás csúcspontja.

Cavour szerepe jelentős az olasz egység megalkotásában, a romantikus nemzetállam-teóriák a gazdasági államabszolutizmus korai előfutárjai, List felfogása pedig a német egység kialakulására döntő.

HETEDIK RÉSZ

A DIPLOMÁCIA

ELSŐ FEJEZET

IRÁNYELVEK AZ EURÓPAI DIPLOMÁCIÁBAN

Az európai diplomácia a napóleoni háborúk korából, sőt már az azt megelőző századokból mentette át az európai egyensúly elképzelését, vagyis azt az elvet, hogy az európai érdekeket bizonyos mértékig össze kell egyeztetni. A katolikus népszövetségi gondolat, transzcendensbe torkolló katolikus univerzalizmus, a Corpus Christianum, elképzelése helyébe a diadalmas racionalizmusból kifejlődött és már a XVII. századtól kezdve az immanszre korlátozott állami érdekek kompromisszumos összeegyeztetésén alapuló egyensúlyi elmélet lépett. A hatalmak között reális érdeellentétek vannak. Az érdekek azonossága szerint keresnek szövetségeseket és szereznek ellenségeket. Az állami élet léttörvénye követeli, hogy az ellentétek eme harcában bizonyos egyensúly állapota alakuljon ki. Különösen két megoldás tudott magának az európai hatalmak körében híveket szerezni. Az első szerint az igazság elemi követelményeit durván megsértő, békebontó hatalom ellen együtt lépjenek fel az összes európai hatalmak, vagy legalább a leghatalmasabbak. A másik elgondolás szerint szövetséges vagy baráti kapcsolattal csoportosuljanak az országok két nagyhatalom körül, megteremtve így a hatalmi viszonyok egyensúlyát.

A két vezérlő állam háborús propagandája, a francia háború idején, az egyensúlyi elmélet első fogalmazásának megvalósítására törekszik. A napóleoni sajtóhadjárat beállítása szerint Anglia az a hatalom, amely a XVIII. század nagy békegondolatát, az egyensúlyi elvét veszélyezteti. A szigetország és a kontinentális hatalmak közötti egyensúlyt csak a francia szövetségbe tömörülő kontinentális összefogás állíthatja helyre. Ez az elmélet azonban ha-

marosan erős fegyverré válik az angolok érdekében. Ennek a megfordított propagandának céltudatos harcosai az osztrák írók, élükön a Napoleon-ellenes háborús propaganda középeurópai vezéregyéniségének, Mettemichnek belső bizalmasával, Gentz Frigyessel. Ezek a franciákat vádolják az egyensúly megbontásával. 1815 után s a kongresszuson, majd a későbbi diplomáciai tanácskozásokon az egyensúlyi elképzelés jutott érvényre. A romantika ábrázolása, mely szerint a megtört Európát a középkori Corpus Christianum elve alapján, a pápai szupremácia alatt kell helyreállítani, Novalis inkább esztétikai természetű elgondolása maradt.

Az ügyek tényleges irányítása eleinte annak a négy hatalomnak a kezében maradt, amely már korábban koalícióba lépett Franciaország ellen. Bár ez a négyes-szövetség — Anglia, Ausztria, Porosz és Oroszország — hamarosan helyet adott a maga körében Franciaországnak, a békemunka lehetőségét és biztosítékait Metternich és Castlereagh európai szelleme teremtette meg. Mindkettő törhetetlen híve volt az egyensúly gondolatának. De Anglia csupán egy veszélyes kontinentális hatalom kifejlődését akarta megakadályozni. Ebből a szempontból az egyensúlyt Oroszország érdekeinek túlzott érvényesítése és a francia dinamika, a béke elleni támadás, a napoleonizmus, fenyegethette. Anglia tehát európai elgondolásában elsősorban a túlzó orosz követelések visszaszorítását és az 1815-ös békerendelkezések fenntartását tartotta szükségesnek a fenyegető francia sovinizmus ellenében, a nélkül azonban, hogy Franciaországot túlságosan meg akarta volna gyöngíteni. Közvetlenül a napóleoni háborúk után Angliában — mint láttuk — súlyos szociális problémák merültek fel. A konzervatív vezető körök, melyekhez Castlereagh is tartozott, komolyan aggódtak a forradalom kitörésétől. Közvetlenül a béke után tehát a konzervatív Anglia még nem idegenkedett annyira a metternichi politikától, mely az egyensúly érdekében az esetleges forradalmak letörését, a beavatkozás lehetőségét sem zárta ki, hiszen a forradalom veszélye Angliát közvetlenül is érintette. A szociális helyzet stabilizálásával azonban egyidejűleg enyhébb felfogás lépett Angliában előtérbe. A beavatkozás gondolatának elejtését már Castlereagh-nál is megfigyelhetjük, a szövetségeseihez intézett diplomáciai közlésekben. Az irányváltást azonban az erélyesebb fellépés hívei óvakodtak közhírré tenni, úgy, hogy Castlereagh öngyilkossága (1822) után az enyhülést az angol diplomáciát irányító Canning érdeméül tudták be, ki elég hangosan kifejezésre juttatta azt, hogy Anglia az egyensúly elve alatt nem érti a különböző kontinentális országok belügyeibe való avatko-

zást. A szabadkereskedelmi szövegek ténylegességével azután úgy látszott, hogy éppen Anglia áll azon törekvések élére, melyekkel a kis államok saját függetlenségüket biztosíthatják.

Az európai egyensúly gondolata más motívumok következtében válik vezérlő elvvé Metternichnél, mint Castlereagh-nál. Ő a közép-európai szempontok védelmében ragaszkodik ahhoz az egyensúlyi elvhez, melyet a német felvilágosodás tudósaitól már fiatal korában elsajátított. A Rajna környékéről származó Metternich-et ifjúkorában arra tanították, hogy az államok nyugodt fejlődésének elengedhetetlen, szinte fiziológiai alapja az egyensúly állapota. Mióta a természeti erők ősi harmóniája megbomlott, az államok ebben a rendszerben találhatják meg a mélyebb összefüggéseket, a harmóniának és békének azt az elérhető mértékét, amely a földi életben nyugalmat és rendet jelent. Metternich, a természettudományos gondolkodó, magát Európa orvosának nevezi, diagnózisában Európa lázas betegségének okait megállapítja és úgy látja, hogy a nagy test egészségét csak a nyugodt életforma s a rend által lehet visszaadni. Anglia az európai egyensúly gondolatában saját reális világgazdasági érdekeit kívánta biztosítani, Metternich Közép-Európa létét féltette a nemzeti ösztönök fellángolásától és a forradalom borzalmaitól. Ezért el akarta kerülni, hogy a nemzeti államalakulás fertőző folyamata meginduljon, hiszen ennek érvényesülése halált jelentene erre a kényes szívre, Ausztriára és ezáltal Közép-Európára. Metternich nyugalmat, békét akart biztosítani Európa számára, a rend és forradalom antagonizmusát az állam léte szempontjából vizsgálta.

Sándor cár világmegváltó koncepciója szintén bizonyos antagonizmuson alapul. Ez az elvi attitűd azonban nem annyira fiziológiai természetű, mint Metternichnél s szemléletében sem az egyes államok léte, az államrendet veszélyeztető erők szerepelnek elsősorban. Az ő gondolatvilágában a diplomácia kérdései a jó és rossz princípiumával kapcsolódnak össze. Mint ahogy az angol felfogás egyensúly alatt az angol gazdasági érdekeknek megfelelő állapotot ért és szemében az egyensúly egyszer konzervatív, majd szabadkereskedelmi fogalmazásban, a gazdasági élet, a kapitalista termelés zavartalan menetét jelenti és amint Metternichnél az életideál a biedermeier világ elégedettsége, csendje, forradalmaktól mentes nyugalma, Sándor cárnál a diplomáciai cél nemzetének és szláv fájának egyéniségéből fakad. Ennek a diplomáciai elképzelésnek azonban épp olyan korlátlanul akart érvényt szerezni, mint a többi nagy diplomaták. A napóleoni háborúk vége felé a szövetségesek Sándor cár elképzelésében a jó

princípiumának bajnokai, a rossz megtestesítőjével Napóleonnal, az Antikrisztussal szemben. Abban a lelkiállapotban, amely Moszkva felgyújtása után magával ragadta, szinte vallásos bittel áll ellenfelével szemben. A jó és rossz dualizmusát az európai problémákra vetíti. A rossz sohasem győzhető le teljesen, a sátán csak meghúzódik és újra támadásra indul az alkalmas pillanatban. A fejedelmeknek, mint népük családfőinek, szüntelen együttműködésben, állandó éber figyelemmel kell őrködniök népük fölött, szolgáltniok kell a jót és küzdeniök kell a gonosz ellen. Ennek a sajátos elgondolásnak bizonyosága az összes uralkodókhoz intézett, 1815 szeptember 26-án kelt ünnepélyes felhívása, melyben felszólítja őket, hogy egyesüljenek a béke és szereztet alapján a veszélyes erők leküzdésére. Ez az ünnepélyes felhívás Metternich kisebb javításai után lehetővé tette az úgynevezett Szent Szövetség létrejöttét. Ez a nem kötelező érvényű államszerződés nem volt reális diplomáciai szövetség.

Az elképzelés külső megnyilvánulását, a legitim érdekszövetséget, főleg az 1830-as forradalmak után Sándor cár utódja, Miklós is átvette, elődjének belső fanatizmusa nélkül, viszont tudatosabban, reális, konzervatív színezettel. Sándor cárnak a Szent Szövetség alapján azonban mégsem sikerült az orosz elképzelésnek megfelelő, hatékony szövetséget létesíteni, hisz a Szent Szövetség okmánya konkrétumot nem tartalmazott. Aláírói közül hiányzott a pápa és a szultán, az angol régens pedig csak egy magánlevélben fejezte ki az akció iránti rokonszenvét. A valóságban Sándor cár aktivitása keresztelte az angol érdekeket, Lengyelországon keresztül irányuló törekvése pedig nem kedvezett az angol diplomáciai vonallal amúgy is együttműködni kívánó Metternich középeurópai terveinek.

MÁSODIK FEJEZET

A BÉKE ÉS EURÓPA ÚJJÁSZERVEZÉSE

A Napoleon elleni háborúk katonai befejezése, illetve Napoleon lemondása után a béke helyreállítása és Európa újjászervezése várt a vezető államférfiakra. A következő államoknak kellett Franciaországgal békét kötniök: Anglia, Oroszország, Poroszország, Ausztria, Svédország, Spanyolország és Portugália. Az újjászervezés munkájának azonban egész Európára ki kellett terjednie. Az első feladatot elvé-

gezte a két párizsi béke, már az első párizsi béke egyik paragrafusáról intézkedik, hogy a feladat másik részének elvégzésére európai konferenciát kell összehívni. Az újjászervezés feladata tehát az 1814 szeptember 13-tól 1815 június 8-ig tartó bécsi kongresszusra hárult.

A két párizsi béke intézkedései között lényeges különbségek mutatkoznak. A szövetségesek kifejezést adtak annak a felfogásuknak, hogy a háborút nem Franciaország, hanem Napoleon ellen viselték és főleg Sándor cár óhajára, de Anglia érdekeinek is megfelelően, arra ügyeltek, hogy Franciaországot az elkeseredésbe ne kergessék. A második béke mégis lényegesen kedvezőtlenebb volt a franciák számára, mint az első. Az 1814 május 30-án aláírt első párizsi béke értelmében Franciaország határai egybeesnek az 1792 január 1-i határokkal. Franciaország tehát, melynek birtokába került Avignon, Venedin s Mömpelgard grófság, Landau, Saarlouis és Saarbrücken, kisebb módosításoktól eltekintve, még bizonyos területi nyereségre tett szert. Az integritás fogalma nem vonatkozott gyarmataira, melyeket nem értettek bele a maguk összességében Franciaország fogalmába, hiszen ezeknek egy részére már az első párizsi béke idején Anglia tette rá a kezét. A Brit birodalom birtokába kerül Malta, lie de France, Tobago, Saint Lucie, Rodrigue, a spanyolok visszanyerik San Domingo egy részét, míg a többi gyarmatokat visszaadják Franciaországnak, így Guadeloupe-t a svédek és Guyana-t a portugálok. Nem intézkedik a béke anyagi kárpótlásról. Franciaország így a múzeumba szállított, zsákmányolt műkincseket is megtarthatta. A megszálló csapatok az alkotmány helyreállítása után Franciaország területéről kivonultak. A száznapos uralom után, 1815 november 20-án kötött második párizsi béke ezzel szemben Franciaország területét az 1790-es állapotra szorította vissza. Saarbrücken és Saarlouis visszakerült Poroszországhoz, Landau Bajorországhoz, Németalföldre csatolták Philippeville-t és Marienburg-ot, Savoya egy részét pedig Sardiniahoz. Franciaországra öt év alatt fizetendő 700 millió frankos hadikárpótlást róttak. A porosz hatalmi érdek még többet követelt Franciaországtól, a kívánságok között Elzász is szerepelt, Sándor cár azonban, a Franciaország túlságos meggyöngítésétől tartó Angliával együtt, ellenezte Poroszország követeléseit.

A hatalmas várakozásokkal kísért bécsi kongresszus tehát nem hadviselő felek között megtartott békekongresszus, hiszen ez a kongresszus már a második párizsi béke előtt befejezte működését, így „bécsi békéről“ sem beszélhetünk. Egy másik gyakori tévedés kiküszöbölhető, ha tudjuk azt, hogy kik voltak ennek a kongresszusnak

résztevői. Nem a Szent Szövetség gyűlésezett Bécsben, kilenc hónapon át és rendezte el Európa új helyzetét, mint ahogy a békekötés és az 1815-ös status quo ellenőrzése sem volt a Szent Szövetség feladata. Már az első párizsi béke szövegezése előtt nehéz kérdés volt annak megállapítása, hogy az összehívandó bécsi kongresszuson mely államok képviselői vegyenek részt. Egy titkos pont biztosítja a szövetségesek döntő szavát, annak ellenére, hogy az első párizsi béke 32. cikkülete értelmében az összes hatalmakat meghívták a kongresszusra. A keret túl széleskörű volt, tulajdonképpen tehát csak a négy nagyhatalom tárgyalt hivatalosan s a többi államok csupán csatlakoztak a létrejött megállapodásokhoz. Bár a többi hatalmak szerepe csak a dekoratív asszisztálásra szorítkozott, a francia diplomácia zseniális munkája mindent megtett, már 1815 elején, a négy hatalom, a franciaellenes koalíció, a békefront összhangjának megbontására. Európa új rendjét azonban mégis a négy hatalom alkotta meg. Az eljövendő konferenciák munkaprogramjának megvalósítása, a második párizsi béke biztosítása, szintén nem a Szent Szövetség feladata volt. Hiszen a második párizsi békét irányító négy hatalom a békekötéssel egyidejűleg a Szent Szövetségtől eltérően nagyon is konkrét célok érdekében kötött megállapodást, ezek a célok az eljövendő konferenciák alapját és a további diplomáciai együttműködés lehetőségét teremtették meg. Megállapodtak a béke végrehajtását illetően, annak ellenőrzése tekintetében, valamint a katonai segítségnyújtás kérdésében, ha Franciaország valamelyiküket megtámadná. Ha az európai béke fenntartása szükségessé tenné, összejeveleteket fognak tartani. Az első ilyen konferencián, az aachenin, 1818-ban, Franciaország is résztvett, ekkor vált az 1815 november 20-án a második párizsi békével egyidejűleg alakult négyes szövetségből ötös szövetség, illetve diplomáciai együttműködés. Az európai egyensúly biztosításának feladata tehát elsősorban az első párizsi béke által egybehívott bécsi kongresszusra hárult, míg a változott helyzetben a második párizsi béke biztosítását a négy, illetve öt hatalom együttműködésének kellett közös tanácskozások útján végrehajtania. Az együttműködés azonban idővel lehetetlenné vált a beavatkozás elvének eltérő értelmezése következtében. A tényleges öthatalmi szövetség felbomlása után mindjobban tért kezd hódítani a Szent Szövetség elveire való hivatkozás s csak ilyen értelemben beszélhetünk a Szent Szövetség koráról, melyet helytelen volna összetéveszteni akár a konferenciákkal, akár a bécsi kongresszus tevékenységével, vagy éppen a bécsi kongresszustól teljesen független párizsi békével.

A bécsi kongresszus egyik fontos feladata az európai kérdéseknek a békeszerződésen túlhaladó rendezésére irányuló intézkedések meghozatala volt. Az európai egyensúly helyreállításában jelentős szerepe volt az angol-orosz ellentétén alapuló angol-osztrák diplomáciai együttműködésnek. Mivel Anglia egyensúly alatt a kontinens védelmét és Franciaország fékentartását értette, ezzel függ össze Németalföld megalkotása, a svájci semlegesség biztosítása és az olasz területi megoldások egy kis része. Ausztria viszont egyensúly alatt elsősorban Középeurópa békéjét értette, ennek biztosításával függ össze az orosz terjeszkedés visszaszorítása és a megvalósuláshoz teljesen nem jutott Mettemich-konstrukció, a német Bund tekintetében és olasz vonatkozásban.

A kontinens területi egyensúlyának biztosítására szolgált a már az első párizsi békében is felbukkant szándék: Németalföld megalkotása. Belgium és Hollandia egyesítése az angol diplomácia kedvenc eszméjének végrehajtásául tekinthető; a Schelde torkolata megbízható kezekbe került. Németalföld trónjára I. Orániai Vilmost (1815-1840) helyezték, aki az angol érdekeket képviselte. Az uralkodót kisebb területi veszteségeiért a perszonális unió révén uralma alá kerülő Luxemburg nagyhercegséggel kárpótolták.

A másik védelmi intézkedés a svájci probléma megoldására irányult. Franciaország másik határán erős semleges államot kívántak megalkotni. A nehéz kérdés megoldására a bécsi kongresszus bizottságot küldött ki. Meg kellett akadályozni, hogy Svájc ismét a francia érdekek szolgálatában álló vazallus állam legyen, mint ahogy a lipcei csatáig volt. A bizottság a munka megkezdésénél, az alkotmány szövegezésénél, magáévá tette azt a „közvetítő aktát“ amellyel Napoleon, 19 kantont szervezve, a régi kantoni alkotmányt visszaállította. A bécsi kongresszus biztosította ezeknek a kantonoknak területi integritását, sőt a franciáktól elvett Neufchatel, Valet és Genf kantonokkal 22 kantonból álló szövetségi államot szervezett s a bécsi kongresszus nyolc hatalma Svájc határait és örök időkre szóló semlegességét garantálta.

Észak-Itália védelme céljából Piemontot Genua birtokába bocsátották, hogy Franciaország terjeszkedési törekvései elé ezen az oldalon is gátat vessenek.

Az egyensúly gondolatának angol szempontból való érvényesülését azonban nemcsak az esetleges francia támadással szemben való európai védelem biztosította, hanem a brit birodalom európai és európaöntúli érdekszférájának növekedése is. A bécsi kon-

gresszus királyság rangjára emelte Hannover, melynek területét kibővítették a nyugati Friz-földdel. Poroszország ezáltal visszaszorult az északi tengertől. Schleswigt Dániához csatolták és Holstein, annak ellenére, hogy a német Bundhoz tartozott, szintén a dán király fennhatósága alá került. Az Elbe és Weser torkolatánál a dán Helgoland állt őrt. Anglia számára Hannover növekedése nagy előnyt jelentett, hisz ezt a királyságot IV. György angol király fivére kormányozta és Hannover 1837-ig Angliával államszövetségben volt. Helgoland 1890-ig ténylegesen Anglia birtokában maradt. Szardínia és Genua hatalmának növekedése Anglia kereskedelmi érdekeit szolgálta, Földközi-tengeri hatalmának növekedésével kapcsolatban itt megemlíthetjük, hogy az 1815 november 15-én kötött egyezmény elismerte Anglia protektorátusát Gibraltár, Malta és a löni szigetek felett, ezáltal olyan hatalmat biztosítva számára a Földközi-tenger felett, mely úgy a francia, mint az orosz terjeszkedésnek, vagy akár megmozdulásnak is, gátat vetett. Megnövekedett az angol befolyás Portugáliában is, ahol 1808 óta lord Beresford kormányzott és csak az 1820-ban kitört nemzeti forradalom hívta vissza VI. Jánost.

Anglia Európán kívül még nagyobb mértékben gyarapította későbbi kontinentális befolyásának alapjául szolgáló tengeri hatalmát, amely felületes szemléletre nem mutatott összefüggést a kontinentális egyensúly elvével. Megszerezte az Atlanti-Óceánon Asunciont és Tristan da Cunhat, ezekhez a szárazföldön, Afrikában, Sierra Leonát, Dél-Amerikában pedig Holland Guyana egy részét. Jelentékenyek nyugatindiai hódításai: Trinidad, Tobago, San Lucie, Essequibo, Demarari és Berbice, majd az oly fontos, Nyugat-India felé vezető úton, a Cap Colonia, továbbá Mauritius, a Seychellek és mindenekelőtt Ceylon szigetének birtokba vétele.

Az egyensúly gondolatának angol iránya nyíltan léphetett fel Franciaország ellenében, amint hogy bázisait és gyarmatait is aránylag könnyen szerezte. Már sokkal nehezebb volt a küzdelem Oroszország ellenében. Nem szólva a francia háborúk korában szerzett hódításairól (Finnország, a Keleti-tengernél, Besszarábia a Duna torkolatánál), nem szólva a Balkánról, elég csupán növekvő ázsiai hatalmára rámutatni. Kellemetlen volt még Anglia számára a cárnak a svéd királlyal, Bernadotte-tal való személyes kapcsolata és több uralkodóházzal fennálló kiterjedt rokon-i összeköttetése, főleg 1817-ben a porosz barátság. Erős volt Oroszország kapcsolata Spanyolországgal és Franciaországgal is. A cár eleinte liberális allűrökkel tetszelgett Európa megmentőjének szerepében, már ez is érthetővé teszi Anglia konzer-

vatív állásfoglalását, bár Anglia szemében konzervativizmus vagy liberálisizmus tulajdonképpen nem volt cél, csupán eszköz. A világnézeti szempontok azonossága mégis melegebbé tette a viszonyt azzal az Ausztriával, melynek vezető államférfia Metternich, a szociális konzervativizmus előharcosa, aki Közép-Európát az orosz előnyomulástól féltette. Ez az előrelátó államférfiú aggódva tekintett Lengyelország közelségére és az orosz birodalom törökellenes kísérleteire, valamint balkáni terjeszkedésére. Minthogy azonban az orosz cár közel egymillió hadsereggel rendelkezett, nagy körültekintéssel kellett eljárni.

A szász-lengyel kérdésben Metternich, a középeurópai egyensúly érdekében, gátat akart vetni Oroszország előretörésének. Az 1813 február 28-i megegyezés elismeri Poroszország terjeszkedési jogát Észak-Németországban, viszont szabadkezet nyújt Oroszországnak a lengyel kérdésben. Metternich rögtön felismeri a veszedelmet. Hiszen Oroszország Lengyelországon keresztül Középeurópa szívéhez férkőzik. Az angol felfogás Oroszország elszigetelésére törekszik, oly módon, hogy Poroszország igényeit lehetőség szerint Szászországban akarja kielégíteni. A túlzó porosz kívánságok következtében rendkívül nagyok az ellentétek. A porosz király egész Szászországot annak-tálni szeretné és azt javasolja, hogy alakítsanak a szász király számára egy új királyságot a Rajna balpartján. Erről azonban nem akar hallani Castlereagh, éppúgy, mint Metternich, aki a német Bund egyensúlyát félti Poroszország ekkora megnövekedésétől. A porosz király követe felbőszíti intrikáival a cárt a kongresszuson, amikor kijelenti, hogy Metternich azért szegte meg szavát a porosz királlyal szemben, a szász kérdésben, mert Poroszország nem volt hajlandó a cár ellen fordulni. Az ellentétek 1814 decemberében kiélesednek, a porosz tervvel szemben angol, osztrák, francia együttműködés alakul ki, sőt Talleyrand, a zseniális francia diplomata, 1815 január 3-án, már eléri a chaumonti koalíció pillanatnyi bukását, hisz sikerült létrehozni a porosz-orosz törekvésekkel szemben az angol-osztrák-francia szövetséget. Az ellentét mégsem vezet háborúra, a kompromisszum Szászország jelentékeny részét a porosz királynak juttatja, a megalakítandó lengyel királyság pedig nem nyeri el Krakót, amely független köztársaság lesz. Metternichnek tehát csupán részben sikerült megakadályoznia Oroszország további előretörését, az a törekvés, hogy elveit tökéletesen érvényesíthesse, meghiúsult a porosz király önzésén, amely nem törődött a magasabb középeurópai szempontokkal, hanem Szászország megszerzése fejében Oroszország mellé állt és így megakadályozta annak elszigetelését.

A középeurópai elgondolás pozitív megoldása sem sikerült teljes mértékben. Metternich egy belső és külső erőkkkel szemben védekezésre alkalmas és életképes Közép-Európa megteremtését tartotta céljának, biztosítva azt, hogy kívül álló hatalom (legyen az a múltban oly félelmetes Franciaország, vagy a jelenben oly hatalmas Oroszország) az európai egyensúlyt meg ne bonthassa. E szerint egész Közép-Európa, Svájc, Németország és Itália bevonásával, egy laza államszövetség lett volna. Amott a német Bund, emitt egy olasz liga (Lega Italica), a német Bund vezető állama Poroszország, az olasz államoké a két Szicília. Az egész rendszer vezető hatalma pedig a Habsburg monarchia lett volna. Az olasz uralkodó hercegek önzése miatt nem sikerült a Liga megvalósítása, az osztrák érdekek azonban mégis meglehetősen méltánylásra találtak Anglia részéről, hiszen Ausztria visszakapta régebbi olasz területeit. A brit birodalom akkor szívesebben látta Ausztria bizonyos mértékű érvényesülését a Földközi-tenger környékén, minthogy esetleg a Balkánon terjeszkedő orosz hegemonia fenyegette a beltengeren. A tervezett itáliai szövetség helyett tehát helyreállították Ausztriának és a törvényes uralkodóknak jogait. VII. Pius uralma alatt restaurálták a pápai államot, Ausztria visszanyerte hatalmát Milano felett, úgy, ahogy azt az utrechti békétől a francia forradalmi időkig gyakorolta. Visszanyerte továbbá az uralmat az 1797-ig független, a campo-formioi békében Ausztriához csatolt, majd 1805-ben a francia birodalomba bekebelezett velencei köztársaság felett. Velencének régebbi szárazföldi és tengeri hatalmát azonban nem nyerte el teljesen, csupán magát a Lagúnák városát, Mincio egy részét, Dalmáciát Cattaróval együtt és a köztársaság fennhatósága alá tartozó görög szigeteket: Korfu, Zante, Santa Maura, Caphalonia, Cerigo, Ithaka és Paxo kivételével, melyek mint szabad városok, angol protektorátus alá kerültek és Máltával, valamint Gibraltárral egyetemben, Anglia földközitengeri uralmának biztosítékai lettek. Az Ioni-szigetek helyzetét Anglia alkotmány adásával és más intézkedésekkel törekedett megjavítani, a szigetek lakossága azonban, a nagy nemzeti mozgalom politikai megvalósulása után, Görögországhoz kívánt csatlakozni. Anglia I. György görög király trónralépésekor, 1863-ban, lemondott ezekről a szigetekről és a következő évben Görögországnak adta át őket. Az angol politika legalizálni akarta földközitengeri hatalmát, ezért a tengeri rablók elleni küzdelmet is célul tűzte ezen a vidéken. Oroszország azonban nemzetközi eljárást javasolt és így megakadályozta az angol hegemonia kiterjesztését. A későbbi fejlődés folyamán a Földközi-tengeren és az afrikai partokon

Franciaországnak jutott a rendcsinálás fontos szerepe. Az 1815 június 8-i záróakta szerint Ausztria, Velence révén, Anglia megtúrt partnere a Földközi-tengeren. Az olasz félszigeten a szárd király uralmát restaurálják, kinek birtokállománya Genua, a nov. 20-i béke szerint Savoya hozzácsatolásával gyarapszik. Helyreállítják a többi elűzött olasz fejedelmek uralmát is Toscanában és Modenában. A pármái kérdésben nem érvényesült a legitimitás elve, a rendezés az állam élére II. Ferenc császár leányát, Napoleon második feleségét, Mária Lujzát állította. Lajos pármái herceg 1803-ban, közvetlenül Pármának Franciaországba való bekebelezése előtt halt meg, az ő és Mária Lujza infánsnő fia azonban élt és a legitimitás elve szerint Pármát az ő uralma alatt kellett volna helyreállítani. A Sasfiók anyja Pármát, Piacenzát és Guastallát azzal a feltétellel nyerte el, hogy halála után az uralom visszazáll a Bourbonokra, vagyis az utolsó legitim uralkodó fiára, Károlyra. Mária Lujza halála után, 1847-ben, Károly elfoglalta a trónt, de csak rövid ideig uralkodott Pármában. 1849-ben, a forradalmi zavargások idején, lemondott fia, III. Károly javára, akit 1854-ben történt meggyilkolása után, Róbert fia követett 1859-ig, amikor a népszavazás országát a szárd királysághoz, illetve 1861-ben az új olasz királysághoz csatolta. A bécsi kongresszus után Károly egy időre a Luccai köztársaság élére került, amikor pedig Pármát visszanyerte, Luccát a toscanai nagyhercegséghez csatolták. Nápoly sorsa sem volt egyszerű. Murat király uralkodása idején a nápolyi királyság a napóleoni birodalomhoz tartozott. Murat annak idején IV. Ferdinánd trónjára került, ki Nápoly és Szicília királya volt és Nápoly elfoglalása után továbbra is uralkodott Szicília fölött. A lipcsei csata után Murat nem veszítette el trónját, a száz nap idején azonban megszegte a Napoleon-ellenes hatalmakkal való szövetséget és ezért 1815 április 5-én a szövetségesek hadat üzentek neki. Május 2-án, a Tollentino melletti csatában, az osztrákokkal szemben elvesztette a háborút és trónját, Szicília királya visszatért Nápolyba, ahol I. Ferdinánd néven uralkodott országai felett.

A szardíniái királyság restaurálása következtében később megindulhatott az az akció, amely végül Olaszország egyesítéséhez vezetett. Ez a megoldás azonban távol állt Metternich koncepciójától.

Annál maradéktalanabban érvényesült az osztrák kancellár elgondolása a német Bund körül. A német kortársak, valamint a későbbi nagynémet történetírás, Metternich számlájára írja azt, hogy a Bund megalkotásával a német egység megvalósítását megakadályozni igyekezett. Metternich már korábban arra az álláspontra he-

lyezkedett, hogy Ferenc császár, aki lemondott a német-római koronáról, a helyzet változása után se fogadja el azt. Ez a mérséklet 1813 tavaszán is kifejezésre jut, amikor Ferenc minden nehézség nélkül német-római császár lehetett volna. Metternich befolyása következtében, 1814 januárjában, a szövetséges hatalmak megállapodtak abban, hogy Németország független államok laza államszövetsége legyen. Metternich feláldozta az egyensúly gondolatának a hatalmi gondolatot, amely egy ilyen hatalmas birodalom megalkotásával az európai béke eszméjét veszélyeztette volna. A gyakorlatban ugyanis választani kellett a Habsburgok hatalmát nagy mértékben növelő német császárság gondolata és a német Bund megteremtésével az európai egyensúly elvét előnyben részesítő megoldás között. Metternich az utóbbit választotta.

Metternich közép európai békegondolata hosszú évtizedek során át érvényben maradt, külső és belső támadások ellenében, anélkül, hogy e területen a nemzeti erők tényleges kibontakozását megakadályozta volna. A Habsburg birodalomban a rendszer bomlásához hozzájárult a nemzeti eszme ellentétes irányú feszítőereje, az olasz félszigeten pedig az a nacionalizmus, amely az egységet, semmi áldozattól vissza nem riadva, zseniális koncepcióval állította helyre. A közép európai gondolat nagy része még az 1848-49-es évek megrázkódtatását is túlélte és lehetővé tette Európában a béke nyugalmas évtizedeiben a polgári fejlődést. Ennek a gondolatnak érdekében Metternich, mint láttuk, jelentős áldozatoktól sem riadt vissza. Metternich az európai egyensúly érdekében nemcsak a német dinasztia császári címét áldozta fel, hanem a Habsburgok franciaországi lehetőségeit is, amikor megakadályozza annak a tervnek megvalósulását, hogy ott II. Napoleon uralmát biztosítsák, Mária Lujza régenssége alatt. A Habsburg-hatalmat egy ilyen megoldás mérhetetlenül megnövelte volna, egyúttal azonban kihívta volna maga ellen Anglia féltékenységét, pedig ennek segítségére a közép európai gondolatra oly veszedelmes orosz hatalommal szemben méltán számított.

A bécsi kongresszus tehát az európai kérdéseket mérséklettel és igazi európai szellemben akarta megoldani. Európai egyensúlyra és békeállapotra törekedett, nemsokára azonban a beavatkozás elve megbontotta az eddigi diplomáciai összhangot.

HARMADIK FEJEZET

A BEAVATKOZÁS ELVE ÉS A SPANYOL—DÉLAMERIKAI KÉRDÉS

A spanyol katonai lázadás az ezernyolcszázhuszas évek elején, az európai diplomácia egyik legfontosabb és legaktuálisabb kérdésévé nőtt. Sándor cár Castlereagh kongresszusi követének, Gordonnak nyíltan megmondja 1821 májusában véleményét: „Spanyolország az európai forradalom melegágya, ez az a fórum, melyről Európa összes forradalmárai büntetlenül terjeszthetik veszélyes doktrínáikat és veszélyeztethetik méreganyagukkal a többi európai kormányok biztonságát. A spanyol forradalom letörése nélkül nem lehet áthághatatlan gátat emelni a gonosz forradalmi törekvésekkel szemben, azzal a rosszal szemben, melyet a szövetségesek ugyan meggyöngítettek, de még ki nem irtottak/4 A rossz ellen küzdő Sándor cár szemében tehát a spanyol forradalom még csupán diplomáciai beavatkozás kérdése. A spanyol ügyből azonban nemsokára nemzetközi konfliktusok sorozata, az Amerikai Egyesült Államok fellépése és a Monroe-doktrina fejlődött (1823).

Az 1820-i spanyol forradalom következtében kirobbant diplomáciai bonyodalom tehát már Európán túli méreteket öltött. Ennek oka, hogy a hatalmak a spanyol forradalomról szólva, a spanyolok délamerikai gyarmataira gondoltak, amelyek már a francia háború idején fellázkodtak az anyaország ellen. A délamerikai államok függetlenségi mozgalmát számos különböző tényező segítette elő. Ezek között láthatjuk Spanyolországnak Napoleon által való megszállását, melynek következtében a spanyolok nem törődhetnek gyarmataikkal és nem utolsó sorban azt a példát, melyet a délamerikai államok számára az Északamerikai Egyesült Államok szabad demokráciája és boldogulása jelent. A mellett Spanyol-Amerikában már a XVIII. század folyamán mutatkoznak olyan törekvések, amelyek az eddigi szilárd birodalmi rendszeren lazítani kívánnak, s a mexikói, perui és új-granadai királyságok megalkotásával kevésbé szoros államszervezet létesítését tűzik célul. Az új királyságok élén a trónörökös állna, a spanyol király fennhatósága alatt. E tervek megghiúsultak. Spanyolország zűrzavaros helyzete, a napóleoni háborúk idején, csak fokozta az elégedetlenséget. A függetlenségi mozgalom hatalmas lendülettel tört előre a maga útján. Vezetői közül kiemelkedik a koloniális

arisztokrácia jelentős egyéniségének, Bolivar Simonnak alakja. Venezuela fia, Miranda, megindítja a szabadságmozgalmat, Bolivar ugyanakkor Angliában iparkodik az angolok rokonszenvét megnyerni a szabadságmozgalom számára.

Bolivar törekvése nem járt sikerrel a napóleoni háborúk idején, Anglia ebben a kérdésben nem fordult Spanyolország ellen. VII. Ferdinánd uralmának helyreállítása után az angolok már összekapcsolják a délamerikai kérdéssel a Délamerikába irányuló kereskedelem problémáit. Anglia arra törekszik, hogy Spanyolország Dél-Amerikában ne élvezzen monopóliumot a többi államok rovására. A felkelőkkel szemben az anyaországnak juttatandó angol segítség feltétele az, hogy Dél-Amerikában biztosítsanak mérsékelt vámok mellett mindenkire érvényes szabadkereskedelmet, Spanyolország különleges helyzetének előnyeit pedig csupán mérsékelt preferenciák birtokával juttassa kifejezésre. A szabadkereskedelmi álláspont a valóságban Angliának a legnagyobb kedvezményt biztosította volna, hisz a szigetország fejlett kereskedelmi viszonyai önkénytelenül is az angol hegemoniát jelentették volna, a tényleges helyzettel szemben, amelyben a kereskedelem kizárólag spanyol kézben maradt. A tárgyalások megszakadtak, az angol álláspont a monopóliumhoz ragaszkodó spanyol kereskedelmet fenyegette, Spanyolország pedig új diplomáciai partnert talált Oroszországban. A cári udvar és az orosz miniszterek szemében hatalmas kereskedelmi megoldás körvonalai bontakoznak ki. Az orosz megoldás értelmében a cár Dél-Amerikában fegyveres segítséget nyújtana Spanyolorzágnak és ennek ellenében elnyerné Minorkát. Az angol diplomáciát ez a hír valósággal lázba hozza. Castlereagh megszövegezi Anglia határozott álláspontját a délamerikai spanyol viszály ügyében. Javaslatait négy pontban foglalja össze. Elsősorban kielégítő spanyol-angol szerződést kell kötni a rabszolgakereskedelem megszüntetésére vonatkozólag. Másodsorban amnesztiát kell adni a felkelőknek. Harmadszor a délamerikai területek lakóit teljes polgári jogokkal kell felruházni. Végül a legfontosabb: a délamerikai szabadkereskedelem és a mérsékelt spanyol vámkedvezmények megoldásának újraszövegezése. Ez a konkrét terv a délamerikai kérdés kulcsát Anglia kezére juttatja. A tervet a cár is magáévá teszi. Az aacheni konferencia résztvevői elfogadják az angol álláspontot. Spanyolország azonban még most is hibát hibára halmoz. Ferdinánd nem ismeri fel a helyzetet és a csökönyös dac politikáját követi. Széleskörű katonai intézkedéseket tesz a délamerikai függetlenségi mozgalmak letörésére, pedig az aacheni konferencia azt kívánta, hogy Spanyolország mond-

jön le a fegyveres beavatkozásról. A küzdelem az anyaország és a dél-amerikaiak között tovább folyik.

Változó kimenetelű küzdelmek után a szabadságharc vezetői, Bolívar és Paez céltudatosan szervezik tovább a mozgalmat, amelynek sikere 1818-tól kezdve már kétségtelennek látszik. A spanyolok először Dél-Amerika északi részeiről szorultak ki. A diadalmas felkelők a Guyana és Equador között fekvő területen új Granadát és Venezuelát Columbia köztársaságban egyesítették. A spanyolok 1821-ben súlyos vereséget szenvedtek és katonai erejük maradványai-val visszavonultak. Ugyanezen évben ratifikálták Columbia alkotmányát, ennek a köztársaságnak elnöke Bolívar lett. Az új elnök továbbfolytatta a spanyolok kiszorítását. Az első lépés a szomszédos Equador megtisztítása volt, ami már 1822-ben megtörtént, de 1830-ban Új-Granada, Venezuela, Equador köztársaságokká szakad szét Columbia. A felszabadítás munkáját Bolívar Peruban akarta folytatni. Erős küzdelmek után, 1825-ben, Peru is felszabadult. Argentína segítségével 1818-ban elérte függetlenségét.

Az egykori Új-Spanyolországban, Mexikóban, hosszú időn át tartó függetlenségi mozgalmak után, a napóleoni idők utolsó éveiben érett meg az állami lét önállósága. A sorsdöntő lépés az anyaország 1812-es alkotmányának elfogadásával függ össze. A befolyásos mexikói papság a legnagyobb elkéséssel fogadta az 1812-es alkotmány egyházellenes intézkedéseit. Amikor pedig a papság is a függetlenség ügye mellé állott, a spanyol uralom úgyszólván megszűntnek volt tekinthető. A spanyol helyőrség egy töredéke még védekezett a maga biztos tengeri bázisán, a felkelők flotta híján nem tudtak hozzáférni. Maga az alkirály azonban belátta, hogy az ügy elveszett.

Ugyanakkor, amikor a délamerikai államok egymásután vívták ki a maguk függetlenségét, az anyaország a legnagyobb belső zavarokkal küzdött. A francia uralom nemcsak súlyos anyagi terheket rótt a spanyol lakosságra, hanem önérzetében is sértette ezt a büszke népet. Az elnyomás következtében megerősödött népi öntudat spontán felkeléssé fejlődött. A magára hagyott lakosság a király magatartását gyávanak tartotta és hozzálátott, hogy a maga erejéből szerezze vissza az ország függetlenségét. Tanácsokat választottak, megszervezték a harcot és 1812-ben a cortezt nem a király hívta össze, hanem a nép. A „liberálisok“ (egy spanyol párt, melytől a liberális fogalom elnevezését veszi) megvalósították a nevezetes 1812-i alkotmányt s Napoleon kiűzésében Wellington csapatai mellett jelentékeny szerepet játszott a lelkes néphadsereg. A belső erők öntudatos kifejlődése és munkába-

állításai a későbbi eseményeket is megmagyarázza. Amikor a visszatérő VII. Ferdinánd magatartása és cselekedetei azt bizonyították, hogy az uralkodó semmit sem tanult, az öntudatra ébredt nép már nem volt többé hajlandó a személyi uralmat és annak hibáit szótlanul eltörni. Főleg két réteg haladt határozott elvek szerint a maga útján: a klérus és a katonaság. Ez a két csoport jelentette a spanyol társadalom aktív erejét. Az egyik nyomán a katolikus hitű egyszerű nép, a másik mögött a liberális városi értelmiség haladt. Amikor a katonai társadalom megmozdult, sikereket ért el, az ellentábor hatalmas ereje és annak hű, nemes eszméktől fűtött, vallásos tömege azonban megnehezítette a demokratikus irány kimélyítését, a forradalom nem vált népi mozgalommá és törekvései iránt inkább külföldön ébredt rokonszeny, mint magában Spanyolországban. A forradalom a Dél-Amerikába készülő csapatok körében tört ki, az 1812-es alkotmány jegyében, 1820 januárjában. A katonai mozgalom sikeres volt. 1820 március 9-én a király letette az esküt az alkotmányra s rá négy hónapra összegyűlt a kétszázharminchárom képviselőből álló cortes. Rendezték a sajtószabadságot, megszüntették a hitbizományokat, felszabták a szerzetesrendeket, adót vetettek az egyházi javakra, közel 14 milliárd reale értékében. A radikális elemek ereje egyre növekedett, abban a mértékben, amint a belső gazdasági bajok nem szűntek meg. A jobboldali, az úgynevezett apostoli párt tevékenysége is jelentősen megerősödött. A két szélsőség farkasszemet néz egymással. A király élete veszélyben forog, az anarchia növekszik, külföldön viszont a spanyol forradalom eszméi hódítanak. A beavatkozás már elkerülhetetlennek látszik, hisz az események Európa békéjét, elsősorban a szomszéd Franciaország nyugalmát veszélyeztetik. Ám az az állam, amelyik Spanyolországban rendet teremt, döntő befolyáshoz juthat Dél-Amerikában is. A beavatkozás politikáját sürgető cárral szemben áll kezdettől fogva Castlereagh, sőt ami még csodálatosabb, eleinte Metternich is. Sándor cár azt hirdeti, hogy erélyesen el kell járni az 1812-es alkotmányt felújító spanyol forradalommal szemben. Castlereagh erre feleletül 1820 május 5-én terjedelmes diplomáciai iratot tesz közzé, melyben nyíltan kimondja, hogy Anglia csak arra kötelezte magát, hogy a bécsi kongresszus által meghatározott status quo-t húsz éven át megvédi. Szerinte Anglia nem avatkozik idegen államok belügyeibe, ilyesmit ő nem ígért és angol külügyminiszter a parlament jóváhagyása nélkül ilyen akciót nem hajthat végre. Így tehát a spanyol kérdésben már a konzervatív angol kormány is a „nem beavatkozás“ elvét tette magáévá. 1820 október

20-án a Troppauban összeülő konferencián Sándor cár elérte, hogy Ausztria, Poroszország és Oroszország november 19-én kelt és december 8-án közzétett jegyzékben kötelezettséget vállal arra, hogy együttes fellépéssel interveniáljon, ha a forradalmi mozgalom valahol egyikük biztonságát veszélyeztetné. Castlereagh kitartott eredeti álláspontja mellett. Sőt, arra is módot talált, hogy a parlamentben kifejezést adjon a troppai határozattal való elégedetlenségének. A döntő fordulatot e kérdésben az 1822 okt. 20—dec. 10-i veronai kongresszus hozta meg, amelyen a spanyol helyzet fokozatos romlása következtében a beavatkozás gondolata mégis diadalmaskodott és 1823 elején Angoulême herceg vezetésével 100 ezer főnyi francia hadsereg vonul Spanyolországba, mely a forradalmárokat leveri. Ferdinánd szabad lesz. Megkezdődik az ellenforradalmi korszak.

Az első pillantásra úgy látszik, mintha az angol diplomácia súlyos vereséget szenvedett volna, hiszen a francia csapatok a rendcsinálás után is Spanyolországban maradnak. Vérmesebb franciák már Bourbon-birodalomról ábrándoznak Dél-Amerikában, az Újvilágban. Az angol diplomácia azonban akcióba lép és minden ellenintézkedést megtesz. Cadiz szeptember 30-án elesik, október első napjaiban az angol konzulok már az új délamerikai államok felé utaznak. De nem pihen Canning Európában sem. Háborúval fenyegetőzik a londoni francia követ előtt, ha Franciaország a gyarmatokat veszélyeztetné. Polignac, a londoni francia követ biztosítja Canningot, hogy erről szó sincs, az angol diplomácia azonban megtalálja a maga természetes társát az Egyesült Államokban. Canning közös eljárást javasol az Unió követének. Ezek a tárgyalások vezetnek a világtörténelmi jelentőségű Monroe-elv kialakulásához.

Az Egyesült Államokat régóta nyugtalanította, hogy főleg Oroszország a legitimitás elvének védelme alapján szentszövetségi beavatkozást sürget Latin-Amerikában. Az Egyesült Államok nem akarják magukat kizárólag Anglia védelmére bízni. Canning bízik a közös lépés sikerében az orosz, de főleg a francia veszély ellenében. A közös deklaráció gondolatának egyik jelentős nehézsége az, hogy Angliának egyidejűleg el kellene ismernie a felszabadult délamerikai államok függetlenségét, amire Anglia ezidőszert még nem volt hajlandó. Viszont az amerikai külügyi hivatal vezetőjét nagyobb tartózkodásra készítette az, hogy Canning fogalmazása értelmében a be nem avatkozás közös proklamálása egyúttal az Egyesült Államok terjeszkedését is kizárta volna, pedig Adams, a federalisták imperialista szárnyán álló politikus, Texas és Cuba bekebelezésére gondolt, mint

ahogy később, elnök korában ajánlatot is tett Mexikónak, hogy Texast az Unió egymillió dollárért megvásárolja. Adams tehát azt tanácsolta Monroe elnöknek, hogy a közös lépés tervét háírtsa el és tegyen egymaga nyilatkozatot, amelyből kimarad Canning azon pontja, hogy nem kíván területet igénybe venni. Így jött létre 1823 december 2-án Monroe üzenete az amerikai kongresszushoz, amely szerint az Egyesült Államok nem kívánnak beleszólni Európa ügyeibe, ha nincsenek ott közvetlenül érdekelve, nem kívánnak európai államok és gyarmataik viszonyába sem beleszólni, amennyiben azok békésen élnek, ezzel szemben az Unió barátságtalan lépésnek tekint minden olyan akciót, amely a gyarmatokat elnyomni, vagy sorsukat bármily módon ellenőrizni akarja. Az Unió a Szent Szövetség minden olyan kísérletét, amely rendszerét Amerikára ki akarná terjeszteni, a béke veszélyei tetésének tekintené. Európai hatalom Amerika területét nem foghatja fel a jövőben új gyarmatosításra alkalmas területnek és az Amerika földjén függetlenné vált, elismert országokat nem veszélyeztetheti.

A nyilatkozat megfogalmazásával Adams, aki egyaránt tartott Anglia, mint Oroszország hatalmától, ki akarta zárni Európa befolyását az amerikai ügyekből. Le akarta szögezni egyszer s mindenkorra a be nem avatkozás elvét, ellentétben azokkal az amerikai diplomáciai tényezőkkel, akik a deklarációval csupán az adott helyzetből akartak kiszabadulni.

A Monroe-elv kialakításában Canningnak tehát csak közvetett szerepe volt és így természetesen ez a nyilatkozat nem is találkozott rokonszenvével. A délamerikai államok függetlenségének megerősödését különben az angol szabadkereskedelmi körök szívesen látták. A liberális Anglia tapsai közepette jelenti be tehát 1825-ben Canning a független államok elismerését, mintegy válaszolva a kontinentális hatalmakkal, melyek a beavatkozási elv alapján állottak és akiknek veronai tanácskozását az angol diplomaták tüntetően elhagyták. A világdimenziókban érvényesülő Anglia hatalmi lendületétől hajtott Canning új fogalmazást adott az egyensúly elvének. Ez az angol fogalmazás döntő jelentőségű a diplomácia történetében, mert az eddigi kereteket meglehetősen kitágítja. Az angol diplomácia elismeri azt a tényt, hogy Amerikában az Észak-Amerikai Egyesült Államok a vezető hatalom és ezért az Unióval való együttműködéssel akarja megadni a maga válaszát a spanyol beavatkozásra és tágabb keretek között, új ötletekkel kívánja Anglia tekintélyét növelni, a világkereskedelem szabad fejlődését előmozdítani.

Az európai gazdasági világ új, nagyszerű lehetőségeket vél fel találni a délamerikai államokkal való kereskedelemben. A nemzeti önállóságra törekvő népek pedig abban bíznak, hogy a júliusi forradalom után, a francia-angol együttműködés diplomáciai téren nyújt kedvező lehetőségeket a szabadság megteremtésére és a nemzeti függetlenség kivívására.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ ENTENTE CORDIALE ÉS SORSA

A francia forradalmat követő rendszerváltozás előcsalogatta a szabadságeszmék elméleti hirdetőit a könyvtárakból és dolgozószobákból s a gondolkodók egyre több beleszólást nyertek a közügyek vitelébe s ennek révén a külpolitikába is. A szabadságeszmék a francia missziós tudatban átalakulva, a többi országokban is érvényesülésre törekedtek. A francia államférfiak a szuronyok uralmával az eszmék hatását, a liberalizmus, a nemzeti önállóság, az alkotmányosság csábító képeit állították szembe, azt hirdetve, hogy ezeket az eszméket az angol liberális változás során uralomra került irányzat révén, a Palmerston-hoz hasonló államférfiakkal szövetkezve, az egész világon meg fogják valósítani.

Ez az általános európai közhangulat az 1830 után kialakult konzervatív keleti hatalmak diplomáciai együttműködésében ellenséget látott és ezzel szemben minden reményét a két hatalmas nyugati állam, Anglia és Franciaország együttműködésébe helyezte. A francia polgári politikusok ezt a szívélyes viszonyt, Entente Cordiale-t már csak belpolitikai okokból is mélyebbnek és ténylegebbnek igyekeztek feltüntetni, mint amilyen az a valóságban volt. Az angol diplomáciát reális érdekei vezették, e reális érdekek közé tartozott az is, hogy a közvélemény erejét felhasználják, sőt az is, hogy egyes államok függetlenítését vagy erőforrást jelentő alkotmányos folyamatát előmozdítsák. (Olykor természetesen az ilyen függetlenség nem volt számukra kívánatos, mint például Egyiptom esetében.) Az angol külpolitika gyakorlati céljai érdekében már Canning rokonszenvel szól a nemzeti elvről és a nemzeti államok egyensúlyi helyzetét körvonalazza, későbbi követője, Palmerston pedig nyíltan hangoztatja, hogy „két irány uralkodik az európai diplomácia vonalvezetésében, az

egyik szembeszáll az európai közvéleménnyel, a másik viszont erre a közvéleményre épít. Anglia az utóbbi részt választotta/4

Természetes, hogy ilyen körülmények között a világszabadság francia missziós tudatának hordozói Angliában látják legfőbb szövetségeseiket és támogatójukat. A francia diplomácia a maga optimizmusában melegen ápolta azt a bensőséges viszonyt, az Entente Cordiale-t, mely Angliához fűzte. A forradalmi Franciaország elismerésében Anglia valóban vezérszerepet játszott. Ennek egyik főoka azonban a rokonszenven kívül az angol tőke érdeke, amely Franciaországban elhelyezett millióit féltve, nem látta volna szívesen egy Franciaország ellen indított európai háború kirobbanását. Périer, az európai kapitalizmusnak akart kedvezni, amikor az európai leszerelés hatalmas tervét kidolgozta. A béke rózsaszín ábrándja tünt fel Európa egén, megnyugtatta a tőkéseket; a felszabadulás, az alkotmányosság álma pedig derűs hangulatba ringatta a kor ideológusait.

Az angol-francia Entente Cordiale a gyakorlatban azonban nem volt olyan szoros, mint amilyennek azt a francia diplomácia feltüntette, vagy az európai közvélemény hitte, mert a felszín alatt rejtőző gazdasági és gyarmati ellentétek az események folyamán elkerülhetetlen összeütközésekre vezettek.

Az ellentétek között a legfontosabb az angol kapitalizmus féltékenysége a francia gazdasági terjeszkedéssel szemben, másrészt a francia védvamos rendszer ipari monopóliumának további fenntartása. Az ütközőpontok: Belgium, mint érdekszféra s mint gazdasági terület; Egyiptom függetlensége s ezzel kapcsolatban a francia afrikai expanzió s az angol kereskedelmi utak problémája; az ibériai érdekszféra. Az Entente Cordiale gyengesége a gyakorlatban már szinte azt jelenti, hogy meg i« szűnt, ami a negyvenes évek közepén jelentős mértékben befolyásolja a francia fejlődést és a polgárkirályság sikertelen diplomáciai tevékenységének dokumentumául szolgál, azáltal viszont, hogy a franciák úgy, mint az angolok, a nagy elvi jelszavakat, a be nem avatkozás elméletét állandóan hangoztatták, hozzájárult a liberális álmok és ábrándok elterjedéséhez Európa-szerte. A barátság ilyképen dinamikus történelemformáló erővé válik, negatív és pozitív értelemben. Az előbbi szerint Franciaországban hat forradalmasító irányban.

Az angol szabadságeszmék érvényesülését és a francia elgondolás megvalósulását sürgető politikusok ugyanis egyre növekvő elégedetlenséggel látták, hogy az angol barátság nem termi meg az óhajtott gyümölcsöket, nem látták az okokat, csak az eredményeket, helyesebben, az eredmények hiányát. A gyakorlati politika tényezői, a híva-

tásos diplomaták belátták, hogy Angliára nem számíthatnak, ezért a negyvenes évek végén már a másik államcsoport, a konzervatív keleti hatalmak felé orientálódtak. Közben a kis nemzetek minden reményüket a nyugati hatalmak bensőséges barátságára és támogatására alapították, vakon bíztak Anglia alkotmányos mozgalmakat támogató tevékenységében. Az alkotmányos és nemzeti eszmék tehát széles körben tért hódítottak, úgy, hogy lassanként már elkerülhetlenné vált a megvalósulásért folytatott döntő küzdelem. Így nyer dinamikus jelentőséget európai viszonylatban annak az Entente Cordiale-nak léte, amely csupán látszatra volt olyan őszinte, a valóságban azonban túlságosan törekenynek mutatkozott a konzervatív hatalmak reális uralkodói érdekeken alapuló, szilárd erőt jelentő szövetségével szemben. Ebben a *perspektívában nyer reális megvilágítást a 48-as idők* forradalmi lendületének meteor-szerű fellángolása és gyászos lehanyatlása, amikor a konzervatív hatalmak a kölcsönös segélynyújtás, a beavatkozás elvét érvényesítik. A francia diplomácia állásfoglalása tehát csalódást jelent annak a francia közvéleménynek, amely diplomáciai aktivitást vár, de csalódnak a rendszerben az angolok is.

A Bourbon-restauráció bukása megváltoztatta a francia külpolitika általános irányát. A megelőző másfél évtized folyamán az angolok hajlandók voltak belpolitikai okokra visszavezetni annak a gazdasági autarchiának fenntartását, mely az angol ipari körök számára olyan kellemetlen volt. A politikai liberalizmus diadala után a legtöbben azt várták, hogy a francia gazdaságpolitika irányt változtat. A francia liberálisok régóta élvezték az angol közvélemény és sajtó rokonszenves támogatását. A *rendszerváltozás után a két ország polgári gondolkozói* számára a legtermészetesebbnek látszott a francia-angol liberális külpolitikai front kialakulása. A polgár-királyság gazdasági politikája következtében azonban nem sikerült ennek a barátságnak gazdasági megalapozása. A francia ipari körök és a francia kereskedelmi tőke éppen ellenkezőleg: imperialisztikus külpolitika megvalósítását sürgették s ennek következtében a viszony a két ország között meglehetősen megromlott. A külföldi gazdasági kapcsolatok megteremtésére irányuló kísérletek összeütközésre vezettek. Ezek az összeütközések kontinentális viszonylatban akkor jutottak kifejezésre, amikor Franciaország, Belgium, majd az ibériai félsziget területén törekedett nagyobb befolyásra.

Franciaország a belga kérdésben először politikai, majd gazdasági vonatkozásban szenvedett vereséget. Az 1830-as belga forradalom híre lázba hozta a francia közvéleményt, hiszen ez a gyűlölt 1815-ös

rendelkezésekkel szemben való állásfoglalás. A francia diplomáciát is aktivitásra serkentették az események. Az első terv szerint Belgiumot a két ország között óhajtották felosztani, a második terv Lajos-Fülöp fiának akarta biztosítani a belga trónt és Luxemburg annektálására törekedett. A második megoldás szerint az angolokat Antwerpen szabad kikötővé való nyilvánításával kívánták kárpótolni. Palmerston azonban veszedelmesnek tartotta a francia hatalom ilyen erős megnövekedését. Midőn Belgiumot Svájc mintájára semleges államnak minősítették s a trónra Lipót szász Koburg herceg lépett, némi szépségflastromot jelentett az, hogy az új uralkodó Lajos-Fülöp legidősebb leányát vette feleségül. A francia közvélemény azonban nem volt elragadtatva ettől a megoldástól. Franciaország számára az 1830-as forradalmakat követő évek súlyos gazdasági kérdéseket vetettek fel, melyeket csak merész elhatározásokkal lehetett volna elintézni. Lassanként kialakul a német vámunió, a francia gazdasági terület kiszélesítése viszont nem sikerült. A fejlődő francia kapitalizmus a belga területen gyakorolt politikai szupremáciában kereste érdekeinek kielégítését. A francia-belga vámközösség meglehetősen könnyítést jelentett volna a belső piac bővülésével. Mólé 1836-ban veti fel ezt az ötletet, mely azután különböző módosításokkal végig vonul a terveken a negyvenes évek elejéig.

Anglia visszaszorította tehát a Belgiumra vonatkozó francia törekvéseket és a belga semlegesség dogmájához, mint az angol diplomácia egyik fontos elvéhez, mindvégig hű maradt.

Nem volt azonban engedékenyebb az afrikai kérdésben sem. Franciaország Afrikában nagy lehetőségeket látott a kolonizációs tevékenységre, a latin Afrika megteremtésére és a Franciaországgal baráti Egyiptom függetlenségének biztosítására. Utóbbiban a francia civilizáció átvételére alkalmas, a török zsarnokság ellen lázadó, önálló államalakulást látta. A kontinensen Anglia megfosztotta Franciaországot gazdaságának kedvező vámunió létesítésének lehetőségétől, a francia gyarmati politika tehát kárpótolni akarta magát, Észak-Afrika, Algír felé fordult.

Az algíri problémán keresztül mintha az európai jogrend ütközött volna össze az elmúlt századok ökoljogával, a tengeri kalózok világaival. Az összeütközés háttérben régóta feltűnt a kiépülő világgazdaság rendszere, amely nem tűrhette, hogy a civilizált hatalmak tengeri kereskedelmét barbár rablók veszélyeztessék. Franciaország régi törekvése, hogy e fosztogatást űző államokat, melyek fölött 1600 után a török janicsár katonaság által választott dey uralkodott, megfékezze.

A XVIII. század eleje után a dey már teljes hatalommal kormányzott itt, Algír katonai köztársaság lett, palotaforradalmak és a janicsár uralom szokásos kísérő jelenségei között. Már XIV. Lajos a rabló államok megrendszabályozására törekszik, a XVIII. század vége felé pedig a spanyolok indítanak nagyobb akciókat a rend megteremtésére. A napóleoni korszak alatt, a hatalmas flották jelenléte mérsékli a kalózkodást, amely azonban később éppen akkor, amikor Európában kialakul a béke, az európai tudat, a zavartalan közlekedés és világkereskedelem korszaka, zavartalanul űzi a maga játékait. Hasztalan lép fel 1815-ben az Amerikai Egyesült Államok a rend érdekében, 1816-ban az angol flotta bombázza a fosztogatók erősségeit, a véres megtorlás hiábavaló, a következő években az algíri tengeri rablók elmerészkednek még az Északi-tengerig is. Hatalmas európai államok kénytelenek rendszeres évjáradékot fizetni és szerződéseket kötni a tengerek gangsztervilágával. A franciák végül ürügyet találnak a beavatkozásra. A dey beavatkozik egy napóleoni korszakból eredő kereskedelmi konfliktusba és minthogy nem nyer kielégítő választ, a konzuli fogadásnál felelősségre vonja a francia konzult, aki sértő módon felel, mire a fejedelem légy csapójával arcul üti őt. Az inzultus kapóra jött a francia restaurációnak, mely megkezdi a blokádot. A tengerzár nem jár sikerrel. Eleinte úgy látszik, hogy a francia érdekszférába tartozó Mehemed Ali egyiptomi alkirály fog rendet teremteni. A terv azonban meghiúsul és Franciaország közvetlenül lép fel. 1830 április 20-án hadat üzen és rövid küzdelem után elfoglalja a fővárost. Így sikerült a francia hatalomnak lábát Észak-Afrikában megvetnie.

A polgár-királyság idővel merész terveket sző egész Észak-Afrika területére vonatkozólag. Az az ország, amely ebben a korban a romantikusoktól annyira áhított exotikumot jelenti, ismét európai civilizációs gondolatok tárgya. Azt az Észak-Afrikát, mely a római birodalom fénykorában az európai kultúrközösségbe tartozott, de abból később a mohamedánok kezébe kerülve, kiesett, Franciaország vonta ismét az európai civilizáció körébe. Mólé programja 1838-ban Észak-Afrika romanizálását tűzi célul, ebben a tervben a birodalmi latin gondolat nyer új formát. Az angolszász kolonizációs tevékenység egyéni vállalkozásaitól eltérőleg a klasszikus hagyományok, az állami tevékenység szinte latin imperiális eszméjének szempontjai érvényesülnek ebben az elgondolásban. Az 1830-as hadjárat után megszerzett földeken a franciákat a latin telepések mintájára juttatják földbirtokhoz. A latin szellem érvényesülése a román Afrika érdekében nagy munkát, jelentős kultúrtevékenységet indít.

A világbirodalmi érdekeiket féltő angolok lassan megnyugodtak, amikor látták, hogy Észak-Afrikában a francia terjeszkedés nem a tengerpart, hanem a Szahara felé irányul. Azonban veszélyes összeütközésre vezetett az érdekellentét, a „Latin-Afrika“ gondolatához ragaszkodó franciák és az Indiába vezető út miatt aggódó angolok között — Egyiptomban. Mehemed Ali egyiptomi alkirály terjeszkedését ugyanis a franciák melegen támogatták. Az újabb diplomáciai történelem kiemeli azt a tényt, hogy Palmerston állásfoglalása a török kérdésben a harmincas évek elején az egyiptomi Ali pasa veszélyes törekvéseivel és növekvő hatalmával is összefügg. Palmerston őszinte híve a független görög államnak s 1830 körül a konstantinápolyi angol követ jelentéseire írt széljegyzeteinek tanulsága szerint nem ragaszkodik a török birodalom csorbíthatlan fenntartásához. A következő években hirtelen fordulat áll be az angol külpolitikában. Palmerston szinte állandóan ostromolja a Portát reformterveivel. E tervek hátterében elsősorban oroszoktól fenyegetett angol gazdasági szempontok állnak, mint a gazdasági részben írtuk, amellet főképpen az a törekvés, amely a török birodalmat korszerű reformok segítségével meg akarja védeni a belső bomlás veszélyével szemben és a török hatalmat meg akarja erősíteni minden külső penetrálás ellen. Mintha e törekvés nem lenne sikertelen. 1808—39 között II. Mohamed uralkodott; határozott egyéniség, reformer szellem Konstantinápolyban. Ugyanekkor azonban egy másik erős egyéniség pályája ível a magasba, Mehemed Ali pasáé, Egyiptom uráé. Az egyiptomi hadsereget francia tisztek szervezték újjá, flottáját francia mérnök építette és egészségügyi berendezéseit francia orvosok modernizálták. Mehemed Ali egy személyben földbirtokos, gyáros és szervező volt. A Portával való háborúra könnyen talált ürügyet. 1832-ben fia, Ibrahim, elfoglalja Szíriát és Kis-Ázsiába tör. December 21-én diadalt arat a török haderő fölött s annak vezéreit foglyul ejti. Ezzel megnyílt útja Konstantinápoly felé. A Porta fegyveres segítséget kért Miklós cártól. 1833 februárjában orosz csapatok jelennek meg a Boszporusz mentén és Konstantinápoly védelmére készülnek. Mehemed Ali azonban hamarosan békét köt a szultánnal. A kutayai szerződésben 1833 máj. 5-én a szultán átengedte Mehemed Alinak egész Szíriát és Adent. Az orosz csapatok egyelőre nem térnek vissza hazájukba s az orosz flotta is a helyén marad. Orlov jelenléte nyugtalanítja a nyugati hatalmakat. Mielőtt elhagyná a török területet Orlov, a Boszporusz ázsiai partján Unkjár Skelessinél 1833 júl. 8-án szövetséget köt 8 évre kölcsönös segélynyújtás elve alapján a törökkel. Ez állandó orosz beavatkozási

lehetőséget jelent, ami megdöbbeníti az angol diplomáciát. Franciaország és Anglia ebben az időben egyaránt szemben áll az orosz tervvel, közben azonban érdekeik eltérnek.

1839-ben újabb veszély fenyeget. II. Mohamed nem felejtí el Mehemed Ali győzelmét. Palmerston aggodalommal szemléli a fejleményeket és ki szeretné szabadítani a szultánt az orosz szerződés béklyóiból. Amikor a Porta és az egyiptomi pasa között újra kitör a viszály, a diplomácia lázas tevékenységbe kezd. Az a feltevés, hogy Mohamedet Palmerston biztatta volna a pasa megtámadására, nem felel meg a tényeknek. A francia kormány azonban abban a hitben élt, hogy a szultánt Ponsomby lord biztatta a háborúra. A londoni francia követ felvilágosítást kért Palmerstontól, aki azt feleli, hogy a Ponsomby hoz küldött utasítások a béke ügyét szolgálták. Megmutatja a levelezést is, a francia követ azonban kételkedik azoknak megbízhatóságában.

Soult és Palmerston egyességet köt arra vonatkozólag, hogy ha a küzdelem során az orosz csapatok Unkjár Skelessire való hivatkozással Konstantinápolyt meg akarják szállni, Franciaország és Anglia ezt casus bellinek tekintené. A megegyezés tudatában az orosz kormány békés álláspontra helyezkedik. 1839-ben kitör a konfliktus, a török csapatok megütköznek az egyiptomiakkal, július 1-én pedig meghal II. Mohamed. Ezzel egyidőben a török admirális a flottát a pasa kezére játssza. Három hét leforgása alatt a törökök elvesztik a szultánt, a hadsereget és a flottát.

Ebben a veszélyes helyzetben egyezik meg az öt hatalom a közös akcióra vonatkozólag. Franciaország és Anglia között azonban ellentétek merülnek fel, hiszen Anglia csak Egyiptom birtokát akarja biztosítani Mehemed Ali számára és azt kívánja, hogy a pasa Szíriát őrítse ki. Szíria ugyanis rendkívül fontos az angol szárazföldi út biztosítása szempontjából, mint az afrikai melléktérképen láthatjuk. Franciaország viszont ragaszkodik ahhoz, hogy Mehemed Ali Szíria birtokát megtartsa. Oroszország az angolok mellé áll, mert félti Taurust a francia protektorátus alatt terjeszkedő Mehemed Alitól. Franciaországban fellángol a lelkesedés, mely a beavatkozást sürgeti a nagy és független Egyiptom érdekében. Ez alatt Anglia 1840 július 15-én a londoni egyezményben, a legnagyobb titokban, megegyezik Oroszországgal, Ausztriával, Poroszországgal. Franciaország csak néhány nappal az egyezmény megkötése után értesül erről, ami határozott diplomáciai vereséget jelent. Hiszen bármilyen udvarias formában közölték a szerződés tartalmát a francia kormánnyal, termé-

szetes, hogy az ilyen eljárást ez inzultusnak tekintette. Az eljárás magyarázata az, hogy Thiers a konstantinápolyi francia követ segítségével külön diplomáciai akciót indított a Portánál, hogy a békét a szultán és Mehemed között a francia elgondolások szerint hozza létre. Thiers Guizot-t arra utasította, hogy Szíria ügyében ne tegyen javaslatokat Palmerstonnak. Palmerston válasza erre az eljárásra a négyhatalmi megállapodás volt. Az egyezmény kétféle megoldás lehetőségét nyitotta meg Franciaország számára. A francia közvélemény az afrikai akció folytatását sürgette, nem törődve az orosz támogatás révén megerősödött Angliával. Az áruló és önző Anglia ellen heves tüntetések folynak le Franciaországban. Thiers nem mer a közvéleménnyel szembeszállni és tovább szeretné folytatni az akciót. A király világosan látja a helyzetet és elég bátorsággal rendelkezik ahhoz, hogy a közvéleménnyel szembeszálljon. Tudja, hogy Franciaország az angol—orosz megegyezés után nem folytathatja akcióját. Ezért elbocsájtja a harcias minisztert, kinek utódja Guizot, a saját népszerűsége rovására is érvényesíti a király magasabb szempontú békés külpolitikáját. Franciaország részvételével kötik meg 1841 július 13-án a kettős keleti egyezményt, mert az egyiket Ausztria, Nagy-Britannia, Porosz- és Oroszország kötötte egymással, a másikat a négyes szövetség Franciaországgal. A megállapodás értelmében biztosítják az örökletes uralmat Egyiptom fölött Mehemed számára, míg Acre és Dél-Szíria fölött az uralmat csupán a pasa személyére ismerik el, az öröklés joga nélkül. A négy hatalom a megállapodás érvényesítését blokáddal biztosítja. A negyedik artikulus szerint az ozmán birodalom feladata a Dardanellák őrzése, a Porta lezárhatja a szorosokat idegen hadihajók előtt, ha nem visel háborút. Ez a nagyjelentőségű megegyezés megteremti ismét a francia—angol diplomáciai együttműködés lehetőségét, amit azután a spanyol kérdésben támadt összeütközés ismét illuzóriussá tesz.

A francia diplomácia némi sikert ér el 1846-ban a spanyol kérdésben. Viszont súlyos áldozatot kell hoznia, hiszen végleg elveszti az angol szövetséges jóindulatát. A franciák azt óhajtják, hogy Izabella spanyol 'királynő és nővére, Lujza infánsnő Ferenc herceghez, illetve Montpensier herceghez menjen férjhez. Palmerston jelöltjével szemben a franciák hosszú diplomáciai küzdelem után győznek. Az angol diplomácia tudja, hogy Franciaország spanyol politikája mögött az angol érdekekre veszélyes ibériai gazdasági expanzió gondolata rejtezik. Palmerston a francia befolyás megnövekedésétől tart és arra is gondol, hogy ez előbb-utóbb Portugáliának Spanyolországgal való

egyesülésére vezethet. Ez a diplomáciai győzelem Viktória királynő és Palmerston haragját vonja Franciaországra, ami annál veszélyesebb, mert a Rajnán túl a helyzet aggasztó lesz. Franciaország félelmesen közeledik a teljes diplomáciai elszigetelődés felé. Az afrikai vereség után a belpolitikai nehézségek arra kényszerítik a francia kormányt, hogy a közvélemény figyelmét a Poroszország ellen indítandó akcióval tereljék el. Hivatalos nyilatkozatok, kormánylapok cikkei, melyek az angolelles hangulatot akarták a poroszok ellen levezetni, a bosszú érzetét keltik fel a közvéleményben a gyűlölt 1815-ös határok megállapításánál oly nagy szerepet játszó Poroszország ellen. A fenyegető harcias fellépés azonban Berlintonól Bécsig egységes német nemzeti ellenállásra talál. A német Bund államai kivétel nélkül a franciák ellen fordulnak, úgy, hogy a francia diplomácia immár nem csupán Poroszországgal áll szemben, hanem valamennyi német állammal. A kellemetlen meglepetés a francia kormányt visszavonulásra kényszeríti. Ennek következtében a németellenes fellépéssel nem sikerült presztizsnyereségre szert tennie a francia polgárkirályságnak, sőt, ezen az oldalon is csupán egy elszármított sikertelen akciót szemlélhet a felizgatott közvélemény,

A francia fellépés csak hozzájárul a német nacionalizmus megerősödéséhez, Poroszország a német Bund keretén belül a német egység megvalósítása felé halad. Ebben a nehéz helyzetben Lajos Fülöp egy meglehetősen reális, de belpolitikailag igen veszélyes megoldáshoz folyamodik. Diplomáciai tárgyalásokat kezd a német Bund másik vezető tagjával, Metternich Ausztriájával. Az osztrák szövetség előfeltétele Franciaország érdektelensége az olasz félszigeten mutatkozó nemzeti törekvésekkel szemben. A közvélemény azonban az olaszok pártján áll és a király külpolitikai kísérletében a Szent Szövetség megújítására irányuló törekvést lát. A polgári közvélemény nagy elkeseredéssel szemléli az egymásután bekövetkezett diplomáciai balsikereket. Keserűen gondolt vissza a huszas évek történelmi analógiáira. Láta, hogy a francia imperializmus egy lépéssel sem jutott közelebb álmainak megvalósulásához. Nem sikerült a latin Afrika gondolat értelmében nagyobb gyarmati területeket szerezni, s a liberális közvélemény riadtan látja, hogy Franciaország az abszolutizmus gyűlölt elvének képviselőjével, Metternichhel barátokzik. A belga kudarc, a poroszellenes akciótól való visszahúzódás, az angol szövetség elvesztése után ez a legújabb akció, a Szent Szövetség helyreállítására irányuló törekvésnek, valóságos inzultusnak látszott a közvélemény szemében. A helyzet történelmi távlatból természetesen távolról sem

olyan sötét a francia diplomácia szempontjából, mint ahogy az az egykorú közvélemény előtt látszott. Franciaország sokat veszített éppen azzal, hogy Ausztriában nem tudott diplomáciai társat találni. Ezt az igazságot természetesen 1848 előtt nem ismerhették fel, 1871 után viszont nyilvánvalóvá válik. Belgium semlegességének értékét még későbbi, 1914-es események igazolták. Ezek azonban a magasabb szempontú történetírás igazságai, a kortársak mást értettek siker alatt. A francia polgárság a diadalmas angol forradalom révén uralomra jutott polgári imperializmus érvényesülését várta Franciaországban is attól a polgárkirálytól, aki ezzel szemben a béke Napóleonja akart lenni.

A francia álmodozás színes képei, a fellengző gondolatok nem tudtak érvényesülni az érdekek, a diplomácia realitásának rideg világában. Maga a király, Lajos Fülöp, erős felelősségérzettől áthatott egyéniség volt, meg akarta tehát akadályozni az összeütközést, amely kétségtelenül katasztrofális következményekkel járt volna Franciaországra.

Ezeknek a szép álmoknak megghiúsulása azonban a belpolitikában éreztette a maga végzetes hatását. A polgári közvélemény nagy csalódása a belpolitikai viszonyok kiéleződésére vezetett, azután hozzájárult az 1848-as francia forradalmi események kitöréséhez.

Második Könyv

**A FORRADALMAKTÓL
A FORMÁKIG**

BEVEZETÉS

HA A SZÁZAD első harmada az emberi együttélés módjain töprengő, eszményi berendezések lehetőségeit ábrándokban építgető elgondolások kora, akkor a második korszakra, a negyvennyolcas forradalmak mozgalmas korára úgy tekinthetünk, mint az álmok valóra váltására irányuló realista kísérletek idejére.

Az új életformák megteremtésére törekvő mozgalmakat eszmék világában álmodozó csoportok, többnyire irodalmi elképzelésükben élő városi elemek indították meg. A mozgalom első fejezete rendszerint a fővárosokban, vagy az egyes országok legnagyobb városában játszódik le. A forradalom a város forrongása, a városi polgárságé, sőt, gyakran a proletáriátusé. A nemzeti, sőt a nemzetiségi vezetők is a városokban indítják meg küzdelmüket.

Bármennyire különböző elgondolások és indítékok mozgatták meg a forradalmi rétegeket, mégis valamennyi megnyilatkozásukban, a vezetők és a rajongó tömegek körében, homályos vágyaik és zavaros szenvedélyeik mögött, egy közös mozzanatot látunk, a népszuverénítás elvében való szinte korlátlan hitet.

Ha a negyvennyolcas forradalmak lefolyását szemléljük, ha létrejöttüket, előzményeiket meg akarjuk érteni, ismernünk kell a XIX. század elején kialakult népszuverénítási elméleteket, melyeknek elterjedése a forradalom kibontakozását lehetővé tette, alapot szolgáltatva arra, hogy a szellem emberei, a lázadó csoportok, a népre támaszkodva, annak nevében indítsák meg a forradalmat.

A legfőbb szuverénítás elvének fejlődése és változása a különböző korok világnézetével függ össze. A transzcendens középkori gondol-

ködés lehanyaglása után a deizmus világképe nemcsak megtúrte az egyetlen vezérlő akarat gondolatának létezését, hanem lehetővé tette, hogy ezt a vezérlő akaratot azonosítsák az uralkodó, a király személyével, kinek a kor deisztikus felfogása az állam ügyeinek intézésében szinte ugyanolyan szerepet tulajdonít, mint Istennek a világegyetem sorsának intézésében. A kor metafizikája, a deizmus szerint végső fokon a személytelen Isten vezet a világot, vagy ellenőrzi annak folyását, így tehát az államok ügyét is vezetheti és igazgathatja egyetlen ember akaratával, akinek feladata azonban a polgári felfogás szerint éppen csak az, hogy a különböző ellentéteket kiegyenlítse.

A deizmus óta szakadatlanul fejlődő szellemi folyamat, mely a királyságot transzcendens vonatkozásaiban támadva fosztja meg ősi mítoszától és az érdekeket kiegyenlítő, kompromisszumokat végrehajtó elképzelés dirigensévé tette, az 1830-as trónfosztással mutatkozik be, megalkotva az alkotmányos polgárkirályság fogalmát, a polgárság kiegyezésre hajló természetének jelképeként. A francia földön kialakult polgári liberalizmus — mint láttuk — afölött tündött és vitatkozott, hogy melyek az állami kormányzás ama régiói, melyekben a király döntése még érvényesülhet, természetes, hogy ezek a viták a királyi tekintély hanyatlására vezettek, sőt úgy elfajultak, hogy az ellenzéki polgári politika ellentétbe került azzal a királlyal, aki akkor is gyakorolta a királyi döntés transzcendens, vagy abszolutisztikus felfogás szerint vita tárgyává egyáltalán nem tehető jogát, amikor a polgárság ezt a ténykedést nem tartotta jogosultnak. Így hanyatlott alá a királyi tekintély, illetve az uralkodó szuverenitásának gondolata az egyik oldalon.

A változás másik fontos tényezője a gondolkodók természettudományos felfogása. A korszak természettudományos gondolkozásmódja sorsdöntő módon befolyásolja a történeti fejlődést s hatása alatt a polgári gondolkodók mechanikus elképzelésüket alkalmazzák a világ fejlődésére, vagyis azt tartják, hogy a világ nagy mechanizmusa sajátos belső erők hatása alatt folytatja működését. Eltűnik a kívülről igazgató Gondviselés, vagy isteni szellem mítosza és eltűnik vele együtt az a felfogás is, mintha az államokat igazgató királyi akarat léte jogosult lenne. A fizikai világkép tanítását, mely szerint a földi világ sorsa fizikai törvények függvénye, a század elején szereplő pozitivisták szociológusok a társadalomra, sőt az államra is alkalmazták, abban a hitben, hogy a természeti törvények, a fizika szabályai a társadalomra is vonatkoznak. A francia fejlődés során Comte és a pozitivisták tanai alakították ki a kor szellemét, hirdetve, hogy a metafizikai korszak

után immár elkövetkezik az idő, melyben a politika eseményeit a társadalom belső életének tanulmányozása során megfigyelt törvények határozzák meg. Az uralkodó szuverénításának, mint vezető akaratnak, elve helyébe a természettudományos gondolkozás magát a társadalmat és annak belső erőit helyezi. A fizikai világnak bővületében ezerféle módon variálják a kérdést, hogyan fejlődik és él a társadalom, — abban a negatívumban megegyeznek, hogy elvetik az „egy“ ember, a kívül álló király szuverénításának elvét s a szuverénítás új megtestesítőjét a társadalom belső tevékenységében keresik.

Az új felfogás fokozatosan háttérbe szorítja a metafizika, illetve a deizmus érveit s a szuverénitást az immanens belső erőknek, a társadalomnak, a széles rétegeknek tulajdonítja. Olyan politikai gondolkodás alakul ki, amely függetleníteni akarja magát minden transzcendens értékeléstől s amelynek belső törvényszerűsége következtében össze kell ütköznie a metafizikai világnak tekintélyi elvével, az „Isten kegyelméből való királyság“ gondolatával, a transzcendencia világnak maradványával.

Nem különbözött a helyzet azoknál a rétegeknél sem, amelyek a transzcendencia hitében élve, nem voltak hívei a korlátlanul immanens világnak. Ezek más szuverénitási gondolatot láttak transzcendens fényben ragyogni. Úgy a protestáns, mint a katolikus felfogás új politikai elméletben oldódik fel. A nagy protestáns, demokratikus mítosz a század elején alakult ki. Főleg az amerikai protestáns demokráciát tölti el a gondolat, melyet az amerikai demokrácia leg-hivatottabb taglalójának, Tocqueville-nek ismert megállapítása fejez ki: „Ott, messze óceánon túl, a nép úgy lebeg az egész állami élet felett, mint Isten az egész világ felett. . .“ Az író ifjúkora deizmusának képlete szerint fejezi ki az új világ politikai hitvallását, a demokráciának azt a felfogását, melynek alapja az a hit, hogy az ember az Isten teremtménye, annak képmása. E keresztény demokrácia analóg jelensége remek francia pátozzsal nyilatkozik meg a század elején, a hatásában szinte általános liberális katolicizmusban, Lamennais prózájában, aki nyíltan a népet helyezi a királyi szuverénitást trónjára, nem félve attól, hogy ennek az új szuverénnek feltűnése bonyodalmakra vezet, hiszen a maga katolikus meggyőződésében a vallásosság, a rend-gondolat érzelmét szorosnak és elválaszthatatlannak érzi a néppel, azt hiszi, hogy a katolikum, a tekintélyi elv pótolja a királyi szuverénitást. Bensőségesnek tartja a széles néprétegeknek Istennel való kapcsolatát, másrészt pedig látja az eddigi uralkodón, a királyságon alapuló transzcendencia elhalványulását, afelett örvendezik,

hogy új, vallásos hittel telített szuverénítás gondolatát adhatja cserébe a régiért.

Míg a polgári természettudományos gondolkodás az immanens filozófia alapján állva veti el a hierarchia eddigi rendszerét, addig a katolikus vallási fellendülés a népben gyökerező transzcendencia felé fordulva válik hűtlenné a királyság gondolatához. A polgári politikai gondolkodás közömbösen, vagy éppen ellenségesen áll a királyság intézményével szemben s a gyakorlati politikában járul hozzá a királyi tekintély lehanyaglásához. A kor metafizikája teljesen azonosítja Istent a mindenséggel. A metafizika, a nagyhatású hegelizmus is szakít a világtól különálló, annak sorsába beleavatkozó Isten-elképzeléssel.

Ez a filozófia, a panteizmusba torkolva, a világszellem hegeli fogalmazását adja, mely végső elemzésében nem áll ellentétben az egyénekre alapított, a régi helyébe lépő, új szuverénítás gondolatával. Az egyént, a gondolkodó embert azzal a bűvészképességgel ruházta fel, hogy a dialektika segítségével megragadhassa a végtelen világtörténetét. Innen már csak egy lépés vezet a fiatal hegelianusok felfogásáig, kik szerint az eszmének nem árt a földi megvalósítás, ami a politika nyelvére fordítva annyit jelent, hogy a dialektikus úton kiokoskodott elképzeléseket, a világszellem felismert irányának érvényesítését, egyénekből álló tömegek hajthatják végre.

íme, így szakítanak a deizmus rendszeréből következő, vagy megtúrt királyi szuverénítás gondolatával az ideális filozófia követői, a kor természettudományos világménekek hívei, sőt, a transzcendens gondolkodók, a maguk hitének politikai alkalmazásában. A régi tekintély elveszti ragyogását, a szuverénítás letéteményese: a nép. Akár a természettudomány felfogását figyeljük, amely az irányadó törvényt és értelmet a társadalom belső tevékenységében, az egyedek mozgásában ' fedezi fel, akár a hegelianizmusnak az egyént illető korlátlan optimizmusára tekintünk, vagy a protestáns amerikai hagyomány s a katolikus liberálizmus elvét szemléljük, az új szuverénítás fogalmát mindenütt a népben fedezzük fel.

A népszuverénítás gondolatát természetesen számtalan árnyalat különbözteti meg egymástól. Az ezerarcú alkotmányos felfogás alapja a kompromisszum elve, abban a fogalmazásban, mely szerint a király és a szuverénítás valódi letéteményese, a nép között alkotmányos meg egyezés jött létre. Intranszigenőbb módon érvényesül a korlátlan népszuverénítás gondolata a forradalmi eszmevilágban gyökerező köztársasági felfogásban. E mítosz a társadalom belső aktivitásában bíziks az egyének szabad önkorlátozását követeli a liberális elven felépít

hető államban. A proletáriátustól reméli viszont az egész nép „felvilágosítását, öntudatosítását“ az a kis kör, melynek vezetője Marx Károly, Engelsszel együtt 1847-ben szerkeszti a Kommunista Kiáltványt, az átalakított hegelianizmus társadalomszemléletének politikai hitvallását. Végül és nem utolsó sorban a népszuverénítés gondolatához érkezett el a romantikus korok hivatott vátesze: a költő, az irodalmi ember. Tehát a szellem korlátlanul hisz a népszuverénítés gondolatában, viszont a népet a maga módja szerint képzei el s a maga városi elképzelésében azt forradalmárnak tartja. Ez a körülmény azért fontos, mert így a népszuverénítés gondolata összefonódik a forradalom elvével, bizonytalan körvonalú világforradalmi elképzelésekben, mely forradalomnak a városokban kell kitörnie.

E rétegek vezeterei, az alkotmányos politikusok és a szociális forradalmárok ugyanis többnyire már származás szerint, vagy legalább tartózkodási helyüket illetőleg, de szellemükben mindenesetre városi emberek. Lassan még német területen is elhatárolódik az a romantikus irodalom, mely egyes kimagasló, tárgyilagos képviselőiben olyannak látta a népet, amilyen. A szemlélet megváltozott s a harmincas években az írókat már a város szelleme ragadta hatalmába. A német irodalomtörténet megállapítása szerint a század első korszakának irodalmi fejlődése általában a vidékről indul meg, ahonnan gyorsan jut el a kisebb városi gócpontokon és nagyobb városokon át a fővárosokba. Az irodalmi fejlődés a század második harmadában ér el a döntő pillanathoz, a kontinens szellemi fővárosa immár Párizs, innen terjed irodalmi ízlés és szemlélet tovább és jut el Berlinbe. A nagyobb városokban, folyóiratok és lapok köré csoportosuló írók s a szerkesztőségekben dolgozó vidékiek már elvárosiasodtak. A fejlődésnek ez az iránya többé-kevésbé jellemző ekkortájt a kontinens többi államaira is, ahol természetesen nem mindenütt álltak a párizsi fejlődés színvonalán, az irodalmi élet központjai mégis többnyire az államok fővárosában találhatók, olykor pedig, mint pl. az oláh, szlovák, szerb vagy bolgár irodalom esetében, egy másik ország fővárosa, Pest, Bécs lesz szellemi központjuk, de íróiknak egy része már Párizsban él.

Párizs, a politikai menekültek, nemzeti álmodozók, szociális forradalmárok központja látja el a negyvenes évek folyamán szellemi táplálékkal az irodalmi köröket s Párizs szellemét már befolyásolja az ott sürgölődő emigránsok nagy száma. A népről alkotott felfogás a párizsi irodalmi szellem hatása alatt alakul ki. A népről, a kis emberről, a szociális rétegekről szólva írásaikban, vagy a kispolgári

liberalizmus korlátolt érzelgőssége nyilatkozik meg, vagy a néphez vonzódo lázadó romantika. Az első csoport, melyhez Béranger (1780—1857) is tartozik, az irodalmi közhelyek egész sorát vitte a köztudatba, az elnyomott, szenvedő emberről és a kis emberek ábrázolásában a korszak éretlen polgári antiklerikalizmusát folytatta, illetve a feudális erők ellen irányuló elfogultságot, mely a francia szociális viszonyok között jogosult lehetett. A másik csoport, élén Victor Hugóval, romantikáját a néppel kapcsolta össze. A romantikus írói nemzedék sokat vitatott fejlődés során, a harmincas években eljutott a feudalizmus dicséretétől a népig, a polgársáig és a népek világszabadságának gondolatáig. Nem kell e változás mögött kicsinyes értelemben vett érdekmotivumokat keresni, hiszen e kor írója az új életérzés, új vitaiizmus hatása alatt, majd minden országban az élő, a feltörekvő, energiáktól feszülő rétegekkel rokonszenvez. Victor Hugo (1802—1885) 1816-ban azt a nagy célt tűzi maga elé, hogy „vagy Chateaubriand legyen, vagy senki“. Királyhű verseket ír és írásaiban a feudalizmus élethangulatát fejezi ki. 1827-ben császárság dicsőségéről álmodozik. Ezután a Kelet szín pompás világa ragadja magával, később pedig a világszabadság eszménye. Az élet és mozgalmasság keresésében a francia írói nemzedék mindig a tevékeny réteg felé fordul, melyet ugyancsak lázadónak mutat be. A francia irodalom fejlődésében szinte fordított folyamatot látunk, mint a német romantikában. A német romantikus kezdetben lázadó, majd tárgyilagosságot erőltet magára, a francia írói nemzedék viszont lényében a maga módján szintén szubjektív, a restauráció idején mégis a megkötő formák, zárt társadalmi rendszerek híve és csak később válik lázadóvá. Ez a lázadás azonban mindig valami tárgyilagossághoz kapcsolódik, tehát a társadalmi csoportokat festi lázadóknak. Műveik nyomán terjed el Európában a szabadságmozgalmakkal és vágyakkal telített rétegek tudata, vagy az egyéniség őszinte, latinszemű lázadása a szabályok, a megkötöttségek ellen, mely alatt a francia költő inkább az esztétika, az ízlés korlátoltságát érti. A külföldi szellemi ember e magatartást mégis gyakran a politika kérdéseire vonatkoztatta.

A kontinens lapjainak nagy része fővárosi termék s a politikai írók többsége Párizs politikai szellemét követi, s a párizsi kamara tárgyalásaiból meríti tanulságait. E korszak embere valósággal misztikus erőt tulajdonít a közvélemény szavának. A közvélemény, Párizs nyomán, a fővárosokban alakul ki, ahonnan továbbterjedve nemcsak befolyásolja a vidéket, hanem a vidékről, a népről alkotott felfogását is a városi ember szemszögéből alakítja ki.

A forradalmat tehát a városi elemek fogják előkészíteni s a legtöbb helyen a forradalom első korszaka egy demokratikus-liberális városi attitűd, melyet a szélső demokratikus városi elemek turbulenciája követ, melynek hatása alatt az ellenforradalmi gondolathoz csatlakozik a mérsékelt polgárság s a nép. De a forradalom előtt a népszuverenitás gondolatát még a városi polgárság felfogása testesítette meg, alkotmányos és korlátlan népuralmi megnyilvánulásában egyaránt ő lesz tehát annak bírója, hogy mely cselekmény jelent alkotmány sérelmet, ő, akinek gondolatvilágát az alkotmány kérdése állandóan foglalkoztatja. Az „alkotmányos polgárság“ mindenesetre csupán kis hányada annak a városnak, amely elégedetlen a létező keretekkel, a törvényes renddel s a királyság szuverenitásával. Az irodalmi és politikai közhangulat megegyezik abban, hogy a forradalom teljesen jogosult, ha az igazi szuverenitást, a népet nem engedik érvényesülni, vagy e szuverenitás biztosítékát, az alkotmányt megsértik. Egyhangú vélemény, hogy a forradalmat a városnak kell megindítania, akkor, amikor a centralizálás megadja a lehetőséget a városi tömegnek a hatalom megszerzésére. Megkönnyíti a harcot, hogy a katonaság nem áll nyomasztó fölényben a felfegyverkezett tömegekkel szemben, amelyek védelmet találnak a szűk utcákon, kövekből, bútordarabokból könnyen építhető barrikádok mögött. A forradalmi érzelmű lakosság az ablakokból tüzelve támogathatja bajtársait s a katonaság, az utcákat lezáró barrikádok között, könnyen egérszorítóba kerülhet. A szűk utcák szuronyrohamra kényszerítik a katonaságot s a felkelők itt egyenlő fegyverekkel küzdenek. A fáradt katonaság ellátásáról és utánpótlásáról rendkívül nehéz gondoskodni ilyen körülmények között. A tüzéség a szűk utcákban nem érvényesül.

A forradalmárok különböző rétegei tehát természetesen egyetértenek a városi forradalom gondolatában, a nép maga azonban titokzatos, nagy kérdőjel marad s a forradalmárok abban sem tudtak megegyezni, meddig terjedjen a népszuverenitás érvényesítése. A nép véleményét ideális lelkesedésük alapján találgatták, korlátlanul bízva benne, ha szabadságrajongók voltak; másrészt Marx és a forradalmi szocialisták azt várták, hogy a városi proletáriátus majd „felvilágosítja“ a népet.

A forradalom második fázisa az, melybe a nép beleszól. Ez fogja likvidálni Párizs forradalmát és a széles demokratikus front megteremtésére irányuló igyekezet balsikere után osztrák s német területen a nép az, mely lehetőséget nyújt majd a városellenes embernek, vagy erőcsoportoknak, hogy a város forradalmát letörjék.

A forradalom kitörésekor még nem számoltak a vidék ilyen-irányú szerepével. A nagyvennyolcas forradalom kitörését a gazdasági viszonyok romlása, az élelmiszerárak növekedése következtében nyomorgó városi proletáriátus elkeseredése siettette. 1847-ben rossz volt a termés, ugyanekkor jelentkezett a kapitalizmus krízise, Európa tőkés társadalmát pedig a társadalmi forradalom kitörésének réme fenyegette. Legjobban az angol és francia tőke rettegett. A pénz és ipari kapitalizmus féelme olyan jelenségeket idézett elő, amelyek bevilágítanak a tőkés lelkivilágába. Ha a forradalom immár elkerülhetetlen, akkor minden törekvés arra irányul, hogy a szociális kirobbanást politikai forradalommá alakítsák, a polgárkirályság uralma ellen irányuló mozgalommá. A szabadkőműves mozgalmak ma még meglehetősen kezdetleges vizsgálata teret enged annak a feltevésnek, hogy ebben a tevékenységben nagy szerepet játszott a művelt nyugatot akkor már teljesen behálózó szabadkőműves szellem. Ez természetesen főleg a nyugati, helyesebben a párizsi forradalom kitörésére vonatkozik.

Ez adta meg a jelt a középeurópai forradalmak kirobbanására, tehát a „fegyver és eszme találkozásra“ ahogy I. Napoleon a forradalmat oly találóan jellemzi. A városok a cselekvés terére lépnek, hogy a társadalom a népszuverénítás s a szabadság elve alapján legyen tevékeny, szervezze meg az új formákat, társadalmi, vagy nemzeti egységeket. A forradalom első tanulsága, hogy a szabadság a valóságban is csak mint eszköz tekinthető értéknek, önmagában nem jelent társadalmat rendező elvet, hisz a lázadó csoportok nem érik be az egyéni szabadság hangoztatásával, hanem a valóságban másra törekszenek. Nemsokára kiderül, hogy nem az országok közötti proletár réteg szuverénítására, a világgöztársaság, a világszabadság megvalósítására fegyverkeznek, hanem a küzdelem már annak idején a nemzeti, vagy nemzeti tudatára ébredt nemzetiségi szuverénítás harca lett az érvényesülésért. Az egyéni szabadság elvét az események meghaladták s ez a küzdelem a végnélküli összeütközések sorozatát okozta, melyben a szabadság számos helyen látszólag pillanatok alatt megsemmisítette a fennálló kereteket. A szegénység és nemzetiség küzdelme a régi formák és erők ellen szinte áttekinthetetlen zűrzavart keltett.

A háborgó világgal szemben állnak a hagyományos, forradalom előtti régi, vagy egészen újkeletű szuverénítások. (Diktátor.) Az új helyzetben, a társadalom sorsára döntő befolyást gyakorló elit többségét immár nem érzelmi és hangulati szempontok által vezetett lázadó egyéniségek irányítják, mint annak idején a szellemi emberek java-része volt, hanem a realitás hívei. Ezek többnyire kapcsolatban álla-

nak a tevékeny társadalmi tényezők és a szellemi emberek korábbi elgondolásaival, eszméiket azonban nem a társadalom közvetlen cselekvése révén akarják megvalósítani, mint a forradalomban, hanem más eszközökkel. A társadalommal a későbbi III. Napoleon sajátos módon teremt kapcsolatot, amikor a régi és új szuverénítás küzdelmében megbontja a népszuverénítás arcvonalát és előbb a békére, nyugalomra vágyó parasztságot és burzsoáziát, majd végül a munkatársadalmat vonja el attól, hogy uralmát ezeknek kielégítésével szilárdítsa meg. Benne nyilvánul meg legerőteljesebben a forradalom előtti szellemi emberek egy csoportjának: a pozitivista gondolkodóknak hatása. A pozitívizmus ugyanis nemcsak a társadalom jelentőségét hangsúlyozza, hanem szellemi rendszerében a társadalom megszervezése is jelentős helyet foglal el. Hogyan lehet az osztályok békés együttműködését, a társadalom zavartalan életét, a rendet az új korban biztosítani, mikor felfogásuk szerint a teológia régi tekintélyelve már elvesztette erejét, ez e szellemi elit főkérdése, melyre a feleletet az iparosodás tényének tudomásulvétele, a modern tudomány vezetésének elfogadása s európai vonatkozásban a szervezés munkájának a francia szellem által való vállalása adta meg. A szellem és vezetés viszonyát francia földön tehát sem a forradalom, sem a diktatúra nem zavarta meg, hiszen a francia szellem főkérdése a forradalom alatt is a *társadalom megszervezése maradt*. III. *Napoleon* kísérlete bekapcsolódik e *gondolatmenetbe, számol a társadalommal, társadalmasítani* igyekszik a kapitalizmust, az iparosodás előmozdításával bizonyos korlátok között a társadalmi jólét fejlesztésére törekszik, az iparosító törekvést európai *politikájával, nagyszabású Európa-gondolatával* kapcsolja össze. *Ez az Európa-gondolat folytatása s polgári értelemben* továbbfejlesztése a francia missziógondolatnak, a francia vezetésnek s ama rendszernek, amely a maga latin formájában az államok egymásközötti érintkezésében Franciaország vezető szerepét a hierarchia elvének *megfelelően* hangsúlyozza. Ebből a rendszerből az állami létnek és nemzeti függetlenségnek olyan mértéke következik, amilyent Franciaország helyesnek tart.

A régi szuverénítás fogalmával lényegében ellentétes volt Európában a formáknak az a rendszere, melyet e téren az új realisták másutt kialakítottak. Ha a szellemi emberekben nem is mindig, a vezető egyéniségekben a forradalmak a reális erők (az állam, bürokrácia, diplomácia, hadsereg) tiszteletét ébresztették fel, gyakran a társadalom rovására. A forradalom sikertelensége úgy az olasz, mint a német törekvések esetében bebizonyította, hogy a nemzeti ideálokat

alulról nem lehet megvalósítani, az új vezetőférfi tehát felülről törekedett a megvalósításra. Ebben az esetben egyrészt többet őrzött meg a nacionalizmus elképzeléseiből, mint amennyi a pozitivista korlátokat állító francia diktatúrának kellemes volt, másrészt amikor figyelme állandóan a hatalom belső erőire irányult, a nemzetek és államok jelentőségét a bennük rejlő erő szerint mérte. Az első eset következett be Olaszországban, ahol a diadalmas Mazzini-féle nacionalizmus a nemzetet korlátlan szuverénné kívánta emelni oly módon, hogy a nemzet határai a történelmi határokkal egybeessenek. Az olaszok tehát nem korlátozhatták magukat addig a fokig, amíg a pápaság világi hatalmának fennmaradását francia belpolitikai okokból követelő III. Napoleon azt helyesnek tartotta. A második eset bekövetkezésére Bismarck és az általa vezetett német realista nemzedék nyújt példát. Az a tény azonban, hogy Bismarck személyében vidéki és részben feudális, vallásos felfogású ember ragadja kezébe az ügyek intézését azt jelenti, hogy hatalmi elképzelése még nem nyugszik kizárólag az erő alapján, hanem helyet ad a dolgok Istentől szabott rendjének is.

A forradalom felszámolásának harmadik módját Ausztriában láthatjuk, ahol a sorsdöntő elit tevékenysége a forradalom után szintén nem jelent kizárólag reakciót, hanem emellett, eltekintve a magyarokkal szemben tanúsított barbár eljárástól, szintén megoldásra, realizálásra törekvő elképzeléseket, terveket látunk, Schwarzenberg közép-európai elgondolása azonban olyan nagyvonalú, hogy annak méretei korábban nem állnak arányban a reális osztrák erők, anyagi helyzet, katonaság, társadalmi válság következtében hanyatló lehetőségeivel és a világ-diplomácia szinte minden tényezőjének ellentállásával. Az osztrák tragédia valódi oka, hogy itt jut legkevésbé szóhoz a szellemi ember, ugyanakkor amikor az új realista réteg nem termel ki Bismarckhoz hasonlítható tehetséget. A nagy formakísérletek tehát mind Ausztria rovására fejlődnek, az olasz és német egység megvalósulása terén és a közép-európai kérdés kompromisszumos megoldása csak nagy késéssel következik be, olyan mulasztások és kísérletek után, amelyek lehetetlenné tették, hogy a kibékülés valóban őszinte, a társadalom mélyére ható legyen. Az abszolutizmus keserves évei során a magyar társadalom eltávolodott az osztraktól, az ellenállás romantikus dicsfényvel övezte a magyar birtokos osztályt, a kiegyezés a realista egyéniségek munkája révén felülről valósult meg, a társadalmat azonban elfoglalta az osztrákok elleni védekezés s nem adott arra módot, hogy a széles rétegek idejében felismerjék a kiegyezés valódi jelentőségét: a nemzeti szuverénítés lehető legnagyobb mérvét a szorongá-

tott nemzetiségi helyzetben csak az osztrákkal való kiegyezés biztosíthatta.

A formák kialakulása így folyik, sok esetben már sejtetve a fejlődés következő állomását, a társadalmi mozzanat elhanyagolását a formateremtés lázában. E jelentős, lázas évtizedek igazi élvezője Anglia, melyet belső bajok és forradalmak megkímélnek, mely a krími háború után visszavonul a kontinentstől és a maga világbirodalmi keretében alakítja ki formáját. A társadalommal egyrészt a gyarmati önkormányzat révén, másrészt a szigeten a reformgondolat érvényesítésével talál kapcsolatot a Szigetország Európának például szolgáló típusa: a Reformer, ki a polgári életben elkerüli a bizonytalanságot azzal, hogy mindig új réteget emel, amikor az megérett és sorsa a formához kötötte, önmagában tevékenységre.

A jövő gondolat nagy kérdése, lehet-e vájjon angol mintára megoldani a társadalom fejlődését, kiállja-e a megpróbáltatásokat, megtartja-e sajátos jellegét az új, abszolút elvet nélkülöző Európa-gondolat, a társadalmasított iparosodás s a nemzeti érzés beéri-e az adott keretekkel? Kérdés, hogy Európa összhangját, az erők egyensúlyát biztosítja-e a bennük rejlő önfenntartás ösztöne, a mérséklet bölcsesége s nem távolodik-e éppen ezáltal el az emberiség Istentől, a hierarchikus összefüggések értékviszonyától?

Ha e korszak végét szemléljük, nem sok optimizmust méríthetünk az eseményekből. Anglia a maga Európa-gondolatának, a szabadkereskedelmi ábrándnak bukását bosszúsan szemléli, Franciaország Elzászt siratja, melynek elvesztését nem érdemelte az új Európától, melyért annyi áldozatot hozott és annyi gondolatot termelt, Oroszország a krími csalódás hatása alatt visszavonul a Nyugattól. De itt áll még ereje teljében a nagy egyéniség, Bismarck, a realitás gondolatának vallásos érzületű, mértéket tartó képviselője, aki mesterségnek, eszköznek, erőnek és lángelmének nemes korlátok között biztosít érvényesülést.

ELSŐ RÉSZ

AZ EURÓPAI FORRADALMAK

ELSŐ FEJEZET

PÁRIZS FORRADALMA

A FORRADALOM első dátuma február 22-e, amikor a reformbankett betiltása felett érzett elkeseredés a Concorde-téren gyűjti össze az elégedetleneket. A munkások és a főiskolai - hallgatók egy része, a titkos társaságok és forradalmi szervezetek tagjai a reformot éljenzik a nap folyamán, hogy azután éjjel a köztársasági érzelmű munkások Párizs keleti negyedeiben barrikádokat emeljenek.

Először csupán a város szélsőséges elemei forronganak. Február 23-án a király még számít a nemzetőrségre, melynek tagjai az 1830-as törvény értelmében nem a munkások, hanem a polgárok. Összehívja a nemzetőrséget, mely azonban a reformot élteti. A közvélemény hangulatától megrettenve ejti el a király miniszterelnökét, Guizot-t, (1787—1874), aki a reform ellenségeként szerepel. Az uralkodó meghátrál a reformbarát polgári lakosság óhaja előtt, az új miniszterelnök: Mólé. A városi polgárság befejezettnek tekintheti a forradalmat. A választójog reformja biztosítottnak látszik, megindulhat a parlamenti élet, melynek keretében fel lehet vetni a további követeléseket és szabadon lehet azokról tovább vitatkozni.

A város másik rétege azonban nem éri be a népfélség elvének intézményes biztosításával, sőt valami ösztönös bizalmatlansággal nézi a kérdések ily módon való megoldását. A keleti városrészek, a környék munkásai, Blanquinak (1805—1881), az örökös forradalmi vezérnek hívei, a szocialista tanok követői — a Le National köré csoportosuló, politikai reformot sürgető s általános választójogért küzdő réteggel szemben — ki akarják erőszakolni a döntést. 23-án este a tömeg együtt hömpölyög és követeli a kivilágítást, ott, ahol a boldog pol-

gárok azt még nem hajtották végre. A „Des champions!” — hangjai mellett érkeznek a kapucinusok bulvárjához. Guizot lakása felé tartanak. A csupán 4—500 főnyi tömeg hangos tüntetésre készül a gyűlölt zsarnok ellen. Közben mind többen csatlakoznak a tüntetőkhez, az új csoportok azonban már nem elégszenek meg a pusztá tüntetéssel. Mialatt a békés polgári Franciaország kivilágítja a fényesen berendezett lakások ablakát, abban a hitben, hogy a forradalom győzött és befejeződött, azalatt a tömegek lelke a maga győzelmére, a szociális eredmények forradalmára éhes. A bukott Guizot lakását katonaság őrzi. Ebben a megdöbbentő pillanatban a történelem egyik örök alakítója, a vak véletlen veszi kezébe Franciaország sorsának irányítását. Az egyik tüntető inzultálja a vezető tisztet, fáklyáját a tiszt szakállá elé tartva, egy lövés dördül el, melyet a katonaság sortüze követ. Több mint félszáz ember hever néhány perccel később véresen az utcán. A halottak száma bizonytalan, mint ahogy az egész jelenet lefolyását sem derítették fel tökéletesen. A halottak száma mindenestre eggyel több, mint amennyi a földön hever, az elesettek között szerepel a francia polgári királyság: Lajos Fülöp uralma is.

A szocialista csapat magával viszi halottait, fegyverbe kiáltja híveit és fáklyák fénye mellett gyászos halotti menetben vonul végig az utcákon. A radikális népszónokok hirtelen megelevenednek, mindenütt lázító beszédek hangzanak: „íme, így lehet bízni a király reformígéretében, így támaszkodik Lajos Fülöp a népre“. „A király a népre lövetett“, a nép meg fogja semmisíteni az ő királyságát. A barrikádok február 23-nak éjjelén megmaradtak, sőt egyre közelebb kerültek a város szívéhez.

A király az éjszaka folyamán a parlamenti ellenzék vezéreivel tanácskozik. Az esti események új helyzetet teremtettek. Mólé kabinete immár túlhaladott, korán reggel Thiers (1797—1877) alakít kormányt.

A városi polgárság alkotmányhü része még alkotmányos megoldással kísérletezik, azt hiszik, hogy Thiers megvalósítja a reformot és ezzel megteremti a kibontakozást. A reform bűvös szó, melyről pedig Lajos Fülöp még Thiers-rel való tárgyalása közben sem akar hallani. Bugeaud lesz a párisi helyőrség és a nemzeti gárda vezére. Ugyanakkor azonban a város másik része sem tétlen, hiszen dönteni akar, meg akarja valósítani a köztársaságot, a messze távlatú szociális tervek érdekében. A katonasággal szemben lázítás eszközához folyamodik, plakátokat ragaszt, melyeken a tömeget a Tuileriák megostromlására szólítja fel.

Elkövetkezik a döntő nap, február 24-ike, melynek során a keleti városrészek tömegének rohamát a helyőrség parancsnoka, étlen-szomjan fegyverben álló, kimerült és inzultált embereivel annál kevésbé tudja feltartóztatni, mert a katonaság egy része már a lázadókkal barátkozik. A tömeg feltartóztathatatlanul közeledik a királyi palota felé. A király megkísérli a polgárőrség megnyerését, ez azonban a reformot élteti. Immár reform nélkül, sőt reformmal sem lehet másként megoldani a válságot, mint hogy Lajos Fülöp lemond. Hogy a trónt a dinasztia számára megmentse, 8 éves fia, Párizs grófja javára mond le, kinek nevében az elhunyt idősebb fiú özvegye lesz a régens. Lajos Fülöp menekül Párizsból, a régensnő a parlament üléstermében tartózkodik, ahol a képviselők elfogadják ezt a megoldást. A tömeg azonban nem veszi tudomásul a változást, a nép a parlamentbe özönlik, ahol kikiáltja a köztársaságot. A köztársaság mellett foglal állást Lamartine, felolvasva az átmeneti kormány névsorát. A nép felkiáltással nyilvánít véleményt, egyik nevet elfogadja, a másikat elveti. Mintha a népszuverenitás a gyűlésteremben koncentrálna volna. A kormány tagjai mind polgári republikánusok. Azonban a szocialista La Réforme szerkesztőségi szobáiban még négyel kiegészítik a miniszterek számát, ezek között szerepel Louis Blanc (1811—1882), a mérsékelt szocialista teoretikus és „az ismeretlen proletár“ képviselőjében Albert munkás.

A forradalom első része befejeződött, a vidék nem ellenkezett Párizs döntésével, hangulata mérsékelt köztársasági párti volt. A politikai életben továbbra is a városi elemek maradnak túlsúlyban, még pedig a városi lakosság szélsőséges része, a városi munkásság. Közébe beavatkoznak a dolgok menetébe, hogy a saját akaratuknak érvényt szerezzenek, Február 25-én a munkások betörnek a minisztertanácsba. Blanc elfogadtatja nyilatkozatát a kormánnyal: a kormány kötelezi magát arra, hogy a munkás létét a munka révén biztosítja. Február 26-án már ki is hirdetik a nemzeti munkahelyek felállítását, a február 28-i munkástüntetés a munkaügyi minisztérium megszervezését sürgeti. A kérdés váratlan megoldást nyer, a kormány bizottságot rendel ki a cél megvalósítására, rendeletében a bizottság tagjaivá Blanc és Albert minisztereket nevezi ki. Ezzel két szocialista kilép a kormányból. Természetesen a szociális kérdést korántsem oldották meg, sőt nem szerelték le a párizsi munkásságot sem, azt az erejében növekvő tömeget, amely a forradalmat kierőszakolta.

Ha látjuk, mekkora szerepet játszott a párizsi munkásság a forradalomban, önkéntelenül felvetődik a kérdés, mi mozgatta meg ezt a nemrég még szervezetlen tömeget és miből fakadt annak dinamikus

ereje? Milyen eszmék töltik be gondolatvilágát, majd hogyan alakul sorsa a forradalom különböző fázisaiban.

A helyzetet egy konzervatív történetíró jellemzi: „Ábrándjaik veszélyesebbek voltak, mint követeléseik.“ Illúzióikat valójában ők is szellemi embereik hatása alatt alakították ki, mint a polgárság és osztottak a szellemi vezetők s a kor általános ábrándjában, abban a feltevésben, hogy a természet törvényei az emberi együttlét világában, a kollektivitásban érvényesülnek. A jeles szocialista szektárius, Fourier (1772—1837) például azt fejtegeti, hogy amiként a természeti életben a Newton-féle nehézkedési törvény szabályozza a holt dolgok mozgási energiáját, úgy kell a szociális világban is lennie egy hasonló attrakciós erőnek, mely az emberek társadalmi együttélését meghatározza és szabályozza. A nagy szociális problémák megoldása csupán akkor válik lehetővé, ha ez a belső attrakciós ösztön, az emberi szolidaritás, zavartalanul érvényesülhet. Minthogy hasonlóképpen gondolkodók érzik legjobban annak szükségét, hogy erőiket egyesítsék, ezáltal lehetővé téve a magasabb eredményeket, teljesen jogosult, hogy az azonos foglalkozású emberek nagy egyesüléseket alkossanak, melyek azután ismét kisebb csoportokra tagozódhatnak. A munkások tehát új társadalmi elvekről álmodoznak, azt tartják minden baj főokának, hogy a társadalom tudatából kiveszett a magasabb összefoglaló cél, a szélsőséges individualizmusra panaszkodnak. Saint Simon a vezető szellem, a mester, kis szektárius csoportok legfőbb tekintélye, új kereszténységről álmodozik, új szolidarizmusról, mely helyébe fog lépni annak a túlzó individualista, önző iránynak, melyet a kapitalizmus, illetve liberalizmus társadalma követ. Saint Simon (1760—1825) eszméi érvényesülnek úgy Owennél, mint Fouriernál, a korai szocialista elméletekben. A megoldások természetesen különbözők. Robert Owen (1771—1858) az angol gyáros, szövetkezeti alapra akarja helyezni a termelést és fogyasztást, jól bánik munkásaival, részesíti őket termékük eredményéből és szinte csodát vár az ilyen szövetkezetek elterjedésétől. Fourier tanítványai is azt gondolják, hogy a társulás révén új alapokra helyezhető a társadalom. Korlátlan mértékben hisznek a munkásság tömörülésének jelentőségében, azt remélik, hogy a tömörülés valósítja meg az új társadalmi rendet. Ez a hit osztályharccá fokozva jelentkezik Marx Károlyban is, s ő azt hirdeti, hogy ez a leszámolás a gyűlölt kapitalista társadalommal hamarosan bekövetkezik. Ez a hit a Kommunista Kiáltvány új vonása. Természetesen a gyakorlati szocializmus forradalmárai is gondoltak erre. Marx szerint minden út helyes volt, amely a célra vezetett, ha kell, legyen az diktatúra, ha le-

hét: a demokrácia. Szemében az alkotmányos parlamentarizmus az adott viszonyok között a polgárság diktatúrája, a proletariátusnak ezzel szemben élesen állást kell foglalnia s más megoldástól sem kell visszariadnia, maga mellé állítva a parasztot s a kispolgárok „közbülső osztályait.” Az 1848-as forradalom megindításában a forradalmi proletariátus együtt halad a radikális polgársággal. Amikor a forradalom diadalmaskodik, a munkások útja elválik a polgároktól. Blanqui iránya felkelésekkel, munkástüntetésekkel törekedve uralomra, kezdi meg ábrándjai érdekében a külön akciókat. 1848 március 15-én a felvonulók Blanqui és Rappair vezetésével bevonulnak a minisztertanácsba, hogy a munkaműhelyek létesítését kieroszakolják. 1848 április 16-án a választások kiírása ellen tüntetnek, június 22-én kirobantják a párizsi proletár-forradalmat. Az általuk követelt: munkához való jog Marx szerint azt jelentette, hogy a munkához szükséges tőkejavak az államhoz kerülnek.

Blanqui, az örök forradalmár, ki többet ül börtönben, mint amennyi időt szabadlábbon tölt, ilyen kommunista eszméssel harcol az új társadalmi rend megvalósításáért. Főszöke azonban a munkásság felfegyverzése. Blanqui csoportja mellett, a többi szektáriusok között a legveszedelmesebb Proudhon, az anarchista világ javító, akinek lényében és gondolkozásában sok van a Marx-féle mítoszból, azt hiszi, elérkezett a leszámolás a polgári társadalommal. Eszméiben 1789 túlzó szelleme revalválódik, azt lehetne mondani, hogy ő a francia forradalom radikalizmusának fia és az anarchizmus atyja. Az ő irányuk jellemzi az osztályharcos forradalmiságot.

E harcias forradalmárokkal szemben sokan más eszközökkel akarják megvalósítani az új társadalmi rendet. Ezek alulról, a gazdasági rend fokozatos átalakításával akarják céljukat elérni, nem pedig erőszakos osztályharc révén. Képviselőjük Blanc, a kormány tagja, aki már korán átalakítja a Fourier-féle elméleteket. A mester eszméit kisebb térre szorítva akarja megvalósítani. Nevezetes művében, az „Organisation du travail“-ban, hevesen támadja a szabadverseny elvét s ennek helyébe szociális műhelyek létesítését óhajtja ültetni. A munkaműhelyek alatt foglalkozási ágak szerint tagozott munkás termelőszövetkezeteket ért, melyek tevékenységüket fokozatosan kiterjesztik a termelés minden ágára, hogy idővel az egész gazdasági életet hatáskörük alá vonják. Eszerint az elmélet szerint az individualista-kapitalista gazdasági rend helyébe, az államhatalmat megszerző munkásoktól, mint tömör táborból kiinduló, kollektívebb gazdasági rend lép. Bonyolult számítások magyarázzák, hogy a munkaműhely tevékenysége

hamarosan rentábilis lesz s míg ez bekövetkezik, az állam kötelessége támogatni a vállalkozást. E mérsékelt irány azonban hamarosan elvesztette befolyását, hiszen sorozatos vereséget szenvedett. Mint munkügyi megbízott, Blanc továbbszötte terveit, a kormány pedig Marie elgondolásai alapján meghamisította az eredeti terveket, csupán a nemzeti munkaműhelyek elnevezését tartotta meg.

A párizsi munkaműhelyek létesítése ugyanis nem Blanc eszméinek megvalósítása, hanem a munkánélküli segély kezdetleges formája. A francia forradalom szocialista irányának leszámolását közvetve ezeknek a munkaműhelyeknek balsikere okozta. Az államháztartásra ugyanis a nemzeti munkaműhelyek fenntartási költségei szinte elviselhetetlen terhet róttak. Márciusban még csak 6000 ilyen műhely működött, májusban már 100.000. A munkabért elég alacsonyan állapították meg, egy frankban, a kísérlet mégis 2 millió frank kiadást jelentett. A kormány gazdaságpolitikájának következménye volt az a visszahatás, amely a földművesek egyes rétegeit a forradalmi külsőségek, illetve általában a köztársaság s a forradalom ellen hangolta. A nemzeti munkaműhelyek, általános válság, az újságbélyeg, a sóilleték, a bor- és húsfogyasztási adók eltörlése az állampénztárt teljesen kiürítette, a kormánynak tehát bevételekről kellett gondoskodnia, hogy ha a szociális elégedetlenség levezetésére szolgáló legelemibb követeléseknek eleget akart tenni. Ezért 45 centime rendkívüli adót vetett ki, ami nagy elkeseredést szült. Az agitáció ezt kihasználta, azt terjesztve, hogy a munkaműhelyek emésztenek fel ennyi pénzt. A szociális kísérletezés a vidék szemében rendkívül népszerűtlenné vált. A vidék pedig hamarosan beleszólt a forradalom dolgába.

Az átmeneti kormány megalkotta az új választói törvényt, az általános szavazati jog érvényesítésével 250.000 szavazó helyett közel 9,400.000 szavazó gyakorolhatta immár titkos szavazati jogát. 900 képviselőt választottak 25 frankos napidíjjal a nemzetgyűlésre. Az 1848 április 23-án és 24-én megtartott választások során a szavazók 84%-a szavazott le. A körülbelül 500 főnyi többség a szociális reformokat mellőző köztársasági forradalom híve volt és körülbelül 100 szocialista, 100 Bourbon-restaurációra törekvő legitimista mellett 200 orléansista ellenzéki került a nemzetgyűlésbe. A vidék tehát a mérséklet híve, a nép nem teszi magáévá a szociális álmokat. A nemzetgyűlés feladata az új alkotmány megvalósítása, azé az alkotmányé, amely a népfelség alapjára helyezkedve mondja ki, hogy az egyenlő és közvetlen általános választói jog alapján gyűlik össze a törvényhozás, vagyis a jövőben 250 képviselőből álló kamara. A végrehajtó hatalom

egy polgár személyében testesül meg, a köztársaság elnökében, akit 4 évre választanak, felruházva a joggal, hogy minisztereit megválassza. A hatalom ilyen kettéosztásával a végrehajtó hatalom nagyrésze az elnökre száll, annál is inkább, mert az amerikai mintára átültetett alkotmány szerint övé a tisztviselők kinevezési joga. Csakhogy az amerikai alkotmányban a hatalom birtokosa az az elnök, aki a szövetséges államok élén áll, ezek az államok azonban külön rendelkeznek hadseregükkel és tisztviselőikkel. A francia köztársaság leendő elnöke oly országban nyeri el a hatalmat, melynek bürokráciája központosított és melynek hadserege felett egyedül ő rendelkezik. Tulajdonképpen ellenőrző hatalom sem áll fölötte, hiszen a felsőházat nem óhajtották megalkotni, csupán a parlament tagjaiból választott államtanács szerepelt az elnök mellett.

Az új alkotmány szinte csábító volt a diktatúrára, most már csak az egyéniség hiányzott.

MÁSODIK FEJEZET

A NÉMET 1848 ELŐZMÉNYEI BERLIN FORRADALMA

A városi irodalom kritikája, a nyomor és a nemzeti egység vágya, a három főmozzanat, amely a monarchián kívüleső német területek 48-as forradalmi mozgalmait fűtötte.

A kritikát az úgynevezett fiatal Németország írónemzedéke képviselte. Ebben az írói táborban különböző irányok és radikális írói egyéniségek szerepelnek. Reprezentatív egyéniségük, Heinrich Heine, már a 40 -es években, párizsi írásaiban, maró gúnnyal támadja a németországi viszonyokat. A másik vezető egyéniség Ludwig Börne, a frankfurti zsidó, még szélsőbb demokratikus irányban száll síkra minden emberi, elnyomás, „feudalizmus“ ellen. Ilyen írók, hírlapírók, publicisták, liberális történészek tömege teremti meg a 30-as és 40-es évek német közvéleményét. Tevékenységük számára a sajtószabadság nem nyújt megfelelő teret, tehát sokan, mint Laube, Gutzkow, Theodor Mundt és mások, regények, kritikai tanulmányok köntösében bírálják korukat. A romantikából a népies irány eljut a földhöz és vidéki történetekben, népdalköltészetben teremt kapcsolatot az igazi demokrácia és az irodalom között. A „fiatal Németország“ íróinak érdeklődése

nagyvárosi irodalmat teremtett, amely már a városi proletariátus sorsáról, a nyomorról és az erkölcsi bajokról szólva, feloldólag hat a fennálló berendezkedések és keretek szempontjából. E nemzedék műveiben tűnik fel a realizmus művészete. Egészen különös jelenség, hogy erre a nemzedékre a Byron-ok és Shelley-k angol romantikus irodalma milyen erősen hat. Szociális, kritikai és valóságérzékük, a művészetben, az irodalomban, filozófiában, az elvont elképzelésektől a konkrétum felé vezetett. Ez a 40-es években működő nemzedék előkészíti a forradalmat. Realizmusuknak lényege ugyanis az, hogy az ideát a földi létben meg kell valósítani. Egy eszme követelményeinek megfelelően akarják tehát átalakítani a valóságot.

A német forradalom előzményeinek második mozzanata a szociális elégedetlenség, mely a nyomor és éhség fogalmában foglalható össze. Az 1847-ben fellépett éhínség közvetlen hatást gyakorolt a forradalom kitörésére, ez a vidéket forradalmasította, már pedig ekkor még — az angol állapotokkal ellentétben — a német lakosságnak közel kétharmada a mezőgazdaságból élt. Németországban a mezőgazdasági népesség sokkal erősebben szaporodott, mint a városi elem. Ez a szaporodás azonban a függő parasztok, a napszámosok rétegét gyarapítja, a paraszt-felszabadítás is a független parasztok számának csökkenésével jár. Általános a panasz, hogy túl sok az ember, kevés a munka, a bérek leszálnak. Az igazi baj a kisiparban jelentkezik. Az iparosodási folyamat 1840-től kezdődőleg hatalmas mértékben fellendült, ami a kisiparos, kiskereskedő és házimunkás sorsának rohamos romlásával jár. A politikai mozgalmakat nagyrészt ennek a rétegnek helyzete határozza meg. A mesterek és alkalmazottak száma erősen eltolódik, a mesterek száma csökken, az alkalmazottaké növekszik. Sok kis mester, főleg vidéken, az ipari munkás társadalmi szintjére süllyed. Egyes ipari ágak teljesen lehanyaglanak. A megrendeléssel, egyéni ízléssel vásárolt árukkal szemben egyre jobban terjed a nagyipar átlagterméke. A jelenségek szemléleténél eltérés mutatkozik a mester és a fiatalabb segéd között. A fejlődés láttán a mester inkább konzervatív lesz, visszasírja a régi jó időket és egyaránt gyűlöli mind az iparosodási folyamatot, mind a radikális proletariátust. A fiatalabb segéd pedig látja, mennyire reménytelen a mester sorsa. Az a hely, melyre eljuthat, nem csábító. Nem akar proletár lenni, hiszen a munkás még rosszabb sorsban él, mint a mesterek, viszont elégedetlen az állapotokkal és így érkezik el a lázadás forradalmi állapotába. Az elégedetlenség növekvő számát gyarapították a gyakori bankbukások, krízisek, összeomlások, amelyek viszont a kistőkések rétegét fogyasztották.

A kivándorlás emelkedése és az iparosodás kétélű fegyvere után a hangulat a gazdasági helyzet romlása és a szociális állapotok következtében inkább forradalmi irányba fejlődik. Az elégedetlen tömeg részint a politikai demokrácia eszmevilágát teszi magáévá, abban a hitben, hogy ha politikai szerephez jut, meg tudja változtatni a helyzetet. A tömeg másik része pedig a szocialista elméletek híve lesz.

Ebben a forradalmi magatartásban a kritika és az éhség eleme keveredik. Ugyanakkor hatalmas nemzeti törekvések és ezeknek megfelelően kialakult politikai rendszerek tűnnek fel, melyek a létező kerekkel és berendezésekkel szemben jobb, megfelelőbb állapotokat akarnak felépíteni. Ezeknek hívei többnyire a jobbmódú polgári rétegből kerülnek ki, akik a liberális és nemzeti hagyományokat viszik át a maguk mozgalmába.

A nemzeti gondolat és a liberális elképzelés nagyrabecsüli az alkotmányosság elvét, természetesen az alkotmányban nem a fejlődés folytonosságának kiemelésével, hanem inkább annak a követelménynek hangsúlyozásával, hogy általa nép-akarat érvényesüljön.

Az alkotmányos értelmezésnek ilyen módja szükségképpen szintén az elégedetlenkedők táborába vitte a liberális gondolkozókat. A német liberális mozgalom a 40-es években az alkotmány „követelésében“, „megteremtést vágyában lett forradalmár, akkor, amikor az uralkodók ezzel az óhajjal szembeszálltak. A forradalom nem tartozott az akkori liberalizmus elméleti követelményéhez. Minthogy Németországban nem beszélhetünk történelmi alkotmányról, a liberalizmus mérsékelt képviselői is idegen országok alkotmányát akarják átültetni. A délnémet liberalizmus Franciaország felé tekint, az északnémet pedig Anglia állapotait szeretné átültetni, ezek mellett az Egyesült Államok és Svájc is követendő példával szolgálnak.

A júliusi forradalom következtében kialakult helyzet azután még inkább forradalmasító példa lesz a németek számára, a francia, német szellemi együttműködés következtében. Ennek az együttműködésnek egyik leghangosabb harcosa Ruge, aki ritka német betegségben, gallo-mániában szenved, Franciaországban látja a haladás előharcosát és a világ civilizációjának megtestesítőjét. Az együttműködés híveinek összekötletései a forradalmi akaratot növelik és ez tartalmilag is radikalizálódik. Emigráns körök tevékenységén át terjed el az országban a francia forradalmi gondolat. 1844-ben a párizsi Vormärz mellett már megjelenik egy német—francia újság is: „Le Pilote Germanique“. Német alapossággal működik a „Bureau Central Germanique“, amely felvilágosításokat nyújt, ismereteket terjeszt és „kartoték jaiban“

17.000 német címet őriz. Az a 80.000 Párizsban lakó német, aki kereskedelemmel foglalkozik, vagy a két ország között közvetít, megismerkedik a francia eszmékkel és elterjeszti azokat a német polgárság között.

A februári forradalom a monarchikus szuverénítás gondolatának a diplomáciára támaszkodó védelmi rendszerét is megszüntette. A történeti pillanat a német egység megoldásának oly módját helyezi előtérbe, amely a Bund likvidálását Ausztria hátrányára végzi el. A világdiplomácia beavatottjai előtt nyilvánvaló, hogy itt az alkalom Ausztria rovására megvalósítani az Ausztriától független német egységet, hisz a monarchia elvesztette egyik fontos diplomáciai partnerét, Franciaországot, mely a forradalom előtt melléje állt volna a német egységmozgalom esetén. A német egység megvalósulásának gondolata a széles rétegekben is rohamosan terjed. A vezető eszme itt is a nemzet-állam elképzelés.

A februári forradalom kitörése Németországban először a közép, majd a kis délnyugati államok területén hat és csak azután kezd a Majnától északra nyugtalanságot kelteni. Ez a hatás 1848 márciusában tömeggyűlések, utcai tüntetések és petíciók alakjában nyilvánul. A mozgolódás háttérében minimális követelmények húzódnak meg, amelyek az alkotmányosság elképzeléseit akarják megvalósítani. Az uralkodók és kormányok a mozgalomban az ellenzéki szellem megnyilvánulását látják. Fogalmuk sincs arról, hogy a mozgalom háttérében valami más is lehet, mint a puszta ellenzékiesség. Új minisztériumok megalakításával kísérleteznek, a vezetők a rendi gyűlések ellenzékéből kerülnek ki. A porosz király azt hiszi, hogy megnyugtathatja a népét, ha megígéri, hogy ezentúl rendszeresen össze fogja hívni az egyesített Landtagokat. A napirenden levő tüntetések és izgalmak hatása alatt, március 18-án kiadott pátensével akarja a közvéleményt megnyugtadni, amikor kilátásba helyezi az alkotmány bevezetését és a német Bund átalakítását. A pátens kedvező fogadtatásra talál, a tömeg a királyt ünnepli, amikor azonban a katonaság mégsem vonul be laktanyáiba, újra feléled a bizalmatlanság. Kirobban az összeütközés, a tömeg és a katonaság között. Lövések dördülnek Berlin utcáin, a halottak és sebesültek láttára a tömeg árulással vádolja a királyt és mindenütt felhangzik a fegyverkezésre és barrikádok emelésére hívó szózat.

Március 18-án délután, négyórai elkeseredett harc árán sikerül Prittwitz városparancsnoknak a város belső részeit a forradalmároktól megtisztítani. A nép felháborodása a sok áldozat láttára azonban csak fokozódik. Ilyen körülmények között az akció befejezése termé-

szetesen nem volna észszerű. Prittwitz valóban teljesen le akarja törni a lázadást és meg akarja tisztítani a barrikádoktól a külvárosokat. A király azonban ebbe nem egyezik bele. A csapatok a belvárosban állanak, a külvárosokban a barrikádokat erősítik s a tömeg elkezd a hadsereg demoralizálását. A feldúlt kedélyű király az éjszakát egy kiáltvány megfogalmazásával tölti el, kedves berlini polgáraihoz címezi azt és szinte kedélyes, atyáskodó hangon szólítja fel a lakosságot, hogy a barrikádokat ürítse ki, mely esetben a katonaság, néhány fontosabb középület s a királyi palota kivételével, visszavonul állásaiból. A kiáltvány eltéveszti hatását és másnap reggel a palotában megjelenő személyiségek, az ellenzéki politikusok arra kérik a királyt, hogy a kibékülést ő kezdje el a csapatok visszavonásával. Izgalmas tárgyalások után az Alexander-Platzon elkezdik ímmel-ámmal egy-két barrikád lebontását. A teljesen kimerült király összetörve adja ki a parancsot a katonaság visszavonulására. A sértett Prittwitz csapatait előbb a palotánál vonja össze, majd csupán néhány embert hagy hátra a palota őrizetére s csapatait a kaszárnyákba vezényli, A király kénytelen levett kalappal, lehajtott fővel tisztelegni, amikor a forradalom elesettjeinek temetési menete s palota előtt elvonul. Prittwitz kivonja csapatait a fővárosból, mert attól fél, hogy az események megbontják a katonák fegyelmét. A szerencsétlen király a forradalmi városban marad, katonaság nélkül. Március 21-én a király Poroszország színeinek ismeri el a fekete-vörös-arany színt, újabb nagyhangú proklamációt ad ki s az egyesített porosz Landtag nemsokára összeül egy hétre, hogy megalkossa a választójogot, az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására. A nemzetgyűlést közvetett választással ugyan, de titkos választójog alapján hívják össze. Május 22-én megnyílik a porosz nemzetgyűlés, amely hivatva van új irányt adni az ország fejlődésének.

IV. Frigyes Vilmos a forradalom elején követe, Radowitz útján felajánlja Bécsnek, hogy Poroszország az összes osztrák birtokokat, beleértve az itáliaiakat is, a maga katonai erejével garantálja, ha Ausztria hozzájárul az ő német reformtervéhez. Az uralkodó ezzel kezébe akarja ragadni a német megoldás irányítását. Ez a megoldási terv nem talál elfogadásra. Bécsben is forradalom tör ki. Ugylátszik, az egész német Bund területén a belső, demokratikus társadalmi erők fogják megszabni a fejlődés irányát.

HARMADIK FEJEZET

BÉCS FORRADALMA

A forradalmi mozgalmak a monarchia határain is áttörtek s a vezető körök megdöbbenve látták, hogy az idők eseményei a birodalom területén is nyugtalanságot keltenek. A forradalom jelei először nem Bécsben mutatkoztak. Az Olaszországból érkezett riasztó hírek megmozgatták a birodalom vezetőit. Amikor Metternich a februári eseményekről értesült, az elképzelhető forradalom ellen a leghatékonyabb védelmet a konzervatív hatalmak szövetségében látta. Csakhogy ezt a frontot egyelőre még nem lehetett kiépíteni, mert a súlyos anyagi gondokkal küzdő Poroszország a maga útján kívánt haladni s IV. Frigyes Vilmos kezébe akarta venni a német Bund vezetését.

A forradalmi mozgalmak első stádiumában a diplomácia tehát nem segített a bürokrácia rendszerének megmentésénél. Ebben a döntő pillanatban, a forradalom kitörésénél, a bürokrácia belső bomlásának következményei jelentős szerepet játszottak. A bürokrácia csődje mintegy betetőzte azt a folyamatot, amelynek tünetei már a megelőző évtizedekben mutatkoztak. A párizsi februári forradalom híre megmozgatja a közvéleményt, egyik lépés a másik után következik, a cenzúra eltörlése, az esküdtszékek felállítása, a városi törvénykezés reformja érdekében egyik petíció követi a másikat, majd az egyetemi diákság is a cselekvés terére lép. Az autonómia és a többi követelések megtagadása miatt tüntetést terveznek a Landhaus és a Staatskanzlei környékén, március 13-ra. A bürokrácia törése itt szerepel döntő módon: Kollowrat és Zsófia főhercegnő, mindkettő Metternich esküdt ellensége, nem akadályozza meg a tüntetést. A kora délelőtti órákban felvonul az egyetemi ifjúság, ugyanakkor az egybegyűlt osztrák rendek ugyancsak jogokat követelve vonulnak a Burgba. A diákok tüntetését feloszlattják, a rendek hideg fogadtatásra találnak. Nemsokára bekapcsolódnak a tüntetésekbe a munkástömegek s a császárváros forrong. A katonaság főereje Olaszországban összpontosul, a főváros helyőrsége, mintegy tízezer ember, nem elegendő a rend fenntartására, különösen amíg nem is mozgósítják a kellő gyorsasággal. Délután már az egész város nyüzög, estefelé a belvárosban az egyetemi ifjúság tüntet, ugyanakkor, amikor a külvárosokban gyárak gyulladnak ki, annak jeléül, hogy a szegénysorsú tömegek a kapitalizmuson töltik ki bosszújukat. A külvárosokban fenyegető munkássággal, a belvárosban lá-

zongó ifjúsággal szemben, önként kínálkozik a megoldás. Először ki kell elégíteni a polgárság lehangosabb követeléseit, melyek között első helyen áll Metternich lemondása, másodsor pedig ezt a kielégített réteget kell felhasználni a rend helyreállítására, vagyis a város két egymástól független, forrongó rétegét egymás ellen kell kijátszani. Ez az elgondolás az esti államkonferencián látszólag sikerre vezet, a bürokrácia hozzájárul a város erőinek megbontásához. Metternich feláldozza magát és lemond. A bürokrácia ugyanekkor kettős játékot folytat, amikor elhatározza az akadémiai ifjúság felfegyverzését, a rend védelmére, a másik oldalon pedig katonailag újjászervezi az ellenforradalmi erőket és a népszabadság, a népszuverénitás eszméjéhez hű akadémiai ifjúsággal szemben Windischgraetz herceget nevezi ki városparancsnoknak. Ezzel az intézkedéssel a polgári és katonai hatalmat annak az ízig-vérig ellenforradalmár érzésű tábornoknak kezébe adják, aki a korlátlan császári abszolutizmus híve. Az ellenforradalmár együtt indul a mérsékelt forradalom híveivel, — ezzel a bizarr paradoxonnal kezdődik az osztrák forradalom.

Március 14-én mégis ügylátszik, mintha a mérsékelt forradalom iránya győzedelmeskednék. Felfegyverzik az akadémiai ifjúságot, megalakul a polgári gárda, az uralkodó, kinek lemondásáról a minisztertanács már a 13-ról 14-re virradó éjszaka tárgyal, megtiltja, hogy a népre lőj jenek és hozzájárul a sajtószabadsághoz. Windischgraetz azonban nem akar sokat teketóriázni, mint igazi eilenforradalmár, gyors döntésre törekszik és gyökeresen el akarja intézni a forradalmat. A 14-ről 15-re virradó éjszakán le akarja tartóztatni a forradalom vezéreit. A Burgban lezajlott, még a megelőzőnél is izgalmasabb, tanácskozás megakadályozza az ellenforradalmat, a 15-én reggel megjelenő pápens mérsékelt alkotmányt ad a népnek. A „régí rendszer“ váratlan ellenfélre talált magában a császárban és János főherceg személyében, akik az alkotmány mellett döntöttek. 1848 március 15-e a forradalom győzelmét jelenti, a város visszanyeri nyugodt arculatát, a király megjelenik az egyetemen, ahol az aula ünnepélyesen üdvözlí, a forradalom halottainak március 18-i temetése, a nagy, békés meg egyezés reményében, impozáns módon folyik le. Átszervezik a kormányhatóságokat és a Metternich-ellenes régi gárda napja leáldozik, amikor Kollowratnak is le kell mondanía. Április 19-én Fiquemont kormánya következik. A bürokrácia óvatosan, lassanként iparkodik visszazerezni a néptől a forradalom kicsikart vívmányait.

A néphangulat ezalatt nagy német megoldásokról ábrándozik és ezekben az elgondolásokban helyreáll az osztrák császárság vezető-

szerepe. Nagy lelkesedéssel választják meg azokat a képviselőket, akik majd a frankfurti parlamentben fogják az osztrák álláspontot képviselni.

Az alkotmány szövegezése közben nehézségek támadtak. Ficquelmont április 25-i alkotmánya nem elégítette ki a közvéleményt, mely tüntetésekkel adott kifejezést véleményének. A miniszterelnök május 4-én lemondott, utódja, Pillersdorf mérsékelt cenzus alapján álló választójogot adott ki. Az események ezután gyorsuló ütemmel következnek. A radikálisok új petíciót nyújtanak be, amely cenzus nélküli, általános választójogot követel. Pillersdorf különben népszerű kormánya ki akarja erőszakolni a döntést. Az olaszországi események a hadvezetőséget arra kényszerítik, hogy jóformán minden nélkülözhető katonai erőt Olaszországba küldjön, Pillersdorf tehát a rendkívüli alakulatokra kíván támaszkodni s megtiltja a nemzeti gárda, valamint az akadémiai légió tagjainak, hogy politikai tanácskozásokon részt vegyenek. A május 15-i nagy felvonulás után a kormány meghátrál s három nap múlva az udvar Innsbruckba menekül. A helyzet rendkívül súlyos, a forradalmi városban gyenge kormányzat székel, mely nem rendelkezik megfelelő katonai karhatalommal, az udvar elmene-kült, a vidék pedig ellenforradalmár érzésű. A hangulatot egyre jobban elmérgesíti a lázító hangú bécsi sajtó, amely a sajtószabadság idején gombamódra szaporodik. E mögött az izzó hangulat mögött azonban gazdasági bajok, szociális nehézségek állanak. A főként luxus-jellegű bécsi ipar foglalkoztatottsága csökken, a fogyasztók tábora a forradalom alatt nélkülözni kénytelen, a bürokráciában nagy eltolódások következtek be s az események a rendi vezető rétegeket is sújtották. A bizonytalanság általános s ezt csak fokozta a jobbágyfelszabadítás számos nehézsége. Az akadémiai légió felosztatását elrendelő május 25-i dekrétum nagy ellenállást ébreszt s az utcákon feltűnnek a barrikádok. A katonaság visszavonul a kaszárnyákba, a rendeletet visszavonják s másnap forradalmi bizottmány veszi kezébe a hatalmat a meggyöngyült minisztérium helyett. Ugyanakkor Prágában ideiglenes államtanács alakul s a szláv konferencia megkezdí üléseit.

A monarchia területén kitört forradalmi mozgalmak sorsát Radetzky itáliai győzelme még nem pecsételte meg; az udvar nem erős, így a július 8-án lemondott Pillersdorf-kormány helyébe 19-én megalakul Doblhoff demokratikus kormánya, melynek tagja Bach Sándor is. *Július 10-én* tartja első ülését az udvari lovardában az alkotmányozó országgyűlés. Heves vitákat folytatnak arról, mi legyen a tanácskozás nyelve, hiszen a követek nagyrésze nem tud németül. Július 26-án a

gyűlés legifjabb tagja javaslatot nyújt be a jobbágyterhek eltörlésére. E kényes kérdést szeptember 7-ig tárgyalják és különösen heves izgalmat, nagy ellentéteket vált ki a kártalanítás kérdése. Eltörlik a robotot és a dézsmát, a jobbágyság felszabadul, ez a jelentékeny változás azonban fokozza a gazdasági válságot, a földbirtokos társadalom bizonytalan helyzetbe kerül. A felszabadított parasztság egy csapásra elszakad a forradalmi tábortól, a kamarilla ágensei azt a hírt terjesztik a parasztok körében, hogy a jobbágyok felszabadítását az udvar szorgalmazza. A forradalmi tábor most már, forradalmi ideológusok, diákok és kispolgárok mellett, a kisiparosság és munkásság elégedetlen elemeiből áll.

Az udvar augusztus 12-én visszatér a császárvárosba, a katonaság megerősödik, a minisztérium két tagja, Bach és Latour, a reakció érdekében tevékenykedik. A munkaadók csökkentik a béreket, augusztus 23-án és 24-én újabb nagy tüntetések zavarják meg a rendet, melyek szeptember 11-én megisméltődnek. A vezető körök még mindig nem látják elérkezettnek az időt a lázongás elfojtására s a forradalom likvidálására, mert az Olaszországban foglalkoztatott csapatok még nem szabadultak fel. Az udvar mégis elég erősnek érzi magát arra, hogy Jellasichot Magyarország ellen küldje. Amikor október 6-án egyes csapaiteket Magyarország ellen akarnak irányítani, kitör a lázadás. Latourt meggyilkolják, az udvar Olmützbe menekül, az országgyűlés magára marad, majd nemsokára Kremsierbe teszi át székhelyét.

Az udvar elszánta magát a döntő küzdelemre, október 16-án Windischgraetzet nevezik ki a császári csapatok főparancsnokává s megkezdődik a magára maradt város harca a katonasággal. A vezénylő tábornok Jellasichsal karöltve október 26-án megkezdí Bécst ostromál és nehéz, véres küzdelem után, október 31-én birtokába veszi a fővárost. Mintegy kétezer ember esett áldozatul a harcnak, melyre az ellenforradalom következett a véres megtorlással egyetemben.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ OLASZ FORRADALMAK

Goethe gyakran idézett megállapítása szerint: Olaszországban a romantika a pillanat, az aktualitás irodalma. Az élesszemű megfigyelő már korán felismeri azt a tényt, hogy az olasz irodalom romantikus korszakában sem szakadt el a valóságtól. A realitás iránti érzék mind-

végig az olasz szellem jellemvonása marad s nem hagyható figyelmen kívül az olasz nacionalizmus fejlődéstörténeténél sem. Ezen a szép, napsugaras földön a szellemi tevékenység minden ága, az irodalom, a bölcelet, a költészet, az irodalmi kritika, sőt még a fantáziák és álmok világa is, szorosan összekapcsolódik az étellel, mint ahogy az édes, erős, zamatos bor egyaránt terméke a talajnak és az érlelő napsugárnak. A XIX. században fellobbanó olasz nacionalizmus a nemzeti tervet tűzön-vízen keresztül meg akarja valósítani, de ez a reális irányú mozgalom, amely az olasz nemzeti igények szilárd talaján áll, ugyanakkor megtelik a humanizmus, a katolikum és a metafizika ragyogó napsugarával. A nacionalizmus fejlődése során a hajlékony latin szellem azt kívánja, hogy Állam és Nemzet határa egybeessék.

A nemzeti elv kezdetben a XVIII. század általános humanizmusával, a polgári rétegek szolidaritás érzésével együtt jelentkezik. Az olasz titkos társaságok, Carbonari-mozgalmak híveinek elgondolásában sokat megtalálunk azokból az elvekből, amelyek a francia forradalmat kifejlesztették és éltették, abból a polgári radikalizusból, amelynek szelleme az 1830-i francia forradalmat előidézte. Az olasz szellem ezekben a mozgalmakban tulajdonképpen még a régi hagyományok és a francia szellem nyomán halad. Ezek a mozgalmak elsősorban helyi alkotmányos célok érdekében keletkeznek, a középosztály tagjai gyökeres reformokat akarnak megvalósítani az egyes államokban, a polgári liberalizmus elvei szerint. A történetírás általában úgy látja, hogy ezekben a tervekben még nem az olasz egység vágya viszi a vezető szerepet, a főmozgató erő az alkotmány megteremtése, főként az 1812-es spanyol Cortez-alkotmány átültetése. A felkelések elszigetelten és inkább a középosztályra, semmint a széles rétegekre támaszkodva törnek ki; először Nápolyban, I. Ferdinánd ellenében, ahol az 1820-ban kirobbant katonai felkelés arra kényszeríti a királyt, hogy alkotmányt adjon népének. A laibachi kongresszus a beavatkozás mellett dönt, a nápolyi király kérésére, ki ugyan ismételten megesküdött az alkotmányra, mégis segítséget kér a kongresszustól. Az osztrákok 1821 március 7-én Rieti mellett győzelmet aratnak, megszállják Nápolyt és Capuát, a király újra abszolutisztikus módon uralkodhat. Ez az esemény döntő módon befolyásolja a piemonti alkotmányos mozgalom sorsát. 1821. március 13-án, miután a forradalmi zavargások következtében I. Viktor Emánuel király, fivére, Károly Félix javára lemond a trónról, a felkelők a spanyol alkotmány mintájára alkotmányt követelnek. Károly Félix (1821—1831) még el sem foglalta a trónt, máris elveti az alkotmányt; a forradalom ellenállást szervez a beavatkozó osztrák hatalom-

mai szemben, az olasz sereg Santa Rosa vezérlete alatt a novarai csatában hősiesen küzd a túlerővel szemben, mégis vereséget szenved. A visszahatás megindul s a mártírok serege áldozza fel magát a szabadságért. Az elszigetelt összeesküvések nem hoznak sikert, de arra mutatnak, hogy a forradalmi gondolat szüntelenül él és kitöréssel fenyeget. Az 1830-i francia forradalom új lángra lobbant ja az olasz függetlenségi törekvéseket. 1831 február 4-én, VIII. Pius pápa szerencsétlen uralkodására visszahatásként, kitör a lázadás, melynek során az egyházi állam keleti városai a felkelők hatalmába kerülnek. Rómában az új pápa, XVI. Gergely (1831—1846), ura marad a helyzetnek, különböző nemzetiségű katonákból hadsereget szervez, amely azonban annyira fegyelmetlen, hogy csak az osztrák segítség tudja a tartományt megvédeni. Az osztrák megszállás provokálja a franciákat, akik 1832 február 22-én ugyancsak bevonulnak az egyházi állam területére, Anconába. Ezek a megszállások csupán 6 év múlva szűnnek meg.

Az olasz közvélemény súlyosan csalódott az 1830-as francia rendszerváltozásban. A forradalmi Franciaország nem volt képes közvetlen akcióval segítségére sietni a félsziget elégedetlen és forrongó népének. A francia segítséghez fűzött nagyszabású tervek és fellengzős remények összeomlottak s az olasz lélekben bizonyos reakció támadt a polgári, liberális szellemű francia forradalmi módszerekkel szemben. Ugyanígy csalódnak a diplomáciai összeköttetésekre, a külföldi szövetségesekre alapított tervekben, sőt a tisztán polgári jellegű liberalizmusban is.

E csalódások következtében, a kiábrándulás keserű hangulatában, születik meg az olasz mozgalom igazi nagyvonalú iránya, mely azokkal a szellemi emberekkel keres kapcsolatot, akik a múlttal leszámoltak. Új elképzelések és tervek merülnek fel, az átértékelés e folyamatában a szellemnek a nacionalizmussal, az irodalomnak a nemzeti érzéssel való kapcsolata még szorosabbra fűződik.

A felszabadító nagy szabadságmozgalom elméleti alapját Mazzini és Gioberti rakja le. Az egyik a XIX. század legnagyobb forradalmasító egyéniségei közül való, a népi és nemzeti gondolat szociális összekapcsolója, Mazzini (1805—1872) Genuában született, ottani egyetemi orvostanár fia, Carbonari volt s 1830-ban 6 hónapig börtönben raboskodott. Hamarosan észrevette, hogy az eddigi mozgalmak milyen szűk keretekre korlátozódtak, hiszen azokban csupán a titkos társaságok, a katonaság és polgárság tagjai vettek részt, a széles néprétegek azonban távortartották magukat. Tapasztalta, hogy az olasz

félszigeten egyedül Lombardiában és Velencében hatja át az egész népet az osztrákok gyűlölete, a többi területeken csupán az intelligencia lelkesedik a nemzeti gondolatért. Ugyanakkor azonban mindenütt megtalálta, a legszegényebb néposztályok sorában is, az elégedetlenséget, amely a közállapotokra, a feudalizmusra, az adókra, monopóliumokra és vámokra vonatkozott. Úgy látta, hogy e gazdasági rendszer tulajdonképpen hibaforrása az osztrák politika, mellyel szemben az olasz nemzeti politika úgy veheti fel legeredményesebben a harcot, ha a tömegek szociális elkeseredését egyöntetű eltökéltséggel tudja a hatalmas ellenességgel szembeállítani. Ez a szociális elkeseredés fegyvert ad kezébe, a kor igazi problémáját azonban mégsem ebben látja, hanem elsősorban a nemzeti elv érvényesülésében. Elítéli a szociális törekvések egyoldalú, osztályharcszerű megnyilvánulását, elveti egyes szocialista irányzatok utilitarista felfogását és materialista beállítást. Az emberi lét magasabb értelme, az egyén összefüggése a nemzeti kollektivitással s ennek parancsszava az a mindent átfogó hatalmas élettörvény, amelyet egyoldalú szociális törekvésekkel nem szabad mellékvágányokra terelni, sem gyöngíteni.

Az irodalomról alkotott kritikájában formulázza meg Mazzini az olasz romantika lényegét, mely azt várja az írótól, hogy fedezze fel az emberi történelem valódi hatóerőit s a tapasztalt jelenségek mögött az élet igazi valóságát, a nagy mozgó erők tevékenységét szemléltesse fenséges megnyilvánulásában. Goethe Faustjáért lelkesedik, mert ebben a műben sikerült a költőnek bemutatni az egyénre korlátozott emberi lét végzetes tragédiáját és Mefisztóban leálcázni azt a kísértet, aki az individualizmusban kielégülést kereső életformára csábít. Az egyén nem élhet elszigetelten, mert kiszakíthatatlan része a nemzetnek. Az Isten az egyéneket szociális csoportokba osztotta be, melyeknek függetlenül kell tevékenykedniük külső erők hatásával szemben s az egyénnek a teljes önfeláldozás érzetével kell a nagy közösségbe beleilleszkednie.

Ha az elméleti összefüggéseket tekintjük, még sok motívumot találunk itt a német romantika eszmevilágából, ezt az összefüggést azonban Mazzini irodalmi kritikáiban, nemzetkoncepciójában, szervezőmunkájában és egyéni példájában kétségtelenül elszakította, amikor a nagy törvényeket szem előtt tartó, de ezeken belül reális ábrázolást kívánt az írótól és nemzedéke elé pontosan megszabott tervet tűzött ki. Elítélte a kor uralkodó francia liberalizmusának az egyén jogaival és kötelességeivel foglalkozó, kicsinyesen méricskélő irányát és honfitársai elé az olasz haza egységének, függetlenségének kivívását

állította célul, amelynek érdekében minden egyéntől megkövetelte a legmesszebbmenő önfeláldozást.

Ez a latin romantika, ez a felfokozott életlendület, amely a legszigorúbb realitással társul, vezette őt állandó forradalmi tevékenységében, nem törődve életével, egyéni sorsával, hanem példát mutatva társainak a nemzeti önfeláldozásra. 1831-ben írja levelét Károly Albert királynak, miután egy sikertelen felkelés Marseillebe üzte. Ez a levél a lobogó és tevékeny hazafiság, a törhetetlen akarat bizonyossága. Ugyanezen év végén alapítja meg a „Giovine Italia“-t, azt a szervezetet, melyben a nemzeti gondolatot a lelkes és tetterős ifjúsággal fűzi egybe. 1833-ban Piemontban felfedezik egy felkelés előkészületeit, a kísérletet megtorolják, az elmenekült Mazzinit pedig halálra ítélik. A következő év februárjában megszervezi a Giovine Italia savoyai betörését, amely ellen már a párizsi Carbonari-szövetség intrikál s amelynek sikertelen vége után Mazzinit kiutasítják Svájcból. Tevékenységét Londonban folytatja, ahonnan szüntelenül írja cikkeit és leveleit, megszervezi az olasz forradalmi csoportokat. 1848 áprilisától július végéig már Milánóban találjuk, a gyűlölt osztrák uralom alól felszabadult városban.

A forradalom felé hajló olasz szellemi élet egyik alapvető iránya Mazzini személyében jelentkezik. Ez az irány végigvonul a 48-as eseményeken, majd emigrációkon, világforradalmi terveken és nemzeti forradalmi megmozdulásokon keresztül résztvesz az olasz egység megteremtésében. Az olasz risorgimento egyik formája ez a nemzetbe olvadó egyén szakadatlan forradalma, a modern nacionalizmus alapvető formája, amely különben nemsokára azt hirdeti, hogy a nemzetnek a legfőbb szuverénnek kell lennie a hazában, a nemzet uralma a történeti hazában kell, hogy érvényesüljön, az egész Olaszországnak az olasz nemzet fennhatósága alá kell kerülnie, a faji és állami határ azonos.

E mellett a modern szociális nacionalizmus mellett a szellemi emberek által kialakított olasz nemzeti tudat más szintézisekre is képes volt. A nemzetet nemcsak a romantika életrendületével kötötte össze a kor szellemi embere, hanem a nagy latin kultúra más elemeivel is kapcsolatba hozta ennek a fajnak halhatatlan ereje és ösztöne. A másik irány a nemzeti gondolatot a kultúrával s hagyományok világával fűzte egybe, amikor Cesare Balbo a történelmi múlt, a tradíciók világát tárja fel s a diplomácia lehetőségeinek felrajzolásával új nemzeti megoldást keres. A múltból kiragadja a föderális rendszert és egy szövetségi szervezetű Olaszországot gondol el. Szerinte sokkal könnyebb en-

nek megvalósítása, mint a szoros egységé. A diplomáciai adottságok Lombardia, Velence elvesztéséért Ausztriát bőven kárpótolhatnák a török birodalom felosztásánál.

A történelmi tradíciók mellett a katolikus kultúra játszik jelentős szerepet abban a nagy nemzeti szintézisben, melyet Gioberti Vince (1801—1852), a filozófus pap és politikus fogalmaz meg először a „*Primato Morale e Civile degli Italiani*“ című művében (1843). Ráeszmélve arra a hatalmas vérvesztésre, melyet a felkelések jelentenek, az egyéni önfeláldozás helyett azt kívánja, hogy az olasz nép a nemzeti felszabadulást és egyesülést egységes vallása és az egyetemes kapcsolatokkal rendelkező pápaság révén nyerje el. Itália, a kultúra és a kultúrértékek letéteményese lehet az új világban is, ha az emberiség élére állva, szövetséget létesít a pápai gondolat és a nemzeti eszme között. Ez a gondolat politikai vonatkozásban oly módon volna megvalósítható, ha az olasz uralkodók szövetséget alkotnának, melynek vezető szellemi feje a pápa lenne. Úgy látszott, hogy az új pápa, IX. Pius személye ezt a megoldást lehetővé teszi. Valóban szándékában is állt bizonyos szintézist hozni létre az univerzális egyházi hatalom és a nemzeti törekvések között. A keresztény igazságosság elvéből kiindulva, mely nem tagadhatta meg rokonszenvét a méltányos nemzeti törekvésektől és a keresztény szeretetre hivatkozva, segítenie kellett azt a megoldást, amely az olasz egységet békés megegyezés útján kívánta megvalósítani. Ezek az alapelvek nyerték meg rokonszenvét a Gioberti-féle gondolat iránt, de ugyanezek az elvek vezettek tragikus összeütközésre a 48-as nagy döntés idején, amikor határozni kellett, vajjon jogosult-e a fegyveres fellépés az osztrák sereg ellenében. A pápa 1848 április 29-i allokációjában ismét a méltányos alapon nyugvó megoldást kereste, ami már nem felelt meg a nemzeti eszme törhetetlen híveinek.

Metternich szellemes hasonlata szerint a Gioberti által hirdetett eszmék liberális tradicionalizmusa, katolikus megalapozottsága és a Mazzini-féle mozgalom köztársaságra törekvő elképzelése között csak annyi a különbség, mint egy könyv bevezetése és annak szövege között. Metternichnek az olasz fejlődést és eseményeket illető felfogása világosan megmutatja, mennyire korszerűtlen immár az ő múlt századbeli racionalizmusa, ezekkel az idealista és ugyanakkor reális olasz koncepciókkal szemben. Metternich Itáliában földrajzi fogalmat lát, a kérdés egyszerűen katonai és rendészeti probléma s ez a nagy államférfi nem látja, hogy egy olyan országgal, illetve nemzettel áll szemben, amelynek függetlenségi törekvéseiben a szellem egyesül a nemzeti vitaliz-

mussal. Ideig-óraig segítségére szolgált a diplomáciai helyzet, amikor a negyvenes években Guizot diplomáciája egy mérsékelt konföderációs mozgalmat akart vezetőszererepre juttatni Olaszországban. A teljes egység nem állott Franciaország érdekében.

A helyzet azonban megváltozott, amikor az olasz nacionalizmus harmadik nagy tényezője jelentkezett, a korai realizmus attitűdjében. Cavour (1810—1861) iránya volt ez, az egységre törekvő szárd királyság tevékenységének következetes folytatása, amely egyik diplomáciai partnert a másik után nyeri meg magának, kihasználja a világgazdaság összefüggéseit és ezzel biztosítja az olasz egység jövőjét, a 48-as forradalmak pillanatnyi balsikere után is. Az ellenség reális hatalmi eszközével, a katonai erővel szemben megszervezi a maga hadseregét és mindemellett nem szakítja meg a kapcsolatot Mazzini tradícióival, amelyeknek hasznosítható részét szintén beállítja az egységért vívott küzdelembe.

Az olasz egységmozgalmaknak eme „reális korszakát” azonban megelőzi az „olasz 1848” attitűdje, mely intermezzo az olasz nemzeti küzdelmek történéseiben, de katonai összefüggéseiben végtelenül jelentős a közép-európai forradalmak sorsát illetőleg. Az osztrák ellenforradalom végleges és döntő sikerét elsősorban Radetzky győzelme biztosítja, hozzájárul még ehhez az, hogy a város magára marad a mozgalomban, amikor a bécsi alkotmányozó birodalmi gyűlés a parasztságot felszabadítja. A forradalom ezzel elszakad amúgy is gyenge népi gyökereitől. Immár gyermekjáték katonai erővel leverni a városok lázadását és az olasz győzelmek után biztosítani az ellenforradalom sikerét.

Az olasz események tehát ebben a vonatkozásban is jelentősek. De sorsdöntőek a magyar forradalom alkotmányos iránya szempontjából is, hiszen a magyar forradalom az olaszok ellen nyújtható katonai segély megtagadásával tér le, a bécsi udvar és kormány véleménye szerint, az addig szigorúbban értelmezett alkotmányos jogi alapról.

A forradalmi eszmék mellett az olasz fejlődésre hat a Károly Albert szárd király (1831—49) részéről elindított reformmozgalom és az a sok tüntetés, melyben az olaszok már a februári párizsi forradalom előtt kimutatják osztrákellenes érzületüket. Az olasz mazzinista forradalmi gondolatvilág kialakulásáról és jellemző sajátosságairól már szóltunk. Ki kell emelnünk az olasz szabadságmozgalmak eseményei sorából a palermói felkelést, mely már 1848 februárjában a II. Ferdinánd király által kiadott alkotmányhoz vezet. Károly Albert kénytelen a példát követni. Már 1847-ben jelentős reformokat valósít

meg, melyek azonban mérsékeltek, minthogy az uralkodó meg akarja erősíteni azt a szárd kormányzatot, melyre oly nagy nemzeti feladatok várnak. Egyik kijelentése szerint Itália felszabadítása érdekében vonakodik alkotmányt adni, attól tartva, hogy az alkotmány a fegyelmezetlen ellenzék tevékenységét fokozza és megteremti az ügyvédek, népszónokok uralmát. 1848-ban azonban túl kell haladni a megelőző év reformjain. Éppen azért kell megadni, amit a nép követel, hogy a szárd királyság a nemzeti mozgalom élére állhasson. A király, ki Ausztriának esküvel fogadta meg annakidején az abszolutisztikus rendszer fenntartását, hosszú töprengés és nehéz lelki harcok után, március 4-én, a nápolyihoz hasonló alkotmányt ad országának, kétkamarás rendszerrel és sajtószabadsággal. Ezt megelőzőleg II. Lipót herceg Toscanában már február 17-én kihirdeti az alkotmányt s az egyházi állam is hasonlóképen jár el, csupán a vallási kérdések ügyében tart fenn bizonyos korlátozásokat.

A forradalmi események és az olasz alkotmányos mozgalmak sikereinek felvillanyozó hatása az osztrák uralom alatt álló területeken hamarosan jelentkezik. Milánóban és Velencében az olasz lakosság már régóta forrong és nyílt tüntetésekkel, gyakran önfeláldozó tettekkel teszi próbára az osztrák hivatalnokok és tisztek türelmét. A bécsi események híre 1848 március 18-án nyílt felkelést idéz elő. A 20.000 főnyi milánói osztrák helyőrség nem képes ellenállni a lelkes tömegnek, a város forradalma sikerrel jár, a katonaság utánpótlása megakad, Radetzky március 22-én nehéz harcok után kénytelen kiűriteni Milánót és a Verona-Legnano-Mantua-Peschiera vonalra, az úgynevezett várnégyszögre, visszavonulni. A másik város, Velence, forradalma szintén sikerrel jár, a lázadók kiszabadítják Maninét, a nemzeti liberális ellenzék vezérét a börtönből. A császár alkotmánya látszólag megmenti a helyzetet, a városi forradalom törvényszerűsége azonban itt is megnyilvánul abban, hogy a mozgalom nem képes megállani, a lázadók győzelmet aratnak, vakmerő csellel birtokba veszik az arzenált, az osztrák vezetők határozatlansága és gyávasága következtében összeomlik az osztrák uralom. Az olasz városok forradalma ezután tovább halad, felszabadítja a vidéket és már úgy látszik, hogy az egész országot sikerül felszabadítania.

Az események egész Itáliában döntő fordulathoz érkeznek. Modenából és Pármából elűzik a Habsburg uralkodó hercegeket, Nápolyban pedig hadüzenetre kényszerítik Ferdinánd királyt. A katonai helyzet kulcsa immár a szárd király kezébe kerül, minden attól függ, vajjon nyíltan a lombard felkelők mellé áll-e. Március 24-én a király

egész Itália liberális köreinek nagy öröme a közbelépés mellett dönt s a következő napon seregével átkel a határon, nyomában önkéntesek tömege csatlakozik seregéhez. Már 1831 óta az itáliai osztrák hadak főparancsnoka Radetzky János gróf (1766—1858). Ez a régi csehországi nemes családból származó katonai zseni a napóleoni háborúban elért sikerei után mintahadsereget képzett ki az itáliai osztrák helyőrségből s híres felső-itáliai hadgyakorlatai a kontinens katonái számára ragyogó példák voltak. Az olasz forradalmi mozgalmak különböző garnizonokban szétszórt félszáz ezer főnyi osztrák sereget találtak Itáliában s az otthoni zavarok következtében utánpótlásra alig lehetett számítani. A szárd és lombárd erők támadása Radetzkyt még tovább veti vissza, a tábornok az április 8-i, Goito melletti ütközet után kénytelen Verona felé visszahúzódní. Április végén a szárd sereg ezen a vonalon támadja meg az osztrákokat, de május 6-án az osztrákok visszaverik a támadást. Május végén Radetzky a várnégyszög védelme alatt végrehajtotta az erők összegyűjtésének elengedhetetlen munkáját s így megerősödve, 5000 ember kivételével jóformán minden erejét összevonva Vicenza június 10-i elfoglalása után megtámadja a szárd király csapatait, melyek az osztrák kézben lévő Mantua és az osztrákoktól időközben elfoglalt Peschiera között helyezkedtek el. Radetzky az olasz hadakat július 22—23 között több csatában, végül július 25-én a custozzáiban döntően megveri. Károly Albert a Mincion keresztül menekül vissza Milánó felé, serege szétszórva, rosszul felszerelt önkéntesei elszélednek. nincs ki a diadalmas Radetzkyt feltartóztassa az augusztus 4-i, Milánó előtti csata megnyerése után. A tábornok augusztus 6-án érkezik Milánóba. A nagy hadvezér csak ezután hajlandó fegyverszünetet kötni, miután az olasz területeket, Velence kivételével, mely kétségbeesetten ellenáll, kezébe kerítette s erős kézzel rendet csinált Milánóban, ahonnan a forradalmárok tömegei menekülnek Turinba. Az emigránsok itt azon fáradoznak, hogy az 1848 aug. 9-én kötött ideiglenes s felmondható fegyverszünetet felbontsák, ami 1849 március 12-én, midőn látszik, hogy a diadalmas magyar ellenállás sikeresen leköti az osztrák erőket, sikerül is. Gioberti, aki közben turini miniszterelnök lett, hevesen ellenzi a fegyverszünet felmondását s lemond. Radetzky azonban rendkívül örül a fordulatnak, hiszen kitűnően felszerelt seregével szemben, kezdetleges hírszolgálatlaltal és gyakorlatlan tüzérséggel rendelkező olasz haderő áll. 75.000 osztrák katona vonul fel kb. 100.000 olasszal szemben, ez a számbeli fölény azonban nem elegendő a hátrányok kiegyensúlyozására. Károly Albert erős támadással akarja az osztrákokat kivonulásra bírni, azonban

Radetzky felkészülve a március 20-ra szabályszerűen felmondott fegyverszünet lejártára, most már más stratégiát választ, mint 1848-ban s gyors támadásra határozza el magát: átkelve a Ticinón, Károly Albert seregeit, főhaderejét visszaveti, majd Novarónál utoléri s március 23-án döntően megveri. Az olasz seregek teljes vereséget szenvednek, a király hasztalan keresi a halált, majd kénytelen fia, II. Viktor Emánuel javára lemondani, aki súlyos anyagi feltételek mellett köt Radetzkyvel fegyverszünetet. Az osztrák seregek hátamögött fel-lázadt Bresciát március 31-én Haynau foglalja el s torolja meg embertelenül, elfoglalják Livornót és Bolognát is májusban. A tábornagyot a Turin elleni akciótól főként a magyarországi katonai helyzet kedvezőtlen volta tartja vissza. Mint láthattuk tehát a magyar és az olasz sors 1848-ban összefonódik; a magyar minisztertanácsban Kossuth már az első milánói felkelés után keresztül tudta vinni minisztertársai akaratával szemben, hogy a magyar kormány megtagadja a segítséget az Olaszországban küzdő osztrák csapatok számára. Most azonban az olasz erők nem sok hasznát tudják venni az eljövendő diadalmas tavaszi hadjáratnak, az olasz seregek gyors leverése (csak Velence tartja magát 1849 aug. 24-ig) viszont a nagy itáliai katonai erők felszabadításával kedvezőtlenebb helyzetet teremt, mintha az olaszok nyugodtan maradtak volna.

A negyvennyolcas forradalmak közül az olasz megmozdulás volt az egyetlen, amelynek a diplomáciai helyzet kedvezett volna és a nagy akció összeomlásához jelentékenyen hozzájárult a diplomáciai lehetőségek elmulasztása. Ha az olaszok a fegyverszünet alatt az angol diplomácia rokonszenvét kihasználják, szép sikereket érhetnek volna el, nem beszélve arról, hogy 1848 májusában elutasították az osztrákok elég kedvező feltételeit. Az olasz lélek romantikus képeket alkotott a diplomáciai összeköttetések világáról és elmulasztotta a kedvező alkalmat, Velence hős védői viszont a vereség után, a végső kétségbeesésben, angol segítségben reménykedtek, figyelmen kívül hagyva azt, hogy az angol diplomácia nem hajlandó reménytelen ügyet támogatni . . . Cavournak, a nagy realistának kell nemzetét a való helyzetre, a diplomáciai erők ügyes felhasználására megtanítania. A negyvennyolcas olasz erőfeszítés tehát éppen az ellenkezőjét érte el annak, amire törekedett, nem segítette elő az olasz nemzeti álmok megvalósítását, hiszen a szárd királyság úgy anyagi, mint erkölcsi szempontból meggyengült és olyan egyéniségre kellett várnia, aki rendet teremtsen és előkészítse a jövő nagy akciót. A forradalmi táborban felkelésekről álmodoztak, a reakciót szidták, az olasz élet visszasüllyedt a XIX. század

első harmadának politikai irányába, hogy majd egy realista egyéniség emelje fel az olasz ügyet, új lehetőségeket teremtve, megalapozza a régi törekvéseket és kialakítsa az olasz egységet.

ÖTÖDIK FEJEZET

A SZABADSÁGHARC ÉS A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK FORRADALMA

Az ausztriai forradalom Bécs forradalma maradt, de még itt is csupán a lakosság kis része vett abban részt. A vidék magatartása, az osztrák katonaság ereje megkönnyítette a bécsi forradalom katonai likvidálását. A legreálisabb mozgalom valamennyi között európai értelemben is a magyar szabadságharc. Célkitűzése a maga egyszerűségében és világosságában gyakorlati, nyoma sem mutatkozik itt azoknak a szociális ábrándoknak, amelyek a külföldi mozgalmakban olyan veszélyes megbontó elemeknek bizonyultak. Egy pillanatig sem marad a város forradalma, osztálymozgalomnak sem lehet minősíteni s mindazok a kísérletek, amelyek e mozgalom szociális színezetét akarják kiemelni, csődöt mondtak.

A magyar szabadságharc reális volta azonban főleg abban nyilvánul meg, hogy a magyar forradalom a többi forradalmak származásos összeomlása közepette szabadságharccá fejlődött, vagyis az ellenforradalmi valósággal, az osztrák hadsereggel, hasonló, sőt értékesebb tényleges erőt állít szembe. A negyvennyolcas mozgalmakban az ideológusok ábrándjai a valósággal szemben majd mindenütt gyorsan gyászos összeroppanást szenvedtek. A magyar forradalom az eszmék védelmében az ellenforradalmi valóság ellenében reális, katonai valóságot megragadva bukott el, vereséget szenvedett, de nem dicstelen, gyors összeomlást. Sőt, a győzelemhez a tényleges hatalom nem bizonyult elegendőnek, az ellenforradalomnak a konzervatív diplomáciai front helyzete által meghatározott külföldi segítséghez kellett folyamodnia, hogy legyűrhesse. A magyar forradalom tehát az összes forradalmak között a legnagyobb reális teljesítmény, 1848-ban, az álmok és ábrándok, városi felkelések idején a magyar 1848 alapvető eszméiben feltétlenül az egész nemzet eszmevilágában gyökerező társadalmi megmozdulás, melynek vezetői kiváló mesterek a magyar társadalom eszméinek megértésében s a társadalom megszervezésében.

A magyar forradalom első ütemei a pozsonyi diétán hangzanak fel, a februári forradalom hírére Kossuth Magyarország és az örökös tartományok számára modern alkotmányt, Magyarország számára pedig önálló minisztériumot követel. Elgondolásában a meglévő intézményekből indul ki, eddig a helytartótanács az a szerv, melynek tagjai felelősséggel tartoznak, ezt kívánja minisztériummá átalakítani. Az alsótábla által elfogadott javaslatot a főrendi tábla nem tudja és nem akarja tárgyalni, sőt ezekben az izgalmas napokban nem is ülészik. Kossuth március 8-án azt javasolja, hogy az alsótábla terjessze az uralkodó elé a feliratot, a főrendi tábla kikerülésével. A bécsi forradalom hírére azután március 14-én, Kossuth indítványára bizottságot szerveznek a haza védelmére, kimondják a sajtószabadságot és a március 3-i feliratot Bécsbe terjesztik. Az új nádor biztosítja a rendeket, hogy a király el fogja a határozatokat fogadni, március 15-én 6 vezeti Kossuthal együtt a felirati küldöttséget Bécsbe s erőteljes közreműködése eredménnyel jár, a király elfogadja a reformtörvénye két. A nádor erélyes közbelépése és küzdelme rendkívül nagy jelentőségű ebben a kérdésben, annál is inkább, mert István főherceg magára vállal minden ódiomot. A császárváros népe ünnepli a magyar küldöttséget, a Burgban azonban keserű szemrehányások fogadják a nádort, aki az udvari körök szemében a Monarchia romlásának előidézőjeként szerepel. Felajánlott lemondását nem fogadják el, beleegyeznek a felelős magyar minisztérium kinevezésébe, azzal az elvi fenntartással, hogy az új törvények a Pragmatica Sanctio teljes érvényét nem érintik. Az udvar a kényszerhelyzetben nem tanúsít ellenállást s kiadja a március 17-i leiratot, melynek alapján a magyar minisztérium megalakulhat. Az osztrák csapatok még Olaszországban vannak lekötve, a bécsi események egyre fenyegetőbb méreteket öltenek, V. Ferdinánd tehát április 11-én szentesíti a márciusi törvényeket, az utolsó rendi országgyűlés határozatait, a további intézkedések meghozatalát a népképviseleti alapon összehívandó országgyűlésre bízva. Az új országgyűlés képviselőinek megválasztásánál választójoggal rendelkezett a nemesség mellett minden polgár, kinek a városban háromszáz forint értékű háza, vagy földje volt, minden önálló kereskedő, vagy legalább egy segéddel dolgozó iparos, illetve évi száz forint jövedelmű tőkepenzes. A főiskolát végzetek mellett választójogot nyertek mindazok, akiknek birtoka az egynegyed úrbéri telket meghaladta. A reformtörvények eltörölték a földesúri hatóságot és az úrbéri szolgáltatások megváltásával könnyítették a jobbágyok helyzetén. A sajtószabadság, közteherviselés, Erdéllyel létesített únió, a magyar egyetemnek a köz-

oktatásügyi miniszter fennhatósága alá rendelése, a bevett vallásfelekezetek egységesítése, a nemzeti zászló és országcímer meghatározása, a nemzetőrség megszervezése alkotja azoknak a törvényes rendelkezéseknek sorát, melyek Magyarországot a modern államok sorába iktatták s szuverénitását a történeti hazában biztosították.

Kossuth tehát megvalósította politikai pályájának nagy ábrándját, mégpedig a rendi politika eszközeivel, a rendi erők életrekelésével. A nagy kérdés abban állt, hogyan fogja a nemzet a nagy vívmányokat megtarthatni, a belső egyenetlenség, a nemzetiségi küzdelmek közepette és az udvar ellenében.

Érdekes sajtósága — mint mondtuk — a magyar mozgalom reális irányának, hogy ez a rendi-politikai réteg a maga meglehetősen gyakorlati érzékével hamarosan tudtára adja a városnak, hogy az események irányításában nem követelhet magának vezetőszerepet. Az a réteg, melynek tevékenységét a forradalmi mozgalmak előkészítésében mindenütt megfigyelhettük, az írók, szellemi emberek és diákok csoportja, Pesten is megmozdul és részben világforradalmi ábrándokon töpreng, mint Petőfi, részben az utcára vonul, hogy a nemzeti forradalmat tettekbe öntse, március 15-én nagyszabású tüntetést rendez a márciusi ifjak vezetésével. „Közcsendi bizottmányt“ szervez, kiszabadítja börtönéből Táncsicsot, kinyomatja Petőfi Nemzeti dalát és tizenkét pontban foglalja össze a nemzet kívánságait. Küldöttség adja át Pozsonyban az alsó-táblának a pontokat, Kossuth szívesen fogadja őket és megdicséri magatartásukat, de kijelenti, hogy „a törvényhozás nem indul egy város, egy kaszt után“ kifejti előttük, hogy a nemzet „elég erős mindent eltiporni, minek gondolata jöhetne ellenszegülni“.

A rendi politika itt bizonyos mértékig elválik a várostól, a város elégedetlen a dolgok menetelével, megjelenik a forradalmi hetilap, Táncsics „Munkások újságja“.

Ha ezeket az ellentéteket a város és a hagyományos, némileg rendi politika között nem is szüntette meg, mégis csökkentette a közös veszély: az udvari intrika s ezzel kapcsolatos nemzetiségi mozgalom, melynek közvetlen? veszélyes közelsége eredményezte Kossuth lángelméje és nagyhatású beszédei mellett azt, hogy a forradalom szoros kapcsolatba jutott a magyar népi erőkkal. A bécsi forradalom eseményeinek vázolásánál láttuk, hogy Metternich helyét a márciusi napok után Kollowrat foglalta el. Alighogy a bürokráciának ez az egyoldalú magyargyűlölő képviselője uralomra került, bátorítva Zsófia főhercegnő udvari klikkjétől és hátvédet nyerve néhány szélső konzervatív mágnásnak, Apponyi, Dessewffy és Jósika Sámuelnek állásfoglalásában, megkezdte a maga

káros tevékenységét a békés magyar törekvések ellen. Eszközül a szlávok s egyéb nemzetiségek amúgy is kitört forradalmát használta fel. Március 20-i beadványában már erélyes ellenintézkedéseket sürget, főleg: hogy nevezzenek ki Horvátországba kemény kezű, császárhű bánt. Két nap múlva megjelenik Jellasich kinevezése. Az udvari kamarilla később a nemzetiségeket használta fel a magyarság ellen. Pedig a magyar minisztérium minden tagja, kivéve Kossuthot, arra törekedett, hogy Magyarországnak a dualista államrendszerben való békés fejlődését biztosítsa, az április 11-i törvények alapján. A hazugságok és belső ellentmondások, a tisztázatlan helyzetek zűrzavara a tébolyodásig feszítették Széchenyi idegrendszerét, ki tagja volt a kormánynak. Deák, Eötvös, Klauzál a mérséklet hívei, a mérsékelték helyzete azonban egyre nehezebb. A kormány türelme a legvégső határig, sőt azon is túl tart, amikor Batthyányi július 24-én felajánlja Jellasichnak minden elképzelhető horvát kívánság teljesítését, sőt az augusztus 27-i minisztertanács ezen is túlmegy, amikor beleegyezik Horvátország teljes önállóságába, egyedül Fiúmé és a magyar tengerpart megtartására szorítkozva. A bécsi ellenforradalom ekkor már biztos a maga sikerében, helyzete Latour hadügyminiszter révén erős, úgy a Pillersdorf-, mint a Doblhoif-kabinetben. Ereje tudatában odáig merészkedik, hogy Latour rábírja Jellasichot, szakítson a magyar kormánnyal, vesse el a horvátokra annyira kedvező megegyezést s hogy a magyar-horvát kibékülés valóra ne válhasson, a király nem szentesíti a horvát törvényt. Szeptembertől kezdve a bécsi udvar folytonosan kiélezi az ellentéteket. Visszahelyezi Jellasichot méltóságába s a bán megindul a Dráva mellől a magyar kormány ellen. A súlyos következményű szeptemberi események részletes tárgyalása nem fér e keretek közé, csupán a döntő tényekre szorítkozhatunk. Batthyányi dolgavégezetlen távozik Bécsből, a jószándékú Lamberget királyi biztosként küldik Pestre, ahol a város radikális elemei már rendkívül megerősödnek, Lamberget meggyilkolják, Jellasich császári parancsra hivatkozva vonul Pest felé.

Ebben a végzetes időszakban, melyet október végén Bécsben Windischgraetz könyörtelen rendcsinálása követ, nyilvánvaló, hogy Bécs eleste után a katonaság ereje Magyarországra fog nehezedni, ebben a sorsdöntő pillanatban veszi át az ügyek irányítását Kossuth Lajos. Az ő hatalmas energiája, a végveszély idején kifejtett példátlan aktivitása, megteremti a magyar szabadságmozgalom kapcsolatát a néppel, melynek tízezrei vonultak be a nemzeti ügy védelmére. Kossuth törhetetlen akarata és Görgey katonai lángelméje fogja vezetni valójában a magyar nemzetet a bekövetkező szabadságharcban.

Hogy milyen belső erővel kellett megküzdeniök, arról fogalmunk lehet, ha felidézzük a nemzetiségi ébredés körülményeit. 1848-ban a nemzetiségek szellemi emberei a magyarországi nemzetiségi mozgalmakat, a tót mozgalmat kivéve, szintén népivé fejlesztették, majd pedig ezeket az erőket a bécsi udvari reakció a maga eszközeivé tette. Magyarországon a forradalom tehát valósággal a népek csatája lett, eszméi azonnal eljutottak a széles magyar vidéki rétegekhez, majd az idegen nemzetiségek felkelése után a magyar paraszt is sorsközösségbe került a mozgalommal. Az idegen nemzetiségek forradalma ugyancsak gyorsan teremtett kapcsolatot a saját népével. Nem lett ez sem városi mozgalom. Később a horvát, szerb, oláh tömegekből az udvari kamarilla irányítása és császári tisztek vezetése mellett külön felszerelt csapatok alakultak a magyarok elleni küzdelemre. A forradalom kitörésekor az idegen nemzetiségek mozgalmaiban ugyanazoknak a már ismertett erőknél működését figyelhetjük meg, amelyek az ausztriai szlávoknál szerepeltek: a szellemi emberek által elhintett forradalom eszméit.

A magyarellenes forradalom teljes határozottsággal először horvát területen lobbant lángra. Gajék Zágrábban forradalmi „nemzeti bizottságot” alakítottak a márciusi napokban s a nemzeti gyűlés, melyen az illír álmok nagy részét nyíltan hirdették, március 25-én gyűlt egybe. Az eddigi ábrándok itt határozott kívánságok alakjában jelentkeznek, amikor a három részből álló királyság számára külön független horvát minisztériumot követelnek s a magyar királysággal való kapcsolatot csak formailag tartják fenn. A zágrábi határozatokat küldöttség vitte Bécsbe, ahol Kollowraték további tevékenységre bátorították a vezetőket, bár az udvar formális ígéretet nem tett. A báni méltóságot természetesen Jellasichnak ajánlották fel, aki a reakció szolgálatában hadsereget szervezett a dinasztia érdekében, a magyar ügy leverésére.

A szerb nemzetiségi gondolat 1848-i feltűnése percében, a márciusi napok hangulatában, mintha a népek nagy kibékülése jegyében fogant volna. Amikor a pesti szerb márciusi ifjak gyűlésének határozatai aggodalmat keltenek a magyar közvéleményben (évente összehívandó szerb kongresszust sürgetnek, hogy az egyházi kongresszusból világi nemzetgyűlést alakítsanak), akkor ezek a szerb ifjak a Pesti Hírlap hasábjain nyugtatják meg a magyarokat. A pesti szerbség állásfoglalása, melynek magyarbarát irányát már ismerjük, csakugyan békés, vezetőik között találjuk a szerb-magyar barátságot hirdető mozgalom egy-két vezető egyéniségét. A liberális irányzat eleinte még

iemélheti, hogy a szabadság bűvös ereje összehozza a népeket, nem-sokára azonban be kell látnia, hogy ennek éppen ellenkezője történik. Egészen más szellem hatja át a következő megmozdulást, mely a bécsi szláv egyetemi hallgatók állásfoglalásában jut kifejezésre. Ezek a diákok március 21-én üdvözlik horvát, szlavón és dalmát testvéreiket, hangoztatva, hogy „mit ér a szabadság nemzetiség nélkül, test lélek nélkül... mi azonban az élő szabadságot akarjuk, hát nem tudjátok, hogy Pozsonyban a halott szabadság nevében nemzeti nevünket, nemzeti színeinket és nyelvünket meg akarták semmisíteni[^]. A kiáltvány az egyének szabaddá nyilvánításakor a szerb nemzetet akarja megmozgatni, a szerb nemzet szuverénitását biztosítani, arra biztatja népét, hogy keljen fel és nyilvánítsa akaratát. A bécsi szláv jogászok fogalmazásában a szláv kölcsönösség tana tükröződik vissza, a forradalom gyakorlati lehetőségeire vonatkoztatva s a különböző nemzetiségű aláírók a cseh Boletet dicsőítik, azt a főtüzért, aki átpártolt a néphez. Ez a külföldi diákok által megütött hang, a magyarellenes magatartás visszhangot kelt a márciusvégi zágrábi gyűlésen, amelyen kimondják a horvát, szlavón és dalmát országoknak királysággá való egyesítését a magyar szent korona kötelékében.

Röviddel később eljut a szerb néphez a hazai magyarellenes irány főképviseleinek, a pátriárkának és a szláv papságnak propagandája s mindezt betetőzi annak az újabb forradalmasító tényezőnek fellépése, melyet a belgrádi kormányzat jelent. A belgrádi indítékok között fontos szerepet játszik az az aggodalom, hogy Obrenovics Milos elűzött fejedelem hívei, akik szakadatlanul összeesküsznek Karagyorgyevics Sándor uralkodó ellen, törekvéseik számára a magyarországi szerbségben, illetve annak forradalmi papságában hátvédet ne nyerjenek. Belgrád főleg ezért áll a magyarországi szerbek mozgalma mellé s egyúttal a fejedelemség belpolitikai ellentéteit is le akarja vezetni. Akciója kettős irányú, először titkos megbízottakat küld Dél-Magyarországba, hogy felkelést szítson, arra biztatva a szerbséget, hogy követelje iskolai és egyházi ügyekben a szerb nemzetgyűlés fennhatóságát. Ugyanakkor szövetséget akar kötni a belgrádi kormány a magyarok ellen a horvátokká 1, de nem akarja viszonyát elrontani a bécsi udvarral sem. A belgrádi kiküldött Zágrábban Gajjal lép érintkezésbe, aki figyelmezteti a szerb komiszáriust, hogy ügyeljen Jellasicra, az inkább osztrák, mint horvát nemzeti érzésű bánra. A szerb kiküldött elhitheti Jellasiccsal, hogy Szerbiát a Balkán érdekli és közli azt is, hogy a szerb kormány hajlandó elősegíteni horvát-szlavon és dalmát országoknak Habsburg jogar alatt királysággá való egyesítését. Raja-

sich érsek biztosítja a dél-magyarországi szerbek együttműködését az udvarral, Szerbia fejedelme pedig hajlandó volna bizonyos feltételek mellett fegyveres segítséget nyújtani a magyarok ellen harcoló horvátok, illetve a bécsi udvar számára. A szerb kormány kiküldöttje a bécsi udvar emberével szemben a szerbek „balkáni missziójára“ hivatkozik, ez a fellépés jellemző mindkét részre s arra, hogy voltak, akik e missziót tényleg komolyan vették. A magyarországi oroszellenes, magyarbarát szerb értelmiség kimagasló tagjai Ignacsovics és Pavlovics sűrűn hangoztatták tervüket, hogy fel akarják szabadítani a magyarok segítségével a dél-szlávokat.

A „Szeobsta Jugoszlavenszke i Szerbszke Narodne Novine“⁴⁴ hasábjain május 7-én Ignacsovics Jakab kárhoztatja azt a törekvést, amely a bácsmegyei, határőrvidéki és bánási szlávokat Horvátországhoz akarja csatolni. Űgy véli, hogy e felkelés reakciót idéz elő, „a szabadságirtó orosz ostorait hazánkra szabadítja“ és azt óhajtja, hogy kerüljenek a magyar minisztériumba olyan férfiak, kik a magyarországi nemzetiségek tagjai, de nem akarnak elszakadni a magyaroktól. A cikk szerint a forradalom lehetőségét a Balkánon kell kiaknázni, ki kell vívni a török uralom alatt élő balkáni népek függetlenségét, a magyar és szerb között legyen barátság, a szabadságellenes közös orosz veszéllyel szemben és a balkáni célok érdekében. Ez a cikk rendkívül nagy hatást kelt Belgrádban. A kormány elkoboztatja a lappéldányokat, azzal az indokolással, hogy Szerbia viszonya a Portával olyan megállapodásokon nyugszik, melyeket az orosz hatalommal egyetértésben kötött s ha ezeket megváltoztatná, magával az orosz hatalommal kerülne összeütközésbe.

A különböző törekvések között ez a „belgrádi irány“ találja meg a legkönnyebben a szerb néppel való kapcsolatot, mert ennek híve a társadalom vezető rétege, az egész szerb papság, a mellett kétségtelen, hogy az eleinte meglehetősen mérsékelt petíciók szövegezőivel és benyújtóival szemben Kossuth nem tanúsított különösebb diplomáciai érzéket és amikor Stratimirovich György előtte a külön szerb nemzet szempontjait fejtegette, ő válaszul a kardra hivatkozott, mint a döntés eszközére. Ilyen körülmények is hozzájárultak bizonyos mértékig ahhoz, hogy a magyarbarát szerb irány háttérbe szorult és a néptől független, elszigetelt törekvés maradt. Annál inkább sürgették belgrádi küldöttek izgatására a különböző népgyűlések a régi nagy-szerb álmok megvalósítását, a magyarországi szerb autonóm területnek Bánás, Bácska, Baranyának Horvátországgal való egyesítését. A magyar kormány utolsó sakkhúzása nem sikerült, Csernovicsot ápri-

lis 26-án a magyar kormány megbízottá nevezte ki, hogy a magyarbarát szerb kívánságoknak megfelelően, a nemzetiségek és a kormány között szerb ember közvetítsen. Hasztalan hivatkozott Csernovics szerb származására, fajtestvérei árulónak nyilvánították és az általa kihirdetett statárium nem vezetett eredményre. A belgrádi ágensek mindent megtettek, hogy a szerbek ki ne béküljenek a magyarsággal. A szerb vezetők május 13-án és 15-én megtartották a karlócai szerb kongresszust, amely Rajasichot választotta meg pátriárkának. Rajasich már korán összeköttetésbe lépett a szerb udvarral és erőteljesen támogatta a szerbek szövetezését a Horvát-Szlavon-Dalmát királysággal. A kongresszus mondja ki először Dél-Magyarország megcsonkítását, ez a határozat rabol el először nyíltan egy részt Magyarország testéből, olyan területet, melyen a lakosságnak csupán harmadrésze szerb nemzetiségű. Innen indulnak ki azután a lelkes felhívások, mint az oláhokhoz intézett május 17-i kiáltvány, amely oly ékes szavakkal hivatkozik a szabadság eszméjére, a nyugati értelemben vett nemzeti és liberális gondolatra. A kiáltványoknál sokkal veszélyesebb a katonai akció, melyet a szerb kormány Mayerhofer alezredes belgrádi osztrák konzullal egyetértésben készített elő. Júniusban már 10—12.000 főnyi felfegyverzett rác áll készenlétben a magyarokkal szemben. A Rajasich elnöklete alatt álló nemzeti tanács fegyverkezik, Piret báró őrvonalat állít a határőrterület és a megyék közé, miáltal a határőrvidék biztos háttérre válik a szerb felvonulás számára. Strati-mirovich György és Knityánin-Petrovich belgrádi államtanácsos szervezi a felkelést, amelynek jelentőségét Szemere belügyminiszter nem ismeri fel és alkudozással próbál megoldást teremteni. A szerb felkelők kemény ellenfelet jelentenek, különösen amikor császári tisztekkel és csapatokkal erősödnek meg, úgyhogy a magyar kormány jóformán csak 1849 márciusában tud velük végezni, amikor Perczelnek Szenttamás közelében sikerül döntő győzelmet aratnia.

Az oláhság forradalmi mozgalmában már kezdetben vezetőszerepre jut a néppel kapcsolatba került balásfalvi irányzat, melynek szellemét már ismerjük. Az első megmozdulás még a régi szempontokat követi, az első májusi balásfalvi gyűlésen nagyrészt a régi történelmi érvek és állam jogi követelmények modern szellemű felújítását látjuk. A négy hónap múlva megtartott második gyűlés már elveti a megegyezés lehetőségét ugyanakkor, amikor tiltakozik Erdélynek Magyarországgal való úniója, tehát a magyar forradalom egyik legértékesebb vívmánya ellen és az oláhságot teljesen Bécs vezetése alá rendeli. Ebben a fejlődésben nagy szerepet játszik Barmi-

tiúk munkája, a szászok magyarellenes állásfoglalása, akik a román komité szélsőséges elemeivel szorosan együttműködnek. Tagadhatatlan azonban, hogy a helyzet elmérgesedésében szerepet játszik a magyar szabadcsapat vezetőjének, Hatvaninak meggondolatlansága, aki a Janku körül csoportosuló oláhokkal kötött fegyverszünet durva megsértésével éppen a kompromisszumra hajló oláhok egy részét támadja meg. Az oláhság ezután szoros kapcsolatba kerül a bécsi reakcióval, a határőrezredek a császár szolgálatába állanak, a felkelők tüzzel* vassal pusztítják a magyarságot, Erdély katonai szempontból elszakad Magyarországtól, területén a magyar kormány nem sorozhat s a székelők a tél folyamán teljesen magukra utalva folytatják, Gábor Áron legendás vezetése mellett, szabadságharcukat. Decemberben Bem felzabardítja Kolozsvárt.

A nemzetiségek között a tótság volt az, melynek tömegeit nem lehetett a magyarság elleni küzdelembe bevonni, sőt szeptemberben Stur, decemberben pedig Hurbán „csapatai“ nem találtak csatlakozásra a felvidéken, sőt a tótok sok derék harcossal gyarapították Görgey seregét, a téli hadjárat idején.

Bécs elfoglalása után immár nem foroghatott fenn kétség az irányban, hogy az udvar s. nemzetiségi mozgalmak támogatása után a szervezett osztrák katonaságot is elindítja Magyarország ellen és mindent elkövet, hogy a márciusi alkotmányt megsemmisítse. Főként ez okból mondatják ie Ferdinándot és léptetik trónra az ifjú Ferenc Józsefet, akinek december 2-án kelt manifesztuma annak a bizonyosága, hogy az uralkodó Schwarzenberg herceg miniszterelnök hatása alatt áll. Schwarzenberg Windischgraetz feudális felfogásával szemben tudatosan híve a császári abszolutizmusnak, a központosításnak s a népszuverénitással szemben a fejedelmi szuverénitás korlátatlanságának. A miniszterelnök nem ellenszenvez a polgári osztállyal, viszont Windischgraetz küldetése feudális kapcsolata miatt veszélyes. Magyarországra érkezve, kapcsolatot talál a konzervatív elemekkel s félő, hogy sikerül elvi alapon megbontania a magyar szabadságharc táborát. Attól lehet tartani, hogy a konzervatívok Windischgraetz mellé állanak, annál is inkább, mert a másik oldalon, a forradalmi táborban a radikalizmus terjed. Ezt a veszélyt ellensúlyozza azután Görgey szerencsés hangú, energikus és alkotmányhű január 5-i kiáltványa, de mindenekelőtt zseniális hadvezetése.

Az országban állomásozó császári sorkatonaság kezdetben a magyar kormány fennhatósága alatt állott s a hadügyminiszter egyes ezredek a déli határ védelmére rendelt. Május 17-én elrendelte a

nemzetőrség felállítását, „a királyi trón és a haza védelmére“. A tízezer újoncot tíz zászlóaljba osztották, mely a későbbi honvédség alapját szolgáltatta. Az országgyűlés később kétszázezer ember kiállítását szavazta meg. Ebből negyvenezeret toborzás útján rögtön besoroztak. Közben megindult Jellasich a maga hadseregével, melyben mintegy húszezer főnyi rendes katonaság mellett több ezer felkelő vonult a Dunántúlon át a Balaton felé. Szeptember 21-én a képviselőház megválasztotta a honvédelmi bizottmányt s ugyanaznap ment István főherceg nádor a Kisfaludy-gőzösön a bán elé, hogy őt visszatérésre bírja, Jellasich azonban nem óhajtott a nádorral találkozni. Továbbvonult Pest felé, úgyhogy a kormány végre kiadta a parancsot feltartóztatására. Szeptember 29-én a Velencei-tó mellett, Pákozd és Sukoró között, tartóztatta fel tizenhatezer főnyi, főként újoncokból álló seregével Móga altábornagy az előnyomuló Jellasichot. A bán egy másik seregét, mely mintegy tízezer horvátból állt, Perczel Mór és Görgey Artúr Ozoránál legyőzte, ahol Roth és Philippovich tábornokok kénytelenek voltak letenni a fegyvert. Görgey ezt megelőzően lövette föbe gróf Zichy Ödönt, ki Jellasich kiáltványait vitte kocsijában. Szeptember 24-én Kossuth kiáltványt intézett a nemzethez, melyben megrendítő erővel festi a haza sorsát és szólítja fegyverbe a népet. Batthyány miniszterelnök lemondását a császár, illetve a kamarilla október elején elfogadta és gróf Récsey Adámot nevezte ki miniszterelnökké, feloszlata az országgyűlést és Jellasichot bízta meg, hogy rendet teremtsen Magyarországon. Október 5-én tört ki a harmadik bécsi forradalom, Windischgraetz tábornagy és Jellasich hetvenezer emberrel zárta körül Bécset, Kossuth pedig azt kívánta, hogy a jellasich üldözése után a határon megállt magyar sereg, Móga vezetésével siessen a bécsi forradalom segítségére. Erre azonban a gyakorlatlan és rosszul felfegyverzett sereget sem Móga, sem Görgey nem tartotta alkalmasnak. Kossuth óhajára a magyar sereg mégis megütközött jellasich császári csapataival, az október 30-i schwechati csatában, a magyar sereg azonban vereséget szenvedett. A császárváros a következő napon megadta magát Windischgraetznek, Kossuth pedig a lemondott Móga helyébe Görgeyt nevezte ki az osztrák határon álló sereg főparancsnokává.

Ugyanakkor a magyar forradalom helyzete igen nehézé vált. A császári főparancsnokok élére álltak az oláh és szerb lázadásnak s a nemzetiségi martalócok raboltak, gyújtogattak, vérfürdőt rendeztek. Ebben a nehéz helyzetben Kossuth felfokozott energiája, lelkesedése és a harmincéves Görgey Artúr ragyogó katonai képességei mentették

meg a magyar szabadságmozgalmat. Görgey újjászervezte a honvédséget, egyhónapi kérlelhetetlen munka után Pozsony körül összevont serege harmincezer fegyelmezett és vitéz katonából állott. Perczel Mór hatezer főnyi muraközi hadteste a horvátokat üldözte a stájer határ felé. Ezt a kis sereget azonban december 30-án a móri csatában az osztrák alvezérek szétszórták. Kossuth december 31-én javasolta, hogy az országgyűlést és a kormány székhelyét helyezték át Debrecenbe. Batthyány nagy erőfeszítéssel igyekezett az udvarral való végleges szakítást elkerülni s ezért ugyanakkor, amikor a parlament és a kormány a szent koronával együtt újév napján Debrecenbe indult, a volt miniszterelnök békekövetségben jelentkezett Windischgraetz főhadiszállásán Bicskén, ahol Batthyányi ugyan nem fogadta a tábornagy, a többi küldötteknek azonban azt tanácsolta, hogy az ország feltételek nélkül hódoljon meg az ifjú császár előtt. Görgey alvezérei-vel és Csányi kormánybiztossal január 2-án haditanácsot tartott Pesten. Elhatározták a főváros feladását, a felsődunai sereget pedig kettéosztották, hogy annak egyik része Perczel tábornok vezetése alatt a felső Tiszánál fedezze Debrecen, másik része pedig Görgey vezetésével, Vácon át Komárom felé tartva, Windischgraetz előnyomulását feltartóztassa. Görgey serege január 4-én indult északnak, másnap pedig Windischgraetz bevonult a fővárosba.

Görgey helyzete nem volt könnyű. A volt császári tisztek, látván a tábornagy fellépését, nemcsak a szolgálatot tagadták meg Görgeynek, hanem még csapataikat is fel akarták lázítani ellene. Görgey ezért január 5-én kibocsájtotta nevezetes váci manifesztumát, melyben megbélyegezte a honvédelmi bizottmány elmenekülését, kimondta, hogy „a feldunai hadtest hű marad esküjéhez“ vagyis a királyhoz, a szentesített alkotmány fenntartásáért azonban minden külső ellenséggel szembeáll. Parancsot csupán a magyar királyi hadügyminisztertől fogad el, akkor Vetter tábornoktól és mindenki ellen fellép, aki forradalmi izgatással fel akarja forgatni az alkotmányos királyságot. A kiáltvány elérte célját, a volt császári tisztek közül sokan a honvédség kötelékében maradtak.

Görgey mintegy tizenhatezer főnyi VII. hadteste megindult Nyitra felé, magára vonva Simunics altábornagy Lipótvárat ostromló seregét, valamint az őt üldöző Csorics hadosztályt. Állandó harcok közepette vonult a bányavárosok vidékére, ahol hasznos hadifelszereléssel látta el seregét és tovább haladt észak felé. A Galíciából betörő Schlick altábornagy serege ezalatt elfoglalta Kassát, visszaszorította a gyengén felszerelt nemzeti osztagokat Miskolcra, a Mészáros hadügyminiszter

vezetése alatt álló tizenötezer főnyi újabb magyar sereget pedig január 4-én, Kassa előtt visszaverte. Görgey ezalatt folyton harcolva, tót zászlóaljakkal gyarapította seregét, vezéreket, tiszteket és katonákat nevelt, a katonai vezetés csodálatos teljesítményét nyújtva téli felvidéki hadjáratában. A stureci hágón, Branyiszkón, Szepesen és Sároson át ismét dél felé vonult és ez a sereg, melyben Aulich, Kmety, Pillér és Guyon vezették a hadosztályokat, immár kitűnő, harcedzett, jól felszerelt sereg volt. A hernádvölgyi és felsőtiszai sereg vezetését Mészáros a 29 éves Klapka Györgyre bízta, utasítva Görgeyt, hogy Klapkával egyesüljön. A hadseregszervezés munkája Kossuth és a honvédelmi bizottmány vezetése alatt az egész országban tovább folyt. Egymásután támadtak a semmiből a honvédseregek, Vécsey, Damjanich, Perczel Mór csapatai, Gál Sándor és Gábor Áron székely serege. Az erdélyi magyar seregek vezetését Bem, a legendás lengyel forradalmi hős vette át, aki már Bécs védelmében is résztvett. E kitűnő hadvezér serege nem több tízezer főnél, mégis március végére megtisztítja Erdélyt, legyőzi a császári csapatokat, a felkelő oláhokat és a betörő oroszokat. Közben Görgey egyesül Klapkával, itt volna az ideje az egységes fővezérllet és az egységes haditerv megalkotásának, Kossuth azonban nem híve ennek. Fáradhatatlanul állítja fel az új csapatokat, gondoskodik fegyverről, lőszerrel, ruháról és élelemlről, de, sajnos, még a hadvezetést is maga szeretné irányítani. Nem híve a főparancsnoki hatalom kialakításának azért sem, mert Görgeyvel nem ért egyet, sőt, bizonyos mértékig vetélytársat lát benne. Amikor azonban Klapka s Görgey serege a Felső-Tiszánál egyesül, meg kell indítani az egységes támadást Windischgraetz ellen, meghívja az 1831-i lengyel felkelés egyik tekintélyes vezérét, Dembinsky Henriket. A lengyel vezér azonban idegen környezetben, idegen egyéniségével nem tud megfelelő eredményeket elérni s a győzelem alkalmá kisiklik kezéből. A kápolnai kétnapos csatában a vezetés teljesen csődöt mond, a sereg a Tisza mögé vonul, március 4-én Tiszafüreden az alvezérek megtagadják az engedelmességet a főparancsnoknak. Kossuth a helyszínre siet, látja a tisztikar hangulatát és kénytelen beleegyezni Görgey ideiglenes fővezérségébe. Később Vetter Antalt nevezi ki fővezérré, aki azonban betegsége folytán nem veheti át a vezetést és így Görgey irányítása mellett indul meg a tavaszi hadjárat, amely ragyogó fegyvertényeivel felülmúlja a téli hadjárat és Bem hadjáratának eredményeit. A csodálatos diadalok egész sorozata mutatja, hogy a fiatal magyar hadsereg a maga fiatal vezéreivel milyen komoly teljesítményeket tud elérni. A magyar seregek, melyek e hadjáratban résztvettek, immár ötvenháromezer főre rúgnak, míg Windisch-

graetz serege alig ötvenezer főnyi. A magyarok április 2-án Hatvanánál, 4-én Tápióbicskénél, 6-án a Rákos-patak mellett, április 10-én Vácnál, 19-én Nagysarlónál győznek és a magyar hadak április 23-án vonulnak be Pestre, majd 26-án Komáromba. Ezután kezdődik meg Budavár ostroma, mely végül május 21-én a vár visszafoglalásával végződik. Az osztrák seregek sorozatos balsikerei következtében Schwarzenberg április 14-én visszahívhatja a császárral Windischgraetz herceget s fővezérré Welden tábornagyot nevezi ki. Amint a kápolnai ütközet után Windischgraetz győzelmi jelentése az udvart a márciusi alkotmány kiadására ösztönözte, úgy a magyar sikerek viszont a debreceni kormányt és parlamentet készítették hasonló radikális elhatározásra. Így jött létre a debreceni trónfosztás, 1849 április 13-án.

Görgey eredeti terve szerint a győzelmes előnyomulást folytatni kellett volna, a közvélemény nyomására, Kossuth kívánságára és mert hadianyagban is hiány mutatkozott, abbahagyta az osztrákok üldözését és Buda várát foglalta vissza. A magyarság helyzete ebben az időben a diadalmas előnyomulás ellenére rendkívül kedvezőtlen volt. A forradalmakat már mindenütt leverték, Radetzky teljes győzelmet aratott Olaszországban s II. Miklós cár hajlandó volt szorongatott szövetségeseinek segítséget nyújtani. A Paskievics Iván herceg vezetése alatt álló orosz erők 194.000 embert jelentettek, báró Haynau Gyula osztrák serege 83.000 embert, Jellasics csapatai pedig 40.000 emberrel állottak a délvidéken. 152.000 magyar és 450 ágyú ellenében tehát 370.000 ember és 1200 ágyú állt szemben. Görgey Buda visszafoglalása után Komárom körül állott, majd a peregi vereség után a Vág mögé vonult vissza. Kossuth és Görgey véleménye a teendőket illetőleg, sajnos, most sem egyezett meg. A kormányzó azt kívánta, hogy Görgey hagyjon Komáromban erős őrséget és vonuljon Szegedre, hogy az egyesített magyar erők ott vegyék fel a küzdelmet az ellenséggel. Görgey Komáromban akarta koncentrálni az erőket, amikor azonban Klapka is Kossuth terve mellé állott, Görgey beleegyezett a visszavonulásba, előbb azonban meg akarta még kísérni az osztrák erők áttörését. Július 11-én folyt le a komárom-ácsi ütközet, amelyben a magyar honvédek hősiiesen harcoltak s maga Görgey fejsebet kapott. Klapka vette át a vezérletet s elrendelte a Szeged felé vonulást. Megkezdődött a hatalmas menet, melyben a magyar sereg orosz és osztrák erők között kanyarogva vonult vissza, kisebb csatározások árán sértetlenül, közben azonban az ellenség akadálytalanul tért foglalt. Egyedül Nagy Sándor hadteste vesztette el a debreceni ütközetet. Az egyesülés feltételei immár adva lettek volna, de addigra a többi hadszíntereken harcoló

csapatok már súlyos veszteségeket szenvedtek. Bem rettenthetetlenül küzdött az Erdélyre zúduló túlerővel, Segesvárnál azonban július 31-én csatát veszített, néhány nap múlva elfoglalta Nagyszebeni, augusztus 6-án azonban az orosz túlerő újra legyőzte a maroknyi sereget, Szegednél mégis mintegy 64.000 magyar katona gyülekezett, melynek élére Kossuth a teljesen alkalmatlan Dembinskyt állította. A lengyel vezér a hónapokon át kiépített szegedi erődítéseket nem használta fel, hanem augusztus 1-én éjjel a Tisza balpartjára kelt át, majd Haynau támadására ezt az állást is feladta, de nem Aradra vonult, ahol Görgeyvel találkozhatott volna, hanem Temesvár felé. Ez az eredménytelen hadvezetés megrontotta a csapatok szellemét. Bem átvette a magyar sereg vezetését és szokása szerint meggondolás nélkül támadta meg Haynaut, aki augusztus 9-én megsemmisítő győzelmet aratott fölötte. Görgey visszavonulása tehát hiábavaló volt, nem várták be, nem volt kivel egyesülnie. Megmaradt serege 28.000 főből állott, mely azonban a fásztó visszavonulás után nem volt teljesen harc képes, az osztrák és orosz erők pedig mindenfelől közeledtek. Görgey belátta, hogy ilyen körülmények között többé ellenállni lehetetlen s hosszas tanácskozások után, augusztus 12-én seregével Világosnál letette a fegyvert Rüdiger orosz tábornok előtt.

A hősi éposz végétért, Magyarország a cár lábainál hevert, elkövetkezett a véres bosszú, majd az abszolutizmus uralma.

Az abszolutizmus a társadalmat még szorosabban összekapcsolta a politikusokkal és szellemi emberekkel. A magyar társadalom egysége, melyet Széchenyi erőfeszítései ellenére a 40-es évek liberálisai bontottak meg, ismét helyreállt. Jellemző, hogy a toll embere, a gondolkodó Széchenyi ismét belső erőt, félelmes szellemi hatalmat jelent és utolsó megmozdulása, „Blick“ c. műve, szinte halálra sebzte a Bach-rendszert. Öngyilkossága a nemzettel összeforrt realista-nacionalista Személyiség tragédiája. A realista, ki józan tekintettel mérlegeli az eseményeket, elérkezhet arra a pontra, amikor izzó nacionalizmusa immár csupán csak egy eszközt lát a megmerevedett erők megmozdítására, ha saját egyéniségét megsemmisíti. Paradox következmény, a vitalista aktív ember öngyilkossága a nemzet életreklentéséért, amikor a nemzet életének védelmében az egyén teljes önfeláldozása látszik az egyetlen lehetőségnek. Ez az önmagát való megsemmisítés bizonyos fokig már a Blickkel megkezdődött, az átlagon felüli ember hazafisága továbbvezetett a végső következtetés levonásáig. Bárhogyan magyarázzuk is azt, ami történt, tény, hogy Széchenyi, nem utolsósorban az öngyilkosság tétével, ismét

megteremti az országban a szellemi ember és a társadalom kapcsolatát, amelyet a fejlődő történetkutatás, az akadémiai tevékenység is fokoz. Biztató jelenség, hogy a nemzetiségi társadalmak is lázadoznak a meg nem felelő abszolutisztikus forma ellen, kérdés, vajjon megbékélhetnek egymással a magyar és a nemzetiségi, tehát a különböző társadalmi rétegek. Kizártnak ez semmi esetre sem látszik. A magyar társadalom hitét növeli az is, hogy a Kossuth-i magyar emigráció megmozdítja szinte az egész művelt Nyugatot és Amerika rokonszenvét. Ennek tüntető megnyilvánulása, a magyar név becsületének emelkedése visszahat az otthonmaradottakra, Európában bízik a közvélemény, abban a reményben él, hogy a külföldi hatalmak meg fognak mozdulni a magyarság érdekében. A külföldi „társadalmi erők“ viselkedése tűnik szembe elsősorban s ez biztató. A külföldi társadalom élénken elítéli az üldözéseket s az elnyomást. A magyar társadalom hideg nyugalommal passzív rezisztenciával szemléli e hatalmi rendszer vergődését és érzi, hogy e néma küzdelemből ő kerül ki győztesen. A csendet a felirati és határozati viták törlik meg, majd Teleki pisztolyának hangja — ismét egy aktív egyéniség öngyilkossága, — amely csak növeli a nemzet belső ellenálló erejét.

HATODIK FEJEZET

PRÁGA FORRADALMA

A cseh forradalom „városi korszaka“ korán kezdődik és hamar véget ér. 1848 március 11-én a Vencel-fürdő melletti épületben gyűlik össze a prágai polgárság, amely bizottságot szervez a forradalmi követeléseket tartalmazó petíció megszövegezésére. A március 11-i petíció a cseh nyelv számára teljes egyenjogúságot követel a némettel, mind az iskolákban, mind a hivatalokban és a közigazgatásban. A felirat a történelmi jogokra hivatkozva állapítja meg, hogy a dinasztia uralmát az elmúlt évszázadok folyamán a cseh és az osztrák-német nép biztosította s ezek közül a cseh nemzet az eredeti őslakó. A március 23-i felirat továbbmegy a követelések terén, amikor Cseh-Morvaország és Szilézia egyesítését követeli, a történelmi Csehország ezentúl legyen önálló közigazgatási egység, melynek kormányközpontja Prága. A bécsi kormány eleinte halogatja a közjogi követelések elintézését, később bizonyos engedményeket tesz, melyeket azonban a tulajdonképeni Csehország területére korlátoz. Nyelvi téren nagyobb engedményekre haj-

landó, a kormány április 8-án kelt válasza a cseh nemzetiség számára olyan engedményt ad, amely a csehországi németeket felháborítja. Biztosítja a csehek számára, hogy nyelvük a közigazgatás és a közelet minden viszonylatában azonos jogokat élvezzen a némettel.

A cseh törekvések ezután főként arra irányulnak, hogy Ausztriát megakadályozzák a frankfurti német parlamentben való részvételben. Az ország cseh lakosságú vidékein nem engedik meg a birodalmi képviselők választását, manifesztumokat bocsátanak ki, végül pedig összehívják a prágai szláv kongresszust május 31-re. A mozgalom élén Palacky áll, aki 1848 április 11-i levelében elutasítja a frankfurti Vorparlament meghívását és immár határozottan kifejti ausztro-szláv elgondolását, melynek demokratikus tartalmát s a háttérben kialakult történeti mítoszt lényeges vonásaiban már az előzmények során láttuk. Az ausztro-szlávizmus érveit egyelőre a frankfurti parlamentben való részvétel gondolata ellen vonultatja fel, hogy ezek az elvek később a bécsi Reichstagon az ausztriai helyzet megoldására is határozott szempontokat nyújtsanak. Palacky tetszetős módon fejtegeti az önálló Ausztria hivatását azzal a veszéllyel szemben, mely Délkelet-Európát az antiliberális barbár orosz óriás részéről fenyegeti. A manifesztum szállóigévé vált mondatai hangsúlyozzák azt, hogy ha az osztrák birodalom formájában e helyen a népek valami szövetsége nem állna fenn, akkor Európa és a humanizmus érdekében meg kellene teremteni ezt a birodalmat. Ausztria gyengeségének oka, hogy letért hivatása útjáról, melyet a természet jelölt ki számára, az a természet, mely nem ismer uralkodó-, vagy ^zolganépet. Metternich — írja e levél — nem csak azért bukott el, mert a szabadság ellensége volt, hanem mert ellensége volt az ausztriai szláv nemzetiségeknek. Palacky tehát nem az állam, a biedermeier államgondolat szempontjait hangsúlyozza, amikor az osztrák államot védelmezi, hanem a cseh nemzet érdekében akarja a nagynémet „Anschluss“-szal szemben ezt a cseh érdekek szerint kialakítandó formát fenntartani. A nemzetet ugyan magasabbra értékeli az államnál, az orosz veszéllyel szemben azonban az osztrák állam megőrzésében lát biztosítékot. Így lesz ő orosz-német veszélyben a független Ausztria híve. Amikor az orosz nagyhatalom előtörése a humanitás gondolatát veszélyezteti, Palacky habozás nélkül jelenti ki: „Saját népem iránt érzett legmelegebb szeretetem mellett az emberiség és a tudomány sorsát még többre becsülöm, mint a nemzetét“.

A cseh tevékenység azonban nem merült ki a frankfurti alkotmányozó gyűlés ellen megnyilvánuló tiltakozásban. Csehország területén 22 választókerület német lakossága választott követeket, 46 cseh kerü-

let pedig elutasította a követek megválasztását. A prágai cseh politika tovább szőtte a szálakat. A nagynémet gondolat ebben az időben szorosán egybefonódott a bécsi radikalizmussal, a cseh nacionalisták tehát szakítanak a demokráciával, melynek olyan lelkes hívei voltak és ürügyül használva a május 15-i bécsi eseményeket, magukat az udvar védelmezőiként tüntetik fel. Függetlenítik magukat a bécsi kormánytól, Thun nem fogadja el annak utasításait és május 29-én kormányt alakít a nemzeti komité tagjaiból. Prágát a szláv kongresszus tartja izgalomban, mely június 5-én ismét kiáltványt bocsájt ki az osztrák osztrák Birodalom védelmére, de még ennél is nagyobb jelentőségű a város forrongása, a radikális elemek előretörése. A prágai szláv kongresszus, az az összeövetel, amelyről már Kollár álmodozott, tényleges kifejezése akar lenni a szláv egyetértésnek és válasz Frankfurtnak. Június 2-án kezdte meg üléseit. A szélső magyarelles szlovák elemek képviselője, Safarik, hangoztatja, hogy az ausztriai szláv problémának egy ausztriai és egy magyar része van, ugyanakkor a magyarországi szlávok nyelvhasználata ügyében a természeti jogra hivatkozik. A szellemi vezérek között szerepel a világforradalmár Bakunin is. A kongresszuson kiderül, hogy a szláv nyelvek között bizony lényeges eltérések észlelhetők. A kiküldöttek nem értik meg a különböző szláv nemzetiségek nyelvét, a kongresszus erkölcsi hatása mégis rendkívül nagy a szlávok körében, fokozza annak önértékét, ugyanakkor pedig aggodalommal tölti el a frankfurti német parlamentet.

A szláv reményeket azonban elhervasztja a prágai felkelés. A városi forradalmárok, a baloldali elemek, meglehetősen nyugtalan-sággal szemlélik az udvarral való állandó kacérkodást, melyet a cseh nacionalisták a maguk érdekében valónak tartanak, a különböző szláv nemzetek megbízottai azonban helytelenítik. Bakunin élesen szembe fordul Palackynak a történeti jogra hivatkozó állásfoglalásával és számos társával együtt a forradalmasító tevékenység híve. A diákok és munkások elégedetlensége nő, Windischgraetz kinevezését s a két kamarás rendszer bevezetését nyílt kihívásnak tartják. A cseh forradalom tulajdonképpen június 12-én robban ki Prágában. A mozgalom élén tehát a város halad. Az utcai zavargások sok áldozatot követelnek, köztük szerepel Windischgraetz felesége, kinek életét az ablakon behatoló, nyilván férjének szánt golyó oltja ki. A forradalomnak Windischgraetz fellépése vet véget, a herceg június 18-án bevonul a városba, a csehországi németiség nagy öröme, mely már megelégtelte a cseh forradalmat, visszavonják az engedményeket, szétfoszlanak a cseh álmok. A cseh nacionalizmus immár átvonul a másik hadszí-

térre, hogy küzdelmét a bécsi osztrák alkotmányozó gyűlésben, a Reichstag-ban folytassa. Ausztria többi szláv törzsei nem érték el a forradalomnak ezt a kezdeti „városi“ korszakát sem, törekvéseik megálltak a „petíciós kor“-ban, a nemzeti kívánságok többé-kevésbé határozott kifejezésénél, melyben az előző korszak szellemi vezetői által képviselt történeti jogok és nyelvi követelések jutottak szóhoz.

A lengyelek például március 18-án és április 6-án külön tartományi közigazgatást kérnek, valamint a lengyel nyelv bevezetését az iskolák, bíróságok és belső közigazgatás körébe. E mellett kérésükben lengyel nemzeti hadsereg felállítását szorgalmazzák, amely lengyel tisztek vezetése alatt állna és csak a tartomány határain belül állomásozna. A lengyelek nem ismerik el a rutének egyenrangúságát s a rutén nyelv érvényesülését csupán a népiskolákban engednék meg. A lengyelek között élő rutének azonban történeti jogaikra hivatkoznak, arra, hogy a Vladimir-házból származó hercegek idejében független államot alkottak. Követeléseik eleinte meglehetősen szerények, azt kívánják, hogy a rutén többségű területeken vezessék be a nép- és középiskolákba nyelvüket, a törvényeket tegyék rutén nyelven is közzé és alkalmazzanak az állami és városi hivatalokban ruténeket. Nemsokára azonban tovább mennek és nemzeti egyéniségükre hivatkozva két részre kívánják osztani Galíciát. Arra hivatkoznak, hogy a rutén nemzet a dél-orosz, a dél-lengyel és az északkelet-magyarországi testvérekkel együtt tizenötmillió embert jelent s ez a nemzet éppen olyan államalkotó egyéniség, mint a lengyel, minélfogva területi önállósága indokolt.

Az ausztriai szlovénség, a történeti jogokra hivatkozó lengyel, cseh és rutén nemzetiségektől eltérően, a természeti jogot hangoztatja, azt a megszentelt jogot, mely minden nemzetnek biztosítja, hogy nemzetiségét szabadon kiélhesse. Ezért Krajna, Görz, Friaul, Isztria, Dél-Stájerország és Karinthia szlovák részéből Laibach székhellyel szlovák királyságot akar alapítani.

Az osztrák területen élő oláhok 1849 február 25-én intéznek a királyhoz petíciót, amely az egyetlen a nemzetiségi óhajok közül, amely eltekint attól, hogy a nemzetiségi kérdést területi önállóság alapján szabályozza.

HETEDIK FEJEZET

NÉMET EGYSÉG ÉS OSZTRÁK ÁLLAMGONDOLAT A PAULSKIRCHE

A német és a monarchiabeli forradalom eseménytörténetének ismeretében egyrészt beszélhetünk 1848 jelentőségéről a területek szociális berendezését, az állami lét formáinak kialakulását, vagyis a lakosság existenciáját illetően, másrészt vizsgálhatjuk az eljövendő német egység és a nemzetiségi állam, azaz a történelem dinamikájának szempontjából. A humánus követelményével szemben értékesek a forradalom eredményei, hiszen 1848 a monarchia területén hozzájárult a parasztság emberi helyzetének javításához. A forradalom különben is hatalmas társadalmi akció s a mozgalmat jóformán az összes társadalmi tényezők együttes munkája indította meg, ez arra mutatott, hogy az abszolutizmus és a bürokrácia már az összes társadalmi rétegek szemében kiélt és avult forma volt. Az ausztriai forradalmakkal a magas arisztokrácián s az udvari vezető hivatalnokosztály néhány tagján kívül kezdetben alig ellenszenvezett valaki, a társadalom keretén belül megnyilvánuló ellenforradalmi erőkről pedig eleinte nem nagyon lehet beszélni. A parasztság felszabadítása, az alkotmányos monarchiának, mint liberális államnak megteremtése, a sajtó- és gondolatszabadság bevezetése, kezdetben mindenütt osztatlan örömet keltett, ebben az összes forradalmi erő megegyeztek. A munkásság széles rétegei elégedetlenkedve várták soruk jobbrafordulását a forradalomtól, mely azonban a gazdasági válság következtében sokszor éppen kedvezőtlenül hatott a gazdasági életre s a személyes jólétre s ezzel egyidejűleg a sajtó- és gondolatszabadság bevezetése lehetővé tette a lázítást. A gombamódra szaporodó forradalmi hírlapok hangja és az ezekkel olykor szövetségben álló, olykor tőlük független forradalmi uszítás türelmetlensége nem engedte, hogy az események megálljanak. Az ifjúság meg akarta valósítani a maga, a monarchikus alkotmányosságon túlmenő köztársasági elképzeléseit s ezeknek láttán a polgárság elszakad a közös fronttól, nem helyesli a forradalom továbbvitelének gondolatát, sőt annak vívmányai közül a korlátlan sajtószabadságot sem, aggódva látja a városi munkásság követeléseit s inkább az ellenforradalmi erőkhöz hajlik. A forradalmi tábor tehát itt is gyengül s mint már láttuk, a parasztság is cserbenhagyta, az a parasztság, amelynek ősi hagyománytisztelete megütözik a városi

szabadgondolat és sajtószabadság kinövésén. A forradalom szociális vívmányainak megvalósítása tehát önmagában nem teremtett békét, harmóniát, úgy látszott, hogy a tényleges erők, akár a katonaság, akár a bürokrácia, jobban biztosítják a rendet s a polgári szemlélet indokoltnak látja, hogy ezen reális erők iránt érezzen rokonszenvet. Az első csalódás tehát a békét és harmóniát teremtő „szabadság elvébe“ vetett hitnél következik, be. Még nagyobb csalódás érte mindazokat, akik a Lajtán innen, vagy túl a szabadság állapotának megteremtésétől, vagyis a liberális államtól a nemzeti energiák lázadásának mérséklését, a szintézisre hajló irány győzelmét várták. A nemzetiségi erők lázadásával szemben azután nem a liberális állam vezetés, hanem ugyancsak a reális erőtevékenysége a döntő, legyenek azok Windischgraetz határőrvidéki csapatai, melyek Prága elfoglalásával megmentik a szudétánémetiséget, vagy legyen az Stadion kormányzati bölcsesége, mely a lengyel, rutén területek nehéz viszonyai között biztosítja a rendet. Hasonló a helyzet Magyarországon. A katonai erő iránti tisztelet növekszik a magyarságban s ezzel a realizmussal együtt jár az állami lét önállósága iránti fokozott vágy. Osztrák-német történészek sohasem érthetik meg, hogy Magyarországnak 1848-ban annyira fokozódó törekvése az önállóságra nemcsak a forradalmi láz s a forradalmi képzelet korlátlan csapongásából ered, aminthogy nem tekinthető durva árulásnak az osztrák-magyar unió elvéhez ragaszkodó osztrák néppel szemben sem. Sok belső körülmény a „radikalizmus“ malmára hajtja a vizet, a radikalizmus mellett azonban sokszor a nemzetiségi támadások hatalmas élménye idézi elő, egyáltalában nem radikális rétegekben, a realista fordulatot, a ténylegesen magyar kézben tartott első tiszteletét. Minthogy az ilyen erők fölött való rendelkezés első feltétele a katonaság és pénzügy irányítását egyesítő tényleges hatalom, ez a megismerés természetesen arra vezet, hogy a magyar nemzet szuverénitását a forradalom az állami lét összes vonatkozásaiban erősíteni akarja.

Természetesen többé-kevésbé hasonló eredménnyel jár a nagy szláv nemzetiségi fellángolás s a magyar forradalom német-osztrák területen is, ahol e jelenségek szemlélete az osztrák államgondolat azelőtt ezzel szemben hidegen álló körökben is bizonyos mértékig megerősítette. Belátták, hogy a szabadság a nemzetiségi gondolat dinamikájának megfékezésénél nem tekinthető támogató erőnek, arra az eredményre jutottak tehát, hogy meg kell erősíteni a rendelkezésre álló, gyakran konzervatív államerőket. Ez a felfogás idézi elő a kezdetben oly erős nagynémet nemzeti gondolat fokozatos gyengülését,

amelynek helyébe az osztrák államformát féltő aggodalom lép. Ezzel azonban el is érkeztünk 1848 legsúlyosabb problémájához, a forradalomnak a német egység kérdésével való összefüggéséhez s a későbbi fejlődés szempontjából oly fontos „nemzetiségi“ vonatkozásaihoz, azaz ahhoz a kérdéshez: mely államé legyen a legfőbb szuverénitás a Bund-ban s mi legyen a „nemzetiségek“ szuverénitásának kérdésében a megoldás Ausztriában. E problémák szorosan összefüggnek egymással.

Külsőleg mily ragyogó lehetőségeket teremtett a német egység megvalósítása számára 1848! Elhatározzák a német parlament összehívását, függetlenül az eddigi „Bund“ kereteitől. Igaz, hogy a frankfurti Vorparlament, mely március utolsó s április első napjaiban tartott ülésein az összes német Bund-ba tartozó államok képviselőinek összehívását elhatározta, nem követi a radikális kisebbség szélső népszuverénitási felfogását s nem határozza el a monarchikus államformák megszüntetését, hanem a német parlamenti választásokat a kormányok tevékenységének bekapcsolásával hajtja végre. Mégis megvalósul a „német parlament“ amely majd — így remélték — a vita, az érvelés eszközeivel megoldja a német egység kérdését. A választások mind Németországban, mind Ausztria német lakosságú területein mérhetetlen lelkesedéssel folynak. A szavazatokat a környék hazafias főurai, ismert birtokosai, a városok népszerű iparosai nyerik el, de elsősorban ezek előtt is a szellemi emberek, azok a férfiak, akiknek erkölcsi hatásáról, az eszmék kialakításában jelentkező szerepéről az előző korszak folyamán szóltunk. Az új parlament képviselői tehát elsősorban az eszmék és fantáziák megfogalmazói, vagy terjesztői, a tömegek előtt népszerű toliforgatók, cikkírók és tanárok leltek. A képviselők foglalkozási statisztikája szerint a végül 831 tagból álló, általában azonban 4—500 taggal ülésező és 330 képviselő jelenlétében megnyílt parlamentben csupán 60 birtokost találunk, ha ideszámítjuk még a polgári középosztály és a kisiparosság képviselőit, a gazdasági foglalkozások képviselőit alig 140 tagot jelent. Ezzel szemben a követek sorában 49 egyetemi tanárt és magántanárt, 57 középiskolai tanárt, 157 bírót és ügyészt, 66 ügyvédet, 20 polgármestert, 118 magasabb tisztviselőt, 3 diplomatát, 5 könyv- vagy levéltárost, 18 orvost, 16 evangélikus, ugyanannyi katolikus, 1 német-katolikus lelkészt, végül 43 író, szerkesztőt találunk. A vezetőszeretet a tudósok, írók, Arndt, Jahn, Dahlmann és Grimm Jakab játsszák. Kormányzóvá július 29-én János főherceget választják, aki a parlamentáris birodalmi minisztériumot kinevezi. Az alkotmány ózó nemzetgyűlés nemcsak a király, hanem a hadsereg és a bürokrácia szemében is ellenszenves.

Kebelében jobboldal küzd a baloldallal, s ez utóbbiak sorában az erősen radikális demokrataérzelmű, a népszuverénitás elvéből kiinduló rajnai követek vezetnek. A jobboldal főtámasza a feudális felső-csoport réteg.

A népszuverénitás egyelőre ezeknek a javarészt szellemi, értelmi-ségi embereknek kiválasztásában nyilatkozik meg, a nép önmagát nem kívánja képviseltetni, hanem tekintélyeket, kimagasló egyéniségeket küld ki, a parasztságot csupán egy Sziléziából küldött, félig kommunista figura képviseli, ipari munkással pedig nem találkozunk ebben a parlamentben. Ez a parlament — mely a Paulskirche helyiségeiben ülésezik — tehát a régi kor ideológusainak összegyűjtésével inkább arra hivatott, hogy mégegyszer kifejezze immár szabadon és tisztultabb formában, de csupán elméletben az elmúlt évtizedek álmait, a cikkek, könyvek tételeit a német egységről. A megvalósítás, a formateremtés, a reális akciók lehetősége hiányzik, amiben az a körülmény is szerepet játszik, hogy e tiszteletreméltó testület nem rendelkezik hadsereggel és más anyagi erőforrásokkal. A mellett még sokkal mélyebb oka volt annak, hogy ezekben a forradalmi években a német egység komoly megoldásáról egyáltalán nem lehet beszélni. Ez az ok, bármily különösen hangzik is, a német forradalmak következtében keletkezett, mely tétel megértéséhez bocsássuk előre a következőket. A német egység megvalósítására irányuló lehetőségek és elképzelések tekintetében eltérők voltak a vélemények. A nagynémet gondolat köztársasági formában, vagy föderalista elképzelés szerint, vagy egy teljesen egységes nagy császárság kiépítése révén képzelel el a jövő német államát. A republikánus felfogás, az egyre erősödő ellenforradalmi légkörben, az előkészítő parlamentnek a teljes népszuverénitással szembe forduló döntése után, nem sok kilátással kecsegtet. A föderális elképzelésben új életre kelnek a német-osztrák és délnémet partikuláris felfogások. Ezek szerint nem kell túlságosan kiéleznünk a vezetés kérdését, el lehet képzelni a választott császárság intézményét, amelyben a birodalom élére állított elnökség tevékenységében csupán a legszükségesebb intézkedések kötelessége hárulna az uralkodóra, az ilyen szervezetben elképzelhető két egymás mellett haladó nagy állam békés együttműködése. A nagynémetek a lehető legteljesebb önállóságot kívánják biztosítani az egyes tagállamoknak. Hívei a politikai és kulturális decentralizációnak, szerintük ugyanis a latin központosító rendszerrel szemben a sajátosan germán forma a decentralizáció. A kismémetek ezzel szemben erős központi hatalomra törekszenek, oly Reichstaggal s birodalmi minisztériummal,

mely lehetőleg független legyen az egyes államoktól. Mindkét elképzelés megvalósításának útjában állott, mint mondtuk, épp a forradalom. A nagynémet elképzelés a 48-as események következtében mindkét formában sokat veszített realitásából. Ha úgy fogadják el a nagynémet megoldást, hogy Ausztria föderációba lép a német birodalommal, vagy úgy, hogy a német császárság élére Habsburg uralkodó kerül, első esetben erős, mindenesetre egységes német Ausztriára van szükség, a másik esetben pedig erős Habsburg uralomra. A szlávok lázadása azonban bebizonyította, milyen jelentékeny Ausztriában a nemzetiségi gondolat feszítőereje, a forradalmi események pedig megtépázták az uralkodó tekintélyét. A Habsburgház nimbuszát a történetek távolról sem emelték annyira, hogy elnyerhesse a vezetést. A szláv lázadás látszólag a kisméretű megoldás esélyeit növeli. A kisméretű megoldás kihagyja Ausztriát az elgondolásból. E felfogás szerint ugyanis a két versengő hatalom, Poroszország és a Habsburg-monarchia közül az egyiknek ki kell esnie a vezetésből. Ez természetesen csak Ausztria lehet, melyben tulajdonképpen számos idegen nemzetiség lakik. Miután a Habsburgok birodalmának szétbontása a Kossuth-i elképzelés alapján lehetetlenné vált, nem maradt más megoldás hátra, mint az, amely Poroszországnak biztosítja a vezetést. Szűkebb keretű Bund-ot kell szervezni a porosz királynak, mint császárnak vezetésével, amely azután szövetségre léphet Ausztriával, egy szélesebb Bund keretében. Mint mondtuk azonban, ennek a felfogásnak a megerősödése is csak látszólagos volt. A gyakorlati megvalósítás esélyeit itt is a forradalmi események gyengítették. Ebben a tekintetben éppen a berlini forradalom játszik döntő szerepet, amelynek lefolyása ugyancsak nem növelte a fejedelem tekintélyét és akkor semmisítette meg éppen az eljövendő német császár személyi nimbuszát, amikor arra a legnagyobb szüksége lett volna. Amikor az uralkodó hosszas belső tépelődés után feláldozta rendi meggyőződését és romantikus államelméletét a sikeres forradalomnak, az áldozat már elkésett.

A forradalom tehát a mélyebbre nyúló, tömegek és erőtényezők szempontjából reális megoldási tervek alapját semmisítette meg, amikor a kijegecesedésre alkalmas felek mindegyikét meggyöngyítette. A Paulskirche ilyen körülmények között a végtelen viták, az egyoldalú elméleti harcok színhelyévé vált, ami természetesen nem jelentéktelen a német egység gondolatának tisztázása szempontjából, a megvalósítást azonban nem szolgálja. Október 19-én kezdik tárgyalni az „Anschluss” kérdését akkor, amikor az osztrák ellenforradalom győ-

zelve már valószínűnek látszik. A Paulskirche mégis megalkotja nevezetes megoldási tervét: az osztrák államok Csehországgal, Morvaországgal és Sziléziával együtt a német Reich kötelékébe fognak lépni. Mint-hogy azonban a németiség nem tarthat közösségbe nem német állammal, közös uralkodó mellett alkotmányosan kell rendezni a perszonális unió kérdését oly módon, hogy az uralkodó felségjoga alá tartozó nem német rész független legyen a Reichtől. Galicia, Bukovina és Magyarország tehát kiesik annak keretéből. Az osztrák kiküldöttek nem helyeslik ezt a megoldást, soraikban helyet foglal Schmerling, Andrian-Werburg, Arneth, kiknek szemében a *pragmatica sanctio* még sérthetetlen elvet jelent. Arneth beszédében kitér az egységes, oszthatatlan Ausztria hatalmas kultúrmissziójára, a többség azonban október 27-én ennek ellenére az eredeti javaslatot fogadja el. Bécs elfoglalása után a reakció győzelme nyilvánvaló, az osztrákok helyzete a gyűlésben bizonytalanra válik, nem ismerik az új hatalmi tényező'k felfogását. A porosz kisméret tervet támogatják az északi és északnyugati államok, a nagynémet terv mellé állnak a dél- és közép-németek, december 18-án Gagern felveti a szűkebb és tágabb Bund gondolatát, az események azonban, mint látjuk, Kremsier feloszlata és az oktrojált alkotmány kiadása felé vezetnek.

Ausztria 1849 márciusában új, erősen centralizáló alkotmányával visszatér ahhoz a gondolathoz, hogy egységessé téve, tehát megerősödve, döntő tényező legyen a Bund-ban. Egységes alkotmányt ad az öszbirodalomnak, az ellenforradalom vezetőinek szemében nincs akadálya többé annak, hogy az erős, egységes Ausztria még erősebb vezetőhatalommá váljék a régi Bund keretében. Schwarzenberg, aki a szűkebb és tágabb Bund gondolatát elutasítja, 1849 március 9-én követeli, hogy vegyék fel a Bund-ba az egységes Habsburg-birodalmat. E fellépés a csalódott baloldali nagynémetek és kisméretek között liberális-kisméret megegyezésre vezet. Ennek értelmében a német terület nem osztrák részén alkotandó, a német birodalom élére örökös császárt kell állítani, az alkotmányban pedig érvényesíteni kell az általános, egyenlő és titkos választójogot. Az alkotmány kérdésében sikerült megegyezni, az örökös császárság alatt pedig tulajdonképpen népcsászárságot értettek. Császárrá IV. Frigyes Vilmost választják, akivel a választást küldöttség tudatja Berlinben.

A porosz király nem adott a küldöttségnek határozott választ. Ebben a döntő pillanatban jelentkezett lényének romantikus vonása, melyről már az előzményekben szóltunk. Lelkében a népfenség elvével szemben az a meggyőződés élt, hogy a koronát nem fogadhatja el

a néptől, a fejedelmi szuverénitásról szóló meggyőződés pedig arra készítette, hogy elképzelt megoldási tervét, mely szerint a Bund nem osztrák részének legyen megkoronázott uralkodója, csak a többi fejedelmekkel való tárgyalás után akarta megvalósítani. Úgy vélte, hogy egy év alatt sikerül megegyeznie, azután pedig, mint az egész Bund királya, köt szorosabb vagy lazább kapcsolatot Ausztriával. E megoldást Radowitz inspirálta, a romantikus államférfiú, aki azonban nem volt túl nagyszabású egyéniség. Azzal, hogy a császári koronát nem fogadta el, a Paulskirche sorsa megpecsételődött. Többen kiváltak a parlamentből, a gyűlés május 25-én Stuttgartba vonult, ahol a württembergi kormány június 18-án feloszlatta. E rövid szereplés után a nemzeti parlament megszűnt, mert elképzeléseit nem sikerült valóra váltania, hagyománya azonban tovább élt és ennek hatása alatt keletkezett az 1871-i megoldás. A politikai élet küzdelmei 1849 után jó ideig Berlin és Bécs között játszódnak le, s a népparlamentek szónoklata helyett udvari küzdelmeknek s a frankfurti Bundgyűlés intrikáinak kora érkezik el.

NYOLCADIK FEJEZET

A TÖRTÉNELMI ÁLLAM GONDOLATA ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. A REICHSTAG

A „német életforma“, a „német megoldás“ megteremtési kísérleteinek Frankfurt csupán egyik területe. Hogyan alakuljon az eddigi német Bund nagy vezető állama, Ausztria, milyen legyen belső alkotmányos berendezése, milyen legyen az ittlakó nemzetiségek sorsa, melyek a határai, mi tartozzék a megalakítandó német államba, ezek a kérdések osztrák szempontból az 1848 július 22-én összeülő bécsi, majd kremsieri alkotmányozó gyűlést foglalkoztatták. Itt vetették meg az alkotmányos monarchia alapjait, itt szabadították fel szeptember 7-én az osztrák jobbagyságot. Ez intézkedések mellett a legnagyobb jelentőségű azoknak a vitáknak sorozata, melyek a monarchia nemzetiségi viszonyait kívánták tisztázni. A bécsi alkotmányozó gyűlés keretébe természetesen csak a monarchia osztrák részében aktuális kérdések tartoztak. Hogy a nemzetiségi helyzet osztrák szempontból is mennyire aggasztó, mutatja az a körülmény, hogy a Reichstag-on, melyen a Bund-ba nem tartozó részek is képviseltették magukat, 160

osztrák képviselővel szemben a 220 főnyi többség idegen nemzetiségű. A nagy nemzetiségi problémák megoldására külön bizottságot szerveznek, mely július 31-én ül össze. Ennek tagjai sorában helyet foglal Palacky is, ki most a cseh történelmi állameszmét iparkodik az ausztrósláv monarchikus gondolattal összeegyeztetni. A szláv nemzetiségek a nemzeti elv territoriális elveken nyugvó biztosítását követelik, vagyis nemzeti autonómiát az egyes nemzetiségek számára, melyeket ők szinte különálló államoknak tekintenek. Így alakul ki az etnikai államgondolat, mely az eddigi államhatárok helyett új nemzetiségi határokat akar kijelölni. E gondolat első fogalmazása osztrák területen, 1848-ban egy osztrák képviselőnek a német egységre irányuló megoldási tervében tűnik fel. Július 26-án veti fel a cseh-német Löhner a gondolatot, hogy Galicia és Dalmácia nyerjen alkotmányos önállóságot és a német Bund-hoz tartozó területen, azaz a tulajdonképpeni Ausztriában ne az eddigi országhatárokat tartsák meg, hanem a nemzetiségek etnikai határait. Legyen német, cseh, lengyel, szlovák és olasz „Osterreich“ de ez a terv Magyarországot nem érinti, eltérően a horvát Ostrozsinszky tervétől, mely Szent István birodalma „felosztásával“ 7 egységet konstruál. Löhner tervében a német egység kérdése játssza a főszerepet. Így tiszta osztrák terület alakulna ki, amely minden korlátozás nélkül, szorosan csatlakozhatna az új Bundesstaat-hoz, mellyel a többi területek azután saját alkotmányuk, vagy autonómiájuk szerint lazán függnének össze. A föderalizmus gondolata tehát, főleg a fejlődés kezdetén, a német kérdés megoldási kísérletének egyik formája.

Időközben azonban az osztrák államiság gondolata megerősödött s ez a felfogás még az Anschlusst is aggodalommal nézte, ha ezáltal a monarchia területe részekre bomlik, hát még az ilyen eltéréseket a történelmi országhatárok elvétől, milyen borzalommal szemlélte! A gondolatvilág belső átalakulására jellemző Grillparzer híres költeménye, melyet Radetzkyhez írt, kiben az ausztriai gondolat megtestesítőjét, a haza megmentőjét üdvözli, a széthúzó nemzeti törekvésekkel szemben. Az előző kor biedermeier realistája a tényleges erő dicséretéhez érkezik ugyanakkor, amikor a Reichstag baloldali többsége szeptember 13-án elutasítja az olasz hadszíntéren győzedelmesen küzdött katonaság üdvözlésére vonatkozó indítványt.

Visszatérés az osztrák államgondolathoz egyik oldalon; erősödő, éretlen radikalizmus a másik oldalon, ez jellemzi szeptember közepétől az osztrák hangulatot. A magyar forradalom arra gondol, hogy egységes osztrák-magyar népi összefogás alakuljon ki az erő-

sődő ellenforradalmi erőkkel szemben. Ezt a frontot először alkotmányos eszközökkel, a Reichstagon akarják megvalósítani. A csehek hangja azonban még Prága elfoglalása után is messze hangzik az együttesből és a szláv többség izzó magyargyűlölete akadályozza meg az osztrák-magyar barátság kialakulását. Szeptember közepén tehát hasztalan érkezik magyar küldöttség Bécsbe, abból a célból, hogy a népek frontját összekapcsolja; a csehek ezt megakadályozzák. A szláv többség szeptember 19-én kimondja a Reichstagon, hogy Magyarországnak ott nincs joga képviselőre. A magyar politikusok demokratikusan és reális szemmel nézték az eseményeket, belátták, hogy a dinasztikus erőkkel való tárgyalás helyett szélesebb forradalmi, népi frontot kell alkotni. A küldöttség, amikor az alkotmányos szervezet, a Reichstag, a szlávok állásfoglalása folytán elzárkózott előle, e törekvésében csak a városra számíthatott. Az osztrák közhangulat átalakítását a csehekkel szemben tehát alulról, a néphez apellálva kellett végrehajtani, hiszen a közhangulatot befolyásoló csehekkel és az udvar egyre magyarellenesebb magatartásával szemben csak a nép jelenthetett hátvédet. Pulszky néhány ezer forinttal elnémította a bécsi sajtó magyarelles részét, ennek a pénznek javarésze ugyan Batthyány szándéka ellenére a radikális Kossuth-párti, tehát Batthyány-ellenes lapoknak jutott, a hazug és rosszindulatú bírósági beállítás folytán e körülmény mégis sokban hozzájárult Batthyány későbbi tragikus sorsához. A demokratikus összefogás nem sikerült s az események Bécsben — mint láttuk — az október 6-i fejleményekig jutottak. Október 22-én a Reichstagot Kremsierbe helyezik át, egy kis lengyel városba, ahol idejét egyelőre azzal tölti, hogy közvetíteni kíván az udvar és a lángbaborult Bécs között, teljesen sikertelenül. Amikor az ülést november 22-én Kremsierben újra megnyitják, immár másodszor, a csehek még mindig igen erősnek érzik helyzetüket és úgy vélik, hogy jobboldali tüntetéssel, a baloldal letört tagjainak sértegetésével, sikert érhetnek el, nemzeti előnyöket vívhatnak ki. Schwarzenbergben, a hatalom új birtokosában, azonban csalódnak. Az ő kisebb gondja is nagyobb annál, hogy kívánságait megvalósítsa. Ez a csalódás, valamint a német liberálisok aggodalma a forradalom eszméiért, hozzájárul ahhoz, hogy a nemzetiségi kibékülés kompromisszum alakjában lehetővé váljon. Az osztrák liberális követek ugyanis látják, milyen kicsiny rétegre korlátozódik az ő forradalmuk. Ezzel a kisebb városi réteggel szemben a forradalom frontját lényegesen ki akarják szélesíteni, erre szolgál egy, autonómiát biztosító nemzetiségi törvénynek megalkotása, mely az utolsó kísérlet osztrák földön abban

az irányban, bogy a forradalmat a néphez eljuttassák, mialatt természetesen a nemzetiségek népi rétegeit értik.

A nemzetiségi kérdés megoldását eredetileg a csehek területi egységük fenntartásával, a történeti államgondolat alapján vélik megoldhatni. ők 1849 január 22 és 23-án terjesztik elő az új föderációs tervet, az ausztro-szlávizmus gyakorlati megvalósítását. Palacky a Reichstag-on képviselt területeket öt nagy államcsoportra kívánja osztani: német, osztrák, cseh, lengyel és olaszra. Ugyanakkor a Reichstagon nem képviselt országokat, tehát Magyarországot, délszláv, magyar és oláh részre tagolja. E terv elveszi a magyarságtól a magyarországi szlovákokat, a kárpáti ruténeket, előbbieket a cseh, utóbbiakat a lengyel nemzethez sorolva, a hatodik, délszláv területbe esnék Horvátország, Szlavónia és a Vajdaság, a hetedikbe Magyarország megmaradt része és Erdélyből, melynek nagyrésze az oláh egységhez tartozna, a megmaradó magyar részek, továbbá a bukovinai magyar telepek. Ezek a csoportok teljes nemzeti autonómiával rendelkezének. Csehország, Morvaország és Szilézia cseh része a szlovákokkal együtt egy cseh nemzetet alkotna, viszont a német-cseh és németsziléziai rész az osztrák területhez kapcsolódna.

Bármennyire is akarta az osztrák-német liberalizmus Kremsierben a megegyezést, ilyen messzire, mint Palacky eredeti terve, nem mehetett. A megoldás iránya a kompromisszum, a territoriális felदारabolás helyett a helyi autonómia, a mérsékelt többség ugyanis 1849 január 25-én magáévá tette Mayer osztrák képviselő centralista elgondolását, mely a nemzetiségi kérdést oly módon akarja megoldani, hogy az országhatárok épen maradjanak, a nemzetiségi territóriumok kialakításának bontó elve ne érvényesüljön. E helyett a megoldást a kisebb körzetek autonómiájában keresik. A kremsieri alkotmány javaslatára szerint: olyan helyeken, hol többfajta nemzetiség él egy országhatáron belül, ezeket el kell különíteni körzetek szerint. E körzetek legyenek elég tágasak, négy-ötszáz ezer ember tartozzon egybe. Egy ilyen körzet képviselői a Kreistagban gyűlnének össze, ahol a helyi ügyeket intézik s ily módon a többségi nemzet érvényesítheti jogait. Abszolút nemzetiségi jegynek mindkét javaslat a nyelvet fogadja el. Ezt az elvet teszi magáévá a Reichstag is, melynek alkotmánytervezetében a 21. § mondja ki, hogy a birodalom minden néptörzse egyenjogú s joga van nyelve szabad gyakorlására. A kremsieri Reichstag tehát valóban modern „kisebbségi jogvédelmet“ akart megvalósítani, a nemzetiségek között létrejött megegyezés azonban az új hatalom, Schwarzenberg herceg, szemében nem sokat jelentett. Az alkot-

mányterv ugyanis csupán Auszriára vonatkozott s nem volt tekintettel Magyarországra, szempontja tehát nem az a birodalmi egység, melynek hangsúlyozására Schwarzenbergnek Frankfurtal szemben, illetve Poroszország ellen oly nagy szüksége volt. Stadion tehát hasztalanul iparkodik közvetíteni az ellenforradalom és a Reichstag között, melyet — mint mondtuk — március 7-én feloszlatnak, a március 4-i kelettel kiadott Stadion-féle oktrojált alkotmány a nemzetiségi kérdés tekintetében mégis sokat megtart a kemsieri alkotmánytervezetnek a nemzetiségek egyenjogúsítását biztosító intézkedéseiből. Az új, egységesítő irány azonban 1851 december 31-én ténylegesen szakít ezzel az „oktrojált alkotmánnyal“ s a nemzetiségi kérdés véglegesebb rendezésére csak 1867-ben kerül a sor az 1867. évi XIX. törvényccikkel, mely azután ismét a nemzetiségek egyenjogúsításának gondolatán nyugszik.

MÁSODIK RÉSZ

TÖRTÉNELEMFORMÁLÓ EGYÉNISÉGEK

ELSŐ FEJEZET

III. NAPOLEON

NEGYVENNYOLCAS forradalmak során a legkülönbözőbb társadalmi erők törekednek a történelem menetének irányítására, kollektív erők hatnak, de a gyakran szintén kollektív ellenforradalmi erőkkel szemben nem érnek el lényeges eredményt. A harcból a reális erőtenyező, a jobb szervezet, a katonaság, bürokrácia és diplomácia apparátusa kerül ki győztesen. Ismerjük a forradalomnak azt a korszakát, melyben a mérleg nyelve még ingadozik, amikor a védekező hatalom még nem dobja a mérleg serpenyőjébe az ellenforradalom erőit, a katonai és bürokratikus eszközöket. Ezt a forradalomból kiemelkedő egyéniségek első garnitúrája cselekszi meg, a reális ember, aki megragadja a reális erőket. Ez az egyéniség azonban nem mindig a jövő egyénisége. Megtörténik, hogy a jelentékenyebb erő átgázol rajta, mint pl. Görgeyn az osztrák-orosz diplomácia által latba vetett orosz seregek. Olyan esetet is láhattunk, melyben az egyéniség teljes sikerrel használja fel a rendelkezésére álló erőt és azt annyira kíméletlenül használja, hogy ezáltal a társadalom visszahatását hívja ki maga ellen. Cavaignacra gondolunk, aki fellépésével megmenti a francia polgári társadalmat, a véres júniusi rendcsinálással azonban gyűlöletessé válik a tömegek szemében. Franciaországban szinte az a látszat, hogy az „illetékesek“ nem akarnak maguk fölé emelni, elnökké választani 1848 decemberében, valóban nagy egyéniséget. Ezalatt a fórumon sűrög-forog, mindenkinek jót és szépet ígér, a minden óhajjal szemben alkalmazkodó, meglehetősen amorf egyéniség, aki a jelek szerint korántsem „nagy ember“ az előző évek folyamán kifejtett lázas tevékenysége, története, megisméltető puccskísérletei ellenére. Ez az ember Napoleon Lajos herceg, Bonaparte

Lajosnak, a két évvel előbb elhunyt hollandi királynak fia, I. Napóleon unokaöccse. Személyesen ismeri a jelentékeny forradalmárokat, általában arról nevezetes, hogy mindenkit személyesen ismer, mindenkivel kapcsolatban áll, mindenben részt vesz, ott sürgölődött már a londoni forradalmi komité gyűlésein, ügyesen mozog később a pártok között, majd előtérbe lép az elnökválasztásnál, amikor az egész francia vidék elkeseredéssel tiltakozik a párizsi köztársaság adópolitikája ellen.

A lezajlott események után nem is olyan meglepő, amikor az 1848 december 10-i választáson, a szélső radikális Ledru-Rollin, Lamartine és a jún. 22 munkáslázadását leverő Cavaignac mellett e látszatra jelentéktelen férfiú is megjelenik a maga igényével. Az eredmény azonban meglepő. Ledru-Rollin háromszázhetvenezer, Cavaignac másfél millió és Lamartine tizenhetezer szavazatával szemben a mozgékony kis herceg öt millió négyszázezer szavazattal a francia köztársaság elnöke lesz.

Az ügyes politikus már eleve vigyázott arra, hogy különösebb megkötöttségek nélkül vehesse kezébe a hatalmat. Választási programja semmire sem kötelezte. Az általános demokratikus szólamok megtették a magukét s e demokratikus általánosságokat az 1849-es választás következtében összeülő új parlamenti (miután 1849 május 27-én a nemzetgyűlést feloszlatta) időszakban is hangoztatta. A francia jobboldal a választáson hatalmas többséget szerzett, de ez a többség igen sok árnyalatot egyesített, orléansisták, bonaparteisták, legitimisták és katolikusok foglaltak helyet benne egymás mellett. Napoleon Lajos, az elnök, a saját politikáját kezdi üzni, egyelőre azonban még nem foglal állást a jobboldallal szemben. Hiszen ennek tevékenysége kezdetben arra irányul, hogy a szélső baloldalt, a köztársasági pártot letörje, ami kapóra jön Napóleonnak, aki megválasztása után rögtön a köztársasági eszme ellen dolgozik. A szélső baloldal június 13-án a római kéréssel kapcsolatban nagy tüntetést rendez, mire a jobboldal harminchárom baloldali képviselő perbefogását viszi keresztül s a baloldal újságjait, nyilvános politikai gyűléseit egy évre betiltatja. Az elnök ez ellen nem foglal állást. Lassankint azonban mégis ellentétbe kerül a parlamenttel, amely monarchista többsége ellenére alkotmányos és parlamentáris érzelmű. Az elnök az alkotmány gyökeres megváltoztatásával diktatúrára tör. Ezt a törekvését ügyesen palástolja azzal a beállítással, mintha ő volna az alkotmány védelmezője a választójog kiterjesztését ellenző jobboldallal szemben. Ez az összeütközés az alkotmányrevízió kérdésében élesedik ki, amikor Napoleon Lajos állandósítani akarja uralmát és meg akarja változtatni az alkotmány egyik

szakaszát, mely szerint az elnök újra nem választható. Demokratikus szövegeket hangoztatva halad tovább célja felé. A parlament elveti az elnök által kívánt módosítást. 1851 novemberében Napoleon Lajos ultimátumot intéz a parlamenthez, az általános szavazati jog érdekében. Amikor ezt a javaslatot is elvetik, elérkezettnek látja az időt a diktatúrát megvalósító államcsínyre. Baloldali zavargásokat rendeztet, vagy legalább is ezek hírére terjeszteti. Általános a bizonytalanság, senki sem tudja mi történik, amikor 1851 december 2-án katonai államcsíny segítségével feloszlatja a parlamentet. Az austerlitz győzelem évfordulóján Napoleon, a nagy császár unokaöccse, kiáltványban adja tudtúl a francia népnek döntő elhatározását és érvénybe lépteti ismét az általános választójogot. A mesterkedések szövevényében a zűrzavaros, ködös helyzetek, rejtélyes összeesküvések rémítést festi a falra, államfelforgató törekvések veszélyét idézi fel a polgárság előtt, hogy azután úgy szerepelhessen, mint aki egyszerre védi meg a demokráciát a jobboldallal szemben és a rendet a baloldal ellenében. Elrendeli a cenzúrát, letartóztatja politikai ellenfeleit és a néphez fordul, amely majd a népszavazás során feleletet ad a kérdésre, hogy helyesli-e az utólagos jóváhagyás reményében megtett intézkedéseket, a parlament feloszlatását, a rend biztosítását és megadja-e számára a felhatalmazást, hogy az alkotmányreformot végrehajtsa. A nép 1851 december 21-én hatszáznegyvenezer nemi szemben 7 és félmillió igennel felel a diktátor kérdésére. Az egyéni szabadság küzdelme a fennálló alkotmányos tényezők és polgári gondolkodók szemében már régóta veszedelmesnek tartott demokráciával úgy dőlt el, amint régebben a polgári gondolkodók sejtették: az agitáció szabadságának hiánya mellett a tömeg a diktátor mellé állt.

Az új alkotmány, 1852 január 14-én, biztosította számára a végrehajtó hatalmat és az általános választójog alapján választható törvényhozók kijelölésének jogát. Az év végén megszűnik az úgynevezett második köztársaság. A szenátus november elején Napoleon Lajost Franciaország császárának nyilvánítja s e döntést népszavazásra bocsátva, a francia nemzet november végén impozáns módon nyilatkozik a császárság gondolata mellett. Ez a második császárság (1852—1870) már nem a parlament többsége által elképzelt alkotmányos monarchia, hiszen jóformán minden hatalom a császár kezében összpontosul. Most már csak az a kérdés, hogyan képes az új császár biztosítani uralma számára a nép bizalmát és rokonszenvét.

III. Napoleon elsősorban a gazdasági élet vezetőköreire támaszkodik. Fel akarja használni a gazdasági élet erőit az új birodalom

javára és uralma biztosítására. A gazdasági élet kimagasló szereplői tömörülnek körülötte s a politikai élet intézésében lassankint a polgári elem váltja fel a régi rendszer embereit. A francia burzsoázia, melynek pályafutását a negyvennyolcas forradalom látszólag megakasztotta, ismét elfoglalja vezető szerepét. A politika terén Napoleon gazdaságpolitikájának eredményeként a megelőző korszak polgárságával szemben a burzsoá lesz uralkodó elemmé. Jelentős pénzpolitikai sikereket ér el az államháztartás keretében, a megindított eleven gazdasági tempót azonban lassanként már csak külföldi kölcsönök igénybevételével tudja fenntartani és tovább fokozni. Ezek a kölcsönök folyton növekvő kamatterhek következtében megnehezítik a gazdasági élet fejlődését. Ez az egyik ütközőpont gazdasági téren, míg a másik a munkásság sorsában mutatkozik, mikor a császár ezt a réteget a politikai liáltérbeszorulásáért anyagi téren kívánja kárpótolni. Nagy tömegben, olcsó áron dobja piacra „a szegénység kiküszöböléséről” szóló művét, melyben a munkásságnak szociális reformot és jólétet ígér. Ezúttal szinte szocialista elveket teszi magáévá. Beállításában ezek az elvek bizonyos imperialista-szocialista eszmevilágban foglalnak helyet. Amikor később, 1860-ban, a szabadkereskedelem elvére tér át és e miatt az iparososztály ellene fordul, mintha a munkásságra akarna támaszkodni. Az ipari körök fenyegetőzésére, hogy bezárják az üzemeket, azzal válaszol, hogy a leállított üzemeket majd átveszi az állam. Ő támogatta hitellel az iparosokat, ha ezek ennek ellenére sem hajlandók termelni, akkor majd az igazi termelők, a munkások fogják biztosítani a termelés folytonosságát. Gazdaságpolitikája így bizonyos összeütközésekre vezetett a burzsoázia és a diktátor között.

Szintézise más téren sem sikerült. Mindenkit ki akart elégíteni s ezért lassanként minden réteg ellene fordult. Nemcsak az emigráció állt vele szemben, nemcsak a külföldön tartózkodó Hugo Viktor vádolta még híres röpirata, a „Histoire d'un crime” soraiban a nagy bűnnel, a francia köztársaság megsemmisítésével, hanem a legkülönbözőbb politikai csoportok léptek fel ellene. A francia társadalom ebben az időben már sokkal differenciáltabb volt, semhogy egy ilyen méretű, bizonytalan körvonalú, amorf egyéniségű diktátor teljesen egységessé szervezhette volna. III. Napóleont a nép szavazatai emelték uralomra, ő pedig elsősorban a haragos, elégedetlenkedő Párizs megnyerésére törekedett. Lényében sok volt a városi emberből, a Várost minden körülmények között maga mögött akarta látni. A volt forradalmár aggodalommal nézte a forrongásra alkalmas, szűk ut-

cákat s 1854-ben megkezdte Párizs újjáépítését, amivel példát adott az első modern nagyváros kialakítására. Haussmann irányítása mellett lebontották a szűk sikátorokat, eltörölték a föld színéről az ódon épületeket, széles, modern utakat vágtak a köröngetegbe, olyan utakat, amelyekkel immár nem könnyű barrikádokat építeni. Az udvar megelevenedik s élete különösen fényes és mozgalmas lesz Napoleon 1853-i esküvője után, amikor a spanyol Montijo Eugéniet veszi nőül. Az udvari életet a francia arisztokráciával szeretné fényesebbé tenni, ez azonban nem sikerül, mert az igazi elit távol marad. Maga Párizs elsősorban a kétesebb elemek számára jelent vonzerőt, bál bált, multság multságot követ. A diktatúra szórakozással, fénnel, görögtúzzal akarja elterelni a figyelmet a politika és az intellektus szabadságvágyának kínzó problémáiról.

Ez a nagyvárosi propaganda külsőleg sikerül. A városi agglomeráció egyik legjellemzőbb tünetével találjuk magunkat szemben, amikor a lakosság száma 1851—1856-ig 1,422.605-ről 1,727.429-re emelkedik, az ország összlakosságának 7%-os növekedésével szemben a metropolis 21.5%-os gyarapodást mutat. Azonban a városban sem az igazi elit gyülekezik. Párizs most inkább kétes egzisztenciák, nemzetközi szerencselovagok, lecsúszott külföldi mágnások gyülekezőhelye, Európa kaszinója lesz. Nemcsak a város külső arculata és gazdasági élete változik meg, hanem a társadalom képe is. Ez a változás azonban nem előnyös, nem alakul ki a társadalom belső lényéből fakadó, önálló stílus. Az I. Napoleon korabeli „empire” felújítása nem sikerül, bármennyire terjedjen el Párizsban ez a kontinensre bitorban és dekorációban kiható stílus, jelentkezik a törekvés, amely az építészet stílusának franciás színezetet szeretne adni, ezt azonban Gamier (1821—1898) zsenialitása sem tudja megvalósítani. Az előző korszak nagy szobrászának, Frangois Rudenek (1784—1855) tanítványa Carpeaux (1827—1875), aki III. Napoleon legsikerültebb mellszobrát alkotta, a kor szobrászati stílusának képviselője. Legjellegzetesebb műve a párizsi opera épületén elhelyezett „táncoló alakok”. Jellemző, hogy a korszak legsikerültebb műalkotása a gondtalan tánc, a mámor, a szórakozás pillanatát örökíti meg. A városi művészet és irodalom nemesebb realizmusa hanyatlak. Daumier, az éles jellemábrázolás, a maró szatíra művésze, ki sorra boncolja a városi élet ezer jelenségét, egyedül áll a maga romantikától tisztult, realizmusba hajló ábrázolásaival. A mélyebb realizmus a francia szellemi életbe majd a vidékről fog beszivárogni. A vidékkel való bensőséges kapcsolat alakítja ki a festészet realizmusát, melynek nagy előfutárjai, Corot, Millet már vi-

déken tartózkodnak; megalakul az első vidéki művésztelep, fogalommal válik Barbizon, mely szakítást jelent a művész és a város között. A harmadik császárság hivatalos kultúrpolitikája, a közizlés ugyanakkor I. Napoleon-i romantikájú másod- és harmadrangú festőket pártfogol s a világiállítás idején megnyílt képzőművészeti tárlaton visszautasítják Courbet „Kőtörő“-jét, a munka, ember, a föld realizmusának remek szintézisét, a művészi fejlődés útmutatóját. A felháborodott mester erre saját kiállítási tákolmányában mutatja be művészetét s az ajtó felett így szól a felírás: „A realizmus. G. Courbet 40 képének kiállítása. Belépődíj: egy frank“. A katalógus ára 10 centime s a művész ebben szövegezi meg realista hitvallását, elítélve a monumentális festészetet, mely szerinte ellentétben áll a szociális helyzettel és az egyházi művészetet, mely az évszázad szellemével ütközik össze. A mindennapi élet motívumait, a gyárakat, bányákat, üzemeket, pályaudvarokat és embereket kell festeni, vagyis „a tizenkilencedik század szentjeit és csodáit“. A realista művész sorsa később az 1871-es kom* miben törik meg és ebben a pályában valami jelképes vonás mutatkozik, jellemző a naturalista realizmus egyik irányára, amely a régi hagyományok ellen lázad s a forradalomba torkollik. A másik realizmus megtalálja a tökéletes kapcsolatot néppel és földdel, Courbet időszerű „szentjei és csodái“ helyett, gyárakkal és üzemekkel ellentétben Millet sorozatában idézi fel a néző előtt a földet, a parasztot, a harangszó áhítatát, a virágos fák poézisét, tehát nem az újkor csodáit. hanem a reális francia szellem örök értékeit. Ez a mélyről fakadó, «étmeszelhez visszatérő realizmus, a népi Franciaország lesz a francia íeliamadás igazi erőforrása és televénye a katasztrófa után.

A mesterkélt napóleoni empire stílus helyett a jövő az új realista erőké lesz. III. Napoleon diktatúrája ellen idővel a politika terén város és vidék egyaránt állást foglal. A republikánus kísérletek kezdetben megghiúsulnak, a kívülről irányított összeesküvéseket leleplezik. A szélesebb tömegek az első években még nem fordulnak a császár ellen. A demokratikus ellenzék 1857-ben alig néhány képviselőt tud a parlamentbe behozni s 1860-ig csupán az ú. n. „Cinq“ képviseli. A változás 1860-tól kezdve jelentkezik. Ez év januárjában a császár megköti kereskedelmi szerződését azzal a Nagy-Britanniával, melynek diplomáciai szövetségére a világ átalakítására irányuló tervei miatt van szüksége. Az angol áruk nagyrészének behozatali tilalma megszűnik, a gépekre és textilgyártmányokra kivetett magas vámot eltörlik, az ipari burzsoázia a császár ellen fordul. Az ellenzéki front meg erősödik. Az olasz kérdésben tanúsított magatartása III. Napoleon ellen

ingerli a vidéket, a francia katolikus társadalmat is. A szellem emberei, a liberálisok ugyanakkor sürgetik, hogy uralkodjék alkotmányosan. A császár közeledik az alkotmányosság felé, 1859-ben amnesztiát ad, 1860 november 24-én kiadott dekrétumával elképzelése szerint alkotmányos császársággá nyilvánítja az eddig autokrata császárságot. A novemberi dekrétum helyet ad a bírálóknak, a szenátusban, illetve országgyűlésen, amennyiben a parlament válaszolhat a trónbeszédre s engedélyezi a parlamenti viták nyilvánosságát. A császár azt remélte, hogy ezek az engedmények kielégítik a liberálisokat és megosztják az ellenzéket. E remény nem vált valóra s az 1863-i választáson a kormány 5,308.254 szavazatával szemben a liberális únió már 1,954.369 szavazatot szerzett. Az 1869 májusi választások eredménye Napóleont a diktatúra teljes leépítésére kényszerítette, ez alkalommal ugyanis a kormány 4,438.000, az ellenzék 3,350.000 szavazatot kapott. 1869 szeptember 6-án a császárság már teljesen parlamentáris alagra helyezkedett, ennek a korszaknak azonban a porosz-francia háború a császárság bukásával hamarosan véget vetett.

III. Napoleon személyében a század második felének egyik legmarkánsabb alakja lépett a történelem színpadára. Bukásának egyik oka, hogy a heterogén francia társadalmat: a kapitalista körök, monarchisták, katolikusok és szociális forradalmárok igényeit nehezen lehetett egyszerre kielégíteni. Napoleon pedig mindent megkísérelt. Amikor konzervatív belpolitikát folytatott, ugyanakkor a másik oldal leszerelésére liberális színezetű világpolitikai akciókat kezdeményezett. Ez a különös egyéniség a tevékenységnek szinte állandó mámorában, főleg a gazdasági élet és a nemzetközi diplomácia terén, ahol az előző kor elképzeléseiből jelentékeny részt „realizált” világtörténelmi változásokat eredményezett. Az irányadó szempont mindkét területen egyéni hatalmi törekvéseinek szolgálata. A francia presztízs azonban tevékenysége nyomán hosszú éveken át gyarapodott s ami még fontosabb, a gazdasági és diplomáciai élet európai körvonalai átalakultak. A világ iparosodása, városi és kapitalista irányba fejlődése, valamint a nemzeti államok kialakulása már nemcsak lendülettel, hanem szinte földrengésszerű hirtelenséggel változtatta meg a kontinens arculatát. E földrengés 1870-ben alapjaiban rázza meg a büszke francia birodalmat, de az ötvenes-hatvanas években alakul ki Európa történetének új korszaka.

MÁSODIK FEJEZET

TUDOMÁNY, GAZDASÁG, TÁRSADALOM

A negyvennyolcas forradalmak után a konzerváló erők a forradalmi erőkkel szemben a fennálló rend megszilárdítására törekedtek s az egyéniségekre várt a feladat, hogy az ellentétes erők összhangját kialakítva, a társadalom egyensúlyát helyreállítsák, a társadalmat „organizálják“. Bismarck a német, Cavour az olasz életforma megvalósításában ilyen szerepet tölt be. III. Napoleon problematikus egyéniség. Célja elsősorban saját hatalmának biztosítása. Úgy a forradalmi törekvéseket, mint a konzervatív eszményeket túlságosan higgadtan szemléli és eszköznek tekinti. Tevékenységét mégis elsősorban a francia polgári társadalom organizálása jellemzi, ami azután újabb lendületet ad az egész kontinentális iparosodás folyamatának és döntő módon hat az európai államformák kialakulására. Működése nyomán a francia negyvennyolc szociális álmaiból „Crédit mobilier“ lett, a munkaműhelyekből! közmunka s bizonyos fokig a szocialistára és polgárra szétosztott társadalomból egységesebb társadalom.

III. Napoleon mindazt meg akarja valósítani a század eszméiből, ami a társadalom megszervezésénél hasznosítható. A francia polgári gondolat egyidejűleg hirdeti a polgári formák szükségességét és a rend, a haladás elvén alapuló, az egyént az összességgel egybefűző tevékenység előnyeit. E gondolatokat különböző változatban képviselik az úgynevezett francia pozitívizmus szellemi emberei. A társadalom megszervezését tudományos elvek alapján kívánják végrehajtani, a szervezést a társadalomra vonatkoztatva, a lényeg tehát az ember összekapcsolása a szerves egésszel. E gondolat gyakran összefüggésbe kerül azzal az elvvel, hogy a polgárnak a társadalom érdekében számos vonatkozásban korlátoznia kell önmagát.

A tudomány szerepének hangsúlyozásában a tudományos fejlődés XIX. század elején kialakult folyamata jut kifejezésre. A nemrég még feltevéseken alapuló természettudományok, a matematika, a fiziológia és az orvostudomány, reális tudománnyá lettek. A pozitívista tudós nemzedék azt hitte, hogy ugyanez a folyamat fejlődhet ki a szellemi tudományokban, az etika, politika és filozófia terén is. Úgy vélték, hogy e tudományok — főleg a szociológia, vagy amint Comte jellemzően nevezi: szociális fizika — elérhetik azt a fejlődés fokot, amelyen felismerhetik a társadalom számára érvényes, alapvető törvénye-

két és azoknak követelését előírhatják. Erre vonatkozik a „prévoir⁴⁴ban való hitük, mely szerint a társadalom fejlődését az intellektuális elgondolás szabja meg. A nagy pozitivista nemzedék a társadalom újjáalakítását előmozdító szociális tudományok lényegét főleg a matematika disciplinájának mintájára képzelel el. Eszerint elvont szabályokat, alapvető fogalmakat állapítanak meg, a szociális tudományok legfőbb törvényeként. Az egyénnel szemben a társadalom elsőbbségét hirdetik, követelve, hogy az egyén rendelje alá érdekeit annak. Így a pozitívizmus szelleme antiindividualista és társadalmi, mint Comte mondja: „az új bölcsélet állandóan arra fog törekedni, hogy lehetővé tegye az egyének az összességgel való kapcsolatát, oly módon, hogy azt minden időben és helyen alkalmassá tegye az összességgel szemben kötelező szociális együttérzésre“. A pozitívizmus jelentősége a társadalmi tényezők hangsúlyozásában rejlik, a társadalmat azonban nem biológiai, szerves megkötöttségében szemléli, hanem a maga intellektualizmusában azt hiszi, hogy a Tudomány organizálhatja a tömeget, rábírhhatja az egyéneket a társadalmi szempontok elismerésére. Természetesen az a tudomány hivatott erre, amely magáévá teszi a „rend“ és „haladás“ feltételeit. Tehát nem az individualista XVIII. század „forradalminak“ nevezett tudománya, melyben még oly sok a metafizikai jelleg, mely a népszuverénitást hamis dogmáját magáévá teszi, — hanem az új pozitivista irányzat fogja elvégezni a nagy feladatokat. A pozitívizmus a szellem nagyszabású kísérlete az irányban, hogy élet és értelem szintézisét megteremtse, hogy az új szociális helyzet problémáival megbirkózzék. A szellem elhagyja a korlátlan spekulációk területét, tudatosan arra korlátozza magát, hogy az alkalmazott, reális tudományokon keresztül befolyásolja az élet menetét. Mindenekelőtt a modern kor nagy produktumával, a félelmetes Tömeggel kell foglalkoznia, azt kell szerveznie. Ebben az organizáló tevékenységben már sok „mechanizálás“ érvényesül, a társadalom primátusának és a Törvény determinizmusának állandó hangoztatásában lényegtelené és súlytalanná válik az egyén s a szakadatlan „organizálás“ idején nem lesz oly körülrajongott érték a Szabadság, mint a polgári gondolkozók felfogásában. Comte iránya már nem annyira polgári, filozófiája sokban megegyezik a burzsoázia felfogásával, hiszen például a Tömeg megszervezésének óhaja az industrializmus szempontjainak is megfelelő, hisz a kapitalizmusnak szervezett, értelmes tömegre van szüksége. Comte sok polgári értéket ment át a jövőre, politikai felfogása mégis sokban ellentétes a tipikusan polgári parlamentarizmussal. Az elit kialakítását nem a Többség voksaitól várta,

filozófiájában a diktatúra gondolata ott van csírájában, hisz a diktátor is kiválogatja ezt az elitet a szellemi és gazdasági élet vezetői közül.

Tartalmilag az emberről alkotott felfogás szempontjából ezekben az elvekben jelentékeny része van a XVIII. századba visszanyúló exakt matematikai gondolkodásnak, éppúgy, mint a XIX. század szinte korlátlanul csapongó újjászervező törekvéseinek. Az első jelenséget magyarázza az, hogy az „Ecole Polytechnique“ fiatal tudós nemzedéke a XVIII. században gyökerező matematikai gondolkodást tanáraitól örökölte. Hisz a köztársaság a francia forradalom idején az állam szolgálatába állította a természettudomány legkitűnőbb művelőit. Ez iskola mellett internátus keletkezett, melynek hagyománya összefüggést teremteni élet és tudomány között. Kialakul a szellemi emberek elitsoportja, amely kapcsolatban áll az állammal, a nagy szervezettel s nem függetleníti magát attól. A matematikai tudomány rendszerében nem jut hely a lemérhetetlen erők, az emberi különbségek és szenvedélyek méltatására, az ideológusokat megvetik, amikor 1789 szellemi forradalmának szinte komor hangulatában élnek és dolgoznak.

Az Ecole Polytechnique ifjúsága közben mégis kölcsönhatásba keveredik Saint Simon társadalmat figyelő, fantasztikus ábrándokban élő, XIX. századbeli híveivel. Saint Simon a társadalom átalakítására törekszik, e munkát a pozitív tudomány alapján kívánja végrehajtani s a szervezésre helyezi a fősúlyt. A szervezés elgondolásában még korlátlanul fantaszta, aki európai tudósakadémia révén akarja a világot megváltoztatni, A sok tekintetben polgári felfogású, családot, hazát tisztelő, kapitalista fegyelemre hajlamos, korlátozást hirdető Comte (1798—1857) mindenáron a rend gondolatában keresi az új tudomány szervező tevékenységének lényegét. E matematikus koponyában a külső rend és a társadalom formája iránt fehéren izzó érzelem világít. Az Ecole Polytechnique volt növendéke, Saint Simon tanítványa és munkatársa nem tud megszabadulni a hangulati elemektől. Magatartását eszményi szerelme is befolyásolja. Ez először a társadalom külső formái iránt érzett tiszteletében jelentkezik, majd később a misztikus és érzelmi elemek előtérbe kerülésében. Első korszakára jellemző 1822-ben írt, 1824-ben megjelenő „Pozitív politika“ című munkája, melyben a társadalom fejlődésének törvényszerűségét hangoztatja, valamint az 1830—42 között kiadott „Pozitív Filozófia kurzusa“ az 1852-ben megjelenő „Pozitív Katekizmus“ és 1854-ben kiadott „Pozitív filozófia“. Főként élete első korszakában rendkívül nagy hatást gyakorolt a szellemi emberekre, akikkel sikerült megkedvetetnie nagy elgondolását, a rend és a haladás elvének kibékítését. Véleménye sze-

rint a jelen hibái nem politikai, hanem erkölcsi természetűek, megoldásuk tehát elsősorban az ember átalakításától, a társadalmisítástól függ. Nem a politikai agitáció a lényeges, hanem a nagy erőket kell társadalmisítani s mindenekelőtt az embert társas lényvé nevelni. Gyakran a végletekbe hajtja az egyéniség elnyomását, az egyén feláldozását a társadalomnak. A szabad, független egyéniségek rétegét, a középoszályt is fel akarja áldozni a társadalmi tevékenységből fejlődő kapitalista, burzsoá és proletár rétegeknek.

Comte-ra jellemző a rend gondolatának és a tudomány jelentőségének hangsúlyozása, a politika helyett a szociális szempontok előtérbe helyezése s ez a felfogás elterjedve megalapozza a lelkekben a diktatúra lehetőségét, mindamellett a szociálpolitikában, belső berendezésben s a társadalmisítás terén Comte elveire emlékeztető, azoktól részben eltérő mozzanatok is érvényesülnek, melyeknek során a tőkét akarják társadalmisítani, illetve más vonatkozásban Európának új rendet, hierarchikus megoldást adni. A III. Napoleon korabeli iparosodás „realizálása“ bizonyos fokig megmagyarázható a kapitalizmus társadalmisítására irányuló szociális ábrándokból is.

A XIX. század elején még irányt mutató francia szocialista iskola már jóval Marx előtt gyűlölettel tekint a gazdag tőkésre, e gyűlölet azonban nem vonatkozik magára az iparosodás folyamatára, mely iránt Saint Simon, a nagymester is rokonszenvet érez. Elítéli a kapitalizmus azon formáját, melynek egyik oldalán a munkások, mérnökök társadalmi foglalat helyet, az ipari termelést illetően tele ragyogó munkakedvvel és ötlettel, a másik oldalán pedig az ipari eszközök birtokosai, a tőkésék tartják kezükben az ipari termelés lehetőségét. A saint-simonisták hűtlenné lettek volna a szellemi emberekkel fennálló kapcsolataikhoz, hűtlenné a polytechnikum kiválóságai-val való együttműködéshez, ha nem akartak volna változtatni a helyzeten. A megoldást abban látták, ha a „hitel“ segít végrehajtani a változást, a hitel, melynek problémáit a „Le Crédit“ című folyóiratban kutatták, melyben a buzgó Saint Simon-tanítvány, Infantin, szorgalmasan fejtegeti a hitel összefüggéseit. Gyakorlatiasabb megoldásokkal szolgál a nagy szociális elmélkedő Proudhon, ki a kor gazdasági viszonyai alapján arra a következtetésre jut, hogy a legsürgősebb feladat a kisiparosok hitellel való ellátása. Népbankokat kell alapítani, kölcsönt nyújtani az iparosságnak, amely réteg abban az időben & francia iparnak még döntő tényezője. A munka nem fog szünetelni, teszi hozzá és ez megoldja majd a munkáskérdést. Proudhon tehát nem látja a munkást a gyáros ellenségének, hiszen a munkás együtt-

működhet a termelő eszközök birtokosával, csupán a pénztőke gyűlöletes szemében, a pénztőke, mely a „rente“ intézményével nehezíti meg a termelést. Proudhon a hitelt a társadalom befolyása alá akarja helyezni, hogy a pénz és kamat uralmát így törhesse meg. Az értéket a munka teremti, ennek számára tehát a munkaeszközöket biztosító hitelben kell közvetlen lehetőséget nyújtani. E társadalmisított hitellel biztosított gazdasági rendben annyira bízunk, hogy az állami organizációt feleslegesnek tartja, hiszen ha az emberek kizsarolása a társadalmisított hitel révén lehetetlenné válik, szükségtelen lesz, szerinte, az állam. 111. Napoleon idején az eszmény a társadalom organizálása, de nem e társadalmi elv végleges alkalmazása, az anarchizmus hitel-elgondolása szerint. III. Napoleon a hitellehetőségek megteremtésével az állammal kapcsolatban lévő tőkén keresztül akarta szolgálni az industrializmust, éppúgy mint ahogy a tőkéből elvárta, hogy adott esetben az állam segítségére siessen. A megoldás tehát az iparosodásnak nem proudhoni, népbankszervezettel, hanem világméretűet öltő, nagy vállalkozásokat finanszírozó banktevékenységgel a nemzetközi pénzvilág megmozdításával való támogatása. Az iparosodás nagyszerű társadalmi békét biztosító lehetőségeit fejtegetik az elnök előtt azok a közgazdászok, akik a forradalom előtt a Saint Simon-féle elveket ismerve, a nagy pénzvilág vezetői között forgolódtak. A szociális ábrándok bizonyos mértékű megvalósítását, az egyéni kapitalizmustól szabadulást kereső industrializmus alapvetését, az elmélet törvény vs/erő megállapításainak a gazdasági életre való alkalmazásával, azok a különös emberek végezték el, akik a restauráció vége felé érkeznek Párizsba, a portugál zsidó eredetű Pereire Emil és Izsák a Saint Simon-iskola tanainak követői és a mellett rendkívül ügyes üzletemberek. A tőke képviselői e két íróat már korábban érdeklődéssel fogadták, most III. Napoleon előtt fejtegetik, hogy mit jelent az iparosodás Franciaországnak, ha a tőkét tényleg a társadalom industrializálására lehet bírni, ha a tőkés, a vállalkozók és mérnökök építőtevékenységét a maguk hatalmas eszközével támogatják. Ennek útja ipart pártoló bank alapítása. 1852-ben nyerik el a monopóliumot, az ipari tevékenységet finanszírozó Crédit Mobilier megalapozására, mely 60 millió frank alaptőkével kezdi meg működését. A bank intéző bizottságában találjuk III. Napoleon barátait és az akkori kapitalizmus legkiválóbb francia képviselőit.

E bank természetesen nem az első iparpártoló pénzintézet. Már az 1824-ben alapított Belga társaság is hasonló célokat tűzött maga elé. éppúgy mint az 1848-ban alakult Schaffhauseni Bankszövetség

és a közvetlenül a Crédit Mobilier példája nyomán keletkezett Berlini Discompt Bank. Mindenesetre ez a legkorábbi nagyszabású kísérlet, mely hamar követőkre talál. 1853-ban alakul meg ugyancsak a saint-simoni elvek alapján a Darmst dter Bank, amelynek célja „azt a tőkét, mely egy vállalkozó részére pillanatnyilag diszpozíció alatt áll, hozzáférhetővé tenni egy olyan másik vállalkozó számára, kinek erre a tőkére pillanatnyilag szüksége van és e csere segítségével növelni az ipari tevek nyis get“. A bank részvényeit éppúgy t ljegyezt k, mint az 1853 májusában alakult Braunschweigi Bank t. A szigetországban már kifejlődött bankszervezet állt fenn és a vagyoni viszonyok lehetővé t tt k a szükséges hitelek kihelyezését, illetve megszerzését, a kereskedelmi bankok keretein belül. Már kifejlődött a csekk-rendszer és a deposit-rendszer, a vállalkozó osztály pedig már ebben a korban is nagyrészt kereskedelmi tevek nyis get folytatott, kereskedelmi v lt oinak discompt l s val tőkéhez tudott jutni. Ezek a vállalkozók többnyire jómódú rentetulajdonosok voltak, akik híres aranyszegélyű pap rjaikkal, konzoljaikkal bankszerű fedezetet találtak ipari v llalkoz saikhoz, a nélkül, hogy a bankok közvetlen kapcsolatba kerültek volna magával az ipari vállalkozással. A Crédit Mobilier eszméje azonban természetesen már 1853-ban otthonra talált Angliában is, ahol röviddel később, 1866-ban nagyszabású nemzetközi bank nyílt meg, melynek célja, „résztvenni olyan financiális és indusztriális vállalkozásokban, főleg külföldre irányuló kölcsönök nyújtásával, melyeket a kormányok garantálnak“.

A saint-simonizmus elgondolásaiból kisarjadt francia bankoi t  gy belföldön, mint az országon kívül, hozzájárult az iparosodás folyamatának meg l nk t s hez. A nemzetközi ipari bankalap t s hamarosan feltámadt versenye a bank nyereségét természetesen csökkentette s az alapítók elgondolása, hogy a Crédit Mobilier teljesen dominálja a nemzetközi gazdasági életet, nem v lt valóra. Párizs  s Marseille gazdasági életének kialakulásában, a francia közép- és keleteurópai kapitalizmus fejlődésében a francia tőke mégis nagy szerepet játszott. A tengerentúli gazdasági tevek nyis g fellendítésére f okok alakultak, amelyekkel a bank különben a kontinens egy részét is behálózta. Ugyancsak döntő szerepe jutott a gázművek, a bányászat és a vas tv llalkoz sok kontinentális kiépítésében. Nemzetközi k lcs n zleteibe lassanként bekapcsolódnak a Baring testvérek, akiknek közreműködésével vett részt az 1864-es nagy orosz vasútépítési akcióban. A hasonló célú angol bank nemsokára versenyt támaszt e vállalkozásnak és a dunai hercegségek, valamint a leMBERG—cSEMovITZI vasút építkező-

sére már az angolok folyósítanak kölcsönt. Az itáliai félszigeten megalapítják az Angol—Itáliai Bankot. Tengerentúli vonatkozásban ezek az intézmények gyakran együttműködtek, mint például a mexikói államadósságok konvertálásánál.

E korban a banktőke főtevékenysége főleg a belső nemzeti gazdasági vállalkozások fellendítésére irányult. Kiepül az európai vasútrendszer, melynek kilométerhossza tíz év alatt majdnem megkétszereződik. A kapitalizmus az iparosodás élénk ütemű előrehaladásával lendületesen fejlődik.

A bankélet kifejlődése és a francia Crédit Mobilier tevékenysége nyomán meginduló tőkeexport kiegyenlítette a kontinensen azt a hátrányos folyamatot, amelyet a szabad angol tőke gyarmatokra irányuló vándorlása, a gyarmati vasútépítkezések és bankalapítások jelentettek az ötvenes-hatvanas évek folyamán. Az angol tőke ezután, ha nem akarta a teret teljesen átengedni a franciáknak, most már bizonyos kontinentális tevékenységre kényszerült.

Az álom és valóság nagy küzdelme során tehát a francia szociális elméletek egy része megvalósul. Saint Simon nem ellensége az iparosodás folyamatának, csupán meg akarja szabadítani azt önző tendenciáitól. E korszak csakugyan megvalósította az eszmék egy bizonyos hányadát és a határozott szociálpolitikát követő diktátor, valamint a kezdetben elméleti álláspontból kiinduló bankalapítók működése nyomán kialakult, az ipart finanszírozó, nagyszabású francia hitelközvetítés bankszerű tevékenysége, mely a széles körökbe eljutó részvények rendszerével, az iparosodást „társadalmisította“, s a francia társadalmat egységesebbé tette, a kis tőkést összekapcsolta a nagy vállalkozások sorsával, a kapitalizmus és a polgár közötti ellentétet csökkentette.

Az iparosodás folyamatának belső hatása széles néprétegek létfeltételeit határozta meg, növelte a bérmunkásságot és előmozdítja a városok fejlődését. A folyamat polgárisító attitűdje pedig nagy szerepet játszik az európai és európántúli formák kialakításánál is, hisz a polgárság lesz az a réteg, amely a nemzeti államok kialakítására irányuló törekvések mögött áll, az általa óhajtott intézmények és berendezések jutnak kifejezésre a formákban, az államok alkotmányainak kiépítésében, a kontinensen. A parlamentarizmus és a pártélet, a demokrácia és a liberalizmus ennek az ipari tevékenységből biztos jólétbe jutott polgárságnak politikai formája, mint ahogy a centralizálás, kapitalista szempontú városfejlesztés, azután főleg a meggazdagodott burzsoázia kapitalizmusának következménye.

KRÍM, A DEMOKRATIKUS EURÓPAI AKCIÓ

A történelmi fejlődés kérlelhetetlen folyamata logikus következetességgel hömpölyög tovább a maga útján a nyugtalan idők, a forradalmak kirobbanó eseményeit követő években. Ebben az időben, az egész kontinensen nagyjában azonos berendezésű, parlamentáris, alkotmányos elven nyugvó, modern államok alakulnak ki. A polgárság az iparosodás folyamata során hatalomra emelkedik és érvényesíteni kívánja a maga alkotmányos felfogását. Ebben a korszakban, a gyakorlati megvalósítás, a kompromisszumos megoldások korában, a polgári szellem érvényesül. A vezető egyéniségek kénytelenek e szellemi emberek által támogatott, anyagi erőforrásokkal rendelkező réteg által óhajtott, korszerű megoldás felé haladni. A különböző rétegek forrongó és változó társadalmi elgondolásaiból, a reformtörekvésekből egyedül a polgárság elgondolásai valósulnak meg. A polgári nemzetállam és a demokrácia formájában szervezik át a társadalmat, avagy legalább is átültetni kényszerülnek a formákat. Tehát a kor nagy egyéniségei, akik egyszersmind nagy diplomaták, arra a felismerésre jutnak, hogy az előző korszak álmaiból bizonyos elemek feláldozásával kell használható formát, kompromisszumot kialakítani. Az elképzelésekben ott rejtőzik az eljövendő kor formáinak magva s az elképzelések megvalósítására irányuló kísérletekből, az ellentétes erők küzdelméből keletkeznek azok a diplomáciai játszmák, melyeknek eredménye egy egy nemzetállam kialakulása.

Ilyen demokratikus irányú tevékenységre viszont III. Napóleont a siker hajszolása kényszeríti, hiszen az ő uralmának hagyományos varázsa hiányzik, hatalma egyedül a népfenség elvében talál támaszra. A diplomáciában tehát mindig a siker lehetősége felé fordul. A liberalizmus és konzervativizmus két jelentékeny irányzata között egyensúlyozva, egyik végletből a másikba csap át. Ha belföldön konzervatív politikát folytat, kifelé demokratikus gesztusokban tetszeleg, többnyire arra ügyelve, hogy tevékenységét úgy tüntesse fel, mintha a konzervatív érdekeket is ki akarná elégíteni. Ez a szempont jut kifejezésre a krími háború megindításánál vállalt szerepében is. Előbb mint a katolikus zarándoklat helyének, a Szent Sírnak védője kerül összeütközésbe a cárral, népszerűséget keresve a francia katolikusoknál. Majd a demokratikus közvélemény tapsaira számítva, csat-

lakozik az oroszellenes, tehát demokratikus szólásokat hangoztató angol diplomáciai akcióhoz. Angliának e fellépése természetesen reális érdekeket leplez. Amikor Oroszország a Törökbirodalom felborulására törekszik, a szigetország sajátos érdekei következtében éppen a Törökbirodalom integritásának védelmezője. A cár hasztalan célozgat az angol követ előtt arra, hogy a beteg ember testét amputálják, közös sebészi munkával. Anglia kitart az érdekei által megkövetelt diplomáciai irány mellett, persze az érdekei által meghatározott tevékenységet „demokratikus akciónak” tünteti fel.

111. Napoleon indítékai között egyik legjelentősebb, hogy Franciaország az 1815-i béke revíziójának legmakacsabb és hatalmasabb ellenfelét látja az északi kolosszus köré tömörülő konzervatív államszoportban. A francia közvélemény állandóan követeli az igazságtalan békék revízióját, Napoleon tehát megkísérli, hogy ezen a téren is összeegyeztesse az eszmét a valósággal. Szeme előtt lebeg a tanulság, milyen végzetessé vált a polgárkirályság sorsára az, hogy a revizionista polgári nacionalizmussal szemben a királyság úgy szerepelt, mint aki hűtlenül elhagyta a revízió frontját. A negyvennyolcas mozgalmak idején a lengyel és más elnyomott nemzetek küzdelmét kísérő lelkesedés, a forradalmi felvonulások, meggyőzhették arról, milyen illúziókat táplál Párizs. Fiatalkori kapcsolatai, forradalmi összeköttetései megtanították arra, milyen veszélyes törekvések, világboldogító eszmék fűtik a forradalmárokat, a nemzetek felszabadítása, a világszabadságra irányuk} francia küldetés tekintetében. A helyes közép-utat abban suite felfedezni, ha sikereket tud elérni az 1815-os szerződések védelmét jelképező konzervatív hatalmakkal szemben.

A krími háború felidezésében tehát Anglia féltékenysége találkozik a revizionisták ellenszenvével. Törökország látszat-reformokat léptet életbe és azzal is felkelti az európai közvélemény rokonszenvét, hogy nem szolgáltatja ki (persze angol utasításra) a magyar emigránsokat a bécsi udvarnak.

Meesnikov orosz követ 1852-ben Konstantinápolyban arról értesíti a nagyvezért, hogy a cár a balkáni keresztény népek érdekében érvényesíteni akarja a Kucsuk-Kajnardzsi szerződésben nyert jogokat. E fellépés angol—orosz összeütközéssel fenyegetett, hiszen Anglia nem tűrhette az erős orosz beavatkozást, a török hatalom meggyengítését. Először európai módon keresik a megoldást, amikor a nagy-követeket 1853 nyarán Bécsbe hívják össze. A porta azonban kereken elutasítja Meesnikov javaslatát, az orosz csapatok bevonulnak a dunai fejedelemségekbe. Ausztriát Oroszország balkáni csapatmozdulatai fé-

lelemmel töltik el, melyet a cár ígéretei sem oszlatnak el. Az európai nagykövetek a III. Napoleon által szerkesztett török jegyzék tartalmában állapodnak meg, melynek lényege, hogy a szultán mindig készséggel tesz eleget a cár kérésének, hogy keresztény alattvalóival emberségesen bánják. A cár e választ hajlandó lett volna elfogadni, a porta azonban jegyzékében kifejezésre akarta juttatni, hogy a szóban forgó jogokat önként adja meg. Az európai hangulat először a törököt ítéli el, a támadó orosz lépés után azonban, amikor nyilvánvaló lesz, hogy az oroszok milyen erőszakos módon értelmezték a bécsi határozatokat, a közvélemény hirtelen az oroszok ellen fordul. Az angol-francia tárgyalásnak a töröknek szóló orosz hadüzenet vet véget és az új helyzetben III. Napoleon az angolokhoz csatlakozik. 1854 március 12-én írják alá az Anglia, Franciaország és Törökország közötti szerződést.

Nem érdektelen, hogy a Balkán-kérdésben a különben statikus beállítású Oroszország képviseli a maga módján a dinamikus elvet. A cár ugyanis úgy véli, hogy 1815 békeműve nem vonatkozott a törökökre s ő Európában lehet konzervatív, ugyanakkor demokrata a Balkánon. Oroszország nem kívánja fenntartani a török birodalom épségét, ebben a kérdésben összeütközésbe került Angliával, sőt e felfogás megbontotta a keleti konzervatív blokk egységét. A cár különböző engedményeket ajánlott fel I. Ferenc Józsefnek, ha Törökország felosztásába beleegyezik. Azt javasolta, hogy a dunai fejedelemségek orosz megszállása esetén a monarchia cselekedjék hasonlóan Szerbiában és Hercegovinában. 1853 július 2-án a cár azt a tervet vetette fel, hogy a két hatalom osztozzék a Balkán protektorátusán és egvütt döntsön Konstantinápoly sorsa lelett. E terveknek Ferenc József tőként azért mondott ellent, mert tartott a nyugati hatalmak megtorlásától, akik a magyar és olasz emigráció felhasználásával végzetes bonyodalmakat kelthettek volna az oroszsal tartó monarchiában. Ferenc József szerint Anglia, de főként Franciaország, arra kényszerülne, hogy „azonosítsa magát a forradalom pártjával“. A felszabadított Balkán ezenkívül melegágya lenne a monarchia ellen irányuló délszláv törekvéseknek. Ferenc József a háború kitörésekor nagyon csalódott a konzervatív elvek érdekazonosságában s 1854 január 7-én kénytelen volt közölni a cárral, hogy a török birodalom sértetlensége a monarchia érdeke. A konzervatív hatalmak egysége a krimi háború kitörésekor megbomlik, aminek következménye a következő évtizedek nemzetközi eseményei során jelentkezik.

A háború, a másik oldalról tekintve, a török birodalom fenntartása s az angol érdekek biztosítása mellett, nagyszabású elvi küzdelem

akart lenni a nyugati demokratikus államok akciója, az autokrata cárizmus ellen. A nyugati hatalmak az európai demokrácia keresztshadjáratát szerették volna felidézni. A Keleti-tengeren lejátszódó angol-francia flottatüntetés az északi államok csatlakozását célozta s ezek az államok hajlandók is lettek volna beavatkozni, ha biztosítva látják messzemenő igényeik kielégítését s az akció valóban európai jellegét. A mozgalom ilyen arányú kibontakozása Poroszország és Ausztria magatartásától függött. Ausztria jelentékeny haderőket vont össze az orosz ellen, az oroszok azonban csak abban különböztek a monarchiától, hogy másként értelmezték a konzervatív elvet, míg ezzel szemben Anglia és Franciaország nyíltan a liberális demokrácia eszmei alapjára helyezkedett, ily módon az európai forradalom frontjával való találkozást érintve. Ferenc Józsefnek tehát lehetetlen volt a nyugati hatalmakhoz csatlakoznia s miután 1854 szeptemberében az oroszok — vérig sértve érezve magukat annak a monarchiának hálátlanságától, kit 1849-ben megsegítettek — a dunai fejedelemségeket kiűrtették, a monarchia megőrizte semlegességét. Poroszország féltékenyen figyelte III. Napoleon növekvő hatalmát, nem csatlakozott az akcióhoz s így az északi államok beavatkozása sem valósult meg.

Az európai keresztsháborúból tehát angol-francia demokrata akció lett. A szövetséges sereg Bulgáriában, Várna körül helyezkedett el, míg az elég nagyszámú, mégis defenzív célokra szolgáló török sereg Szurnlánál várt. Mintegy negyvenezer francia és harmincezer angol alkotta a szövetségesek balkáni erejét, mellyel az osztrák támogatás elmaradása következtében nem lehetett nagyobb szabású támadást kezdeni. A Bund nemcsak semleges maradt, hanem a területén való átvonulást sem engedélyezte a franciáknak, így tehát más katonai megoldást kellett keresni.

Az európai sztratégia ekkor, a napóleoni tradíciók hatása alatt, a támadásra volt beállítva. Nagy problémát jelentett, hogy ilyen körülmények között miképpen hajtsák végre a támadást. Minden érv Szebasztopol, a Konstantinápolyi fenyegető sztratégiai gócpont ostroma mellett szólt. Megindul a nagyszabású vállalkozás, eredetileg a támadás szellemében és gyors döntés reményében. Szeptember 5-én és 7-én folyik le a világtörténelem addig ismert legnagyobb tengeri csapatszállítása, félszázezer francia és angol, továbbá hétezer főnyi török haderő kihajózása a Krim-félszigeten, az angol-francia flotta biztos védelme alatt, viszont megnehezítve az időjárástól való félelem okozta sietséggel. Az ötvenhétezer ember szeptember 18-án állást foglal, megkezdődnek a hadműveletek az orosz kolosszussal szemben, amely ki-

terjedt halálai biztosítására hatszázezer embert, az országban pedig háromszázezer embert állított fegyverbe. E háború a napóleoni háborúk után a század legnagyobb jelentőségű hadjárata. Az orosz Mencsikowal és Gorcsakovval szemben az angolokat az arisztokrata származású lord Raglan vezeti, a megtestesült nyugalom, egyszersmind azonban végzetes ragaszkodás Wellington hagyományos sztratégiájához, gyenge vezér, makacs epigon. A franciák élén St. Arnaud marsall áll, jeles sztratégia, kalandos, hányatott múlt után kibontakozó katonai egyéniség, nyugtalan francia kisémbert. A francia vezér azonban a kezdeti sikerek után meghal s a gyors győzelem egyetlen lehetősége, Szebasztopol megrohanása, lehetetlenné válik. Totleben, a kor egyik legkiválóbb katonája, lázas sietséggel erősíti meg a várat s bár a nyílt ütközetekben a szövetségesek győznek, Totleben lángesze és bátorsága arra kényszeríti a támadókat, hogy az egész telet ott töltsék. Támadó és védő kénytelen magát elsáncolni, feltűnik a történelem első állás-harca, a tényleges taktika, melyet végül mindig a harcosok valósítanak meg, szembefordul a régi vágású katonai vezetők által megállapított sztratégiával. A katonai vezetés még korántsem tud ekkora feladatokkal megbirkózni. Főleg az egészségügyi szolgálat minden kritikán aluli és ezt csak részben sikerül az angol Miss Florence Nightingale által megszervezett önkéntes betegápolásnak enyhítenie. A súlyos veszteségeket részben a török segédcapatok, részben a Viktor Emánuel által küldött tizenötezer főnyi szárd sereg pótolja. Közben március 2-án meghal Miklós cár, az ostrom mégis tovább folyik. Niel francia tüzérezredes, Totleben méltó ellenfele, irányítja az ostrommunkálatokat. Canrobert francia vezért Pélissier marsall váltja fel, aki tavasszal teljes erővel folytatja az ostromot. A Malakov külső védőművét sikerül a franciáknak elfoglalniok s minden ellentámadással szemben megtartaniok. Az aláaknázott erődben mondja Mac Mahon tábornok: „Itt vagyok, itt maradok.“ Szeptember 8-án folyik le a döntő ütközet, Gorcsakov kivonul a várból, légberöpítetteti a bástyákat és elégeti a flottát, a szövetségesek a romhalmaz birtokába kerülnek. Angliában a sikertelen hadműveletek a tél folyamán rendkívüli felháborodást keltenek s Aberdeen lordot Palmerston váltja fel. Miklós cár utóda, II. Sándor hajlik a békére, Napóleonnak gazdasági okokból be kell fejeznie a hadműveleteket, Ausztria közvetít. 1855 decemberében a monarchia nagykövete fenyegetőleg lép fel a cárnál. Feltételei, a Fekete-tenger semlegessége s a Duna torkolatának orosz befolyás alól való mentesítése. E követeléseket Poroszország is támogatja. Ügy látszik, a küzdelemből a semleges Monarchia kerül ki megnőtt tekintéllyel, ha

német folyammá teszi a Dunát, megerősödnek német kapcsolatai is. A békekongresszust azonban nem Bécsben tartják, hanem Párizsban s Ausztria mindent megtesz, hogy azon a poroszok is résztvegyenek. Ferenc József el is éri ezt, a poroszok azonban rendkívül népszerűtlenek a kongresszuson. Annál népszerűbb Ausztria ellenfele, a kis Szardínia, amely az ostromban való bátor részvételével jogot biztosított magának arra, hogy beleszóljon a tanácskozásokba. A békeszerződésben európai szempontok érvényesülnek. A nagy európai közösség kibővül s annak tagja immár a török birodalom is. Integritását a hatalmak közösen biztosítják. A Fekete-tenger semleges lett, megnyílik az összes államok kereskedelmi hajói számára. Hadihajók azonban nem jelenhetnek meg területén. Ez utóbbi kedvezőtlen rendelkezést az oroszok később, a porosz-francia háború idején felmondják s Bismarck egész ügyességének latbavetésére van szükség, hogy ebből háború ne keletkezzék. A Duna-hajózás teljesen szabad, Oroszország elveszíti Besszarábia egy részét, melyet Moldva és Oláhország, a szultán fennhatósága alatt álló két fejedelemség nyer el. A porta viszont kénytelen elismerni e két fejedelemség független nemzeti önkormányzatát. A bukaresti 1812. évi béke rendelkezéseit felújítva, biztosítják a szerb fejedelemségben is a nemzeti közigazgatás önállóságát, a vallásgyakorlat és törvénykezés szabadságát.

Nyugat-Európát tekintve a krími háború nem jelenti az európai tudat gyengülését, hiszen ez közös angol-francia akció volt. Keleten azonban, orosz részen Európa-ellenes áramlatok kerekednek felül. Ha a krími háború a nyugati demokrácia szemében az európai gondolat kereszteshadjárata, ugyanez keleten a szlavofil irányzatnak nyit újabb erőforrást. A szlavofilizmus bizonyos értelemben kozmopolitának mondható eszmevilága megérlelődik és kapcsolatba kerül a reális hatalmi törekvésekkel. Nemcsak ködös elképzelések sarjadnak, hanem a balkáni nemzeti államok kialakulásával egyidejűleg az a törekvés is megjelenik, amely ezeket az új államokat az orosz nagyhatalmi érdek szolgálatába kívánja állítani, a hűtlen Ausztria ellen. A krími háború tehát megbontotta a konzervatív hatalmak együttműködését, elkeseredést ébresztett Ausztria ellen az oroszokban s megkönnyítette az olaszok később a porosz diplomácia helyzetét, amely az ily módon meggyengített Ausztriával állt szemben a nemzeti egységmozgalmakban, sőt propagálóra, európai eszmei szövetségesre talált a III. Napoleon által hirdetett nemzeti elvben, a népek önrendelkezési jogának elméletében.

NEGYEDIK FEJEZET

A NEMZETEK ÖNRENDELKEZÉSI JOGA

A krími háborút befejező párizsi kongresszus III. Napóleont diplomáciai tekintélye tetőpontján mutatja. Hatalma nemcsak a kongresszus folyamán, hanem még azután is növekszik. A krími háború kezdetben még csak a demokrácia bajnokának tünteti fel a diktátort, hamarosan azonban a kis nemzetek felszabadítója lesz az európai közvélemény szemében. Az európai szellemi mozgalmak ügyes felhasználásával hatalmas segítőerőt nyer a párizsi kongresszuson már elismert nemzetiségi elv azon fogalmazásában, melyet a szaktudomány a „népek önrendelkezési joga” címén könyvel el. E világtörténeti jelentőségű elv hangoztatásával III. Napoleon régebbi francia hagyományokhoz tér vissza és ugyanekkor az eljövendő évtizedek elvét kelti életre. A realizmus korában, a nemzeti elvnek misztikus német felfogása helyett az egyéniség jogait tisztelő francia fogalmazást juttatja érvényre, a romantikus elgondolás helyett azt, melyet magáévá tehet a racionalista polgár, ki egyéniségét homályos faji elméletek kedvéért nem hajlandó feláldozni s amely elmélet a kis nemzetek számára nemcsak nemzeti érzelmeik igazolását jelenti, hanem lehetővé teszi életformakeresésük kielégítését, a nemzetállamok megteremtését. III. Napoleon propagandája révén ez a nemzetállam-koncepció történelemformáló erővé lesz. E felfogásban kezdettől fogva a politikai vonás, a francia államérdek és missziótudat érvényesül, egyszersmind azonban az egyéniség szabadságának elve is, tehát az egyén szabad államválasztásának méltánylása.

Németországban a romantika idején, mint láttuk, a szellemi emberek a nemzeti elvben az egyént a közösséghez kapcsoló mozzanatot ragadják meg s a nyelvi és faji közösségben született egyént ilyen objektív jegyek alapján fűzik nemzetéhez. E felfogás hatása alatt az északi államokban bizonyos népi jellegű nacionalizmus válik tudatossá. Ez az elmélet a monarchia keretein belül is hat, a szláv nemzeti ébredés korábbi stádiumában. Francia területen a forradalom éveiben alakult ki a modern nemzet-fogalom, mely nem az objektív jegyek jelentőségére helyezi a fősúlyt, hanem az egyénre bízta, hogy az megválaszolja a maga hazáját. A választás szabadságának biztosítása abban is leli magyarázatát, hogy az új francia birodalom minél több egyén számára kívánta lehetővé tenni a csatlakozást. E francia nemzetelképzelés lényeg-

ges eleme a népszavazás formájában, vagy más módon kifejezett akaratmegnyilvánulás. A francia nemzetkonceptió tehát elsősorban abban különbözik a némettől, hogy individualista jellegű. Kialakítása főleg a francia forradalom idejére esik s amikor III. Napoleon e gondolatot tudatosan kifejezte, illetve kidolgoztatta, az első császárság hagyományaira hivatkozott. Már pedig I. Napoleon akkor a népek önrendelkezési jogának fogalmazásánál a XVIII. század francia intellektualizmusát elevenítette fel, amely annakidején az emberi jogok deklarálásában jutott kifejezésre, azokban a tételekben, amelyek a nemzetet tartották a szuverenitás hordozójának és úgy vélték, hogy ennek a szuverenitásnak kifejezője a „volonté générale“ a közakarat révén hozott törvény. A nemzetiségek, sőt az államok hovatartozásának eldöntése nem a területi elv, illetve a történeti hagyomány alapján, hanem a közakarat által történhetik, mondták a teoretikusok. Minthogy a XVIII. század francia műveltsége az egész kontinensen uralkodó volt, minthogy a francia forradalom a legszélesebb rétegeknek ígért felszabadulást a gyűlölt zsarnokság alól, a francia forradalmárok számára ennek az elvnek hangsúlyozása eleinte alkalmas volt annak elérésére, hogy minél szélesebb rétegek csatlakozzanak területileg is a birodalomhoz. A régi diplomáciai szerződésekkel ellentétben dinamikus jellegű volt ez az elv, mert indokolta és megkönnyítette úgy a háborút, mint a forradalmi tevékenységet. 1792 Franciaországa tehát a XVIII. század intellektuális forradalmának a nemzeti érzést a nemzeti szuverenitással összekapcsoló elméleteire hivatkozik, amikor április 20-án kijelenti, hogy nem nemzetek, hanem királyok ellen harcol. November 19-én azt hirdeti a forradalom, hogy a királyok ellen küzd és hajlandó segítséget nyújtani minden népnek a maga szabadságharcában. A francia elmélet szerint tehát egy nemzet sem jogosult arra, hogy a másikat annak akarata ellenére meghódítsa, a francia gyakorlat azonban a népszavazás elvét a hamis népszavazások végrehajtásával hatalmi célra használta. Később azután Camot és mások teljesen szakítottak az elvvel is. Carnot 1794-ben arra utasítja a forradalom vezetőit, hogy ne a népek önrendelkezési jogának ideológiájából, hanem a stratégiai adottságokból induljanak ki hadjárataikban és hódításaikban.

Az események ugyanis csak kezdetben kedveztek a francia érdekeknek, amely a XVIII. század irodalmi hatására, a francia kultúra erejére és a népjogok hirdetésének varázsára számíthatott. A népszavazások eleinte sikert hoztak, idővel azonban a néphangulat a franciák ellen fordult. Belgium anektálása után a népszavazások tulajdonképpen csupán ürügyet jelentenek a hódításra s bennük immár nem

az elnyomott nemzetek csatlakozási vágya jut kifejezésre. Ilyen komédiának látszik az 1798-i rajnavidéki és a genfi szavazás. Kialakul a foglalások tervszerű technikája, a Köztársaság zavart kelt a svájci, az olasz városokban, sőt magában Rómában is, hogy ürügye legyen a bevonulásra. A század vége felé már ürügyre sincs szükség, nyíltan lépnek fel, a népek akarataival szemben akarják megvalósítani a hatalmas birodalmat. Bonaparte eleinte a természetes határok elméletéből indul ki, majd 1802 után visszatér a Bourbon hagyományhoz, amikor egybefoglalja a hódításra vonatkozó összes érveket és jogcímekeket. A természetes határok elméletéhez csatlakozik a látszatra úgy, ahogy fenntartott enciklopédista elv a nemzetek szabad rendelkezési jogáról, majd a Bourbon-módszer, amely rokoni kapcsolatok révén bátyázza körül a dinasztikus hatalmat s megvalósítja a császári gondolatot. A hódító francia politika teljes összeomlásában szerepet játszik az, hogy a népek önrendelkezési jogára hivatkozó nemzeti elv összeütközésbe kerül a Bourbon hagyománnyal, vagyis a francia birodalomba erőszakolt nemzetek a hódítók ellen alkalmazhatják annak korábban sűrűn hangoztatott elveit. . .

Hogy jutott el ez az elmélet a forradalmi időktől a III. Napoleon által kifejtett szabatos meghatározásig? Az empire bukását követő évtizedekben két irány küzd a francia nemzeti elv kialakításáért. Az első az aktív közbelépés, a fegyveres felszabadítás iránya, a másik szellemi síkon, szellemi eszközökkel kíván hatni és rábírní a népeket arra, hogy a maguk érdekében a közös civilizációért küzdjenek. Az előbbi irányzat szellemi gyökereit a forradalom létfenntartási ösztöne ültette el. A francia forradalmi politikusok ébren akarták tartani az ú. n. jakobinus nacionalizmus lángját a nagyrészt kiképzetlen forradalmi csapatokban. A vezérek, főleg Napoleon, a világ^oclító lehetőség délibábját festik a katonák elé. E gondolatvilág a dicsőséges háborúkban résztvevő tisztek és altisztek lelkében tovább él az ellenforradalom után is és lassanként irodalmi formát nyerve, közhangulattá válik. Az elnyomott népek felszabadítása, a francia dicsőség összefonódik itt a gyűlölt 1815-i békeszerződés megsemmisítésére irányuló törekvéssel. Ez az irány nyilatkozik meg a sajtóban, a politikusok egy részénél és a gyakran kellemetlen utcai tüntetésekben. E mozgalom az európai konzervatív diplomácia szemében félelmes erőnek tűnik a következő évtizedekben. A másik irány a béke jegyében, a francia polgári gondolat, az egyéniség és nemzet, valamint a nemzetek és az európai közösség összhangja, a civilizációs Európa-gondolat jelszava alatt nemesebb eszközökkel harcol, egy spirituális francia hegemonia érdekében, a nemzeti

szenvedély beteges felfokozását elítélve, helyébe a civilizáció Európa képét iktatja. A nemzetek felszabadítása itt is szerepel, elsősorban azonban a nemzetek spontán tevékenységére, a vezetők diplomáciai képességeire épít. A francia hivatás Európa egységére ügyelve figyelmesen szemlélni az elnyomott népek életét, nemzeti megnyilatkozásaik szépségét és biztosítani, hogy a nemzetek akaratukat korlátozás nélkül kifejezhessék.

III. Napoleon nem tehetette magáévá a jakobinus nacionalizmus szélsőséges elgondolásait és erőszakos módszereit, ha nem akarta uralmát a világháború veszélyének kitenni. Egyénisége nem a délceg katonáé, hanem a városi polgáré. Szerepe nem a katonai díszszemle, a hadmozdulat irányítása, hanem a diplomáciai tárgyalás a zöld asztal mellett. Azonban magáévá kellett tennie a nemzeti elv másik fogalmazását és sejtetnie kellett, hogy ennek tételei rendezik át Európát. Rendszerének lényeges új eleme, az önrendelkezés jogának érvényesítésével, a nemzetek felszabadításával összekapcsolni a francia polgári gondolat elgondolását az európai rendről. Ez az elképzelés a civilizáció gondolatán nyugszik s a béke, a jogrend és az együttműködés érdekében bizonyos belső korlátozást, jözságot követel. Ehhez azután III. Napoleon a maga részéről azt a következtetést fűzte, hogy az önrendelkezés jogának érvényesítése révén felszabaduló nemzetek, vagy terjeszkedő államok hálaérzetből alá fogják rendelni saját érdekeiket az Európa élén álló Franciaország küldetésének. E nemzetek vezető diplomatáitól azt várta, hogy hálából felszabadításukért, „rekompenciaként“ Franciaország számára kedvező népszavazási lehetőségek megteremtésével mintegy ajándékot fognak átnyújtani. Ezzel tehát nemcsak azt a dinamikus diplomáciai elvet vélte megragadni, mely az 1815-ös szerződést biztosító, konzervatív hatalmak egységét megbonthatja, hanem azt hitte, hogy bizonyos területszerzéssel közvetlenül is kielégítheti a maga jakobinus nacionalista közvéleményét. A szélsőséges, világforradalomra törekvő francia réteg és annak mítosza számára különben is öccsét, Jeromos herceget tartotta készenlétben, a forradalmárokkal barátkozó, szocialista tanokat hirdető „vörös herceget“.

A császári diktatúra bukásának mélyebb oka kétségkívül e nemzeti elv hangoztatásában gyökerezik. A nemzeti elv korlátlan alkalmazása francia részről akkor lett volna indokolt, ha a nemzetek magukévá tették volna az Európa-gondolat francia felfogását, amely feltételezte a francia szupremáciát és számolt a nemzetek önkorlátozásával. E szerint Olaszországnak korlátozni kellett volna nemzeti törek-

véseit, tekintettel III. Napóleonnak a francia katolicizmussal való kapcsolatára. Poroszországnak be kellett volna érnie az északnémetországi terjeszkedéssel, illetve vezető szerepét a német Bundban, német területek átengedésével kellett volna megfizetnie a franciáknak. Az új nemzetek tevékenységét azonban akár a faj, állam és határ azonosságát hirdető olasz elmélet fűtötte, akár az állami hatalomra törő Poroszország példája, sajátos belső erők iránya határozta meg; az európai gondolatot nem alkalmazták az önkorlátozás olyan mértékével, mint Napoleon azt várta volna. Arra pedig, hogy nemzeti létük kifejlesztése érdekében a franciák számára területi kárpótlást nyújtsanak, egy pillanatig sem gondoltak. Ilyen körülmények között az olasz egységnek a Napoleon által óhajtott méreteken túllépő törekvései komoly belső konfliktusokat s a diktatúra egységesítésével szemben ellentétet idéztek elő a francia társadalomban, ugyanakkor Bismarck Németországnak aktivitását a francia állam összeomlását, Sedant készítette elő.

ÖTÖDIK FEJEZET

AZ OLASZ EGYSÉG

Az olasz egységmozgalom HI. Napoleon szemében a dinamikus elv érvényesítését, a diplomáciai siker lehetőségét és esetleges területi nyereséget jelent. A világ, elsősorban az angol liberálisok szemében e mozgalom a szabad-kereskedelmi elv győzelmével, az alkotmányos rendszer megszilárdulásával s az osztrák és a pápai hatalom gyengülésével egyértelmű. Ausztria attitűdje: egy elhagyatott, belső ellenségek-től megtámadott ország védekezése. A mazzinista olasz hazafi számára ugyanez élethalálharcot, a pillanat nagyszerű lehetőségeinek megragadását, az önfeláldozás alkalmát jelenti. Az olasz nemzeti ideológia viszont a programot abban látja, hogy a nemzet és az állam határai egybeessenek, egész Olaszország olasz legyen. Cavour, a szárd miniszterelnök szemében az olasz mozgalom lényege, posztulátuma abból európai ügyet csinálni. Amikor résztvesz Szebasztopol ostromában és ennek következtében egyenrangú félként szerepel a párizsi kongresszuson, ügyes magatartásával eléri, hogy Olaszország egysége európai kérdés lesz. Az olasz egységmozgalomban diplomáciai attitűd kezd játszani a főszerepet. A francia diplomácia az olasz kérdéssel természetesen már régóta olaszbarát irányban számolt. Olaszország

teljes egységének kialakulása a negyvenes években nem állt a francia diplomácia érdekében, hiszen Ausztria teljes letörése a félelmes rajnai hatalom, Poroszország váratlan megerősödését jelentette volna. Az angol közvélemény tekintélyes része gyűlölettel eltelve a pápasággal szemben, fenntartás nélkül az olasz törekvések mellé állt. Palmerston rá akarta venni az olasz uralkodókat arra, hogy adjanak alattvalóiknak liberális alkotmányt. Követet küldött a pápai udvarba és biztosította IX. Pius pápát, hogy megvédi őt a liberális be rendezkedések következtében esetleg fenyegető beavatkozásokkal szemben. Az olasz kérdés jelentőségének tudatában küldte ki Itáliába Palmerston Minto-t. Egyesek kigúnyolták Minto-t, aki mint „az angol kormány kereskedelmi utazója, liberális árucikkben utazik.“ A követ megbízása azonban rendkívül fontos volt, békét kellett volna teremtenie Szicília és Nápoly között. Fáradozása nem járt sikerrel, mert az 1848-as események meghaladták céljainak időszerűségét.

A forradalmi idők zűrzavara közepette az olaszellenes orosz kormány nem avatkozhatott az ügyekbe, területileg igen távol esvén Itáliától. Hathatós beavatkozást csak a fegyveres expedíció jelentett volna, a hadsereg odaszállítása azonban leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Minthogy Franciaország csupán szép szavakkal támogatta az olasz törekvéseket, sőt a beavatkozás fejében Szavója és Nizza átengedését követelte, a szárd király annál kevésbé folyamodott francia segítséghez veresége után, mert tartott a francia köztársaság propagandájától, mely szélsőségesen világforradalmár és antidinasztikus volt.

Igazi támogatást csak Anglia jelentett, az a hatalom, amely nem akarta, hogy Ausztria és Szardínia között háborúra kerüljön a sor.

A háború kitörése után minden törekvése arra irányult, hogy Szardínia érdekeit megvédje. Ezt elősegítette az osztrák udvar ijedelve, amely 1848 május végén reménytelennek látta a helyzetet és angol közvetítéssel akarta menteni a menthetőt. Május végén a bécsi udvar Londonba küldi Hummelauer bárót, hogy Palmerston közvetítését kieszközölje.

Első javaslatát, mely szerint osztrák részről a Lombard-velencei királyságnak bizonyos önkormányzatot biztosítottak volna, egy főherceg alkirálysága alatt, saját minisztériummal, — Palmerston elutasította. Annál inkább egyetértett azonban a második javaslattal, mely Lombardia kiürítését tartalmazta és az osztrák szuverénitást, egy alkirály vezetése alatt, csupán Velencében tartotta volna meg. Ez a javaslat sem került megvalósításra, mert Piemont ellenállása megghiúsította a kedvező lehetőségét. A piemonti kormány kijelentette, hogy nem tárgyal addig Ausztriával, amíg egy osztrák katona olasz földön áll.

Az olasz nemzeti törekvések megvalósítására irányuló 1848—49-es kísérletek balsikerrel jártak, a katonai vereség, az egységes fellépés hiánya és végül a kedvező diplomáciai pillanat elmulasztása következtében. A fejlődés további sorsát az határozta meg, vajjon az olasz nemzeti törekvések továbbra is a Szardíniából kiinduló mozgalom mögé fognak állni, vagy sem. Ebben az esetben Mazzini s hívei felfogása szerint, ismét fejedelmek, diplomata, külföldi államférfiak tárgyaltak volna, egyik sikertelen diplomáciai sakkhúzást követte volna a másik. Mazzini már 1831-ben reménytelennek látta a megoldásnak ezt a módját. Szerinte a helyes út a forradalom, a közvetlen akció, az alulról induló, fejedelmektől független, nagy népi megmozdulás tevékenysége a végső siker felé. Mazzinival ellentétes irányt követett II. Viktor Emánuel uralma alatt Szardínia, készen állva arra, hogy a haladás bázisa legyen. Minisztere, Cavour, Európa uralkodóival karöltve akar eljárni Ausztria ellen.

Cavour, elgondolása szerint, a nagy nemzeti erőfeszítés előfeltételeként, már 1850-ben megkezdte a belső szociális reformot, amely lehetővé teszi a nemzeti erők igazi egységét. Helyzete sokkal nehezebb, mint Bismarcké, ki egy erős Poroszországra számíthatott, Cavoumak előbb egy erős államot kellett kiépítenie. Ez az átalakítás liberális szellemenben történik. Piernoni tehát teljesen ellentétes irányban halad, mint az 1849-i események után a reakciós irányhoz csatlakozó többi államok. Ertörli az egyházi törvénykezést. Szabályozza a holtkéz vagyonát. A belső ellenállás letörése érdekében a Ratazzi vezetése alatt álló mérsékelt baloldal együtt működik a mérsékelt jobboldallal. 1850 október 11-én Cavourt nevezik ki a gazdasági ügyek miniszterévé, majd 1852-ben miniszterelnökké. Sikerül a mérsékelt pártok koalíciójával legyőznie az ellenállást és gyors ütemben végrehajtani programját. Belpolitikájának lényege az ország gazdasági megerősítése, a szabadkereskedelmi elv alapján. Megszervezi a Turintól Genuáig vezető vasútvonalat, a mezőgazdasági hitel folyósításával megjavítja a földbirtokosok helyzetét. Egyes törvényjavaslatok a papság ellenállásába ütköztek, ő azonban keresztülvitte akaratát. 1855-ben szekularizációs intézkedéseivel szemben erőteljes jobboldali ellenállás mutatkozott, végül azonban mégis győzedelmeskedett.

Ez a tervszerű munkásság valóban komoly gazdasági fellendülést eredményezett, úgy, hogy Szardíniát és Piemontot általában az olasz nemzeti törekvések védőbástyájának tekintették. Az osztrákellenes hangulat fokozódott, amikor Cavour erélyesen állástfoglalt Ausztriával szemben, amely elkövette azt a hibát, hogy elkobozta a Lombar-

diából és Velencéből elmenekült polgárok birtokát. Cavour tiltakozott az olasz vagyonok elkobzása ellen, visszahívta Bécsből Szardínia követét és tiltakozását a nagyhatalmakhoz is eljuttatta, egyik igen korai kísérletként arra, hogy „kisebbségi“ ügyből európai diplomáciai eseményeket teremtsenek.

Ennek a rendkívüli képességű olasz államférfinak alapvető diplomáciai tétele már itt is világossá válik. Szakadatlan törekvése arra irányul, hogy országa sorsát valamilyen vonatkozásban kapcsolatba hozza az európai üggyel, de ne csupán az európai közvélemény rokonszenvét állítsa maga mögé, hanem olyan helyzetet alakítson, amelyben az ország sorsa az idegen hatalmak érdekével fűződik egybe. Az ötvenes években eleinte nem számíthatott annyira Franciaországra. Napoleon ugyan hajlamos volt arra, hogy olasz barátságával tüntessen, a diktatúrának mégis kíméletesen kellett bánnia a legerősebb belső tényezővel, a katolikus klérussal. Ezért nem támogathatta teljes súlylyal az antiklerikális piemonti politikát, olasz koncepciója pedig abban a gondolatban tetőződött be, hogy Olaszország államok szövetsége legyen, élén a pápával.

A diplomáciai tevékenység ragyogó művésze, Cavour, mint említettük, nem hagyta kihasználatlanul a krími háború lehetőségeit. Ausztria semlegessége a Törökország épsége érdekében síkraszálló szövetségesek körében súlyos csalódást jelentett. Cavour éleslátása arra törekedett, hogy országát a hatalmak közös akciójába kapcsolja. Ha sikerül Nagy-Britanniával és Franciaországgal együtt résztvenni az akcióban, ezzel növeli kis országának erkölcsi súlyát és közeledik kitűzött célja, az olasz felszabadítás, illetve a nemzeti egység gondolatának megvalósításához, együtthaladva a nemzetközi diplomáciai áramlattal. Ezért bocsátott 15.000 főnyi hadsereget a szövetségesek rendelkezésére, mellyel az oroszellenes háborúban résztvett. A Csemaja mellett 1855-ben vívott győzelem kiküszöbölte azt a csorbát, melyet a szárd csapatok a novarrai vereséggel szenvedtek és a fegyveres közreműködés lehetővé tette, hogy Cavour Ausztria tiltakozása ellenére résztvegyen az 1856-i párizsi konferencia tanácskozásain. Itt tovább szöhetette diplomáciai terveit és megerősítette országa helyzetét.

Cavour elképzelését immár csak két irányból fenyegette veszély. Az első Ausztria törekvése, mely arra irányult, hogy Lombardiában és Velencében az osztrák uralmat elfogadhatóvá tegye. A császár 1856 decemberében amnesztiát adott a politikai elítélteknek, visszaadta a menekültek elkobzott birtokát, majd meglátogatta Velencét és Milánót, A másik veszedelem a Mazzini-féle törekvések újrakedése volt. Ez

ellen Cavour már jobban tudott védekezni, amennyiben 1857 augusztusában megalapította a forradalomellenes nemzeti társaságot, az olasz egységnek Szardínián, illetve a Savoyai-házon át való megvalósításának társadalmi szervét. Mégis a Mazzini irány egyik demonstrációja, az Orsini merénylet következtében kialakult helyzetben jutott el a döntő pillanathoz az olasz felszabadulás.

1858 január 14-én, este, a párizsi opera előadására érkezik III. Napoleon, kíséretében Eugenia császárnéval. A császár kocsijára három bombát dobnak, közvetlenül az uralkodó közelében nyolc ember pusztul el és közel 150 megsebesül. Orsini, a merénylő régóta küzd az olasz egységért és vállalja az antik tragédiák végétének szerepét: tetteivel figyelmeztetni akarja III. Napóleont az olasz kérdés fontosságára.

Az újabb kutatás immár világot vetett arra, hogy mi lehetett annak oka, hogy a merénylő által kivégzése előtt a császárhoz intézett híres levelet maga a császár diktáltatta és készítette el, személyes közbelépéssel, a párizsi rendőrprefektus útján. Orsini e levélben Franciaország szemére veti, hogy Olaszország 1849-ben a franciák részvétlensége miatt szenvedett vereséget. A halálba induló férfi komolyságával kéri a franciák császárárt, hogy szabadítsa fel Olaszországot, honfitársai számára pedig az erők egyesítését és az önfeláldozást tanácsolja.

A sokáig érthetetlennek látszó körülményt a történelmi kutatás egy érdekes jelenséggel hozza újabban kapcsolatba. Franciaország és Anglia viszonya az ötvenes évek vége felé megromlott, a két ország közvéleménye szemben állott egymással s az angolok féltékeny aggodalommal szemlélték a francia flottaépítést, valamint a diktatúra nagyhatalmi törekvéseit. A hivatalos sajtó hasztalan igyekezett a kedélyeket megnyugtatni, a független lapok szenvedélyes hangot ütöttek meg, s ez Orsini merénylete után — mikor a francia lapok szemrehányásokat tettek az angoloknak, hogy az ő országukban szabadon szervezkedhetnek a diktatúraellenes emigránsok s ezek sorában a merénylő Orsini is — valóságos sajtóhadjáratá fejlődött. A francia közvélemény angolelles hangulatát III. Napoleon aggodalommal látta, hiszen mint illegitim uralkodó sem fordulhatott szembe a közvéleménnyel. Az angolelles háború azonban rendkívül kockázatos vállalkozás lett volna, s a császár az európai térkép revízióját különben sem kívánta soha összekötni angolelles katonai akcióval. Sőt éppen az angolokkal egyetértésben kívánt eredményeket elérni. Tehát a merénylet után a népszenvédelyt egy gyöngébb ellenfél, Ausztria ellen akarta fordítani,

— erre szolgált Orsini levele, az olasz kérdés újrafelvétele. Természetesen óvatosan kellett eljárnia. Biztosítania kellett magát a felől, hogy Anglia nem veszélyezteti osztrákellenes itáliai tervének sikerét, az igazi szövetségest pedig abban az Oroszországban kellett megtalálnia, mely ebben az időben már franciabarát. 1858 őszén öccsét küldi Varsóba, hogy ott a tárgyalások során egy francia-orosz titkos szerződés alapjait lefektesse az olasz háború esetén. E terv szerint Oroszország a galíciai határon végrehajtott csapatmozdulatokkal kötné le az osztrák erőket, továbbá beleegyezne a független olasz királyság megalakulásába, Nizza és Savoya francia annexiójába, ezzel szemben Franciaország megszerzi Oroszországnak Galíciát és támogatni fogja a Fekete-tengerre és a tengerszorosokra vonatkozó párizsi szerződés megváltoztatására irányuló törekvésében. A terv szerint mindkét császár beleegyezik a független magyar állam megalakításába. Gorcsakov módosítja a tervet, elutasítja Galícia megszerzését, a független magyar állam megalakítását sem tartja szükségesnek, csupán arra vállalna kötelezettséget, hogy az olasz események következtében Magyarországon esetleg beálló zavarok által előidézett tényleges helyzetet elismeri. Napoleon 1856 revízióját kínálta cserébe 1815 revíziója fejében, de a nagy tervekből a megállapodás keveset valósított meg.

III. Napoléon itáliai akciója tehát Európa mélyenjáró átalakítására, 1815 revíziójára irányuló tervével volt összefüggésben. Ez a törekvés vezette a krími háborúban, amikor Lengyelországot újra fel akarta támasztani, ezért bátorította Poroszországot az északnémetországi terjeszkedésre, ezért ajánlotta fel Galíciát Oroszországnak és ezért iparkodott a független magyar állam megvalósítására. Mivel a varsói orosz tárgyalások menete nem volt kielégítő egy nagy európai akció számára, az olasz kérdésben egy európai kongresszus összehívását tervezte, melyhez azonban Oroszország kezdeményezését vette igénybe. Viktória királynő 1859 március 15-én találóan jellemezte ezeket a törekvéseket, amikor így írt: „valahányszor egy háború fenyeget, a császár egy kongresszus összehívását javasolja, a kongresszus célja azonban mindig az 1815-ös szerződések megváltoztatása“.

Közben III. Napoleon 1858 július 25-én minisztereinek tudta nélkül, Plombières-ben találkozik Cavourral és megbeszéli Olaszország felszabadításának módjait. Cavour egyik barátjának írja: „a dráma a krízis felé közeledik. A tanácskozás még nem Cavour elgondolása értelmében keresi a megoldást, mindenesetre elegendő arra, hogy a francia császárt Ausztriával szemben cinkosságba keverje a szardíniai király miniszterelnökével. A kitűnő olasz államférfiú szemében ez

volt a legfontosabb a megindulásnál, ez a cinkosság volt a lényeg, nem pedig a megegyezés betűi, mely szerint Itália szövetséget alkotna a pápa vezetése alatt s ebben a szövetségben résztvenne Viktor Emánuel uralma alatt az északolasz királyság, Szardínia, Piemont, Lombardia és Velence, továbbá csatlakoznának hozzá a középolasz területek, Róma környéke, nemkülönben a nápolyi királyság. A középolasz hercegség élén, a régi francia terv szerint, Napoleon unokaöccse, Jérôme Napoleon állna, ez az operettfigura, aki a szárd király ifjú leányát venné feleségül. A plombiéresi pontok között találjuk a régóta óhajtott kompenzációkat, a siker esetén tehát Franciaország elnyerné Nizzát és Savoyát. A tervet katonai egyezményrel támasztották alá, mely szerint Franciaország kétszázezer főnyi, Szardínia pedig százezer főnyi hadsereget mozgósít, ha Cavour ügyessége megteremti az alkalmat, amely igazolja az európai közvélemény szemében a császár beavatkozását. III. Napoleon részéről váratlan akadályok merültek fel. Nagy-Britannia a béke érdekében lépett közbe, Oroszország pedig nem támogatta — mint láttuk — megfelelően s ezután Franciaország óhajára 1859 márciusában azt javasolta, hogy hívjanak össze az itáliai kérdés rendezésére kongresszust. Nagy-Britannia ezt a javaslatot elfogadta, Ausztria azonban csak abban az esetben volt erre hajlandó, ha Szardínia nem jelenik meg a kongresszuson és lefegyverzi seregét. Ezeket a feltételeket Szardínia természetesen nem fogadhatta el s a kongresszus elmaradt. Ám ekkor III. Napoleon visszaretent az akciótól, mely már nem ígért „európai lehetőségeket“. Cavour a legkétségbeesettebb lelkiállapotban van, öngyilkosságot akar elkövetni, majd minden eszközzel Ausztriát belekényszeríteni akarja a háborúba, hogy Napoleon kénytelen legyen beavatkozni. Kapóra jött Ausztria ultimátuma, melyben — miután csapatait Piemont ellen megindította — 1859 április 19-én azt követelte, hogy a piemonti csapatokat három nap alatt szereljék le. A háború kitörését tehát nem lehetett megakadályozni. A piemonti parlament diktátorrá kiáltotta ki Viktor Emánuel.

Ausztria gyorsan végezni akart Szardíniával. Csapatai április 29-én keltek át a Ticino folyón, amikor Napoleon is hadat üzent. A szövetségesek június 4-én, Magentánál győzelmet arattak az osztrák sereg fölött és felszabadították Lombardiát. Az osztrák haderő visszavonult és a Mincio vonalán gyülekezett, az erődítmények fedezete alatt. Június 24-én került a sor ismét összeütközésre a Garda-tótól délre, Solferinónál. A szövetségesek itt is győzelmet arattak, Ausztria katonai helyzete rendkívül hátrányos volt, sok nehézséget okozott az utánpótlás, valamint a magyarok magatartása.

Napoleon azonban békét akart. Annak tudatában, hogy a szövetségesek győzelme sok bonyodalom forrásává válhat, veresége viszont Franciaország tekintélyén ejtene súlyos csorbát, megelégedett a solferinói diadallal és nem merte megkockáztatni az erődítmények ellen indítandó támadást. Látta, hogy az itáliai törekvések sikere nem jelentené az ő tervének megvalósítását, hiszen ebben az esetben nem francia védnökség alatt álló föderáció keletkezne, hanem egyesült királyság, melynek érdekei már nem azonosak Franciaország érdekeivel. A német közhangulat Ausztria mellé állt, a cár figyelmeztette, hogy Poroszország csapatokat vont össze a Rajnánál, kész a támadásra. Napoleon attól tartott, hogy mielőtt még sikerülne elfoglalni a várnégyszöget, rajnai háború törne ki. Lendületét a belpolitikai nehézségek is visszafogták. A katolikus párt a pápa világi hatalmának gyengülésével járó olasz győzelmet nem tartotta kívánatosnak. III. Napoleon tehát 1859 június 8-án fegyverszünetet kötött Ferenc Józseffel a nélkül, hogy erről előzőleg Viktor Emánuel értesítette volna, július 11-én pedig találkozott a császárral és Villa-Francában aláírta a békét.

E béke feltételei között szerepel az a pont is, mely szerint Ausztria Lombardiát Napóleonnak adja át, ki azt viszont Viktor Emánuelnek továbbítja. Ausztria Franciaországgal karöltve, a pápa fennhatósága alatt, megszervezi az olasz konföderációt. Ausztria megtartja Velencét és a Vár-négyszöget, Modenában és Toscanában visszaállítják a régi helyzetet. Ausztria megígérte, hogy nem fogja megakadályozni Parmáriak és Piacenzának Szardíniával való egyesülését.

E béke súlyos csapást jelentett az olasz hazafiak és elsősorban Cavour számára. A nagy piemonti államférfi megrendülten nyújtotta be lemondását, mert nem akarta elfogadni azt a békét, melyből „semmi sem származik Olaszország javára“. Elkeseredetten mondotta: „viszszamegyek összeesküvőnek és lázadónak, de ez a béke nem fog megvalósulni“. Drámai jelenet után lemondott. Ratazzi lett a miniszterelnök, Cavour a háttérben dolgozott tovább.

Hamarosan súlyos nehézségek mutatkoztak Toscanában, Modenában, Parmában és Romagnában is, ahol a lakosság nem akarta, hogy a régi uralmat visszaállítsák. A Firenzében összegyűlt parlament egyhangúlag kijelentette, hogy Toscana az erős Itália része akar lenni, Viktor Emánuel alkotmányos uralma alatt. Viktor Emánuel megköszönte ezt az állásfoglalást, megdicsérte Toscana példás mérsékletét és egységes fellépését, ígéretet tett arra, hogy az eljövendő kongresszuson képviselni fogja érdekeiket. Parma, Modena és Bologna ugyancsak a Savoyai-ház uralma alá akart kerülni.

A villafrancai pontok megvalósulása elé más helyen is igen sok akadály gördült. Hasztalan találtak a francia, osztrák és szárd küldöttek Zürichben, az összeütközési felületek kontúrjai nem enyhültek.

Ilyen körülmények között újabb lehetőségek nyíltak Cavour számára, aki nem soká maradhatott távol az ügyek irányításától. 1860 januárjában ismét miniszterelnök s eléri, hogy a középítáliei államok csatlakozásának kérdését, a Napóleonnal folytatott tárgyalások után, a népek önrendelkezési elvének megfelelő népszavazás döntse el. Toscana és Emilia 1860 március 11- és 12-n 792.577 szóval 15.051 ellen a Szardíniával való egyesülés mellett döntött. Ugyanez volt a szavazás eredménye Bolognában, Modenában, Pannában és Piacenzában. Cavournak e sikere jelentős lépés az Olaszország egysége felé vezető úton. Savoya 130.538 szóval 235 ellenében, Nizza pedig 24.448 szavazattal 160-al szemben, a francia császársággal való úniót kívánta. Szardíniának megérte e területek átengedése III. Napoleon támogatást. A következő mozzanat Nápoly és Szicília csatlakozása volt.

Az olasz egység megteremtésére irányuló küzdelem első korszakában még nem annyira az olasz egység, mint inkább a forradalom eszménye vezet, amikor a Carbonari-szövetség és a titkos társaságok küzdenek a zsarnokság ellen. A második időszakot Mazzini tevékenysége határozza meg. A harmadik korszak Szardínia vezetésére alakítja ki és annak küzdelmével jár együtt. A negyedik korszak legfontosabb szereplője azután Garibaldi lesz, aki a többi területek bekebelezésére irányuló mozgalom élén áll. Ő tehát katonai akciókkal elégti ki az 1850-es évek olasz nacionalizmusának teoretikus óhajait. Ez a nacionalizmus, mely a nemzeti elvben a legnagyobb értéket tiszteli, ezt az elvet a maga egészében akarja megvalósítani. Az egyéniség a maga önfeláldozásában szolgálja a nemzeti lét parancsszavát, a nemzeti szuverénítás viszont korlátlanul érvényesüljön a természetes határok között egész Itáliában. Garibaldi, a Mazzini-tanítvány, ezeket az elveket akarta érvényesíteni; szembe kellett fordulnia tehát azokkal az olasz államokkal, melyek nem engedelmeskedtek a nemzeti szuverénítás parancsszavának.

A legfontosabb e területek közül Nápoly és Szicília, melynek trónján II. Ferenc foglalt helyet, aki nem volt hajlandó szövetséget kötni Szardíniával. Diplomáciai tevékenysége, ellenkezőleg, arra irányul, hogy Ausztriával szövetkezzék Szardínia ellen. A belpolitikában sem volt hajlandó engedelményekre, hasztalan igyekezett meggyőzni őt a reformok szükségességéről, kívülről Anglia, bent pedig hivatkozva

Szardínia példájára, a liberális párt. Néhány reformot kénytelen-kelletlen életbeléptetett, a reakciós körök azonban 1860-ban rábírták, hogy ejtse el reformer miniszterét.

Az egységmozgalom harcos vezére, Garibaldi 1860 május 5-én indult el 1136 önkéntessel és 11-én kötött ki a Szicília nyugati részén fekvő Marsalában. A világtörténet egyik legvakmerőbb kísérlete volt ez, amikor ezeregynéhány ember egy ország meghódítására indult, A vakmerő kísérlet mégis sikerült. A lelkesedés ellenállhatatlan erőt kölcsönzött a kis seregnek, mely Calatafini mellett győzelmet aratott a nápolyi sereg fölött és immár Garibaldi büszkén mondhatta, vagy egyesíti egész Itáliát, vagy meghal. 1860 május 27-én foglalják el Palermót s a belső nehézségek Nápolyt arra kényszerítik, hogy Messinát is kiűritse. Garibaldi hűséges alattvalója Viktor Emánuelnek, Szicíliának Szardínia birtokába bocsátását azonban nem tartotta pillanatnyilag tanácsosnak. Attól félt, hogy a szárd kormány megtilthatná neki Nápoly ostromát. Ezért átvette a diktatori hatalmat Szicília felett és Farinát, Cavour küldöttét deportálta. Megszervezte a szicíliai kormányzatot, melynek élére Crispit állította és e fontos tisztségekre mazzinistákat nevezett ki. Dupretist, Cavour újabb követét, néhány hét múlva elismerte Szicília diktátor-helyettesének. Cavour tudta, hogy ha Garibaldinak sikerül is elfoglalnia a nápolyi királyságot, Szardínia többségét nehéz lesz a nápolyiakkal elismertetnie. Garibaldi rövid készülődés után csakugyan megindult. Augusztus 17-én kelt át a tengeren és 21-én már elkezdte újabb hódításait. A nép ujjongva üdvözölte, a nápolyi csapatok nem voltak hajlandók a garibaldistákra tüzelni. Szeptember 6-án II. Ferenc Nápolyból Gaetába menekül, szeptember 7-én Garibaldit Nápoly diktátorának kiáltják ki és a győzelmes hadvezér elhatározza, hogy Róma ellen indul, majd pedig, ha az örök várost elfoglalta, Velencét fogja megostromolni. Cavour és Garibaldi között bekövetkezik a szakítás, Garibaldi 1860 szeptember 17-én kijelenti, hogy nem hajlandó tovább együttműködni Cavourral.

Cavour, a reálpolitikus, rémülettel szemléli Garibaldi kockázatos vállalkozását, tudja, hogy ha Garibaldi Rómát megtámadja, Franciaország hadat üzenhet. Ebben az esetben megmozdul Ausztria és ez az újabb háború, immár franciák és osztrákok ellenében, súlyos következményekkel járhat Szardíniára.

IX. Pius pápa húszezer főnyi pápai hadsereget szervezett, melyben írek, belgák, osztrákok, de főleg francia legitimisták szolgáltak. A csapatok parancsnoka III. Napoleon esküdt ellensége. Lázadás tör ki az Egyházi állam területén, melyet a pápai csapatok kegyetlenül

111. térkép

elfojtanak. Cavour keményhangú jegyzékben tiltakozik a vérengzés ellen és elhatározza, hogy a pápai sereget megsemmisíti. Szeptember 11-én a pápa válaszát be sem várva, foglalják el Viktor Emánuel csapatai a pápai államot. III. Napoleon visszahívja Turinból követét, Cavour azonban megnyugtatta, hogy Róma épségét tiszteletben tartja. A pápai sereg csapatait szeptember 13-án a Castel Figardo melletti ütközetben megsemmisítik. Október 1-én viszont Garibaldi Voltumo mellett összeütközik a nápolyi sereggel, győzelme azonban nem töri meg teljesen az ellenséget. A döntő győzelmet Viktor Emánuel aratja, aki 1861 február 13-án elfoglalja Gaetát, a Bourbonok utolsó menedékét.

Rövid idő alatt, ilyen hatalmas eredményeket ért el ez a kétoldalú akció, amely Itália nagy részét Viktor Emánuel jogára alatt egyesítette. Az 1860 október 21-i nápolyi népszavazáson 1,310.266 szavazat az egység mellett dönt, 10.102 ellenében. Szicíliában másnap folyik le a népszavazás; a többség itt is megsemmisítő: 432.053 szavazat, 667-tel szemben. November 4-én és 5-én Marchesben és Umbriában a népszavazás eredménye 230.847 szavazat, 1592 ellenében.

Viktor Emánuel átveszi az olasz seregek vezetését, Garibaldi üdvözli „Itália királyát“, visszautasítja a hercegi címet és visszavonul Capreaba. Az 1862 februárjában összeült parlament, Róma és Velence kivételével, immár egész Itáliát képviseli. Szardínia alattvalóinak száma, mely 11 millió volt, rövid idő alatt megkétszereződött. II. Viktor Emánuel (186) március 14-én koronázzák meg, Isten kegyelméből és a nemzet akaratából való olasz királlyá s március 27-én Cavour kijelenti, hogy Itália nem teljes, fővárosa, Róma nélkül.

Ezután a történelmi feladat az új olasz nacionalizmus számára a római kérdés megoldása és az osztrákok teljes kiűzése Itália földjéről. Az egységes olasz állam kialakításának küszöbén hunyja le szemét az egység nagy előkészítője és megvalósítója, Cavour. 1861 július 6-án meghal, ami az ifjú olasz állam szempontjából súlyos veszteséget jelent. Az új királyság elismerése nem megy könnyen, Nagy-Britannia magatartása barátságos, Oroszország ellenséges, legerősebben azonban Ausztria tiltakozik. III. Napoleon elismeri az olasz királyságot s ennek következtében a cárr és a porosz király is tudomásul veszik a befejezett tényeket. A római kérdés megoldása azonban nem olyan könnyű. A teljesen egységes Itália kialakítását Mazzini és Garibaldi sürgeti s ugyanezt kívánja az olasz parlament. Róma bekebelezésének azonban külföldön III. Napoleon ellenállása, belföldön pedig Viktor Emánuel vallásos érzülete a legfőbb akadálya.

Garibaldi 1862 június 29-én hirtelen akcióra határozza el magát, mire III. Napoleon kijelenti, hogy a pápai államba való betörést casus bellinek tekinti. Ratazzi olasz csapatokat vonultat fel Garibaldi ellen. Közben mégis megváltozik III. Napoleon álláspontja, úgyhogy 1864 szeptember 15-én sikerül megegyezni. A megállapodás szerint Rómából két év alatt kivonják a francia csapatokat. Az olasz királyság elismeri a pápa világi hatalmát, lemond Rómáról s az olasz állam fővárosa Firenze lesz.

Ebben a helyzetben a másik feladat megvalósítása, Velence visszafoglalása az olaszok legfőbb törekvése. Támogatja ezt Bismarck, aki a közös ellenség, Ausztria ellen szövetséget köt Olaszországgal. 1866 április 8-án írják alá a szerződést, június 20-án Olaszország hadat üzen Ausztriának, a katonai vezetés azonban súlyos hibát követ el, amikor az olasz haderőt két részre osztja. Albrecht főherceg június 24-én Custozánál győzelmet arat a krími háborúban sikeres szárd fővezér serege fölött. Július 3-án azonban Ausztria elveszti a játszmát a poroszokkal szemben, Königrátnél. Július 8-án az olaszok ismét támadnak, elfoglalják Velencét, csupán a Várnégyszög marad osztrák kézen. Bismarck ekkor Itália megkérdezése nélkül fegyverszünetet köt Ausztriával, amit az 1866-os bécsi béke követ, melynek értelmében, Olaszország az időközben Napóleonnak átengedett Velencét visszaszerzi Ausztriától. Trieszt azonban Ausztria birtokában marad. A békekötés határozatait népszavazás alá bocsátják és Olaszország javára 642.246 szavazat dönt, 69 szavazattal szemben. Viktor Emáriuel 1866 november 7-én vonul be Velencébe.

Az egyesült Itáliából immár csak maga a főváros, Róma hiányzik. Amikor 1866-ban III. Napoleon a francia csapatokat Rómából visszavonja, Garibaldi ismét akcióba lép. Napoleon sereget küld Róma védelmére s 1867 november 3-án legyőzi Garibaldit. Minthogy azonban a császár nem érzi magát elég erősnek, szövetséget ajánl Viktor Emánuelnek és Ferenc Józsefnek Poroszországgal szemben. A szövetség nem jön létre, Olaszország semleges marad a porosz-francia háborúban, melynek bonyodalmait kihasználva, könnyűszerrel elfoglalja Rómát. A tényleges helyzetet 1870 október 2-án népszavazás szentesíti, 133.681 szavazattal 1507 ellenében.

1871 júliusában Itália fővárosa Róm*a* és ezzel az olasz nemzet egysége tényleg és hivatalosan megvalósult. Az olasz csapatok 1870 szeptember 21-én az örök várost inkább formális, mint tényleges ellenállás után vették birtokukba, IX. Pius pápa azonban nem fogadta el az olasz kormány által nyújtott kárpótlást, illetve elégtételt. Olasz-

ország biztosította a pápa számára a személyes szuverénitás jogát, birtokában hagyta a Vatikánt, Lateránt és Gandolfo várát, továbbá évi 3,225.000 líra járadékot garantált számára. IX. Pius, valamint utódai, azonban sem a pápai állam szekularizációját, sem a garanciák törvényét nem fogadták el. E kérdés az egyházellenes támadások idején az olasz fejlődés egyik súlyos és szinte megoldhatatlan problémája maradt, melyben a szintézist, éppúgy, mint az olasz élet többi súlyos belső ellentmondásában, egy későbbi kornak kellett megteremtenie. Ennek megvalósulása azonban már nem tartozik az 1870-ben kialakult liberális olasz állam belső történetének keretébe.

HATODIK FEJEZET

AUSZTRIA ÉS A BUND

Az ellenforradalom után a győztes Ausztria a bosszú méltatlan eszközével torolta meg a bécsi és a magyar forradalmat, de nem mutatkozott hálásnak az ellenforradalom hűséges támaszaival, az ausztriai cseh és a magyarországi szerb-horvát nemzetiségekkel szemben sem. Nemcsak a méltányosságról feledkezett meg, hanem a humanitásról s Európáról is, annak nemes polgári közvéleményéről. Ugyanakkor nem felejtette el a maga sajátos középeurópai hivatás-tudatát se. Metternichi örökséghez ragaszkodva, megerősödve erőben és önbizalomban, hozzálátott ahhoz, hogy középeurópai megoldást teremtsen. Háromféle irányba haladhatott a középeurópai államok fejlődése. Az egyik 1848 után természetesen pillanatnyilag nem volt aktuális az ellenforradalmi légkörben. A diadalmas új erők által felépített Közép-Európa, a nemzeti államok, a nemzeti népszuverénitáson felépülő szervezetek új világa volna ez az elv, melynek körvonalait és szervezetét törökországi magányában tervezgeti Kossuth s a maguk módján más középeurópai menekültek és balkáni emigránsok. Ennél az elgondolásnál jóval nagyobb hatóerővel rendelkezett volna a második megoldás: a történelmi gondolat, az évszázados együttélés formái, a régi alkotmány figyelembevételével restaurált * osztrákon agyar monarchia legyen Közép-Európa bázisa. A részletekben lehetne visszatérés a metternichi hagyományokhoz, esetleg federális irányban, esetleg az 1848 előtti alkotmány felhasználásával, vagy pedig az 1848 idején szentesített dualizmus formái között. A „történelmi elv“ régi és modern

formája helyett az osztrák elképzelés a forradalom élménye nyomán az erőben és az állami centralizmusban bízva, egységes, központosított birodalmat akart teremteni, a különböző népfajok tradicionális életformája helyén. E megoldással az új uralkodó, a sokban jozefinista, központosítással rendet teremtő Ferenc József is rokonszenvezett. A központosított államszervezeten túl e megoldás hívei középeurópai koncepciót akartak megvalósítani a gazdasági élet erőforrásainak felhasználásával.

E hatalmas gazdasági egység, melynek megvalósítása felé az 1849 március 4-i birodalmi alkotmány az első jelentős lépés, csak kezdete lenne egy még nagyobb szabású megoldásnak. Bruck elképzelése nem állt meg a Bund határainál, hanem számított Dánia, sőt az egész *Észak* csatlakozására, Délen viszont arra, hogy a Balkánon a német érdekek érvényesülését Ausztria biztosítja. E terület vonzóereje azután hatni fog Németalföld, Belgium és Itáliára is. Bruck Lajos kereskedelmi miniszter, Schwarzenberg hű munkatársa, előzőleg az osztrák gazdasági élet egyik vezetője s a trieszti Lloyd-Társaság megalapítója. Nagyszabású elgondolása vámegységbe kívánta tömöríteni egész Ausztriát, a német Bوندot és iiymódon Közép-Európát a világgazdaság hatalmas tényezőjévé fejleszteni. Ha ez sikerül, a tőke kiegyenlíti a német ellentéteket s a gazdasági élet előnyei hozzájárulnak a várva-várt német egység kialakulásához. Amikor Ausztria Németország számára megnyitja a délkeleti piacokat, ugyanakkor részesül a német piac vásárlóerejében. Ferenc József az elgondolásból elsősorban a központosítást, a hivatalnokállam kiépítésének lehetőségét ragadta meg. A jozefinista Stadion személyében liberális hivatalnokembert állított az ügyek élére, majd amikor Stadion elmebeteg lett, Bach Sándor váltotta őt fel. Bruck, a kapitalista középosztály képviselője, a helyén maradt s ott tevékenykedik a kultúrliberális polgári beállítású Schmerling. A terv nem sikerül, a forradalom alatt és után elkövetett súlyos hibák a magyarságot még távolabb vitték, mint valaha volt, az osztrák nagyhatalmi gondolattól. Ettől függetlenül a magyar királyság területén teljesen hiányzott az a német, vagy német beállítású hivatalnokréteg, amelyre a terv kivitelénél támaszkodni lehetett volna. Ugyancsak hiányzott az az ipari és tőkekapitalizmus, melynek egy ilyen központosított, bürokratikus szervezet messzemenő gazdasági lébetőségeket nyújtott volna. Mint ahogy a Windischgraetzel szemben elkövetett hálátlanság is tanúsítja, a magasabb arisztokráciával mindkét országban meglehetősen rosszul bántak; a polgári tervek politikusai tehát sem az osztrák, sem a magyar konzervatívok körében nem

örvendtek népszerűségnek. A régi bürokrácia is elégedetlen volt. A császár viszont arra törekedett, hogy a hatalmat egy kézbe összpontosítsa. Az egységesítés munkája 1848-tól 1851 végéig nagyot haladt. Azonban az osztrák nagyhatalmi centralizáció realista polgári gondolata önmagában halálra volt ítélve s a kegyelemdőfést számára az olasz és német egységre irányuló mozgalmak eseményei adták meg. Bebizonyult, hogy a kapitalizmus, az iparosítás kizárólagos polgári gondolata alapján, helyesebben a történelmi elv elhanyagolásával Közép-Európában lehetetlen új birodalmat építeni, a régi osztrák birodalmat viszont Cavour, a Bund rendszerét pedig Bismarck energiája bontotta meg.

A közép-európai vámegység gondolatának legélesebb ellenzője éppen Poroszország, mert bármennyire előnyösnek látszott gazdaságilag Schwarzenberg terve, keresztelte Poroszország hatalmi törekvéseit. Ausztria ennek ellenére folytatta tevékenységét. 1850 február 25-én vezette be a német váltórendet és április 26-án megkötötték a német-osztrák postai egyezményt, röviddel később pedig a német-osztrák sürgőnyuszövetséget. Poroszország azonban nem óhajtotta, hogy az egész Ausztria belépjen a Bundba, vagy a közép-európai vámunió kialakuljon, mindegyik legfeljebb abban az esetben lett volna hajlandó, ha Ausztria politikai hatalmi törekvéseiről lemondva, megosztotta volna vele a vezetést.

E terv ellen foglaltak állást általában a külföldi kormányok is. Anglia attól tartott, hogy a terv elfogadása fejében Ausztria jelentős kedvezményeket nyújtana Oroszországnak esetleg a tengerszorosok kérdésében. Palmerston véleménye szerint Ausztriának és Poroszországnak összes tartományaikkal együtt való belépése a Bundba, csupán az 1815-i békeszerződések aláíróinak beleegyezésével volna lehetséges. Palmerston, aki szívesen látta volna Felső-Itália függetlenségét, Károly Albert jogara alatt, főleg attól tartott, hogy e nagyszabású gazdasági tömörülésbe Lombardiát és Velencét is bekapcsolnák, ami földközítengeri érdekeket sértene. Az osztrák diplomácia tehát hibát követett el, amikor *erti tüntette fel törekvéseit úgy, hogy azokban az oroszellenes angol kormány védelmi lehetőséget lásson Oroszországgal szemben, III. Napoleon hu maradt a hagyományos francia politikához, amikor arra törekedett, hogy Közép-Európa maradjon részekre osztva a maga gyengeségében, hiszen féltette az itáliai francia érdekeket, szem előtt tartotta a nemzetiségi elvet és nem kívánta az orosz-osztrák barátság kimélyülését. A magyar emigráció Kossuthal az élén, 1851 elején tiltakozott az ellen, hogy az egész Habs-

burg-birodalom belépjen a Bundba. Végül pedig maga Oroszország is szembefordult a tervvel, amikor a porosz diplomácia intrikáinak sikerült a cárral elhítenie, hogy Schwarzenberg terve Oroszország ellen irányul. . .

A nagyszabású középeurópai kísérlet nem sikerült, Közép-Európát nem lehetett az osztrák-német terv szerint a gazdasági erők alapján átalakítani. A fejlődés további lépése a krími háború, melynek során Ausztria Oroszország rokonszenvével elvesztette legerősebb diplomáciai támaszát. III. Napoleon dinamikus politikája immár veszélyessé vált s a német probléma, vagyis a Bund-hegemónia kérdésének legegyszerűbb megoldási módja megérett. 1858 végén és a következő év elején III. Napoleon jelentős engedmények kilátásba helyezésével olyan akcióba akarta vonni Poroszországot Ausztriával szemben, amely azt végleg letörte volna. Bismarck ezt az ajánlatot kész örömmel fogadta volna el, a porosz király azonban elutasította. A konzervatív uralkodói szempont, a gerlachi irány nagyobb erőnek bizonyult Bismarck realista dinamikájánál, Poroszország fenyegető készülődése Franciaország ellen irányult, Napóleonnak tehát gyorsan cselekednie kellett és kiegyezett Ausztriával.

Ausztria számára az ötvenes évek után így két lehetőség nyílt. Kibékülhetett volna őszintén francia ellenfelével, ami lehetővé tette volna az orosz barátság fenntartását, lemondva az olasz területekről és minden további balkáni nagyhatalmi törekvéstről. A másik lehetőség, ha viszont lemond németországi vezető szerepéről, kiépíti az őszinte barátságot Poroszországgal és ilymódon megerősödik a balkáni akciók esetére, valamint az olasz hatalmi szféra fenntartására. Ez utóbbi IV. Frigyes Vilmos elgondolása. Noha porosz politikusok egy része már régebben azt a felfogást vallotta, hogy Németország élére a porosz királyságnak kell állania, mégis a dualizmus alapján való megoldásnak 1865-ig tulajdonképpen egyik oldalról sem mutatkozott nagyobb elvi akadálya. Természetesen a küzdelmek és intrikák tömege szerepel ezalatt s mindkét ország belpolitikája e kérdéssel függ össze. Ferenc József 1860-ban, Villafranca után, szakított a centralista irányú liberális polgári berendezkedéssel, melynek vezető egyéniségei Schwarzenberg után Bruckon kívül Bach és Buol-Schauenstein voltak. A Goluchovszki—Recherg kabinettel az autonómista-feudális-föderális iránnyal való kísérletezés következett. E rendszer jegyében kelt a császár 1860 március 5-i pátense, amely megalakítja a birodalmi tanácsokat. Ebben a főhercegek, vezető bürokraták és egyházi méltóságok mellett 38 főben állapítja meg az egyes ország-

gyűlések által kiküldendő delegátusok számát. Az októberi diploma azután a monarchia minden történelmi országának visszaadja a maga képviselőtét, helyreállítja az országgyűlést azzal, hogy a közös ügyek tárgyalására tagokat delegáljanak a birodalmi gyűlésbe. Az új adók behozatala a birodalmi gyűlés feladatai közé tartozik, a többi ügyek tárgyalása azonban az októberi diploma értelmében az egyes országgyűlések hatáskörében marad. Ez az intézkedés magyar viszonylatban visszaállította az 1848 előtti rendszert, a régi kormányzati szerveket. A vezető helyeket ókonzervatívok foglalják el, Vay Miklós magyar kancellár, Szögyén László alkancellár, Majláth György gróf a helytartótanács elnöke, Sennyey annak alelnöke. A diploma kibocsátásánál nagy szerepet játszó Széchenyi Antal tárcanélküli miniszter lett. E megoldás a történelmi elv megalkuvása, hirtelen fordulat, sem a magyaroknak, sem az osztrák-németeknek nem kellett, csupán a monarchia szláv és szélső-feudális rétegei fogadták szívesen. Deák Ferenc az 1860 decemberi országgyűlési értekezleten kifejezést adott a közhangulatnak: az ország az 1848-as alkotmányt, a nemzet és uralkodó által szentesített állapot helyreállítását várja.

A rövid ideig tartó föderalista kísérletezés a közbejött események folytán hamarosan megbukott. A magyar konzervatívok megoldási kísérlete több okból nem sikerült, a legfontosabb ok az osztrák-porosz viszony változása, amely a Habsburg-birodalomban egy újabb centralisztikus törekvés mellett bizonyosfokú „német megoldásra” vezetett.

1859 után ugyanis a francia császár magatartása döntő jelentőségűvé kezd válni a német kérdésben. III. Napoleon természetesen az olasz háború előtt is arra törekedett, hogy befolyását a német Bundban erősítse, szövetségeseikkel rendelkezék, megbontsa a német erőket, elsősorban pedig, hogy Európa átalakítására irányuló dinamikus külpolitikája számára hátvédet nyerjen. Régóta igyekezett elfogadtatni Poroszországgal azt a gondolatot, hogy a két szomszédos nemzet természetes szövetséges. A poroszoktól azt várta, hogy a német Bundban támogatásával biztosított kisebb előnyök fejében beleegyeznek a franciák számára nyújtandó rajnamenti területi engedményekbe. Arra törekedett, hogy Poroszország terjeszkedését Észak-Németország felé irányítsa. Franciaország számára az 1814-es, vagy az 1792-es határokat szerette volna Landauval és Saarbrückennel helyreállítani. E területeken francia ügynökök tevékenykedtek, hogy a talajt Napoleon kedvenc megoldása, a népszavazás számára előkészítsék. Olykor Pfalzra és a rajnai balpartra is igényt tart. Villafranca után III. Napoleon

félelmes szövetségest jelenthet Ausztria számára. A monarchiára kedvezőtlen jelenségek, az 1859 őszén megalakuló „National verein“, a porosz hatalmi gondolat kifejezője, az olasz egység gyors előhaladása, a föderális rendszer bukása, mind arra kényszerítik Ausztriát, hogy az esetleges olasz támadással szemben hátrvédő gondoskodjék. A magyarokat nem sikerült kiengesztelni, Kossuth jó viszonyban áll az olaszokkal. Ausztria mégsem vállalja a francia szövetséget. Hátrvédjét a Bundban keresi, ezzel függ össze a „német“ belpolitikai irányváltás, a márciusi patens liquidálása. Ennek a Bund-politikának a következő okai vannak. Ha Ausztria nem veszi igénybe a francia szövetséget, akkor Poroszországnak kellene garantálnia támogatását egy olasz támadás esetén, ami a saját erejére, hatalmi súlyára mindjobban ráeszmélő realista Poroszország számára nem a legrokonszenvesebb gondolat. Ilyen helyzetben következik be 1860 júliusában a teplitzi összefogás, amelyen a két kormány a francia veszedelemmel szemben egyetért, vonatkozzék ez akár III. Napoleon belgiumi, hollandiai vagy svájci annexiós terveire, viszont az olasz támadással szemben való katonai segítség kérdésében már nem könnyű a megegyezés. Ezt a kérdést Poroszország egybeköti a Bund reformjának követelésével, hatalmi elgondolását abban a kérdésben akarja érvényesíteni, amely az előzetes Bund-szerződések szerint nem képezhetné vita tárgyát.

Ausztriának tehát új megoldást kell keresnie, amit nem a francia szövetségben vél megtalálni, hanem abban, hogy létét szorosabban össze kívánja a Bunddal kapcsolni. Ez már nem schwarzenbergi, hanem defenzív német politika. A délnémetországi államokban valóban élt bizonyos törzsi öntudat és vallásos ellenszenv a porosz előretöréssel szemben, ugyanakkor, amikor Poroszországban a konzervatívok egy része, a földesúri kiváltságok megnyirbálásától való félelmében, a teljes egyesítést ugyancsak ellenezte. Ausztria tehát tevékeny politikát folytat a Bundban, meg akarja azt reformálni, az 1861-es terv azonban teljesen kivihetetlen s maguk az állítólag nagynémet föderalista megoldás mellett álló középnémet államok is csupán a saját előnyüket keresik.

A német birodalmi gondolathoz visszatérő Ausztria tevékenységének főcélja annak kieroszakolása, hogy beléphessen a német vámúnióba. A vámúnió szelleme azonban polgári liberális, az alább ismertetendő 1861 februári Habsburg-alkotmány tehát már a liberális német irány mellett való tüntetés. A további cél az erősen porosz jellegű vámszövetség átalakítása. Az új gazdasági erőket azonban sikerül Poroszországnak hegemoniája biztosítására felhasználni, 1862-ben

kereskedelmi szövetséget köt Franciaországgal, az 1860-as francia-angol kereskedelmi egyezmény mintájára. Ausztria kétségbeesetten dolgozik, szövi a kapcsolatokat a kisebb államokkal, Bajorország, Württemberg, Hessen-Nassau, Hannover kilép a porosz vámszövetségből. Ebben az időben Ausztria kísérletezik a demokratikus eszmékkel, Bunderform tervében demokratikus elveket hangoztat.

Mélyebb okai vannak tehát, hogy Goluchowszkyt, a federal ista-fედális gondolat hívét, — 1860 decemberében Schmerling váltja fel, a polgári gondolat és a centralizmus megtestesítője. Az ő műve, az 1861 február 28-án kiadott februári patens, tüntetés a liberális németirányú megoldás mellett, elfordulás a hagyományos történelmi gondolattól. A kétkamarás birodalmi ülésben a német főlény biztosítása az uralkodó szempont. A birodalmi tanácsba azonban nem mennek el a magyarok, horvátok, szerbek, csupán a csehek jelennek meg, akik történelmi jogaik hangoztatásával kellemetlenkednek. A magyar országgyűlés mindkét pártja tiltakozik a pátens ellen s a képviselők magatartása azt bizonyítja, hogy a központosító törekvéssel szemben a lényegben mind egyetértenek. A felirati javaslat határozata a negyvennyolcas alkotmány hatályba helyezését sürgeti. A király feloszlítja az országgyűlést, az ellentétek kiélesednek.

Ugyanakkor a porosz államban vezetőszerpéhez jut Bismarck, ki a német kérdés megoldásában a való élettel és lehetőségekkel számoló „kisnémet“ realizálást hajtott végre. A romantika annak idején az egész németiséget egységnek fogta fel, az objektív jegyek, a nemzethez való tartozás faji tudata alapján. A német egység tényleges megvalósítása nem a romantika nemzetfelfogása, hanem Bismarck államszemlélete alapján történt meg. Eltért a negyvennyolcas elvektől is, amelyek a nemzeti szuverénitás demokratikus gondolatával, alulról, népi forradalmi eszközökkel akarták az egységet kiépíteni. Bismarck elsősorban realista porosz állampolitikus, ki a porosz állam tényleges erőire támaszkodva, a diplomácia eszközeivel és a katonai erők segítségével alkotta meg az új német valóságot, s ha néha kacérkodott is a forradalmárokkal, a magyar emigrációval, ez csak a porosz államegoizmus céljai érdekében történt.

Az állampolitikát nem hajlandó abszolút elveknek alárendelni, legyenek azok az elvek forradalmiak vagy konzervatívok.

Bismarck előtt a porosz politika egészen más jellegű volt. Gerlach iránya 1857-ig érvényesül, amikor Vilmos mint régens átveszi az uralmat. Gerlach rendszere a népszuverénitással szemben a tekintélyi állam elvét hangsúlyozta. Az államban az örökérvényű igazság védel-

mezőjét látta, az általános keresztény szempontokat érvényesítette és az uralkodói szuverénitással az elvi konzervativizmust, a forradalommal szembenállást kapcsolta össze. Az uralkodók e szerint a konzervatív felfogás alapján elvi közösségben együttműködnek; a porosz király tehát legyen az osztrák császárnak hű szövetségese. A mellett az individualizmus azon új mítoszával szemben, mely a vallást az egyéni élet körébe utalta, Gerlach azt tanította, hogy Isten országát meg kell e földön valósítani és minden állam „Isten birodalmának egyik tagja“. E felfogás a Bundban a konzervatív elvek érdekében eltűri az osztrák vezetést.

Bismarck eleinte Gerlach köréhez tartozott, azonban hamarosan új útra tért és az államon kívül álló abszolút értékekkel szemben az állam belső reális érdekét helyezte előtérbe. Uralkodók és államok kapcsolatát nem a keresztény szolidaritás szempontjából nézte, hanem azt kereste, hogy a különböző helyzetek, az erők játékában milyen lehetőségek nyílnak a porosz államban rejlő energia érvényesítésére. A frankfurti Bund-gyűlésen Bismarck Poroszország követe, majd Párizsban fejt ki diplomáciai tevékenységet s a gerlachi irány likvidálása után, 1862-ben, amikor Vilmos összeütközik a liberális parlamentáris politikai erőkkel, elsősorban a porosz véderő, tehát a reális erőforrás-kérdésben, kénytelen a Párizsból hazahívott követet bízni meg a kormány vezetésével, 1857 után ugyanis Westphalen bukásával a parlamenti választásokon megerősödik a liberális ellenzék, a „Fortschrittspartei“ mely az alkotmány teljes érvényesítésére tör s a költségvetés megszavazását az alkotmányos élet további kiépítésével köti össze. A porosz haladó párt nem ellenzi a német egység megvalósítását, de feltétlenül parlamentáris, alkotmányos alapon áll. A király nem hajlandó engedményre s végül 1862-ben Bismarck vállalja, hogy ha kell, erős kézzel is letöri az ellenállást. Ekkor jut döntő befolyásra az a politikus, akinek fellépte a Gerlach-féle elvi konzervativizmussal való végleges leszámolást jelenti, ugyanakkor amikor a német egység kiépítésében mellőzni kívánja a liberális demokrácia parlamenti eszközeit.

BISMARCK ÉS A POROSZ REALIZMUS

Bismarck Ottó, a későbbi herceg és államkancellár, 1862-től porosz miniszterelnök, 1815 ápr. 1-én született, tehát az ifjabb nemzedék tagja, aki elméletet, vitát, küzdelmet a szerint irányított, amint azt a politikai realitás követelte. Idealista, de nem úgy, mint a negyvenes évek ifjú Németországa, mely az Esméket akarta valósággá alakítani. Bismarck nem az elméletből indult ki, maga mondta: a természet nagyobb hatással volt rá, mint a filozófiák. Vidéki úrnak született, lelke mélyén mindig az maradt, egyik későbbi feljegyzése szerint legszívesebben az erdők mélyébe vonult vissza és „a nagy városok és a civilizáció rossz illatától mindig távol akart maradni“. A forradalom idején is vidéki emberként viselkedett, elítélte a nyugati városi eszmék utánzását s a februári párizsi forradalom napját jellemezve írta: „e nap minket mindig arra fog emlékeztetni, milyen szembeszökő módon bukott meg Európa előtt a parlamentáris rendszer“.

A forradalom idején az események megadták a lehetőséget, hogy tevékeny egyéniségét a politikában érvényesíthesse. Résztvett az 1847-es egyesített Landstagon, ahol is természetesen a német jobbágyfelszabadítás és a nemesség földadómentességének megszüntetése ellen harcolt. Ellenezte azokat az intézkedéseket is, amelyeket a városi nyomor megszüntetése érdekében léptettek életbe. Személyében a vidék testesült meg, a vidéki ember, a falusi birtokos, aki a végtelen láthatár közepette, a fák, erdők, kastélyok környezetében másként látta a problémákat, mint a szociális és alkotmányos elméletektől vezetett városiak. A természet nagy nyugalma kölcsönzött lényének nyugalmat és fölényt a városi nyugtalansággal szemben s ugyancsak ez adott nagyvonalúságot tervei elgondolásában és olykor kicsinyességig menő kitartást és figyelmet, a nagy cél felé vezető részletekben. Egyéniségére jellemző módon arra gondol ebben az időben, hogy ellenforradalmat szervez, melyben a parasztokat a forradalmi főváros ellen vezeti és megmozdulásra bírja a hercegeket úgy, mint a generálisokat. Hogy ezek a törekvések nem sikerültek, az nem rá^ta múlt. Erre hirtelen taktikát változtat, megragadja az egyetlen tényleges erőt, mely rendelkezésére áll, megszervezi a konzervatív pártot és a Kreuz-Zeitung hasábjain a közvéleményt is a cél szolgálatába állítva, heves támadásokat intéz a forradalom ellen.

Íme a realista államférfiú első megnyilatkozásai, sokkal jelentősebb azonban, hogy milyen szemléletet alakított ki e vidéki úr az államok életére, a nagy politika irányára vonatkozólag. Tekintélye egyre nő, amikor pártpolitikai tevékenysége, forradalom alatti magatartása elismeréseképpen IV. Frigyes Vilmos őt küldi porosz követként a frankfurti Bundestagba. Pétervári, majd párizsi követsége után arra a magaslatra jut, ahol immár a német történelem egy jelentős korszakának fejlődését irányítja s amelyet ő maga úgy jellemez, hogy: 1866-ig porosz-német, 1870-ig német-európai, azután pedig világpolitikát folytattunk.

A vidéki úr a világba került, de a Bund s az európai diplomácia boszorkánykonyhájában is alapvető maradt elképzelése, mely a természet megfigyelése alapján a szakadatlan küzdelem törvényét tekinti léttörvénynek. A fák növekedésében, a vegetáció fejlődésében, a természet minden jelenségében azt látja, hogy a szervezetek belső erejük szerint növekszenek. A politikában az államok belső erejére figyel, az erő és hatalom képletéből indul ki diplomáciai kalkulusaiban. Közötte és III. Napoleon között itt a mélyebb ellentét, hogy III. Napoleon városi ember, előzőleg emigráns, forradalmak barátja, eszméket hirdet, ismeri a város szellemi élelének világát, értékeli a demokrácia, a közvélemény jelentőségét. Az átalakulást elsősorban az egyének nagyobb csoportjának döntésétől várja, hisz a közakarat misztikumában s a népek örendelkezési jogának észszerűségében. Mindezt összekapcsolja a maga Európa gondolatával, melyért áldozatokra, sőt háborúra is hajlandó. Bismarck szemében a demokrácia, a többség jelentéktelen tényező. A döntő az ország reális belső ereje. A természetben az erősebb győz, a nemzetek a maguk erejét érvényesítik. Leopold von Gerlachhoz intézett levelében, 1857-ben kifejti, hogy az államok politikai hatóereje a bennük megnyilvánuló természetes életérdek, melyet csupán kényszerűségi szempontból kell jogi, vagy érzelmi keretbe foglalni. Számára a porosz hatalmi érdek a döntő, azonban „ez is csupán annyira, amennyire a természetes létérdek megköveteli és az Istentől szándékolt viszonyok megengedik“. Viharos ifjúság után Bismarck szemléletében felesége hatása alatt jelentkezik a vallásos kérdés, a magasabb érték felé vezető út, mint ahogy a francia gondolat a civilizációs Európa-fogalomba torkollik. Vallásosságában korlátozza tehát saját államának hatalmi ösztöneit. Nemzedékének kiválóbb tagjaival együtt abban jut el a magasabb harmóniához, mélyebb szintézishez, hogy az erő és az Isten gondolatát összefüggésbe hozza. Az állam törekvéseit az Istentől kitűzött fejlődésbe akarja bekapcsolni.

Mint ahogy a német történetírás már ekkor jelentkező nagy mestere, Ranke, azt kutatja a történésben, a történetírás reális eszközeivel, miként jelentkezik Isten a különböző államok tevékenységében, úgy Bismarck ezt az elvet a jelenben alkalmazva ügyel arra, hogy politikája ne haladja túl a gondviselés által megszabott történeti, földrajzi és érdekszabta határokat. Poroszország hatalmi érdekeit érvényesíteni porosz gondolat. Azonban csupán annyira, amennyire a természetes létérdek megköveteli és az Istentől szándékozott hatalmi viszonyok megengedik. „Azon fáradoztam, hogy Poroszország politikáját úgy irányítsam, mint ahogy történelmi sajátossága, fejlődése szerint az isteni gondviselés számomra előírta . . .“ A németiség nagy korszaka tehát a realitás és az Isten összekapcsolásával alakult ki, ilyen szintézisre hajlamos realisták valósították meg a politikában a német egységet és kultúrában azt a helyzetet, melyben a németiség a szellemi életben ideig-óráig vezetőszerere emelkedett, hogy amikor az erő, a valóság és a méltányosság magasabb összhangját megbontva útjáról letért, az elkerülhetetlen katasztrófába rohanjon.

A diplomácia, a katonai erő és a politika önmagában még nem lett volna elegendő a nagy feladat végrehajtására, ha ugyanakkor a német társadalom nem tisztul meg a reális tartalom nélküli álmodozás, a zavaros eszmék megvalósításának ábrándjától, mert nemcsak a vezető egyéniségek, nemcsak Bismarck, Moltke, vagy Ranke jutott el az új realizmus szellemiségéhez, hanem a társadalom jórésze ránevelődött a reális szemléletre az alapvető nemzeti elvek kérdésében. Ha a közhangulat nem változott volna meg, a nagy egyéniségek a légüres térben nem valósíthatták volna meg céljukat.

A negyvennyolcas forradalmi mozgalom, melyben az ifjú Németország elvont és ködös eszméit akarta a valóságba átültetni, megbukott, mert a forradalom megsemmisítette a reális erőket s ugyanakkor gyengének bizonyult az európai realitással, az ellenséges külföldi diplomáciával szemben. A csalódás ez esetben reakcióra vezetett, az eszme megvalósítása nem sikerült, a polgárság és a szellemi emberek egyrésze elfordult a szellemtől, az anyag felé, az eszméktől a vak és korlátlan akarat irányába. Ez a kezdetleges reakció a materializmus terjedésében fejeződik ki. 1854-ben jelenik meg Büchner „Kraft und Stoff“ című munkája s vele együtt Moleschott és Vogt népszerűsítik a materializmust. Vogt a metafizikai beállítású ember helyett a majommal rokonságban álló emberről, a kétlábú lényről értekezik. Büchner és Moleschott tudományos ízű ponyvairodalma a gondolkozás és az emberi szervezet foszforfogyasztása közötti össze-

függést tárgyalja ... A materialista felfogás a polgárság egy részének szellemi tápláléka lesz, s ugyanakkor sokan elfogadják Schopenhauer mélyebb életfilozófiáját, amely az eszme, a világszellem, vagy a polgári erkölcs uralmával szemben a korlátlan érvényesülésre törekvő, féktelen akaratot állítja előtérbe. Az 1818-ban megjelent „Die Welt als Wille und Vorstellung” lapjain a polgári lét alapját képező racionalizmussal szemben életfilozófia jelentkezik, ám a romantikával szemben nem a történeti múltban, a „nemzetiben” kifejezésre jutó életet ragadja meg a szerző, nem is az abszolút szellemet, hanem a szenvedély és akarat világát helyezi előtérbe. Ez a filozófia bizonyos mértékig a forradalom tanulságai nyomán keletkezett légkörben terjed el, amikor egyesek a reakció győzelmében a könyörtelen ellenforradalmi akarat diadalát látták. Mindenesetre Schopenhauer a XIX. sz. első feléből való Akarat metafizikája, mélyebb filozófiai szintézis, mégis „metafizikai kísérlet” a materializmus üres metafizikaellenességével szemben.

A realista irodalom terén is kialakul a kettősség. A divatos irodalom egyik részének gesztusa egyszerű polgári reakció; a nyárs-polgári ízlés kielégítése az irodalomban. Vannak viszont, akik mélyebben eltűnődnek a megelőző évtizedek eszményei fölött, más stílusban. Freytag (1816—1895) realizmusának lényege, hogy elődeinek szubjektív romantikus élménykeresésével, vagy mesterséges álobjektivizmusával szemben a mindennapi élet, a polgári kor hű képét kívánja adni. A „Soil und Habén” a kereskedőt dicséri, vagy a szorgalmas, hűséges, polgári erényekkel ékes, hétköznapi emberekkel foglalkozik. Otto Ludwig (1813—1865) írói jelszava: „a népet munkája közben felkeresni és leírni”. Ő is a polgárság kedvenc írója, azé a polgárságé, amely a fantasztikus álmódok, irodalmi törekvések helyett életcélját és boldogulását az ipar és kereskedelem, szóval a polgári munka keretében találja meg. E divatos írókon túl, az irodalom magasabb szemlélete azokban jelentkezik, akik a megelőző kor értékeit, problémáit nem felejtik el s olykor erősen realiztikus ábrázolási móddal, a stílussal hozzák közel egy problémagazdag kor szépségeit egy problémaszegény polgári korszakhoz. Legnagyobb egyéniségük Hebbel (1813—1863), aki Hegel elméletével megegyező módon a világszellem és az egyéniség összeütközésében találja meg az igazi tragikumot. Drámáiban az egyént a világtörténelem döntő pillanataiban ábrázolja, tehát munkájában az igazi „realizáló” jellegzetes folyamata nyilvánul, amikor bemutatja, mint ütközik össze az egyén, a modern világ értéke, az előző korszak nagy metafizikai képletével, a világszellemmel.

Az új realizmus kettőssége a képzőművészet terén is jelentkezik, egyes festők kicsinyes buzgósággal mutatják be a természet részleteit, mintha a realizmus a részletek pontos másolását jelentené. Kaulbach és Piloty történeti iskolája viszont az eseményeket, a döntő ütközeteket és drámai pillanatot akarja hatalmas vásznain megörökíteni, a részletek realista kidolgozásával.

A pillanat követelte egyszerű reakció és a mélyebb, a múlt értékeihez visszanyúló realizmus kettőssége megnyilvánul a német történet szemléletben, amely a múlt ábrázolásával, a tradíciók kiválasztásával döntő hatást gyakorolhat nemzetek jellemére. A XIX. században, amikor a cselekvés a szellemi emberek hatásától elválaszthatatlan, minden nagy történelmi mozgalom mögött megláthatjuk annak történet szemléleti háttérét. Mennyit megőrzött a francia szellem az előző kor francia missziós történetfelfogásából, mennyire azonosította a polgári civilizációt a francia szellemmel! Mennyire visszatükröződik a század elejének elvont eszmevilága Hegel történetfelfogásában, mely a germánság számára tűz ki világtörténelmi feladatot. Milyen döntő a szláv történetkonstrukció a szláv népek ébredésére. A német realizmus említett kettőssége, Ranke mélységes történetfelfogása és Treitschke primitív nemzeti történeti felfogása között oszlik meg. Az első a világtörténelem lényegének mély értelmezésével lesz mélyebb értelemben a németiség nevelőjévé, Treitschke viszont a maga szélsőséges porosz felfogásával immár csupán egyszerű visszahatás az előző kor nagynémet, vagy túlságosan metafizikai történeti beállítással szemben. Ez utóbbi történetfelfogás az erejében növekvő, a maga gazdasági terjeszkedése szempontjából korlátokat nem ismerő németiség nemzeti hitvallása lett, a kor nemesebb jellemeire azonban alakítólag hatott Ranke európai szemlélete.

A realizmusnak ebben a légkörében, a nagy porosz realista Bismarck személyes tevékenységével alakul ki a német egység. Gerlach iránya már megbukott, a porosz király azonban egyelőre nem fogadja el Bismarck érdekpolitikájának szempontjait. Bismarck ugyanis elvi szempontoktól függetlenül szemléli III. Napoleon tevékenységét, amikor a nemzeti gondolat modern fogalmazásával a porosz érdekpolitikának megfelelő erőt vezet be a diplomáciába. III. Napoleon 1850-ben kifejti a porosz követnek, hogy a két országnak „ugyanaz a kultúrája, ugyanaz az eszménye, már mint a felvilágosított liberalizmus és ugyanaz az érdeke: egyesíteni a népet, egységessé tenni a nemzetet, egyesíteni fajokat.“ Bismarck, aki Frankfurtban megismerkedett a diplomácia eszközeivel, látta Poroszország és Ausztria

szüntelen versengését és mindent elkövetett, hogy hazájának reális erejét növelje, erősítse hadseregét, szaporítsa szövetségeseit a Bundban és kedvezőbbé tegye a helyzetét a Zollverein révén. 1859-ben meg akarta ragadni a porosz-francia szövetség nagyszerű lehetőségét, annál is inkább, mert a Franciaországgal való diplomáciai együttműködés akkor már összeegyeztethető volt az orosz barátsággal. A gerlachi formula a konzervatív hatalmak együttműködéséről ebben az időben már tartalom nélküli forma lett. A porosz király azonban egyelőre nem tette magáévá Bismarck elgondolását, sőt annyira meggyűlölte, hogy még 1862 szeptember 19-én is azt mondta fiának, hogy „ezt az embert, ki Franciaország barátja, nem fogom miniszterré kinevezni.” Erre azonban mégis kénytelen volt s attól kezdve Bismarck vasakarata uralkodott a német diplomácián s ez a vasakarat egészen az osztrák-porosz szakításig merészkedett. Ausztria tevékenysége ebben az időben már veszélyes mérveket öltött, hiszen Ferenc József a februári pátenssel liberális német nemzeti irányban tüntetett és a Bundreform gondolatát hangoztatta. Bismarck látja, hogy az idő alkalmatlan arra, hogy Poroszország Ausztria reformtörekvéseivel sokáig sikeresen szembehelyezkedhessék. A porosz erőforrások teljes jelentőségét még nem ismeri, a diplomáciai helyzet kedvező lehet Ausztria szempontjából és veszélyes Poroszországra. „Le kell vezetni” tehát Ausztria aktivitását, pillanatnyilag más irányt kell adni a fejleményeknek, erre pedig Schleswig-Holstein kérdése alkalmas. A dánokkal szemben megindított tevékenység monoton adhat arra, hogy megismerje a porosz hadsereg, mint az előlendő háborús megoldás eszközeinek teljesítményét. Bismarck zsenialitása olyan helyzetet teremt, melyben mintha a porosz-osztrák dualisztikus megoldás régi fényében ragyogna: Ausztria és Poroszország közös vállalatba kezd, melynek sikere után úgy látszik, hogy a német Bund régi berendezkedése fenntartható. A dán kérdést a nemzetiségi szempont mérgesíti el és Bismarck diplomáciája tűzi napirendre. A két hercegségben két különböző nép él, a holsteiniek javarésze német, Schleswig lakosai viszont dánok. A nemzeti gondolat megerősödése idején e kérdésben a kopenhágai politikai pártok állásfoglalása megoszlik. Az eiderdánok be akarják kebelezni a hercegséget, ugyanakkor amikor a germán történetírás lelkesítő hatása és a nemzeti érzés fellángolása alatt Holsteinben egyre erősödik germán öntudat. Az eiderdánok jelentékenyen megerősödnek a politikában s 1848 februárjában VII. Frigyes közös alkotmányt ad az uralma alatt álló összes területek számára. Az 1850 július 2-i békében a porosz király megegyezik a dán királlyal abban, hogy a dán király a maga egységesítő törek-

véseit Holsteinben is végrehajthatja. A holsteiniek ellenállása sikertelen marad, a cár támogatását élvező dánok elérik, hogy az 1852 május 8-i londoni jegyzőkönyvben az összes európai nagyhatalmak biztosítják a dán monarchia egységes és oszthatatlan területének sértetlenségét. Ugyané szerződés elismeri Glücksburg Keresztély herceg trónöröklési jogát is. Holstein mellett a dánok Schleswigre is ki akarják terjeszteni a hatalmukat, e törekvés azonban a német Bund ellenállásán meghiúsul, majd ismét jelentkezik 1863-ban, amikor a március 30-i pápens egyesíteni akarja Schleswiget Dániával. VII. Frigyes meghal, mielőtt az egyesítést megvalósíthatná, az új király, IX. Keresztély, azonban érvényt akar szerezni a törvénynek. A német Bund mozgósít s közben az ifjú Augustenburg Frigyes megtámadja a londoni szerződést, mert véleménye szerint atyjának nem állt jogában az ő nevében lemondani a trónról. Holstein az új királyt nem ismerte el, hanem a népszerű fiatal Augustenburgi herceg mellé állt. Bismarck ekkor Ausztriával egyetértésben, ultimátumban követelte Dániától a németellenes alkotmány visszavonását. A dánok elutasították az angol-orosz közvetítési kísérletet s a háború kitört. A dánok vereséget szenvedtek s az 1864 október 30-i bécsi béke általánosságban kimondotta, hogy a dán király Schleswig-Holstein és Lauenburgra vonatkozó jogairól Ausztria császára és Poroszország királya javára lemond. A hadjáratban Moltke hadterve szerint három német hadsereg vonult fel, 60.000 emberrel s az egyik német hadsereg Ferenc József katonáiból állott. A helgolandi tengeri ütközetben Tegethoff megmutatta az osztrák flotta képességét és saját vezéri hivatottságát. A győztes háború után osztozni kellett volna s a gasteini megegyezés Poroszország és Ausztria között pillanatnyilag elhalasztotta a két vetélytárs küzdelmének kirobbanását. E szerint Schleswig Poroszországhoz, Holstein Ausztriához tartozik, Lauenburgot a porosz korona vásárolja meg. Ausztria kénytelen volt e megoldást a belpolitikai nehézségek miatt elfogadni s a német középállamok előtt nyilvánvalóvá lett Ausztria gyengesége. Bismarck immár tisztába jön a porosz erővel, már nem lát akadályt és tudatosan előkészíti a döntést. 1866 február 28-án koronatanácson követeli Ausztria ellenében a preventív háború elrendelését, hiszen a döntésnek be kell következnie s az idő erre alkalmas. Bismarck politikája egy évvel előbb még békés volt, a diplomáciai helyzet azonban közben számára kedvezően alakult, az olaszokkal szerződést kötött, mely szerint a Poroszország és Ausztria között kitörő háború esetén az olaszok is megtámadják Ausztriát. Egyedül III. Napoleon részéről fenyegetett a veszély, hogy a császár alkalmat talál a német ügyekbe való beavatko-

zásra. Bismarck francia nyelvterület megszerzésére akarta ösztönözni III. Napóleont, aki viszont Poroszországtól várt területi kárpótlást. Bismarck már arra gondolt, hogy Luxemburg átengedésével kötelezi le a franciákat, e terv azonban nem sikerült. A francia császár hosszú háborúra számított, mely Poroszországot kimeríti s így alkalmat ad az eredményes beavatkozásra. Ezzel szemben Bismarck már 1865 júliusában kijelentette a bajor miniszterelnöknek: „egy döntő ütközet és Poroszország abban a helyzetben lesz, hogy feltételeket diktáljon“. Az Olaszországgal kötött szövetség szakítást jelentett a Bund szellemével, hiszen Poroszország külföldi hatalommal szövetkezett a Bund egyik tagjával szemben. A kihívást Bismarck folytatta, amikor a frankfurti Bundestagon a német nemzetgyűlés összehívását az általános, egyenlő és titkos választójog alapján követelte. 1849 szelleme tért vissza, amikor Bismarck 1866 május 11-én tovább színezte az eljövendő választójogot. A porosz király e javaslatokat forradalmi jellegűeknek minősítette, amiben igaza is volt, hiszen ez a felülről jövő forradalom ideje volt, a német állam megvalósítása érdekében. Az általános választójog elvére való hivatkozás egyszersmind kitűnő ütőkártyául bizonyult a francia beavatkozási tervekkel szemben. Bismarck tehát a korszerű elve- / két játssza ki, kacérkodik a demokráciával, sőt a forradalommal, ügynököket foglalkoztat, akik lázadást szítanak Ausztria ellen s a magyar forradalmárokkal kerül kapcsolatba. A terv Németországban nem sok rokonszenvvel találkozik, a katonai döntés lehetősége azonban meg-
 érik.

Miközben az események a fegyveres összeütközés felé haladnak, a bécsi udvar most már sürgősen mindent megtesz az osztrák-magyar kiegyezés megvalósítására. A magyar társadalom passzív ellenállása, Deák Ferenc gyakorlati bölcsesége, kétségtelenné teszi, hogy az ellentéteket csak kiegyezéssel lehet megszüntetni. Rechberg helyére Mensdorff gróf kerül, 1865 július 30-án pedig Schmerling is átadja helyét Belcredinek. A magyar társadalom ellenállása elérkezett a végső határig s a Kossuth-féle Duna-konföderációs terv kipattanása 1862-ben, megerősítette a realista irányzatot, amely már régóta látta, hogy a nemzetiségi kérdés az Ausztriával való kiegyezést helyezi előtérbe.

A külső események során Ferenc József magyarországi látogatása említésreméltó, még jelentősebb Deák Ferenc hosszabb tárgyalása az osztrák vezető körökkel, a Lustkandllal folytatott közjogi vita után. Schmerling bukása után összeül a magyar országgyűlés 1865 december 14-én, a porosz-osztrák háború alatt az ülések szünetelnek. Königsgratz után azonban hamarosan létrejön a megegyezés, melynek esz-

méit és körülményeit más helyütt jellemezzük. A katonai akciók lefolyását a katonai tudomány fejlődését tárgyaló részben láthatjuk, tanúi leszünk annak, hogyan vesztette el Ausztria a háborút Poroszországgal szemben, hogyan kötötték meg 1866 július 22-én a fegyverszünetet. Bismarck realizmusa, messziretekintő bölcsesége a háború után jelentkezik ismét, amikor nem tart igényt osztrák területre és beéri azal, hogy Ausztria tudomásul vegye az Északnémet Bund megalakítását, a poroszok északnémet terjeszkedését és engedjen a schleswig—holsteini kérdésben. Ausztria tehát Velence elvesztésével nagyobb veszteségek nélkül köthetett békét, a német Bund ügyeinek intézéséből azonban kiszorult. Bismarck néhány nap alatt megvalósította az Északnémet Bund alkotmányát, mely egyesítette a Majnától északra fekvő államokat Poroszország vezetése alatt. A félelmetes osztrák vetélytárs immár nem fenyegetett, Bismarck minden erejét a megmaradt ellenfél, az 1866-os háború igazi vesztese, III. Napoleon ellen fordíthatta. A franciák császára látta, hogy a német egység félelmes arányokban bontakozik ki, területi kárpótlásról szó sem lehet. A porosz-francia összeütközés küszöbön áll.

NYOLCADIK FEJEZET

A NÉMET EGYSÉG BEFEJEZÉSE DIPLOMÁCIAI ELŐJÁTÉK

Bismarck nagy terveinek utolsó akadálya Franciaország volt. A párizsi hangulat 1860 után lehetetlenné tette, hogy III. Napoleon viszonya a poroszokkal megjavuljon. Bismarck kitűnően ismerte a diplomáciai helyzet összes lehetőségeit és tudta, hogy a német egységet csak háború árán valósíthatja meg. Ez a bizonyosság fokozott mértékben sarkalta a hadsereg fejlesztésére. III. Napoleon a német egység kérdésében nem folytatott következetes politikát. A francia diplomácia meglehetősen határozatlan, egyszer merevebb, egyszer engedékenyebb. Bismarckkal folytatott megbeszélése alkalmával a császár kezdetben azt javasolta, terjeszkedjék Poroszország Észak-Németországban, anektálja Hannover, Holsteint és a Hansa-városokat és ennek ellenében a maga részére csupán kisebb határkiigazításra tartott igényt. Ezt fiz álláspontját a forradalmi évek tapasztalatai sugalmazták. Azt hitte, hogy Poroszország terjeszkedése az osztrák-porosz ellentét kirobbaná-

sára vezet, a porosz nacionalizmus Ausztriában ellenállásra fog találni s az ily módon meggyengülő Németország megéri a beavatkozásra.

A francia diplomácia következetlenségére jellemző, hogy egyszer Bajorország, máskor Ausztria barátságát keresi, majd pedig Poroszországgal kacérkodik. Ezzel szemben Bismarck céltudatosan tör a német egység megvalósítása felé. Egész diplomáciai munkásságára rávilágít híres megkülönböztetése „az érdekek” és a „létfeltételek” kérdései között. Az első állandó diplomáciai tárgyalások anyagául szolgálhat s a vezető diplomatának szükségtelen túlhaladnia ezeken a tárgyalásokon. Egészen más a helyzet a lényeges kérdéseknél, a nagy nemzeti problémáknál, melyeknél a diplomáciai küzdelem csupán előjáték, a megvalósítás érdekében azonban mindig készen kell állni a fegyveres beavatkozásra, az erőszakos döntésre. A német egység útjában álló francia magatartás a német nemzet létfeltételeit érintő akadály volt, melyet Bismarck végül háború útján gondolt elhárítani.

A kancellár vaskövetkezetességgel haladt a maga útján, ugyanakkor, amikor Franciaországban a hadseregreform a kamara ellenállásán megbukott s mikor Franciaországban általános volt az elégedetlenség a császár uralmával, a sajtó egy része nevetségessé teszi III. Napóleont. Úgy látszik mégis, mintha ebben az időben a francia belpolitikában és a világ külpolitikájában a béketörekvések diadalmaszkodnának. Az 1869-i választások után, amikor az ellenzék a szavazatok majdnem 50%-át elnyerte, 1870 januárjában III. Napoleon Ollivier nevezte ki miniszterelnökké, aki Lord Clarendon közvetítésével a fegyverkezés csökkentéséről kezd Bismarckkal tárgyalni. Ollivier véleménye szerint nem szabad fegyverrel megakadályozni a német egység kialakulását. Békés szándékai ellenére az események feltartóztathatatlanul a háború felé vezetnek. Az izzásig hevített francia közvélemény már nem bírta el a spanyol kérdés teherpróbáját, hanem kirobbanással fenyegetett. Vitás, hogy Bismarck eredetileg háborús okot akart-e teremteni abból a konfliktusból, mely a spanyol trónkérdésben felmerült. Spanyolországban ugyanis a Bourbon-családból származó Izabella királynő 1868-ban történt elűzése után a portugálokkal való perszonális unió terve meghiúsulván, Hohenzollern Lipót herceg királyságára gondoltak, kinek felesége egy portugál hercegnő volt. Az mindenestre tény, hogy Bismarck Franciaországot presztízsében, katonai és diplomáciai helyzetében gyengíteni akarta azzal, hogy „német királyt” helyez Spanyolország trónjára.

Ugyanakkor azonban a francia hadügyminiszter — Gramont — kétségenkívül szélsőséges presztízspolitikát folytatott. Bismarck a

francia tárgyalások ellensúlyozására meg akarta valósítani a spanyol-német szövetséget, azzal a céllal, hogy a spanyol piacot megnyissa a német áruk előtt. Ezért támogatja ő 1780 június elején a Hohenzollem-tervet. Magatartásának; megváltozásában a májusi francia népszavazás eredménye befolyásolta. Miután Hohenzollem Lipót trónjelöltségét a porosz király is támogatta, a herceg 1870 július 2-án elfogadta a jelölést. Ennek híre másnap hihetetlen izgalmat keltett Párizsban, hiszen egy „német király“ Spanyolország trónján két tűz közé juttatná Franciaországot.

Hogy a szenvedély kitörését sikerül-e megakadályozni, kérdéses volt; Gramont herceg francia külügyminiszter július 6-i parlamenti beszéde semmiesetre sem járult hozzá az izgalom lecsendesítéséhez, amikor a helyett, hogy a porosz politika visszavonulását megkönynyítelte volna, megfenyegette annak irányítóit. Benedetti berlini francia követ feladata volt rábírní a porosz királyt a jelölés elejtésére. A francia hisztéria attól tartott, hogy a német világalom immár mindenfelől fenyegetni fogja, ha a terv megvalósul, Hohenzollem Lipót ugyanis a Romániában trónra emelt Károly király fivére volt. A porosz hatalom növekedését látták a herceg trónigényében s ezt a feltevést megerősítette az a körülmény, hogy a madridi francia követtel július 2-án oly módon közölték a hírt, hogy ebből félreértések származhattak. Ebből a hangulatból érthető, hogy a franciák erősen poroszellenesek, szakítanak utolsó percben az ideológiákkal s le akarják törni a porosz ambíciókat. Július 8-án a „Moniteur“ azt írta, hogy immár nem elég ha a poroszok lemondanak a spanyol trónról, hanem a béke biztosítására követelni kell a délnémet államok függetlenségét, Mainz erődítményének kiürítését és a Majnától délre minden katonai tevékenység beszüntetését. Benedetti, a berlini francia követ volt megbízva azzal, hogy a porosz királlyal tárgyaljon. Július 8-án az Emsben nyaraló I. Vilmos után utazott, kivel július 8-án közölte megbízatását. A király panaszkodott, hogy Gramont beszéde megnehezíti az ügy likvidálását, Lipót hercegtől mindenesetre híreket vár. Minthogy Lipót herceg Tirolban nem volt hamarosan elérhető, helyette atyja jelentette ki, hogy lemond a trónigényről. A július 12-én érkezett hírt azonnal közölték Párizsban és Madriddal. A porosz király azonban már előző nap elmondotta Benedettinek, hogy követet küldött a herceghez, azzal a kívánsággal, hogy vonja vissza igényét, a döntés tehát minden percben várható. Amikor a kedvező döntés híre a párizsi spanyol követ révén Ollivierhez eljutott, a francia miniszterelnök örömmel mondotta: „Megvan a béke“. A francia sajtó türelmetlensége azonban már nem

elégedett meg ezzel, hanem garanciát követelt arra, hogy az eset nem fog megisméltódni, ezt az elvet pedig egy interpellációra adott válaszában Gramont is magáévá tette. A császár beleegyezésével tehát július 12-én új utasításokat adtak Benedettinek. A francia kívánság az, hogy a porosz király biztosítsa a sajtó útján a franciákat arról, hogy a jelölés megújítását nem fogja megengedni. Az újabb francia követelést július 13-án Benedetti az ügy sürgősségére való tekintettel, közölte az utcán sétáló porosz királlyal. A király a kívánságot visszautasította:

„Ez az ügy túl nagy gondokat okozott nekem ahhoz, semhogy kísértésbe jöjjenek felújítását megengedni, viszont lehetetlen számomra oly messzire menni, mint azt ön óhajtja“. Miután a legbékésebben elváltak, délfelé a király Benedettihez küldte adjutánsát, azzal, hogy Sigmaringenből megérkezett az értesítés a herceg lemondásáról. Ezt azzal közölte a király, hogy az ügyet immár elintézettnak tekinti.

Ilyen körülmények között a francia garanciakövetelés fenntartása most már a háborút jelenthette volna, ha Bismarck nem is avatkozik az ügybe. Minthogy a francia minisztertanács változatlanul fenntartotta a követelést, a háború elvben valószínű volt. Ettől függetlenül Bismarck ismét bekapcsolódva az ügybe, később a háború előidézésén fáradozva, Gramont beszédére még igen higgadtan reagált. A Varzinban nyaraló Bismarck, megismerve a szöveget, a külügyminisztériumhoz intézett utasításában elutasítja azt a lehetőséget, hogy parlamenti beszédek miatt külügyi reklamációk történjenek, a sajtó azonban goromba lehet. Július 12-én abban a hiszemben hagyta el nyaralóját, hogy a háború elkerülhetetlen. Amikor Berlinbe érkezett, csalódás érte, mert a külügyminisztériumban értesült a király tanácskozásáról Benedetti vei. Július 12-én este Moltkevel és Roonnal együtt tanácskoztak, amikor megtudták, hogy a porosz király meghátrált a spanyol trón kérdésében. Másnap ugyancsak együtt vacsoráztak. Bismarck kijelentette, hogy lemond, a katonák sajnálták, hogy ebben nem követhetik. Vacsora közben bontotta fel Bismarck az Emsben 13-án 3 óra 50 perckor feladott táviratot, melyben a király a történetet közölte.

Amikor Bismarck a sürgönyt felolvasta, Roon és Moltke még jobban elkomorodik és elfordul az ételtől. Bismarck azonban megérzi, hogy ez a sürgöny olyan lehetőséget nyújt, mellyel az elvesztett diplomáciai játszmát meg lehet nyerni, azaz Poroszország erejét és méltóságának megtépázását, a spanyol visszavonulás hatását csökkenteni lehet. Rendkívüli kiadásban közli, tetszése szerint összeállított szövegben, az emsi sürgönyt s ezáltal Poroszország veresége Francia-

ország vereségévé alakul át. A publikáció így hangzik: Miután a Hohenzollern hercegek lemondásáról szóló közléseket a spanyol királyi kormány hivatalosan közölte a francia kormánnyal, a francia követ Emsben azt a követelést támasztotta Őfelségével, a királlyal szemben, hatalmazza fel őt arra, hogy Párizsba sürgönyt küldjön, melyben a király Őfelsége *önmagát a jövőre vonatkozólag is* kötelezi arra, hogy sohasem fogja jóváhagyni a Hohenzollernek esetleges újabb jelöltségét, őfelsége a király nem volt *hajlandó ismét fogadni a francia követet* és adjutánsa által kiüzent, hogy Őfelségének a követ számára nincs több közölni valója. A sürgöny július 14-én vált ismertté Németországban, ugyanazon a napon, amikor reggel 9 órakor a párizsi minisztertanács elhalasztotta a tartalékosok behívását. . . 14-ről 15-re virradó éjjel ismét összeült a párizsi minisztertanács, melyben a külügyminiszter közölte, hogy a németek Benedetti elutasítását az európai udvarok tudomására hozták. Éjfélkor a francia hadsereget mozgósították. Másnap a döntő koronatanács és a törvényhozó testület két fontos ülése következett. Az emsi sürgöny Párizsban is ismertté vált, míg a főváros *hangulata* változatlanul háborús maradt, a prefektusok jelentései szerint a vidék egyáltalán nem volt harcias. Július 19-én a franciák mégis hadat üzentek, miután a porosz király már július 15-én kiadta a mozgósítási rendeletet!

Bismarck elérte célját s immár csak annyi maradt hátra, hogy a diplomáciai légkört minél kedvezőbbé hangolja a poroszok számára. A porosz-francia konfliktus ugyanis német vonatkozásban nem volna érthető, ha csupán a júliusi napok eseményeit tekintjük. Az összeütközés előjelei sokkal régebben jelentkeztek s 1866-tól kezdve a helyzet változatlanul fenyegető. A két ellenfél tulajdonképpen már 1866-ban szakított egymással, amikor Napóleon a semlegességért, illetve a Bund reformjának tudomásulvételéért, ellenszolgáltatásokat kért. E borralvó-politika nemcsak Bismarck ellenállása folytán, hanem III. Napóleon különös diplomáciai módszerei miatt sem vezetett sikerre. A császár 1866 nyarán Benedettit a német vezérkarhoz küldötte, különböző követelésekkel. Közben azonban III, Napóleon júliusban külügyminisztere tudta nélkül beleegyezett a porosz kívánságokba, ily módon nevetéssé téve Benedettit. A végén a császár Benedetti útján már csupán a Rajna balpartját követelte Mainzig. Bismarck azt a kívánságot azzal utasította vissza, hogy német területről nem mondhat le, kívánjon a császár más kompenzációt. Benedetti Párizsból azt az utasítást kapja, hogy kérje a saarvidéki városokat és Luxemburgot, vagy ha ez lehetetlen volna, Belgiumot. Bismarck ezt a kívánságot írásban kérte a

franciáktól, a nélkül, hogy eszeágában lett volna a kérést teljesíteni, azzal a szándékkal, hogy adandó alkalommal a Belgiumra vonatkozó kívánságot az angol közvélemény megnyerésére használja ki. A hollandok és poroszok ellenállásán a luxemburgi terv is megbukott, e helyett angol javaslatra csupán Luxemburg semlegességét mondták ki 1867 májusában, ez volt az egyetlen kárpótlás, melyet Franciaország akkor elnyert. Később, 1870-ben Napoleon belgiumi tervét Bismarck közölte, amivel az angol közvéleményt maga mellé hangolta.

A háború diplomáciai történeti előzményeihez tartoznak azok a tárgyalások is, amelyek a francia-osztrák-olasz szövetség megkötésére irányultak. A tárgyalások nem vezettek eredményre s így megszűnt az egyetlen lehetőség, amely Bismarckot a háborútól visszatartotta volna. Az osztrák-francia diplomáciai együttműködés, vagyis annak biztosítása, hogy Franciaország szövetségést szerezzen rajnai politikája számára, a keleti kérdésben nyújtott bizonyos lehetőségeket. A Balkán helyzete rendkívül bonyolult volt, s a keresztény nemzetek függetlenségi mozgalma állandó veszélyt jelenthetett. Kialakulhatott volna olyan helyzet tehát, hogy Franciaország a keleti kérdésben megegyezik Ausztriával. Ez a fenyegető veszély a porosz-orosz szövetséget még jobban megerősítette. 1866 után Bismarck kíméletesen bánt Ausztriával és ügyelt arra, hogy a háború ne robbanjon ki a keleti kérdés miatt. Mérséklő befolyását latba vetette Oroszországgal szemben, mert sokkal kedvezőtlenebb lett volna számára, ha Franciaországgal a keleti kérdésben kitört konfliktus miatt kerül háborúba. Bismarck helyzete nem volt könnyű, amikor a két vetélytárs, Anglia és Oroszország, valamint a két Balkánon érdekelt hatalom, Ausztria és Oroszország, közölt kellett egyensúlyoznia. Königrätz óta szoros barátságra törekedett Ausztriával, bár az oroszok féltékenyen figyelték magatartását, mert ez a barátság balkáni terveiket keresztezte, más szövetségést, mint Porosz-, illetve Németországot, mégsem kereshettek. Ausztriában felülkerekedett a Bismarck-ellenes irányzat s 1867 után Beust abban reménykedett, hogy szövetséget tud kiépíteni Franciaországgal és Itáliával. E koalíció réme 1867 és 1870 között. állandóan fenyegetett, a koalíció mégsem jött létre.

A német egység kialakításában ismét a fegyverek döntenek.

KILENCEDIK FEJEZET

A SZTRATÉGIA FEJLŐDÉSE ÉS A HÁBORÚK

Az újkori sztratégia érvényesülése általában a nyugati szellem fejlődő racionalizmusával együtt jelentkezik. A XVI. század újítja fel a hadvezetés antik hagyományát, hogy ettől kezdve a háborúk folyamán a tervszerű, racionális hadvezetés döntő jelentősége egyre fokozódik egészen napjainkig. A sztratégia érvényesítése a XVI. századtól kezdve állandóan szem előtt tartott követelmény, a hadvezetés belső tartalma, célkitűzése azonban a XIX. század elején — a forradalmi és főleg a napóleoni háborúk korában — lényegében átalakul. A sztratégia folyamatos fejlődése során tehát két korszakot különböztethetünk meg, az első mintegy háromszáz esztendőt ölel fel, a második az utolsó száz év történetén vonul végig s ez utóbbi a közlekedés, a technika szinte beláthatatlan fejlődésével kapcsolatos. 100 évvel ezelőtt köszönt be a nagy változás, amikor az eddigi nagy hagyományt, a Cunctatorok, Montecuccolik és Lotharingiai Károlyok fárasztó, felmorzsoló sztratégiáját, a szárazföldön is felváltja a megsemmisítéssel döntésre törekvő, támadószellemű irányzat.

A katonai irodalom szinte hiánytalanul mutat rá a hadvezetés módjának változásával összefüggő okokra. Ez a belső átalakulás a hadsereg szervezetével, annak ellátásával, a gazdasági körülményekkel s a társadalmi tényezőkkel függ össze. E tudomány rámutat arra, hogy az újkori sztratégia első három évszázadát a hűbéres, később zsoldos magánhadseregek szerepével, majd az állandó hadseregek fenntartásával két nagy fejlődési időszakra oszthatjuk, az elsőben a háború, a csapatok ellátása és fegyverben tartása elsősorban pénzügyi feladat, természetes, hogy a zsoldos sereget, e drága, nehezen pótolható hadieszközt a vezető tőle telhetőleg kímélni kívánja, sokkal előnyösebb, ha ügyes mozdulatokkal ki tudja fárasztani az ellenséget, meg tudja nehezíteni annak ellátását, gyengíteni ütőképességét, semmint a kockázatos döntésbe merészkedni.

A XVIII. században s részben a XIX-ben már állandó nagy hadseregek kialakulásának tanúi lehetünk, melyek azonban valójában nem néphadseregek, hanem többnyire kényszertoborzás útján gyűltek egybe. A sztratégia még ebben az időben is visszariad az ellenfél megsemmisítésének gondolatától és irányadó szempontja továbbra is az ellenséges erők felörlése. A hadsereget a magazinokból látják el, az

utak rosszak, az anyagi eszközök korlátoltak, a merész támadás megbontja a sereg egységét, nagyobb veszteségek pótlása szinte megoldhatatlan feladat. Természetes, hogy a vezérek igyekeznek seregüket a magazinok közelében, zárt rendben összetartani, az ellenfelet kimeríteni s döntés helyett manőverezni. Még ez sem indokolja teljesen e kor makacs ragaszkodását a „felmorzsoló” sztratégiához. Az elmélet összefügg a kor szellemével, mely az ész uralma alatt áll. Ebből következik a technika, a számítások nagybecsülése, a világkép nem a megbontást keresi, hanem az érdekek egyeztetését, az európai egyensúly gondolata, a világbéke illúziója eleven erővel hat, a magasabb értelemben vett kozmopolitizmus valósággal szellemi illendőség kérdése.

A racionalizmus egyik következménye, hogy e kor olyan hatalmas érdeklődéssel fordul a katonai tudomány felé, ugyanakkor, amikor a felvilágosodás korának katonai vezetői az elmélet terén számításaikból kikapcsolják az irracionális tényezők szerepét. Szerintük a katona nem hozható kapcsolatba az érzelmeikkel, szenvedéllyel, hiszen az embert a háborúval a technika, a kiképzés s nem utolsó sorban a fegyelem köti össze. A kiképzés évekig tart, a fegyelem szigor követel, a szigor alkalmazása a szökések elhárítására zárt hadsorokat kíván, ami a katonaságnak zárt jelleget ad.

E rendszer következménye, hogy amikor hiányzik az érzelmi momentumok összetartó ereje, a sereg pedig nem áll hivatásos, vérbeli katonákból, mint a zsoldos rendszernél, a lelkesedést, illetve a hivatásérzetet a hosszú ideig tartó alapos kiképzés és kemény fegyelem pótolja, akkor a katona ugyancsak drága és nehezen pótolható anyag a hadvezér szemében éppúgy, mint a zsoldos időkben. A vezér tehát tartózkodik a pótolhatatlan veszteség kockázatától, elkerüli a döntő ütközeteket, hiszen ha nehezen felépített seregét elveszti, nem tud egykönnyen újat szerezni helyette. A hadvezetésben az ütközet egyre kisebb szerepet játszik és helyette továbbra is a manőver a fontos, az ügyes felvonulás, mely megbontja az ellenség számításait s ez a manőverezés fejlett diszciplínák szerint, a katonai tudomány törvényei értelmében folyik le.

A felvilágosodás korának racionalizmusa, a szenvedélyektől való tartózkodás megeremti és erőteljessé fejleszti a katonai technikát, a katonai ismeretek rendszerét. A hadvevetés „tudománnyá” válik. A katona nem az ország, a lakóhely védelmezője s nem a hazai talajhoz való ragaszkodás révén, az érzelmen át kerül kapcsolatba a földdel, a föld terepnum lesz, a tereptan tárgya s az érzelmek összetartó erejét, a lelkesedést a kor sztratégiája a katonai térképészet tudományával

pótolja. De nemcsak a tereptan fejlődik nagy lendülettel, hanem tökéletesedik minden hadismeret, mely a matematikával függ össze, elsősorban a tűzéréség. A haditechnika és hadvezetés művészete, a katonai ismeret és képzelet világában kiválik e korban Lloyd, az angol katonai tudós, aki legalább elméletileg igazolja az emberi imponderabiliák jelentőségét. Értékes művében a „Military Memoirs“-ban szétválasztja a lemérhetetlen hatások, erőtenyezők világát, a kiszámítható, tényleges erőktől. A vezér szuggesztíója, a fanatizálás, a csapatok faji és egyéni különbsége szerinte figyelembe veendő, bár tekintetét elsősorban a tényleges erőkre irányozza, az exakt ismeretek tömegére, a haditudomány diszciplínáira. Követői szinte már említésre sem érdemesítik az imponderabiliákat, melyek nem felelnek meg a felvilágosodás rendszerének, a vezető tudomány immár a tereptan, a katonai elmélet dogmatizálódik.

A katonai technikában az ember kapcsolata tehát megszakad az eleven erőekkel, a vezető és vezetett közötti viszony csupán a rideg, szinte brutális fegyelemben fejeződik ki s a nagy hadműveleteket lebonyolító, térkép fölött számító vezető kezében az egyes katona matematikai képletté válik, emberi lénye elhanyagolható mennyiség. A haditudomány elveszti kapcsolatát az étellel. A végtelen tengeren a helyzet más. A támadó szellem itt tovább él, mintha az elemek irracionálisága érvényesülne, szemben a szárazföldi hadviseléssel, amely a földet, a terepet nagyon is kiismeri s nem látja irracionálisnak.

A felvilágosodás szelleme nem kedvez a nagyszabású ütközetnek, a döntő csatának. A hadvezér általában még elméletben is elkerüli az offenzív hadviselést; világnézete, eszménye és a vezető politikai gondolatok tisztelete óvja az indokolatlan erőszak, a barbár megsemmisítés látszatától. A felvilágosodás gondolata hovatovább a hadviselés tudománya fölött is uralkodik s ez a legfőbb érték igazolja a támadással szemben a védekezés gondolatát. A védekezés a humánus, a támadás a barbár eljárás, a népszenvedélyek felkeltése, veszedelme a kultúrának. Schamhorst katonai oktatójának, Schaumburg grófnak XVIII. században megjelent műve e jellemző címet viseli homlokán: „Mémoires pour servir á l'art militaire défensif“. A szerző ebben kifejti tételét, mely szerint „a háborút offenzíve vezetni egyértelmű a szenvedélyek felkeltésének szolgálatával, a defenzíva ezzel szemben azt jelenti, hogy az emberiség javát szolgáljuk“.

A katonai értelmiség hitt a magasabbrendű világbéke lehetőségében, egyesek szemében a technika fejlődése is ezt a célt szolgálta, hiszen még Bülow műveiben is érdekes megállapítások találhatók a

technika fejlődésével kapcsolatban az univerzális hadvezetés lehetőségeiről. Bülow, ki a hadsereg átszervezésénél a napóleoni példák nyomán jár, a múlt század szellemének hatása alatt, nemes kozmopolitizmusát hangoztatja s nemcsak a taktikában a régi elvek követője, hanem megőrzi hitét az általános, „univerzális“ hadvezetés felvilágosodás korabeli, világboldogító mítoszában. Amikor e régi világból való katona Austerlitz évében a jövőbe tekint, azt mondja, hogy megszűnnek a döntő ütközetek, az egyetemes katonai ismeretek elterjedése megszünteti a háborúk lehetőségét. A napóleoni háború kellős közepén azon elmélkedik, hogy a katonai tudományok alapvető elveinek elterjedésével a hadseregek és a taktika azonos színvonala annyira kiegyenlítené az ellentétes erőket, hogy egyik sereg nem kerülne fölénybe a másikkal szemben, mire csak az Örök Béke boldog korszaka következhet. Alig találhatunk a XVIII. század egész szellemére jellemzőbb és rendszeresebb kifejtést, mint Bülow jelentős művét, a „Lehrsätze des neueren Krieges“⁴⁴-t, melyben ez a megállapítás nem utópisztikus vízió, hanem pozitív kívánság alakjában jelentkezik. A kor szellemes embere, Ligne herceg pedig 1780-ban megjelent művében nemzetközi katonai tudományos akadémiák szervezését sürgeti. Menynyire rávilágít a felvilágosodás kozmopolita érzületére a nagy hadvezérek és katonák magatartása! Szemükben a nemzetek összeütközése nem jelentős gondolat, nem figyelmet érdemlő érzelem, sőt ellenkezőleg: a kor vilásképe az erők egyensúlyán épül fel, ami a gyakorlatban ellentmond a támadó háború eszméjének. Talán a legszemléltetőbb példája ennek a magatartásnak Nagy Frigyesé, akit a köztudat mint nagy harcost és hadvezért szeret bámulni, aki azonban a hadviselés terén a maradi irány híve. A ferde csatarend, a tökéletesen fegyelmezett tömegek lemészárlására alapított „taktikai támadás“⁴⁴ embere, az emberi élet szokatlan prédálója, kit valóban nem lehet túlzott érzélgéssel vádolni, sem azzal, hogy taktikájában visszaretten a támadástól, mégis egész sztratégiája arra mutat, hogy Nagy Frigyes nem kívánta ellenségét megsemmisíteni. S éppen ezen a ponton válik éppen kérdésessé Nagy Frigyes hadvezéri jelentősége, ebben az ellentmondásban, hogy az elképzelése szerinti egyensúly megőrzése tulajdonképpen ellentmond támadó technikájának és valójában céltalanná teszi azt. A kor szelleme s politikába tehát a felmorzsoló sztratégiát követelte s bár Nagy Frigyes a lineáris támadásra alapított taktikájában nem nélkülözi a bátor támadás lendületét, a hadvezér magasabb vezetése és sztratégiája mégis a régi, felvilágosodott szellemben, a döntést elkerülő, felmorzsoló irányzatban gyökerezett.

Az új irány természetesen akkor jelentkezik, amikor az értelem és élet nagy értékcséréje következtében a szenvedélytől mentes klasszikus pózok mellett udvarképes lesz a szenvedély is. Napoleon már bevezeti a forradalmi szenvedély elemét klasszikus korának hideg oszlopcsarnokába. A nagy társadalmi változás, a forradalom felforgató ereje, egy csapásra megváltoztatja ember és katonaság viszonyát s a változott korszellem eredménye, hogy katonai téren, főleg német területen, változott, szinte reakciós társadalmi viszonyok között is fennmarad a hadviselés napóleoni hagyománya. Ismeretes, hogy a forradalmi és napóleoni események milyen mélyreható változást jelentettek a sztratégia tudományában.

A francia forradalom eseményei nyomán a társadalom átalakul, a gazdasági élet új irányba halad s a kor szelleme új utakra tér. A katonai sztratégia e változások és hatások következtében szembefordul évszázados hagyományaival, az ember viszonya a katonasággal megváltozik. A forradalom a földből varázsolja elő egyik néphadsereget a másik után s a hosszas kiképzés, a vasfegyelem összetartó erejét az egyéni bátorság, a fanatizmus, a demokratikus színezetű jakobinus nacionalizmus lelkesedésével pótolja. Ez az értékcsere, az értelem beiktatása a katonai erőtényezők közé, gyökeresen átalakítja a vezetés és a csapat kapcsolatát. A vezér szuggesztív egyénisége váratlan eredményeket érhet el. Az értékviszonyok bomlása, a vezetés, a katonai karrier lehetősége fejeződik ki az új szállóigében: „minden közlegény a tarsolyában hordozza a marsallbotot . . .“

A fanatizált hadsereg számára elsőrendű alkalom, az érvényesülés lehetősége, a támadás; az idegen területek meghódítása anyagi lehetőséget nyújt a sereg ellátására s a nagy vérveszteség immár nem végzetes, hiszen a nép és föld szinte kimeríthetetlen erőtartaléka új meg új seregeket állít hadirendbe az elpusztult csapatok helyébe. Az ütközet tehát a hadviselés során rég nem látott jelentőségre emelkedik, a támadást a tüzérség támogatja s a csata sorsát a roham dönti el. Napóleon nagysága és lángelméje abban rejlik, hogy felismeri a változott helyzetet, felhasználja a francia csapatok kiemelkedő kvalitását, a harci szellemet s ezt katonáival megteremtett személyes viszonyával, ügyesen kiválasztott csapatvezéreivel és szuggesztív hatással, a maximumra fokozza.

A katonai technika azonban természetesen még nem alkalmazkodhatott az új sztratégiához. A támadáshoz, a kíméletlen előretöréshez, nemcsak a csapatok áttekintése, az állandó összeköttetés, a parancsok gyorsasága szükséges, hiszen a parancsnok mindezt többé-

kevésbé meg is valósíthatja gyors lovasokkal, hanem a megvalósítás feltétele a csapatok gyorsasága s a jó út is nélkülözhetetlen. A hírszerzés és parancsközvetítés nem volt tökéletes, az utak sokszor járhatatlanok voltak. A sztratégiai felvonulás tehát csökevényes maradt, a támadás csak egy arcvonalról irányulhatott az ellenfél seregére s bár az új sztratégia a felismert elvnek megfelelően támadással akarta kierőszakolni a döntést, ez a támadás mégis inkább az ellenséges erők egyirányból történő szétverését eredményezte, nem pedig a bekerítéssel kapcsolatos teljes megsemmisítést. A technika tehát — a csapatok összehasonlása, szállítása, a távolabb fekvő csapatokkal rendelkezés lehetősége, — nem fejlődött arra a fokra, hogy a támadó sztratégia nagyszabású felvonulással biztosíthassa a tökéletes eredményt. Napoleon egyéniségében és egész hadvezetésében megnyilvánul a korszak támadószelleme, a támadást biztosító társadalmi, gazdasági, politikai, emberi tényezők felismerése és megragadása, a technikai lehetőségek felhasználása azonban az eszközök fejletlensége következtében már nem adott meg számára. Ezért bukott el végül is katonai téren ellenfeivel szemben. A napóleoni támadás tehát torzó maradt s egy másik katonai lángelme került abba a szerencsés helyzetbe, hogy amikor a technika a fejlődést utolérte, megépítette a vasutakat, megteremtette a távírót s lehetővé tette a valóban nagyszabású mozdulatokat, ez a hadvezér az offenzíva döntő, megsemmisítő lehetőségét kihasználhatta. Az új sztratégiai vezetögondolat érvényesítésével ezt a következő lépést Moltke hajtotta végre, aki megteremtette a megsemmisítő irány tökéletes győzelmét.

Míg azonban a katonai tudomány a napóleoni kor felszámolását követő reakciós szellem hatásától felszabadult, addig hosszú fejlődésnek kellett bekövetkeznie. A napóleoni korszak letűntével az európai vezető katonai tényezők felfogása általában szakít a francia néphadsereg, a mozgékony gyakorlatával, a restaurációk visszaesést jelentenek a régi típusú, álló hadseregek irányában, a kényszersorozás rendszere felelevenedik, a katonai szolgálat megváltható, a kiképzés ideje ismét hosszú s a lakosságnak az a része, amely megmenekült a besorozástól, teljesen katonai kiképzés nélkül marad. Poroszországban a helyzet eltérő s itt bár más indítékok alapján, mégis megmarad a napóleoni elvekre némileg emlékeztető rendszer. A német Bund 1815—1822 évek során hozott erre vonatkozó törvényei (melyek közül a lényegesebbek 1866-ig érvényben maradtak), nem rendelték ugyan el az általános védkötelezettséget, hanem az egyes államokra bízták, hogy a maguk kontingensét (425.475 véderő és 50.277 tartalék, melyből

Ausztriára 158.037, Poroszországra 133.269 ember esik), a saját belátásuk szerint állítsák ki.

Az élen a fejlődés szempontjából Poroszország jár, ahol a politikai motívumok jelentékeny szerepet játszanak a katonai kérdésben. A nép széles rétegeinek katonai kiképzése itt demokratikus követelmény. Az általános védkötelezettség elvét fenntartják és főleg Boyen meg akarja őrizni a sorkatonaság mellett a Landwehr intézményének különállását. A kor demokratikus elvei szerint az általános védkötelezettség a demokrácia kérdése s a Landwehr az egyének nevelésére, állampolgári fejlesztésére alkalmas intézmény. Az 1815 november 21-i porosz Landwehr-törvény tehát ilyen értelemben dönt s rendelkezései szerint a Landwehr külön zárt alakulat a hadsereg mellett, valóságos demokratikus katonai nevelőintézet. A hadgyakorlatokon azonban a Landwehr nem válik be s Boyen kénytelen lemondani. A Landwehrt újjászervezik s élére ideig-óráig törzstisztek kerülnek, Boyent azonban 1841 február 28-án hadügyminiszterré nevezik ki s a katonai reformpárt ellenkezése ellenére ismét elkülönítik a katonaság e két szervezetét, ami nem szolgál a magasabb katonai szempont, az egységes kiképzés előnyére. A katonai reformpárt élén az eljövendő új uralkodó, a későbbi I. Vilmos császár áll, aki a beteg király helyett a hatalmat 1858-ban veszi át. Közben a 48-as és 49-es események során a Landwehr csődöt mond, nyilvánvalóvá lesz, hogy a két részre osztott haderő nem felel meg a modern fejlődés követelményeinek. A trónörökös 1858-ban bevezeti a katonai reformot, három évre emelteti a szolgálati időt és reform tevékenységét a politikusokkal s Boninnal, a közömbös hadügyminiszterrel szemben is folytatni akarja. 1859-ben Roon a hadügyminiszter, aki Vilmos törekvéseit nagy erővel képviseli, most már a demokratikus Poroszország ellenében is. Egymásután következnek a reformok. A Landwehrt a sorkatonaságba olvasztják, a szolgálati idő három, a tartalékban öt s a régi évjáratok számára fenntartott Landwehr keretében tizenegy esztendő. A parlament liberális többsége azonban helyteleníti a reformokat s a katonai költségvetést 1861 márciusán nem szavazza meg. Az 1861 őszen lefolyt választásokon a liberális „haladó-párt” diadalmasan előre nyomult s érvényt akart szerezni felfogásának, mely helytelenítette a demokratikus hagyománnyal kapcsolatos Landwehr megszüntetését s a katonai szolgálatot két esztendőre kívánta leszállítani. A politikusok nagy része a katonai javaslatok megszavazása fejében demokratikus reformok megvalósítását kívánta, a király azonban nem volt hajlandó ilyen természetű politikai ellenszolgáltatásokra. A kiélekedett politikai helyzet-

ben Bismarcknak sikerült az ellentéteket feloldania és a katonai javaslatok *törvényerőre emelkedését biztosítania*.

Katonai kérdésekben tehát a katonai szempontok érvényesültek, ez természetesen még nem indokolja, hogy Poroszországban a katonai kérdés miért kerül annyira előtérbe. A tulajdonképpeni ok annak a ténynek felismerése, hogy a jól megszervezett, jelentékeny haderő alkalmas eszköznek látszik a német egység megvalósítására. Ha azt kutatjuk, hogy e mellett milyen eszmék töltötték el a katonai vezető köröket, mi volt a porosz militarizmus szellemi tartalma, milyen volt a katonaság felfogása a háborúról, akkor vissza kell tekinteni a XIX. század eszméire, a különböző eleven erővel ható elméletekre, amelyek nemcsak a militarista gondolatot kapcsolták össze a demokráciával, mint a Landwehr kérdésében, hanem az új német gondolatban a háború mélyebb fogalmazását adták és átértékelték a katonai tudományok jelentőségét. A német szellem e kérdéseket először formailag határozta meg, a katonai tudományok nagy lendülettel indultak fejlődésnek, elsősorban Clausewitz katonai lángelméje révén. Később aztán Moltke, a porosz vezérkar főnöke összekötötte az elméletet a hadsereg újjászervezésével, főleg pedig a technika lehetőségeinek felhasználása folytán kiépített, reális offenzív gondolattal. Ezalatt a politikus új típusa, Bismarck, a német egység megvalósítására irányítja a politika összes eszközeit s e politika szerves kiegészítő része, vagy éppen betetőzése a katonai döntés, a háború előkészítése. E fejlődést Clausewitz indította inét;, 1803-ban Ágoston herceg szárnysegéde, a nagy Scharnhorst tanítványa; gondolkozását Kant ismeretelméletének realizmusa alakította ki s valamelyest elgondolkozásra készítette a hegeli bölcselet is, az eszme és a valóság viszonyának filozófiai egyenlete. Ügy kisebb dolgozataiban, mint „A háborúról”^{1.4} írt s az 1820-as évek legvégén többször átdolgozott s 1832-ben kiadott főművében a hadászat úttörője lesz, amikor felismerve az egyensúly gondolatának korszerűtlenségét, az új törvények következményeit levonva, gyökeresen szakít az előző század szellemével. 1803-ban írja, hogy a szemében oly értékes fogalom „a pemzet, nem technikával és művészettel szabadíthatja magát fel az idegen járom alól, hanem úgy, ha a harc vad viharába veti magát és ezer életet dob kockára az élet ezerszeres nyeresége ellenében . . .“ A korai romantika vonzalma» az élet lényege és mozgalmassága iránt felkelti benne a háború lényegének, az ütközetnek megbecsülését. Fogalmazása szerint „ütközet nélkül a sztratégia mit sem ér“. A XVIII. századi pacifizmustól mentes gondolkozása, korai realiztikus szemlélete arra vezet, hogy a háborúban a társadalom

életnek éppen olyan valóságát, olyan természetes megnyilvánulását lássa, mint például a kor más francia gondolkozói az industrializmusban. A háború az ő felfogása szerint nem eltévelyedés, nem kivételes állapot, hanem lényeges eleme az életnek, mely a politika terén is éles különbségeket, ellentéteket termel. Szerinte ezeknek az összekötéseknek megoldása a háború, amely „a béke vitáinak folytatása más eszközökkel“.

Ha azonban a háborút az emberi élet természetes és reális megnyilatkozásának tekintjük, akkor azzal szemben nem a moralizálás, hanem annak férfias tudomásulvétele indokolt s a háború összes kérdéseinek módszeres, komoly tanulmányozása szükséges. Ez a felfogás azonban nem teszi száraz teoretikussá, illetve nem intellektualizálja el a háborút, hiszen sokkal inkább hatása alatt áll az életet megragadó, vitalista lendületnek. De nem lesz romantikus ábrándozó sem, mert az üres képzelődés, a tartalom nélküli fantázia idegen az ő vitalista, de a romantikusokkal szemben elutasító egyéniségének. A szellemi légkör átalakulása arra indította, hogy átértékelje a háború fogalmát, azt meghatározza, a napóleoni példa és Schamhorst nemes konzervativizmusa viszont az új sztratégiai elemek értékelésére bírta. Elmélete helyreállította az ember és hadsereg megzavart viszonyát, meglátta az emberi sajátosságot, a felmérhetetlen körülmények valódi súlyát s ebben az elméletben a vezér ismét kapcsolatba került a csapattal s annak alkotó részeivel, az egyes katonákkal. Ez a kapcsolat nem a méricskélés kicsinyes világa, a vezér immár nem számító tudós, hanem valósággal művészi vezető, aki mint valami sokhúru hangszeren, mesteri játékkal éri el a dolgok rejtett összefüggéseit és mindezt összefogva, a lángész magaslatára emelkedik. A hadvezetés szerinte tehát nem hagyományos, dogmatikus ismeret, hanem zseniális munka s művében, noha 1827-ben azt jelenti be, hogy más eredményekre jutott, mégis a megsemmisítés gondolatának lett klasszikus képviselője, s az abszolút sztratégiát, a hadvezetés ideáját, a gyors leveréssel történő döntés lehetőségében látja.

A lángész, akit az elméletire Glausewitz a maga művében feltételez, a várva-várt vezér, aki az új felfogás értelmében művészi magaslaton irányítja a hadak mozdulatait, Moltke alakjában jelentkezik. A tényleges fejlődés tette lehetővé, hogy «z az új vezéri szellem érvényesülhessen és eredményre vezessen. Mint az új erőre kapott vezérkar főnöke elnyerte a szükséges hatalmat, az emberi anyagot s a technika eszközeit, végül pedig azt a politikust, aki munkájának sikerét előkészíthette és biztosíthatta Bismarck személyében.

Moltke dán eredetű porosz katonatiszti családból született 1800-ban. Előbb ő maga is a dán hadseregben szolgált, majd 1822-ben lép a porosz hadseregbe. 1848-ban a porosz nagyvezérkar osztálytanácsosa, ez az intézmény abban az időben meglehetősen önálló munkakört tölt be és nincs alárendelve a hadügyminisztériumnak. Később a trónörökös mellett teljesít személyes szolgálatot, majd 1858-ban a vezérkar főnökévé nevezik ki. Az 1864-, 1866- és 1870-es hadjáratok terveit Moltke dolgozta ki, a szedáni győzelem után grófi rangra emelték s 1888-ig állt a vezérkar élén, melytől két évvel halála előtt vált meg.

Moltke a háborúról alkotott felfogásában Clauáewitz elméletének híve, amikor elfogadja a tételt, hogy a háborút és politikát „sajnos nem lehet egymástól elválasztani“. A katonai erőt tehát a politika rendelkezésére kell bocsátani. A katonai akció vezető eszméje a megsemmisítés sztratégiája, ezt tartotta Moltke a napóleoni gyakorlat alapján, elfogadva az elvet, hogy ütközet előtt a hadsereg harckésztségét legmagasabb fokra kell emelni. Az első lépés a gyors mozgósítás, ami lehetővé teszi az erők összevonását, a megsemmisítő sztratégia keresztülvitelét pedig a különböző oldalról induló elválasztott felvonulási utak szolgálják. Az erősebb hadsereg csoportosítása nem az ütközet előtt történik, hanem magán a csatamezőn. A felvonuló csapatok száma megnehezíti a vezér számára az egész küzdő hadsereg áttekintését, az összeköttetést tehát a békeévek folyamán kell mesteri módon megoldani. A legmagasabb vezetőség szándékainak végrehajtása szempontjából rendkívül fontos a hadsereg és hadosztályparancsnokok szerepe, ezeket bizonyosfokú önállóságra kell nevelni, mert a legfőbb hadvezetés gyakran csak a célt jelöli ki, a megvalósítás az alárendelt vezetők feladata. A megfelelő kiképzés, a parancsnokok kiválasztása tehát elsőrangú fontosságú. Űgy Bismarcknak, mint Moltkénak főszempontja békében a szervezés, a hadsereg tisztikárának magas színvonalra emelése volt. Ezzel szemben állott a különben kitűnő emberanyaggal és megfelelő harckészséggel rendelkező osztrák hadsereg gyengülése. Radelzkyt, a katonai lángelmét, ki Itáliában korát meghaladó tetterővel képezte ki a békeévek alatt csapatait, a vezetésben Benedek Lajos tábornagy, Radetzky vezérkari főnöke követte, magyar kismanes család sarja, akinek sokirányú elfoglaltsága szinte lehetetlenné teszi a legújabb szakmunkák áttanulmányozását, bármennyire szeretne is az elmélet kérdéseivel foglalkozni. A becsületes és lelkiismeretes katona befolyása nem olyan nagy, hogy mindazokkal a nehézségekkel megbirkózzék, amelyek a hadsereg kor-

szerű felszerelését és átszervezését megnehezítik. Világosan látja a feladat komolyságát, nem érzi magát hivatottnak arra, hogy a nehéz helyzetben a vezetést átvegye, tudja, hogy a porosz haderő technika szempontjából fölötte áll az osztráknak, mégis ráerőszakolják, hogy a parancsnokságot átvegye a porosz-osztrák háborúban.

A poroszok ellen felvonuló haderő mintegy 240.000 főből áll, ugyanakkor, amikor Albrecht főhercegnek az olaszokkal szemben küzdő serege 80.000 főnyi. Számszerűleg nem bontakozik ki a porosz sereg fölénye, hiszen 60.000 embert készenlétben 1¹¹ tartani Ausztria Bund-beli szövetségesei ellen. Az Ausztria ellen indított sereg létszáma 250.000 ember. Moltke haditerve a Szilézián és Szászországon keresztül Cseh- és Morvaország ellen támadó hadműveletre épült, a távolabbi cél az ellenség Bécsnél való megsemmisítése. Ezt a második célt Moltkénak nem volt alkalma elérni, mert Bismarck nem kívánta Ausztriát teljesen megalázni és örök, engesztelhetetlen ellenségévé tenni. A politikai eredmények, a porosz győzelem biztosítására, a feladat első része is elegendőnek bizonyult. Benedek táborszer-nagy igazi területe, melyen jóformán minden bokrot és ösvényt ismert, az olasz hadszíntér volt. Az engedelmes katona mégis átvette a vezetést. Az osztrák sereg vezetősége nem tudott megegyezni a szövetségeseikkel, még a hadművelet általános irányában sem. Íme, a különbség a porosz hadvezetés céltudatos határozottsága s a katonaság és intellektus összefüggését elhanyagoló, tétovázó osztrák vezetés között. Az a szellem, amely a háborúban végzetes, szükségszerű realitást lát, amely Clausewitz nyomán azt tartja, hogy a háború a béke össze-
 ütközéseinek más eszközökkel való folytatása és megoldása, készen áll a döntésre, míg a másik fél bizonytalan kapkodással védekezik.

A két stílus különbözősége más vonatkozásban is nyilvánvaló. Moltke a támadás híve. Külön felvonuló seregeit azonban csak a döntő összecsapás alkalmával kívánja egyesíteni, lehetőleg oly módon, hogy ereje az ellenfél oldalába jutva, azt megkerülhesse. Az osztrák hadvezetés ezzel szemben a védekezésre szánja el magát. Sztratégiai elképzelésében a „rendezett” csata, a „Bataille-Ordre” elve uralkodik, a hadsereget jóval az ütközet előtt, rendezett állapotban, kedvező helyzetben kívánja együttartani. Nem becsülhető le a poroszok technikai előnye abban sem, hogy amíg az osztrákok konzervatív felfogása ragaszkodott az előltöltő puskához, mert előző békesztratégiák a szurronnyal támadó csapatok harckészségét féltették a hátultöltő puska bevezetésétől, addig a poroszok e jelentős technikai újítást sietve alkalmazták.

Az elvi és technikai tekintetben különböző két rendszer összecsapásának eredménye nem lehet kétséges. Moltke a cseh határ mentén két részre osztott erővel vonul előre. A poroszok főlénye július végén már nyilvánvaló lesz. A monarchia csapatai haláltmegvető bátorsággal küzdenek, a vezetés hibáit azonban nem tudják kiegyenlíteni.

A vezetés nem áll összeköttetésben a beosztott vezérekkel, nem tárja fel előttük a tényleges célokat, csupán parancsokat ad, melyeket azok az ellenség tevékenysége által megváltoztatott helyzetben nem tudnak végrehajtani. Általános fejetlenig támad, a fővezér nem tekintheti át az egész helyzetet, melynek változásairól késve tájékoztathatja alárendelt parancsnokait. Benedek világosan látja az akadályokat s július 1-én arra kéri a császárt, hogy azonnal kössön békét. Az eseményeket azonban már nem lehet feltartóztatni, támadás és védelem Königsgrätznél találkozik. A döntő ütközet július 3-án korán reggel megkezdődik. Károly Frigyes porosz herceg serege megtámadja az osztrák-magyar csapatokat. A támadás megakad a vitézül küzdő csapatok falán, az osztrák tüzérség tüzeiben. Benedek ellentámadásra ad parancsot. Az osztrák vezetés tájékozatlan a porosz trónörökös hadmozdulatait illetően, észak felé támadva nem talál ellenállásra s a támadás egész ereje a porosz balszárnyra zúdul. A küzdelem itt természetesen erős osztrák főlény mellett folyik, addig, míg délben Benedek arról nem értesül, hogy Königsgrätz felől a porosz trónörökös serege vonul fel. E váratlan mozdulat megállítja az osztrák jobbszárny lendületét s Benedek most már a porosz trónörökös ellen fordítja erejét. Az osztrák-magyar sereg két szárnya azonban elszakad egymástól. Moltke terve érvényesül azáltal, hogy a trónörökös által vezetett második porosz hadsereg kellő időben avatkozik a küzdelembe. Az ütközet során különvált osztrák csapattesteket az ugyanakkor egyesült porosz erő legyőzi, elhallgattatja az osztrák tüzérséget, a fontos magaslatok délután 3 órára a poroszok birtokába kerülnek.

Az ütközet elveszett, az osztrák sereget a megkerülő mozdulatok ellenére sem sikerül teljesen megsemmisíteni, Moltke sztratégiájának meg fellett érnie a győzelem teljes kihasználására. A visszavonulást az osztrák tüzérség harc képes része és a lovasság önfeláldozó magatartása sikerrel fedezte. Benedek Olmütz mellett összegyűjthette csapatait, a poroszok széles arcvonalbaif közeledtek Bécs felé. A délnémet mellékhadszíntéren a poroszok ugyancsak legyőzték ellenfeleiket. Július 22-én már-már újra kitört Blumenaunál a harc, amikor Bismarck a francia intervencióról szerzett hírek hatása alatt elhatározza a gyors békekötést. Augusztus 23-án aláírják a prágai békét.

A prágai békében Ausztria belenyugszik a poroszok javát szolgáló Északnémet Szövetség megalkotásába, lemond Schleswig-Holsteinra vonatkozó összes igényeiről, de biztosítja hű szász szövetségese területi épségét. Bismarck hamarosan békét köt többi Bund-beli ellenfelével is, igen méltányos feltételek mellett, hisz ellenfeleit nem akarja elkéséríteni, célja az ellentétek kiküszöbölése, Ausztria barátságának visszanyerése, az északnémet Bund megerősítése, és német fejedelmek rokonszenvének megnyerése.

Az olasz támadást Albrecht főherceg verte viasza, aki sikeresen védekezett a két részben támadó olasz seregekkel szemben és Custozánál július 24-én legyőzte a Viktor Emánuel vezetése alatt álló, Mincion átkelő 90.000 főnyi sereget, mire Cialdini 70.000 főnyi seregével, a Po folyótól délre, nem mert Velence ellen vonulni. Velence megszállása csak akkor következett be, amikor a königgrázi vereség Albrecht főherceget Bécs védelmére visszavonulásra kényszerítette. Ausztria III. Napóleont kérte fel a közvetítésre és felajánlotta Velencét az olaszoknak. Az olaszok többet akartak, Garibaldi támadásait azonban a tiroliak visszaverték s Tegethoff július 20-án Lissánál megsemmisítő győzelmet aratott az olasz flotta fölött. A mérsékelt feltételű béke Bismarck felé fordítja Ferenc József rokonszenvét, melyet III. Napoleon a maga követelései elveszít.

Röviddel a königgrázi erőpróba után a porosz-francia összeütközésben is a fegyverek döntöttek. Moltke mozgósítása szédületes iramban folyt le. A haditerv az 1866-os „getrennt marschieren, vereint schlagen“ elve szerint a hadműveleteket három hadsereg mozdulataira alapította. Az elsőt Triertől északra Steinmetz, a másodikat a Pfalz-i Neunkirchen és Homburg között Károly Frigyes, a harmadikat a Rajna két partján, Landau és Rastatt mellett, a porosz trónörökös vezette. A terv szerint a második hadseregnek kellett volna az arcvonaltartásával a derékhadat alkotnia, mialatt a másik két hadsereg északról és délről előnyomulva, Metznél találkozott volna, hogy az összecsapást kierőszakolja. E terv azonban nem valósult meg. A poroszok augusztus 4-én Weissenburgnál, majd 6-án Wöfthnél s a Spicheri-magaslatoknál győztek. E második ütközet a trónörökös önálló kezdeményezése, mely sok véráldozatba került, erkölcsi hatása azonban rendkívüli volt, minthogy a semleges, vagy franciabarát északi és déli államokat elfordította Napóleontól, Párizsban pedig forradalmi hangulatot ébresztett. III. Napoleon számára nem maradt más hátra, mint a lotharingiai seregek visszavonása Chalon és Verdun felé, a császár azonban addig habozott e lépéssel, míg elkésett. Moltke taktikája a máso-

dik sereg mozdulataival arra kényszerítette Bazin tábornokot, hogy a németekkel nyílt terepen megütközzék, azzal a kockázattal, hogy esetleg Belgiumba, illetve Luxemburgba szorítják, vagy pedig Metzre támaszkodva, elhárító ütközetbe bocsátkozzék. Bazin azonban nem tudott határozni s közben augusztus 14-én Steinmetz elővédje Colombe és Neuilly között feltartóztatta, 16-án pedig Vionville és Mars la Tournál a Metz-Verdun-i úton Frigyes Károly seregének harmadik hadteste állott útjába. A vionvillei s a két nap múlva következő gravelotti ütközetekben a franciák négyszázezer emberből hatvanötezer főnyi veszteséget szenvedtek. A kíméletlen Steinmetzet a vezetésben Frigyes Károly váltotta fel s a második hadsereg nyolcvanezer emberéből a Maas mellett új sereget alakítottak a szász trónörökös vezérése alatt. Moltke, a csapatok kimerültségétől tartva, nem használta ki a gravelotti győzelmet. A franciák közben fejtelten kapkodásban kísérleteztek. MacMahon, Bazin marsallok és Paliques miniszter nem értettek egyet, a parancsot nem hajtották végre, hanem önhatalmúlag intézkedtek. MacMahon eredetileg Párizs felé akart visszavonulni, Moltke azonban idejében értesült szándékáról s a Marne felé menekülő seregek oldalmozdulatával, Párizs és Metz felől a belga határ felé szorította a habozó vezért. A baumonte-i vereség erkölcsi hatása rendkívüli volt. MacMahon végül Sedannál foglalt állást, ahol a poroszok bekerítették és a császárral együtt elfogták. Augusztus 30-án huszonegyezer francia esett el, nyolcvanháromezer katona esett foglyul, négyszáztizenkilenc tábori és százharminckilenc várágú került német kézre. Egy nappal később Bazin kitört Metzről, kétségbeesett kísérlete azonban teljesen összeomlott. A császárság elbukott, helyét a nemzetvédelmi bizottság vette át s ez nem hajlandó Strassburgot átengedni a németeknek, Bismarck viszont ragaszkodott e városhoz. Strassburg és Metz elfoglalását fontosabbnak tartotta Elzász birtokánál, mert tudta, hogy e tartomány francia többségű lakossága Párizs felé vonzódik. Moltke folytatta a hadműveleteket, fokozatosan felőrölte a francia erőt és szeptember 10-én bekerítette Párizst. A város védelme elméletben kitűnő lett volna, hiszen kétszáz nehéz hajóágú mellett tizennégyezer matróz, hetvenezer sorkatona, száztizenötezer tartalékos és háromszáznegyvennégyezer nemzetőr védte a fővárost, a nemzetőrök harci értéke azonban igen csekély volt. Moltke módszere, a kiéheztetés, hathatósabbnak bizonyult minden ostromnál, hiába vezette be Gambetta az általános védkötelezettséget és sorozott be hatszázezer embert, az ellátás hiányai, annak rossz minősége, a hadiszállítók visszaélései megtörték a sereg erkölcsi erejét. A nép éhe-

zett, kevés volt a használható tiszt, hiába akadtak hősök és vezérek, a fegyelmezetlen sereggel ők sem értek el eredményt és a Gambetta-féle civilstratégák papíron kitűnőnek látszó, logikus tervei megbuktak a számításból kifelejtett természeti tényező, az eső, a sár és az emberek kimerültsége által okozott akadályokon. Bazin megtagadta az engedelmességet, majd október 27-én, amikor már nem tudta tovább tartani Metzét, Károly Frigyes körülzáró seregével szemben, feladta az erősséget. Ez alkalommal 1500 ágyú került a németek kezébe és 175.000 ember esett fogságba. Az itt felszabadult porosz sereg egy része Párizs, másik része Piccardia és Normandia ellen indult. Decemberben Palladines és Chamcy sikerei némi gondot okoztak a poroszoknak, január közepére azonban mindenütt megszűnt a küzdelem, a január 19-i Saint-Quentin-i ütközet megtörte a francia ellenállást. A Dijon-Besangon-i vonalon Bourbaki keleti francia seregével szemben Wender aratott január 15—17 között döntő győzelmet. 80.000 francia menekült Svájcba, ahol letette a fegyvert.

Franciaország 1871 május 10-én ratifikálta a frankfurti békét s ezzel a háború forma szerint is véget ért. Ezzel azonban nemcsak a háború fejeződött be, hanem az Európa-gondolatnak is bealkonyult. A béke feltételei Franciaországot anyagilag és erkölcsileg egyaránt rendkívül súlyosan érintették. A legyőzött kötelezte magát 5 milliárd frank hadisarc kifizetésére, e mellett egész Elzász, az alsó és felső Rajnavidék, valamint Lotaringia egy része a lakosság megkérdezése nélkül Németország birtokába került. A francia nép azonban nem felejtett és nem nyugodott bele a változott helyzetbe.

Az új Európa ilyen körülmények között lépte át az 1870 után következő korszak küszöbét a kontinensen s a boldog szigetországgal ellentétben, hol a civilizáció zavartalanul fejlődött tovább, az elzászi kérdés súlyos tehertételével vette útját a bizonytalan jövő felé.

HARMADIK RÉSZ

*A BRIT VILÁGBIRODALOM
ÉS AZ EURÓPÁN KÍVÜLI FEJLŐDÉS*

ELSŐ FEJEZET

VILÁGKIÁLLÍTÁS ÉS VILÁGBIRODALOM

A FORRADALMAK lezajlottak. A középeurópai kormányok politikájában a közvélemény a reakciót látja. A későbbi III. Napoleon diktatúrája gyűlölettel tölti el a világ liberális polgárait, az orosz abszolútizmus erősebbnek látszik mint valaha, Poroszországban megbukott a forradalom, Schwarzenberg kormánya teljesen ura a monarchiának. A szellemi emberek javarésze emigrációba került, Kossuth Lajos világkörüli útra indul a magyar szabadság érdekében, Mazzini Párizsban szövői terveit Napoleon Lajos ellen, majd svájci tevékenységének színhelyét Londonba helyezi át, ahol a világforradalom előkészítésén fáradozik.

Amikor a kontinens nemzeti-polgári vagy nemzetközi-polgárellel-nes forradalmárai a kontinentális reakciós kormányok által kiűzve, sőt olykor halálraítélve, békés menhelyet találnak Londonban, ugyanakkor nyílik meg a Hyde-park hatalmas üvegpalotájában az első világkiállítás 1851-ben.

A korábbi országos kiállításokat is jogosan találták a polgári életstílusra jellemző eseménynek. De még sokkal jellemzőbb a nagyszabású londoni világkiállítás, amelyen a polgári kor a maga diadalünnepét üli, a szabadkereskedelmi eszmék légkörében. A kiállítás világot átfogó méretei bámulatba ejtik a szemlélőt. A kontinens ipari államai éppúgy megjelennek a maguk termékeivel, mint a messze világtájak gyarmatai a maguk nyersanyagaival. A kiállítás megrendezése az egyéni vállalkozás bátorságának tanújele, a hatalmas vállalkozás összes költségeit magánúton jegyzett részvények útján teremtették elő. A kiállítást hat millió ember szemlélte meg! Nem csodálható, ha a kor újságíró krónikása a keresztény transzcendencia híveinek

római zarándoklatával, a jubileumi évek lelkes tömegeivel hasonlítja össze a polgári szellemnek az ipari század delelőjén felvonuló hatalmas polgári tüntetését.

A modern élet nagy értékének, a XIX. század majdan istenített elvének, a polgári civilizációnak tiszteletére gyűlnek össze a világ vándorai Londonban. Elragadtatással bámulják az angol civilizáció vívmányait, a találmányokat és felfedezéseket, amelyek mind a polgári élet kényelmét szolgálják. Talán ezen a kiállításon kapcsolódik össze elsősorban az iparosodás és a kapitalizálódás a nyugati civilizáció kényelmével, nagyszabású demonstrációban.

A kiállítás szenzációi között nagy meglepetést keltett az angol Talbot eljárása, a Daguerre által 1839-ben feltalált, fémlenzőre történő fényképezési eljárás tökéletesítése. A felvételeket immár fényérzékeny papírra lehet másolni, ezáltal tömegcikké válhatnak és a fényképek idegen helyek, személyek, a civilizáció és a különböző területek megismerésének hű tükrévé lehetnek. A felfedezések, ötletek csodálatos sora vonul fel a XIX. század első felében, a technika minden terén továbbfejlesztve az angol ipari forradalom eredményeit, gyarapítva a nevezetes találmányok, a fonógép, gőzgép, mechanikus szövőgép, hidraulikus szűrő, gőzhajtó, csavargőzös, mintaszövőgép, gyorsszűrő és mozdony sorát, mindazokét a vívmányokét, melyeknek eredeti fejlődési menetét, kialakításának és elterjedésének körülményeit, értelmét, ember és munkaerő kapcsolatát az olvasó az előző kötet során megismerhette. E korszakban jelentkeznek Ampere alapvető elektrodinamikai kísérletei, 1831-ben fedezi fel az angol Faraday az elektromos indukció tüneményét és 1832-ben találja fel az amerikai Morse az elektromágneses telegráfot. Immár új anyagok is helyet kérnek az iparban, mérhetetlen távlatokat nyitva. 1824-ben gyárt Portland-cementet az angol Aspdin, 1827-ben állít elő alumíniumot a német F. Wöhler, 1839-ben vulkanizál gumit az amerikai Goodyear. 1843-ban sikerrel járnak a német Keller kísérletei, papír készítésére fapépből. Mennyi erőfeszítés azért, hogy a találmányok a civilizáció hasznára szolgáljanak, hogy az ötletek kényelmesebbé és kellemesebbé tegyék különösen a városi életet. A közlekedés vívmányai sorában jelentős az osztrák Ressel találmánya, aki 1826-ban csavarral hajt gőzhajtót, az angol Thomson viszont 1846-ban pneumatikus gumiabroncsot készít és szinte korlátlan mértékben fokozza a gumi lehetőségeit Goodyear eljárása, mellyel 1842-ben kemény gumit sikerül gyártania; 1853-ban pedig a német Fischer találja fel a lábbal hajtott kerékpárt. Az utcai gázvilágítás elsősorban való alkalmazása 1802-ben az

angol Winzler nevéhez fűződik, 1850-ben gyullad ki a német Bunsen gázégőjének „vakító” fénye. Az élet kényelmét szolgálja a magyar Irinyi, a gyufa felfedezője, 1832-ben használ a német Hammerer foszforos és 1848-ban a német Böttcher foszformentes gyufát. A villanyvilágítás jelentős dátumai: 1840, amikor az angol Grove felfalálja az elektromos izzólámpát; 1847: a német Siemens által gutta* perchával szigetelt kábel-villanyvezeték készítésének éve; 1854—1859 között szerkeszti Sindsteden és Plante az elektromos ólomakkumulátort, 1854-ben az amerikai Goebbel gyáij, ugyancsak elektromos izzólámpát. 1837-ben az osztrák biedermeier légkörében születik meg Nadersperger varrógépe, a német találékonyság nagy mértékben fejleszti a haditechnikát is: 1836-ban állítja össze a német Dreyse a hátultöltő puskát, 1845-ben fedezi fel Schnölbein a lögyapotot és 1847-ben önt először ágyúcsövet acélból Krupp Alfréd. Ebben az időben a német szellem minden téren eredményekkel jelentkezik: 1851 és 64 között dolgozik a német Bauer a tengeralattjáró tervén, 1859-ben már működik Siemens acélolvasztókemencéje, 1867-ben pedig korszakalkotó dinamoja. A természetben Helmholtz szemtükre (1850) jelent forradalmat, 1846-ban viszont az amerikai Jackson első éter-narkózis a sebészet döntő jelentőségű újítása. A természettudományos elméletben nevezetes Mayer tétele (1841) az energia megmaradásának elvéről, Bunsen és Kirchhoff színképelemzése (1859) és az angol Maxwell elektromágneses fényelmélete (1865). A technika, a tudomány és a szervezés mindent elkövet, hogy kényelmesebbé, tökéletesebbé tegye az életet. Ezek mellett a vívmányok mellett tüntet az angol kiállítás. Nagyszabású angol propagandát jelent maga London, a fejlődő város, civilizációjával és elsősorban az egész szigetország fölényes nyugalma a forradalmakkal szemben, a forradalmak menekültjeinek befogadásával.

Mindez a nagy felfedezések, az ipari fejlődés légkörében látványos polgári tüntetés, de már felcsillan a fejlődés veszélye: a nagy versengés, főként német vonatkozásban.

A részekre tagolt Németország még nem adhatta tanúbizonyságát teljes szervezőképességének, a német ipar felvonulása mégis impozáns volt. A német szorgalom továbbra sem pihent, a kiállítás körül szerzett tapasztalatokból levonva a tanulságokat, három kötetes jelentést adnak ki, hogy a német ipar az eljövendő évek versenyében még tökéletesebb fegyverzetben vonulhasson fel. Mintha ez a mozzanat az eljövendő évtizedek egyik jelentős motívumára vetne fényt, az eljövendő ipari versenyre s a német ipar fellendülésére.

A jórészt angol gyarmatokról származó áruk tömege és sokfélesége ugyancsak meglepetést keltett. A modern iparosodásnak csupán egyik ága alakítja a kontinentális gazdasági életet és befolyásolja a politikai fejlődést. Ezzel az iránnyal jelentőségben versenyez a kapcsolatoknak az a rendszere, amelyet az angol tőke az Európán kívüli gazdasági területekkel létesített. Ezeknek a kiterjedt hálózatoknak hatása következtében, főként az európai s nevezetesen az angol gazdasági fejlődés hatására, az Európán kívüli területeknek nemcsak gazdasági helyzete változik meg, új életformák is létrejönnek. A távolkeleten, Indiában, Kínában, Japánban, Afrikában, Ausztráliában és a végtelen kanadai síkokon szakadatlanul átalakul minden. A modern kapitalizmus, a század elején fellendülő industrializmus következményeiből kell kiindulnunk. Ember és föld, gyarmati természet és európai városok iparának szükségletei hatnak itt s teremtenek változásokat. Mielőtt azonban ezeket az Európán kívüli problémákat szemügyre vennénk, ismernünk kell az európai, főként angliai felfogást a gyarmatosítás kérdésében.

Sajátságos nagyvonalú elgondolás alakul ki, amely a távoli területek iránt való érdeklődést összekapcsolja a gazdasági érdekekkel és mindezt valami birodalmi missziós tudattal támasztja alá, melyet néhány évtizeddel később a Disraeli-féle imperialista irány valósít meg a politikában. A romantikus író, főleg Carlyle, a gyarmatokról szólva, a hősi lelket hangsúlyozza, ennek kiélését keresi a koloniális tevékenységben, ily módon válik a messze gyarmat, az idegen ország új romantikus lehetőségek harcterévé. De a koloniális tevékenység nemcsak az egyén számára nyújt lehetőséget, hanem romantikus feladatok, magasabb kötelességteljesítés színtere a nemzet számára is. Az erősnek, hatalmasnak alkotott nemzet az alacsonyabb színvonalú gyöngébb nemzettel szemben nagyszerű hivatást tölthet be.

A romantikus elméletek sokszor laza elgondolásai hozzájárultak a közhangulat s különösen az ifjabb politikus nemzedék szemléletének kialakulásához, annál is inkább, miután a tényleges fejlődés Anglia létkérdésévé tette a3 anyaországnak., a gyarmatokkal való szorosabb összekapcsolását. A gazdasági élet XIX. sz.-i új szempontjai azt parancsolták, hogy immár hatalmas szárazföldi birodalom váljék abból a gyarmatvilágból, mely azelőtt elsősorban tengeri birodalom, Imperium Maris volt.

Eredetileg a tenger feletti uralom tulajdonképpen a magánvállalkozásból nőtt ki. Összeköttetést jelentett a kereskedelem számára India és Spanyol-Amerika felé. A kereskedelemnél is fontosabb volt

az a lehetőség, amelyet ezek a merész vállalkozók a tengerentúli nemesérctermelés gazdagságából merítettek. A merkantilizmus korában, amikor a hiteligzdkodás még a kezdet kezdetén tart, készpénzre volt szükségük a gazdaság menetéhez. Ilyen körülmények között a gyarmatok tekintetében nem annyira a területi szempontok és a lélekszám bírtak jelentőséggel, mint inkább a kereskedelmi mérleg nyeresége, a tőke-akkumuláció és a hajók száma. Jellemző erre, hogy a hétéves háborúval kapcsolatban Amerikától sokan nem Kanadát kívánták megszerezni, hanem a területi szempontból jelentéktelen, azonban a cukortermelés következtében értékelt egyik cukortermelő szigetet.

Az Imperium Maris sorsa a XVIII. század folyamán, majd a XIX. század elején végleg Anglia javára dőlt el. A bécsi kongresszust követő béke korszakában Anglia zavartalanul élvezhette a tengeri birodalom birtokát. Jelentős gócpontokat szerzett meg a békekötésnél, Oroszország nem fenyegette a tengeri uralmai, hisz az összeütközések egyelőre inkább az ázsiai szárazföldön robbantak ki. Amerika ugyancsak nem jelentett vetélytársat, vagy ellenfelet.

A fejlődésnek azon az útján, amely a merkantilizmusból a kapitalizmusba vezet, új szint és értelmet nyert a Tenger, amely immár nem csupán az anyaországból elköltöző telepések, vagy az üzleti hasznot kereső kereskedők útvonala, hanem módot ad a kapitalista iparnak, hogy a termeléshez annyira szükséges gyarmati nyersanyagot hazaszállítsa. És itt emelkedik jelentőségben a Tenger fölé maga a gyarmati Ostalaj.

Az angol világbirodalom szárazföldi igényeit és berendezkedését a XIX. század folyamán több társadalmi, gazdasági és politikai mozzanat jelentkezése tette aktuálissá. A tengeri hatalom túlnyomó jelentőségét ebben az időben az a tény csökkenti, hogy a gazdasági élet a kizárólagos pénzgazdálkodás rendszerétől eltér, a merkantilizmustól távolodik és mindinkább a hiteligzdaság felé fejlődik, minek következtében a messze országokból áramló ezüst már nem játszik többé olyan kimagasló szerepet az államháztartásban. E mellett az angol ipari forradalom iparosodása okozza a tenger és a szárazföld ezen értékcserejét. Az angol ipar legfontosabb kérdése az ipari nyersanyag s az ipari fejlődés során fellendülő termelés a maga nyersanyagát elsősorban a tengerentúli területekről szerzi be. Főként a század elején nagy lendülettel fejlődő textilipar nyersgyapot szükséglete teszi fontossá a gyapottermelésre alkalmas területek birtokát. A nyersgyapot forgalma ugyanis rendkívül megnövekedett a tengerentúli területek és Anglia között a francia forradalom évtizedeiben. Miután az angol tőke-

piac kontinentális kölcsönei Hollandia, Franciaország és Poroszország textiliparának kialakulásához nagymértékben hozzájárultak, a harmincas években fokozódik az angol textilipar kivitele a kontinensre, főként a belga, francia, porosz és szász textilgyárak fonállal való ellátása révén. A tengerentúli területekre irányuló angol export és a fokozott fonalgártási tevékenység hihetetlen mértékben megnövelte az angol textilipar termelését és annak nyersanyagszükségletét. A napóleoni háborúk után a gyarmatok egy része, részben a misszionáriusok civilizációs tevékenysége következtében, már alkalmas piacot is jelent az angol kapitalizmus számára. Az angol gyarmatosítás indítékai között természetesen nem egy olyan tényezőt is találunk, amely nem a modern értelemben vett kapitalizmus törekvéseit képviseli. Ilyen társadalmi szempont az angol népiséggel, a legkülönbözőbb helyeken elszórtan élő angolok életigényével és egzisztenciális vágyaival függ össze. A gyarmati problémákkal azonban nemcsak a világban szétszórtan élő angolok, hanem a kapitalizmus fejlődése során magában Angliában talajt vesztett, vagy a válságok következtében kenyér nélkül maradt rétegek elhelyezése is összefügg. A kapitalizmus következtében elszegényedett réteg ugyanis szintén a Talajt keresi, mikor az óceánontúli területekre tekint.

A tengerrel szemben ekkor tehát már minden vonatkozásban a föld jelentősége emelkedik. Ezzel egyidejűleg olyan szervezési és foglalkozási feladatok merültek fel, amelyek régebben, az Imperium Maris korában nem voltak időszerűek. A feleletet ezekre az új kérdésekre kereskedők, romantikus és radikális szellemi emberek, hithirdetők és gyarmati tisztviselők fogalmazták s a megoldások, javarésztében az Ember szempontjai játszották a főszerepet. A szellemi emberek elgondolásaiból először a gyarmati önkormányzat elve valósul meg Durham kormányzó 1839-es „kanadai jelentése“ után, később ezen önkormányzati rendszer fokozott kiterjesztése és Disraeli romantikus elemekből táplálkozó, színes elképzelése nyomán alakul ki a brit világbirodalom új, grandiózus rendszere.

Ebben az időben tehát az angol terjeszkedést társadalmi, gazdasági és politikai tényezők együttműködése mozditja elő, bár egyelőre gyakran csupán expanzióról beszélhetünk és tévedés lenne ezekben a mozgalmakban a tudatos politikai imperializmus kifejeződését keresni. Ellenkezőleg, e kérdésben számos elmélet, vita állt egymással szemben, egyes társadalmi tényezők oly élesen reagáltak a polémiákra, hogy a vérbeli politikus még jóval a század derekán túl is meglehetősen óvatossággal kezelte ezt a kényes kérdést. Jellemző, hogy

amikor Palmerston megalakította kormányát, senkit sem talált párt-hívei között, aki a gyarmatügyi államtitkárságot elvállalta volna. Haragjában így kiáltott fel: „Úgy látszik, kénytelen leszek ezt az ördögadta munkát magam elvállalni, hozzatok ide egy atlaszt...” Csakugyan sok nehézség merült fel a két lehangosabb expanzióra törekvő tényezővel kapcsolatban. A misszionáriusok, főleg Afrikában sürgették a terjeszkedést, azzal érvelve, hogy a feketéket megkeresztelni és saját érdekükben helyesen kormányozni csak erőszakkal lehetséges. Ezt az igazságot a flotta vezetői is régóta hangoztatták, rámutatva arra, hogy a rabszolgakereskedelem elleni küzdelem csak akkor lehet hatályos, ha a kikötők angol kézbe kerülnek. A másik tényező, a kereskedelem, ugyancsak hozzájárul a területgyarapításhoz, még pedig sokszor az angol hatalom igazi birtokosainak és a kormánynak akarata ellenére. A kereskedelem állandóan nyersanyagot hajszol s az Indiában hanyatló Kelet-Indiai Társaság helyett újabb meg újabb területeket von be érdekkörébe. Ide tartozik többek között a Nyugat-Afrikában 1824-ben alapított Kereskedelmi Társaság, amely arany után kutat és állandóan terjeszkedik, miközben kormányzati feladatokat is vállal. A bennszülöttekkel a legnagyobb összeütközéseket a pálmaolajért való küzdelem okozza, amikor az állapotok már tarthatatlanok, 1843-ban kimondják a nyugatafrikai protektorátust. A terjeszkedés 1866-ig tart, s maga a kormány küld ki bizottságot, hogy az állapítsa meg a követendő helyes politikát. A bizottság pedig 1866-ban egyhangúlag kimondja, hogy a területnek bármekkora növelése, vagy az angol kormánynak bevezetése helytelen volna. A kereskedők a bennszülöttekkel szinte állandó harcban állnak, ami néhány év múlva, a Niger-völgyében az asanti háborúra vezet.

Egyesek szerint „Anglia pillanatnyi öntudatlanságában szerzett birodalmat”. Ez a sokszor idézett, történeti közhelyé vált megállapítás a századeleji angol expanzió jellemzése. Ez azonban csak akkor volna helytálló, ha az „öntudatot” a mai, modern imperializmussal azonosítanák, azzal a hatalmi törekvéssel, amely nagy területek megszerzésére törekszik. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ebben a korban az angol terjeszkedésben a kereskedelem tudatos érdeklődése és munkája nem szerepelt, tévedés volna ezt az expanziót, kalandvagyó egyének által felidézett véletlen jelenségnek feltüntetni. A probléma nem ragadható ki az angol gazdasági szükségletek, az angol fejlődés következtében kialakult szellemi tényezők összefüggéséből. Az angol romantika idevonatkozó felfogásáról már némi fogalmat nyertünk. A második mozzanat, az elvi humanizmus szempontja, mely a misszió-

náriust a bennszülöttek kérdésében vezeti. Elsősorban a bennszülöttre gondoltak. Az a fontos, hogy a bennszülött megkeresztelkedjék, ne maradjon rabszolga s emberi sorsa javuljon. Az eszmék harmadik iránya a romantika és a misszionárius humanizmus mellett a nagy erővel fellobbanó angol klasszicizmus, amely feleleveníti a görög múlt emlékeit. A politikai radikalizmus összefonódik az elvi klasszicizmus hangulatával, hiszen mind a kettőnek fő tárgya az ember. Isten hirtelen és jókor jött ajándékában: a tengerentúli végtelen területben valami mélyebb emberi megoldást keresnek a politikusok. Abban az időben terjed el Grote görög történetiszemlélete, mely ragyogó fejezetekben tárja fel a görög leány államok faji közösségének életét. A radikalizmus ugyanekkor a demokratikus rendszert eszményíti, a tömeg jóléte emberi boldogsága foglalkoztatja ezeket az írókat. A merkantilista gazdasági rendszer pedig éppen ebben az időben mondott csődöt. Ezek a klasszikus elképzelések tehát a század elején zsákutcába vezető merkantilista gyarmatpolitika likvidálása után a legjobbkor jelentkeztek, új megoldások teremtésére. „A harmincas évek teoretikusainak⁴⁴ nevezik ezt a csoportot, melynek élén a klasszicizáló Grote mellett találjuk Wakefield Eduard-ot társaival, kik eszméik terjesztésére megalakítják a kolonizációs társaságot. Ez a társaság radikális politikusokkal kerül kapcsolatba, közöttük Durham-mel, kik egyaránt lelkesednek az emberi szabadságért és a gyarmati lehetőségek felhasználásával széles tömegek szociális helyzetét kívánják javítani. A megoldás formáját az önkormányzatban látják, e mellett azonban a görög „polis“ állam módjára hívek a laza, nem territoriális egységű birodalmi gondolathoz. Véleményük szerint az ausztráliai, újzeelandi, kanadai és délafrikai területeken kellő tőke felhasználásával mód nyílik arra, hogy az angol gazdasági nehézségeken, a pauperizmuson segítsenek. Javasolják a gyarmati földek eladását jómódú emberek számára, hogy az így szerzett pénzen segítsék elő a lakosság jobb, de szegény elemeinek kivándorlását. Wakefield, a kitűnő teoretikus, híres művében, a „View of the Art of Colonisation“-ben olyan rendszert akart teremteni, amely nem egyezett a hivatásos kolonizálók felfogásával, akik azt vallották, hogy a még el nem foglalt terület a birtokos tulajdonába kerül, ha azt elfoglalja.

E szellemi emberek elképzelése csak lassan érvényesült. Az angol gyarmati hivatal tulajdonképpeni tényleges vezetői a bennszülöttekre tekintő misszionáriusok voltak, akikkel ezek az angol szociális szempontoktól vezérelt ideológusok kemény harcban álltak. A parlamenttől bizonyos mértékig független hivatal a misszionárius körök befő-

lyása alá került s ezeknek felfogásában az egész angol társadalmat átalakító protestáns renaissance, az angol evangélista mozgalom elvei tükröződtek. A XVIII. század során az anglikán egyház formalizmusba süllyedt s ezt a külsőséges irányt váltotta fel az új áramlat, amely a vallási élet központjába a humanizmust, a szociális érzületet helyezve, a keresztyény etika fokozottabb alkalmazására törekedett. Ez az irányzat, amikor elsősorban a bennszülötteknek kívánt védelmet nyújtani, összeütközésbe került a szociális szellemi emberekkel is, kik a gyarmatokban nagyszabású telepítési területet, az angol faji-birodalom lehetőségét látták. A misszionáriusok nagyszabású elképzeléseinek központjában a bennszülöttekkel foglalkozó megoldás állt. A Csendes-óceán déli részén számos szigetet szálltak meg, céljuk azonban ez esetben is az volt, hogy a lakosságot az esetleges francia kizsákmányolás ellen megvédjék. Az új területek belső szervezetét azonban legszívesebben a bennszülöttek nemzetté való alakulásában látták volna. Dél-Afrikában például a misszionáriusok alá rendelt törzsfőnökök közreműködésével kívánták felépíteni az államszövetséget. Olyan területek, amelyeken bennszülöttek nem laktak, nem érdekelték a misszionáriusokat.

E két irány küzdelmében a sikerek territóriumok szerint váltakoztak. A meg nem szállt Ausztrália, de főleg Új-Zeeland, a „harmincas évek teoretikusainak“ kísérleti telepe lesz. Afrikában viszont gyakran érvényesül a misszionáriusok elgondolása. Hasonlóképpen a misszionáriusok irányítják a fejlődést azokon a helyeken, melyeket ők szálltak meg. Kanadát belső fejlődésének megfelelően és a radikális irány képviselő Durham jelentése szerint rendezik be. Ez a jelentés azért is emlékeztető, mert később szinte a bibliája lesz a gyarmati kérdésekkel foglalkozó angol bürokráciának.

Hogy ez az irányzat a gyarmati bürokrácia körében érvényesüljön, arra valóban nagy szükség volt, hiszen a negyvenes évek után az angol radikális gyarmatpolitikusok halálával hatásuk is megszűnt, ugyanakkor pedig az angol szabadkereskedelmi irányzat került előtérbe, mely arra törekedett, hogy likvidálja a birodalmi preferenciák átmeneti korszakát, sőt sokan a gyarmatok egész — még ilyen laza — rendszerével is leszámoltak, amikor megállapították, hogy a gyarmatok katonai védelme évente négy millió fontot emészt fel, ugyanakkor, amikor a gyarmatokkal lebonyolított forgalom nem nagyobb, mint az Egyesült Államokkal fennálló kereskedelem volumenje, ahol pedig a szigetország évente csupán 15.000 fontot költ a konzulátusokra. A radikális irányzat egyik erős képviselője ugyan-

akkor kifejti, hogy az angol helyőrségek az önkormányzat akadályai s maga a miniszterelnök, Gladstone, aki nem a szabadkereskedelmi irány híve, hanem a birodalom görög formáját tartja helyesnek, kijelenti, hogy gyarmati véderő nélkül igazi önkormányzat nincs. A szabadkereskedelmi iskola elméleti túlzásokra ragadtatta magát s ugyanakkor a görög faji államkoncepció is bomlasztólag hatott a szervezett állam eszközeinek lebecsülésével. Az eredmény mégsem az angol gyarmatbirodalom felbomlása és teljes leépítése volt, hanem a laza szövetség rendszere. E tendencia érvényesülését azonban már nem érthetjük meg egyedül az angol szellemi fejlődés menetéből, hanem figyelembe kell vennünk a gyarmatok endogén erőit is, és az angol világbirodalom kialakulása során végig kell kísérni fejlődésükben az egyes tengerentúli birtokokat, melyeknek nagysága olykor egy egész világrész s amelyek sokszor évezredes kultúrfejlődés otthonai.

MÁSODIK FEJEZET

INDIA MEGSZERVEZÉSE A HINDU NACIONALIZMUS KIALAKULÁSA

A hindu kultúrában az ember és természet bensőséges viszonya fejeződik ki. A műtörténelem megállapítása szerint a hindu művészetben az idő folyamán nem stílusok váltakoznak, hanem földrajzi egységek különbsége tükröződik vissza. Az ember itt jóformán ki sem lép a természetből, a műalkotás az őserdők bozótos sűrűjére emlékeztető táji, növényi és állati motívumok egybefonódása, amelyben a természet nem háttér, nem díszítő munka, hanem az emberrel egyenértékű elem. A szerint, hogy a művész milyen vegetációs körből választotta motívumait, különböznek egymástól India stílusai. A görög hatás ideig-óráig tartó befolyása idején figyelhető meg egyedül Buddhának a természettől elvontatott emberi ábrázolása. A természet és ember között fennálló szoros kapcsolatról tanúskodik a hindu költészet is, amely csodálatosan festői modorban oldja fel a természet és ember közötti különbséget, a két tényező ellentétét bensőséges viszonyra alakítva. A Védák több ezer strófája bővelkedik a szépséges tájleírásokban. Jellemző erre a költészetre, hogy az erotikus lírához a felkelő nap érzéki hangulatú ábrázolása vezet. A felkelő napot csodálatos testű nőnek látják és a napnak e ragyogó költői képei

térnek vissza a szerelmi lírában. Az ismeretelméletben s a metafizikában annak a dualizmusnak nyomát találjuk, melyet a nappalok és éjszakák váltakozása jelképez s az évszakok misztikus sorrendjének hatása alatt ősi gondolati formák alakulnak. A vallás maga is előírja, hogy az ember tartsa fenn a természettel való szoros kapcsolatát, nem elég ha a felsőbb kasztok tagjai a faluközösség révén állnak a természettel összeköttetésben, hanem életük bizonyos éveiben a végtelen erdőségekben kell remeteéletet élniök. A hindu művelődés régebbi korszakaiban a vezető probléma tehát a föld kapcsolata az emberrel. A hindu történelem legújabb korához ugyancsak a hindu talajon át jutunk el, a főkérdés azonban itt már a föld tényleges értékeinek, a gyapotnak, indigónak, búzának és rozsnak használatára. Nem a virág, nem a motívumok szépsége, nem a táj hangulata s ezeknek a művészettel, vagy a gondolkodással való kapcsolata a lényeges itt, hanem az a jelentőség, melyet ezek a termények az európai ember kincskereső szenvedélyével, csalódásával, majd kielégülésével, a kereskedelmi társaságok érdekellentéteivel, az angol kapitalizmus nyersanyagszükségletével, illetve az angol szervezés feladataival összefüggésben nyernek.

Régmúlt századokban a nyugati hajósok és felfedezők képzeletében az arany és bors, vagy más ritka fűszerek világa játszotta a főszerepet. A társaságokat e téren csalódás érte, forgalmuk és tevékenységük azonban nemsokára abban a cikkben állandósult, amely az indiai termelés lényege lett. Az indiai gyapottermékek sokfélesége, a kalikófajták ezer változata divatot teremtett Európában. A kalikóval való kereskedelem a XVIII-ik század elejéig az indiai kereskedelem főfoglalkozása.

Az indiai angol társaság terjeszkedésénél olyan tényezők szerepét látjuk, melyekkel külföldön csak kereskedelmi társulat tud boldogulni. A kereskedelmi társaságok terjeszkedhetnek, akciókat kezdenek, de ha valamelyik tervük nem sikerül, nyugodtan vissza is vonulhatnak, ami egy hatalmas ország tekintélyével már nem volna összeegyeztethető. A társaság szervezete sokkal olcsóbb, mint a hivatalos kormányzás, tagjai vállalkozó szellemű egyéniségek s ha a társaság képviselői a kezdeményezés során hibát követnek el, nem kell annyira tartaniok a következményektől, mint a hivatalnokoknak. A kereskedelmi társaság viszont szerencsésebb a kereskedőnél is, mert nem hal meg, létének folytonossága biztosítva van. A brit Charter Compagny-k ilyen organizált kereskedelmi testületek. A kereskedelem folytatásához szükséges tőke megszerzése kényszeríti a társaságokat a terjeszkedésre. Indiában az európai cikkek iránt nagyon kis

kereslet mutatkozott. A tőkeszerzés egyetlen lehetősége eleinte abban rejlett, hogy a tőkét Indiának a többi ázsiai népekkel való kereskedelme révén teremtsék elő. Ezt a módot Roe Tamás találta fel. Ha Indiában vásárolt gyapotanyagot Sziámba vagy Kínába küldött és ott állati bőrökre, vagy nyersselyemre cserélte be, akkor ezeket Japánban ezüst ellenében adhatta el, amelyért Indiában ismét olyan cikket vásárolhatott, melyeket Európában értékesíthetett. A társaság anyagi létalapját tehát ez a belső kereskedelem biztosította. A belső forgalom fenntartása a koncesszió és közlekedési lehetőségek érdekében vívott harcokra vezetett, melyektől csupán egy lépés hiányzott a területek iránt való érdeklődés felé. A kereskedelmi társaságok terjeszkedésének története mögött tehát az a szükséglet szerepelt, hogy Indiából merítsék a szükséges vásárló erőt. A mellett a társaság szervezetének bővülésénél figyelembe kell venni az indiai gazdasági összeköttetés sajátos rendszerét. A társaság előleget ad a szövőszék tulajdonosának s azután összegyűjti a kész árut. Az indiai szövött cikkek beszerzése és kereskedelme tehát hatalmas szervezetet követelt. A fejlődésnek ezen a fokán az angol kereskedelmi kapcsolat nem érintette az indiai gazdasági élet hagyományos struktúráját, a háziipar tovább virul s a kereskedelmi társaság csak megszervezi ennek az árucikknek kereskedelmét.

Ez az ősi rendszer a XVIII-ik század folyamán mélyreható változáson ment keresztül. Amikor az angol ipar rohamosan fejlődni kezd, heves gazdaságpolitikai küzdelmek, elkeseredett röpiratváltások után prohibítív vámot vetnek ki a hindu gyapottermékekre. E törvény következtében a kalikóipar rendkívüli mértékben fellendült Angliában. Ennek megfelelőleg nőtt a kereslet is a nyers gyapot iránt és immár jövedelmezőnek látszott a nyers gyapot behozatala, az angliai feldolgozó ipar számára.

Az ipari fejlődéssel egyidejűleg tehát kettős folyamat megy végbe. A társaság elveszti Angliát, sőt ennek nyomán a kontinentst is, mint az indiai kalikószövetek vásárlóját, a nagy vámvédelem mellett ugyanis fellendül az angol gyapotipar és kiszorítja a kontinensről is az indiai kalikót. Ugyanakkor növekszik a nyersanyagszükséglet, majd a XIX. században közszükségleti cikké válnak más indiai termékek, mint a tea és a rizs. Az angol tőke egyre jobban érdeklődik a gyarmatárucikkek iránt, a kereslet a szövőszékekről a mezőgazdaságra terelődik át. Ugyanakkor olyan feladatok merülnek fel Indiában, amelyeket célszerűbben tud a modern közigazdaság elvégezni, mint a kereskedelmi társulat, mely eladósodva az államtól függ s az 1784-i Pitt akta par-

lamenti bizottságot szervez az állandó ellenőrzés céljára, ez a bizottság ellenőrzi az indiai kormányzatot, a londoni igazgatósággal és indiai kormányzóval való együttműködésben. 1812-ben felfüggesztik a monopóliumot, 1833-ban megszűnik a társaság monopóliumos jellege. A közgazgatást a társaság mégis tovább folytatja s bár a reformtervek már 1833-ban felmerülnek, a kérdés végleges megoldást csupán 1857—1859-ben nyer. A hatalmas szervező munkáról a további fejlemények során lesz szó, itt elsősorban az immár kifejlődött XIX. századi angol kapitalizmusnak az indiai termelőkkel való összefüggése kelt figyelmet. Keleten a racionalista kapitalizmus kifejlődését a mágikus tradicionalizmus rendszere akadályozta meg évszázadokon át. Indiában e mellett elsősorban a kasztrendszer gátolt minden tervszerű gazdálkodást. Bár az indiai középkorban sűrűn szerepelnek görög és római kereskedők, zsidó bevándorlás és kereskedelmi privilégiumok, a kasztrendszer mégis útjában áll a tervszerű gazdálkodás kifejlődésének, sőt az indiai kereskedelem virágzásának is. A hindu vallás elítélte a külföldi utakat, ha valaki elhagyta hazája területét, visszaérkezése után újra fel kellett magát vététnie kasztjába. Ilyen kötöttségek mellett érthető, hogy Indiában az a nagytömegű nemesfém, amely indiai árukért a római impérium korában beözönlött s melynek értékét évi 25 millió sestertiusra becsülték, nem került a kereskedelem vérkeringésébe s a világkereskedelmi szempontból oly kedvező fekvésű területen nem lendíthette fel a gazdasági életet, a külkereskedelmet. Indiában maradt ez a hatalmas érték, amely különböző vándorutakon át végül a rádzsák, legfőbb adószedők s a föld birtokosainak kincstáraiba került, hogy ott természetlenül heverjen. A fejlődés következő fokozata az az állapot, amelyben a mágikus tradicionalizmus fennmarad, nyugaton pedig a kapitalizmus fejlődik és kerül Indiával kapcsolatba. Ez a kapcsolat egyelőre alkalmazkodik a gazdasági adottságokhoz. Az indiai gazdálkodás ama stádiuma ez, melyben az európai kapitalizmus az indiai kalikóipar termékeit veszi fel, illetve indiai termékekkel látja el Ázsiát, a kereskedelmi társaságok virágzásának korszaka, mely a XVIII. század elejéig tart.

A gazdasági fejlődés következő fejezetében az angol kapitalizmus nem halad párhuzamosan, hanem összeütközik a hagyományos hindu gazdálkodással. Angliának szüksége van India terményeire, a hatalmas kereskedelmi szervezet, illetve gyarmati organizáció erőforrásai révén rábírhhatja a bennszülötteket, hogy az iparosodó Anglia számára nyersanyagot és mezőgazdasági terményeket, előbb búzát, majd rizst és teát termeljenek.

Ez a csodálatos világ, a színes és különös India, mely valamikor utazók, kutatók vágyainak tárgya, a kalandos elképzelések rejtelmes földje, a XX. század folyamán kimeríthetetlen forrása lett az angol kapitalizmusnak és gazdagságnak. Több, mint 319 millió lakos 1923-ban összesen 450 millió fontsterling értékű forgalmat jelentett a külkereskedelemnek. Ez a terület a múlt század utolsó évtizedeitől fogva az angol kapitalizmus legnagyobb szállítója. A hatalmas forgalmat, a kiaknázásnak ilyen lehetőségeit roppant beruházások tették lehetővé. India maga sohasem jelentett nemzeti egységet ^s ebben a korban is csupán geográfiai terület, melyen különböző népfajok élnek egymás-melleit, köztük 190 millió hindu és 50 millió mohamedán. Azt az egy-séget, amelyről Indiával kapcsolatban beszélni lehet, az angol kapita-lizmus teremtette meg, az egész hatalmas földrészt behálózó vasutaival és gazdasági összeköttetéseivel.

Az indiai kereskedelem adatait vizsgálva, azt látjuk, hogy annak volumenje 1820-tól 1880-ig 80 millió fontról 650 millióra emelkedett. Míg a XIX század első felében az Indiába irányuló angol tőkeexport aránylag csekély s az angol kereskedő csupán az Angliában könnyen eladható cikkek termelése érdekében hajlandó termelési hitelek folyó-sítására, addig ez az állapot a század vége felé teljesen megváltozik. A század elején Anglia az indiai tisztviselők által hazaküldött össze-gekből évente 3—4 millió fontot szerzett. A század közepén gyapot-hiány mutatkozott, a kisebb-nagyobb termelési kölcsönök sem segítet-tek az áruhiányon. A parlamenti bizottság megállapítása szerint az in-diai gyapotanyag termelésének a szállítási nehézségek állták útját. A termelés fejlesztése érdekében az angol kormány garanciát vállalt az 5%-os indiai vasúti kölcsönért. 1853-ban két kísérleti vonalat épít-tettek ki, 1853—57 között már 14 millió fontsterlinget fektettek vasút-építésbe. Ezek az adatok jelzik az Indiába irányuló tőkeexportot s ehhez járulnak a bányabefektetések, majd pedig a városi és állami kölcsönök. Az indiai államkölcsönök összege a múlt század végén már elérte a 227 millió fontsterlinget. A bankok által a gyarmatokra irányított kölcsö-nök összege 1895—1903 között 118 millió 374 ezer fontsterling, ugyanezen időszakban 126,805.900 fontsterling vándorolt a gyarmati bányüzemekbe.

A XIX. sz. elején egyes angolok előtt világos, hogy Indiának modern szervezetet kell adni, hogy a hindukból legalább részben „ál-lampolgárokat“ kell nevelni, ha soraikból tisztviselőket akarnak képezni. Közvetlenül a faluközösségekkel tárgyalnak, mert ezeket akarják megerősíteni. Ugyanakkor az angol kormányzat pár tagjában

felébred az érdeklődés a sajátos régi hindu hagyományok és berendezések iránt. A régi állapotok gyakorlati tanulmányozása közben érdeklődésük központjába a hindu népiség került. Az illetékes tényezők belátták, hogy végre dönteni kell India szervezetéről és a hindu nevelésügről.

A közoktatásügy fontos kérdését 1834-ben döntenek el. Nagy vita indul meg Maculay közoktatásügyi rendszere felett. Az a kérdés, hogy a Kelet belső szelleméből induljanak-e ki, vagy a Nyugat elvei érvé' nyessüljenek. Az angol szellemi emberek egy jelentékeny csoportja azt vitatta, hogy magát a keleti stúdiomot, a sajátos hindu kultúrát tekintésük fő tárgyának. Maculay megoldásában az angol közoktatás szempontjai érvényesültek. Terve szerint Kalkuttában a hindu tárgyak tanítása mellett úgy kell tanítani az angol nyelvet és irodalmat, mint Oxford-ban és Cambridge-ben a klasszikusokat! A hindu stúdiók terén fent kell tártani a folyamatosságot, a tanulók azonban eszményeiket, elveiket, a nagy példákat és irányító gondolatokat az angol történelem hőseiben és az angol szellemi emberek tanításaiban keressék. Az ellenzék ezzel szemben arra hivatkozott, hogy Indiában nem lehet az angol tantervből kiindulni, amikor a hindukat a sajátos angol lélektől és eszméktől egy világ választja el. Indiában nem lehet oly módon beszélni a kultúra folytonosságáról, mint nyugaton, ahol az angol kultúra a latin kultúrából fejlődött. Maculay elgondolása azonban győzött s az egész közoktatási reform fő szempontja az volt, hogy olyan réteg alakuljon ki, amely megfelelő módon állítható be az angol érdekeket képviselő közigazgatás szolgálatába.

A fejlemények azonban egészen máshova vezettek, mint ahogy az angolok azt gondolták. A nyugati hatás nyomán a fiatal nemzedék ellentétbe került a hindu eszmékkal és hagyományokkal. A racionalizmusnak egy fajtája terjedt el, midőn egy tanár kezdeményezésére „Atheneum-kör“ alakult, amely a jelenségeket bizonyos nyugati józansággal, illúziók nélkül szemlélte. Az ősi hindu kultúrát megvetve, a kasztrendszer antiszociálisnak találta. Az ifjú hindu intellektus kezdetben nem tett különbséget értékes hagyomány és kinövés között, a kalkuttai klubok fiataljai, majd nyomukban a hindu városi réteg úgy tekinti a hindu kultúrát, mint a papok, a bráminok visszaéléseinek területét. A radikális ifjúság és városi réteg körében az angol Paine eszméi terjednek, az angol polgári radikalizmus eszmevilága rabul ejti őket, röviddel később pedig utat tör közójük Mazzini szociális forradalmisága. A felületes nyugati nevelés ilyen különös következményekkel jár, a radikalizmussal, a reformgondolattal együtt jelentkezik az angol barátság és a bráminok elleni szociális lázadás.

A nagy hindu reformer azonban már korábban kialakítja az új szintézist és megveti annak a szemléletnek alapját, amely a régi, romlatlan népi hagyományokhoz tér vissza, a tradíciót pedig összekapcsolja a szociális gondolattal. E munka megalkotója Ram Mohan Roy (1774—1833) bengáli arisztokrata családból származó férfiú, aki a nagy Mogul udvarában él. Korán kapcsolatba kerül az izlám kultúrával s egyaránt hat reá az izlám monotheizmus és az ősi hindu brahmanizmus, annak ellenére, hogy szülei és környezete ortodox politeista-hinduisták. Már 16 éves korában a sok isten hite ellen ír, mire apja kikergeti a szülői házból. 24 éves korában mm: angolul, héberül, görögül és latinul beszél, megundorodik az ortodox hinduista vallástól és az európai kultúra felé fordul. India szociális újjászületéséhez az európai szellemi életből keresi az inspirációt. Véleménye szerint a nagy szociális reformot csak az európai kultúra segítségével lehet végrehajtani. A század végén előző környezetével teljesen szakít, a bráminok, a papok kiközösítik, mindenki elhagyja, csupán néhány skót barátja marad, kiknek tanácsára az angol adminisztrációban helyezkedik el. Állítólag ő az első magasrangú hindu, aki a keresztény hitre tér. 1820-ban jelenik meg híres munkája: „Jézus tanítása, a békére és boldogságra vezérlő kalauz“. Nem ortodox keresztény; a kereszténységből csak az erkölcsi tanításokat veszi át. Rekonstruálni akarja a Védák ősi szellemét és szinte analóg módon az egykorú, nagy európai népi mozgalmakkal, azt tűzi ki feladatául, hogy a tiszta monotheista Védákban található vallási tartalmat mindattól a pótlástól vagy torzítástól megtisztítsa, ami az idők folyamán e tanításhoz tapadt. „Az egy és láthatatlan Isten imádása“⁴ címén társaságot alapít s az alapítók között két Tagore nevű is szerepel, kik közül az egyik a híres Rabindranath Tagore őse és a hindu szellemi élet modem kialakításában jelentős munkát végez. Az alapító különös elképzeléseit akarja megvalósítani, amikor összhangba akarja hozni valahogy a Védák ősi tanait a XVIII. század európai enciklopedistáival, tehát a szociális reformokat nyugati módon, a hindu kultúrát eredeti tisztaságában akarja kiépíteni. Reformjai között a legjelentősebb a többnejűség elleni küzdelem, a kasztok közötti áthághatatlan válaszfalak lebontása, az asszonyégetés barbár szokásának megszüntetése. Meg akarja teremteni India magasabb egységét, a hinduk és mohamedánok kibékülése érdekében küzd. A nőnevelést a sajátos hindu hagyományok alapján kívánja megvalósítani, a közoktatás, a sajtószabadság és a jogegyenlőség kérdésében teljesen modern elvekből indul ki. 1821-ben jelenik meg az első bennszülött hindu újság, melynek szer-

kesztői az összes népek szabadságáért szállnak síkra és örömteljes lelkesedéssel üdvözlük az 1830-as francia forradalmat. Roy az angolokkal való kibékülés híve, abban a hitben, hogy az angolok liberálisabbak a többi európai népeknél. Tőlük viszont megköveteli, hogy Indiát ne tekintsék zsákmánynak. 1830-ban Angliába utazik, ahol nagy lelkesedéssel fogadják, e látogatás után azonban nemsokára meghal.

Roynak sikerült megindítania az eddigiektől eltérő sajátos hindu nemzeti mozgalmat, kialakította azt az elit társaságot, melynek feladata a hindu életformák megreformálása. E tömörülés a „Brama-Szamáds“ amelynek élén Roy utóda Tágore lett, a Nobel-díjas költő nagyatyja. Az intézmény él és fejlődik, míg 1866-ban ketté nem szakad azáltal, hogy egyik része teljesen az új szövetség alapjára helyezkedik, a másik pedig megmarad bramanistának.

A hindu nacionalizmus modernebb és az angol érdekek szempontjából veszedelmesebb megnyilvánulása Tayananda (1824—1883) tevékenységére vezethető vissza. Ő már hevesen küzd a Brama-Szamáds és a hindu vallási gondolat eleurópaisítása ellen. Hatalmas árja mozgalmat indít meg, tiszta hindu kört alapít, az „Arya-Szamáds“-ot. Északnyugat-Indiából származik, apja ortodox hindu, belőle pedig nagy lázító és jelentékeny egyéniség lesz, aki a hinduisták ellen szónokol és a primitív Védákhoz való visszatérést sürgeti. Az európaizálás gondolatának ellensége. Roy mozgalma nem tetszik neki, az európai irányt ellentétesnek tartja a hindu fajiság lényegével és ezért a Brama-Szamáds intellektuális körrel 1873-ban szakít. 1875-ben alapítja meg a tiszta hinduk egyesületét, ezek a hódítók törzséből származó árják, akik idegenekkel nem alkuszak s a faji nacionalizmust hirdetik. A hindu nacionalizmus faji alapon kifejlesztett modern iránya így indul meg. A nagy árjamozgalomnak 1891-ben még csak negyvenezer híve van, 1920 körül azonban aktív tagjainak száma már félmillió. Míg az egyeztető mozgalom régebbi szellemi áramlata csak az intellektuális körökre hat, a tömegeket Tayananda árjamozgalma ragadja magával. A hinduknál tehát a nacionalizmus terjed, mialatt az angol szervezés az 1857-es hindu felkelés után Indiát lassanként a modern állam felé fejleszti. Ezt a munkát az 1858—59-ben adott alkotmány végzi el részben. Ez az alkotmány tulajdonképpen egészen az 1784-iki Pitt-aktáig nyúlik vissza, mely a hatalmat megosztotta a Board of Controll hattagú csoportja, az East Indian Company londoni direktorai és az indiai kormányzó között. Az új szervezet ehhez hasonlóan indiai államtitkárságot szervez, az indiai államtitkár a parlament tagja és felelős a törvényhozásnak; az ügyeket

mellette 8—12 tagú tanács intézi. Az angliai organizáción kívül Indiában az alkirály kormányoz, aki mellett 6 kinevezett tagból és a hadsereg főparancsnokából álló végrehajtó tanács működik. E tanács mindegyik tagja bizonyos ügykört lát el, hatásköre tehát tulajdonképpen miniszteri. A kérdés csupán az, hogyan vonják bele lassanként a megbízható indiai elemeket a kormányzásba. Erre módot találnak az alkirály által kinevezett törvényhozó tanács keretében, melynek létszámát egyre növelik. Az 1861-es törvény 12 tagot állapít meg, 1882-ben a tagok száma 16 és ezeknek egy részét az indiai testületek bevonásával jelölik ki. A gyökeres átalakulást 1909-ben az ügynevezett Morley Minto reform hajtja végre, amely a tanács létszámát 60-ra emeli fel; 28 hivatalnok mellett 5 — az alkirály által kinevezett — személyiség vesz részt a tanácskozásban, az angol kormány többsége tehát biztosítva van. 27 tagot az indiai szervezetek, kereskedelmi kamarák és más intézmények választanak. Az angol uralom így halad Indiában fokozatosan a jogok kiterjesztése felé.

HARMADIK FEJEZET

KANADA, A MINTA DOMINIUM

Az amerikai kontinens északi részén eleinte, a brit megszállás idején, 1760-ban 70.000 francia lakosa volt Kanadának s ezek mellett alig 200 angol, New England-i telepes képviselte az angol fajt. A francia lakosság két rétegből állott. A távoli területeken félvad, szinte indianizált franciák laktak, akik a földeket csupán vadászterületeknek tekintették, míg a másik, földhöz kötött réteg a forradalom előtti francia agrárviszonyok módján helyezkedett el. Ez a lakosság szorgalmas, vallásos francia parasztokból állt. A forradalom előtti légkörben élő földművesek vezetői többnyire papok. 1760 szeptemberétől, Montreal elestétől, 1764-ig az angol katonai kormányzat ezzel a vezetőréteggel akar együttműködni. Ennek megfelelően, ebben az időben Murray kormányzó emberséges rendszere uralkodik. Kormányzásának vége felé a brit bevándorlók zavarokat okoznak, minthogy protestáns lelkük ellenséges érzésekkel viseltetik a katolikus franciákkal szemben. Be akarják vezetni az angol jogrendszert s türelmetlenségük az ellentétek kiéleződésére vezet. 1764-ben megszüntetik a katonai kormányzást s két év múlva Murray elhagyja Kanadát. A nehézségeket

az elődjéhez hasonlóan emberséges felfogású Carleton igyekszik át-
hidalni, amikor 1774-ben a Quebec-akta kiadását eszközöli. Ez az al-
kotmánylevél rendezi a különböző származású és vallású lakosság
helyzetét, elismeri a katolicizmust hivatalos vallásnak és minden tekin-
tetben biztosítja a francia lakosság jogait. E szerencsés megoldás kö-
vetkeztében Kanada lakossága az amerikai forradalom idején sem tá-
masztott nehézségeket. A szabadságharc mindenestre változtatott a
helyzeten. Eddig nagytömegű francia lakosság élt angol uralom alatt,
csekélyszámú angol mellett. Tulajdonképpen ez is „nemzetiségi kér-
dés“ volt s az amerikai szabadságharc folytán kialakult helyzet még
„modernebb“. Az a kérdés, milyen legyen a megoldás abban az ország-
ban, melynek lakossága két különböző fajtához tartozik, hol az egyik
réteg a francia őslakosság, a másik réteg viszont lojális, szinte a túl-
zásig királyhű angol. Az amerikai szabadságharc idején ugyanis nagy-
számú, mintegy nyolcvanezer angol vándorolt be Kanadába az Egye-
sült Államokból, mert ez a réteg hívebb volt az uralkodóhoz, mint te-
rületéhez. A bevándorlók természetesen megváltoztatták Kanada né-
pességének összetételét. A kétféle elem elhelyezkedése meglehetősen
szerencsés volt, az új angol telepések Ontarióban helyezkedtek el, ahol
alig találtak franciákat. Az 1791-i alkotmányos akta a területi elv se-
gítségével tehát könnyen segít a nehézségeken, amikor elválasztja az
angol jellegű Kanadát a franciától.

Kialakul Quebec székhellyel a francia Felső-Kanada s az angol
Vlso-Kanada. Mindkét területnek saját parlamentje van, a kormány-
zókat azonban a két Kanada területére az angolok küldik ki s ezek
— főleg a parlamenttől független államtanács tagjainak kinevezésé-
vel — szinte teljhatalmúlag intézhetik az ügyeket. A franciák tehát
kedvezőtlen helyzetben vannak; sérelmezik, hogy az angol kormányzó
befolyása oly jelentős. A sérelmet „nemzetiségi sérelemnek“ tartják,
népszuverénitás óhaja és nemzeti érzés összekapcsolódik náluk. Angol
Kanadában viszont a XIX. század eleji bevándorlók között sok volt a
radikális érzelmű, angol polgári elení, ezek politikai meggyőződésük
miatt voltak ellenzékiek az 1791-es, kormányzói abszolutizmuson ala-
puló alkotmánnyal szemben.

Angliából a napóleoni háborúk gazdasági válságai után nagy-
számú kivándorló érkezett Kanadába, kik az angol többségű terüle-
ten telepedtek le. Az új és régi bevándorlók között azonban nemsokára
súlyos politikai harcok keletkeztek. Ez a harc tulajdonképpen az oli-
garchia és a demokrácia küzdelme volt. E területeken a hatalom eddig
az ú. n. Family Compact kezében összpontosult, melynek szinte kizáró-

lag a régi bevándorlók, a loyális alattvalók voltak tagjai. Ezekkel szemben álltak az új bevándorlók, akik magukkal hozták az óhazából az ipari válságban szenvedő Anglia szociális bajainak emlékét és radikális érzelmeiket. A tényleges hatalom a kinevezett államtanács tagjai révén a régebbi lakosság kezében volt s ezen változtatni az adott körülmények között nem lehetett. Csak a népképviselő, a felelős kormányzat rendszere biztosíthatott volna az új bevándorlók egyre szaporodó tömegének a maga számaránya szerint politikai érvényesülést, illetve részt a hatalomban. A régi telepesek szervezettsége ezé azonban hosszú ideig megakadályozta. Egy skót kivándorló, Mackenzie szervezte meg első ízben jelentékenyebb sikerrel az ellenzékét s politikai pályája felfelé ívelt, annak ellenére, hogy lapját a kormány betiltotta. Az ellenzéki hangulat ugyanekkor a francia Alsó-Kanadában is elterjedt, ahol a francia liberalizmus hatására egyszerre küzdöttek a „politikai despotizmus“ és a „nemzeti elnyomás“ ellen. A kormányzat szemére vetik, hogy a kormánytanács tagjai egy tag kivételével angolok és követelik itt* is a francia többség érvényesítését.

E két mozgalom vezetett 1837-ben mindkét helyen forradalomra. Tévedés lenne ezt a mozgalmat úgy tekinteni, mintha annak hívei az anyaországtól kívántak volna elszakadni és szervezett katonai akcióra törekedtek volna. Inkább jelentékeny politikai demonstrációt kell ebben látni, mellyel az anyaország figyelmét kívánták felhívni a visszás állapotokra. Kanada politikai szervezetének széleskörű reformja ezzel a mozgalommal kapcsolatos és számos körülmény hatott közre abban, hogy e mozgalom nem mérgesedett el. A legfontosabb ezek között, hogy a faji különbségek megakadályozták a két forradalmi mozgalom között való eredményes együttműködést s azt, hogy Kanada függetleníteni kívánja magát az anyaországtól. Jelentős körülmény továbbá, hogy a francia telepesek nagy többsége hallgat vezetőjére, a papságra, amely a liberális szélső nacionalista mozgalmat elítéli. A liberális nacionalisták vezére Papineau, a francia radikalizmus^ híve. A küzdelem végül üdvös eredményre vezet, olyan megoldásra, amely az egész gyarmati kérdés fejlődésére döntő. Az 1840-ben kiadott Reunion aktára gondolunk, amely felelős kormányrendszert biztosítva Kanadának, ezzel olyan berendezkedés alapját vetette meg, amely a további fejlődés folyamán az angol gyarmati rendszerre jellemző. Az empire egysége párosult itt a gyarmat gyakorlati önállóságával és önkormányzatával. Ez a józan megoldás Durham lord érdeme, ki 1839 január 31-én benyújtott jegyzékében összefoglalta megfigyeléseit és javaslatot tett a kormány-nak a gyarmati kérdés megoldására.

A javaslat szerint Kanadában meg kell szüntetni a terület két különálló részre osztottságát, egy tartományt kell alakítani, közös parlamenttel. Ettől az intézkedéstől várta, hogy a pártok abban majd világnézetiileg tagozódnak liberális és konzervatív csoportba, nem pedig faji eredetük szerint. Az eddigi bajokat csupán a teljes önkormányzat, a valóban felelős minisztérium megalkotásával lehet kiküszöbölni. A lakosság az önkormányzat kiépítésével megéri arra, hogy saját sorsát intézze, az anyaország pedig csupán a döntő jelentőségű kérdésekbe avatkozik bele, mint a külpolitika, a legmagasabb fokú alkotmányjogi kérdések, vagy a két terület közötti kereskedelmi kapcsolatok. Az alkotmányos javaslatok mellett talán még nevezetesebb annak az útnak a megjelölése, amely összekötné a két területet. Nagyszabású vasútépítés összetartó erőt jelentene, az állandó gőzhajójárat Anglia és Kanada között pedig az anyaországgal teremtené meg a szorosabb kapcsolatot. Durham lordot személyileg mellőzték, de javaslatait elfogadták. Az alkotmányjogi szempontok az 1840. évi kanadai alkotmányban (The Reunion Act 1840.), gazdasági javaslatai pedig a kanadai vasút építésével valósultak meg.

1867-ig ezek a keretek szabták meg Kanada belső fejlődését. A súlypont kezdetben a gazdasági kérdéseken nyugodott, minthogy a politikai igények terén, ha az új intézkedés nem is elégítette ki teljesen a mozgalom híveit, mégis megadta a lehetőséget az alkotmányos küzdelem törvényes keretek között való folytatására. Az önkormányzat elvének érvényesülése francia területen, megakadályozta az angol faj további térfoglalását, az angol terjeszkedés iránya továbbra is a Nagy Tavakon túli vidékre vezetett, főleg Manitoba pusztaságain Brit-Columbián és Izlandon, továbbá Észak-Amerika irányában.

1840 után inkább az angol lakosság elégedetlenkedett a helyzettel. Az 1867-es új szövetségi berendezés megalkotására azonban mégsem ez a politikai elégedetlenség, hanem inkább az új területek bekapcsolásának kérdése vezetett. Az új tartományokat, melyek Önálló önkormányzattal rendelkeztek, így Brit-Columbiát, Wancouver-Izlandot, Manitobát és a Peace Rivertől délre elterülő részeket szoros kapcsolatba akarták hozni a tulajdonképpeni Kanadával. A szövetséges alkotmányt ezt valósította meg 1867-ben. Először csupán Ontario négy tartománya, továbbá Quebec, Új-Braunschweig és Új-Skócia csatlakozott a kanadai szövetséghez, 1870-ben azonban Manitoba, 1871-ben Brit-Columbia, 1873-ban Prince Edward Island lépett a szövetségbe, csupán Új-Foundland maradt külön. Kialakult tehát az új dominium, amely vámpolitikáját az anyaországtól függetlenül határozhatta meg.

NEGYEDIK FEJEZET

AUSZTRÁLIA A FEGYENC TELEPTŐL A SZOCIÁLIS PARADICSOMIG

Ausztrália elfoglalására az angolokat tulajdonképpen a véletlen vezette. Cook kapitány 1768—69-iki három utazása folyamán megismerte Ausztrália éghajlatilag kedvező részét. 1769-ben Új-Zeelandról szerzett tapasztalatokat is megszerette Ausztrália vonzó vegetációját. 1783-ban befejeződött az amerikai háború és ekkor számos olyan kérdés vetődött fel a föld és ember viszonyával kapcsolatban, amelynek időszerűsége előmozdította az ausztráliai gyarmatosítást. Az amerikai gyarmatok egészen a háború kezdetéig lehetőséget nyújtottak bizonyos számú fegyenc elhelyezésére, hiszen munkáshiány mutatkozott is a fegyencek munkaereje kívánatos volt. A háború után a deportáltak elhelyezése Amerikában lehetetlenné vált, ezért több javaslat sürgette, hogy a fegyenceket ezután szállítsák Új-Délwalesbe, a Cook által leírt területekre. 1787-ig kellett várni, míg Philipp kapitány a tengerészeti minisztérium támogatása mellett megszervezte expedícióját, mely 250, mindkét nembeli fegyenc mellett 1100 személyből állott. A kapitány 1788 januárjában érte el Botany Bay-t, átvette a kormányzói hatáskört és megkezdte Ausztrália gyarmatosítását. A várost, melyben az öböl mellett munkájukat megkezdték, Sidney államtitkárról nevezték el, nem érdektelen, hogy La Perouse vezetése alatt ugyanakkor készült éppen egy francia expedíció Ausztrália anneksziójára. Anglia előnye tehát csupán 6 nap volt, amely sorsdöntő hat nap döntötte el az új világrész jövőjét. Ausztrália főproblémája kezdetben nem a közigazgatás volt, amely egyelőre 1788-tól 1823-ig a katonai igazgatás mellett fennakadás nélkül működött, hanem az a kérdés, hogy milyen művelési ágakat honosítsanak meg az új természeti és talajviszonyok között. Alapos mezőgazdasági ismeretek nélkül a vidék nehezen volt megművelhető. Fontos volt a fegyencek foglalkoztatása. A kormányzó a fegyencrendszer szempontjából a juhtenyésztés meghonosítását tartotta célszerűnek és nagy juhnyájukat legeltetett a végtelen területeken. A fejlődés következő fokozatán az angol gyarmati kérdés irányításánál már a Wakefield által kidolgozott elvek érvényesültek. Névtelenül megjelent munkája szerint éppen Ausztrália volna a legalkalmasabb terület a rendszeres telepítésre. A fegyenc-kérdés tehát nem lényeges, sőt a vegetáció kiválósága éppen a szabad

telepesek elhelyezkedésének felel meg. Telepeseket azonban nem lehetett olyan számban kivándorlási útra bírni, mint ahogy az szükséges lett volna, hiszen az a tény, hogy Ausztrália eddig a fegyencek területe volt, elriasztotta a földművelő réteget. Az anyaország végül hatalmas anyagi áldozatok segítségével indította meg a szabadtelepesek nagyobbmértékű bevándorlását, amikor körülbelül 10 millió fontsterlinget áldozott a település céljaira. A telepítést az állam támogatásán kívül előmozdította az is, hogy maga az ismeretlen földrész jelentős meglepetésekkel szolgált. New Castleban köszönet fedeztek fel. Új-Délwales mellett a telepítés céljára kedvező területekre bukkantak, Tasmania szigete is benépesült és feltárultak a bevándorlók előtt Port Phillipnek, illetve környékének természeti kincsei. A legfontosabb intézkedés a deportálás rendszerének megszüntetése, a fegyencek telepítésének megtiltása. Maga a fokozatos telepítés ezen a hatalmas, lakatlan — gyakori szárazságtól eltekintve — kedvező természeti körülmények között vegetáló területen, nem ütközött sem a régebbi telepesek, sem pedig a bennszülöttek ellenállásába. E korszakban alakul ki Új-Délwales mellett Tasmania, Dél-Ausztrália és Nyugat-Ausztrália, melyhez Viktoria és Queensland csatlakozik.

Tasmaniát a fegyencek szállták meg, majd 1810 körül telepedtek be a szabad bevándorlók. Nyugat-Ausztrália benépesítése egy 1829-ben közvetlenül Londonból induló akció eredménye. A nyugati részen Perth és Freemantle környékén a telepedés a földrész belseje felé irányult. E telepesek jobb társadalmi rétegek tagjai.

Dél-Ausztrália benépesítése egyenesen Wakefield ösztönzésére kezdődött meg 1834-ben, amikor a telepesek a Szent Vince-öbölbe érkeztek. A település fővárosa, Adelaide, az öböl mellett épült. A településsel arra törekedtek, hogy végre a fegyencrendszer kizárásával a korona közvetlen fennhatósága alatt, teljesen önkormányzati alapon alakuljon ki egy ausztráliai tartomány.

A deportálás eltiltása a politikai fejlődés sorsára döntő jelentőségű. E tiltó rendelkezést 1840-ben adják ki Új-Délwales, 1849-ben Queensland s 1853-ban Tasmania területére. Ezzel együtt jár a választójog alapján álló parlamentáris rendszer bizonyos fokú kialakulása. Elő- (szőr Új-Délwalesben vezetik be 1842-ben a törvényhozó tanács kétharmad részének a telepesek által való közvetlen választását. Ez az intézkedés vezet később a szélesebb értelemben vett politikai önkormányzat kialakulására. 1854-ben a közben már nagyrészt alkotmányos alapon álló négy gyarmat: Új-Délwales, Viktoria, Dél-Ausztrália és Tasmania bevezeti a felelős kormányzatot. E gyarmatok tehát a

század közepén alsó- és felsőházzal, szavazati joggal rendelkeznek s a végrehajtó közigazgatás angliai módszereit honosítják meg.

A formák kialakulása szüntelenül előrehalad s már 1849-ben felmerül az ausztráliai szövetség gondolata. E kérdés azonban csupán a század vége felé lesz teljesen időszerű. Új-Délwales miniszterelnöke, Reit és az ausztráliai munkásság sürgeti a szövetség megalakítását, melyet az 1899-ben megtartott népszavazás is helyesel. Új-Délwales, Viktoria, Dél-Ausztrália, Tasmania és Queensland eléri az angol parlament jóváhagyását s az ausztráliai szövetséghez azután Nyugat-Ausztrália is csatlakozik. Egyedül Új-Zeelana marad még a maga különállásában. Viktoria királynő 1900 július 9-én írja alá a szövetségre vonatkozó törvényt. Ettől kezdve, helyesebben 1901 január 1-től áll fenn az ausztráliai birodalom. A gyarmatok egységes állam keretében tömörültek, Angliát a kormányzó képviseli, az első szövetségi parlamentet 1901 május 9-én ünnepélyes keretek között nyitja meg a walesi herceg.

Az ausztráliai területek politikai fejlődése így jutott el aránylag rövid idő alatt a politikai jogok teljességéig és a szoros szervezetig, ugyanakkor Ausztrália gazdasági fejlődésében rendkívül jelentős események folytak le. Kezdetben a hatalmas arányú juhtenyésztés uralkodott az új területeken. A juhtenyésztő az ottani szokásoknak megfelelően, szabadon birtokába vehette a juhnyájak megerősödésével mind jobban kiterjedő legelőterületeket. 1862-ben törvénnyel korlátozzák a szabadterület foglalást és lassan áttérnek a kisbirtokos telepek rendszerére. A lassú betelepedést hatalmasan fellendíti 1851-ben az arany felfedezése. Májusban elterjed a hír, hogy aranyat találtak, augusztusban Viktóriában értékes aranyleletre bukkannak, a lakosság 5 év alatt 70 ezerről 300 ezerre szaporodik s csupán 1862 decemberében 152 hajó fut be a kikötőbe, 12 ezer kincsre szomjas kivándorlóval. Az arany mellett értékes réz-, ón- és szénereket is sikerül feltárni. A szerencsés fejlődés a század vége felé Ausztráliát az európai közvélemény szemében mint gazdag földrészt és szociális paradicsomot tünteti fel. Sajátos demokrácia alakul itt ki. A munkásmozgalom kezdettől fogva teljesen gyakorlati alapon halad és eltér úgy az amerikai mint az európai mozgalmaktól. Idegen tőle a kontinentális marxizmus s annak osztályelkülönítése, a szociális és politikai követelések hagyományos, szinte vallásos színezettel, demokráciával párosulnak. A lakosság 95%-a angol, eltérőleg Kanadától s a tökéletes védettség, a nyelvi és kulturális egység szerencsésen közreműködik abban, hogy ezen a gazdag földrészen megelégedetten és jólétben éljenek az embe-

rek. A munkásviszonyok rendezettsége, a munkásság politikai szervezetsége kedvezően hatott a középosztályra, melynek soraiba a munkás különösebb fáradtság nélkül felküzdhetette magát, a túlzott nyereséskedés, a tőke akkumuláció hátrányai azonban nem jelentkeztek. Megelőzve a kontinentális államok jórészét már a század vége felé megadták a politikai jogok teljességét a nőknek, akik befolyásukat az otthon és a kis egzisztenciák védelmére érvényesítették. A társadalmi rétegek elkülönülését a nevelés sem mozdította elő s az új világrész új államában úgy társadalmilag, mint politikailag és kulturális szempontból meglehetősen homogénitás alakult ki, jólét és szerencse, a modern élet oly hasztalan áhított „egységes társadalmát“ eredményezi.

ÖTÖDIK FEJEZET

KÍNAI ÁLLAM EURÓPAI KAPITALIZMUS

A mennyei birodalom csodálatosan hat a rokoko századában az európai kultúrára. Egyes történészek szerint a XVIII. században szinte már attól lehetett tartani, hogy ez a hatás „elkínaiasítja“ Európát ... A nyugati szellem tudománya, a fejlett matematika és asztrológia a kínai kultúrára is hat, sőt a kínai festészetben is felismerhető e korban az európai hatás, de mi ez ahhoz a kínai invázióhoz képest, amely Európát előnti? A kínai pagodák stílusa nem marad hatástalan az európai építészetre, a kínai kert az európai kertkultúrát színesíti. Tearózsák, azaleák, primaverák és krizantémumok sokféle formája dúsan kivirul az európai talajon, a távol Kelet kultúrájának adakozó bősége, szinte valami varázsütéssel hódítja meg az európai lelket. Mert nem csak a porhanyó európai föld, hanem az európai lélek is bizonyos vonatkozásban a kínai szellem hatásait mutatja ebben az időben. Az európai deizmusra már régóta ösztönzőleg hat Konfucse bölcselété. Európa legracionálisabb gondolkozója, Leibnitz, Grammaldif jezsuita atyától tanulja meg tisztelni Kínát s őszintén lelkesedik Konfucse „természetes vallásáért“. Az európai szellem a XVIII. század folyamán gyakran menekül a kínai bölcsességhez, kínai párbeszédekben, bölcs mondásokban gúnyolja ki a felvilágosodás egyik-másik toliforgatója az elmaradt európai berendezéseket. Az elvont európai racionalizmus gyakran tekint Kínára, a deizmus nem ütközik meg

azon, hogy a kínai császári hatalom korlátlanul abszolutisztikus, hisz ez a deizmus a maga világképében természetesen találja az erős központi hatalom, az uralkodó szerepét. Európában szinte tiszteletet ébreszt, hogy Kína a Csing-dinasztia hosszú uralma alatt — mely a XVII. század közepétől a kínai köztársaság kikiáltásáig, 1911-ig tart, — belsőleg rendkívül megerősödik.

A kínai államszemlélet az egyetemes monarchia korlátlanságának elvére épült. Ezt az államformát — amely az abszolút, eget és földet egybefogó világmonarchiának már a III. században Csin-Sin-Hoang által megalakított kerete, — a kínaiakat annyira jellemző tradicionalizmus, mindvégig megtartja. E felfogás szerint a császár személyisége különbözik a többi emberektől. Az ő birtokában egyesül minden föld az ég alatt és az ő tulajdona a világmindenség összes java. A kínai állam és a kínai gondolat lelkesedéssel tölti el XIV. Lajost, aki egy belga jezsuita páter jelentései nyomán lesz rá figyelmes. A napkirály és Colbert kezdeményezésére nemsokára hat francia jezsuita utazik a távol Keletre, hogy 1687-ben megalakítsa a pekingi jezsuita iskolát. Európának Kínáról alkotott képét azután a XVII—XVIII. század folyamán főleg a jezsuita misszionáriusok jelentései rajzolják elő. A jezsuitákat megkapja a kínai szellem termékeny, fenéges bölcsesége és elragadja az a nagyszabású, rendezett hatalom, melyet abban az időben a Csing-dinasztia két kimagasló egyéniségének uralma jelent. Kang-Ji (1661—1722) és utódjának, Kiem-Lungnak (1763—1796) uralkodását csodálattal szemlélik. Az egyik jezsuita atya, Gerbille, hű kísérője Kang-Hi császárnak, általában a jezsuiták, kiknek soraiban kitűnő nyelvészek, geográfusok és asztronomusok kerültek a Mennyei Birodalomba, a legjobb kínai szellemekkel jutottak kapcsolatba s megismerve Kínát, megalapítói lesznek a kínaiakkal foglalkozó külön tudománynak, térképeket készítenek és áradozó könyvekben ismertetik meg a bámuló Európával ezt a csodálatos, különös és vonzó világot. A kínai központi hatalom később meggyöngül. Európának Kínáról alkotott képe azonban nemcsak emiatt és nemcsak a jezsuiták elmaradása következtében változik meg. Előtérbe jutnak az angol missziók, a protestáns missziók közül az első 1624-ben kerül Kínába, ezeknek a hittérítőknek érdeklődési köre egészen más, ami ugyancsak szerepet játszik a Kínáról alkotott kép átalakulásában. A XVIII. század végén és az új század elején az eddigi kulturális érdeklődést bizonyos mértékig felváltja a kereskedelmi érdek azokban a rétegekben, melyek a Kínáról alkotott felfogást Európába küldött jelentéseikkel befolyásolják. Az angol misszió útja, a javak cse-

réje, az export és import új érdeklődést ébreszt, melynek nyomán immár a miszionáriusok jórésze a kínai társadalom magasabb intellektuális köreitől távol álló kereskedelmi körökkel kerül kapcsolatba. Amikor a kereskedelem meglehetősen hétköznapi képviselőit ismerik meg, bizonyos módosuláson megy át a kínai emberről vallott fel fogás. E jelentések nyomán a másik Kína válik ismeretessé, mely már nem az európai szellem utópiájának nyújt otthont, hanem a fejlődő európai kapitalizmusnak ígér kereskedelmi lehetőségeket. A kínaiak iránti tisztelet csökkenésével együtt nő az érdeklődés a természeti kincsek, ipari értékek iránt. Az angol kereskedelem azt követeli, bírják rá a pekingi központi kormányt olyan eljárásra, amely „megfelel annak a rangnak, amelyet a brit nemzet a maga számára a többi államokkal szemben kivívott és biztosított“. 1836-ban Elliot kapitány ezeknek az európai kereskedelmi és „nemzetállami“ elveknek megfelelő „egyenjogúságot“ kíván a kereskedelemben. Az összeütközés kirobbanására az ópiumkereskedelem ad alkalmat, de más okok is szerepeltek. Hogy ez az ellentét a XIX-ik században, majd később olyan élesen nyilvánult meg, hogy az érdekek kiegyenlítődése becsületes formájában meg nem valósul, annak oka az európai kapitalizmus fejlődése mellett abban rejlik, hogy az univerzális kínai monarchia eszméje nem egyeztethető össze azzal a polgári képpel, melyet az angol kereskedők rétege a világról, mint egységes piacról, a korlátlan lehetőségek tárházáról, valamint a nemzetről, a nemzetek egymásközötti forgalmáról, főként azonban az európai szabadságról és méltóságról kialakított. A kínaiak a tengerbe dobták az angol ópiumot, az angolok megtorlással éltek s az 1839-iki összeütközés következményeképpen Kínának teljesíteni kellett azokat a szigorú feltételeket, melyeket az 1842. évi nankingi békeszerződés pontjai szabályoztak. E szerint Honkong Anglia fenhatósága alá kerül, a nevezetes kikötőket, köztük Sanghait is megnyitják a kereskedelem számára. A megállapodás szerint a kínai hatóságokkal való érintkezésben ezentúl „az egyenjogúság“ elve érvényesül, Anglia és az angol kereskedelem pedig eddigi veszteségeiért kárpótlást nyer. Anglia a kereskedelmi erők szabad érvényesülését ilyen szerződésekben akarja az egyenjogú hatalmak elve alapján biztosítani a kínai birodalom területén. Európai szemmel nézve így festenek a jövőt szabályozó alapok, megegyezések. Ilyen „incidensek“ hatása alatt azonban a kínai udvar egy hajszálnyit sem változtat az univerzális monarchiáról alkotott hagyományos fel fogásán. Az efféle szerződések a kínaiak szemében a császári hatalom lényegével, a kínai állami gondolattal ellentétes, kényszer hatása alatt

létrejött pillanatnyi megoldások, melyeknek betartására Kína nem fordít különösebb gondot. A szerződések ilyen kétféle értelmezéséből erednek a kisebb-nagyobb súrlódások, majd az 1850-es években kitört újabb komoly összeütközések, melyek 1860-ban még több jogot biztosítanak az európai kereskedelemnek.

A Kínát tárgyaló modern európai történetírás szerint az 1839-től 1860-ig terjedő idő az a korszak, melyben a Mennyei Birodalom összeütközik a nagyon is földi európai kapitalizmussal. Ez a kapitalista hatalmakkal való külső összeütközés kora, melyben a kínaiak szemében az európaiak még barbároknak számítanak. Csak a következő korszak ismeri fel azt, hogy ezektől a barbároktól tanulni kell; a továbbiak folyamán pedig az a hit terjed el, hogy Európa az igazi mester, az átalakulást előkészítő tényező. Az első korszakban eleinte úgy látszik, hogy az ellentéteket ki lehet küszöbölni. Az európai kereskedelem tevékenysége zavartalan, anélkül, hogy átalakító hatást fejtené ki a kínai társadalom vezető köreire, az udvari, a hivatali elemek mandzsu arisztokráciájára, vagy az intellektuális rétegekre. A dolgozók széles tömegei ösztönszerű gyűlölettel tekintenek az idegenekre, az esztétikai szemléletre beállított udvari emberek azonban nem nagyon vesznek tudomást a betolakodókról. Az új szellemmel főként a partvidéken kerül érintkezésbe a kereskedő és kereskedelmi ágensek rétege, majd ezeknek fiai, akik már nem nézik a változott körülményeket olyan ellenszenvvel. Hisz e kereskedők az európai kapitalizmus révén bekapcsolódhatnak az ópiumkereskedelem korlátlan nyereszkesedési lehetőséget nyújtó forgalmába. Az európaiakkal folytatott kereskedelem új gazdagokat teremt a kínaiak sorában s ez nem marad hatástalan a szegényebb rétegekre, melyeknek körében a titkos társaságok agitálnak az idegenek ellen. A főok természetesen a mandzsu hatalom elleni lázadás. A mozgalom 1850 körül tör ki, a szociális okokra és régi mandzsuelles törekvésekre visszavezethető Taiping-lázadás, a kínai dél nem első és nem utolsó nagy történelmi akciója észak ellen, vagyis a kínai Nankingnak a mandzsu dinasztia fővárosa: Peking ellen. A felkelés veszedelmes méreteket ölt, a lázadók száma eléri a 80.000-et, ezek a mandzsu uralom ellen tüntetésül levágják copfjaikat, kezükbe kerül Nanking és környéke. A lázadás vezére Hung-Hszü-Csuan, aki Tien-Wangnak kiáltja ki magát és 1853-ban Peking ellen vonul. Hasztalanul csatlakozik hozzá a tengeri kikötők proletáriátusa, az offenzíva nem jár sikerrel, a lázadó azonban még jó ideig Nanking ura marad. A helyzet veszélyessé válik a központi kormányra, amikor a nankingi szerződés be nem tartása miatt összeüt-

közés támad az európai hatalmak és Kína között is. A krimi háború idején a helyzet még békés, 1856-ban azonban, amikor egy angol hajó kiköt Kantonban, a kínai hatóságok a hajó átvizsgálása után megsértik az angol lobogót. Bonyolult a helyzet, mert a hajó ugyan angol lobogó alatt jár, mégis egyike annak a számtalan kínai hajónak, melyet tulajdonosa bizonyos pénzösszeg fejében az angol lobogó védelme alá helyez, hogy nyugodtabban űzhesse a csempészetet. A kínai alkirály visszaélést lát ebben, megtagadja az elégtételt, mire az angol kormány Elgin vezetésével csapatokat küld Kínába. Az indiai felkelés kitörése következtében az angol expedíció késik s a Taiping felkelés folytán feszült helyzetben néhány európai, többek között francia misszionárius is áldozatul esik a tömeg dühének. 1857-ben Franciaország is csatlakozik Angliához, expedíciók indulnak Kínába, az 1860-ban partra szállt sereg Peking ellen vonul, ahol a franciák kifosztják a nyári palotát. Nemsokára létrejön az új megállapodás, amely újabb kikötőket nyit meg az európai kereskedelem számára, angol követséget állítanak fel Pekingben, biztosítják a szabad utazást egész Kína területén az angol alattvalók számára, megengedik számukra a földbirtokszerzést és törvényesítik az ópiumkereskedelmet. Hasonló megállapodást kötnek Franciaországgal is. Kína egyideig még küzd az ópiumkereskedelem ellen, magas vámokat emel, a végzetes csapást az angol kereskedelemre azonban akkor méri, amikor megkezdí 1885-ben az ópium belföldi termelését. Az új vetélytársak, Amerika és Japán, morfiumkészítményekkel lépnek fel, ami az angoi kereskedelemnek még nagyobb veszteséget jelent. Ezek azonban már a későbbi fejlődés eredményei. Az első korszak 1860-ban végződik, amikor a szerződések súlyosan érintik Kína függetlenségét. A hatvanas évekkel kezdődik a kínai történelem következő korszaka, az európaiakkal való összeköttetés második kora, melyet már a mélyebbre ható európaiasodás jellemez. Természetesen nem lehet ezalatt az európai eszméknek való behódolást érteni, hiszen az Európa-barát „idegenbarát“ irányzat inkább csak azt jelenti, hogy ez a kínai realista nemzedék a kínai hatalorrf növelésére végső fokon az európaiak ellen lesz a külföldi módszerek és eszmék barátja. Ennek az irányzatnak érvényesülése kapcsolatban áll a kínai társadalomban mutatkozó jelentékeny eltolódásokkal. A császári hatalom a Taiping-lázadással szemben nem talált megfelelő védelemre a mandzsu arisztokráciában és hivatalnokosztályban. Nyilvánvaló lett, hogy ez a réteg egyedül már nem elégséges arra, hogy a maga szervező erejével a katonai és közigazgatási hatalom birtokában oly támaszt nyújtson a trónnak, mint azelőtt.

Az udvar tehát mellette, sőt részben helyette, mind nagyobb befolyáshoz juttatja az eddig háttérbe szorított kínai értelmiség kimagasló alakjait, akikre a kínai forradalom élményei mély hatást gyakoroltak és egész életük folyamán felejthetetlen volt számukra a szervezett katonai hatalom fölénye a nyers kínai tömeggel szemben, a császári hadseregbe került idegen tisztek tevékenységét csodálattal szemlélték, úgy hogy szemükben Európa, az európai kultúra fogalma a hadi technikát jelentette. Amikor a reform terére léptek, elsősorban tehát a katonai erőket kívánták újjászervezni.

A kínai reformpárt tevékenységére vonatkozó vélemények lassanként megoszlottak. A magas hivatalnokréteg és a konzervatív udvari körök befolyása következtében az özvegy császárné egyre jobban ellenzi a reformokat. A fiatal császár a reformpárt híve. Tanára és nevelője, Weng-Tung, a mozgalom egyik vezetője. A helyzet az udvari intrikák folytán állandóan változik. A császár érintkezést talál a fiatal radikálisok szellemi vezetőivel Kang-Ju-Weivel. 1898-ban felülkerekedik a radikális japánbarát irányzat, Kang-Ju-Wei veszi át az ügyek irányítását, az elmélet embere, ki racionális társadalmi rendszert akar megvalósítani s akinek elvi radikálizmusánál csak politikai tehetetlensége nagyobb. Sikerül a végsőkéig felingerelnie a régóta elégedetlen özvegy anyacsászármét, akinek esztétikai érzékét, női konzervativizmusát mélyen sérti az újítók tevékenysége s aki bosszút forral az egész reformmozgalom, elsősorban pedig annak radikális képviselője ellen. Az anyacsászárné tudja, hogy Kang-Ju-Wei elvei szinte teljesen gyökeretlenek, egyedül a kínai kereskedők rétege támogatja irányát. A meggazdagodott kereskedőket azonban a császárné a felkapaszkodottaknak kijáró megvetéssel és gyűlölettel szemléli. A veszedelmes ellentétek végre kieroszakolják a döntést, a reformpárt kívánságára Pekingbe rendelik a hatalmas hadvezért, Jüan Si-Kai tábornokot, hogy kitűnő csapataival védelmezze meg a császárt és a pártot. Kína eljövendő nagy embere kitérő választ ad, nem hajlandó a tradíciók és az állam intézményeivel szemben a bizonytalan jövőjű párthoz csatlakozni, hanem Tiencsinbe tér vissza* ahol fontos tárgyalásokat folytat. Az események rohamosan közelednek a megoldás felé, ez azonban a katonai erő vezére részéről éppen ellenkező magatartást jelent, mint azt a fiatal forradalmárok elképzelték. Szeptember 20-án a tábornok Pekingbe érkezik s a radikális reformpártot úgyszólván megsemmisíti. Kang-Ju-Wei Japánba menekül a véres bosszú elől, hívei közül, aki tud, a japán követségre. A reformmozgalom véget ért, reformpárt nincs, ediktumban adják a nép tudtára, hogy a hatalom egyedüli letéteményese a csá-

számé, a mennyei birodalom ura pedig rettegve húzódik meg palotájában. A kínai történelem most következő új korszakában a császárné a legélesebb reakciót juttatja érvényre.

Kitör a kínai mozgalmak egyik legvéresebbje, a Boxer-lázadás. Az idegenek növekvő térhódítása, a külpolitikai vereségek új tevékenységre serkentik a Mandzsu ellenes titkos társaságokat, melyek kiadják a jelszót a tömeg számára: vesszenek a mandzsuk és az idegenek. A császárné ezekben az időkben rendkívüli politikai képességekről tesz tanúságot. Az udvarnak sikerül a Boxer-lázadást teljesen az idegenek ellen fordítania. Az idegenek eleinte neín látják át a helyzetet és az udvar segítségére akarnak sietni, nemsokára azonban felismerik a valóságot, hogy az udvar kétszínű játékot folytat és ügynökei vezetik a véres tömeglábadást az idegenek ellen. A fenyegetett idegeneknek egyszerre kell fellépniök a forradalmi mozgalom és az udvar ellen. Az idegenek állásfoglalása azonban hatalmas veszélyt jelent a diadalmos reakció kezén levő központi hatalomra. Az idegen hatalmak expedíciója elnyomja a Boxer-lázadást s az idegenek helyzete megerősödik. Ebben a súlyos helyzetben a megrettent udvar Li-Hung-Kangot veszi igénybe, a tapasztalatokban gazdag öreg államférfi pedig megmenti a helyzetet, kifelé sikerrel folytat béketárgyalásokat az idegenekkel, befelé pedig középpárteí alakít.

Jung-Lu 1903-ban bekövetkezett halála után Jüan-Si-Kai veszi át a vezetést. Ő csak a mérsékelt reform híve, egyben azonban feltétlen eszköze az özvegy császárnénak is, ki mérséklete miatt meglehetősen bizalmatlan vele szemben. A katonai erő vezetője, a jövő embere, a legkimagaslóbb tehetség a birodalomban és hovatovább a konfucsiánus kínai körök legnagyobb egyénisége. Súlyos politikai hiba az udvar részéről, hogy az özvegy császárné halála után elbocsátják az udvarból, s képességei számára méltatlan provinciális hatáskörrel bízzák meg. Az aktív politikusok sorából való kiválása csak a radikalizmus malmára hajtja a vizet. E radikalizmus az ifjú kínai intellektuális nemzedék köréből indul ki, majd a kereskedők rétegében és a középosztály soraiban szerez híveket. A modern radikális gondolat összeütközésbe kerül a középosztály öröklött konfucsiánizmusával és bensejében teljes/szakításra vezet a hagyomány és európaiság között. E fiatalabb nemzedék élénk szellemi kapcsolatba kerül a Japánba emigrált reformerekkel, de hamarosan felülmúlja radikalizmusban azokat. A sajtó jóformán teljesen kezükbe kerül és hatalmas agitációs eszköz számukra az a gyűlölet, melyet a mandzsu dinasztiaival szemben éreznek. A fiatal Kína teljesen az európai modern államtanok szerint akarja újjá ala-

kítani a Mennyei Birodalmat. Az agitáció hamarosan eredménnyel jár és a nagy kínai forradalom kitörésére vezet, melynek élén akkor már Sun-Jhszien áll, kit a kantoni kiejtés szerint ismert az európai közvélemény Szun-Jat-Szennek. 1867-ben született a modern Kína e nagy fia, egy kínai orvos gyermeke, keresztény vallású, jellegzetes egyénisége a múlttal, hagyománnyal és mandzsu uralommal elégedetlen, szinte szocialista beállítású fiatal kínai nemzedéknek. Fejlődésére döntő jelentőségű, hogy egyetemi éveit Amerikában tölti és korán kapcsolatba kerül a nyugati szocialista irodalommal. Az egyre sikerebb forradalommal szemben az udvar csak Jüan-Si-Kai képességeiben és erejében bízhat. Jüan minden sértődöttség nélkül fogadja reaktiválását, s a diktatori hatalmat a kínai birodalom javára kívánja felhasználni. Látva, hogy a felkelők ereje sokkal jelentősebb a központi hatalom erejénél, az alkotmányos monarchia bevezetésével kísérletezik, be kell azonban látnia, hogy ezzel elkéstek. A döntő audiencián azt ajánlja a császárnak, hogy mondjon le, amikor a palotából eltávozik, merényletet követnek el ellene, s szinte csodával határos módon menekül meg. Pekingben a teljes felfordulás lesz úrrá s a délen 1911 decemberében kikiáltott köztársasággal szemben a megoldás útjának a lemondás látszik. Jüan közvetít, létrejön a kiegyezés, biztosítják a címet és a civillistát.

A kínai köztársaság új elnöke Szun-Jat-Szen lesz, az ideális lelkületű szocialista forradalmár. A hatalmat a forradalom nyeri el, az ország szinte osztatlan bizalmát pedig Jüan, a nagy katona. Szun látja, hogy korábbi ellenfele bírja az igazi erőt, a széles rétegek bizalmát és lemond annak javára a köztársasági elnökségről. Jüannak is ellenzéke támad, 1913-ban mégis végleg őt választják köztársasági elnökké. Úgy látszik, az új kínai köztársaság megszilárdul, az új ötszínű lobogón a kínai mellett négy szín jelképezi Mandzsut, Mongoliát, Tibetet és a török területeket. Az új állam Tibetet és Mongoliát szorosabban magához akarja kapcsolni, a szeparatistikus mozgalmak azonban egyre erősödnek. A forradalom hőse, Szun, tekintélyben gyarapodva vonul vissza a hatalomtól, megmarad agitátornak és szociális reformernek. Amióta a tényleges hatalmat átadta, növekszik lelki hatalma, prófétiás szocializmusának hatása alá kerül szinte az egész dinamikus és szociálisan gondolkodó újabb nemzedék. Az ő programmpontjai közül a legfontosabb és a legnépszerűbb az egzisztenciális program, amely egyszerre irányul az agrár feudalizmus földbirtokrendszere ellen, radikális földreformot hirdetve és a pénztőke koncentrációja ellen, melyet az állam felügyelete alá akar helyezni.

E tanok elterjedésénél jelentékeny szerepet játszik az, hogy a tőke és a nép ellentéte, a kínai köztársaság kezdetétől fogva élesen nyilvánul meg a kortársak előtt. Hiszen a kínai élet inkább morális alapon nyugodott, mint törvényes szabályozások rendszerén. Az uralmak, kormányzatok biztosítéka valahol az erkölcsi törvényekben volt elrejtve. A morál azonban hagyományos tényező, nemzedékeken át öröklött erkölcsi értékek rendszere és többnyire vallásos kötöttségből származó felelősségtudat. Amikor ennek a rendszernek támasztó oszlopai összeomlanak, a kínai ember magára marad, morálja megtörik s a kapitalizmushoz szükséges kötöttségek, törvények sem fegyelmezik. Ez belső ellentmondásokra, zűrzavarra vezet, egyfelől korlátlan kizsákmányolásra, másfelől védtelen tehetetlenségre. A nacionalista köztársasági korszak másik összefüggése a kapitalizmussal, még talán végzetesebb. A nagy katona köztársaságában modernsége törekvő, ugyanakkor azonban magát a külföldtől teljesen függetleníteni kívánó irányzat kerül uralomra. A kapitalista civilizáció egyes nekik tetsző elemeit fantasztikus tervekkel akarják átültetni, piacoktól és reális tényezőktől független vasúti összeköttetéseket terveznek s általában az alapításnak, vállalkozásnak mértéktelen korszaka következik be. Pénzügyi nehézségek keletkeznek: tőkehiány, vállalkozások összeomlása; az irreális tervek megsemmisülnek, a gyárak nem dolgoznak, a kínai tömegekből éhező proletariátus lesz. A sajtó korlátlanul agitál a radikális irány mellett, egyik gazdasági csapás követi a másikat, a kínai szellemnek az európai berendezésekkel szemben való hirtelen találkozása valóságos bomlásra vezet. Jüan a katona eszközeivel harcol, a válság közepette hatalma a diktátoré, a nélkül, hogy Kínát ebben a súlyos helyzetben meg tudná menteni. 1916-ban bekövetkezett halála után a katonai párt és a forradalmi tábor farkaszemet néz egymással. A katonai párt aktívabb, meg tudja mozdítani Kínát, a nagy világpolitikai elhatározások irányában és beleviszi a birodalmat a világháborúba. Szun Jat-Szen a béke gondolatát képviseli, a békés Dél-Kína elszakad Északtól. A központi hatalom ismét megsemmisül, egyes területek fölé tábormokok veszik át az uralmat. Lát-szólag teljes az anarchia. Közben a Szovjet céltudatosan dolgozik, egyre több és több hívet szerez Szun Jat-Szen táborából. Ez a mozgalom és vezére az általános bomlás, a katonai diktátorok rémuralma idején, valami mitikus fényben tündöklük a kínai tömegek szemében, ő lesz a forradalom atyja, nevének varázsa juttatja diadalra tömegekben magát a pártot, melynek irányát már nem sok választja el a kommunizmustól. Egyik kiemelkedő katonai egyéniség meg akarja oldani a hely-

zetet, a tábornokokat és a szociális rétegek vezetőjét konferenciára hívja össze 1924-ben. Éppen a konferencia működésének megkezdése előtt azonban meghal Szun, aki még halálos ágyán is a Szovjettel való barátságot hirdeti.

Szun-Jat-Szen halála után, 1925-ben Csang-Kai-Sek kerül uralomra, aki a Szun-Jat-Szen-féle mitikus fényben ragyogó hagyományokat megtisztítja szocialista és kommunista színezetüktől és nemzeti diktatúrát vezet be. 1931-ben Nankingba hívja össze a nemzetgyűlést, a hatalmas kínai terület nemzeti megszervezése azonban nem sikerül, a külpolitikai veszedelmeket sem tudja elhárítani, nem képes megmenteni Tibetet Nagybritannia burkolt befolyásától, sem Franciaország Indokínától északra kiterjesztett hatalmát visszaszorítani. Hasonlóképpen Mandzsúriát sem tudja az 1931—33-as japán-kínai háborúban megmenteni.

HATODIK FEJEZET

JAPÁN VÉDEKEZÉSE AZ EURÓPAI ERŐKKEL SZEMBEN

Japán évszázadok hosszú során élte a maga elzárt életét. Ennek a külön világnak, e messze szigetországnak az európai kultúrával való kapcsolata annyira hézagos, annyira szakadozott, hogy jelen ismertetése csupán vázaltszerű felvillanásokban világíthat rá e távol keleti állam sorsának egyes mozzanataira. Japán kapcsolata a világgal és különösen az európai népekkel, kezdetben csak jóformán pillanatokra és alig rögzített adatokra szorítkozik. Tudunk a hollandi orvosi iskola hatásáról, ahol azonban az ortodox szempontok nem engedik ennek az iskolának eredményeit közkinccsé válni. A kínai orvosi iskolával szemben mégis az európai arat győzelmet: 1720-ban megengedik a hollandi orvosi könyvek bevitelét s 1771-ben ez a győzelem teljessé válik a különben érdekes, tradicionális gyógymódokat fenntartó kínai iskolával szemben. Ebben az évben állapítja meg egy híres japán orvos több társával egy felakasztott gonosztevő hulláján, hogy a hollandi anatómiai könyvek tanítása felel meg a valóságnak, míg az emberi test szerveiről szóló kínai-japán munkák teljesen téves adatokat tartalmaznak. A XVII-ik század elején az európaiak még meglehetősen szabadon tartózkodnak és utazgatnak Japánban, a különböző missziók és expedíciók pedig egymás ellen intrikálnak. Az euró-

paik kitiltásánál annak a veszélynek felismerése szerepel indítékul, amelyet az Isten előtti egyenlőség és a szeretet elve a japán feudalizmus számára jelenthet. Yeyasu sogun uralomra lépésével kezdődik a tukugawa-korszak, melyben Japánt teljesen elzárják az idegenek elől annyira, hogy nemcsak az európaiakat tiltják ki, hanem japáninak sem szabad országát elhagynia. A külföldieket csupán egy kis területen engedik be, hogy megfigyelhessék őket. A Nagasaki-szigetekre való belépés egyedül a hollandusok számára szabad, ők értesítik a sogunt mindarról, ami Európában történik. A japánok számára ismeretlen, titokzatos idegen földrész iránt féfelemmel vegyes kíváncsiság kap lábra, a sogun és környezete jól tudja, milyen veszélyt jelenthet a japáni feudalizmusra az európai eszmék elterjedése.

A kapitalista idők elérézésekor azonban ez az európai hódító elem feltartóztathatatlanul megjelenik és behatol az eddig elzárt országba. A kínai folyamattal ellentétben, Japán a XIX. században hat valójában az európai kultúrára, amikor megragadja az európai impresszionista művészetet rajzaival és festményeivel. A kölcsönös európai és Japán kultúrhatás ebben az időben szinte tökéletessé válik. Azonban bármilyen érdekes legyen, bármennyire táplálja az impresszionista stílust a japán kultúra, az európai ember fegyveres megjelenése nem impresszionista ábrázolást követel, hanem valami különös keverékét a történeti freskónak és a turneri színkezelésnek. Az új világhatalom, Amerika 1853-ban jelentkezik, hogy európai vetélytársait kijátszva, fegyveres erővel kényszerítse kikötői megnyitására Japánt. Csakugyan teljes történelmi freskó elevenedik meg, amikor az amerikai, majd francia, orosz és angol katonák a bebocsáttatást követelik. Épp a fehér ember egész öntudata, gögje ül arcukon és nyilatkozik testtartásukon; ellenállhat-e valaki az ő erejüknek? Az amerikai hadihajókat követték a többiek, hogy országuk számára bebozsáttatást, kereskedelmi szabadságot, illetve szerződést biztosítsanak. Perry akciója sikerül, a fenyegető üdvlövések megteszik a maguk hatását, a kiküldött samurajok engedélyt adnak a kikötésre. A hadihajók sűrű üdvlövései füstfelhővel borítják az eget és megrémítik a szigetlakókat. Íme a modern civilizáció megjelenése, karcsú hajótestek, puskaporos légkör, turneri hangulatában.

Az első jelenetet nemsokára olyan társadalmi összeütközések követik, amelyek sokban hasonlítanak és mégis sokban eltérnek a Kínában tapasztalt konfliktusoktól. A történelmi helyzet itt egészen más, az idegenek partraszállása Japánban nem a központi hatalom gyengülésére, hanem ellenkezőleg, nem sejtett mértékben való meg-

erősödésére vezet. A központi hatalom tulajdonképpeni birtokosa évszázadok óta nem az uralkodó, hanem a hatalmas alkirály, a sogun. Ennek hatalma annyira jelentékeny, hogy az európai utazók azt hitték, a mikádó csupán egyházi feje az országnak, hatalma csak a lelkieken nyugszik és méltósága dekoratív természetű. A mikádó helyzetét az európaiak félreértették. A sogun rendkívüli hatalmát tulajdonképpen valójában a kialakult szokás biztosította s az ő örökletes uralmával szemben a hatalmas hercegek, a dajmiók, már régóta elégedetlenkedtek. Ezeknek a feudális uraknak kapóra jött az idegenek fellépése. Minthogy a betolakodókkal a sogunak kellett Japán érdekeit sértő megállapodásra jutnia, az urak a sogun ellen lázították a népet, amely az idegen kereskedők vásárlása nyomán bekövetkezett drágaságtól szenvedett. A mikádó eddig szokatlan eréllyel lépett fel s ami a soguni intézmény kialakulása óta szinte példátlan, jelentéstételre szólította fel őt a szerződés ügyében. A hercegek által fellázított fegyveres köznemesség, a mintegy négyszázezer tagból álló samurajok rendje, mely a maga hozzátartozóikkal két millió lelket jelentett, a szegény néppel megerősödve, tüntetett és lázadt az idegenek ellen. Véres incidensek robbantak ki a túlfűtött hangulatból, néhány idegent meggyilkoltak, ezt természetesen büntető expedíció követte, a sogun ilyenformán két tűz közé került, hatalma felőrldött. A jelszó itt nem az, mint Kínában, hogy üsd az idegent és verd ki a mandzsu vezető osztályt, vagyis a császárt, hanem: Sono-Jo-I, „tisztelet a császárnak, ki az idegenekkel!“ Az idegenek elég gyorsan felismerik a helyzetet, elpusztítják annak a hercegnek fővárosát, ki izzó sogungyűlöletében leghevesebben lázít az idegenek ellen s a samurajok hercegeik vezetésével sem tudnak az idegenekkel szemben megállni. Az idegenek belátják, hogy az eddigi szerződések mitsem érnek, ha a mikádó azokat jóvá nem hagyja, annélfogva kényszerítik arra. A soguni intézményen azonban ez már nem segít, Japán felismeri az egyetlen lehetőséget, amely a nagy veszedelemmel szemben megvédheti, ez pedig a nagy nemzeti összefogás, az erők koncentrálása, főként pedig a célszerűségi szempontok szerint irányított rendszeres munka. A sogun lemond, az idegenek ellen irányuló tüntetések megszűnnek, megalakulhat az újjászülető japáni császárság. Mucsuhitó 1867-ben lett mikádó s 1868 november 6-tól kezdve ő lesz Meiji néven a császár; a haláláig (1912) terjedő idő Japán fényes meiji-korszaka.

Az első freskó az idegenek megjelenését, a második a védekezés megszervezését mutathatná be. A csoportosuló alakoknak mennyire más lenne itt a kifejezése, mint amott a hódítókéi!

Keleti típus, megfontolt, töprengő japán arcok, politikai hatalomra jutott dajmiók és a samuraj harcosok kiválasztott vezetői: „Chaoshaik“, akik az elitcsapatot alkotják, ezek tárgyalják meg a császárral a japáni élet gyökeres, racionális, előre megbeszélte reformját.

A nagy tanácskozás a japán nacionalizmus egyik diadala és eredménye. Mint a japán életet és történetet kutató, mai szemmel figyelő tudósok megállapítják, ebben a tervgazdálkodásnak szinte példátlan anticipálása jelentkezik, összekapcsolva rendkívül mélyreható szociális és politikai reformokkal. A tanácskozás során megállapítják az egységes pénzürtéket, a yent, új alapokra helyezik az egész államháztartást, a rizsszolgáltatás helyett a pénzádó rendszerére térnek át, elhatározzák a központosítás és a feudális uralom teljes megszüntetését, azzal az átmeneti intézkedéssel, hogy a hercegek eddigi területeiken ezután a mikádó kormányzói lesznek.

E mélyreható elhatározásnak elsősorban társadalmi vonatkozásai érdemelnek figyelmet. A samurajok kizárólag katonai rendje szinte megsemmisül. A dajmiók kénytelenek birtokaikat visszaadni a császárnak, hercegségük területén csupán rövid ideig maradnak helytartók, 1871-ben császári rendelet törli el végleg a hercegségeket és 75 kerületre osztja az országot. A samurajok rendjét ez az intézkedés létalapjában támadja meg, hiszen ezek a harcosok, mint a harci kaszt tagjai, szoros kapcsolatban álltak a hercegekkel, akiknek hatalma a hagyomány által szentesített törvény szerint, a samurajok erején nyugodott. A samuraj uralkodott a paraszt felett és szolgálta a herceget, aki eltartotta őt. Erre a rétegre, mely létfeltételeit veszítette, a legteljesebb bizonytalanság várt, elvesztette értékes szimbólumát, kardját is, mely katonai pályájának büszke különállásának jelképe volt. A létükben érintett samurajok egy kis része 1877-ben fellázadt, az újjászülött császári hatalom azonban elég erősnek bizonyult arra, hogy a lázadást letörje s ettől kezdve a samurajok nem szerepeltek, a tudatosan szervezett japáni kapitalizmus jórészt az ő soraikból toborozta ipari munkás hadseregét, nem pedig a parasztság köréből, amely tovább művelte a rizsföldeket, mintha mi sem történt volna.

Míg Európában a kapitalizmus már a formák kialakítására kezd hatni, addig Japánban az állam vezetői, a forma kialakítói, a kapitalizmust az idegenek ellen való védekezésre felvértezett japáni állam alapjává akarják tenni. Az idegenekkel szemben természetesen nem elég az egységesítés, mely csupán egy eszköz a sok közül, ebben a különös, szívós és céltudatos küzdelemben Japán el akarja sajátítani a nyugati technika összes vívmányait és arra törekszik, hogy az ide-

gen haderővel, felfegyverzettséggel, hasonló japáni hadikészültséget állítson szembe. Az állam nagy áldozattal alapít vállalatokat, melyek közül kezdetben igen sok egyáltalán nem rentábilis, az állam vállalja a ráfizetést, mihelyt azonban a vállalat jövedelmező lesz, kiengedi *kezeből s ezek a nagyvállalatok kedvező feltételek* mellett kerülnek a meglehetősen csekély számú japáni nagyiparosok kezébe, ezáltal igen korán kialakítva a jellegzetes trösztöszerű monopol-kapitalizmust, helyesebben a családi szindikátusok rendszerét. Az *Jdlam* csupán a hadiipar termelőeszközeit, mindenekelőtt a nehézipart tartja saját *kezeiben*. A japáni industrializmus *rohamosan* fejlődik.

Az erős iparosodással együtt járó jelenségek (exportgondok, túlszaporodás) állnak a japán hatalmi törekvések hátterében. Belül a katonaság technikai fölénye s az 1889-es alkotmánnyal jóformán államvallássá emelt japán nacionalizmus, külső vonatkozásokban pedig 1902 óta a japán-angol szövetség teszi félelmetessé azt a japán imperiálizmust, mely szakadatlanul terjeszkedni akar Ázsiában. Az 1894—95-ös japán-kínai háború után birtokukba került Formosa; Korea megszerzését az oroszok megghiúsították. Korea kérdésében az ellentétek 1904 elején az orosz-japán háborúra vezettek, mely február 9-én a japán flotta diadalmas támadásával kezdődött, Port Arthur (1905 január 2.) kapitulációjával s a március eleji mukdeni csatával folytatódik a japánok diadala felé s befejeződött az 1905 szeptember 5-i békével, mely Liaotung-félszigetet, Port Arthurt és Dél-Szakhalint Japánnak juttatja, Koreában és Mandzsúriában megszünteti az orosz befolyást s így lehetővé teszi állandó japán penetrálás után 1910-ben Korea annektálását.

Josihito (1912—1926) császárt Hirohito követi a trónon. Két nagy politikai párt szerepel a parlamentben: a konzervatív és arisztokrata sejukáj és a városi középosztály képviselőiből álló menseito párt. A menseito minisztériumot 1931 decemberében sejukáj minisztérium követi, Inukáj miniszterelnök vezetésével. A parlamenti többség ugyan a kormányt * támogatta, a katonai körök azonban ellene foglaltak állást s a fasiszta színezetű irányzat hívei 1932-ben megölték a miniszterelnököt. Az alkotmányos kormányzat összeomlott. A japán diktatúra megszerzi Mandzsúriát és Kínában támadólag lép fel.

HETEDIK FEJEZET

AZ AMERIKAI FEJLŐDÉS FŐBB PROBLÉMÁI

Az Egyesült Államok eredetileg csak a Mississippitől keletre, az Atlanti-óceán partjáig elterülő vidéken foglaltak helyet, 1803-ban azonban Napoleon császártól megvásárolták a Mississippitől nyugatra, egészen a mexikói határig fekvő területet. Az európai formák kialakulásánál lakott területek változását látjuk, az emberi becsvágy, politikai törekvés, diplomáciai tevékenység többé-kevésbé népes ország-részekre irányult. Ezzel szemben az Unió Texistól és a Rocky Mountain hegységtől keletre fekvő, óriási síkságon lakatlan területtel rendelkezik, a birtoklás inkább jogi természetű, mint tényleges. Az amerikai fejlődés terület és ember viszonya tekintetében az európai történetstől tehát teljesen eltérő. Európában a fejlődő iparosodás, a népesség növekvő szaporodása a talajtól való elszakadással, kivándorlással és a szellem pesszimizmusával karöltve jár. Milyen más a helyzet Amerikában, hatalmas lakatlan és műveletlen földek végtelen lehetőségei között, ahol a közhangulatra jellemző közgazdaságtanban, Malthus pesszimizmusának térfoglalása idején, Carey optimizmusa érvényesül. Az amerikai fejlődés létkérdése ez az összefüggés lesz talaj, ember és termelés között, ez jelenti Amerika lényegét az európai ember számára is, előbb a korlátlan kivándorlás, majd az amerikai talaj terméke, a gabona versenye következtében.

A területi változások e szempontból tehát különösen jelentősek. A negyvenes években az Unió tovább terjeszkedik nyugat felé. Texas állam 1836-ban amerikai támogatással elszakad Mexikótól s az Unió e területet 1846-ban okkupálja. Ugyanekkor kerül az Egyesült Államok birtokába Oregon területe is. E terjeszkedés természetstzerűleg háborúra vezetett, a katolikus, spanyol Mexikó és a protestáns Unió között, amely három évi küzdelem után, 1849-ben, az Unió győzelmével és Kalifornia okkupálásával végződött. A Csendes-óceánig való terjeszkedéssel együtt járó politikai formaalakulás problémáinak megértéséhez tudni kell, hogy az Egyesült Államok keretén belül tulajdonképpen két ellentétes irányú államrendszer uralkodott, mely gazdasági, társadalmi és világnézeti vonatkozásaiban szembenállott egymással. A déli államok rabszolgatartók, az északi államok rabszolgaellenes irányúak voltak. Az amerikai alkotmány szellemével nem állt ellentétben, hogy az egyes tagállamok belső berendezésükben egymás-

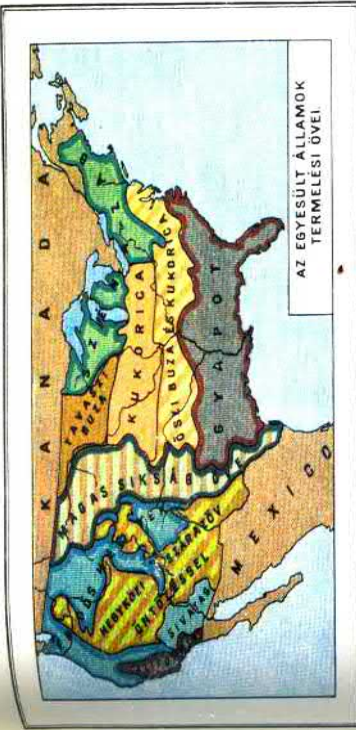
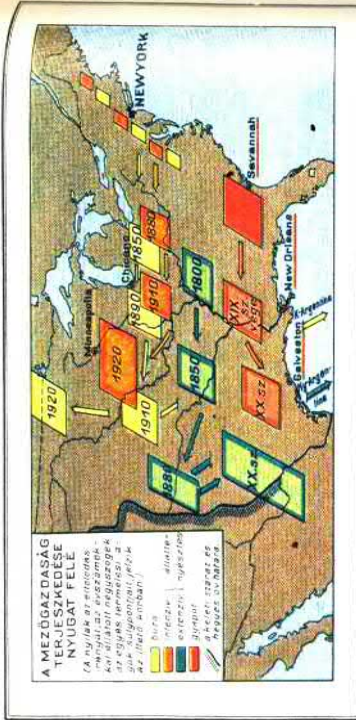
tói különbözzenek, az alapvető eltérések azonban megoldást követeltek, hiszen a közös érdeket féltő államok egy része egymással szövetkezve olyan csoportot alkothatott, mely felbomlással fenyegethette az Úniót. A két csoport küzdelmét éppen az új területek megszerzése élezte ki. Az ú. n. Missouri-vonal egy ideig békét biztosított a két fél között, a vonaltól délre a rabszolgaság intézményes rendszer volt, északra viszont tilos. A kompromisszum szükségképpen megszűnt, amikor arról kellett dönteni, hogy a Mississippitől nyugatra, egészen a Csendes-óceánig elterülő hatalmas területen a rabszolgatartó déli államok rendszere uralkodjék-e, vagy az északi államoké. A küzdelem 1849 után válik a leghevesebbé s mint Európában, úgy itt is a hatvanas évek harcai teremtik meg az Unió politikai és jogi kereteit. Miután az államok jogi terjeszkedése elérve a Csendes-óceánt, befejezést nyert, megindult a politikai formák körül dúló küzdelem.

A küzdelem megértéséhez, mint Európában, úgy itt is az előző kor vezető szellemi áramlataiból kell kiindulnunk. A helyzet annyiban tér el az európaítól, hogy a XIX. században Amerika szelleme töretlen vonalban követte a demokratikus átalakulás útját és az a megoszlás, amely Európában ellenforradalmár és demokratikus polgári réteg között fennállott, itt nem jelentkezett. A Jackson-korszak politikai forradalma már korán módot nyújtott az amerikai nevelési rendszer zavartalan demokratizálására. Az embert a demokráciára nevelték, a társadalmat a nevelésből kiindulva hosszú időn át, rendszeresen szervezték. Jackson híveinek sikerült a nevelést közkinccsé tenni a nagytömegek számára, a Pennszilvania államban először bevezetett ú. n. szabad, tehát ingyenes iskolák rendszere a harmincas évek folyamán elterjedt az egész Unióban, amit az az intézkedés is előmozdított, hogy 1842-ben eltiltották az iskolát nem végzett gyermekek alkalmazását a gyárakban. Míg korábban az amerikai szellemet a francia gondolkodás befolyásolta, addig a harmincs évek végétől, a vezető szellemi emberek hatása alatt, s az amerikai intellektus középpontjává váló, porosz mintára kialakuló Michigan-egyetemen keresztül a német szellem befolyása kezd erősödni. A német eszmévilágból a liberalizmus gondolatát ragadják meg s úgy a Michigan-egyetemen, mint az 1835-ben kialakított Oberlini-egyetemen e szellem uralkodik. Az Oberlini-egyetem megalakulása akkor történt, amikor a cincinnati teológiai fakultás néhány tanára és diákja is elégedetlenül szemlélte az egyetem irányát, mely kárhoztatta a rabszolgaellenes szellemet. Az elégedetlenek új egyetemet alapítottak, mely központja lett a rabszolgaellenes irányoknak. A szellemi elit kiképzése tehát a

porosz liberális minta szerint megszervezett egyetemről indult meg, itt hallgattak egyetemi előadásokat először a négerek, itt gyűltek össze a déli államokból elmenekült abolicionista politikusok és gondolkozók. A rabszolgaellenes, radikális mozgalom az ötvenes években északon vezető szellemi mozgalommá vált. A mozgalom eszközeiben a szokásos angolszász közvéleménybefolyásolás és társulás játssza a főszerepet, Garrison 1830-ban Bostonban megindítja „The Liberator” című napilapját és 1833-ban megalakul az amerikai rabszolgaellenes társaság. E mellett még igen jelentősek voltak az amerikai romantikus mozgalmak is, melyek közül a transzcendentalista és az utópista kommunista szellemi mozgalmak a legnevezetesebbek. Ezek megindítója a német egyetemeken járt Everett Edward. A húszas években tartott előadásainak hatása alatt az amerikai ifjúság lelkesen tanulmányozta Kantot, Novalist, a görög és hindu bölcselőket, valamint az angol romantikusokat. A német bölcsélet befolyására az érzéki tapasztalaton túlhaladó transzcendentális tényezőkből indultak ki, szerintük a megismerésnek eszköze az érzékelés, vagy logika helyett az intuíció. Ez az amerikai szellem a valóság korlátait akarta áttörni és az egész mozgalom ama tanulság felé törekedett, hogy az emberi szellem előtt nincsenek legyőzhetetlen akadályok. Megjegyzendő még, hogy a vallásos hagyomány is kedvező talajt nyújtott e teljesen spirituális mozgalom számára, melynek nagy lendülete lehetővé tette, hogy a figyelmet az emberre irányítsák és e szellemi emberek vezetése alatt a szellemet korlátozó béklyók elvetésével nagyszabású szociális tevékenységre lendüljenek.

romantikus bölcselők mozgalma a negyvenes években különös módon vegyült az utópista kommunisták kísérleteivel. Az első szocialista kísérleti telepét Amerikában még az angol Owen alapította a húszas években, quaker támogatással, Newharmonynak, „Új Harmóniának” nevezve el telepét, melynek célja volt egyesíteni a mezőgazdasági és ipari munkát, kizárni a tőke szerepét. A sikertelen kísérlet után Owen visszatért Angliába. A harmincas években újabb vallásos színvetű kommunista szekták tűntek fel, melyeknek telepén megjelentek a transzcendentalista iránykövetői is, hogy együtt élve, szellemi közösségben dolgozzanak és bölcselkedjenek.

A szociális reformálmok egy időre magát a „transzcendentálisták” vezérét, Emersont a híres bölcselőt is magukkal ragadták. A rabszolgaellenes mozgalomhoz csatlakozik a szellemi elit: Longfellow, a költők vezére, ekkor emelte eszmei magaslatra a szabadságra vágyó néger rabszolga alakját „A Rabszolga Álma” című költeményében, Whitier szemében már a rosszul fizetett munkás is elnyomott rabszolga.

A rabszolgaellenes mozgalom párhuzamosan terjed a radikális és munkásbarát politikai mozgalmakkal. A harmincas évekre esik a tízórás munkaidő bevezetése, a szervezkedés megengedése és a szavazati jog kiterjesztése az ipari munkásokra. 1840-ben megszűnik a korlátozás, mely a kormányzói tiszt betöltését ingatlan vagyonhoz kötötte.

Noha a romantikus álmódosítás és idealizmus helyét Amerikában később a természettudományos, realista gondolkodás foglalta el, mint Európában, sőt talán még végletesebb módon, a harmincas évek szellemi mozgalma mégis maradandó nyomot hagyott az amerikai életben. Az irodalmi és filozófiai kultúra az ú. n. lyceumok révén terjedt el a polgári társadalomban. A lyceumok az északi államokban a radikális polgárság irodalmi és politikai vitaklubjai voltak és hamarosan melegágyai lettek a hatvanas években diadalmaskodó, jellegzetesen északi irányúnak, a rabszolgaellenes, radikális és demokrata mozgalomnak. E szellemi, liberális, romantikus, vallásos eszméknek, ha meg akarták hódítani a gyakorlati életet, erős gazdasági és politikai érdekekkel kellett szövethetniük. A lyceumokban egyre jobban felülkerekedtek azok a doktriner puritán elemek, amelyek a déli államok rabszolgatartó gazdasági és társadalmi rendszerének gyökeres megváltoztatását követelve a cselekvés terére léptek. A rabszolgák megszőktetésére valóságos „földalatti rendszert“ építettek ki, később pedig fegyveres kísérletekkel törekedtek a rabszolgák felszabadítására. Az erőszakos eszközökkel eljáró, szélsőséges abolicionisták nem képviseltek döntő befolyást az Észak politikájában, amikor azonban a déli államok ugyancsak az erőszakhoz folyamodtak és a rabszolgarendszer kiterjesztését követelték az új területeken, a mérsékelt északi politikusok is az abolicionistákkal való együttműködésre kényszerültek.

Láttuk, hogy az Egyesült Államokban két társadalmi és gazdasági rendszer állt egymással szemben. Tizennégy déli állam fő megélhetési forrása a tropikus mezőgazdasági termelés, illetve a gyapottermelés volt. A birtokok nagyrésze angol származású nemes emberek, ültetvénytulajdonosok kezében volt, akik néger rabszolgák felhasználásával termeltek. Nem voltak nagy városok^ az államokat nemes „gyarmati stílusú“ urasági házak hálózta be. A földbirtokosok életmódja hasonló volt az angol dzsentri életmódjához, bankett, vadászat és más szórakozások egységessé tették ezt a réteget az összes déli államokban, ugyanakkor, amikor a rabszolgák jólétéről is bizonyos patriarkális szellemben gondoskodtak.

Északon az uralkodó réteg az individuálista, polgári típus, a városlakó, kereskedő és kisiparos, aki mellett a hegylakó, radikális

kisparaszt és a búzatermelő telepes szerepel. Elég nagy a kapitalista vállalkozók száma, akiknek befolyása jelentős. A vasúti hálózat sűrű, az ipari vidékek gabonatermő vidékekkel változnak. Míg tehát délen az angol feudális konzervatív hagyomány uralkodik, addig északon az angol liberálisokhoz hasonló társadalom alakult ki, puritánokból, szektáriusokból, gyárosokból és radikális polgárokból. E két ellentétes életformának és társadalomfelfogásnak természetesen össze kell ütköznie abban a pillanatban, amikor az új területek megszervezése napirendre kerül. Az első összeütközés Kaliforniában tör ki, ahová az aranybányák felfedezése 1850-ben nagy tömegeket vonz. A kincskeresők, a déli államokból néger rabszolgáikkal együtt érkeznek és minden rabszolga számára akkora aranykutatásra alkalmas terület követelnek, amekkorát az egyenként bevándorló északi telepesek kapnak. Az északiak erre puccsszerűen képviselőket választanak s az így megalakuló kaliforniai törvényhozás kimondja, hogy az államban a rabszolgatartás alkotmányellenes. A déliek riattan eszmélnek rá, hogy az északi államok bekerítik őket. Megindul az agitáció annak érdekében, hogy Kalifornia déli részét szakítsák el Észak-Kaliforniától és alakítsák déli állammá. Arról álmodoznak, hogy a rabszolgatartó és gyapottermő területet délen a Mississippi völgyétől, egészen a Csendes-óceánig terjesztik ki. Ez az álom csupán a rabszolgaság megszüntetése után vált valóra, amikor a század folyamán a gyapottermelés éppen ebben az évben terjedt el.

A Nebraska Kansas terület megszervezésére és betelepítésére 1854-ben került sor. Amikor a Kansasba beszállított északiak meg akarták a maguk önkormányzatát teremteni, a déliek hadat indítottak ellenük.

Ebben az időben alakult a rabszolgaellenes republikánuspárt, melynek törzsét a radikális abolitionisták alkották. Eddig délen a demokratapárt, északon a whigpárt uralkodott. A whigpárt haladó része és 4 demokraták rabszolgaellenes csoportja az új republikánus pártban egyesült, amely felőrölve a whig pártot, átvette annak uralkodó szerepét. Így tehát a rabszolgakérdésben támadt ellentét teremtette meg az ötvenes években az amerikai pártrendszer mai napig fennálló két nagy pártját. A republikánus párt akkor erősödött meg valójában északon, amikor 1858-ban a vámvédelmet programjába iktatta. Mivel a gyapottermelők érdeke az export volt, a déli demokraták a szabadkereskedelem hívei maradtak. A védvámok viszont nagy előnyt jelentettek az északi ipar számára. Az ellentét ezáltal mind élesebb lett az Únió két része között. Amikor 1860-ban Lincolnt, a népszerű köz-

társasági ügyvédet választották elnökké, a déliek önnállóságukra hivatkozva hangoztatták, hogy jogukban áll az Unióból kilépni, Lincoln viszont tagadta ezt s a harc elkerülhetetlenné vált.

Lincoln nem tartozott a szélsőséges rabszolgafelszabadítók közé, hanem megegyezésre törekedett. Számára a legfontosabb az Unió egysége és a demokrácia volt. Gazdasági érvekkel bizonyította az egység előnyeit, lelkesedéssel magyarázta, hogy a Mississippri földjeinek síkságán található a gyapottermelő terület a gabonatermő vidékkel s a síkság minden lakójának fontos érdeke, hogy Európa felé New York, Ázsia felé San Francisko, a mexikói öböl felé New Orleans kikötője bonyolítsa le a forgalmat. Az Unió tehát felbonthatatlan gazdasági egység. A déliek azonban kiváltak és 1861-ben úgynevezett konföderációt alkottak, mire Lincoln az egységi demokrácia nevében fegyverrel fordult a szeparatista, déli dzsentrri és rabszolgatartó osztály ellen.

A támadást a déliek kezdték, Fort Sumter ostromával. A Dél-Karolina sarkán álló erődöt Lincoln a kiválás hírére megerősítette. A déliek felszólították, hogy ürítse ki az erődöt, majd amikor ez nem történt meg, megindították az ostromot.

Virginia fővárosában, Richmondban, gyűlt össze a déliek kongresszusa, amely Jefferson Davis demokrata pártvezért és földbirtokost választotta elnökké. A déli csapatok vezetését Lee tábornok vette át. A két vezér nem annyira a rabszolgaság fenntartása érdekében fogott fegyvert, mint inkább a déli államok függetlensége, társadalmi berendezésének sértetlensége védelmében. Lee seregében évekig vitézül küzdöttek a déli hegylakó parasztok is, akik szintén nem a rabszolgaságból éltek. Amikor újabb önkéntesekre volt szükség, maga Davis elnök is a rabszolgák ezreinek felszabadítását javasolta, amit a rabszolgatartó földbirtokosok megdöbbenéssel fogadtak. Ez a „déli patriotizmus“ nem kellett a rabszolgatartóknak.

A háborút végül az emberanyag és a közlekedés kérdése döntötte el. Az északiak kihasználták előnyüket, a keleti fronton támadtak, nem törődve azzal, hogy nyugaton, Virginiában Lee tábornok csapatai többször nyertek csatát Grant tábornokkal szemben. Keleten Sherman tábornok sikeresen küzdött. 1863 júliusában elfoglalta Nashville vasúti csomópontot és amikor egy év múlva Atlanta városát is megszerzte, a déli vasútrendszer működése megbénult. Sherman gyors menetben haladt Georgián át az Atlanti-óceánig, ahol hátba támadta a Virginiában és Karolinában harapófogóba jutott délieket. 1865-ben Lee le is tette a fegyvert Virginiában.

A déliek eredetileg angol és francia támogatásra számítottak, minthogy azonban az angol gazdasági helyzet a gyapotbehozatalt éppen feleslegessé tette, az angolok semlegesek maradtak. Az angol hajók át-törték az északiak blokádját, ami majdnem háborúba sodorta Angliát az északi Unióval. III. Napoleon Lee sikerei idején a déliekkel való együttműködést tervezte, később azonban az északi sikerek hírére visszahúzódt. A Mexikóba induló Miksa császár Párizsban nem fogadta Davis követét s így a két konzervatív amerikai állam együttműködése nem vált valóra. Lincoln érdeme, hogy a győztes északiak nem éltek vissza győzelmükkel. A déliek vezetői amnesztiában részesültek és Lincoln utolsó tette az volt, hogy az 1862-ben kimondott rabszolgafelszabadítás által sújtott birtokosok számára kártérítést biztosított. 1865-ben egy fanatikus déli a színházban, revolverlövéllyel megölte az elnököt.

A szabad munkán és vállalkozáson felépült északi gazdasági rendszer és radikalizmusra hajló politikai irány teljes győzelmet aratott az Unióban. A szabad farmerekkel szövetkezett ipari és városi elem győzött a rabszolgatartók és déli patrióták fölött. Nyitva állt az út az egész társadalom és gazdaság megszervezésére, az északi elvek szerint. 1865-ben nemcsak a bérmunkán alapuló, liberális gazdasági rendszer győzött a feudális rabszolgatartók felett, hanem egyúttal a politikai radikalizmus és demokrácia is a konzervatív hagyomány felett. Az ötvenes években az északi pártélet radikalizálásához jelentősen hozzájárul a negyvennyolcas forradalom emigránsainak befolyása. Tízezrével vándoroltak be például a német demokraták, akiknek vezetője, Karl Schurtz, a republikánus párt egyik vezére lett. Ugyanezt a propagandát segítette a magyarok, elsősorban Kossuth Lajos, megjelenése, ami számos amerikai polgárt nyert meg a szabadságeszmék számára és ezáltal gyarapította az északi elvek erejét. Az Európában elbukott demokrácia és liberalizmus Amerikában teljes győzelmet aratott.

Észak győzelme nem maradt következmények nélkül az amerikai gazdasági, élet fejlődésére?. A mezőgazdaság szempontjából e hatás közvetett, a vasútépítési tevékenység során ugyanis Észak érdeke érvényesül, ami nagy hatást gyakorol a településre és egyúttal az amerikai agrártermelést világtörténelmi jelentőségre emeli. Az amerikai mezőgazdasági termelés vizsgálatánál a településből kell kiindulnunk. A mellékelt térkép a területszerzés s a jogi terjeszkedés időpontját szemlélteti, ez azonban többnyire csak alaki, jogi határt jelent, a megszerzett területek hozzácsatolását az államhoz. A lakosság gyakran rend-

kívül gyér; amint a térképen is szemléltethető: a tényleges letelepedés s ezzel kapcsolatban az egyes államok önkormányzatának kialakulása nem követi párhuzamosan a területek formai birtokbavételét. A tényleges térfoglalás a gazdasági szempontokkal függ össze, az északi államok lakói a tengeri és búzaövből terjeszkednek tovább, a déliek a gyapottermelő vidéken. Az egyetlen máról holnapra megvalósuló település Kaliforniában folyik le, az aranyláz idején. A keleti és nyugati sűrűn lakott vidék településekkel való összekapcsolásáról mesterségesen kell gondoskodni s ezt a célt szolgálja a Pacific vasút kiépítése. Az óceántól-óceánig vezető vasútvonal megteremtése az Egyesült Államok történetének egyik leghatalmasabb mérőföldköve. Az ellentét Észak és Dél között a vasútépítés irányának tekintetében is rendkívül éles volt. Az ötvenes években a déliek azt követelték, hogy a vonal a déli államokon át haladjon, a vitának azonban az északi győzelem véget vetett. A vasút kiépülése folytán az ú. n. nyugati vándorok az ötvenes évek után elhagyták az Apalach hegység erdős területét és a prérikre húzódtak. Ekkor derült ki, hogy e terület nemcsak legeltetésre alkalmas, hanem gabonatermelésre is. A külterjes állattenyésztés helyét már a belterjesebb búzatermelés foglalja el. A vándorlás első mozzanata az állattenyésztés, mely valamikor az egyedüli gazdasági tevékenységet jelentette a nagy síkságon, később azonban már csak annak szélső nyugati pásztaján maradt fenn, nagy részében pedig Észak-Amerika prérijeiről Dél-Amerika pampáira és „llano“-ira szorult. Az új telepeseket már a földművelés is odacsalogatta, még csábítóbb volt azonban az 1862-es törvény, amely nyolcvan acre-nyi területet adott ott, ahol vasút épült és százhatvanat ott, ahol nem volt vasút, minden 21 évet betöltött volt vagy leendő amerikai polgár számára, ki a földbirtokot saját használatára, lakásra és megművelésre ténylegesen birtokba veszi, ingyen vagy csekély járulék fizetése ellenében. A vasúttársaságok mindent elkövettek a gyarmatosítás érdekében. A vasútvonalak hossza 1830-ban az Egyesült Államok területén 37 km, 1840-ben 4500 km és 1870-ben már 85.139 km. Az igazi lendület még csak ezután kezdődik, 1875-ben 119.200 km s 1900-ban 311.094 km. E nagyarányú fejlődés a vasútépítések ipari szükségleteinek emelkedésével kapcsolatban már önmaga is előmozdítólag hatott az amerikai, sőt európai iparosodásnak folyamatára is.

Amerika, ipari konjunktúrája mellett az Európában feleslegessé vált, vagy megélhetést nem találó emberek elhelyezésében az ingyen telek rendszerével és az agrárlehetőségek konjunktúráival csábítólag hatott. Az Amerikai Egyesült Államok lakossága a XIX. század

elején 5.4 millió, a tulajdonképpeni telepedés jórésze a térképen rozsdabarnán jelölt területre szorítkozik. Az Unió lakosainak száma a század végére már 76 millió s a telepések területe az Atlantitól a Csendes-óceánig terjed.

Ilyen körülmények között érthető a termelés nagyarányú növekedése s ha egy-két körülményre tekintettel vagyunk, megértjük azt is, hogy e termelésnövekedés az amerikai gazdasági viszonyok között hatalmas búzakivitelre vezet, melynek következménye az európai mezőgazdasági válságban nyilvánul. A tengeri közlekedés javulásával a szállítási költség folyton csökken, az amerikaiak szakítanak a gabona-szállítás régi rendszerével, a szállítás nagy mennyiségben ömlesztett áru („á la rinfusa“) alakjában, zsákolás nélkül, emelődaruk segítségével történik és a munkát szaporító zsákolást jóformán az európai kikötőkig sikerül kiküszöbölni. A termést a Nagy Tavakon hajóval, majd vasúton szállítják New Yorkig, ahonnan a tengeren átkelő hajóba rakják. A nyolcvanas évek végén a helyzet megváltozik, a szabad amerikai földkészletek kimerülnek. Mint a mellékelt térképen látható, a búzatermelés öve állandóan Nyugat felé húzódik. A búzatermelésben lassankint Nyugat-Kanada kerül előtérbe, a kormány azonban itt a legjobb termőföldeket kapitalista vállalkozások rendelkezésére bocsátja s a termelés természetesen más módon folyik, mint a szabad amerikai farmerek földjén. Az éghajlat Kanadában kockázatos vállalkozássá teszi a gabonatermelést, a kockázatot a tőkeerős vállalkozás jobban bírja. A XX. század elején a gépek alkalmazása rendkívül fel lendíti a mezőgazdasági termelést s Kanada ugyancsak félelmes vetélytársa lesz az európai mezőgazdaságnak. Az Európán kívüli versenyben a múlt század végén jelentékeny szerepet játszik még Argentína is, ahol a talaj kitűnő, nem követel trágyát s a tél hiánya csökkenti a letelepedés költségeit.

Míndezek az okok közreműködtek abban, hogy a nyolcvanas években az amerikai verseny következtében az európai gabonaárak annyira hanyatlottak. A helyzet a század végénj különösen pedig a jelen század első éveiben valamelyest javult, főleg annak következtében, hogy a szabad amerikai földek elfogytak, a területért fizetni kellett, a termelés költsége emelkedett. Amerika iparosodása elvonta, illetve megdrágította a munkaerőt, a fogyasztás viszont növekedett. Az Únió lakosságának 1840-ben 77.5%-a, 1900-ban pedig 35.7%-a foglalkozott földműveléssel. Az ipari szükséglet növekedése többek között a középeurópai fejlődésre is előmozdítólag hatott, a fogyasztótábor Európában is növekedett s az európai mezőgazdaság kiheverte

a válság következményeit. A másik nagy válság majd később — főleg a világháború utáni években — jelentkezik, amikor főként Kanadában mutatkozik a géppel folytatott intenzív termelés eredménye s a kanadai búza félelmes árjával szinte előnti Európát.

Az ipar fejlődését Észak győzelme határozta meg. Az új állam politikai és gazdasági megszervezése az északi eszmény és érdek jegyében történt. Ez az eszmény a kapitalizmus. Hogy azonban a fejlődés iránya eszményi kapitalista fellendülést teremtsen, ahhoz nemcsak ez az elv, hanem az e területen felhalmozott sok kincs, a kapitalizmus korában kiaknázott gazdasági értékek tömege is hozzájárult. A térképen láthatók a bányák termékeinek, a nagytömegű szénnek, vasnak, réznek, aranynak, petróleumnak és földgáznak termelőhelyei, ezek mind a kapitalista fejlődés előmozdító tényezői. A lelőhelyek környékén alakulnak ki a nagy ipari városi központok. Jelentős tényezőként szerepel, legalább a fejlődés megindításában, az angol tőke, amely lehetővé teszi, hogy Amerika oly hihetetlen gyorsasággal teremtsen meg a maga gazdasági fejlődését, melynek következtében a kilencvenes évektől kezdve az amerikai kereskedelmi mérleg állandóan aktív, az Unió immár hitelező állammá vált és áru alakjában tőkét exportál. A tőke-kivitellel párhuzamos politikai imperializmus főként a latin Amerika felé irányuló tőkeexport tudatos fejlesztésével függ össze.

A nagy amerikai vagyonok alapját mindenesetre a vasútépítés vetette meg. Vanderbilt például a vasúttömörülések révén szerez nagy vagyont, szembeszáll a versenyző vasúttársasággal s mint ellenfelei, valóságos vesztegető-hadjáratot folytat a politikusok és a közigazgatás körében, a hetvenes években egész városok sorsa fölött dönt azáltal, hogy önkényesen állapítja meg a teherforgalom tarifáját. 1879-ben szövetséget köt a nagybankok közül a Morgan-házzal, a tőkék összekapcsolódnak, óriási méretekben megindul a koncentráció, a kereskedelmi, vasúti vállalatok és bankok együttműködésével. A Western Union távíró társaság ötven független távíró társaság beolvasztásával ad példát a koncentrációra, a „tröszt” divatja tehát a távíró, a vasút, a közlekedés eszközei terén indul meg. A tröszt szó először a vasutak egyesülését jelenti. A nagytőke itt mintegy az állam szerepét veszi át. A szervező XIX. századi állam Európában a fontosabb közlekedési vállalatokat a maga egységesítő módján állami üzemekké alakította át, Amerikában ellenben maga a nagyipar fejtett ki hasonló tevékenységet. Az első igazi tröszt gazdasági és jogi értelemben mégis tulajdonképpen Rockefeller petróleumtrösztje, a Standard Oil Company. Rockefeller az első amerikai nyersanyagtrösztöt építi ki ebben. A ver-

seny kikapcsolását és a monopóliumok termelését a közlekedés területéről, ahol ez természetes volna, Rockefeller átvitte az ipari és nyersanyagtermelésbe, tehát a gazdasági életnek azon ágaira, melyekben addig korlátlan szabadverseny és a kis vállalkozás rendszere uralkodott. A Standard Oil neve 1882-ben már hivatalosan tröszt s a vállalat megszerezte a petróleumfinomítók és elosztók többségét. A nyolcvanas évek során az acél-, cukor- és húskonzervipar is trösztökbe tömörült.

E gazdasági fejlődés új szint és jelleget adott a századvégi politikai életnek is. A kisemberek létét veszélyeztető rendszer ellen úgy az ipari munkások, mint a fogyasztók állást foglalnak a politikában. Az amerikai munkásmozgalom a kilencvenes években nagy sikereket ér el Gompers vezetése alatt, bár ugyanakkor a szervezkedés és a sztrájk jelentéktelen. E szervezetnek, az American Federation of Labour-nek taglétszáma a századforduló idején negyedmillió, 1903-ban másfél millió, a háború végén pedig négy millió. A régi, jellegzetesen amerikai módon, szakma szerint, céhekhez hasonlítható szervezkedés helyét 1930 táján a modernebb szervezkedés: az iparáganként való radikálisabb csoportosulás szorítja háttérbe. A munkásszervezet programja különben sem elvileg szocialista, hanem inkább munkáspolitikai. Az 1890-es választások nagy demokrata győzelme a nép elkeseredésének adott kifejezést a nagy vagyon, a pénz uralmával szemben. Számos tagállam hoz trösztellenes törvényeket. Ugyanakkor átalakul a déli demokratapárt is, a régi arisztokratikus állapotok visszaállításáról ábrándozó emberek helyét az újonnan felemelkedett déli radikális farmerek és kereskedők foglalják el. Nagy demokratikus hullám borítja el a közéletet, amely a tisztviselők kinevezésének rendszerét is meg akarja változtatni. Jackson elnök idejében már kialakult ugyanis az ú. n. spoils-rendszer, amely a népfélség elvének különös értelmezésében és bizonyos ellenszenvvel az élet elgépiesedését jelentő bürokrácia iránt, a nép jogának tartja a tisztviselők kinevezését. A tisztviselőket minden választás után'újra nevezik ki, politikai érdemeket jutalmaznak az egyes állásokkal s az új emberek jövedelmük egy részét pártcélokra áldozzák. A régi politikusok természetesen ragaszkodnak e rendszerhez, amely politikai és anyagi erőt jelent számukra. E módszer ellen először az európai származású radikálisok tiltakoztak s a republikánus párt 1881-ben már a tisztviselő-reform hívét, Artbur-t választotta elnökévé, aki 1883-ban aláírta a tisztviselőtörvényt, felszabadította a tisztviselők egy részét a pártok befolyása alól és az állás betöltését vizsgához kötötte. A harc a követ-

kező évtizedekben is tovább folyt s 1930-ban a tisztviselői állások 80%-a már független a politikától.

Az Únió külpolitikája először Európa beavatkozását és befolyását kívánta távortartani, mint a Monroe-elv kialakulásánál láttuk, a második lépés, amelyben az amerikai szárazföld, különösen Közép-Amerika fölé akarja kiterjeszteni politikai hatalmát. A harmadik állomás Kelet-Azsia, ahol nyitott ajtót kíván biztosítani a kereskedelem és tőke számára. Európa beavatkozásának kiküszöbölése sikerrel járt és 1891-ben, amikor Anglia ki akarta terjeszteni venezuelai befolyását, Cleveland elnök döntőbíróági eljárást javasolva, szembefordult Nagy-Britanniával. A pánamerikai szövetség és vámúnió terve sikertelen maradt, Kelet-Ázsiában viszont tért tudott nyerni az Únió. A kilencvenes években, amikor a spanyol gyarmatbirodalom maradványaiban a Filippi-szigeteken és Kubában is megindult az elszakadásra irányuló mozgalom, az Egyesült Államok kormánya a felkelők oldalán avatkozott be Spanyolország ellen s a sikeres háború eredményeképpen az 1898-as párizsi békében elnyerte a Filippi-szigeteket, valamint Porto Rico birtokát. Az utóbbi a mexikói öbölben, az előbbi Kína felé jelentett fontos támaszpontot és erősítette meg az amerikai befolyást. Kuba kivívta függetlenségét, Hawaii szigetét pedig az Únió annektálta. 1901-ben Rooseveltt választották elnökké. Ő kötötte meg azt a szerződést, mely a tervezett Panama-csatorna vidékét az Egyesült Államok birtokába juttatta, Németországot visszaszorítva Venezuela partjairól, külsőleg tehát imperialista politikát folytatva, ugyanakkor a belpolitikában a radikális trösztellenes irányzatot s a kisexisztenciák védelmét, a szociálpolitikai irányt követte. 1903-ban szigorú trösztellenes törvényt szavaztatott meg. Utódja a republikánus Taft, majd 1912-ben a demokrata Woodrow Wilson. Wilson kormányzásának első éveiben tovább folyik az imperialista középamerikai terjeszkedés, ömlik a dollár Közép-Amerikába, egymás után kerülnek Közép-Amerika államaiba és szigeteire az amerikai pénzügyi ellenőrök, illetve tengerészcsapatok. Ugyancsak ezzel a dollárdiplomáciával függ össze Amerika beavatkozása a világháborúba. Az imperializmus folyamata még Harding és Coolidge alatt is észlelhető, az 1929-ben megválasztott Hoovert azonban már teljesen elfoglalja a belső válság elleni küzdelem. Az 1932-es választások végül a radikális, antiimperialista és antikapitalista irányzatot segítik győzelemre a demokrata Franklin D. Rooseveltt személyében, akit a közbizalom 1936-ban másodszor is a köztársaság elnöki székébe emelt.

Latin-Amerika legjelentősebb államai Brazília, Argentina, Chile, Columbia, Mexikó. Ezek mellett szerepel a kevésbé nevezetes Venezuela és Ecuador, Peru és Bolívia, valamint Paraguay és Uruguay. Ez államok nagy része már 1810—1825 között elnyeri függetlenségét, a negyvenes években Közép-Amerika öt köztársaságba tagozódik, Guatemala, Honduras, Nicaragua, Salvador és Costa Rica keretében. Világtörténeti szerepet Mexikó játszik, ahol az ötvenes-hatvanas években Juarez, a bennszülött indián uralkodik, szociális ígéretekkel, forradalmi alapon. Ez az ország III. Napoleon egyik gyarmati kalandjának színtere. 1862-ben francia expedíciós hadsereg indul Mexikóba, mely 1863-ban elfoglalja az országot. 1864-ben Ferenc József öccse, Miksa főherceg vállalja a mexikói császárságot. III. Napoleon ugyanis kárpótolni akarja a Habsburgokat az olasz területi veszteségéért. A mexikói kaland 1867-ben drámai módon végződik: a franciák által cserbenhagyott jóhiszemű uralkodó az idegen viszonyok között vereséget szenved és életét veszti. Juarez uralmát Porfirio Diaz diktatúrája (1877—1911) követi. A liberális, antiklerikális áramlat élesen összeütközik a katolikus papság által képviselt iránnyal, a világháború előtti évben súlyos zavarok keletkeznek, míg a huszas években a radikális-intellektuális vezérek, élükön Alvaro Obregon-nal (1880—1928) és Plutarco Elias Calles-szel uralomra vezetik a baloldali forradalmat, amely napjainkban elsősorban kíméletlen egyházüldözésével tűnik ki.

Harmadik Könyv

AZ EURÓPAI RENDTŐL A KÁOSZIG

BEVEZETÉS

A FORRADALMAK és ellenforradalmak lezajlása után, mind a nagy európai nemzetek, mind a kisebb népek diadalmasan előretörő polgársága, illetve a polgári gondolat varázsa, az állami lét formáit alakította ki. A polgárság a társadalom életét a maga elképzelése szerint polgári formák és intézmények keretei között tartja lehetségesnek. A polgári elképzelés általános eszménye: az egyénből védett, szabadságra érdemesített egyéniséget alakítani s a népegyéniségekből nemzetet szervezni. E polgári eszmény megvalósulásának diadalútja és hanyatlása képezi az 1870 utáni történet alapját.

A polgári küzdelem a formateremtés idején szinte sohasem tapasztalt mértékben közeledett a bölcsek és humanisták eszményéhez, az arisztoteleszi és kanti elgondoláshoz, melyhez a háttérben a humanizmus kultúrképe nyújtotta. Az állam kialakításában arra törekedtek, hogy ez az intézmény emberhez méltó létfeltételeket nyújtson a jogrend biztosításával, a parlamentáris rendszer, polgári közvélemény, demokrácia eszközeivel védve az egyén szabadságát az elnyomással szemben. Ilyen eszmék és eszmények, európai elgondolások hatása nyomán rohamosan alakulnak ki a formák, vagy legalább azoknak utánzásai a Balkántól az Északi-tengerig.

Az immanencia mítoszát hordozó polgárság úgy véli megvalósíthatónak a maga értékeit, hogy az állami élet, a politika területén a polgári korlátozás mérsékletét követeli meg az állampolgártól, az egyéntől, kit az autonóm erkölcs tételei szerint képesnek tart arra, hogy minden külső tekintély kényszere nélkül, belátása parancs-zavára a *legalitás követelménye értelmében cselekedjék. Polgárnak*

lenni annyit jelent, mint korlátozni önmagát a saját egyéni szabadsága védelmében is. Az egyén a demokráciákban elfogadja azt az elvet, hogy a politikai élet hatalmi lehetőségeiből csak keveset ragad meg, egyéni szavazatával járul hozzá a képviselőválasztáshoz, valahányszor állampolgári jogát gyakorolja, átruházva azt, jóformán lemond a hatalomról. Szabadsága abban nyilvánul, hogy nem korlátozzák emberi méltóságában, viszont politikai cselekvésében önmaga korlátozza magát: csak a demokrácia lehetőségei között tevékeny. E mérséklést követeli meg a polgári világ a politikában az egyéntől, ugyanakkor azonban nem követel ilyen korlátozást a gazdasági életben a gazdasági liberalizmus, melynek a gazdasági élet szabadsága azt jelenti, hogy a gazdasági téren tevékenykedő egyének korlátlan lehetősége nyílik vagyongyűjtésre, a hatalommal való kapcsolat kiépítésére. A polgári forma e nagy belső ellentmondása, a gazdasági szabadság elvéből és a kapitalizmus lényéből következik. Idővel összeomlása azzal kezdődik, hogy az industrializmus következtében összeomló egzisztenciák rájönnek erre az ellentmondásra, s lelkükben szakadás áll be a polgári formák kiegyensúlyozó, korlátozó mértékével szemben. E folyamat a hetvenes években az osztályharcra eszmélő ipari munkásságban indul meg. A hivatásos szociálpolitika ellenszerként a szociális védelem, munkásbiztosítás és jólét eszközához nyúl. Ez a reform legalább részben, legalább az egyén gazdasági védelmével óhajtja a polgári lét kirívó igazságtalanságait megszüntetni, Nemcsak a szociálpolitika eredménye, hogy a polgári formákkal való szakítás nem általános. Ezidőtájt az ipari konjunktúra még nagy lehetőségeket rejt. A kapitalizmus menete egyelőre csak az európai mezőgazdasági válsághoz vezet, jórészen a gépet alkalmazó amerikai mezőgazdasági fejlődés következményeként. Ez a válság inkább a vidéki rétegeket sújtja, a fokozódó városiasodás és kivándorlás azonban a talajukat vesztett egzisztenciákat még felszívja. Igen jelentős organizáló eszköz a hadsereg is, mely állampolgárokat is nevel. A kisembert e mellett ezer érdekszál fűzi össze a polgári állammal s a nemes hagyományokban nevelkedett hivatalnokréteg % mindent elkövet a rikító ellentétek kiküszöbölésére. Idők folyamán azonban az iparosodás hatása is érvényesül, az üzemszerűség előtérbe nyomulásában. Az állam immár hatalmas arányú üzemmintaként igazgatott intézménynek látszik, melynek sorsdöntő tényezője az államháztartás, s amelynek közigazgatásában a holt, lélektelen, emberellenes racionalizálás érvényesül. Az állammal fennálló bensőségesebb kapcsolat ennek következtében végzetesen megtörik s e folyamat főként a világ-

háború után jelentkezik, amikor a háborús kényszergazdálkodás az államot még határozottabb mértékben gazdasági üzemmé alakítja.

Az állami élet, általában a politika üzemszerű átalakulásának kezdete már a háború előtti fejlődésben is tapasztalható. Az új filozófiák lassanként az Államot, vagy a faji küzdelem képletének tartott Természetet, illetve az értelmi összefüggések rendszerét, a Tudományt tették legfőbb értékévé, a szocializmus viszont az osztályharc gondolatát hangsúlyozta. Az állami valóság korlátlan tisztelete a porosz német realista nemzedék epigonjainak szemlélet[^] útján terjed, a „tökéletes faj győzelme a létért való küzdelemben“ a szabadversenyben sikeres angol burzsoázia hitvallása, a tudományba, scientizmusba vetett hit a francia szellem vigasza a vereség után. Mindezen felfogásokban az Ember már nem önmagában, illetve az ideális értékek teljességével való kapcsolatában számít, hanem csak tárgy a természet, állam, tudomány, osztályharc elvontságával való egy-egy összefüggésében. Ezeknek a nézeteknek elterjedése természetesen azzal jár, hogy az értékek lehető teljességét hordozó szellemi ember, mint vezető elit letűnik a történelmi élet színpadáról. A XIX. század elején még az a szellemi elit hat közvetlenül az élet alakulására, melyben az esztétikai, költői, profétikus, vallásos elem van túlsúlyban. A fejlődés további során — már a századközepi forradalmak leverése után — a szellemi emberek rendjéből lassanként eltűnnek a humanista egyéniségek s a szervezők, szaktudósok kerülnek túlsúlyba s ezzel egyidejűleg elsősorban Európa keleti felében s az újonnan kialakult nemzetállamokban, folytonosan tért veszít az ötlettel, képzelettel, esztétikummal és vallásos hittel eltöltött réteg, a szellem szinte teljességgel az új forma, a nemzetállam, vagy a kapitalizmus által felvetett szervezési kérdésekre kénytelen szorítkozni.

A szervezés azonban a nyugati államokban is fontos feladattá válik. Itt ugyanis a demokratikus jogok kiterjesztése folytán az emberek politikai erőként számbavehető rétege megsokszorozódott, a Tömeg szervezése új problémákat vetett fel. A politikai életben, a pártélet területén jelentkezik nyugaton a tömeg megszervezésének az a módja, mely a diadalútja végén álló kapitalista üzem módszerét követi. AL kapitalista üzemben ebben az időben fokozatos fejlődés során már vezető szerepre jutott a meglehetősen mechanizáló „szervező“ típus, a modern pártélet a szervezés eme módját a politikai életre is alkalmazza. A pártélet eszköze a lélektelen mechanizálás, a tömegekre hatni akaró propaganda lett, amivel nagy veszélyekkel járó folyamat indul meg, hiszen a politikailag aktív tömegeket most már nem mindig

lelkiismeretes és humanista szellemi emberek elképzelése alapján befolyásolják. A szellemi ember azonban nemcsak a tömegekkel kapcsolatban álló politika területéről szorul ki. Lassanként az élet minden ágazatában a megoldásnak és vezetésnek szinte egyetlen módja a mechanikus rutinnal végrehajtott üzemszerű szervezés. Sőt, a legtöbb helyen az intellektuális rétegbe való bejutás lehetősége is üzemszerű lesz a modern állam egyetemi rendszere következtében. Az új intellektuális réteg így a „szakprofesszorok” tanítványa, az államigazgatáshoz, magasabb vezetéshez legtöbbször egyetemi végzettség kell s ez a vezető réteg sokszor már nem kap vagy nem akar elfogadni impulzusokat a sokrétű, eszméket és eszményeket hordozó szellemi emberektől. Az ügyvitel gyakran minden magasabb elgondolás, idea, jövőbe tekintő célkitűzés mellőzésével halad a megszokott kerékvágásban a modern bürokráciában, a nagy politikában, a diplomáciai tárgyalásokban, vagy pedig — ami még végzetesebb — a politikai célokat a vezetők szinte habozás nélkül veszik át az államéletben fontos szerepet játszó, burzsoáziává alakuló polgárság mértéket nem ismerő, a nyers erő érvényesülési jogát s imperiálizmust hirdető felfogásából.

A tömeg intézményes szervezését tehát a mechanizálódó bürokrácia, szellemi szervezését a sajtó, a propaganda végzi. A liberális állam mindamellettt lehetőséget nyújt arra, hogy a sajtószabadság és szervezkedési szabadság korában szinte minden réteg, törekvés kifejezési lehetőséghez jusson s így az állami lét vészes uniformizálása lehetőleg ne következék be. A mellett a pártatlan hadsereg állampolgárrá is neveli a tömeget.

A polgári forma, a polgári állam mindenesetre súlyos támadásokkal állt szemben, az iparosodás okozta eltolódások következtében, az osztályharc folytán s az állami gondolat hanyatlásával. A mellett az államkeretek sok esetben a felfokozott nemzeti érzés áldozatai lettek. Itt hasonló paradoxonnal állunk szemben, mint a polgári szabadságnál. A polgári világ biztosítani akarja az egyénnek a szabadságot, viszont nem tudja elhatárolni azokat a területeket, amelyekig e szabadság terjedhet, azt hiszi,* hogy az egyén beéri egyéni szabadságával s mint a nemzeti kollektivitás tagja, a nemzeti elv jegyében nem fo*g különleges szabadságokat, új államok alakítását a régiek helyén, követelni. E tévedés a liberális polgári állam ábrándjai közé tartozott s a háború előtt ennek az ellentmondásnak megszüntetésére irányuló tevékenység a legkülönbözőbb kísérletekre vezetett. Az iparosodás mellett, a modern fejlődésben, tehát a nacionalizmus a legerősebb egyetemes történelemalakító tényező. A polgári gondolat, főként a

balkáni és oroszországi események nyomán, abban a hitben élt a világháború előtt, hogy a nemzetiségi kérdés Közép-Európában is létkérdés, vagyis az egyént, a nemzetiség tagját emberi, egzisztenciális vonatkozásban elnyomják. Pedig Közép-Európában inkább csak arról lehetett szó, hogy az állam kereteinek elismeréséig kívánták szabadságát korlátozni. Nagyarányú propaganda terjesztette azt a hiedelmet, hogy „a nemzeti állam” kialakításának hiánya a nemzetiségi egyént emberi egzisztenciájában veszélyezteti. Amikor a háború után Közép-Európában a nemzeti elv bizonyos fogalmazását teszik meg egyoldalúan államalkotó elvvé, kiszolgáltatják az új kisebbségeket azoknak az államoknak, melyek őket immár valóban egzisztenciális lehetőségeikben sújtják. Ezek az új államok korán letérnek az emberi egyenlőség jogalapjáról s a kisebbségi elnyomással egész rétegek létét veszélyeztetik. Ezzel a békével Európa teljesen elszakadt nemcsak a formáktól, hanem a polgári értékek ama rendszerétől, mely aránylag a legtöbbet mentett át a keresztény kultúrhagyományból.

A formákra a döntő csapás akkor következik be, amikor a világháború végén Oroszországban uralomra jut az ipari munkásság, mely sikeres állampucesal elfoglalja az állam gépezetét, az „üzem” igazgatásához jut s az előző korszak államszocialista képzeletvilágából kiindulva, az államüzem birtokában a nem proletár rétegek kíméletlen kiirtása árán akarja megvalósítani a maga „proletár államát”. Példája a kontinentális munkásság nagy részére vonzerőt gyakorol. Úgy látszik, megindul a döntő harc a polgári világ és a proletariátus között. Az események arra mutatnak, hogy a polgári világ kompromisszumos világképe egy-két államban nem tud szembeszállni a kommunizmussal, hisz a tömegeket a régi eszközök már nem organizálták, a hadseregeket Közép-Európában leépítik, a kapitalizmus krízissel küzd. A világháború alatt erejében tudatos, frontharcos szellemű középosztály ott, ahol az ellentét veszedelmes módon elmergesedett, a szocialista totális államfogalommal más totalitás-gondolatot helyez szembe. E harc színtere Olaszország, hol Mussolini vezetésével a társadalom ugyancsak forradalmi úton, kezdeti diktatúra után átalakítja és új tartalommal tölti meg a régi formát, sokat elvetve a polgári világ intézményeiből, de igen sokat átmentve a keresztény polgári civilizáció s főleg a kultúra folytonosságából. Példájára a belső okok kényszere folytán másutt is megindul a „leszámolás” munkája, a proletariátus kísérleteivel. Ezeknél a totális törekvéseknél mindig pillanatnyi időszerűség, hagyomány adja meg a jellemző keretet az új kormány számára, lényeges vonásuk azonban, hogy szakítanak a

polgári egyenlőség elvével, a demokrácia és parlamentarizmus intézményével.

A tömeg szervezésében az új eszközök igénybevételét természetesen nemcsak a szovjet módszerének példája, illetve módszerének reakciója idézi elő, hanem az a tény is, hogy a XX. században megjelent a kapitalizmus új alakja, melyben már nemcsak az üzem medianizálása a lényeges, hanem az a törekvés, hogy az összes termelési eszközök, gazdasági vállalkozások, erők és lehetőségek monopolszerűen egy kézben összpontosuljanak. Elérkezett a monopolkapitalizmus korszaka. Ez önkénytelenül hat a más okok következtében amúgy is elgépiesedett, eszméktől megfosztott szellemiségre. A vezetők látják, hogy a propaganda szabadsága nem a legkényelmesebb állapot, sokkal egyszerűbb, ha a befolyásolás eszközeit, a propaganda fegyvereit monopóliumként birtokba veszik és ezekkel befolyásolják a tömeget.

Ügy látszik, mintha a diktatúrák és túlzó nacionalizmusok rendszerével a polgári liberalizmus gondolatvilágától nagyon távol eső elgondolások érvényesültek volna. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy maga a polgárság is átalakult burzsoáziává, hűtlen lett saját, korábbi polgári értékeihez és eszményeihez. A napjaink eseményeit kiváltó kapitalizmus és nacionalizmus mindenesetre oly erők, melyeknek gyakran tapasztalt elferdülése, antihumanizmusa és antikrisztianizmusa a XIX—XX. századi polgári világot lényé legmélyén jellemző transzcendencia ellenességéből fakad. Ez a felfogás nem veszi figyelembe az igazi Tekintélyt s nem követelmény számára Államról, Egyénről, Nemzetről szólva a természeti és erkölcsi törvénynek az Isteni törvénnyel való összefüggése.

A liberális polgár ekkor már általában nem ismer embereken felül álló, transzcendens, hagyományos erkölcsi szabályozást, olyan tényezőt, mely az embernek mélyebb értelemben törvényt szabna, amely igazi tekintély volna. Ha nem ismeri el a transzcendencia ilyen eszményeit, ha nincsenek nagy egyetemes elvek, akkor nincs olyan tényező, amely az egyének és nemzetek számára ibz Erő és Szabadság korlátait előírná. Irányt egyedül az egyén, a közvélemény és az államhatalom szab. Az embert azonban a kapitalizmus és nacionalizmus következményei messze viszik az Isten képmására alakított ember típusától s a tudomány is „istentelenül“. A közvéleményt „propagandával“ lehet módosítani, az államhatalmat puccsal el lehet foglalni, vagy propaganda révén alakított tömegválasztás mechanizmusával, minden nemesebb erkölcsi cél nélkül, birtokba venni s a közvéleményt befolyásoló eszközök monopolizálásával birtokban tartani.

ELSŐ RÉSZ

A TÖRTÉNELEMALAKÍTÓ ERŐK ÚTJA

ELSŐ FEJEZET

IPARI KAPITALIZMUS

AKAPITALIZMUS a XIX-ik század erői közül a legmélyebben érintette a modern kor emberét, megváltoztatva annak életfeltételeit. Az embernek a földhöz való viszonya, vidék és város szerepe, a nemek életbeosztásának megszokott folyamata megváltozott a kapitalizmus hatása alatt. Amennyiben a kapitalizmus modern fejlődésére vonatkozólag nem is szerkesztünk új elméletet, a szellemi összefüggések és a kapitalizmus meghatározott társadalmi adottságainak változása folytán mégis tapasztalnunk kell, hogy a kapitalizmus arculatára a szellemi élet menetében észlelt változás befolyást gyakorolt. A század fejlődése során a vállalkozás szempontjából a feltaláló, szerkesztő, különböző gépekkel azonnal hatalmas arányú termelésbe átlendülő egyéniség lép előtérbe. Ha a tőkét nem is ő bocsájtja rendelkezésre, a kapitalista vállalkozásoknál elsősorban ezek a tőkét megszerző személyek szerepelnek. E kor jellemző vonása továbbá, hogy a termelő zavartalanul folytatja tevékenységét, tekintet nélkül a munkások helyzetére, a piac várható kilátásaira, a pénztőke viszonyaira, termel, piacot keres s ha azt áruval ellátta, beszünteti a termelést. Ekkor az organizáció gondolati még nem diadal-maskodott.

A kapitalizmus korai állapotában annak vizsgálói ezekből a sajátosságokból kiindulva a termelés anarchiáját a kapitalizmus általános jellemző sajátosságának látták. E korszak kapitalizmusának gazdaságpolitikai követelése úgy a belső vállalkozásban, mint az államok egymásközi forgalmában, a legteljesebb szabad verseny. A kapitalista vállalkozó még teljesen független az államtól, szemben a merkantilista múlt és a következő kapitalista kor fejlődésével.

A kapitalista fejlődés második korszaka az európai szellem általános szervezésre törekvő irányával kapcsolatos. Míg az első korszakban a vállalkozás a gép, az egyéniség szabad és kötetlen tevékenységével függ össze, addig e második korban a változott világkép hatása a kapitalista termelésben is kifejezésre jut. A francia történelemben tanúi lehettünk annak a folyamatnak, amelyben, III. Napoleon idején, a szocialista ábrándok egy részének megvalósítására törekedtek, a Saint Simonizmus eszmevilágának az európai iparosodásra vonatkozó tételeit a reális életbe igyekeznek átültetni s a gazdasági élet előterébe a szervezés kerül. Mint láttuk, a kor metafizikája figyelmét elsősorban a társadalomra fordítja, a dolgok és jelenségek abban az irányban látszanak helyesnek és igazoltnak, amennyiben a társadalom funkcióival összefüggnek. E korszak kezdetben a gazdasági élet terén is a társadalmon át akarta szolgálni a nagy eszméket. A kötetlen, szabad vállalkozó helyébe az a vállalkozótípus kerül, aki a társadalom tagja. E korszak szellemileg már leszámolt a társadalom működésébe kívülről beavatkozó erők fogalmával, viszont még társadalmi képletekben gondolkozott, a termelés és gazdasági tevékenység kérdéseit még nem vonatkoztatta el az embertől, sőt az emberek tömegétől sem. Ezért e korszak kapitalista gondolkozóit valami új hit jellemzi, amikor úgy vélik, hogy az értelem munkájának a gépek révén való bekapcsolásával az egyénekre és széles rétegekre áldást hozó korszak következik be. Ezt az új szintézist az 1848 utáni kiábrándulás keltette életre, amely megmutatta a kortársaknak, hogy a világ szocialista alapon való átalakítása lehetetlen. Ugyanakkor az aranyforrások feltárásával beállott tökebőség a kontinens iparilag előrehaladott államaiban nagy lendületet ad a gazdagodás folyamatának. E pillanatban úgy látszik, hogy az iparosodó polgárság a saját képére alakíthatja a világot. Ez az elképzelés az iparosodás erőinek figyelembevételével alakul ki. Fokozott iparosodással kell munkát biztosítani a széles tömegek számára és kiküszöbölni a szociális elégedetlenséget. Ez azonban csak akkor valósulhat meg, ha az ipari vállalkozás nem kizárólag az egyes vállalkozók tökebőségétől függ, hanem a produktív ipari kapitalizmusnak az egész társadalom, a szabad tőke is segít. Az* előző korszak egyéni vállalkozója helyébe még nem az államtól közvetlenül függő, de már a társadalom által kölcsönrel, termelőhitellel ellátott vállalkozó lép. E folyamat mozzanatait és szellemtörténeti összefüggéseit III. Napoleon Franciaországában már láttuk. A társadalom minden rétege összefüggésbe jut a kapitalizmussal. A tőkés termelési irány jellemző vonása, hogy az iparosodás részvénytársasági

alakja tényleg széles réteget vont be a vállalkozás körébe, a kapitalizmus szorosan összefügg az emberek széles tömegével, a társadalommal.

A francia hitelszervezet kialakulásával nemcsak a vasútvállalkozás fejlődött hatalmas mértékben, hanem tevékenysége a gazdasági élet egész területén, az iparosodás minden ágában, sőt a mezőgazdaságban is döntő jelentőségű. Mindezek következtében a fejlődés iránya — Franciaországban épp úgy, mint a kontines többi államaiban — az erős városiasodás felé mutat, ami már magában rejti az eljövendő ipari koncentráció tényét. Az ipar gócpontja a város, annál inkább, mert az iparvállalatokat hitellel ellátó bankok székhelye szintén a város, legtöbbször maga a főváros. A munkásviszonyok javulnak, a munkásság kialakítja a maga szervezetét, amely bizonyos vonatkozásban az ipar számára sem kedvezőtlen, minthogy lehetővé teszi a munkásanyagban való válogatást. A szervezetek révén megerősödött kapitalizmus nem jár súlyos következményekkel az emberi egzisztenciákra, sőt a polgári jólét emelkedésével általános fejlődést indít meg. A városba való vándorlás fokozódik, az iparosodás kapcsolatban áll a föld elhagyásával. A kapitalizmus e második korszakában e folyamat szinte általános. Elősegíti ezt az is, hogy a bankok ipari alapításai a városi üzemeket érintik.

A hatalmas fejlődés nem annyira az üzem gépiesedésének, mint a tőke és vállalkozás észszerű szervezésének következménye. A gazdaságpolitika eleinte a szabad verseny alapján áll s kezdetben a védvámok sem érnek el jelentékenyebb sikert. A negyvenes-ötvenes években Európa több állama tér át a szabadkereskedelemre s a hatvanas években, úgy látszik, teljes diadalt arat ez az elv, amikor Cobdenék nagy öröme Franciaország is erre tér át.

A kapitalizmus mítosza ebben az időben a polgári civilizáció, mely büszkén hivatkozik arra, hogy lehetővé tette a polgári kényelmet s a városok példás berendezését, az emberiségnek tett nagy szolgáltatásra pedig annál büszkébb lehet, minthogy a munkásosztály szakszervezeteiben is «hódítani kezd arfneggyőződés, amely az anyagi boldogulást a tőkés termelési rend keretén belül keresi.

A kiegyezés e folyamata a század vége felé egészen más iránynak ad helyet. Az egyének a földtől való elszakadása tovább halad, az eddig fennmaradt kisiparostársadalom végzetes válságba kerül. A leggyökeresebb változás azonban a kapitalista vállalkozás tőkével való ellátásában s az üzemtechnikában jelentkezik. Az előző korszakban a kapitalista vállalkozást már a névtelen tőke látta el hitellel, az ipar

mögött a bank állt. Most bank és ipar egy kézbe kerül. Kialakulnak a nagy konszernek. A konszern az eredményes termelési forma, melynek bankja és gyára van. Megkezdődik és nagy fejlődést mutat a kapitalista koncentráció függőleges iránya. Ennek során egy kézbe kerül a nyersanyag és annak feldolgozása, tehát a nyersanyagok termelésétől a kész áruk előállításáig jóformán minden vállalkozói tevékenység. Ez a kapitalista tömörítés egyik iránya. E mellett feltűnik a vízszintes koncentráció is, mely egy kézbe tömöríti a piacon egy-egy árufajta összes ágait s elérkezik a vízszintes koncentráció csúcspontjához, az eladási, értékesítési monopóliumhoz. A kapitalizmus ama évtizedeinek, melyben jelenleg élünk, jellemző vonása tehát a termelés nagyarányú tömörítése lesz. E lendület úttörői elsősorban az amerikaiak és a németek. A termelés tömörítése főleg azoknál a cikkeknel érvényesül, melyekben a feltalálás, vagy a termelés lendülete e korszakra esik. Az autó-, petróleum-, kémiai ipar termelése a XX. században azután már ilyen módon folyik. A monopolizálás előfeltétele a már kialakult városiasodás, mint az eladási monopólium, a már kialakult hatalmas munkástábor pedig, mint a termelés fokozásának társadalmi lehetősége. Politikai előfeltétele az államgazdaság és az iparosodás szoros kapcsolata, melynek kezdete már az európai formák kialakulása idején megfigyelhető. A harmadik fokozat legjellemzőbb tünete, amely a fokozott monopolgazdálkodás megvalósulását lehetővé teszi, az üzemi technika átalakulása gépies üzemmé. E döntő jelentőségű mozzanat azonban elképzelhetetlen a szellemi élet bizonyos változásának bekövetkezése nélkül.

A XIX. századi modern technika még nem jelentette az embertől való teljes elszakadást. A technika még a kapitalizmus második fokozatában is ügyelt a társadalmi vonatkozásokra, lényege a törvényszerű gondolkodás volt, amely a természet törvényeit akarta érvényesíteni a termelésben. E természetgondolkodás azonban már kiküszöbölte metafizikájában a kívülről ható erő fogalmát, az Istent. A kívülről ható abszolútum végleges elvetése nemsokára azzal folytatódik, hogy az Isten képére teremtett eml^{er}-fogalmát is kihagyták számításaikból, a Gép új értelmezést nyert. Szemben a szerszámmal, a gép feladata immár nem az ember segítése, hanem az emberi munka helyettesítése. A technika megvalósította a természettudomány világképét. A természettudomány századvégi alakjában tökéletes gépezetnek látta a világot. A hatvanas-hetvenes évek természettudományos világképe megvalósul azután a kapitalizmus gyakorlatában a nagyszabású vegyipar révén, melynek irányítói az emberi munka kiszorításával, lombikok, hűtő-

csövek és más eszközök, embertől független tevékenységével valósítják meg elgondolásukat. A természettudomány egyre inkább függetleníti magát az embertől, az új „elvonat ember“ alapján álló társadalmat — melyről a szocializmus már korán annyit álmodozott — először nem a szocializmus teremti meg, hanem az a nagy-kapitalizmus, amely üzemét ezeknek az elveknek figyelembevételével rendezi be.

Nem csoda, ha ebben a korban akárhány író, vagy képzőművész szemében szinte jelképes jelentőségre emelkedett a Gép szerepe. Ez a különös szörnyeteg mint valami Moloch látszik fenyegetni az emberi munkát, a kisiparost, kézimunkát. A gépek beállításával dolgozó gyártási rendszer valóban mélyreható változásokat teremt gép és ember viszonyában, a különböző módszerek, főként a kegyetlen Taylor-rendszer, magát a munkást is szinte géppé alacsonyítja. A gépiesedés által előidézett üzemszerűség szinte az egész életet átalakítja, nem véve ki a szellemi „termelést“ az ízlés birodalmát sem. A gépi termelés természetesen tömegtermelés, melynél minderősebben előtérbe nyomulnak a tömeg kívánalmái. Fokozódik a folyamat, mely a minőséggel szemben a mennyiséget helyezi előtérbe, a gyári termelés a nagy tömeg ízlését szolgálja, a tömegcikk sem maradandóságban, sem szeretetteljes kidolgozásában nem hasonlítható a kézi munkához. Ahogy pedig az ember környezetéből, a mindennapi élet tárgyaiból eltűnik a forma nemessége, az ízlés, a finomság, az egyéni szín, az ember is fokozatosan hajlamossá válik arra, hogy tömegszempontoknak hódoljon. Az ember ebben a fokozott termelésben már csak termelő és fogyasztó gazdasági alany, mint ahogy államok és népek a monopolkapitalizmus szemében csak gazdasági vonatkozásaikban számítanak. A korszak túlzott optimizmussal szemléli a gépi ipar valóban csodálatraméltó fejlődését, mint gyermek örvend a maga új játékanak, a kapitalizmus immár munkamegtakarító gépeket termel, ugyanakkor azonban minden egyes nemzet elhelyezési lehetőséget jelent, vámok, iparvédelmek terét, az állam pedig meghódítandó intézménnyé válik.

A kapitalizmus harmadik fejlődési fokát nemcsak az üzemi technika elgépiesedése s a kémiai eljárás mód jellemzi. A kapitalizmus ekkor szakít a szabadgazdálkodás elvével s eljut a monopol-kapitalizmus állapotába. A monopolkapitalizmus géptermelési módja kiterjeszti hatását közre és egyénre, még súlyosabb következményekkel jár az új kapitalista típus kialakulása társadalmi téren.

Míg a XIX. század első felének kapitalizmusát a szabad verseny öle a kisebb vállalkozások korában a polgárság társadalmi rétege

karolta fel, addig a nagyüzem és a monopolkapitalizmus terjedése mindinkább az egyesek kezébe adja az egész gazdasági hatalmat. A polgárság, mint réteg, bizonyos erkölcsi követelményt képviselt, melynek érvényt kívánt szerezni, az ipar vezetői tehát kapcsolatban álltak a társadalom életével és eszméivel, a tröszt, vagy konzern mindenható ura már nem mondható a régi értelemben vett polgárnak, aki akár Cobden, vagy más eszméket képviselő szellemi ember befolyása alatt állott, hanem társadalomtól, osztálytól független egyén, akiben egészen más tulajdonságok fejlődtek ki. Az új ember egyik típusa a hatalmat öncélként kergető, festeien ösztönű kapitalista, aki felépíti a konzern felhőkarcolóját, a nélkül, hogy ügyet vetne a társadalom, vagy a polgári eszmény humanizmusára és pusztá hiúságból a dekonjunktúra idején is fenn akarja tartani a hatalmi gyarapodás látszatát, mindaddig, míg az alapjában megrendült épület a szervezőt és áldozatait maga alá nem temeti. A másik a szűk látókörű bürokrata típusa, aki a nemzedékek és társadalmi rétegek munkája révén kialakított üzemet kész örökségként kapta, a monopólium birtokában, biztos vámfalak mögött, teremtő képzelet, nagyvonalúság és különösebb teljesítmények nélkül is milliós nyereségeket könyvelhet el a láthatatlan részvényesek és pénzcsoportok javára. Egyik emberfajta sem fog a polgárság, vagy a nemzet sorsával, eszményeivel törődni, egyedüli igyekezete, hogy a számára monopóliumot biztosító államhatalom barátságát megtartsa. Az ilyen kapcsolatok tartós biztosítására a monopolista számára a legjobb eszköz természetesen az „egyetlen párt“ rendszere.

MÁSODIK FEJEZET

A SZOCIALISTA MOZGALOM-FEJLŐDÉSE

Az iparosodás egyik világtörténeti jelentőségű következménye, hogy a munkásságban hatalmas új társadalom alakult ki, mely földtől, vidéktől és eddigi kapcsolataitól elszakadva, a városban fejlődött. A polgári társadalom, ha jogilag védte is az új körülmények közé került embert, egyébként nem foglalkozott vele. Érthető tehát, ha a munkásság szociális elmélete a XIX. század elejének polgárellenes szellemi emberei nyomán alakult ki. Nagy mítoszuk két jelentős formája a francia szocializmus úttörőinek felfogásában jut kifejezésre.

Az úgynevezett utópisztikus szocializmus, az ipari álmódzók új világának elgondolása, nem tartozik ide, hiszen ennek hívei kísérletet sem tettek arra, hogy elgondolásaikat reális erők segítségével ültessék át az életbe. A két úttörő Blanc és Proudhon. Az első az úgynevezett állam-szocializmus, a másik az anarchizmus megalapítója. Blanc azt hirdeti, hogy az osztályharc eszközével el kell foglalni az államhatalmat, illetve az állam által alakítandó termelő szövetkezetekkel kell a proletariátus helyzetén segíteni. Az anarchizmus ezzel ellenkező irányát Proudhon képviseli, ki a vagyon egyenletes elosztását, tehát nem a magántulajdon megszüntetését kívánta elérni, oly módon, hogy teljesen decentralizálja az államhatalmat. Minden község számára önálló szervezetet akart biztosítani és a társadalom apró egységekre való osztásával, a pénz kikapcsolásával, cserebankok révén kívánta a forgalmat lebonyolítani. Proudhon 1848-ban képviselő lett, s kísérleteinek csak III. Napoleon uralma vetett véget, hatása azonban rendkívül jelentős maradt. Eszméi a francia proletariátust hosszú időre, egészen a hetvenes évekig, a decentralizáció irányában befolyásolták. Követői a forgalom szocializálásának gondolatáért és az állami centralizmus ellen küzdöttek.

Az eljövendő szocializmus kialakulásában e két irány küzdelmét két úttörő vezeti, Marx Károly és Bakunin Mihály személyében. Marx kemény küzdelem árán kerekedett felül s ez a győzelem a latin szellemű munkásság nagy részének kikapcsolását jelentette a munkásság világszolidarizmusából.

Marx rendszerének kialakulására elsősorban egy szélsőséges polgári elmélet hatott, az úgynevezett ifjú hegelianusok rendszere. A német romantika idejében az élet és értelem tragikus kettőssége súlyos probléma volt. Ekkor Adam Müller kialakította az úgynevezett „holt“ tehát az életet szem elöl tévesztő racionalizmussal szemben a magasztosnak vélt dialektika gondolkozási módszerét, mely a világ fejlődését, a nagy kérdéseket a maguk csodálatosságában képes felfogni. Hegel a maga rendszerét e gondolkozási eljárás és egy eszmetan segítségével alakítja ki. Ennek lényege az, hogy az emberi szellem a dialektikus gondolkozásmód révén ismerheti meg a nagy metafizikai mozgatóerő, az eszme, a világszellem csodálatos működését. A világmindenség fejlődése és története e világszellem műve. E szellem eljut az élő egyéniségig, az emberi öntudatig, sőt az egyéniségben összpontosul, az egyén a dialektikus gondolkodás révén tehát kiokoskodhat ja annak útját, amely a tézis, antitézis és szintézis küzdelmein keresztül halad a megvalósulás felé. A gondolkodás így módot ad a jövőt illető követ-

keztetésre. Rétegek, nemzetek rendkívüli küldetést teljesíthetnek, ha bennük jelentkezik a hivatás, amely a szintézissel szemben antiszintézist állít, vagy az antiszintézis korában szintézisre vezet. A szláv küldetés irányainál láthattuk e gondolkodás hatását és a világszellem kiészelt fogalmának nemzetekkel való összekapcsolásában nyilvánuló eredményt.

A szélsőséges német polgári gondolkodás terén az ilyen idealista elképzelések már nem érvényesültek. Az alapjában idealista és konzervatív Hegel rendszere a német szellemi emberek egy részének felfogásában jelentékenyen megváltozott, míg a trieri zsidó ügyvéd fiához, a XIX. század elején Berlinben egyetemi tanulmányait folytató Marxhoz (1818—1883) jutott. Az ifjú hegelisták mesterük tanait forradalmi és materialista irányban fejlesztették tovább. E folyamat Feuerbach tevékenységében ér tetőpontjára. Feuerbach tanában a gyökeres újítás annak az elvnek megállapítása, hogy a gondolkodás elsősége helyett, a létező világból kell kiindulni. Hegel szerint a külső világ változásai, az eszme változásának függvényei, Feuerbach szerint az eszmék eredete az emberek egymásközi kapcsolatában, a társadalom gondolkozásában gyökerezik. Marx magáévá tette ezt az elvet és történelmi materializmusában így fejezte ki: „az emberek életviszonyaival, társadalmi kapcsolatukkal nézeteik és fogalmaik megváltoznak . . . szellemi produkcióik a gazdasági tényezők szerint alakulnak.. Bár Marx materialista lett, dialektikus materialista maradt, a Hegel által felállított dialektikus törvények jogosultságát elismerte, de csupán a valóságra, a gazdasági és társadalmi életre vonatkoztatva hitt bennük. A fejlődést tehát szerinte nem az abszolút eszme határozza meg, hanem az emberi társadalom működése folytán kialakuló, bonyolult gazdasági élet. A Hegellel való szakítás ebben jelentkezik. Az emberről alkotott elképzelése s így politikája kialakításába» e felfogás döntő jelentőségű, minthogy Hegel embere, az eszmével, a nagy szellemi valósággal kapcsolatba került szellejű ember, valami szellemi panteizmus szerint képzelt lény, akiben a világszellem válik tudatossá. Marx embere ezzel szemben a* XVIII. század felvilágosodásának tételei értelmében elképzelt, magasabb szellemiségtől mentes lény. A tézis, antitézis és szintézis fogalmát azonban Marx is fenntartja. Hegel e tényezők működésében vélte a világszellem tevékenységét felfedezni, Marx a dialektikus gondolkodásmódot, a számára egyedüli történetformáló tényezőnél, a társadalom elsősorban gazdasági természetű hatóerejénél vélte alkalmazhatni. Szigorú tudományos módszerrel vizsgálja a saját korában fennálló társadalmi, szociális és gazdasági

berendezéseket, e vizsgálat eredménye „Das Kapital“ című műve, (1867-től), melyben Marx megállapítja, hogy az uralkodó rendszer lényege a kapitalizmus, leírja e rendszer jellemző vonásait.

A híres „Kommunista Kiáltvány“ alapvető gondolata, az osztályharc, szintén nem új felfedezés, a francia szocialisták ezzel már Marxtól függetlenül foglalkoztak. Bizonyos fokig új tényező a nagy döntésnek, az erős antitézisnek kíméletlen következetességgel való végigvezetése, szinte profétikus hit abban, hogy a döntés, a nagy leszámolás a közeljövőben megtörténik.

Mi lesz ennek az antitézisnek menete? Marx a kapitalista társadalom jelenségeit éppen azért vizsgálja oly tüzetesen, hogy ezt az antitézist meghatározhassa, hiszen az új rendet, a kapitalista társadalom benső törvényeit és erőit fogják az antitézis révén megszabni. Az eljövendő szocialista berendezkedésre vonatkozó tervezetést Marx kereken elutasította. Elég ha látjuk a kapitalizmus jellemző vonásait, hiszen a dialektika törvényei szerint, az ellentét érvényesülésével ezek döntik el a változást, a nagy antitézist, melynek elvei közül a legfontosabb, hogy a jövő társadalmá nem áll a magántulajdon alapján és „osztálynélküli“ állam lesz. A kapitalista társadalom jellemző vonása, — Marx megfigyelése szerint — hogy a munkás életszínvonala mindig a létminimum körül, vagy alatt mozog. A válságok a munkás egzisztenciáját fenyegetik és érdekévé teszik a rendszer megdöntését. Kora angol kapitalizmusának analízise meggyőzi őt arról, hogy a kapitalista rend halálra van ítéelve, az egyre fokozódó tőketömörülés folyton növeli a proletariátust, a gépek elterjedése a munkanélküliséget és az egész termelés anarchikus iránya a válságot mélyíti. A tőketömörülés következtében a termelő eszközök hamarosan minden államban néhány kapitalista kezében összpontosulnak, az egész magántulajdon ezeknek birtokába jut, könnyű dolog lesz tehát a kisajátító tulajdonát kisajátítani.

E gondolatrendszerből szemünk elé tárul a marxizmus egyik döntő tétele, az állam gondolatának elismerése. Marx megtanulta Hegeltől a valóság tiszteletét s*az'erőben folyton emelkedő állam valósága számára a negyvenes-ötvenes években különben is nyilvánvaló lett. Tehát ebből a valóságból indult ki. Az anarchizmus decentralizálásával szemben a proletariátus figyelmét az államhatalom megszerzésének jelentőségére hívta fel, rendszere ilyen értelemben államszocializmus, a gyűlölettel szemlélt állam valóságának kényszerű tudomásulvétele, célja annak meghódítása a proletariátus számára és a polgári állam lerombolása.

Marx az osztályharc elméletét tette magáévá és emberelképzelésében eszményi, vagy keresztény humanisztikus emberideál látványa nem befolyásolta. Államszocializmusa tehát a leghatalmasabb támadás a polgári gondolattal szemben. A marxizmus ugyanis totalista elmélet, szélsőséges elképzelés, amely bizonyos monopolizált és csak egyes összefüggéseiben meghatározott embercsoportok feladatául tűzi ki, hogy az államot elképzelésük szerint, totálisan birtokukba vegyék. A polgári humanisztikus, vagy keresztény szabadság-eszmény iránt semmi érzéke sem volt, nem látta meg azt, hogy az ember a proletár helyzetében is, de általában minden helyzetben, több és nemesebb annál, semhogy összes vonatkozásait gazdasági helyzete, „osztályszempontja“ határozza meg. Nem volt érzéke az iránt, hogy a modern forma, az állam, különböző elképzelésű, különböző vonatkozású csoportok és egyének életformája is lehet. Bizonyos viszont, hogy az ő korában a szociális állam még ismeretlen fogalom volt s a munkások a legnagyobb nyomorban, a munkaadóknak kiszolgáltatva sínylődtek. Gondolkodásmódjában mindenestre a modern élet vészes mechanizálódása jut kifejezésre: a csoportnak egy bizonyos ideológiája van, ezt el kell benne terjeszteni, hogy e csoport saját ideológiája képére, totálisan átalakítsa az egész állami létet. Marx ezt az elképzelést az osztállyal összekapcsolt emberekre vonatkoztatta, később a totális gondolat fogalmát más monopóliumos elképzelések sajátították ki. Marx gondolkozását az magyarázza, hogy emberképzet a legtávolabb áll a metafizikai, szellemi, szabad vagy vallásos ember fogalmától. Kezdetben a XVIII. század felfogása szerint elvont gépszerűséget látott abban, majd mohó örömmel fogadta és tette magáévá a XIX. század második felének természettudománya, a biológiai felfogás által szerkesztett ember képét, az Isten képére teremtett ember tagadását. A marxizmus tehát e vonatkozásaiban is a modern formák legveszedelmesebb ellen-sége lesz s rendszere a XIX. és XX. század legnagyobb eretneksége mindazzal szemben, ami emberi. A sekélyes, lényegétől megfosztott emberfelfogást hatalmas méretű propaganda terjeszti, melynek borzalmas következményein nem változtat, sőt még szembetűnőbbé teszi azokat az a tény, hogy később más totalitások és elméletek hasonló módon és mértékben hatnak.

A távolabbi cél kitűzése mellett egyidejűleg rövidebb lejáratú programokat is adott Marx, egyrészt a forradalmi, másrészt a szociális reformprogramot. A forradalmi program a kapitalizmus megdöntésének lehetőségét a közeljövőben látja. Mindent a Párizsból kiinduló, Németországra, majd Oroszországra áttérjedő felkeléstől vár.

Ezzel bizonyos mértékig ellentétben áll másik programja: a szociális reform, hiszen a legnagyobb elismeréssel adózik az angol gyári törvényeknek, helyesli, hogy a munkásság, a szociális törvények kivívása céljából résztvesz a választáson, képviselőket küld a parlamentbe és helyesli a szakszervezetek, magasabb munkabér, alacsonyabb munkaidő érdekében kifejtett munkáját, melyekkel különben a szociáldemokrácia tagadhatatlan szolgálatot tett az emberiségnek.

E két nem egészen összeegyeztethető cél elérése érdekében alapította Marx 1864-ben, Londonban, a francia és angol munkásság néhány megbízottjával együtt a „Nemzetközi Munkás Szövetséget“ az úgynevezett Internacionálét. Ennek főtitkára Marx lett, aki a rezolúciókat fogalmazta. E tételek igen óvatosak és mérsékelték voltak, hogy a francia Proudhon hívei, a német Lassalle követői s a jámbor angol szakszervezeti kiküldöttek egyaránt elfogadhassák őket. Először csak a forgalom és közlekedés eszközeinek szocializálásáról volt szó és arról, hogy a munkásságnak a jobb munkabérért és szociális munkatörvényért folytatott harcában érintkezést kell fenntartani a többi országok szervezeteivel. A követelések közé csak később kerültek a földtulajdon szocializálásáról szóló javaslatok és az a kívánság, hogy a gépek a munkásság birtokába kerüljenek, de Marx ebben is csak termelő szövetkezetekre gondolt, nem pedig szocializálásra. Az örökösödési jog megszüntetésére vonatkozó javaslat már radikálisabb volt.

Az Internacionálé központi tanácsa Londonban székel és az egyes országok munkásszervezetei nem államok szerint, hanem helyi, városi, vagy mezei egyesületek által kapcsolódtak abba. A szervezet lazasága tette azt is lehetővé, hogy az Internacionáléba lassanként azok az anarchista elveket valló munkáscsoportok is bejuthattak, amelyek Bakunin elveit követve nem helyeselték Marx centralizáló, államszocialista, szerintük „túl lassú“ módszerét.

Bakunin Mihály (1814—1876) orosz főnemesi család sarja, apja a dekabristákhoz állt közel. Bakunin maga gárdatiszt volt, majd kilépett a katonai szolgálatból és a Pétervárott akkor divatos hegelianus körbe került. Marxszal ellejtétben mindig különbséget tett „filozófia“ és „proletariátus“ között. Nem elégedett meg a gazdasági megoldással, főcélja a teljes szabadság megvalósítása volt. Elméletében a liberalizmust az abszurdumig túlozva, a politikai uralom minden fajtát meg kívánta volna szüntetni, hogy ne legyen többé „autoritativ“ központi államhatalom, ne legyen szuverénitás úr az ember felett, hanem minden község önállóan szervezkedjék. A nemzeti mozgalmakhoz mégis közelebb állott, mint Marx, kedves eszméje volt a

szláv népek felszabadítása. Marx, aki nem szenvedhette az oroszokat, „pánszlávnak“ nevezte őt, Bakunin viszont Marxot „a pángermán imperializmus“ méltó képviselőjének tartotta és Bismarckhoz hasonlította. Evekig élt és tanult külföldön, résztvett a forradalmi mozgalmakban, évekig sínylődött börtönben és mind szélsőségesebb forradalmár lett. Sokat csalódott, míg a déli latin országokban megtalálta az eszméinek alkalmas talajt. Olaszországban lelkes hívekre akadt s tanai Spanyolországban és Svájcban is elterjedtek. A többi szocialistától főleg abban tért el, hogy a politikai akciót, a parlamenti harcot nem tartotta célravezetőnek. Az anarchisták első nagyobb akciója 1871-ben robbant ki, amikor Párizsban kikiáltották a harmadik köztársaságot. Bakunin Lyonban kísérletezett, majd mikor a kommün uralomra került, Svájcban tervezett fegyveres betörést, amely azonban nem valósult meg. Párizsban az úgynevezett jakobinusok, Proudhon és Blanqui hívei kerültek uralomra, akik között szerephez jutott Marx Internacionáléjának néhány híve is. A kommün leverése, híveinek tömeges kivégzése és deportálása nagy veszteséget jelentett úgy az Internacionálé, mint az anarchisták számára. A szociális forradalom kilátásai évtizedekre elhalványultak, a francia munkásmozgalom csak igen lassan tért magához.

Marx ekkor elhatározta, hogy leszámol Bakuninnal és követőivel, akiknek propagandája veszélyt jelentett a szocialisták számára. Nehéz küzdelemmel sikerült kiszorítani az anarchisták képviselőjét az Internacionáléból. Ezzel azonban a déleurópai, sőt a belga és hollandi munkáskerületek jelentős része is elhagyta a szövetséget, egy új, tekintélyellenes Internacionálét, „asszociációt“ alapítva. Azonban közben a svájci Jura-vidékre bevonultak a gyárak és az anarchista szellemű házi munkás helyét a gyári munkás foglalta el, Olaszország is iparosodott és az anarchista szabadságeszmék hívei háttérbe szorultak a tömörülés fegyelmét kívánó szocialistákkal szemben. Fegyveres felkelésre mind kevesebb lehetőség mutatkozott, Bakunin belátta, hogy a bürokrácia és militarizmus diadalmas erejével szemben nem érhet el eredményt. A munkásság viszont javítani kívánt sorsán és mind; inkább a parlamenti taktika, tehát az állam elismerése és a szakszervezeti szervezkedés felé fordult. Az anarchista és utópista szocializmus képviselőit egyesítő Internacionálé széthullásával egyidejűleg mindenütt az új, gyakorlati munkásmozgalmak alakultak ki. Az anarchizmus hatása azért nem szűnt meg, a jurai anarchista szervezet vezetője, Guillaume, Franciaországba költözött és tevékeny részt vett az anarchizmus új irányának, a szindikalizmusnak propagandá-

jában. A gyakorlati munkásmozgalom uralomrajutása Franciaországban csakhamar ellenhatást keltett, elsősorban a szakszervezetekben. Az elégedetlenek elvetették a politikai akció, a parlamenti taktika módszerét és a „direkt akció” az általános sztrájk és a lázadás mellett küzdöttek. Vezérük Soréi Albert (1842—1906), a parlamenti szocializmus nagy kritikusa, kinek tanai nagy hatást gyakoroltak úgy az orosz bolsevizmus, mint az olasz fasizmus kialakulására. Az erőszak elvének hangoztatása és a parlamentellenes magatartás közös vonása a szindikalizmusnak és bolsevizmusnak, éppúgy mint a racionalizmus és a tudomány elvetése is.

Bakunin gyűlölte a kizárólag gazdasági szempontok alapján álló propagandát. Ebben igazi orosz volt, annak a társadalomnak fia, mely nem ismerte Európa évszázados kereskedelmi és ipari fejlődését. Míg Marx a nyugateurópai gazdasági emberhez szólt, Bakunin a városi és ipari civilizációtól érintetlen déleurópai és szláv emberhez. Végül csupán a városi és ipari civilizáció külterületein maradtak hívei, Spanyolországban és Oroszországban. A XX. század két véres és anarchikus forradalmában az orosz bolsevizmusban és a jelenlegi spanyol mozgalomban lehetetlen fel nem fedezni Bakunin eszmévilágának jellegzetes vonásait. Az első Internacionálé korának ez azonban csak távoli következménye volt, a közeljövő, a század vége a nagyipari munkásság lelki világának megfelelő szakszervezeti, politikai, racionális és mérsékelt marxista mozgalom térfoglalását hozta meg.

Az utópia helyét egyelőre a napi politika foglalta el, a filozófiai eszméktől megszállott intellektüel, vagy fantaszta a háttérbe szorult s többnyire a munkásság köréből származó gyakorlati szervezőtehetség, a szakszervezetből kinőtt politikus lépett előtérbe. Az új realista nemzedék azonban nem szakított elődeinek tanaival, hanem azokat használta fel propagandájában. Különösen a német munkásmozgalom maradt erősen elméleti síkon, első megszervezője Lassalle, Hegel, Blanc és Marx tanítványa, a későbbi vezér — Liebknecht — pedig Marx és elválaszthatatlan híve, Engels barátja. Az utópisták eszménye, a rendszeralapító szintézise a szellem és valóság között, ezekben a mozgalmakban mindinkább a századvégi természettudományos materializmus és utilitarizmus uralma alá kerül, sőt a darwinizmus is bevonult a német munkásmozgalom szellemi fegyverei közé. A szellemi elsőkélyesedés párhuzamosan halad a fokozódó gyakorlati érzékkel.

Eleinte egész más utakon s a nemzetállam lényegének tiszteletével járt a német munkásmozgalom, míg a szintén zsidószármazású Lassalle (1825—1864) vezeti azt. Lassalle 1863-ban kezdte meg tevékenységét,

ő választotta el a német munkásságot először addigi szövetségeseitől, a polgári liberalizmustól. Szervezetét „általános német munkásegyletnek” nevezte. A Ricardo tanításából kiemelt „vasbértörvény” egyik leghatásosabb propaganda-eszközevé lett. Célját az általános választójog és a parlamenti küzdelem révén kívánta elérni s hitt abban, hogy ha a porosz állam szociális állammá alakul, kialakulhat a szociális királyság. Lassalle szociális követelései nem voltak ellen-szenvesek Bismarck számára, aki ezeket mindig veszélytelenebbnek tartotta, mint a szabadelvű polgárság által követelt politikai reformokat. E két különböző világot képviselő férfi 1863 tavaszán találkozott és Lassalle elnyerte Bismarck rokonszenvét. Kifejtette, hogy a munkásság köztársasági érzelmei ellenére is kész volna a szociális kormányzat hivatott képviselőjét látni a királyban, aki ellentétben áll a polgári társadalom önzésével. Ennek feltétele azonban, hogy a királyság a kiváltságos osztályok hatalmi eszközéből igazi szociális népkirálysággá váljék. Igyekezett a kancellárt arról is meggyőzni, hogy a közvetett adók igazságtalan terheket rónak a munkásságra. Bismarck biztosította Lassallet arról, hogy a korona a döntő lépést egyszer meg fogja tenni, proklamálja az általános választójogot és szövetkezik a néppel. 1863 őszén ismét találkoztak. Lassalle el akarta nyerni a kancellár támogatását a pártszervezkedés szabadsága és az általános választójog érdekében. E barátkozást londoni marxista körökben gyanakvással figyelték, bár Lassalle nem árulta el a munkásságot, nem engedett elveiből s csak előnyöket szerzett a mozgalomnak. Lassalle 1864-ben egy román bojárral vívott párbajban esett el. Bismarck néhány hónappal később ismertette vele folytatott tárgyalásait minisztertársaival és azt is kijelentette, hogy a porosz választójog kiszélesítését szükségesnek tartja. Lassalle hatásának tulajdonítható, hogy Bismarck ezután többször hangoztatta, hogy a választásokon csupán a lakosság egytizenhetedrésze vesz részt, a kamarába professzorokat küldenek, akik sokkal többet kellemetlenkednek, mint a széles néprétegek hivatott képviselői. Bismarck az új választójogtól a konzervatívok és a független munkáspárt megerősödését várta, az 1870 után kiadott általános birodalmi választójog Bismarck szerencsés elgondolásának köszönhető létét. Arra azonban ő sem számított, hogy a munkáspárt és a katolikus párt sokkal inkább megerősödjék, mint a konzervatív párt. Szóhoz akarta segíteni a konzervatív vidéki lakosságot, azonban nem sejtette, hogy a városi lakosság nagy gyarapodása a szociáldemokrata szavazatokat is megsokszorozza. A szocialista veszély ellenében azután a pártbetiltás eszközéhez folyamodott.

Lassalle utóda Schweitzer lett. A munkásszövetség tagjainak száma ebben az időben körülbelül 46.000 volt. Dél-Németországban az úgynevezett „munkásnevelő egyesületek“ kezdtek szervezeteket építeni, 1864-ben a Marx által kiküldött Liebknecht vette át a szervezést, Bebellel együtt. Sikerült a liberális Schulze—Delitzsch vezetése alatt álló munkásegységeket megnyemiök, melyek az 1868-as nürnbergi konferencián fogadták el Marx programját és Eisenachban politikai párttá alakultak. A szokásos programmpontok közé Lassalle híveinek kedvéért beiktatták az állami hitelek követelést a termelősövetkezetek számára. Első sikerüket 1877-ben érték el, amikor 500.000 szavazattal az ötödik helyre kerültek a pártok sorában. Bismarck nagy idegenkedéssel figyelte a mozgalmat s a következő évben a császár ellen elkövetett merénylet ürügyet szolgáltatott a párt betiltására. Ettől kezdve tilos volt az összejövétel, a propaganda és a szocialista tanok hirdetése. A radikális rendőri intézkedésekkel egyidejűleg Bismarck megelőző törvényes intézkedésekkel akarta a német társadalmat a szocialista veszély ellen „beoltani“. 1883-ban megvalósították a be-^{*}tegség, 1884-ben az öregség és 1889-ben a rokkantság esetére való munkásbiztosítást. A szociáldemokraták azonban nem adták fel a küzdelmet, 1884-ben már ismét 560.000 szavazatot szereztek s a Reichstagban 24 képviselőjük foglalt helyet. 1890-ben elnyerték az összes szavazatok közel 20%-át. A császár és a pártok belátták, hogy a tiltó rendelkezések eredménytelenek s 1890-ben megszüntették azokat.

A hosszú időre érvényes erfurti, új programot 1891-ben fogadták el, a választók két évvel később negyvennégy, 1896-ban pedig nyolcvanegy képviselőt küldtek a Reichstagba. Ezzel a munkáspárt lett a legerősebb párt. A fejlődés itt kissé megállt, 1907-ben a szociáldemokrata képviselők száma erősen csökkent. 1912-ben azonban 12 millió választóból 4 millió szavazott a szociáldemokratákra, 2 millió a katolikus centrumra, a többi szavazatok megoszlottak a liberálisok, radikálisok és konzervatívok között. A német párt szervezettsége egyedülálló volt az egész világon és mindenütt például szolgált. Kérdéses, nem inkább a német fegyelmezetség és szervezőképesség érte el ezt az eredményt, mint a marxi elvek szigorú követése? A marxi tanokkal Németországban a revizionizmus szállt szembe. Bemstein 1897-ben fejtette ki elméletét, mely eltér a forradalmi elvektől. A realista mozgalom, a napi munka és a forradalmi végcélok helyett a részleteredmények hangsúlyozása, Bemstein felfogásában ér a tetőpontra. Szerinte „a mozgalom minden, a végcél semmi“. Nagy hatással volt erre az irányra az angol szakszervezeti mozgalom, amely

ebben az időben különösebb forradalmi törekvések nélkül jelentős gazdasági eredményeket ért el a munkásság számára. E programban a kor nagy gazdasági fellendülése tükröződik. A német párt azonban nem volt hajlandó elejteni a szocialista végcélt, bár taktikájában nagyjában Bernsteint követte. Az elvek fenntartása az ortodox-marxista Kautsky győzelmét jelentette.

A francia munkásmozgalom gyökeresen különbözött a némettől, az anarchisták ott erősebbek voltak. A meglehetősen mérsékelt Louis Blanc ekkor már nem volt népszerű. Franciaország nem annyira a nyílt szakszervezetek, mint inkább a romantikus titkos társaságok hazája volt. III. Napoleon diktatúrájában eleinte tilos volt a szakszervezetek működése. A liberális császárság kormánya 1864-ben megengedte a munkások alkalmi egyesülését, bérviták rendezésére. A kommün utáni reakció enyhülésével, 1876-ban azonban, az első munkaszervezeti kongresszus idején, már 135 szakszervezet működött Párizsban. A kongresszus még elvetette a szocialista tanokat, a három évvel később összehívott marseillei kongresszus azonban már a szocializmushoz csatlakozott. A német mozgalomhoz hasonló egységről Franciaországban mégsem lehetett szó. Vége-hossza nem volt a pártszakadásoknak és egyesüléseknek, a régi mozgalmak heves harcot vívtak az új gyakorlati lehetőségekkel. A szocialisták parlamenti működését a kommün emléke és az állandó viszály hosszú ideig megbénította. 1884-ben végre törvényesítették a szakszervezeteket. Az elismerés \ aldeck-Rousseau belügyminiszter és Jules Ferry miniszterelnök műve volt. 1886-ban alakult a „szindikátusok nemzeti szövetsége“ amely a Guesde-párt vezetése alá került. Guesde ellenfelei erre megalapították a „bourses du travail“ szervezetét, a szakszervezetek együttműködésének és a munkások elhelyezésének megkönnyítésére. Az általános sztrájk hívei mindkét szervezetben jelentős befolyásra tettek szert. Ebben a jellegzetes francia „módszerben az anarchista hagyomány nyilvánult meg. Guesde, „a parlamenti küzdelem híve, tiltakozott a sztrájk eszköze ellen. 1894-ben Nantesban ‘gyűltek össze a két szövetség képviselői, akik azonban az ellentétes felfogásokat nem tudták összeegyeztetni. Az egyesülés végre 1895-ben Limogesben sikerült „Confédération Générale du Travail“ röviden C. G. T. néven s e szervezet mai napig is fennáll. A pártpolitikát a munkásszervezetekből kizárták, az elfogadott cél az összes munkások együttműködése a gazdasági harcban. A teljes egység 1902-ben valósult meg. A C. G. T. keretein belül jelentős befolyáshoz jutottak a politikai és parlamenti akció ellenfelei, akik között egy ideig Briand is helyet foglalt.

A szindikalizmust szellemi elődjétől, az anarchizmustól, talán az különbözteti meg, hogy a legmegbízhatóbb szocialistáknak a fizikai munkásokat tekinti, a szellemi embereket pedig, akiket az anarchisták előnyben részesítettek, háttérbe igyekeznek szorítani. A szindikalizmus végül a fizikai erőszak „tudományos tiszteletévé” fajult és legnevezebb képviselője Soréi lett, aki antiintellektuális tanában Bergson bölcséletét is felhasználta. A parlamenti szocialista párt közben megerősödött. 1893-ban félmillió szavazattal 40 képviselő foglalt helyet a kamarában, Jaurés vezetésével.

E csoport kettészakadt, amikor Millend Waldeck-Rousseau meghívására belépett a kormányba, ahol a kommün legyőzőjének, Gallifet tábornoknak minisztertársa lett. Guesde és Blanqui követői erre kiváltak a csoportból és később megalapították a „Parti socialiste de France” pártját, Jaurés „Parti Socialiste Français” nevű szervezetével szemben. Ez utóbbi együtt kívánt működni a demokratákkal és békés úton, fokozatosan kívánta a társadalmat átalakítani, azt hirdetve, hogy a szociális állam 1789 eszményeinek realizálása. Jaurés tehát, ellentétben a német párttal, nyíltan revizionista volt, míg a marxista forradalmi hagyományokhoz hű csoport külön utakon haladt. A két párt a második Internacionálé felhívására 1905-ben egyesült és rövid idő alatt 100 képviselőt sikerült behoznia a parlamentbe. A párt mögött azonban nem állt olyan egységes szakszervezeti mozgalom, mint Németországban.

Az angol munkásmozgalom fejlődése lényegesen különbözik a többiektől. Az angol szakszervezeti mozgalom a század utolsó harmadában már igen erős volt, parlamenti képviselettel azonban még mindig nem rendelkezett. A különböző szakszervezetek első nemzeti szövetsége 1845-ben alakult meg, 1866 és 1876 között a szakszervezetek nagy agitációt fejtettek ki a törvényesítés érdekében, amit hamarosan el is értek. A szervezetek száma 1898-barifc már 1300 s a tagok száma 1,600.000. Az 1906-os „Szakszervezeti és bérvita törvény” teljes szabadságot adott a közös tárgyalások vezetésére. A nyolcvanas években három, kimondottan a munkásságot képviselő férfi ült a parlamentben. E szakszervezeti tisztviselők azonban nem képviselték a parlamenten kívül megalakult két szocialista csoportot, a „szociáldemokrata szövetséget,” és a fabiánus társaságot. 1893-ban alakult a harmadik csoport „független munkáspárt” néven, a parlamenti küzdelem programjával. Az első párt nem ért el különösebb sikereket, a fabiánusok azonban a felvilágosítás és a községi szocializmus hívei voltak és együtt munkálkodva a független munkássággal,

a későbbi parlamenti munkáspárt alkotóelemeivé váltak. A szakszervezet és szövetkezetek kongresszusa 1899-ben szervezetet alapított, hogy a parlamentben a munkásságot önálló munkáspárt képviselje. E szervezetben nem annyira szocialista, mint inkább jellegzetesen angol szakszervezeti férfiak játszottak szerepet. 1906-ban 55 képviselőjelöltje közül 29-et választottak meg. Ezenkívül a liberális munkáspártnak és egy bányászcsoporthoz is sikerült képviselőket küldenie, úgy hogy ekkor a munkásság képvisellete a parlamentben már 54 tagból állt. Az új csoport „Labour Party” néven alakult újjá, mintegy másfélmillió szakszervezeti tagra támaszkodva. E párt megvalósította a szocializmus és az angol szakszervezeti mozgalom közeledését, 1907-ben pedig a termelés elosztásának szocializálását és közérdekű ellenőrzését tűzte ki céljául. Vezető egyénisége Mac Donald volt, a parlamenti csoport fele többé-kevésbé szocialistának vallotta magát. A marxista, vagy anarchista tanok híveinek súlya nem volt jelentős, a párt állásfoglalása a vallás és a demokrácia kérdésében teljesen eltért a francia, vagy a német munkáspártok elveitől.

Az olaszországi munkásmozgalom a hatvanas és hetvenes években Bakunin anarchista szövetségének hatása alatt állt. A különböző munkáspártok 1892-ben, a génuai kongresszuson „olasz szocialista párt” néven egyesültek. A párt keretébe ekkor már hat képviselő tartozott, akik 26.000 szavazattal jutottak a parlamentbe. 1913-ban a szocialista szavazatok száma 880.000, a képviselőké 52. Az anarchista szindikalista irány vezetői Arturo Labriola és Leone voltak, a jobbszámot pedig Bissolati és Bononi képviselte. Középen haladt Turati és Mussolini iránya. A világháború kitörésekor többek között Mussolini is a központi hatalmak ellen való beavatkozás mellett küzdött és ennek következtében a pártból kizárták. Megalapította a „Popolo d'Italia” című lapot és tovább agitált a háború mellett, majd maga is résztvett abban. A háború után a szociáldemokrata pártból kizárt, vagy azzal elégedetlen elemekkel, köztük az anarchista irány egyes vezetőivel tömörítette a frontharcosok és a nacionalista ifjúság tettevagyó, seregét és megalakította a fasiszta pártot. Ugyanakkor a szociáldemokrata pártot balszárnya erőszakos gyármegszállásokkal és sztrájkokkal válságba sodorta. Ez ellen visszahatás támadt és Mussolini parlamentellenes, forradalmi nacionalista programmal magához ragadta a hatalmat.

1889-ben a párizsi nemzetközi szocialista munkáskongresszus elhatározta az Internacionálé felújítását. Az úgynevezett második Internacionálé lényegesen különbözött az elsőtől, a szociáldemokrata

vezetők ugyanis okulva a történeteken, igyekeztek az anarchistákat a szervezettől távortartani. 1900-ban mondták ki az elvet, hogy a kongresszusokon csak olyan szervezetek vehetnek részt, amelyek a szocializmus és a politikai harc alapelvét elfogadják. Felállították az Internacionálé irodáját Brüsszelben, ennek elnöke Emile Wanderwede belga politikus lett. Minden ország pártja két-két delegátussal képviseltette magát. Az első határozatok között szerepel május elsejének szocialista ünneppé való nyilvánítása.

A párizsi és amsterdami (1904) kongresszusokon az Internacionálé állást foglalt az ellen, hogy a szocialista pártok tagjai polgári kormányban résztvegyenek. E határozat következtében zárták ki a francia szocialisták 1904-ben Millerandot, 1906-ban pedig Vivianit és Briandot pártjukból. Az Internacionálé megengedte, hogy a szocialisták „rendkívüli viszonyok között” résztvegyenek a koalíciós kormányzásban. E határozat adott módot a világháború kitörésekor a legtöbb országban a szocialistapártok vezetőinek a kormányban való részvételre. A brüsszeli iroda 1914-ben német és francia szocialista politikusok tanácskozása útján kísérelte meg a háború megakadályozását, ami természetesen nem sikerült. Jaurés, aki a francia parlamentben az utolsó pillanatig küzdött a béke érdekében, Brüsszelben találkozott a német szocialistákkal, de már látta, hogy a német párt háború esetén támogatni fogja a kormányt. Párizsba visszatérve merénylet áldozata lett.

A világháborúban majd minden országban „Treuga Dei” lépett életbe a szocialisták és a polgárság, a szakszervezetek és a munkaadók között. Az Internacionálé irodáját Hágába helyezték át, ahol folytatta kétségbeesett kísérleteit különböző országok már egymással szembenálló szocialista pártjainak kibékítésére. A többséggel szemben ugyanis sok helyütt a kisebbség, a túlzók csoportja foglalt állást, elítélve a kormánnyal szemben tanúsított engedékeny magatartást, illetve a szocialisták belépését a kormányba. Németországban Liebknecht Károly állt az elégedetlenek élére, aki Franz Mehringgel együtt adta ki az „Internacionale” című folyóiratot és megalapította a „Spartakus” szövetséget, a háború, a kormány és a szociáldemokrata párt többsége ellen. A német párt 1916-ban kettévált, tizennyolc tagja Haase vezetésével megalapította az úgynevezett „független” német szociáldemokrata pártot. Franciaországban Longuet fáradozott a pártnapokon az ellenzék megszervezése érdekében. Pártszakadásra itt nem került sor, éppúgy mint Ausztriában sem. A háború hatása alatt mégis mindenütt kiújultak az ellentétek a szélsőséges és a mérsékelt irány között és a

háború utáni fejlődés bebizonyította, hogy nem lehet fenntartani az egységet a mozgalom két szárnya között.

A szakadás már előrevetette árnyékát 1903-ban, Oroszországban. Az orosz szocialista mozgalomban is felismerhető az utópisztikus, az agrárszocialista, a terrorista és a marxista szocializmus fejlődési korszaka. Az elsőt Herzen képviselte, aki a harmincas-negyvenes évek Saint Simont és Főúriért követő szocialistái közé tartozott s az ötvenes években Londonba emigrált. Az eddig inkább hegelianus és idealista orosz forradalmárok a hatvanas években a természettudományos pozitivizmus hatása alá kerültek, titkos társaságokba tömörültek és mint „nihil isták” váltak ismertté. Működésükben Bakunin hatása is érvényesült. Az orosz ifjúság jelentékeny része foglalkozott ebben az időben a parasztkérdéssel és azt képzelte, hogy a szocializmus a parasztság ősi, kollektív intézményeiből fog kifejlődni, mielőtt Oroszországban a nagyipar és a proletáriátus kialakulna. Vidéki propagandájuk azonban szinte teljesen hatástalan maradt. A hetvenes években szervezeteket alakítottak merényletek elkövetése céljából, hogy ezáltal a kormányt megrémítsék és bénítsák. A legbefolyásosabb e szervezetek között a „Narodnaja Volja”, melynek tagjai gyilkolták meg 1881-ben II. Sándor cárt in. A nyolcvanas években az orosz nagyipar fejlődésével együtt indult meg a nyugateurópai értelemben vett munkásmozgalom. A titkos és törvénytelen munkásszervezetek vezetői rendszerint agrárszocialista, vagy terrorista diákok és entellektüelek voltak, akik Marx tanaival megismerkedve, az ipari munkásságot kívánták megszervezni. A század végén nagyarányú sztrájkokat rendeztek és orosz szociáldemokrata párt néven egyesültek. E párt 1903-ban két részre szakadt, az orosz szocialisták brüsszeli és londoni kongresszusán, ahol Martov és Axelrod a pártszervezés kérdésében a nyugateurópai mód-szerekhez csatlakozott, szemben Plehanov-val és főképp Leninnel, aki ragaszkodott ahhoz, hogy a párt teljesjogú tagja csupán az legyen, aki bizonyos próbaidőt töltött a mozgalomban és úgyszólván „hivatásánál fogva” forradalmi politikus. Ez a feltétel az orosz viszonyoknak megfelelő titkos szervezési taktika* követelménye volt. A kongresszuson ez az álláspont nyerte el a többséget s ezért nevezték a többségi párt hívei! többségieknek, azaz bolsevikieknek, míg a kisebbséget mensevikieknek.

A cárizmus az 1905-ös forradalom leverése után egybehívta a dumát és bizonyos teret kívánt nyújtani az alkotmányos követelések számára. A munkásság a dumában néhány képviselővel szerepelt, akik többnyire mensevikiek voltak. 1915-ben a bolsevista párt megkísérelte, hogy a mérsékeltbb szocialista pártokkal ellentétes szocialista csoport-

tokát konferenciára hívja össze. Szeptemberben a svájci Zimmerwaldban gyűltek össze Oroszországból és más államokból az osztályharc orosz hívei. 1916-ban Kienthalban újra találkoztak s már ekkor látszott, hogy az Internacionálé ketté fog szakadni. Amikor a bolsevisták 1917-ben a hatalmat Oroszországban átvették, a második Internacionálé ellenzékét egy új Internacionálévá, az úgynevezett „harmadik“ vagy kommunista Internacionálévá szervezték, melynek székhelye Moszkva lett és amelyet teljesen az orosz párt irányított.

A háború befejeztével, 1919 februárjában Bemben gyűltek össze a szociáldemokrata pártok kiküldöttjei, azoké a pártoké, melyek eddig nemzeti alapon állva támogatták a hadban álló kormányokat. Az antant-államok szocialista kiküldöttjei azt kívánták, hogy a német szociáldemokraták ismerjék el, hogy a kormány támogatásával hibát követtek el. A konferencia ugyanakkor élesen szembefordult a bolsevistákkal, határozatot hozva a demokrácia, a parlamentarizmus fenntartása mellett, a diktatúra ellen. Az oroszellenes határozat ellen a konferencia kisebbsége tiltakozott, ezek 1921-ben Bécsben szervezetet alapítottak „nemzetközi szocialista pártok munkaközössége“ néven, a középúton haladva a második és harmadik Internacionálé között. Ez volt a rövidéletű, úgynevezett „két és feledik Internacionálé“ melynek gerince az osztrák szociáldemokrata párt volt és jelentékeny szövetségese a német független szocialista párt. 1923-ban azonban a legtöbb szocialista csoport visszatért a második Internacionáléhoz, míg egyesek a harmadik Internacionáléhoz csatlakoztak.

A szakadás tehát nemcsak fennmaradt, hanem az orosz események folytán még el is mélyült a szocialisták evolucionista és revolúciós szárnya között. A második Internacionálé alapelvei a következők voltak: Szó sem lehet róla, hogy a kapitalista rend összeomlott volna, vagy a közeljövőben összeomlanék. Oroszországban polgári és parasztjellegű forradalom folyt le, melynek vezetői bármit hirdessenek, nem építhetik fel a szocialista társadalmat. A háborút követő forradalmakban Közép-Európában nem a szocializmus győzött, hanem a demokrácia, vagy a nacionalizmus. A szociáldemokrata pártok a demokráciát kívánják megvédeni és résztvesznek a kormányzásban, ha ezáltal gazdasági vagy politikai előnyöket tudnak szerezni a munkásság számára.

Ezen elvek értelmében minden szociáldemokrata párt harcot folytatott a harmadik Internacionálé, vagy kommunista párt ellen. Ezeket az alapelveket Kautsky Károly fogalmazta meg és ő képviselte a kommunistákkal szemben. A munkásság nagy tömegei és a szakszervezetek a háborút követő másfél évtized folyamán a legtöbb országban a szó-

ciáldemokráciát támogatták. Egyedül Németországban képviselt jelentékeny erőt a baloldali ellenzék, először az összeomlást követő években, amikor a szociáldemokrata kormány a Spartakisták ismételt fegyveres felkeléseit csupán a hadsereg és a fegyveres különítmények segítségével tudta legyőzni, másodsor pedig a világgazdasági válság idején, amikor a nemzeti szocialisták előretörésével egyidejűleg a kommunista szavazatok is annyira megnövekedtek, hogy a jobb és bal szélsőségek képviselőinek száma többséget jelentett, a parlamentarizmus alapján álló összes polgári és szociáldemokrata képviselőkkel szemben (1932), mely körülmény, sok más tényezővel együtt a weimari köztársaság bukásához vezetett.

A szociáldemokrácia más országban is nehéz helyzetbe jutott, hiszen a szocialista szavazatok növekedésével közeledett a hatalomban való részesedés kérdése és lassanként mindenütt bekövetkezett az a helyzet, hogy a szocialistáknak választaniok kellett a terméketlen ellenzékiség, vagy a kormányzás között, olyan helyzetben, amelyben a szocialista programot nem tudták megvalósítani. Lassanként az utóbbit választották, először az angol párt került rövid időre kormányra, majd a francia, mely utóbbi esetben más a helyzet, minthogy a kommunisták a szocialistáiból és radikálisokból álló kormányt egyelőre nem támadják. Az új taktika nyilván a mindenütt erősödő fasiszta irány következménye.

A nyugateurpai szocialisták eltértek a marxista hagyománytól, békésen együttműködnek a polgári pártokkal, ugyanakkor az oroszok ugyancsak sokban új utakon haladtak. Maga Lenin a szocializmus megvalósításának nyitját a parasztság és munkásság együttes akciójában kereste és mélységesen megvetette a nyugati szociáldemokratákat. A vezetőszerpet azonban ő is a munkásság, illetve a bolsevista vezetők számára kívánta biztosítani. Tanaiban sok az anarfhista-szindikalista elem. Az új társadalmat az államok és fennálló berendezkedések megsemmisítése után helyi szervezetek, „szovjetek“ összefogásából akarja felépíteni. Nem híve a lassú fejlődésnek, hanem a közvetlen forradalmi akcióval rokonszenvez, ami az orosz viszonyok következménye. Bár a bolsevisták politikájukat Marx és Engels egyes megnyilatkozásaival igyekeznek támogatni, tagadhatatlan, hogy a leninizmus erősen eltér a régebbi szocialista irányoktól. Lenin elméletének teljesen új eleme a színes gyarmati népekre vonatkozó tan és a munkárisztokrácia megkülönböztetése. Ezeket az elveket „Az imperializmus, mint a kapitalizmus legújabb korszaka“ című könyvében (1917) fejt ki. A hatalom átvétele után Lenin egyesítette a csökönyösséget a megalku-

vással, a politikában hajthatatlan volt, gazdasági téren azonban engedményeket tett. Az orosz rendszer belső ellentmondásai Lenin halálával sem szűntek meg, sőt fokozódtak, a diktatúra alapja mind szűkebbé vált, a közéletből tüzzel-vassal kiirtott jobb- és balszárny pedig mindjobban megnőtt.

HARMADIK FEJEZET

A NACIONALIZMUS ÚTJA.

Egy szellemes író szerint az emberiség a humanizmustól a bestialitásig a nacionalizmuson át jutott el. Ha korunk nacionalizmusának fejlődéstörténetét szemléljük, bizonyos vonatkozásokban elgondolkozhatunk e mondat igazsága felett. A humanizmus nemzeti eszméje a XVIII. század végén Istentől indult el és a nemzeti kultúra birtokában élő emberhez érkezett. Isten a nemzeti kultúrák különböző színeivel tartotta méltónak megnemesíteni világát és e nagy érték a társadalmi hierarchiával szinte ellentétben, az egyszerű nép fiában, a népmesék, mondák, dalok őrzőjében jut kifejezésre. A humanizmus kultúrprogramja tehát a magasabb értékek nemes tiszteletével buzgólkodik a nacionalizmus kincseinek kiaknázásán és eszménye a nemzetkultúrát hordozó, más nemzetek érdekeit tisztelő nemzeti ember.

A XIX. század elején a fejlődés továbbhaladt, amikor a romantika kialakította a maga mítoszáit, az egyént a nemzeti kultúrával elválaszthatatlanul összekötő, objektív nemzeti jegyekből. A francia elmélet az egyén szabad választására bízta annak hovátartozandóságát. A középeurópai formákat a század első felében a romantikus nacionalizmus bontja meg s a nacionalizmus másik fogalmazása ezt «a formabontást tovább vezeti, új formákat teremt az új nemzetállamokban, egyúttal azonban végnélküli összeütközéseket okoz a kialakult forma és az uralkodó nemzettel szembenálló nemzetiségek, majd kisebbségnek nevezett rétegek között.

A XIX. század folyamán a fejlődés lényeges vonása az állam szempontjából az az átalakulás, melynek során a francia forradalomtól kezdve a nemzet válik a legfőbb szuverénné. A nemzet elérve a szuverénitást, nem tűrt vetélytársat az államban, bár ami igen jelentős szempont, nem semmisítette meg a többi hatalmakat az államban, hanem fenntartva a más erők és kapcsolatok létét, megfosztotta azokat szuverénitásuktól. A modern nemzetállam végleg megtörte, akár a helyi

önkormányzatban, akár az intézmények egy részében, vagy a nemzeti-ségekben, a szuverénitást. Az egyén régebben több szuverén testület, céh, község tagja lehetett s valamennyi hatalom felett állt a legfőbb szuverén, a vallás. A különböző intézmények hatalmát régen tartó folyamat semmisítette meg, mint a céhekét, esetleg átalakította őket, megtúrve az állam fensőbbiségét, melynek ura azonban a nemzet lett. Mindazon erők közül, melyek a modern államban természetsszerűleg megmaradtak, az összes erők szuverénítésának megtörése után a leg-erősebb ellenállást a nemzeti összetartozás érzése, a nemzetiségi tudat fejtette ki, mely erő maradt az államban, sőt sok esetben maga is szuverénítésra tört. Ezt a törekvést az államban „uralkodó nemzetek” nem tűrhették. Hogy a modern állam, Svájcot kivéve, sohasem engedte meg, hogy territóriumán az „államnemzetet” kívül egy másik nemzet legyen legfőbb szuverén s e nacionalizmusokat legtöbbször nem is akarta megsemmisíteni, csak szuverénítésukat, nem pedig a nemzetiségi egyed létét fenyegette, — annak két oka volt. Az egyik az, hogy az állam akkor még nem akart „totális” lenni, tehát minden ellentétes erőt megsemmisíteni. A másik körülmény azzal függ össze, hogy a polgári szabadságfogalom határai bizonytalanok, a modern állam nem kívánta az egyéniséget túlságosan korlátozni. Állandó bizonytalanság mutatkozik abban, hogy melyek azok a tényezők, amelyek az egyén jogát a maga nemzetiségi keretében meghatározzák. A liberalizmus nem akarta megfosztani az egyént a nemzetiségi kollektivitáshoz való tartozás jogától, de a liberális állam nem tűrte, hogy a nemzetiség szuverénítés legyen az államban.

E jogot a háborúelőtti légkörben a polgári szabadság elve biztosította a nemzetiség tagjának. A nemzetállam egységre törő rendszere s a természettudományos világkép biológiai iránya azonban egyre erősebben foglalkozott a fajjal, mint történelemalakító tényezővel és már csírájában magában foglalta a gondofatrendszert, mely szerint az egyén örökre el van jegyezve fajával. A nagy faji elméletek, a darwinizmus hatása alatt, egyelőre a legalkalmasabb faj létkérdéseiben töprengtek, és a faji kérdés szempontjait inkább a világversenyre vonatkoztatták. A faji összetartozás tudatából még nem kovácsoltak belső nemzetiségi, politikai következtetéseket.

A nemzetállamok egy részének kialakulása a nemzetiségek sorában eleven erővel hat, ők maguk is önálló nemzetállamot kívánnak alkotni, vagy meg akarják változtatni az állam „nemzetállam” jellegét, saját nemzetiségüket egyenrangúvá, szuverénné kívánják emelni. A háborúelőtti nemzetiségi kérdés sorozatos összeütközései három jelleg-

zetes csoportra oszthatók, természetesen szem előtt tartva azt, hogy a történeti fejlődés csak bizonyos fenntartásokkal sematizálható. Szó lehet arról, hogy a vegyes nemzetiségi államokban a nemzetiségi szervezet küzd szuverenitásáért, vagy nemzetállama kialakításáért. Lehet olyan eset, hogy e mellett, vagy ettől függetlenül küzdeni kell bizonyos államokban azért is, hogy az egyén általában összefüggésbe juthasson, állandó összeköttetésben lehessen nemzetisége organizmusával. Végül, tényleg felmerülhet az az eset, hogy az uralkodó hatalom egyéni létében támadja meg a nemzetiség tagját, amikor azt nemzetisége miatt a földdel, vagyonnal, emberi méltósággal kapcsolatban üldözi.

A háború előtt a nemzetiségi kérdés fejlődését az jellemzi, hogy a nemzetiség olyan erő, melyben az állampolgárok egy része a kialakult formával, a szuverenitással szemben lázad. Az egyéni szabadság tekintetében e kérdés sok helyen mutat bizonytalanságot, az államhatalmak részéről azonban, eltekintve orosz, balkáni és néha német vonatkozásaitól, ritkán válik létkérdéssé. A háború után a helyzet gyökeresen megváltozik, az új „nemzeti államok” korában a régiek helyén több mint 30 milliónyi új kisebbség keletkezik.

A nemzetiségi kérdés főleg az új államokban lesz létkérdéssé, ahol az uralkodó hatalom legnemesebb egzisztenciájában támad a nemzetiségi kisebbség ellen. E jelentős változás oka összetett. A változás kapcsolatos a világháborús helyzettel és propagandával, tehát már születésénél látjuk, hogy egy gépszerű tényező, az óriási méretű propaganda avatkozik a fejlődésbe, szem elől tévesztve az élet értékkapcsolatait és finom árnyalatait. A világháborús célok között jelentőssé vált a nemzetek felszabadítása, a népek önrendelkezési, azaz szuverenitás elnyerési jogának hangsúlyozása s az angol propaganda, a bekerítő politika eredményeképpen, már korábban alkalmazta a monarchiára a nemzetiségi kérdés szempontjából ugyanazokat a szempontokat, melyek indokoltak lehettek a nyugaton, főleg nemzetiségi és országhatár egybeestek, vagy a Balkánon, ahol a nemzetiségeket létükben fenyegette az idegen uralom, de nem a monarchiában. Wilson 1917-es kongresszusi üzenetében „boldognak” mondja az amerikai népet, mert harcolhat a világ végleges békéje és a népek felszabadítása érdekében, a nagy és kis nemzetek jogaiért és szabadságáért. A Wilson-féle 1918 február 12-i békeprogram 44-ik pontja kijelenti: „követeljük, hogy minden világosan körülírt nemzetigény a legmesszebbmenő kielégítésre találjon a nélkül, hogy olyan régi, vagy új elemek alakulhassanak, amelyek viszályt, ellenségeskedést teremtve, Európa és ezzel az egész világ békéjét ismét megzavarnák.” A központi hatal-

mák béke javaslatára a szövetségesek azt felelték, hogy a béke szempontjából a nemzeti elv elismerése és a kisállamok szabad léte a döntő. Grey szerint „a szövetségesek azért a nagy eszméért harcolnak, hogy Európa nemzetei saját független életüket élhessék, saját kormányformájukat és nemzeti fejlődésüket teljes szabadsággal alakíthassák ki.“ E fogalmak az antant számára a propaganda fegyverét jelentették, a középeurópai kis nemzetek antattal kapcsolatban álló vezetői számára új formákat és megoldásokat. Ezen elképzelések érvényesültek a békekonferencián, új államokat alalytva, tekintet nélkül arra, hogy ezek történelmi hagyományuk, kulturális színvonaluk alapján milyen biztosítékot képesek nyújtani az új kisebbségek fennmaradására. A győztesek ezt a népszövetség intézményében keresték. Az eredeti wilsoni népszövetségi elgondolás ugyanis a jogi természetű nemzetközi megkötöttségek révén kívánta korlátozni az egyes államok hatalmi akaratát, a népszövetségnek akarta juttatni az abszolút szuverénitás hatalmát, hogy a kisebbségeket megvédje az államnemzet kíméletlen szuverénitási törekvéseitől. A wilsoni javaslatok szerint az újonnan teremtett államok elismerése a népszövetség által attól függ, hogy az illető állam kötelezi-e magát a kisebbségek egyenrangú kezelésére s arra, hogy e téren a népszövetség beleszólási lehetőségét elismeri.

A népszövetség tehát eredetileg eszményi elgondolásában úgy szerepelt, mint amely intézmény kiküszöbölni képes a nemzetiségi harc következményeit. Azonban az új államokban az erős szabadkőműves kultúrpolitika mellett, a mohó diadalmámban tobzódó intelligencia elképzelésében, nagy erővel hódítanak a^pk az elméletek, amelyek főértéknek az államfenntartó nemzethez való tartozást tekintik s ebből a szempontból vizsgálják az egyént és államvédelmi jelszavak mögé bújva, kíméletlenül támadják létében a kisebbségi embert.

Az utódállamok kisebbségi gyakorlata hatalmas elvi támaszt kapott a totalitás német elméletében, amely a hitlerizmus jellemző vonása. A német politikai propaganda illetve részben a német ideológia, kialakította azt a tant, mely szerint a legfőbb érték mindenütt a faj. A romantika objektív nemzeti jegyeit ebben az irányban „naturalizálták eP“, elméletüket belpolitikai és külpolitikai tényezővé alakítva. A német államban egyetlen mérvadó szempont a német fajhoz tartozás s a többi államokban élő németiséget, függetlenül a történelmi fejlődéstől és kultúrától, erre az értékösszefüggésre kívánják megnyerni, a különböző értékvonatkozású ember helyébe a faji embert állítva. Itt már nem az illető nemzethez és államhoz tartozás akarata dönt, hanem az objektív tényező, a fajhoz fűződő kapcsolat.

NEGYEDIK FEJEZET
KERESZTÉNYSÉG

A formák kialakulása és az új erők feltűnése korában, a XIX. és XX. század során a modern fejlődés szembefordult a régi és új bölcsélet Ember-eszményével. A nemes görög harmónia klasszikus embereszménye, a lélektelen filologizálás és a klasszikus kor adatait ismertető nevelés ellenére lehanyatlott. Mintha az emberi méltóság és emberies érzés nem jelentene többé semmit az új erők feltűnése korában. A modern életbölcselet és klasszikus reminiscencia ezernyi formában kísérelte megoldani azokat az ellentéteket, amelyek az egyre jobban elgépiesedő, szürkéségre vezető fejlődés vagy az egyoldalú értékvonatkozás (faj, osztály, nemzet) érvényesülése idején a kötetlen életet vagy a klasszikus eszményt fenyegették.

A modern világ azonban nemcsak az Élet fensőbbiségét követelő bölcsélettel ütközik össze. Összeütközésbe kerülnek a modern világ erői a maguk szuverénitásra, majd totalításra való törekvésében a nyugati kultúra vallásos elemeivel is, főleg a kereszténységgel, amely az ember létkérdéseit az Istennel való kapcsolatban, a transzcendencia elvének és az Isten képére teremtett ember értelmének tiszteletével kívánja megoldani. A katolikus felfogás távol áll az életbölcselet egyoldalúságától, de nem lesz hűtlenné az intellektus elvéhez sem. Bár a naturalista vagy marxista egyöntetűség elveit nem teszi magáévá, amikor a kötöttséggel szemben pluralista, az embert tehát számos különböző értékkel való összefüggésben szemléli, mégsem azonos a klasszicizmus kötetlen és laza felfogásával, minthogy az értékeket hierarchikus rendszerbe foglalja össze. Minden érték legfőbb* hordozójának Istent tartja s a többi értékeket, melyek az embert megnemesítik, összhangba hozza a legfőbb értékkel, mert ezek az értékek fényüket magától az Istentől nyerik. Emberelképzelése eltér a modern kor liberalizmusának az egyénből, mintjefőbb értékből kiinduló felfogásától, valamint más földi vonatkozások (állam, osztály), illetve természetes kötöttségek (faj, nemzet) alapján álló rendszerektől, mert az esetleges és múlandó értékek helyett, a földöntúli, örökérvényű szuverénitást tiszteli, keresi és szolgálja.

A legújabb kor története során eleinte annak a küzdelemnek befejező korszakát szemlélhetjük, amelyben a földi szuverénitások közül, a nép-, illetve államszuverénitás küzd az egyházzal. Kezdetben a nagy

összeütközés a népszuverenitás kérdése körül indul meg. A vitát a sok immanens elemet tartalmazó protestáns vallásosság már régen eldöntötte a népszuverenitás javára, megállapítva, hogy az ügyeket az Isten képére teremtett emberek többségének akarata, tehát a demokrácia vezetheti. A XIX. század elején katolikus részről is nagyszabású kísérletek következnek az egyháznak a népszuverenitás elvével való kibékítésére. Ez a törekvés az úgynevezett liberális katolicizmus magatartásában nyilvánul és az egykorú francia politikai helyzetben szemlélhető. A Bourbon-restauráció idején a francia* katolikusok egyrésze Lamennaisnek, a próza csodálatos művészeinek vezetése alatt szabadulni szeretett volna attól a szoros kapcsolattól, mellyel a gallikán egyházpolitika az egyházat az abszolút uralkodói hatalommal egybefűzte. E kapcsolat az adott politikai helyzetben már időszerűtlen volt, az egyház nagy engedményeket juttatott az uralkodói szuverenitásnak, ugyanakkor, amikor XVIII. Lajos a maga racionalizmusában, X. Károly pedig, a délceg lovag, antiszociális, ellenforradalmár magatartásában lelke mélyén már nem érzett kapcsolatot az egyházzal. Lamennais már 1828-ban megjelent művében kifejti, hogy a keresztény felfogás szerint képtelenség eltérni olyan „tisztán emberi hatalmat, mely csupán önmagától függ és mely önmaga szabályozását egyedül saját tételeiben bírja“. Lamennais azonban, legalább pályájának kezdetén, nem mondható liberálisnak olyan értelemben, mintha a királyi tekintély, sőt a katolikum örök tekintélye helyett a liberalizmus elveiből alakított volna vezető politikai eszméket. Lamennais törekvéseinek megértésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy akkoriban a divatos gondolat misztikus csodálattal szemlélte a társadalom belső tevékenységét és bízott abban, hogy maga a társadalom megtalálja a célravezető helyes elveket. Lamennais liberalizmusa csupán addig terjedt, hogy bízott a nép józan ítéletében, tehát abban, hogy ha a nép szabadon választhat, ha szabad és szuverén lett, a ren³ követelménye és a szociális törekvések követése ki fogja emelni a meg nem felelő tekintélyek hatásköréből és magáévá fogja tenni a katolikum nagy elveit, el fogja ismétli a legfőbb katolikus szuverént, a pápát, a világszabadság, és a népek testvériségének gondolatában. Az úgynevezett liberális katolicizmus mélyebb alapja tehát a népszuverenitás gondolata, sajátossága pedig a korlátlan optimizmus az új szuverenitással szemben. Ennek az iránynak gyakorlati és kevésbé szélsőséges elágazása a francia demokratikus, katolikus politikai mozgalom, amely a katolikus-ellenes, polgári liberális polgárkirályság idején a keresztény szabadság elvére hivatkozva szervezkedik és védelmezi a katolikus érdekeket.

A francia püspöki kar nagyrésze X. Károly bukása után is legitimista marad és nem rokonszenvezik az ú. n. liberális katolikusok tevékenységével, akik gyakorlati magatartásukban a népre és a szabadságjogokra támaszkodva igyekeznek előnyöket szerezni a katolikusok számára. Lamennais írása és tevékenysége a korszak álmodozó jellegére vall, a népek világszabadságra irányuló kísérleteire hivatkozik, egy anarchikus, nemzeteken felülálló, korlátlan népszuverénitásnak hódol.

Ennek az iránynak természetesen ellentétbe kellett kerülnie az egyházzal, különösen a Metternich által támogatott XVI. Gergely pápa uralkodása idején, aki mint az uralkodói szuverénitás híve elítélte a népszuverénitás gondolatát. A püspöki kar nagyrészenek állásfoglalása és Lamennais radikálizálódása előbb XVI. Gergely pápa intelmére, az 1832-es „*Mirari vos*“ kezdetű enciklikára vezetett, majd Lamennais és az egyház szakítására.

1846-ban az osztrák párt ellenében IX. Pius pápát választották meg, akitől az új erők harcában eleinte a kiegyenlítést remélték. Első intézkedései erre is vallottak s az egyháztörténet IX. Pius uralmának első két évét liberális reformkorszaknak jelöli. A pápa mintha kibékülne a demokrácia elvével s a nemzeti törekvésekkel, elsősorban olasz vonatkozásban, minthogy ez a korszak nemcsak a Mazzini-féle radikális irányzat ideje, hanem ekkor fáradozik Gioberti azon, hogy az olasz nemzeti gondolatot a pápaság hatalmával és a katolikus eszmevilággal összeegyeztesse. Az egyházi állam elítélteji amnesztiát nyernek, az ujjongó tömeg pedig a pápa és a nemzet kibékülését üdvözi. Mazzini hívei és a demokratikus klubok tagjai azonban tovább lázítanak és a pápai állam lakosságának nacionalizmusát szítják. Nyilvánvaló, hogy a fejlődés iránya a népszuverénitáson keresztül a forradalom felé fog vezetni és a nacionalizmus küzdelmében a Mazzini-féle, valamint a szabadkőműves, egyházellenes irányzatok kerülnek diadalra. A negyvennyolcas események meggyőzik a pápát arról, hogy az egyházi gondolat és a korabeli nacionalizmus között áthidalhatatlan szakadék tátong. A pápa menekülni kénytelen, hűséges munkatársát, Rossit, meggyilkolják, majd később III. Napoleon taktikája, a szárd kormány antiklerikális magatartása és garibaldista törekvések mind erre mutatnak. A pápaságnak tehát a változott formában érvényesülő népszuverénitással, a kialakuló nemzetállamokkal szemben meg kellett határoznia a maga álláspontját. IX. Pius (1846—78) e munka első kritikai részét végezte el, elítélve az új fejlődés visszasságait. Az olasz nemzetállammal nem békült ki és a pápai tekintély külső biztosítékát jelentő egyházi állam elrablása

ellen való tiltakozásként 1871-től 78-ig Krisztus egyházának földi helytartója már „a Vatikán foglya“. Az új nemzetállamok szuverenitása, uralkodók és kormányok, jóformán tiltakozás nélkül tértek sorsa felett napirendre. A népszuverenitás elítélésében nagy szerepet játszik az olasz magatartás és a laikus állam kialakulására vezető európai folyamat, melynek során az új államok mindent elkövetnek, hogy a korlátlan szuverenitást kiépítsék és sokszor követnek el határsértést az egyház szuverenitása ellen.

IX. Pius e jelenségekkel szentben elutasító magatartást tanúsít. A lelkek fölött való szuverenitás elvét biztosítja a pápai „csalhatatlanság“ dogmája is, amelyre vonatkozólag a vatikáni zsinat hosszas vita után 1870-ben úgy dönt, hogy amikor a római pápa „ex cathedra“ tehát mint valamennyi keresztény pásztorja és tanítója, legfőbb apostoli tekintélyével, a hitre és erkölcsre vonatkozó s az egész egyház által megtartandónak ítélt tételt kinyilatkoztat, abban az esetben a szent Péter személyében számára megígért isteni oltalom erejében, ugyanazzal a csalhatatlansággal bír, mint amellyel a hit és erkölcs dolgainak meghatározásában az Isteni Üdvözítő akarta egyházát felruházni. A római pápa e döntései ezért önmagukban, nem pedig az egyház beleegyezése folytán, megmásíthatatlanok. A dogma szerint a csalhatatlanság — mely a hitre és erkölcsre van korlátozva — nem az egyház beleegyezése által, hanem felülről, az isteni oltalomból származik. A gallikanizmussal és más áramlatokkal szemben így alakul ki a korlátlan tekintély elve. A legfőbb szuverén általános körvonalakban enciklikában, majd pedig általános útbaigazításként szánt syllabusban ítéli el a korszak tévedéseit, a közömbösség, a vallási liberalizmus és a népszuverenitás számos tantételét.

A modern viszonyokkal, a kialakult állami szuverenitásokkal és a társadalom új erőinek hatása alatt beálló helyzetben, megoldást teremteni már XIII. Leó (1878—1903) feladata volt. IX. Pius utóda folytatta elődje munkáját s a világi hatalom kérdésében a legteljesebb kompromisszumot választotta, amikor lemondott az egyház középkori értelemben vett szuverenitásának maradványairól s nem akarta gyengíteni uralmi szempontból, vagy politikai magatartásában az új erők, államok, vagy demokráciák, bizonyos értelemben vett, világra korlátozott szuverenitását. Annál határozottabban foglalt állást az egyéni autonómia, a korlátlan emberi szabadság, korlátlan népszuverenitás elméletével szemben, amikor azok a társadalmi életben Istennel szemben fennálló kötelezettséget, vagy az emberi dualizmus szerint, az embernek Istennel kapcsolatban álló kérdéseiben az egyház döntésének

jogát tagadták. Az ilyen ügyekben az egyház nem zárható ki az intézkedésből s nem választható el az államtól, ellenkezőleg, a pápa álláspontja szerint, — a társadalom világi szempontjai miatt is, melyek szükségessé teszik a társadalomnak a család alapján való organizálását — főleg a házassági kötelék megszilárdulása érdekében, a keresztény államrendre kell törekedni.

Ebben a korban szinte állandósul a harc az államhatalom és az egyház között. A német és francia kultúrharc egyaránt bizonyítja, milyen nehéz volt meghatározni azt a hatáskört, ameddig a „liberális”⁴⁴ állam tűrte az egyház szuverénitását a lelkek felett. A küzdelem az oktatásügy, az egyházi személyek kinevezése s főleg a polgári házasság kérdése körül viharzott. Az állam még csupán a szuverénitását küzd, az egyház létérdekeit többnyire nem támadja közvetlenül, bár gyakran eltűri a támadás kíméletlen formáit, a szociáldemokrácia terjedését, az éretlen vallásellenes tüntetéseket. XIII. Leó az állami tekintély szükségességét mégsem vonja kétségbe, sőt a nagyobb felforgató törekvések s az egyes merényletek (III. Sándor cár ellen) alkalmával kiadott megnyilatkozásaiban arra törekszik, hogy olyan helyzetet teremtsen az államokban, amelyek módot adnak arra, hogy az egyház a világi hatalmat támogathassa. Hangsúlyozza, hogy a pápai hatalom a „népek, osztályok és szuverénitások között, az állami rend és béke biztosítékát jelenti”. 1881 június 29-én kelt enciklikájában az állami tekintélyről szól s megállapítja, hogy amíg a XVI. századtól kezdve a tekintélyt a népszuverénitásból vezették le, addig a katolikusok a legfőbb Szuverénitásra, Istenre vezetik vissza azt, a nélkül, hogy „a nép jogát a kijelölés, vagy a politikai forma szabad választása iránt kétségbevonják”. 1885 november 19-én az „Immortale Dei” kezdetű enciklikában kifejti, hogy az egyház, az egyházi és isteni, a világi hatalom a földi dolgok intézésében szuverén, egymásra utalva és harmonikusan együttműködhet. XIII. Leó pápa a forradalmi demokrácia és a materialista szociálművelésével, mellyet az egyház semmi körülmények között sem békülhet ki, még nem haladt volna túl elődeinek tevékenységén. Magatartásának új vonása, hogy a pozitív keresztény rend érvényesülésére törekszik, nem akarja, hogy a kereszténység a modern civilizáció korában elvonulva, háttérbe szoruljon, hanem olyan új alapelveket akar a szociális élet terén meghatározni, amelyek további nagyszabású tevékenység, életerős lendület kiinduló pontjává válnak. Helyzetét megnehezítette, hogy a modern erők szinte kivétel nélkül egyházellenesek voltak, megkönnyítette viszont, hogy az uralomra került erő, tehát az állam, egyelőre csak a szuverénitás érdekében har-

colt és nem fenyegette az egyházat létében. Az új civilizációval szemben képviselt álláspontját már perugiai püspök korában kifejtette, hangoztatva, hogy „az emberekhez intézett első parancs: győzzétek le a földet és uralkodjatok rajta. Ezt a teremtés reggelén elhangzott parancsot az Isten sohasem vonta vissza“. A társadalmi rend terén, az állambölcselet eltévelyedéseinek korában, úgy éri el a döntő változást, hogy a nagy alapvető kérdésekben a keresztény bölcselet alapelveihez, Aquinói szent Tamás tételeihez fordul, helyreállítja ezt a mindig érvényes és nagyszabású rendszert, mely a modern világ földi jellegével szemben az államok és intézmények életében is érvényesíteni akarja az örök természeti törvényt.

XIII. Leó hatalmas Szent Tamás reneszánszot indít meg, e tan felújításával és megismertetésével kívánja az eljövendő idők alapját megvetni. Államtanában már ezekből az elvekből indul ki és ezek vezérlik az állammal, a szabadsággal szemben vallott álláspontjában.

A nagy szociálreformer pápa a természeti törvény, a keresztény méltányosság és osztó igazság, a „Suum Cuique“ elvét a társadalom területén is alkalmazza. Figyelme nincs az államszemléletre korlátozva, az egyház élő szervezete már tudomásul vette régen a nagy változást, melyet az új társadalmi tényező, az emberi létfeltételek alakulására ható kapitalizmus, előidézett. A klérus a szociális helyzetet sok oldalról szemléli s ilyen előzmények után adja ki 1891 május 15-én Róma a munkás helyzetéről szóló „Rerum Novarum“ kezdetű első nagy szociális enciklikái., melyet 1931-ben a „Quadragesimo Anno“ követ. Az egyház ezekben fejezi ki álláspontját a szocializmus kérdésében és a társadalom megszervezése ügyében. Az első enciklika egy kritikai és egy pozitív részből áll. Kritikájában a természetjog alapján ítéli el a magántulajdon ellen forduló törekvéseket. Az emberi természetből következik, hogy az állattal szemben, amely nerti gondol a jövőre, minden ember biztosítani kívánja a maga jövőjét. Az egyház tehát ismét állást foglal a szocializmus kommunista végcélja ellen, mint már előbb több ízben, amikor IX. Pius syllabusa, a nagy tévedések között a kommunizmus és szocializmus irányát is felsorolta, majd amikor XIII. Leó a szocializmus veszélyeiről szólt 1878 december 28-án kelt enciklikájában.

Az enciklika az egyénből indul ki s hangoztatja, hogy a természeti jog alapján az egyént megilleti az általános jólét követelése és léte biztosítása. Ezzel kapcsolatos a Rerum Novarum pozitív része, amely megfelelő munkásvédelmet, igazságos munkabért követel, a gyermek- és női munka eltörlését és az állami reformpolitikát sürgeti.

A Rerum Novarum szerint a munkásosztály, mint gyengébb fél, az állam védelmére szorul, egyháznak és államnak közös erővel kell a proletariátus segítségére sietnie, a szociális kérdést feltétlenül és sürgősen meg kell oldani, az állam tehát hozzon megfelelő törvényeket s a gazdagok teljesítsék szociális kötelezettségüket. Az egyháznak tevékenyen kell előljárnia a helyes úton, az egyház papjai kezdjék meg a püspökök vezetésével a szervező munkát. Ezen az alapon indul meg a keresztény-szocialista szervezkedés. A Rerum Novarum az osztályharc gondolatával szemben hangsúlyozza, hogy munkaadó és munkás nem áll egymással ellenséges táboroként szemben, hanem mint egy foglalkozási ág két különböző ágazata. Mindamellett XIII. Leó hangsúlyozza a szakszervezeti szervezkedés kétségbevonhatatlan jogosultságát. Ez az enciklika egyik legfontosabb megállapítása. A szervezkedés tárgyalásában lefekteti a keresztényszociális irányú szervezkedés alapelveit, e szerint területi egységek keretén belül kell a munkaadók és munkások egyenlő számú kiküldötteiből bizottságokat alakítani. A rokonszalmák együttműködnének, országos bizottságok alakulnának, melyek végül korporációs bizottságot, vagy gazdasági szenátust választanának. Ez az elgondolás később a XI. Pius által meghatározott modern korporációs államberendezéshez jut el. A korporációs államgondolat alapvető elveiben régebbi keletű, a keresztényszocialista szervezkedés korporációs gondolata a pápai enciklika modern fogalmazásába a bérmunkásszervezkedéssel kapcsolatban Ketteler rendszeréből kerül. A szociális gondolkodású német püspök már korán a tomizmus hatása alá kerül, de figyelemmel kíséri Marx tanítását és Lassalle példáját is. E mellett jelentős befolyást gyakorol szemléletére az angol munkásszervezkedés. Már 1848-ban nagy beszédet mond a szociális kérdéstről s húsz év alatt kialakul rendszere, a korporációs gondolat. Ezt Hitze fejleszti tovább, aki a parlamentarizmust a hivatásszervezetek tevékenységével akarja helyettesíteni. A porosz-francia háborúban német fogságba esett Tours Du Pin marquis és Albert de Mun gróf képzeletét megragadják Ketteler gondolatai, amikor tehát hazájukba visszatérnek, a szociálpolitikát kisember-programmá, a katolikus klérus tevékeny közreműködését feltételező mozgalommá kívánják átalakítani, minthogy a francia vereség élménytudata a figyelmet már államszempontról is az Emberre irányította. A katolikus szociális mozgalom mindenütt nagy jelentőségre emelkedik. Vogelsang Ausztriában tevékeny, Belgiumban a klérus, Svájcban a katolikus unió foglalkozik az új társadalmi helyzet szenvedőinek helyzetével. A tengerentúlról is új hírek érkeznek, a québeci kardinális panaszkodik a nagy-

arányú munkásszervezkedésben résztvevő papokra, Írország herceg-érseke azonban a pápa támogatását kéri a szociális munkában résztvevő papok számára, akik az egyeduralomra törekvő kapitalizmussal szemben a dolgozó rétegek védelmét jelentik. Észak-Franciaországból már 1885 óta ipari munkások és munkaadók zarándoklatai indulnak Róma felé, 1888-ban 300 lelkész, 100 iparos és 14.000 munkás vesz részt a zarándoklatban. 1884-ben a szociális érzelmű katolikus szellemi emberek az Union de Fribourg egyesülésbe tömörülnek. Emlékiratot dolgoznak ki, melyet átnyújtanak a Szentszéknek, feleletet kérve a proletariátus, a modern társadalom és a bérmunkásság, az államszocializmus és a munkásszervezkedés kérdéseiben. Így jött létre az 1891-es szociális enciklika s nyomában a keresztényszocialista szervezkedés.

A keresztényszocialista mozgalom a szervezett tömegek nagyságát, harci tevékenységük zaját és általában mozgékonyágukat tekintve, természetesen nem mérkőzik a szocialista mozgalommal. A különbség az, hogy a szocializmus a maga mítoszában új vallást hirdet, a vallás pedig visszatér a szociális kérdés örök tárgyához, az emberhez, melyet nemcsak az őt egyetlen vonatkozásában szemlélő marxizmus módjára tekint. E mozgalomnak is alapvető követelménye az igazságos munkabér, a gyermek- és női munka védelme, valamint a szervezkedés, jellemző módon főleg francia vonatkozásban, azonban igen erősen jelentkezik az a törekvés, amely a kapitalizmus legjelentősebb következményén, az ember és föld viszonyának megváltozásán kíván segíteni. A francia keresztényszocialista irányzat a maga „családi ház“ programjával, helyre akarja állítani az ember és föld viszonyát és az ember családjához fűzi. Eredményei döntő módon hatnak az emberi egzisztenciára, hozzájárulnak a szociális érzés elterjedéséhez, a társadalom szociális felelősségének felébresztéséhez.

A Rerum Novarumtól a következő szociális enciklikáig, a Quadregesimo Anno-ig negyven év telt el. Ez alatt az idő alatt, főleg a korszak vége felé, az egyház és az államok viszonya gyökeresen megváltozott. Bizonyos szempontbú *á* helyzet kedvezőtlenebb, más szempontból kedvezőbb lett az egyházra. Ez az idő küzdelmekkel volt teljes* amikor az állam érvényesíteni akarta szuverénitását, a fejlődés azonban megmutatta a laikus állam belső zavarait, nehézségeit és szakadékeit. A magas szellemek éppúgy, mint a széles rétegek, szellemi emberek és az állam vezetői, jóval nagyobb megértéssel fogadták a Quadregesimo Annot, mely továbbfejleszti a Rerum Novarum megállapításait abban, hogy a vagyon kevés ember között oszlik meg és egyre

szélesebb rétegek kerülnek proletársorba. E második enciklikának meg kell állapítania, hogy a javak elosztása a köz szempontjából gyakran helytelen és ugyancsak e szempontból az alapvetően fontos vagyontárgyak nem zárhatók ki az esetleges szocializálásból. A jövőben mindenesetre arra kell törekedni, hogy „legalább a termelt javak igazságos viszonyok között halmozódjanak fel a birtokosnál és bőségesen jussanak a bérmunkásokhoz“. A szabadverseny liberális elve helyett az immár monopol-kapitalizmussá fejlődött gazdasági rend igazságtalanságait az állam beleszólásával kell kiküszöbölni s a Quadragesimo Anno nevezetes új vonása, hogy Idfejezetten követeli a proletariátus megszüntetését. Az enciklika kifejti az új, korporációs szervezési gondolatot mint állameszményt s az üzemi részesedés, a munkárszvény-kibocsátás és más elvek lefektetésével egy új, igazságosabb termelési rendet követel.

Ugyanakkor azonban számos államban egészen új helyzet alakult ki, amely az egyház és állam viszonyát a régítől teljesen eltérő módon alakította ki. A liberális egyházat keretein belül működő társaságnak tekintette és nem akarta, hogy az bármilyen szuverénitást nyerjen. A keresztény állam fogalmától eltávolodva, az iskoláztatás, az egyházi oktatás, a házassági jog, a Rómával való kapcsolat területein megfosztotta az egyházat azoktól a lehetőségektől, amelyek ezekben a megnyilvánulásokban biztosították számára az egyénnel való közvetlen kapcsolatot. Ezt rendezi a konkordátum, az itt jelentkező közömbösséget ítéli el a pápa, ezek a küzdelmek alkotják a háborúelőtti egyháztörténelem eseménytörténetét. A helyzet az Egyház számára nem volt kedvező a liberális államban, amikor az állam általában rosszindulatúan semleges magatartást tanúsított, most azonban már sokszor nyíltan ellenséges az egyházzal szemben. A háborúelőtti évtizedekben XIII. Leó előre sejtí a barbárság győzelmét s%ez a sejtélem valóra vált, az erőszak gondolatának terjedése a veszélyes „totalitás“ elvének diadalát hozta meg, ami döntő módon hatott a vallás sorsára is. Immár nem arról van szó, hogy az egyház a szuverénitás síkján vitatkozzék, az állami mindenhatósággal, hanem új fejlődés indul meg, amely mélyebben alakítja át a viszonyokat.

Az anarchizmus minden szuverénitás ellen irányuló törekvése és az államot teljesen kisajátítani törekvő marxizmus, már jóidővel ez előtt kíméletlen támadást indít az egyház ellen. Az anarchizmus érthetőleg támad a legfőbb szuverénitás elvét megtestesítő és a pápaság gondolatához hű katolicizmus ellen, a szociáldemokrácia pedig veszélyes ellenfelet lát abban a szociálpolitikában, amely az államot az

ellentétek kiegyenlítésére akarja bírni, tehát a mítosz alapvető tételével és jóslatával, a katasztrófa-elmélettel és a kisajátítók kisajátításának elvével kerül összeütközésbe. A szocializmusban tehát nem a szuverenitást megvalósítani törekvő szervezet, hanem a mítosz áll az egyházzal szemben, a harc elkerülhetetlen, az ellentét kiegyenlíthetetlen, míg a szociáldemokrácia a marxizmus alapján áll. Amikor e marxizmus Oroszországban uralomra jut, megkezdí irtó hadjáratát a transzcendencia kultuszával szemben és minden módon végezni akar azzal. A vérengzés, rombolás, a nevelés eszközén túl valósággal vallást alapít az istentelenségből. Mint már több esetben láttuk, a háború utáni fejlődés, a szuverenitások biztosítása helyett, az ellenvélemény képviselőinek kiirtására törekszik.

Nemcsak a totális marxizmus, hanem egyes képviselőiben és irányjaiban a totális nacionalizmus is hasonló vonásokkal ékeskedik. Két irány jelentkezik itt, a latin és a germán. A latin nacionalizmus a maga kezdetén, Mazzini eszméinek elterjedésében, majd ennél jóval erősebben, a huszadik század elején mutatkozó francia fellendülésben, ugyanolyan teljességre, „totalitásra“ tör, mint amilyent más tartalommal a marxizmusnál tapasztaltunk. Az úgynevezett integrális francia nacionalizmus látszatra mégsem fordul szembe az egyházzal. Ennek oka az, hogy az irány képviselőinek szemében a francia nemzet és a katolikus egyház a legszorosabb kapcsolatban áll s a francia nacionalizmus ismertető jele, mítoszuk szerint, a diadalmas latin egyházhoz való kapcsolat. E mítosz az egyházat a nacionalizmussal való összefüggés szempontjából értékeli, legfőbb bálványa a nemzet és az ezzel való éítékösszeüggés tölti el tisztelettel az egyház iránt, a nélkül, hogy lényegében katolikus lenne. Tulajdonképpen tehát e felfogás is egyházellenes, mint ahogy az egyház állást is foglal vele szemben. Az olasz fasizmus kezdetben a szuverenitását el nem ismeiő egyház kibékíthetetlen ellenfelének látszott. A két szuverenitás azonban a gyakorlatban kibékült egymással, a katolicizmus ismét államvallás lett, számos fontos előjogát visszanyerte, így a házasság kérdésében is. A francia integrál nacionalizmus nem tudott érvény esülni, uralomra jutni, az olasz kibékült az egyházzal s a germán irány magatartása ismét más. A germán nacionalizmus mítoszában nemcsak, hogy nem vált keresztény jellegűvé, hanem hite szerint a kereszténység kibékíthetetlen ellenfélé a germán faji tudatnak s történet szemlélete értelmében, az egyház a németiséggel ellentétes, attól idegen intézmény. Az egyház elleni létküzdelemre tehát a mítosz mélyebb belső okai vezetnek s minthogy az új rendszer a mítosza épült, ez az ellentét megoldhatatlannak látszik.

A harcot állami érdek, politikai tekintet, vagy egyesek mérséklete ideig-óráig tompítja, a mítoszhoz való következetes ragaszkodás azonban a katolicizmussal szemben állandó provokálásban jut kifejezésre. Az összeütközés főleg a katolikus sajtó megsemmisítése s mindenekelőtt az ifjúság nevelése kérdésében nyilvánult meg. A pozitív kereszténység megtagadásának, a hithagyásnak előmozdítása hivatalos kormányprogramm. A katolikusüldözésnek az a része, amely koholt ürügyekkel (devizapörök) börtönbe juttatja a lelkipásztorokat, egyelőre még nem jelenti az orosz állapotokra emlékeztető nyílt kiírtását a vallásnak, ám a jogrend mögé rejtőzve az állami közigazgatás és bíróság eszközeivel küzd a német új pogányság a keresztény gondolat hordozóinak egzisztenciája ellen. XI. Piusnak a katolicizmus németországi helyzetére mutató, figyelmeztető enciklikája (1937 március) világosan feltárja a helyzet nehézségeit.

A katolicizmus természeténél és szervezeténél fogva jóval egységesebb, mint a protestantizmus, mely természetes temperamentumánál fogva erősebben hangsúlyozza a helyi adottságokat, a földi élet értelmét keresve, dinamikusabb és sokfélebb. Annál nehezebb a XIX. század protestantizmusának annyira különböző irányait egységesen megtekintenünk. A protestáns hit kezdettől fogva a természetfölötti világrend, valamint az intézményes emberi berendezkedés antinómiáival küzd. Ez az alapvető ellentét a XIX. század folyamán különböző megoldást nyert és különböző ellentétekre vezetett az egyes protestáns felekezeti-
 „ \ katolicizmus az isteni parancsot a közösségben is megnyiháíuio. a/ Egyház intézményeiben élő, nyilvános hagyomány-
 nak tiszteli, nag a protestantizmusnál a kollektív „intézmény.* s az egyéni keresztény lelkiismeret összeütközéseinek állandó problémái a megoldások egész sorozatát vetik fel. A legeggyházasabb e felekezetek között talán a német luteránizmus, ahol a hívő köteles a világi hatalom s az annak szolgálatában álló látható államegyház, parancsait követni. Hasonló az anglikán püspöki egyház álláspontja. A kálvinista, skót, presbiteriánus egyháznál már némiképp ftiás a helyzet, a püspöki államegyház itt széttöredezett s helyébe az egyházközségeként szervezett demokratikus gyülekezet lépett. Végül a „szektatípus“ az egyensúlyt teljesen az egyén, a lélek javára dönti el, a látható egyház eltűnik, papság nélküli szektagyülekezet a hívők kerete, amely többnyire éles ellentétben áll a fizikai hatalom birtokában álló, türelmetlen világi hatalommal. Ez az independentizmus, a baptisták, metodisták és kvékerek magatartása. Már e szektákban is nagy szerep jut az irracionális egyéni megigazulásnak, a konverzió misztikájának, de

még erősebben a történelmi fejlődés előző korszakában jelentkező és a lutheri és kálvini egyházak rideg formaisága és értelmi beállítása ellen lázadó pietista mozgalomban. Bár a legjelentékenyebb ilyen irányú mozgalom a megelőző korszakban lép fel, az „Egyház“-ellenes, hogy úgy mondjuk: vallásos-anarchikus és individualista irányzat a XIX. században is nagy hatású képviselőkben szólal meg. Kimagaslik ezek sorából Sören Kirkegaard, a dán filozófus, aki a negyvenes években a „filiszter vasárnapi kereszténység“ ellen indított harcával valószínűs szellemi válságot idézett elő Dániában. Hatása az egész protestáns világban nagy volt. Napjainkban a német luteránus teológia új iránya, az ú. D. „dialektikus teológia“ áll ez irány hatása alatt, elsősorban Barth és Gogarten személyében és élesen szembefordul az új pogány mítoszokkal. E tan szerint kereszténynek lenni mindig „paradox“ irracionális dolog, mely a racionális, amorális erőknek az államnak és társadalomnak alávetett világban nem valósítható meg, tehát ellenzékbe kényszerül. Ez az ellenállás a modern világ tömegeket szervező erőivel szemben értékes szellemi visszahatást váltott ki s az ú. n. német „existenz-filozófia“ elméletében, amelynek egyik főképviselője Jaspers, a Kirkegaard-i pietista misztikus és vallásos anarchista hagyomány nagy szerepet játszik.

A múlt század során az angolszász világban igen erősnek bizonyult a szektárius misztikus irány s a metodisták, revivalisták, üdvhadsereg százezreket tudtak a protestáns egyházaktól magukhoz ragadni. De megmozdul a protestantizmus másik, egyházas szárnya is, amelynél viszont a középkori és katolikus világnézethez és a római katolikus Egyházhoz való bizonyos közeledés és a szociális kérdésekkel való bátor szembenézés jelzi az új fordulatot. Ennek az iránynak legjelentékenyebb megtestesülései az ú. n. High Church és a korábbi oxfordi mozgalom.

Érdekes módon kísérelte meg áthidalni a XX. században az antinómiákat s az összes protestáns felekezeteket egy szervezetbe, közös munkára egyesíteni Söderblom a tudós svéd érsek. Szerinte a hitelvek és egyházszerkezet kérdése másodrendű, a mai világban a keresztényig gyakorlati megvalósítása, az erkölcsi kérdés az elsőrendű. E munkában úgy a világiás és egyházas, mint az individualista, szektárius felekezetek egyesíthetők. E tanban új színben eleven erővel támad fel a protestáns immanencia mítosza, mely szerint a kereszténységnek e világban a földön kell hatnia és megoldania a nehéz feladatokat, feltétlenül keresztény erkölcs alapján, a sokszor ellentétes formákkal szemben, tehát ellentétben. Minthogy a XX. szá-

zad legnagyobb eretneksége, a keresztény erkölccsel szemben a szakadatlan háborús az egyetemes összefüggések felbomlása, az immanens keresztény aktivitás vezető értéke tehát Söderblom szerint a béke és az egyetemes kereszténység megvalósítása a földkerekségen. Söderblom igyekezetét siker kísérte. Már a világháború előtt megindult az összes protestáns felekezetek „ökuménikus“ szervezésének munkája s ehhez a mozgalomhoz csatlakoztak görögkeleti egyházak is. Stockholmban, 1925-ben ült össze a „Gyakorlati Kereszténység Egyetemes Konferenciája“ melyen bár a katolikus Egyház delegátusai nem vettek részt, de megfigyelői jelen voltak. E kongresszus az állandó szervezkedés, elsősorban azonban a béke, a leszerelés hirdetését tűzte feladatául. A németországi vallásellenes intézkedések idején az „ökuménikus mozgalom“ kutatóintézetei és konferenciái a totális állam és a vallás viszonyával foglalkoznak, élesen szembe fordulva a totalitás elméletével. Az ökuménikus mozgalom tehát új egyensúlyt jelent az individualista és az államegyházas protestantizmus végletei között.

A XIX. század második felében oly fontosnak látszó kérdést, a* természettudományos és racionális világnézet és a természettudományos és természetfölötti hit ellentétét, napjaink sok szomorú eseménye háttérbe szorította. Annak idején a protestáns teológusok sorában sok volt a „modernista“ s úgy látszott, a protestantizmusnak fog sikerülni megteremteni a tudomány és a teológia kapcsolatát, sokan már azt hitték, hogy a modern kornak megfelelő racionálisabb kereszténységet a protestantizmus fogja képviselni. E kérdés ma meglehetősen háttérbe szorult, amihez a természettudományos világnézet bonyolult összefüggésekből eredő és e szűk keretek között részletesen nem tárgyalható meggyengülése, az új vitalista elméletek diadalmaskodása mellett főleg az a körülmény vezetett, hogy a szélsőségesen totalista naturálok és istentelen mozgalmak a kereszténység egyetemét veszélyeztetik, közös védekezésre sarkalva az egyházakat.

MÁSODIK RÉSZ

A FORMÁK ÉS KIS ÁLLAMOK FEJLŐDÉSE

*

ELSŐ FEJEZET

A NÉMET FEJLŐDÉS

A NÉMET életforma külső kereteit az új német alkotmány határozza meg. Ez az alkotmány tulajdonképpen az északnémet Bund rendszerének kiterjesztése az egész birodalom területére, természetesen bizonyos változtatásokkal. A legfőbb végrehajtó hatalom a Bund elnöke helyett a birodalom császárának jogkörébe kerül, a szövetségi kancellárt a birodalmi kancellár váltja fel. Az új alkotmányban is megmaradt az az alkotmányos föderalizmus, melynek fenntartására annakidején, a teljes német egység kialakulása előtt, majd később is, azért volt szükség, hogy az új forma minél nagyobb vonzóerőt jelentsen a kisebb államokra, a csatlakozás minél simábban történjék meg. Nincs szó tehát egységes alkotmányról, az fgyr. államok megtartják berendezésüket, csak a vám, kereskedelem, ipar és postaügy, majd később a katonaság kerül egységes, „birodalmi” vezetés alá.

Az új birodalom belpolitikáját kezdetben a kancellár szervező tevékenysége irányítja s az ő akaratával áll szemben a népképviselő szervének, a Reichstagnak magatartása, az egyes pártok törekvéseknek eredménye. Az első kancellár természetesen Bismarck. A birodalom kül- és belpolitikája az ő egyéniségének kifejezése. A belső politikai harc a gazdasági, szociális és vallási élet területén folyik.

Időrendben előljárok az egyházpolitikai intézkedések, melyekkel Bismarck rá akarja erőszakolni a társadalomra saját következetes és kíméletlen nézeteit a teljes állami szuverenitásról, teljesen megsemmisítve a katolikus szuverenitás maradványait. A harc 1871 július 8-án indul meg Poroszországban, a kultuszminisztérium katolikus osztályának feloszlásával. Ezt az intézkedést december 10-én ama

törvényt követi, amely büntetéssel sújtja az egyházi kancellária állítólagos visszaéléseit. Erre az 1872 március 11-i iskola-felügyeleti törvény következik, amely megszünteti az Egyház felügyeleti jogát az oktatásügy felett és a vallásoktatás felügyeletét állami szervekre ruházza. 1872 június 4-én törvényt hoznak a jezsuiták kiutasításáról, majd 1873 és 74-ben az ú. n. májusi törvények az egyházi személyek kiképzéséről, alkalmazásáról, az egyházi büntetőhatalomról, az Egyházból való kilépésről és a polgári házasságról rendelkeznek, végül pedig befejezi az intézkedések sorát az 1875-i ú. n. zártörvény, amely egyházi ellenállás esetén megfosztja az egyházi tisztségek viselőit állami javadmuktól. A törvényt a legszigorúbban érvényesítik, a passzív ellenállás miatt gyakran papokat is sújtanak börtönnel vagy pénzbüntetéssel. Később Bismarck úgy értelmezte ez intézkedéseket, mintha az Egyház szuverénitását nem kívánta volna megsemmisíteni, hanem csupán korlátozni. A rendelkezések célja azonban nem az Egyház hatáskörének „megszabása” volt, hanem e hatáskör megsemmisítése. A küzdelmet Virchow, a tudós nevezte el egyházellenes éllel „kulturharcának, ez azonban valójában nem a kultúra küzdelme az Egyház ellen, hanem a korlátlan szuverénitásra törvő állam veszélyes beavatkozása olyan területekre, amelyek egyedül a hit számára vannak fenntartva, amelyek teljesen egyházi jellegűek, ahol az államnak természetesen nincs keresnivalója. Amikor XIII. Leó lépett trónra, mód nyílt a küzdelem békés beteljesítése. Az egységes katolikus állásfoglalás megakadályozta az egyházellenes törvények végrehajtását, a katolikus társadalom a centrumpart keretében állt ellent s a választásokon nagy sikert aratott. Ebben az időben a konzervatív protestánsok is helytelenítették Bismarck erőszakos magatartását, a katolikus ellenállás ereje s Bismarck nehézségei a gazdasági intézkedések miatt elégedetlen liberálisokkal, arra kényszerítették a kancellárt, hogy fokozatosan visszavonuljon, elbocsássa katolikus-ellenes kultuszminiszterét s ne erőltesse a törvények végrehajtását. A májusi törvényeket, a polgári házasság kivételével, visszavonják, Bismarck a védővámért, a birodalom anyagi erejének fejlesztéséért megindult gazdaságpolitikai küzdelmet már a centrumpárttal való szövetségben vívja meg a liberális vezetőpárt ellen, mellyel alapjában soha őszintén nem rokonszenvezett.

A század közepétől fogva jelentékenyen erősödik az iparosodás, a nehézipar és vas ipar nagy lendülettel fejlődik. Ugyanakkor azonban a kereskedelmi tőke, főként azonban az agrártársadalom, örömmel szemléli, hogy a hatvanas évektől kezdve az Északnemet Bund, majd

a Német Birodalom, szabadabb kereskedelmi politikát folytat. Ez a kereskedők számára üzleti lehetőséget jelent, elsősorban az angolokkal lebonyolított élénk áruforgalom révén, az agrárok pedig szívesen látják, hogy a mezőgazdaság belterjes fejlődéséhez, a gépesítéshez szükséges angol mezőgazdasági gépek ára csökken. A hetvenes évek közepén kitört agrárválság erősen sújtotta a német iparcikkek piacát s az angol verseny az éppen fejlődni kezdő német nehézipart veszélyeztette. A vasipar és a textilérdekeltségek 1875—76-ban megalakítják a német iparosok központi szövetségét, mely ipari védvámot sürget. Az iparpártolás élére a nagyipar áll, a tönkrement kisiparosok állami támogatást kérik. A védvám frontja kibővül az agrártársadalommal. Az ipari válság ezt is súlyosan érinti, a szesz-, gyapjú- és cukorárak esésével a mezőgazdasági termékek árai is hanyatlanak. A védekezés önmagában is érdeke az agrárrétegnek, akkor amikor a gabonatermelés helyzete, főleg az orosz és osztrák-magyar verseny következtében, rendkívül megromlik. Az orosz, osztrák-magyar, olasz és francia területen ugyancsak védvamos törekvések jelentkeznek. A konzervatív elemek hevesen agítálnak a szabadkereskedelmi rendszer ellen, a védvám érdekében. Bismarck a Reichsratban szövetségesül tekinti ezeket az erőket, hogy olyan törvényeket alkothasson, melyek a birodalom pénzügyi egységére vezetnek, nevezetesen a birodalmi bevételek emelésére. Különböző politikai szempontok hatnak magatartására, amikor szakít a nemzeti liberális párt dogmatikus, szabadkereskedelmi irányú híveivel és kapcsolatot keres a nemrég még gyűlölt centrummal, valamint a konzervatívokkal. 1878-ban átalakítja a vámrendszert, vasra, fára, gabonára és gyapjúra magas védővámot szab, kávéra, teára, borra pedig a birodalom jövedelmét gyarapító „pénzügyi vám“-ot; bevezeti a régóta tervezett dohány adót és ezáltal lerakja az erős, egységes birodalmi pénzügyi rendszer alapjait. A támogatás fejében a centrum a föderális gondolat értelmében elnyeri az ú. n. Frankenstein-féle záradékot, mely szerint, amennyiben a pénzügyi vámokból és dohányjövedékből egy-egy ország területén nagyobb bevétel jelentkeznék, mint, amekkora az ország területével és lakosságával arányban állna, a többletből maga az illető ország is részesül. A liberális párt ebben a küzdelemben megoszlik, Bismarck legjelentősebb parlamenti ellenfele meggyöngül.

A német fejlődés 1890-ig tartó korszaka lényegében tehát Bismarck kora, a szigorú államalképzés jegyében, telítve az állam fogalmának szentségével, minden szélsőséges nacionalizmustól mentén, óvakodva a német kérdés olyan értelmezésétől, mely külföldön

zavart keltene, megbontaná az osztrák, vagy magyarországi németek felé való kacsingatás által a két birodalom jóviszonyát. Bismarckot a balti németiség tekintetében is állami szempontok vezérik, legyenek ezek hű alattvalói az orosz birodalomnak s az orosz udvarban jelentékeny befolyással rendelkező balti birtokos nemesség érvényesítse befolyását az orosz-német szövetség megerősítése érdekében. Bismarck nemzetiségi politikája ezt az állami szempontot otthon természetesen a német állam szuverénitása érdekében követte, elzászi és lengyelelles politikájában arra törekedve, hogy vérrel-vassal megvalósítsa a német állameszme ideáját. A nemzetiségi kérdésben is, mint a vallási kérdésben, vagy a szociális problémák rendszeti megoldásában, államszemlélete döntött, annak minden hibájával és előnyével. A Bismarck-i felfogás magasabb jelentősége abban nyilvánul, hogy erre az államszemléletre építette külpolitikáját is, mely az európai egyensúly fenntartására irányuló törekvésében, a szövetségek rendszerének kiépítésében joggal mondható európai külpolitikának, az európai rend biztosításának.

MÁSODIK FEJEZET

A FRANCIA FORMA KIALAKULÁSA

Ugyanabban az időben, amikor a német forma kialakult, Franciaországban is harci zajban indult meg a köztársasági államforma bizonytalan kísérletezése. Mekkora különbség a két ország között!

Az új császárság ragyogó külsőségeivel szemben a francia rendszer kialakulása mögött drámai események sötét háttér» áll. A császárság visszaállításáról 1870 szeptember 4. után szó sem lehet. Párizs ismét beavatkozik a történelem folyamatába, III. Napoleon szedáni elfogatása után a régi rendszer egyszersmindenkorra letűnt. Hogy az államhatalom ne kerüljön a szélsőséges szocialisták birtokába, védelmi tanács alakul, mely részben Párizsban működik, részben azonban szerte az országban tevékenykedik, hogy megszerzeze a védelmet a „barbárok“ ellenében, utolsó szál emberig. A belső szervezés munkáját Gambetta vállalja, a köztársasági gondolat lelkes híve, aki a vezetőket a császársággal szemben álló táborból választja ki. A fáradhatatlan Thiers külföldön tárgyal, diplomáciai erőfeszítései azonban sikertelenek maradnak. 1871 februárjában a győzelmesen

előnyomuló ellenséggel folytatott harcok közepette választ Franciaország. A nemzetgyűlés február 13-án Bordeauxban ül össze. Az ú. n. bordeauxi megállapodás négy nappal később Thierst választja a francia köztársaság végrehajtó bizottságának elnökévé. A bizottság feladata a németekkel való tárgyalás. Thiers, Favre és Picard miniszter előzetes megállapodását a nemzetgyűlés március 1-én jóváhagyja, május 10-én a háborút formálisan is befejezik, tíz nap múlva ratifikálják a békét. Leghevesebben a szélsőbaloldal és az elszakított területek képviselői tiltakoznak a megállapodás ellen, 546 igennel szemben 107 nem juttatja kifejezésre a baloldal, a város elégedetlenségét, melynek lakossága ellenzéki, harcias szellemű. A túlfűtött német győzelmi mámor nem hajlandó lemondani a békeponthoz legszerencsétlenebbjéről: a párizsi bevonulás színjátékáról. Ugyanakkor a nemzetgyűlés függetleníteni akarja magát Párizs befolyásától és Versaillest választja székhelyéül. Úgy látszik, mintha e várost poroszok és francia jobboldaliak egyaránt inzultálnák, holott Párizs nem szokta meg az ilyen elbánást.

A nyílt felkelés 1871 március 18-án tört ki a fővárosban, a nemzeti gárda teljes egészében csatlakozott a lázadókhoz. Kezdetben inkább a jakobinus nacionalizmus szelleme uralkodott a marxista értelemben vett államszocialista kommunizmus helyett, mindenesetre erős anarchista színezettel. Az elmélet emberei valami szövetségi megoldásra gondoltak, melyben Párizs szabad közösség, „commune“ lesz s a hasonló vidéki közösségekkel szövetségben Franciaország Svájcra és Minin szervezetet nyerne. A nemzetgyűlés hatalmas vidéki és monarchista többsége irtózik minden ilyen kísérlettől. Thiers elhatározta, hogy mihelyest megfelelő hatalmi eszközökkel rendelkezik, végez Párizssal. A Versailles! kormányzat megerősödésével egyidejűleg fokozódik a párizsi kommün erőszakossága és kegyetlensége, annak jeléül, hogy belső gyengesége következtében helyzete kilátástalan. Május 28-án a kormánycsapatok bevonulnak Párizsba, városnegyedenként, szinte utcánként kell a fővárost elfoglalniokv a forradalmárok a túsok sorában Párizs érsekét is kivégezték, a megtorlás éppen ilyen véres.

A szélső baloldal forradalmát a békeokmány kicserélése napján semmisítették meg. A francia kommünt a francia köztársaság törte le s ez a tény jelentős mozzanat abban a folyamatban, amely bár nagy zökkenőkkel, a társadalmat mégis összekapcsolta az alakulni kezdő formával, az ifjú köztársasággal. A kormány egyszerűen kiirtotta, vagy deportálta az elégedetlen munkásságot s ezzel a polgári társadalom legveszedelmesebb ellenségétől szabadult meg. Az ifjú köztársaságnak tehát nem volt szélsőjobboldali ellenzéke. A köztársaság erélyes fel-

lépése a társadalom ama rétegében, melynek szemében a köztársaság gondolata a felfordulás és rendetlenség állapotával egyet jelentett, bizonyos meglepetést és tiszteletet ébresztett. Az anyagi csapást, a német hadikárpótlást meglepő gyorsan sikerült kiheverni, annak jeléül, hogy csak a francia államot érte Sedánnál katasztrófa, a társadalom egészséges, a gazdaság virágzó. A nemzetgyűlés 1871 június 20-án két és félmilliárdos nemzeti kölcsönt szavazott meg, melyet rögtön túljegyeztek. Szeptemberben másfélmilliárdot fizettek a német kormánynak, mely a megszállt területek pagyrészét kiürítette. A nemzetgyűlés 1872 július 15-én további hárommilliárdos kölcsönt szavazott meg, mely ismét sikerrel járt, a hazafias francia lakosság a kölcsön összegét hétszeresen túljegyezte.

Hogy a francia monarchia a túlnyomó monarchista többség ellenére nem valósulhatott meg s a köztársaság végül győzött, ez számos tényező bonyolult összhatásának eredménye. Bismarck nagy történeti tévedése volt, hogy a köztársasági demokráciát nem tartotta képesnek a szélsőséges, nacionalista revánsirány kialakulására. Némi joggal reménykedett abban, hogy az ifjú köztársaság jóideig nem talál diplomáciai partnerre, elsősorban a cári Oroszország rokonszenvét veszi el. Ezért, ellentétben urával, a császárral, mindent elkövet, hogy a monarchia helyreállítását megakadályozza s minthogy Németország párizsi nagykövete, Araim, a monarchistákkal áll kapcsolatban, kíméletlen személyi harcot indít ellene. A monarchisták legnagyobb nehézsége kétségkívül az, hogy nem tudnak egy személyben megegyezni. Megoszlanak négy jelölt között, Thiers szerint pedig „minthogy csak egy korona van, négy ember egyszerre nem lehet király . . .“ Az egyik Lajos Fülöp unokája, Párizs grófja, az orleansisták jelöltje, a másik az igazi legitimitás képviselője, a Bourbon-ág feje, Chambord grófja, X. Károly unokája, kit hívei V. Henrik-nek neveznek, aki azonban a népszuverénitás gondolatával szemben a legkisebb engedményre sem hajlandó. E két esélyes jelölt mellett voltak hívei még III. Napóleonnak és Napoleon hercegnek. Az államforma kérdésében való döntés késlekedése a köztársaság hífeinek kedvezett. A pótválasztások eredménye a köztársasági elv rohamos terjedésére mutatott. A jobboldal, hogy uralmát biztosítsa, erélyes fellépésre szánta el magát. Elsősorban Thiers-t akarta eltávolítani az útból.

1873 elején megbuktatták a képviselőház elnökét, majd május 24-én Broglie herceg azt indítványozta, hogy a kormány folytasson határozott jobboldali politikát. Thiers még aznap lemondott, másnap MacMahon marsall személyében politikai tapasztalattal nem rendel-

kező legitimista katonát választottak elnökké, aki Broglie herceget bízta meg a kormány vezetésével. A két royalista csoport megegyezett Chambord grófjának személyében, akinek halála után az orléansi herceg, Lajos Fülöp unokája került volna a trónra. Chambord grófja azonban ragaszkodott az abszolút monarchia gondolatához s nem volt hajlandó elfogadni a forradalom színeit jelképező trikolort. A francia fejlődés során kialakult társadalom, a nemzet immár elérte a legfőbb szuverénitást és nem tűrt maga felett más szuverénitást, a trónjelölt pedig azt mondta, hogy „az elven {gz abszolút monarchia elvén) kívül, melynek képviselője vagyok, nem vagyok más, mint egy sán-tító kövér úr“. A szakítás külsőleg a trikolor és a fehér lobogó ellen-téte, a belső valóság azonban a restauráció balsikere, mely után a francia monarchisták elhatározták, hogy MacMahon számára hét évre biztosítják a hatalmat abban a reményben, hogy az idő nekik dolgo-zik. A köztársasági ellenzék vezére ugyanakkor Gambetta, aki szélső-séges radikalizmusából ekkor közeledik a mérsékeltbb Thiershez, a demokrácia hívei benne látják a jövő emberét. A monarchista többségű alkotmány ózó bizottság óvatosan fogalmaz, kerüli a „köztársaság“ kifejezést, a nemzetgyűlés azonban 1875 elején jobboldali indítványra, egy szótöbbséggel kimondja, hogy az államfő a „francia köztársaság elnöke“. Az elnök lép a monarchia királyának helyébe, a képviselőházat azonban csak a háromszáz tagú szenátus hozzájárulásával oszthatja fel. A tényleges hatalom a minisztertanács kezébe kerül, mely a kamarának felelős. Az 1876-os márciusi választás nagy köztársasági többséget hoz (360:170). A jgoyalisták jobboldali konzervatívok nevéen szerepelnek s mellettük a köztársaságiak állnak, kik között a nagyobb erőt Gambetta szélsőbaloldali pártja képviseli. MacMahon a balközépet bízta meg a kormányalakítással, azonban továbbra is a konzervatívokra hallgat. E helyzet síinte állandósítja a válságot. A válság 1877 május 16-án tör ki, amikor MacMahon Jules Simon miniszterelnöknek rosszaló levelet ír a kormánynak a katolikus kérdésben tanúsított állásfoglalása miatt. A kormány lemond s az elnök még aznap Broglie herceget bízta meg a kormányalakítással. Az új választáson, október 11-én, a közös program alapján fellépő köztársasági párt 336 képviselőt hoz be a parlamentbe 208 jobboldalival szemben. MacMahon ennek ellenére megtartja Broglie-t a kormány élén, a lehetetlen helyzetben nem szavazzák meg a költségvetést s a szenátus nem hagyja jóvá az újabb házfeloszlatást. MacMahon végre engedni kénytelen, köztársasági kormány alakul, a részleges választáson a köztársaságiak újabb tért nyernek. MacMahon;

nem hajlandó jóváhagyni Dufaure kormányának intézkedéseit és lemond (1879 január 30), utódja Grévy. A hatalomra került köztársasági párt 1879 júniusában ismét Párizsba helyezi vissza a kormány és kamara székhelyét, amnesztiát ad a kommün elítélteji számára, Párizs kibékül az uralkodó politikai iránnyal, a francia köztársaság megszilárdul, a forma megfelel a polgári társadalomnak. A belpolitikai élet erőinek küzdelme nem fenyegeti a forma lényegét.

HARMADIK FEJEZET

A FORMÁK KIALAKULÁSA ÉS A POLITIKAI ÉLET ESEMÉNYEI A KISEBB ÁLLAMOKBAN

A nyugati kis nemzetek polgári, parlamentáris nemzetállammá való alakulásuk során sokat köszönhetnek a nemzetek és egyének sorával foglalkozó angol és francia elméletek elterjedésének. A nemzetállam, a nemzeti függetlenség gondolata ezekben az elméletekben szoros kapcsolatban áll a szabad egyéniség elvével, a polgárság tehát a kis államokban együtt fogadta el a két elméletet, a polgári „népszuverenitás” gondolata összefüggött a nemzet szuverenítésével és viszont.

A század harmadik évtizedében sorsdöntő jelentőségű lesz a francia polgári gondolat vilásképe is. E szerint az egyes nemzeteket egyenlő jog és egyenlő védelem illeti meg. Guizot nevezetes művében, a „Civilizáció történetében” hangsúlyozza, hogy az állapot, melyben „mindenki, aki nem erős, elnyomatik, szenved és elvész . . .” — nem a civilizáció állapota. Franciaország e szerint a fogalmazás szerint küzd a civilizációért, melyhez most a kis nemzetek Widelme, belső fejlődésük biztosítása is hozzátartozik. A civilizatórikus tudattal együtt jár az a hit, hogy a nemzetek között érvényesített belső korlátozás lehetővé teszi a durva erőszak alkalmazásának kikapcsolását, vagy legalább is annak háttérbe szorítását. E tény természetesen már belső politikai vonatkozásai folytán is együtt jelentkezik az alkotmány elvével, melyért a francia ideológusok annyira lelkesedtek, — azok az ideológusok, kik a civilizáció jelentőségét hangsúlyozták s kiknek intelmét a kis nemzetek gondolkodói áhítattal fogadták. A francia hegemonia eszméje, az 1815-ös intézkedések ellen való lázadás, a kis nemzetek felszabadításának gondolatán is alapszik, a jelszó „La France victorieuse par les nationalités”.

Az 1830-as forradalmi évbe esik a belga forradalom, melyet a belga állam kialakulása követ. A bécsi kongresszus Anglia érdekeinek megfelelően „Németalföld“ néven foglalta össze az annyira heterogén elemekből összetett területet. Belgium lakossága javarészt iparral és mezőgazdasági termeléssel, Hollandiáé kereskedelemmel foglalkozott. Anglia nem kímélt áldozatot, hogy az új állam életképességét növelje átadva neki Jáva szigetét is. Németalföld élére a protestáns Órániai Vimos került, kivel a katolikus belga lakosság nem rokon-szenvezett. 1819-ben minden államhivatajnoktól megkövetelték a holland nyelv tudását és tizenöt évi haladékot adtak annak elsajátítására. E rendeletet súlyosbította I. Vilmos 1822 októberében, amikor a holland nyelvet nyilvánította egész Németalföld hivatalos nyelvének.

A hollandok az államügyek intézését lassanként teljesen monopolizálták, 1830-ban például hét miniszter közül hat, 117 belügyi tisztviselő közül 106 és 1967 katonatiszt közül 1550 hollandi volt és csak 417 belga. E mellett még a bankszervezettel is a hollandok rendelkeztek. Természetes, hogy ez az állapot a holland érdekek, a holland befolyás ekkora mérvű túltengése, idővel elkeseredésre, majd ki-robbanásra vezetett.

A király korlátozza a sajtószabadságot, ami elkeseríti a liberálisokat. 1828-ban megalakul a liberális-katolikus únió, hiszen az idők folyamán a belga katolikusok, Lamennais kortársai, liberálisok lettek. Az únió alapja a kölcsönös megértés, a vallás szabad gyakorlása, viszont a katolikusok a sajtószabadság elve mellé állnak.

A holland uralom ellen tehát egységes belga ellenállás fejlődik ki, mely több hollandellenes tényező találkozása, nem „belga nacionalizmus“ hisz alapjában nincs egységes belga nemzetiség, hanem vallo-nok és flamandok állnak egymás mellett. A belga erők ekkor mégis egységesek a hollandok elleni elkeseredés következtében.

Az 1830-as francia forradalom megadta' azt a biztonságérzetet a belgáknak, melyet az autokrata francia uralom közelsége idején nélkülöztek. A forradalom 1830 augusztus 25-én, Bruxellesben tör ki. A hollandok fegyveres támadása a forradalmi erőkkel szemben sikertelen lesz. Szeptember végén a hollandi csapatokat kiűzik és kimondják a belga tartományok elszakadását. Az ideiglenes kormány október 4-én kihirdeti a függetlenséget és november 10-ére összehívja a belga nemzeti kongresszust. A kongresszus kizárja a trónjelöltek sorából az Orániai házat, de megmarad az alkotmányos monarchia mellett. A mozgalom vezetői egy francia herceget óhajtottak a trónra ültetni. A hollandi király ezzel szemben az öt hatalom beavatkozását

sürgeti, minthogy a bécsi kongresszus rendelkezéseit az öt hatalom garantálta. Nagy-Britannia azonban a nyugodt megfigyelő álláspontján marad és nem fordul Belgium ellen. Érdekeit az új alakulás nem érinti, ha az semleges marad s más hatalom nem veti meg lábát területén. Sőt az ipari piac szempontjából Belgiumnak Hollandiától való elszakadása előnyös. Palmerston 1830-ban veszi át a külügyminiszeri tárcát és elismeri Belgium jogát a függetlenségre, azzal a feltétellel, hogy Franciaországnak ebből ne legyen haszna. A koronát végül Szász-Köburg Lipót hercegnek (1831—1865) ajánlják fel. Hosszabb ideig tart, amíg a tényleges helyzetbe a hollandok is belenyugodnak és az 1839 április 19-i londoni megegyezés Hollandia és az immár független Belgium vitás ügyeit szabályozza.

Az 1830-as belga alkotmány az angol alkotmányt vette mintaképül, amely abban az időben alkalmas a polgárság uralmának biztosítására. A census Belgiumban is igen magas, a szavazók száma kicsiny, az alkotmány teljesen polgári jellegű, szociális reformok hiányoznak. Az 1847-es választás eredménye a jelentékeny liberális többség, mely Rogier liberális kormányát segíti uralomra. A kormány leszállítja a censzust és felemeli a szavazók számát, miáltal főleg a liberális párti városi szavazók száma növekszik. A következő választás még jelentékenyebb többséget biztosít a liberális pártnak, úgy hogy az megvalósíthatja gazdasági kapitalizáló programját. E gazdasági program azonban népszerűtlen adónemeket és illetékeket vezet be, aminek következménye a konzervatív katolikusok előretörése. A tevékeny katolikus párt s az úgynevezett „klerikalizmus” ellen a liberális párt küzd. E küzdelem lényege az, hogy a meglehetősen kapitalista irányú országban a politikai felszabadítással és laicizálással akarják a figyelmet a szociális helyzetről elterelni, mely a magas censzusos választójog idején meglehetősen súlyos. A liberálisok a század közepétől a nyolcvanas évekig kormányoztak és keresztülviszik a vallásoktatás eltörlését is. A nyolcvanas évek elején megalakul a szociális párt, mely természetesen megosztja a baloldalt és így kedvezőbb helyet teremt a katolikus pártnak, amely ekkor már erősen foglalkozik a szociális kérdéssel. 1894-ben kibővítik a választójogot, a szocialisták ellenzése mellett bevezetik a plurális választást. 1913-ban sztrájk tör ki ez ellen a választójog ellen, amely magasabb végzettség, vagy jelentősebb vagyon számára egy, illetve két külön szavazatot biztosít.

Az alkotmányos küzdelem mellett a nemzetiségi kérdés okoz bonyodalmakat, annál kedvezőbb azonban az ország külpolitikai hely-

zete. Belgium örök semlegességét az 1831-i szerződés biztosította, megadva a belga király számára a jogot, hogy ha e semlegesség sérelmet szenved, beavatkozásra szólítsa fel a nagyhatalmakat. E semlegesség fenntartása Anglia diplomáciai dogmája lett. A francia törekvésekkel szemben, melyek III. Napoleon idején nyílt beavatkozást is jelentettek, a belgák 1859 óta angol támogatással védekeztek, erődítési rendszerrel látták el határaikat, bár a katolikus párt a haderő fejlesztése ellen foglalt állást.

Belgium semlegessége a világtörténelem sokat vitatott kérdései közé tartozik. Német történészek álláspontja szerint Belgium második királya, II. Lipót, a Kongó állam megalapításával, majd annak állami birtokbavételével, országát az afrikai kérdésbe és ezen át a világháborúba vonta és ezáltal annak semlegessége természetesen megszűnt. Arra is hivatkoznak, hogy 1911-ben az angol-francia megállapodás, háború esetén a semlegesség elvével ellentétes katonai felvonulást határozott el, belga területen. Maguk a belgák azonban ragaszkodtak a semlegességhez s a legújabb diplomáciai iratokból megállapítható, hogy készek voltak világháború esetén azt mindkét féllel szemben fenntartani.

Világtörténeti összefüggésében már jóval kevésbé jelentős Hollandia szerepe. Ez az ország a világkereskedelemben való részvétele folytán távolról sem olyan független, mint Belgium. Tengeri kereskedelme a szigetországtól függ s gazdag keletindiai gyarmatbirtokait Angliával, vagy Amerikával szemben képtelen volna fegyverrel megvédeni. Az ország függetlenségét a hollandok természetesen féltékenyen őrzik s a szénben gazdag, fejlett iparú Belgiummal szemben megtartották országuk mezőgazdasági és kereskedelmi jellegét. Hosszú ideig nem vezették be az ipari állam polgárságára jellemző liberális, alkotmányos formákat sem s királyai 1848-ig jelentékeny hatalommal uralkodtak. (II. Orániai Vilmos 1849-ig, III. Vilmos 1849—1890, Vilma királynő 1891-től.)

Az uralkodó jogai a kétkamarás rendszer bevezetése után is meglehetősen széles körűek, miniszterei akarától függnék, a kamarák nem szavazhatják le a kabinetet. A Belgiummal kötött béke után e rendszer ellen támad a liberális párt, melynek programja 1848-ban érvényesül, amikor a liberális alkotmányt bevezetik. A parlamentben a liberális párt mellett a főként nemesekből és jobbmódú polgárokból álló, konzervatív párt szerepel, mely az 1848 előtti állapotok híve, a keresztény történeti párt, ortodox kálvinista papok alakulata, a kato-

likus párt viszont a nép egyharmad részét jelentő katolikus kisebbségre támaszkodik. A liberálisok ki akarják építeni a kapitalizmust, fejleszteni a vasutakat, a távírórendszert s a közvetett adó helyett egyenes adókat kívánnak bevezetni. A konzervatívok ezzel szemben a védővám hívei. A vallásoktatás, a katolikus-protestáns ellentét s a gyarmatok kérdésében e pártok állnak szemben. A liberálisok 1853 óta követelik a rabszolgaság eltörlését, a gyarmati közigazgatás és költségvetés parlamenti ellenőrzését. Meg akarják szüntetni a bennszülöttek munkáltatásának eddigi módját. A liberális Thierbecke 1862-ben emberi jogokhoz juttatja a bennszülötteket, megszüntetve a rabszolgaságot, az ültetvényesek kártalanításával. Guyanában ötvenháromezer főnyi összlakosságból harminchatezer, az Antillákon harmincegyezer főnyi összlakosságból tizenegyezer rabszolga szabadul fel. A liberális párt kisebb zökkenőkkel halad útján 1888-ig, 1888-tól 1891-ig a protestáns konzervatív és katolikus koalíció kerül uralomra, 1891-ben ismét a liberális párt. A demokratikus rendszer külső kísérő jelensége az általános választójogi kérdés, kezdetben a cenzus leszállítása. 1887-ben a cenzust 10 forintra szállítják le, az általános választójog terve azonban megbukik, 1896-ban már minden 25 évet betöltött hollandi férfi szavazati jogot nyer, a század végén tehát Hollandiában 700.000 embernek van választó joga. Néhány évtized alatt a polgári liberális formák Hollandiában is kialakultak.

A formák kialakulásának földrajzi folyamatát a Skandináv államokban Norvégia helyzetének változása határozza meg. A három északi ország, Dánia, Svédország és Norvégia, fokozatosan valósítja meg a nyugati demokráciát, sokszor, főleg a nők jogainak kiterjesztésében, megelőzve példaképeit. A nyugati intézmények bevezetése, a perszonális unió felbontása itt véres forradalmi események nélkül folyik le. A skandináv ember a kapitalizmus korában nagyobb válságok nélkül él a boldog demokrácia állapotában, a társadalom és forma között összhang van. Ez a szerencsés fejlődés szinte érthetetlen jelenség volna, ha a formaalakítás és belső történés mögött nem szemlélnénk a lényegyet, emberi akarat, talaj, földrajzi helyzet, általános műveltség nagy eredményét. Mialatt ezek az államok magukra öltik a nyugati demokrácia formáját, azalatt nélkülözhetetlen cikkekkel látják el magát a fejlett kapitalista nyugatot. Az utolsó száz év történelme nem sokat foglalkozik a Skandináv államok európai diplomáciai összeköttetéseivel, vagy összeütközéseivel, annál többet mondhat a gazdasági statisztika, melynek adatai megmutatják, mit jelent Svédország

és Norvégia a nyugati kapitalizmus üzemi szükségletének gyors és közeli kielégítésében, erről szól a norvég kereskedelmi flotta növekedése is s mit jelent Dánia egészséges kisbirtokrendszere a nyugati államok „emberi üzemének” élelmiszerral való ellátásában. Az előbbi két állam végtelen erdőségei a fejlődő városiasodás oly fontos építő- és bútanyagát, főként a fenyőt, valamint a kátrányt és nyers vasércet szolgáltatják, az utóbbi pedig a húst, vaját és más élelmiszereket, elsősorban Anglia részére. Az anyagi jólét előfeltételeit megteremti kivitelük s a demokráciát szívós munkájuk valósítja meg, ez a forma ott nemzetiségi kérdés hiányában, a közműveltség magas fokán, az északi ember komolysága mellett, az ember sorsára s méltóságára teremtett megoldás. A nyugat formáinak átvételével és igényeinek kielégítésével eljutnak az északi jólétig, a magas munkabér, a magas életszínvonal meglepő fokáig. Az álmok és valóság összeütközése itt szintézisben oldódik fel. A skandináv talaj és ember a Nyugat kapitalizmusából él, politikai fogalmaira és nacionalizmusára részben mégis sok germán romantikus szempont hat, melyből nem lesz terméketlen irodalmi tetszelgés, hanem norvég népi nacionalizmus és végül skandinávizmus: az északi ember szolidaritástudata, magasabb egység keresése. A norvég népi nacionalizmus az általános skandináv demokráciába torkollik, a „skandinávizmus” mitikus fogalmaiból, a skandináv népek gazdasági úniójában több-kevesebb megvalósul.

A skandináv államok formáinak kialakulásánál, a bécsi kongresszus a sorsdöntő. Ekkor szakították el Norvégiát Dániától és kapcsolták össze perszonális únióban Svédországgal, melynek élére a francia Bernadotte marsai került, XIV. Károly néven (1818—1844). A svédek rokonszenveznek az eléggé autokrata érzelmű új királynak, aki ügyes diplomata s akinek angolbarátsága kedvező helyzetet teremt. Az 1830-as februári forradalom után a % svéd ellenzéki mozgalom már nem irányul az új uralkodóház ellen, az ellenzék a politikai élet demokratikus átalakítására törekszik s a király a negyvenes években e részben még rendi jellegű mozgalom hatására módosítja a királyi tanács autokratikus szervezetét. A Svédországban meginduló lendületes iparosodás növeli az ellenzék jelentőségét, az ipari * tőke megerősödik, a városiasodás előre halad. Az új ipari társadalom az új formákat akarja bevezetni. I. Oszkár, az 1844-ben trónra lépő király, uralomra juttatja a liberálisokat, a modern formák bevezetése már elkerülhetetlen, bár az 1848-as mozgalmak európai visszahatása rövid időre ott is jelentkezik. Az alkotmányreform megvalósítására 1846-ban bizottságot küldenek ki, a megoldás azonban már XV. Ká-

rolyra (1859—1872) marad. A nemesi gyűlés 1865 december 7-én szavazza meg az új alkotmányt, a svéd államélet formái ezzel kialakultak.

A formákat itt tehát a nyugateurópai fejlődéssel sok szempontból rokon folyamat teremti meg: a modern erők iparosodása következtében kialakult polgári gondolat és nemesség megegyezése. Más a helyzet a perszonális unió norvég tagjánál. A parasztság itt a népi romantika korában szinte példátlan érvényesülési lehetőségeket szerzett a XIX. századeleji első népi alkotmányban. A norvég területen még a Svédországgal való unió előtt romantikus fo[^]almazású nacionalizmus fejlődött, amely a nemzeti értékek hordozóit, a nemzet legértékesebb részét látta a norvég föld birtokosában, a parasztságban. Ennek megfelelően, teljesen demokratikus alapra helyezkedett az alkotmányban, mely a népszuverénitás elméletét valósította meg. A nép iránt való érdeklődést a tudomány is fokozta, ennek sok példáját látjuk a népmesék gyűjtésében és a nemzeti történelem művelésében. A norvég ellenzék nacionalista volt és nem új, alkotmányos, belső politikai formákat akart megvalósítani, mint Svédországban, hanem megtámadta a norvég ügyekbe beavatkozó, a belügyi autonómiát nem tisztelő svédeket. A svédek a magasabb hivatalokban előnyben részesítették a svéd tisztviselőket, ami a hivatalnokréteg ellenállására vezetett. Amikor a mozgalomba a parasztság is bekapcsolódott, az ellenállhatatlan erejű ellenzéki megmozdulássá nőtt. Ez az ellenállás számos esetben vetett vissza kormányjavaslatokat és a királyi tiltakozás ellenére eltörölte a nemességet.

A század közepétől kezdve a politikai ellentétek kiéleződnek a két ország között. Norvégia élére kormányzót állítanak, ez ellen a storting 1859-ben, száz szóval kettő ellen, tiltakozik. Bonyodalmat okoz a zászló- és címerkérdés. A storting 1860 április 23-án feliratot szavaz meg, melyben ünnepélyesen fenntartja Norvégia jogait. XV. Károly a feliratot elutasítja. II. Oszkár (1872—1907) uralkodása kezdetén a politika lényeges kérdése a szabadkereskedelem és a védvám híveinek küzdelme. Az 1888-as svéd választások először a szabadkereskedelmi eszme győzelmét hozzák, amikor azonban a szabálytalanságok miatt a választást megsemmisítik, a védvám hívei kerekednek felül. A svéd mezőgazdasági és ipari érdekeknek ez utóbbi felel meg. Norvégia viszont a szabadkereskedelem híve, ami az ellentéteket még jobban kiélezi és megnehezíti a két ország vámegyességét. A sikertelen tárgyalások szakadatlanul folynak, elsősorban a konzulátosok ügyében. II. Oszkár nem akarja szentesíteni a norvég storting

határozatát, a minisztérium az alkotmányos álláspont híve, lemondása után a király nem talál politikai tényezőt a kormány megalakítására. A norvégek ekkor kimondják az unió megszüntetését. A király és ország között lefolyt tárgyalások után Norvégia 1905-ben népszavazással dönt. Az augusztus 13-án lefolyt népszavazás az unió felbontását kívánja. Békés megegyezés után a norvégek Frigyes-Károly dán herceget választják VII. Haakon néven királynak (1905—1919).

A politikai formák végleges kialakulása után az északi államok további fejlődésében a főszerepet az alkotmányos gépezet tökéletesítése és a skandináv államok egymás között való viszonyának, mint a vámkérdésnek, rendezése játssza. Svédországban azután II. Oszkár halála után, 1907-ben V. Gusztáv lép a trónra. 1912-ben bevezetik a nők szavazati jogát. Az iparosodás folyamata rohamosan halad előre, a szociális kérdés ezzel együtt emelkedik jelentőségben s a háború után a szocialista párt rendkívül megerősödik. A dán agrárállam a bécsi kongresszus utáni időben az anyagi tönk szélén áll, fokozódó kivitele azonban a harmincas évek vége felé megjavítja az államháztartást. Az emelkedő jólét a kapitalizmus ajándéka azért, hogy Dánia az iparosodó európai országokat mezőgazdasági termékekkel látja el. Az ország politikai életében egyre nagyobb szerepet játszik a földművelő kisbinokosréteg, amely lassanként kivívja a dán alkotmány egyelőre liberális irányú fejlődését. 1849 június 5-én részben a király, részben a tartományi rendek által kijelölt bizottság bocsátja közre az új alkotmányt, amely már a modern alapelveket képviseli.

VI. Frigyes VIII. Keresztély (1839—1848) követte a trónon, majd VII. Frigyes (1848—63) uralkodott, akinek utódja IX. Keresztély (1863—1906). Az 1901-es alkotmány liberális, alkotmányos alapra helyezi a politikai életet. IX. Keresztélyt a haladóbb felfogású VIII. Frigyes követi, kinek utódja 1912-ben X. Keresztély. Uralkodásuk alatt megerősödik a szocialista mozgalom, a munkásság tüntetések és harcok árán eléri az alkotmány demokratizálását, Dánia tehát a háború előtt eljut a modern demokratikus formákhoz. E folyamat 1915-ben fejeződik be, amikor az alapvető dán alkotmány szabályozza a királyság berendezését, a király jogait. Az alkotmány intézkedései szerint a hadüzenethez és szövetségek kötéséhez a képviselőház beleegyezése szükséges.

A kapitalizmus lehetőségei a skandináv államokban tehát eszményi megoldást jelentenek az egyének nagy tömege számára, a modern demokrácia liberális és parlamentáris rendszerében. Ennek az

határozatát, a minisztérium az alkotmányos álláspont híve, lemondása után a király nem talál politikai tényezőt a kormány megalakítására. A norvégek ekkor kimondják az unió megszüntetését. A király és ország között lefolyt tárgyalások után Norvégia 1905-ben népszavazással dönt. Az augusztus 13-án lefolyt népszavazás az unió felbontását kívánja. Békés megegyezés után a norvégek Frigyes-Károly dán herceget választják VII. Haakon néven királynak (1905—1919).

A politikai formák végleges kialakulása után az északi államok további fejlődésében a főszerepet az alkotmányos gépezet tökéletesítése és a skandináv államok egymás között való viszonyának, mint a vámkérdésnek, rendezése játssza. Svédországban azután II. Oszkár halála után, 1907-ben V. Gusztáv lép a trónra. 1912-ben bevezetik a nők szavazati jogát. Az iparosodás folyamata rohamosan halad előre, a szociális kérdés ezzel együtt emelkedik jelentőségben s a háború után a szocialista párt rendkívül megerősödik. A dán agrár-állam a bécsi kongresszus utáni időben az anyagi tönk szélén áll, fokozódó kivitele azonban a harmincas évek vége felé megjavítja az államháztartást. Az emelkedő jólét a kapitalizmus ajándéka azért, hogy Dánia az iparosodó európai országokat mezőgazdasági termékekkel látja el. Az ország politikai életében egyre nagyobb szerepet játszik a földművelő kisbirtokosréteg, amely lassanként kivívja a dán alkotmány egyelőre liberális irányú fejlődését. 1849 június 5-én részben a király, részben a tartományi rendek által kijelölt bizottság bocsátja közre az új alkotmányt, amely már a modern alapelveket képviseli. VI. Frigyes VIII. Keresztély (1839-1848 követte a trónon, majd VI. Frigyes (1863—1906). Az 1901-es alkotmány liberális, alkotmányos alapra helyezi a politikai életet. IX. Keresztélyt a haladóbb felfogású VII. Frigyes követi, kinek utódja 1912-ben X. Keresztély. Uralkodásuk alatt megerősödik a szocialista mozgalom, a munkásság tüntetések és harcok árán eléri az alkotmány demokratizálását, Dánia tehát a háború előtt eljut a modern demokratikus formákhoz. E folyamat 1915-ben fejeződik be, amikor az alapvető dán alkotmány szabályozza a királyság berendezését, a király jogait. Az alkotmány intézkedése szerint a hadüzenethez és szövetségek kötéséhez a képviselőház beleegyezése szükséges.

A kapitalizmus lehetőségei a skandináv államokban tehát eszményi megoldást jelentenek az egyének nagy tömege számára, a modern demokrácia liberális és parlamentáris rendszerében. Ennek az

északi világnak szinte ellentétes irányú kiegészítését nyújtja a más hagyományokat, társadalmi rétegződést és szellemiséget képviselő latin Európa.

Spanyolországban a szuverenitásért folyó küzdelem szakadatlanul tart a katonaság, az Egyház, a középosztály és a proletárság rétege között, a nélkül, hogy a felek közakarata modern formát feltételezne. Amikor a nyugati értelem reformgondolatot termel ki és vezetést és felelősséget a polgári forma szempontjából értékel, ugyanakkor Spanyolországban kel életre a modern diktatúráról Donoso Cortez elmélete, amely a „parlamentari disputában“ jelentkező polgári „szófecsérlést“ elveti, a modern politika lényegét a nagy leszámolásban látja, a konzervatív erőknek az Antikrisztussal, vagyis az istentelen, az Egyház szuverenitását támadó iránnyal vívott küzdelmében.

A spanyol szellem fejlődésében általában nem találjuk az előkészítő munkának szervezőtevékenységét, az értelmi réteg mélyeséges hitét a modern parlamentarizmusban és formákban. Az események során az elit és a spanyol társadalom részéről az étellel szemben való olyan állásfoglalást látunk, amely teljesen ellentétes a kapitalizmus által kívánt értékeléssel. A kapitalizmus szelleme hiányzik a spanyol gazdasági rendszer erkölcsanából. Idegen számára a kapitalizmus szervezőmunkája a társadalmi emelkedést nem ettől várja és gazdag kapitalista anyagi forrásait idegeneknek adja bérbe. Az élet biztosítását, az emelkedés lehetőségét a hivatalnoki pályán keresi, hivatalnoknappé válik s az az erő, melyet törekvő rétegek vagy egyének más országokban a kapitalista lehetőségek felhasználásával vezettek le, Spanyolországban forradalmakat szított, melyek mögött a legtöbb esetben állások elnyerése, hivatalnokrendszer kicserélése, állami összeköttetések létesítése rejtőzött.

A modern formák hiánya e nagy nép életében ijem jelenti általában a formák hiányát, hiszen az élet és társadalom formái annál erősebben megmerevedtek, azok a kapcsolatok, amelyek embert emberrel, embert a társadalmi rétegével egybekötötték, szinte elszakíthatatlanok maradtak. A spanyol társadalom e tekintetben épúgy nagyot és nemeset alkotott, mint a spanyol szellem, amely nagy eredményeket és szépségeket termelt, éppen azért, mert ez az elit nem a politikai formák egyszerű terjesztője, s az igazi szellemi elitet hosszú időn keresztül nem foglalta el a szervezés szellemi szempontból talán sivárabb munkája.

A társadalom nagy részét eleinte az anarchikus tanok hódították meg, kikerülve a szervezés munkáját, melyet a szellemi ember

másutt megvalósított, a vezető szellemek és nyomukban az ipari munkásság meglehetősen szűk rétege minden szuverénítés ellen tiltakozva terjesztette az anarchizmust. A szellemi emberek helyét idővel elfoglalja az intellektuális réteg, a főiskolák, egyetemek végzett hallgatóinak társadalma, mely az eszmék tömkelegéből demokratikus megoldásokat és formateremtő kísérleteket választ ki s az ipari munkásság segítségével forradalmi úton akarja azokat megvalósítani.

II. Izabella uralkodása alatt Narvaez tábornok-miniszterelnök (1847 október—1851 január) rendet teremt a királyi háztartásban. Rendkívül erélyesen nyomja el a zavartkeltő törekvéseket, végül pedig általános amnesztiát ad. Lemondása után a helyébe lépő abszolút kormány ismét antiliberális, klerikális irányt követ. 1854-ben Vicalvaróban katonai forradalom tört ki, amely polgárháborúvá szélesedett. Júliusban megalakult a liberális únió, amely az 1855-ös cortes többségét alkotta, a dinasztia mellett foglalt állást és megalkotta az 1837-es elvekre visszatérő alkotmányt. A pénzügyi nehézségek arra kényszerítették a corteszt, hogy kimondja az összes holtkézi birtokok eladását. A királynő aláírta a javaslatot. A liberális rendszerről azonban ismét visszatértek a régi irányba. A párizsi világiállításról mérsékeltebb és gyakorlati eszmékkel visszatérő képviselőket O'Donnell tábornok félretolta, a haladók megmozdulásait leszerelte s korlátozta úgy a cortes hatáskörét, mint az egyéb szabadságjogokat. A királynő azonban kijátszotta O'Donnell-t is, miután elérte az egyházi birtokok eladásának felfüggesztését és 1856-ban elbocsátotta a tábornokot. Visszatért Narvaez és uralmi rendszere, majd 1857-ben O'Donnell váltotta őt fel, aki félretette az egyházi vagyon eladásának kérdését. Koncentrációs belpolitikája a szilárd többségen alapult, a hivatalokat híveivel s rokonai-val töltötte be, hatalmas közmunkákat szervezett a 740 milliós államadósság ellenére. San Domingo államot bekebelezik és O'Donnell résztvesz a marokkói háborúban is, mellyel erkölcsi sikert arat. Mindamellert O'Donnell 1863-ban kénytelen lemondani, azután a liberális únió, a katonai diktatúra, majd az abszolutizmus következik.

1871 január 2-án éhezik Savoyai Amadé spanyol király spanyol földre. Serrano miniszterelnök a leghatalmasabb erőtenyezőt, a hadsereget iparkodik a király ügye mellé állítani. De a választásokon erős köztársasági ellenzék alakul a cortesben. Serrano mégsem e miatt, hanem híveinek, a liberálisoknak ellentétei miatt bukik meg. A haladó párt veszi át az uralmat, azonban hamarosan ez is kettészakad.

Újabb zavarok, katonai lázadások következnek, kezdődik a király személyes uralma. A teljes anarchia 1873 február 10-én kitör. A re-

publikánusok kikiáltják a köztársaságot. A katonai forradalmárok ismét előtérbe lépnek, szétkergetik a cortezt. A köztársaságiak, karlisták és kantonisták heves harca után 1874 december 28-án II. Izabella fia, XII. Alfonz lesz a király, óriási lelkesedés közepette 1875 január 14-én vonul be a fővárosba s csapatai 1876 elején végleg legyőzik a baloldaliakat. A belső rend azonban nem áll helyre, 1876-ban alakul ki az új rendszer, mely megosztja a hatalmat a felelős minisztérium és a király között. Az alsóházat census alapján választják, a szenátus főméltóságokból áll. 1883-ban anarchista puccskísérletek jelentkeznek, majd katonai zendülés tör ki, november 25-én XII. Alfonz meghal, utódja XIII. Alfonz. 1890-ben madridi tisztek lerombolják az antimilitarista lapok szerkesztőségét, 1895—1898 között Spanyolország elveszti amerikai gyarmatait, 1902-ben Mária Krisztina főhercegnő régens átadja fiának, XIII. Alfonz-nak a tényleges uralmat.

Portugáliában 1814 után a legteljesebb zűrzavar uralkodik. A király Braziliában tartózkodik és ott költi el hatalmas civillistáját, a deficit hihetetlen mérvet ölt, a birtok- és jövedelemeloszlás aránytalanságai súlyos következményekkel járnak. Az 1817-es forradalmat angol beavatkozás törte le, továbbra is VI. János a király. 1826-ban Don Pedro lép a trónra, aki azonban kiskorú leányára ruhazza a királyi címet, ura Don Miguel, a régens. Don Pedro halálával leánya leteszi az alkotmányra az esküt, egyévi házasság után özvegygé lesz, majd 1836-ban Ferdinánd szász-kóburg-góthai herceghez megy nőül. Minisztere radikális reformokkal akarja Portugáliát talpraállítani, eltörli a hitbizományt, a feudális főúri jogokat, monopóliumokat, felszólítja a szerzetesrendeket, elkobozza birtokaikat. Ezek az erélyes intézkedések forradalmat idéznek elő. Hat évi állandó zűrzavar után 1842-ben Costa Cabral veszi át az uralmat, az 1826-os alkotmány alapján kormányoz. 1846 májusában parasztfordalom tör ki, mire az összes pártok fegyvert fognak, Cabral megbukik, a forradalmat csak angol segítséggel sikerül leverni. Mária királynő halála után (1853) V. Pedro következett a trónon. Pedro sokat utazott, művelt, miszticizmusra hajlamos, művészi beállítású ember, aki nem sokat törődött a közügyekkel. Láta az újjászervezés pártjának bukását, majd a történelmi párt lehanyaglását, Saldanha bukását (1856) és a szabadkőműves Lulé herceg uralmát. Ez utóbbit rendkívül kedvelte, közvetlenül azonban nem avatkozott a kormányzásba. 1861 november 11-én bekövetkezett halálával öccse, Porto hercege, I. Lajos néven lépett a trónra. Az uralkodó új emberekkel vette magát körül, határozott haladó-irányú

politikát követett. A kormány a kereskedelem és ipar fellendítésén fáradozott, egyik intézkedés és reform követte a másikat, az államháztartás deficitjének megszüntetésére szigorú takarékosági intézkedések léptek életbe, amikor azonban az egyházi birtokok eladására került a sor, Saldanha marsall római követ lemondott, 1870 május 17-én a katonai forradalom megbuktatta Lulé herceget. A király feloszlatta a cortezt, a zűrzavarok szakadatlanul tartanak.

A formák örökös zűrzavarában hányódó ibériaiakkal szemben a tettekben megtestesülő olasz szellem az olasz egységben formát teremtett. A nagy kérdés, hogy a polgári élet menete, a vita korlátok közé szorítása, általában a kívülről átvett parlamenti rendszer megfelelő-e arra, hogy e tevékeny nép tettvágyát kielégítse? A nemzetalkotásban tevékenységhez szokott latin faj nem tűri a további aktivitás hiányát. Minthogy pedig — Franciaországgal ellentétben — itt nem következett be kijózanító, nagy vereség, melyet a kicsinyesnek látszó szervezés munkája követ, különböző mítoszok törnek megvalósulásra. Az olasz szabadkőművesség pápamentes, katolikusellenes tevékenységről ábrándozik, világforradalmi képletek terjedése nyugtalanítja az új királyságot ϵ úgy látszik, mintha Róma a modern tudomány, vagy a szabadkőműves robbantó eszközök fejlettebb fegyverével törne a nemzetközi hitetlenség, antiklerikalizmus megvalósítására. A belpolitikában mintha a szokatlan élénkséggel lüktető pártélet nyújtana megoldást. Az általános választójog révén szóhoz jutott tömeg 1876 március 18-án durva hálátlansággal semmisíti meg annak a csoportnak uralmát, mely az egyesítés és a parlamenti szervezés alapvető munkáját végezte. A mérsékeltek, az ú. n. jobboldaliak nagy férfiai a baloldali erők szervezkedésével szemben buktak el, a baloldal, visszatérő szélsőséges emigránsok csoportja, azonban e parlamentáris forradalomban a tényleges állapot, az alkotmányos monarchia alapjára helyezkedett, a pártéletben és az állami igazgatásban. A szélsőbaloldal uralma alapján a régi eszmények továbbfejlesztését jelenti, erős államhatalmat és 3. szélsőségek elleni küzdelmet.

A szervező Cavour hagyományát követő, gyakran értelmi elitből származó vezető csoporttal szemben a volt mazzinisták, forradalmárok, emigránsok, összeesküvők társaságának új rétege került uralomra. 1876-tól húsz éven át e baloldali csoport kormányzott, Depretis (1876—1879 és 1881—1887) s Crispi (1887—1891 és 1891 és 1893—1896) miniszterelnökök vezetésével. 1896 után hét esztendőn át ismét jelentőségre jutnak a jobboldal egyes csoportjai, hogy a világ-

háború kitöréséig baloldali koalíciók gyakorolják a hatalmat, elsősorban Giolitti vezetésével. Bármilyen irányzat került uralomra, az iparosodás erősen fejlődött és szoros kapcsolatba került a nacionalizmussal. A nagymérvű népszaporodás jelentékeny kivándorlással jár együtt, 1900-ban 350 ezer, 1910-ben 530 ezer ember keres idegenben megélhetést. A kivándorlók kapcsolata az óhazával később visszavonzotta az idegenbe szakadt, Észak- és Dél-Amerikában meggazdagodott olaszokat. A feladatok legegyszerűbb megoldása az imperialista versengésbe való bekapcsolódás lett volna, ennek kísérlete azonban 1896-ban, Abesszíniában, kudarcot vallott.

Olaszország 1881-ben, amikor már nyilvánvaló volt, hogy Tuniszban nincsenek lehetőségei, Asszab öblében lépett a keletafrikai partra. A Nílus völgyében ekkor a Mahdi fanatikus mohamedán hívei tanyáztak, akik nem elégedtek meg azzal, hogy északon az egyiptomi katonasággal, délen pedig Emin pasával állottak harcban, keleten a Vörös-tenger felé törve összeütköztek az abesszín belföldről ugyancsak a tenger felé törekvő abesszínekkel. Amikor Gordon csapatait a Mahdi 1885 januárjában megsemmisítette, az olaszok angol támogatással megszállták Másszáját. Az angolok viszont Szuakin kikötőből vonultak a Mahdi ellen, csakhamar azonban visszahúzódtak. A Mahdi ekkor, 1886-ban, az abesszínket támadta meg. 1887-ben János négus visszaszorította az olaszokat, a hadjáratot azonban nem tudta folytatni, mert csapatait novemberben legyőzték a Mahdi hívei, akik elfoglalták Gondárt. Az olaszok erre visszaszerezték az év elején elvesztett területeket. A négus a következő évben francia segítséggel ismét támadásba ment át és augusztusban Masszauánál újabb csapást mért az olaszokra. Az angolok ekkor az olaszokkal együtt álltak a négussal szemben és ellenségüket, a Mahdit a négus hátbatámadására szorították azáltal, hogy amikor dél felé fordult, Emiit-pasa visszaverte. 1889 márciusában a Mahdi csakugyan kelét felé támadott és a metammehi csatában, melyben János négus is elesett, megverte az abesszínket. Ras Menelik, hogy János örökét megszerezhesse, szerződést kötött ekkor az olaszokkal, 1889 májusban Ucsalliban. E szerződésben biztosította az olaszok számára a protektorátust Abesszínia fölött. A következő év tavaszán Menelik trónra is lépett. Az 1894 májusi angol-olasz szerződés Abesszíniát két érdekerületre osztotta, a hegyvidék olasz, a Kék-Nílus völgye pedig angol zóna lett. A franciák kimaradtak az osztozkodásból. A négus azonban már előbb felmondta az ucsalli szerződést és vele egyidejűleg a Mahdi csapatai is az olaszok ellen vonultak. Az olaszok mindkét ellenféllel harcba szálltak, szer-

vezettségük és pénzügyi készülségük azonban gyenge volt. Az expedíciós sereg, melyet Barratieri tábornok vezetett, 1895 decemberében Amba-Aladsi mellett vereséget szenvedett, majd 1896 márciusban Adua mellett megsemmisült. Olaszország kénytelen volt kiüríteni Makallét és Adigratot, az 1896-os addisz-abebei békében pedig lemondott szerződésben biztosított előjogairól. Abesszínia visszanyerte függetlenségét, Menelik négus megkezdte a környező törzsek meghódítását. Olaszország tehát visszavonult s Anglia nem használhatta fel többé a négus és a Mahdi ellen. Ezzel a Tunisz ípegszállása óta kialakult olasz-francia ellentét is csökkent. A Mahdi leverése után az 1899 márciusi szerződés ideiglenesen rendezte az északkeletafrikai kérdéseket, a három hatalom: Franciaország, Anglia és Olaszország egymáshoz való viszonyának szabályozása ezen a vidéken azonban csak 1906-ban valósult meg, amikor a három ország a Marokkó-kérdéssel kapcsolatban együttműködést fejtett ki. Abessziniát ekkor három érdekszférára osztották fel egymás között.

Crispi korszakában Itália szinte diktatórikus szervezés részese lett. Crispi a liberális és nacionalista, szinte francia forradalmi álomvilágban nőtt fel, később az élet realitásával szemben is sokat megőrzött ezekből az elvekből, nem annyira bonyolult, mint inkább ketős rétegű egyéniség, kinek lényében a hármasszövetség folytán irredentizmusától megfosztott és világpolgári illúziókban élő Olaszország szemben találta magát a régi eszményekkel. A polgári társadalom érdeke, a simább megoldások vágya hatott rá, megszüntette az irredenta tevékenységet, ragaszkodott a hármasszövetséghez, a társadalom tetterejét más természetű, franciaellenes, gyarmati imperializmussal akarta kielégíteni. Elvi pacifizmusa védekezésre szorította, ezt a védelmet kereste a hármasszövetségben, az afrikai olasz érdekeket fenyegető francia támadás esetén. Ettől a támadástól ^komolyan tartott, hiszen a francia társadalom és politika magatartása olaszellenes, támadó irányú volt. Crispivel szemben ^a franciák gyakran a radikális elemekkel rokonszenveztek, sértő viselkedésük mégis az egész olasz nemzet ellen irányult, ellenében a németekkel, akik Crispit valósággal dédelgették. A radikális és irredenta ellenzék a latin gondolatot hangoztatta, irredentizmus, osztrákgyűlölet és franciabarát latin irány azonos fogalomná lett. Az olasz gondolkodásban új értelmezést nyert a természetes és természetellenes diplomáciai kapcsolat, az irredenta társadalom mesterkéltnek látja a fennálló szövetségi rendszert, Crispi túlságosan személyéhez kapcsolta a szövetséget, ami által az ellenzék számára rokonszenvenné tette a másik megoldást.

Az imperialista törekvés aduai veresége, az 1896 március 1. utáni felháborodás Crispi bukására vezet s a kijózanodás megvalósítja a latin fajra annyira jellemző gyors átcsoportosítást. Anyagi és szervezési hiányok megakadályozzák a büntetőhadjáratot, a négussal tehát kiegyeznek. Crispi európai politikája is módosul, minthogy utódai kitarának a hármasszövetség mellett, ugyanakkor azonban kielégítő viszonyt akarnak teremteni a franciákkal.

Svájc a hatalmak 1815-i rendelkezései értelmében államszövetségé vált s a 22 kantonhoz csatlakozott Genf városa és annak vidéke. E független köztársaság fejlődésének lényege az élet korlátlan pluralitásának tisztelete. Itt nem uralkodik egy szuverénitás, az egyén tisztelni köteles más nemzetiségek egyéni szabadságát és ez a sokféle jog tisztelete jelentkezik a svájci alkotmányban. Az államok egymásközi viszonyát az 1815 augusztus 7-i szövetségi paktum rendezi. Ennek értelmében minden állam megtartja a maga fenségjogát, évente nyáron szövetségi gyűlésen tárgyalják a közös ügyeket, itt határoznak háború, béke felett, diplomáciai és katonai kérdésekben, valamint a szövetségi pénztár ügyeiben. A kiküldöttek kantonjaik felfogását képviselik s a közös határozat csupán a megbízók jóváhagyásával emelkedik érvényre. A gyűlésnek nincs végrehajtó hatalma, felváltva székel Bernben, Zürichben, vagy Luzernben. A jellegzetes svájci szabadság egyaránt vonatkozik az ország lakóira, mint a külföldiekre. A demokratikus eszmék elterjedésével kapcsolatban az állam fejlődése a központosítás felé halad. A liberális irányba, való elfordulás először az egyes kantonokban indul meg. 1832 március 17-én az államszerződés módosítása érdekében Bern, Zürich és Luzern köt egyességet, november 14-én viszont Uri, Schwitz és Unterwalden szövetkezik a módosítás ellen. Az új tervezet Rossi genfi kiküldött műve, ebben megmarad a kantonok szuverénitása, a posta, a vám, pénz- és hadügy azonban a központi hatalom birtokába jut. Törvényhozó testület továbbra is a kantongyűlés, a végrehajtó hatalom azonban a szövetségi tanács kezébe kerülne. E terv nem valósul meg rögtön, 1848-ban azonban előveszik, sőt továbbfejlesztik. A központosítás törekvése fokozódik, az 1874-es alkotmány megtartja az 1848-as szövetségi hatalmi szervezetet, egyébként azonban a központi kormányzat kiépítése felé halad. Kimondja a hadsereg egységét s kilátásba helyezi a jogszolgáltatás egységését is. Az 1891-i alkotmánymódosítás megadja a választók számára a kezdeményezés jogát, a fontosabb egyetemes kérdésekben való döntés tekintetében.

NEGYEDIK FEJEZET

BISMARCK RENDSZERE A DIPLOMÁCIÁBAN

Amikor a német egység hosszú fejlődés, céltudatos előkészítés és sorsdöntő háború után végre kialakult, Európa térképe a korabeli német elképzelésnek megfelelően módosult. Bismarck politikája, attól kezdve, hogy nagy tervét megvalósította^ békés európai politika lett, bizonyos vonatkozásban visszatérés az egyensúly elvéhez, főtörekvése az új birodalom megerősítése és a békés fejlődés biztosítása.

A nagy realista az igazi egyensúlyt, az európai béke biztosítását s a világpolitika fejlődésének helyes irányát természetesen nem a mozdulatlanságban látta. Egész diplomáciai rendszere már elejétől fogva néhány alapvető elven nyugodott. Ezek az alapvető kérdések — mint Bismarck mondta: „Existenzfragen“ — abban foglalhatók össze, hogy a nagy európai nemzeteknek önálló állami létet, szabad fejlődési lehetőséget kell biztosítani. Ezek teljességgel a lét vagy nem lét kérdései, megoldásukra igénybe szabad, sőt kell venni a szükséges katonai eszközöket. Ezekén túl, ezek mellett áll az érdekek világa, melyben esetenként jogosult a kompromisszum is s e kérdések megoldásában a vezetőserepet a diplomácia veszi át, európai tárgyalások, szövetségi rendszerek, diplomáciai megegyezések révén kell az érdekek összeegyeztetését elérni. E másodrendű érdekeknél természetesen nem lehet szó háborúról, a szövetségek csak az érdekek megvalósításának diplomáciai lehetőségét biztosítják, de nem idézhetnek fel pusztán érdekek miatt háborús bonyodalmat. A szövetség semmi esetre sem jelenti a létfeltételek biztosításán és érdekek érvényesítésén túlmenő hatalmi szempontok szolgálatát. Bismarck elítéli a kezdődő hatalmi tébolyt, éles különbséget téve később nemcsak existenciális és érdekszempontok között, melyeknél más és más eszközt kell alkalmazni, hanem existenciális, jogos, tehát igazolt, vagy teljesen igazolatlan, pusztán hatalmi célok között. Bismarck 1888-ban mondta: „minden nagyhatalom, mely saját érdekszféráján túl, más országokat elnyomni azoknak ügyeibe beleavatkozni s olyan dologhoz nyúlni kíván, mely túlhalad az Isten által számára meghatározott határokon, — érdekpolitika helyett hatalmi politikát követ. Ezt mi nem fogjuk tenni“. Bismarck mérsékelt realizmusa a diplomácia terén tehát még egészen más, mint a realizmus helyébe lépő naturalizmus, amely a „természet“ mítoszának különös értelmezésével a korlátlan hatalomnak, a szüntelen

terjeszkedésnek, tehát az imperializmus elvének hódol, az erő jogát és érvényesülését tartja természetesnek. Bismarck szövetségi politikája éppen az exisztencia, érdek és hatalom szétválasztásán nyugodott s e politika dinamikáját még nem a hatalom érvényesítése, nem az imperializmus, hanem a német lét megvédése, valamint az idegen érdekek békés szövetségek útján való összeegyeztetése szabta meg.

A német birodalom létérdekeit elsősorban az elégedetlen európai hatalmak szövetsége, a félelmes modern „kaunitzi koalíció“ az orosz-osztrák-francia szövetség, vagyis a krimi, königgrázi és sedáni vesztesek összefogása veszélyeztette. Hogy a fenyegető kaunitzi koalíció megvalósulását elkerülje, Bismarck céltudatosan folyamodott a szövetségi rendszerhez. Két évtized alatt Európában a szövetségek egész hálózatát szötte, felülmúlhatatlan ügyességgel s ezt a mesterművet talán óvatosabb és józanabb utódok sem tudták volna fenntartani, A feladat rendkívül nehéz volt, teljesen el kellett szigetelni a kibékíthetetlen ellenfelet, Franciaországot, amely pénzügyileg meglepően hamar állott talpra s amelynek közvéleménye egyre erősebben hangoztatta, hogy az elvesztett tartományokról nem hajlandó lemondani. A másik legyőzött hatalom, Ausztria-Magyarország volt, melyről Bismarck joggal hitte, hogy nem engesztelhetetlen ellenfél. Beigazolódtott, hogy Bismarck eljárása bölcs volt, amikor 1866-ban megakadályozta Ausztria súlyosabb megalázását. Szerencséjére 1871 végén változás állott be a monarchia külügyminiszterének személyében. Bár a távozó Beust sem volt hajthatatlan ellenfél, mégis a volt Bund felé tekintő osztrák külpolitikát képviselte. Utóda Andrassy Gyula gróf, kinek érdeklődése keletre és délre, Oroszország és Balkán felé fordult, ott látta a veszélyt és a lehetőséget s nem a monarchia németországi tekintélyének visszaállításában, az aktív külpolitika számára. Eredeti elgondolása Angliában kereste a monarchia szövetségését. Ez a törekvése azonban nem járt sikerrel. Ezek után természetes és észszerű volt a német császársággal való együttműködés, hisz tartani lehetett attól, hogy német-orosz szövetség alakul ki, melyből a monarchia kimarad. Bécs részéről tehát megvolt a hajlandóság a szövetségre, nehezebb feladat volt már Berlin számára olyan kapcsolatot teremteni Oroszországgal, hogy ott Franciaország minden szövetségi ajánlata visszautasításra találjon, viszont Berlinnek mégse kelljen Oroszországot a Balkánon a monarchia ellenében támogatnia. Ausztria és Oroszország ellentéte t. i. idők folyamán a Balkánon fokozódott. Bismarck mégis megkísérelte, rögtön 1871 után, hogy mindkét nagyhatalommal együtt haladjon. Az Angliával való kapcsolatot

ő is kívánatosnak tartotta, ennek megvalósítását azonban az Angliában uralkodó liberális irányzat megnehezítette, addig viszont, míg az angol politikában ez az irány érvényesül, Anglia nem jelentett nagyobb veszélyt Németország számára, nem kellett attól tartani, hogy a brit kormány németellenes háborús szövetséget köt. Oroszországot mindenestre meg akarta nyerni, mert az esetleges orosz-francia szövetség majdnem akkora veszélyt jelentett az új birodalomra, mint a kaunitzi szövetség. Németország ugyanis egy „zweifronten Krieg“ esetén nem tudott volna ellenfeleivel katonailag megbirkózni. A balkáni, a keleti kérdésnek az egész európai helyzetben való rendkívüli jelentőségét tehát az is magyarázza, hogy minden keleten támadó konfliktus létében fenyegette Bismarck európai szövetségrendszerét. Másrészt viszont a tengerszorosok kérdése a szinte egész világra kiterjedő angol-orosz ellentét legkritikusabb pontja volt. Konstantinápoly így Európának és a világpolitika egyensúlyának Achilles-sarka volt ezekben az évtizedekben. Nem csoda tehát, hogy az európai diplomácia története a keleti kérdés történetével ebben az időben szinte egyet jelentett.

Az 1872-es év eseményei azután bebizonyították, hogy Bismarck tekintélye még össze tudja hozni az osztrák és orosz uralkodókat. Ferenc József 1872 szeptemberében Andrássy kíséretében Berlinbe utazott, hogy egykori ellenfelével, I. Vilmos császárral az együttműködés módozatait megtárgyalja. Sándor cárt nem volt nehéz rábírni, hogy a keletkező szövetségben résztvegyen, ő maga sürgősen Berlinbe utazott. Gorcsakov kíséretében. A létrejött együttműködés még nem volt formális szövetség, a három külügyminiszter jegyzéket váltott, amelyben vállalta a fennálló helyzet biztosítását és kijelentette, hogy a keleti kérdések megoldásában közösen fog eljárni. A szerződés 1873 októberében jött létre, ez már a három császár formális szövetségét jelentette. Ferenc József, Sándor cár és I. Vilmos császár kinyilatkoztatta, hogy az európai békét meg akarja erősíteni s a célt legjobban a három császár személyes megegyezése és kapcsolata útján vélik megvalósíthatni, mert egy ilyen megegyezés a belpolitikai változásoktól független. Az első pontban kötelezik magukat arra, hogy minden részletkérdésben, amelyben köztük ellentétek merülnének fel* azonnal érintkezésbe lépnek egymással, hogy e részletkérdések a magasabb rendű elgondolásokat ne zavarják. A második pontban arra kötelezték magukat, hogy egy nagyhatalom támadása esetén újabb szövetség keresése nélkül, azonnal egymáshoz fordulnak, közösen járnak el. A harmadik pontban kijelentik, hogy amennyiben katonai akcióra lenne szükség, akkor ezt katonai konvencióval szabályoznák.

Oroszország számára a három császár szövetsége Európa felé való fedezést jelent, ha az eseményeket az ázsiai helyzet szempontjából tekintjük. Az oroszok ugyanis keleten 1870 óta szorosabb kapcsolatot létesítettek az angolelles Sir Ali afgán emirrel s az angol-orosz ellentét mindjobban kiéleződött. Oroszország okkupálta Közép-Ázsiában Chivat is. II. Sándor hadügyminisztere, Berg gróf már régen sürgette a „hármasszövetség” megalakítását, amely Európára majd rákényszeríti a békét. Ez a követelés a három császár szövetségében be is teljesedett, hiszen a titkos záradék szerint a német császárnak „egy európai hatalom” támadása esetén az oroszvár segítségére kell sietnie. Ez az európai hatalom az osztrák-orosz egyezmény óta nem lehetett a monarchia, tehát nyilván Angliáról volt szó. A szövetség létrejöttére az oroszok oly nagy súlyt helyeztek, hogy még abba is beletörődtek, hogy a Porta által 1870 márciusában elismert független bolgár egyház ne kerüljön orosz fennhatóság alá, mert ezt Ausztria nem tűrte volna.

Ausztria és Poroszország részéről a három császár szövetsége az ellentétes érdekek összeegyeztetésének elvén épült fel. E szövetség Ausztria számára biztosítékot jelentett arra, hogy az orosz terjeszkedés nem fog veszélyes méreteket ölteni a Balkánon, Bismarck számára pedig azt, hogy az utolsó évtizedek vereséget szenvedett hatalmai nem kötnek Németország ellen szövetséget. Az új szövetség teherpróbája a keleti kérdésnek nevezett „balkáni probléma” lesz.

ÖTÖDIK FEJEZET

EURÓPAI KÉRDÉSEK ÉS EURÓPAI MEGOLDÁSOK A DIPLOMÁCIÁBAN

A monarchia és a német birodalom a balkáni kérdés kirobbanása idején a legteljesebb szövetségi egyetértésben állt egymás oldalán. A figyelmet Törökország krónikus belső bajaira, pénzügyi nehézségeire és az ottlakó keresztények szomorú helyzetére, az annyi előzmény után ismét kitört lázadások hívták fel. Az 1856-i párizsi béke a török birodalmat európai állammá nyilvánította, ami azonban nem enyhítette a helyzetet, hiszen európainak lenni már akkor is annyit jelentett, mint fegyverkezni, modern színvonalra emelni a hadsereget, megerősíteni a flottát. A zilált török pénzügyekben rendet teremteni szinte lehetetlennek látszott, Abdül Aziz esztelen költségeit és a

korrupt gazdálkodás kiadásait a kormány úgy próbálta fedezni, hogy adószedői teljesen kiszarolták a keresztény lakosságot. A keresztények lázadása Hercegovina egy kis falujában tört ki, ahol a paraszt termésének tizedét az államnak, harmadát pedig földesurának volt köteles beszoigáltatni. 1874-ben rossz volt a termés s amikor az adószedők a gabonát lefoglalták, 1875 július 13-án kitört a lázadás. A Balkán már akkor alá volt aknázva, mindenféle titkos társaságok működtek s ezek mellett az endogén nemzeti erők mellett a törökországi orosz diplomácia képviselői nyújtottak tápot az új pánszláv áramlatnak. Kérdéses volt, vajjon a diplomácia képes-e ilyen körülmények között megoldást találni s vajjon nem robbant-e ki véres európai háborút az orosz nacionalizmus balkáni törekvése. A viszályba ugyanis az eddigi tényezőkön kívül egy újabb fél avatkozott: az ellenzéki Gladstone által irányított nyugateurópai liberális közvélemény. Erre a közvéleményre, annak humanista keresztény irányzatára, döntő mértékben hatott a balkáni keresztények nyomorúságos sorsa. A másik döntő jelentőségű mozzanat Sándor cár és Ferenc József 1876 július 8-i megállapodása, amelyben a diplomácia pozitívabban orosz és osztrák-magyar szellemű megoldást keresett a Balkánon. Még egy új döntő tényező jelentkezik Gladstone „közvéleményével“ szemben, a hivatalos angol diplomácia fellépésében, amely szembenáll a két császár által tervbevetett, meglehetősen orosz irányú megoldással. Az ellentétes erők végre a berlini kongresszuson mérkőznek meg egymással s a kialakult helyzet kompromisszumot hoz létre.

A konfliktus eseményeinek sorozata e szempontok figyelembevételével követhető, attól a lépéstől kezdve, amikor a három császár kiküldött konzuljai és a török szultáni megbízott eredménytelenül járnak közbe a lakosság megnyugtataása érdekében. Amikor bebizonyosodott, hogy a bizottság nem tud eredményt elérni, a konstantinápolyi követek a három császár kezdeményezésére javaslatot nyújtottak át a szultánnak, felsorolva a legsürgősebb belső reformokat, elsősorban az adórendszer és a helyi közigazgatás reformját (1876 január). Abdul Aziz szultánt, kinek uralkodása alatt az ország csődbe jutott, 1876 májusában a Midhad pasa által vezetett forradalom elűzte. Rövid ideig Murad következett a trónon, szeptemberben azonban Abdul Hamid vette át az uralmat és decemberben bevezette a Midhad pasa által javasolt alkotmányt. Ugyanekkor nemcsak Konstantinápolyban követték egymást drámai gyorsasággal az események, hanem a balkáni tartományokban is. Májusban fellázadtak a bolgárok s a zendülést a török csapatok kegyetlen szigorral verték le. Mintegy tizenkét-

ezer bolgárt, köztük asszonyokat és gyermekeket is lemészároltak a szultán csapatai. Az angol közvélemény eddig egységesen törökbarát és oroszellenes volt. Ezt a hangulatot törte át Gladstone híres röpirata „Bulgarian horrors” címmel. Disraeli azonban ennek ellenére tovább haladt a maga útján, mert Törökországban látta a leghathatósabb védőgátat Oroszország törekvéseivel szemben. Anglia álláspontját a keleti kérdésben nem Gladstone szabta meg, hanem Disraeli s ez a magatartás akadályozta meg Oroszország törekvéseinek sikerét, sőt az orosz-osztrák terv teljes megvalósulását is. A bulgáriai vérengzések híre Oroszországban is rendkívüli izgalmat keltett, a pánszláv gondolat hívei azt hirdették, hogy Oroszország immár egy percig sem várhat, hanem meg kell keresztény és szláv testvéreit védelmeznie. II. Sándor cár és Gorcsakov már magukévá tették a pánszláv ideológiát. Júliusban Szerbia és Montenegró is harcban állt a törökkel, Milán szerb fejedelem helytartói jogot követelt Boszniában s 1876 júliusában támadást indított. A felkelő bosnyákok ugyanis nyíltan hirdették, hogy Szerbiához akarnak csatlakozni. A szerbek felszabadító kísérlete azonban balul ütött ki, a szerb sereg egymásután szenvedte a megsemmisítő csapásokat az északra törő török csapatoktól, úgyhogy végül is Sándor cár közbelépése mentette meg Szerbiát Bulgária sorsától. A szultán orosz nyomásra fegyverszünetet kötött Szerbiával és e fegyverszünet nyújtott lehetőséget a cárnak és balkáni szövetségeseinek, hogy a döntő harcra felkészüljenek. A cár nemcsak katonailag készülődött, hanem ami ennél is fontosabb, diplomáciailag gondosan előkészítette a hadjáratot. Gorcsakov, a három császár szövetségének? meglehetősen egyoldalú értelmezésével, Bismarck tudta nélkül, közvetlenül bocsátkozott titkos tárgyalásokba Andrássyval. Ferenc József és Sándor cár 1876 július 8-án találkozott Reichstadtban, ahol elhatározták, hogy szükség esetén közös akcióval biztosítják Törökországgal szemben Szerbia függetlenségét. Elhatározták továbbá, hogy a cár a krími háborúban Romániával szemben elvesztett Befcszarábiát anektálja, Bulgária független lesz, ennek fejébe a monarchia megszállhatja Boszniát. Szó volt arról is, hogy Konstantinápolyi szabad városnak nyilvánítják. Az orosz terveket azonban Anglia hiúsította meg, amikor októberben közölte a cárral, hogy Konstantinápolyt, Törökországot és az India felé vezető utat fegyveres erővel is meg fogja védeni. A cár viszont kijelentette, hogy amennyiben a szultántól a keresztények védelmére megfelelő biztosítékot nem kap, a többi hatalomtól függetlenül fog eljárni. Konstantinápolyban ezalatt a tárgyalások tovább folytak a nagyhatalmak követei és a szultán között. A nagyhatalmi delegátu-

sok konferenciájának megnyitása előtt egy nappal, december 23-án tette közzé Abdul Hamid szultán Törökország liberális alkotmányát s ezzel a konferencia munkássága látszólag feleslegessé vált. A konferencia eredménytelenül oszlott szét s Abdul Hamid úgy vélte, hogy most már úr a saját házában. Megengedte, hogy 1877 márciusában a Midhad pasáról elnevezett modern alkotmány értelmében összegyűljön az első török parlament, ez azonban a szultán kívánságának megfelelően, elsősorban a külföldi hatalmak beavatkozása ellen tiltakozott a helyett, hogy komoly reformok megvalósításával foglalkozott volna. A szultán nemsokára elejtette Midhad pasát, sőt néhány év múlva meg is ölette. Oroszország és Anglia újból reformokat és leszerelést követelt, a szultán azonban ezt a követelést visszautasította, mire a cár 1877 április 24-én Romániával és Montenegróval együtt hadat üzent a portának.

A hadüzenet nem érte váratlanul a szultánt, aki remélte, hogy az egy év óta a tengerszorosok közelében, Besika öblében horgonyzó angol flotta segítségére fog sietni Oroszország ellenében. A segítség azonban késett, minthogy Disraeli csak a tengerszoros és Konstantinápoly veszélyeztetése esetén volt hajlandó a fegyveres segítségre. Elővigyázatosságból készült ugyan a háborúra, de arra törekedett, hogy tárgyalás útján tarthassa vissza Konstantinápolytól az oroszokat. Jegyzéket intézett az orosz kormányhoz, amelyben közölte, hogy a Boszporus, a szuezi csatorna és a Perzsa-öböl érintetlensége Anglia létérdeke. Ezt a tényt májusban Gorcsakov is elismerte, Disraeli azonban még mindig nem bízott az oroszokban, megkísérelte tehát a katonai szövetség megkötését a monarchiával. Júliusban keresztülvitte az angol minisztertanácson azt a határozatot, hogy Konstantinápoly megszállása esetén Anglia hadat üzen. A két hónap alatt az orosz és román seregek Észak-Bulgárián át Plevnáig jutottak, amelynek erődjét Ozmán pasa hősi védelme öt hónapig tartotta a sokszoros túlerő ellenében. Ozmán pasa ellenállását végül 1877 decemberében Totleben, Szebasztopol egykori védője törte meg s egy hónap múltán az oroszok már Drinápolyban táboroztak, a török sereg az egész Balkánon mernekülésszerűen vonult vissza. Fegyvert fogtak ismét a szerbek is és elfoglalták Nist, Oroszország kaukázusi serege pedig Kars és Erzerum elfoglalása után majdnem egész Örményországot megszállta. Abdul Hamid kénytelen volt kétségbeesett helyzetében fegyverszünetet kérni, amely 1878 január 31-én létre is jött. Ekkor végre Disraeli is elhatározta, hogy akcióba lép. Utasítására a Besika-öbölben állomásozó hadihajók február 9-én Konstantinápoly elé vonultak. Pénzügyileg Anglia

készen állt a háborúra. A békebarát Lord Derby helyett Lord Salisbury lett a külügyi államtitkár, az arisztokrácia, a vagyonos polgárság és a sajtó Disraeli mögé sorakozott. Mindenütt hallani lehetett azt a furcsa kis angol dalt, amely úgy szól, hogy „mi nem akarunk harcolni, de — by jingo — ha muszáj, akkor van hajónk, van emberünk és van pénzünk is!“ ezóta nevezik Angliában a háborúpártiakat és a túlzó nacionalistákat „jingo44-knak. Amikor tehát az orosz csapatok a Konstantinápolyi környező dombokra értek és minden pánszláv álmának városát: „Carigradot“ végre megpillanthatták, ugyanakkor ott sötélettek az angol flotta fenyegető körvonalai. Látva az angolok harci készségét, az orosz csapatok lemondtak a bevonulásról, annál is inkább, mert a hosszú harcok egyaránt kimerítették a hadsereget s az ország anyagi erőit. A cár rövid tárgyalás után már 1878 március 3-án békét kötött San-Stefanóban Törökországgal.

Ez a béke azonban nem csökkentette az angol-orosz háború veszélyét, sőt növelte azt, ugyanakkor, amikor Ausztria-Magyarország tiltakozásul ugyancsak mozgósított. A monarchia eddig ölhetett kézzel szemlélte az orosz előnyomulást, bár a közhangulat és a sajtó különösen Magyarországon erősen törökbarát volt. A monarchiát azonban kötötte az a titkos egyezmény, mely a Balkánt két érdekszférára osztva, a keleti részben szabadkezet engedett Oroszországnak. A san-stefanói béke azonban ennek az egyezménynek ellentmondott, amikor egész Macedóniát az orosz vazallus államnak, Bulgáriának adta. Anglia szempontjából e békeszerződés azért volt elfogadhatatlan, mert ennek következtében a bolgár-török határ a Balkán-hegységtől jóval délre húzódott volna, úgyhogy Konstantinápoly egy újabb orosz-bolgár támadásnak nem tudott volna ellentállni. A tervezett „Nagybulgária“ a török birtokban maradó európai területeket: Epiruszt, Albániát, Boszniát stb. teljesen elszakította volna Konstantinápolytól. Oroszország így az egész Balkán-félsziget felett rendelkezett volna, amit Anglia nem tűrhett. Disraeli azt remélte, hogy Berlinnel és Béccsel szövetkezve, megvédheti Törökország európai birtokait. „Ez a szövetség Bismarckot megszabadítaná valódi gondjától, az angol-francia szövetség gondolatától való aggodástól“ — hangoztatta Disraeli. A szövetség terve azonban meghiúsult L. Vilmos német császár ellenállása következtében, aki nem akart unokatestvére, II. Sándor cár ellen háborút indítani. De maga Bismarck sem akart Oroszországgal szakítani, célja a középút, a közvetítés Oroszország és Anglia között.

Az angol kormány március 23-án értesült a san-stefanói béke felteteleiről. Oroszország ugyanakkor kijelentette, hogy a hatalmak kon-

gresszusa bármilyen kérdést tárgyalhat, az orosz kormány azonban fenntartja a jogot, hogy a kongresszus határozatát elfogadja, vagy visszautasítja. Disraeli e közlést ultimátumnak nevezte és összehívta a minisztertanácsot. Bizonyos volt abban, hogy a háború közeledik, mégis azt remélte, hogy merészséggel, határozott fellépéssel biztosítani tudja a békét és megkaphatja az óhajtott feltételeket. A minisztertanács elhatározta Cyprus szigetének és Alexandrettának megszállását, hamarosan hétezer indiai angol katona szállt partra Máltában a további utazásra készen. Az indiai csapatok megérkezése és Salisbury lord körirata, melyben a san-stefanói béke ellen tiltakozik, meglepte Európát. A hatalmak nem tudtak arról, hogy Anglia megegyezett a szultánnal Törökország védelmére az orosz előnyomulás ellenében, sőt megígérte azt is, hogy ázsiai török területet Oroszországnak át nem enged az orosz-örmény határőrvidéken kívül. A titkos szerződés szerint, amennyiben ezt a vidéket Oroszország annektálná, Anglia okkupálhatja Cyprus szigetét. A konvencióban a szultán garantálta az ázsiai területeken élő keresztények jogait is. Május 26-án a szultán elfogadta a konvenciót, melyet június 4-én írtak alá. Oroszország a változott helyzetben engedékenységet mutatott, Szuvarov londoni orosz követ sietve Pétervárra utazott, ahonnan május 30-án egy orosz-angol konvenció tervével érkezett vissza. Ennek értelmében Oroszország beleegyezne abba, hogy az új bolgár állam csak a Balkán-hegységig terjedjen és a román Besszarábiát viszont Oroszország nyerné el. Mint-hogy Disraeli Kars és Batum annektálásának lehetőségét nem tudta kizárni, ezért vette fel a törökökkel kötött szerződésbe a Cyprus szigetére vonatkozó kompenzációs megállapodást.

A török-angol és orosz-angol titkos konvenció megkötése után, megindulhatott a berlini konferencia tárgyalása, Oroszország azonban nem tudott a Cyprusra vonatkozó pontról, viszont Törökországnak nem volt tudomása arról, hogy az orosz-osztrák-magyar titkos megállapodás szerint a monarchia Oroszország beleegyezésével megszállhatja Boszniát és Hercegovinát. Bécs elérte tehát e két tartomány okkupálását a nélkül, hogy belépett volna a Disraeli által felajánlott defenzív szövetségbe. Nemcsak ez az előzetes titkos megegyezés, de Bismarck előrelátható támogatása is, valószínűvé tette azt, hogy a monarchia elnyeri Boszniát Berlinben, ahová Bismarck június 13-ára hívta össze a hatalmak képviselőit.

Az egész világ szeme a berlini Radzivil-palotán függött, a közvélemény azt hitte, hogy itt dől el Európa sorsa, az orosz-angol háború és a török birodalom felosztásának kérdése. Nagyon csodálkoztak

volna, ha tudják, hogy a legtöbb kérdést már előzetes titkos megállapodások oldották meg, vagy egészen közel hozták a megoldáshoz.

A konferencia ülésein a san-stefanói béke határozatai egymásután semmisültek meg és csakhamar világossá vált, hogy Oroszország Berlinben, nagy művének csak romjait mentheti meg. Besszarábiát Oroszország megtarthatta, Románia pedig kárpótlásul a Duna és Fekete-tenger között elterülő tartományt, Dobrudzsát nyerte el, amely csak annyiban jelentett valamit Romániának, hogy magában foglalta Konstanza tengeri kikötőjét. Nemcsak a románok részesültek mostoha elbánásban, de a szerbek is, akiknek a cár a Bécsnek ígért Boszniát nem adhatta át. Oroszország Dél-Szerbiában és Macedóniában sem tett eleget a szerb igényeknek, mindenütt Bulgáriát részesítette előnyben, Szerbiát pedig az osztrák-magyar érdekszférához tartozó hatalomnak tekintette. A berlini konferencia ugyancsak nem nyújtott többet Szerbiának, mint San-Stefano, hiszen végleg jóváhagyta Ausztria-Magyarország jogát Bosznia politikai és katonai okkupálására. Megengedték a monarchiának még a Szerbia és Montenegró közt húzódó török területnek, a Szandzsáknak és Novibazámak katonai okkupálását, miáltal a monarchia a Boszniát Macedóniával összekötő korridor birtokába jutott. Miután a berlini konferencia Macedóniát Bulgáriától elvette és visszaadta Törökországnak, úgy látszott, hogy a macedón-kérdés újabb felmerülése esetén a monarchiára fog hárulni a feladat, hogy azt megoldja, esetleg Macedónia megszállásával. A Szandzsák valóságos nyilat jelentett, amely Macedónia és kikötője, Szaloniki felé mutatott. A monarchia terjeszkedésének hívei sokáig remélték, hogy Szaloniki egykor Ausztria-Magyarország Egei-tengeri kikötője lesz, gócpontja a középeurópai és levantei kereskedelemnek.

Ezek azonban még távoli álmok voltak, amelyek, mint tudjuk, sohasem váltak valóvá. Bosznia megszállása azonban megvalósult. Ez is régi vágy, nem mint a Magyarországgal szemben elfogult francia történetírók állítják, magyar imperialista álom, hanem ellenkezőleg, azoké a délszláv tiszteké, akik Ferenc József udvarában már évtizedek óta sürgették Dalmácia mögöttes országrészének megszállását. Most egy sváb tábornok, Mollináry zágrábi hadtestparancsnok válthatta valóra ezt az álmot, amely nyilván inkább az ausztro-szlávizmus céljait szolgálta, mint a magyar érdeket.

A san-stefanói békeszerződésben megteremtett Bulgáriát a berlini konferencia területének egyharmadára csökkentette. A Balkán-hegységtől délre elterülő vidéket autonóm török tartománynak nyilvánították, melynek élére a szultán keresztény kormányzót volt köteles ki-

nevezni. Anglia még az ellen is tiltakozott, hogy a tartomány nevében a bolgár szó előforduljon és ezért Salisbury javaslatára a kissé keregett „Kelet-Rumélia“ elnevezést választották. Oroszország e tartományt az utolsó pillanatig meg akarta menteni a török csapatok megszállásától, úgy látszott, hogy elkerülhetetlen az orosz-angol összeütközés, Disraeli azonban hajthatatlan maradt. Bismarck látta, hogy Anglia kész a háborúra, ha követelését megtagadják, ezért tanácsára az oroszok az angol követelést elfogadták, azzal, hogy Törökország északkeleti határa ismét a Balkán-hegység lesz. Disraeli büszkén táviratozta meg Viktória királynőnek, hogy ismét van európai török birodalom. Montenegró gyarapodott, többek közt Antivari és Dulcigno kikötőjét nyerte el, Szerbia pedig Nist és környékét. E várost az osztrák-magyar monarchia támogatásával szerezte meg Szerbia, mint ahogy Szerbia és Románia függetlenségének elismerése is osztrák érdek volt akkor. Mindkét állam mégis jóval kevesebbet nyert Berlinben, mint San-Stefanóban.

Az oroszok egyetlen egy nyereséget könyvelhettek el, Batum és Kars birtokát, ázsiai Törökország északkeleti határán. Arról természetesen nem tudtak, hogy ebben a pontban az angolok azért tanúsítottak engedékenységet, mert kárpótlásképpen már jóelőre biztosították maguknak Cyprus birtokát. A megegyezés létrejött, a hét hatalom képviselői július 13-án írták alá a berlini szerződést, mely több évtizedre rendezte a keleti kérdést, a Duna-bizottság fenntartását, Kréta-szigetének és Athos-hegyének különleges jogait. Némi zavart okoztak a görög megbízottak követelései, akik Thesszáliára és Epiruszra tartottak igényt, amit csak részben valósíthattak meg, kilátásba helyezve a kérdés későbbi napirendre tűzését, 1881-ben azonban Görögországnak sikerült mégis megszereznie Thesszáliát.

A berlini „tinta- és papirosháború“ győztese közé tartozott Disraeli, ki diadalmenetben tért vissza Londonba, továbbá Andrassy és Bismarck. A három császár szövetsége kiállotta az erőpróbát, ha ezt a szövetséget úgy fogjuk fel, mint Bismarck, aki Franciaország elszigetelését s az osztrák-magyar-orosz összeütközés elkerülését tekintette céljának. A valóságban e papirosháborút azonban azok nyerték meg, akik az orosz könyvek, szemlék, újságok türelmes papirosán annyit ábrándoztak az orosz küldetés tartalmáról s akik a belső nemzetiségi és külső diplomáciai körülmények hatása alatt a szlávofilizmust veszedelmes pánszlávizmussá alakították át. E réteg germányülöletét a nyugattól szenvedett vereség csak fokozta s az orosz társadalmat a pánszláv eszme valósággal áthatotta. Ugyanekkor fokozott mértékben

terjesztik el eszméiket a Balkánon, nem mindig a diplomáciai körökkel kapcsolatban álló hatalmi tényezőivel, hanem a társadalom szélesebb rétegeiben. A társadalom és a diplomácia között itt törés mutatkozik, amely a felszínen továbbra is fennálló diplomáciai kapcsolatok világát aláaknázza. Maga Bismarck kénytelen belátni, hogy az Oroszországgal való viszony már nem a régi, ez indítja arra az elhatározásra, hogy szövetségi rendszerének súlypontját nyugatra helyezi át a bécs—berlini tengelyre. A békülékeny Szuvarovot Pétervárott már elejtették s a kormány legbefolyásosabb tagja a harcos Milutin hadügyminiszter. A sajtó a középeurópai hatalmak ellen izgat, Bismarck már az orosz-francia szövetség rémét látja. Sándor cár 1879 júliusában lemondja már bejelentett berlini látogatását, ami valószínűleg csak gyorsítja Bismarck elhatározását. 1879 augusztusában II. Vilmos és Ferenc József, Andrássy és Bismarck gasteini megbeszélései folyamán kialakul a felfogás, hogy egy esetleges orosz-francia szövetséggel szemben a német-osztrák-magyar szövetség lenne a természetes ellensúly. Szerződészkötésre azonban nem kerül sor, mert Andrássy csak orosz támadás esetén volna hajlandó Németországot katonailag támogatni, Bismarck viszont francia támadás esetére is biztosítani kívánja a két hatalom együttműködését. Bismarcknak végül az orosz-német viszony folytonos rosszabbodására való tekintettel engednie kell. Sándor cár augusztusban azt követeli Berlintől, hogy a császár utasítsa a német nagyköveteket, hogy mindenkor az orosz külképviselettel együttműködésben járjanak el. Ez a felszólítás, amely a német birodalmat szinte Oroszország hűbérállamának tüntette fel, Bismarckot vérig sértette. A kancellár értesíti Andrássyt: „miután ön nem fogadja el az én feltételeimet, kényszerítve vagyok arra, hogy én fogadjam el az Önéit“. Az egyetlen akadály az oroszellenes élű szövetség megkötésénél immár csak az öreg Vilmos császár ellenállása. Bismarcknak sikerül ezt elhárítania és október 7-én Bécsben írják alá az osztrák-magyar-német szövetségi szerződést. Megalakult a Zweibund, amely Olaszország három évvel később történt csatlakozása után hármasszövetséggé alakul.

A német és osztrák-magyar szövetség, melynek kialakulásában Andrássy Gyulának jelentős része volt, békét jelentett Európa számára, aminek következtében Közép-Európa közel félszázadig élvezhette a nyugalom áldásait. Ez a rendszer a német és magyar realista nemzedék, Ranke és Deák Ferenc kortársainak utolsó nagyszabású cselekedete, mely a maga kimagasló alkotásaiban a diplomácia terén fejezi ki a korszak hitét a magas kulturális színvonalon álló, a polgári nyugalom

és az európai béke értékét megőrző erős államok hitvallásában s abban az ideában, hogy a kialakult formák fenntartásának európai jelentősége van. E megoldás a középeurópai diplomáciai hagyomány mestermunkája s benne — Andrássy mérséklő tevékenysége folytán — semmi támadó szellem, franciaellenes attitűd sem érvényesülhetett. E rendszer a realista diplomata nemzedék által megteremtett kapcsolat egy realista kor értékes eszmevilágával.

Az idősebb gróf Andrássy Gyula tehát kívánságait az egész vonalon keresztülvitte, majd a jól végzett munka nyugalmával, egy nappal a szerződés aláírása után visszavonult, átadta a helyét Haymerle bárónak. A szerződést 1888-ig nem hozták nyilvánosságra s Vilmos császár csak nagynehezen egyezett bele abba, hogy a cárt ne avassák be. Andrássy büszkén tekinthetett külpolitikai alkotására, abban a hitben, hogy a monarchia jövőjét sikerült biztosítani. Ez a szervezet egészen a világháború kitöréséig az európai diplomácia, a béke biztosításának tengelye. A kettős szövetség időtartama kezdetben 5 esztendő, 1902-ben azonban már nem meghatározott időre hosszabítják azt meg, csupán 3 évi felmondási időt szabnak meg. Az első szakasz szerint: „hogy ha a két császárság egyikét Oroszország megtámadná, a magas szeizdő felek kötelesek egymást birodalmuk egész erejével támogatni és békét csak együtt közös megegyezéssel köthetnek“. Amennyiben Oroszországon kívül más hatalom támadná meg valamelyik császárságot, úgy a szövetséges a II. szakasz értelmében csupán „jóakaraté semlegességre“ köteles. E szövetség tehát nem irányult a franciák vagy angolok ellen az oroszokkal szemben, viszont még azt a megszorítást sem tartalmazza, hogy az orosz támadás akkor vonja maga után a másik állam közbelépését, ha „provokátlan“. Ez a kötelezettség készítette Németországot 1914-ben arra, hogy Oroszország ellenében a monarchia védelmében fegyvert fogjon.

A német-orosz-osztrák viszony pár év múlva ismét javul, az orosz-francia szövetség hírére megcáfolják és az 1881-ben meggyilkolt II. Sándor cárt a trónon követő III. Sándor cárral megújítják a három császár szerződését.

A szerződés első szakasza a feleket egy negyedik nagyhatalom támadása esetén jóakaraté semlegességre kötelezi. A második szakasz értelmében a szerződő felek a berlini szerződést csak közös megegyezés alapján változtathatják meg. A harmadik szakaszban kimondják, hogy fenntartják a hadihajókkal szemben a tengerszorosok zárját. Hogy a berlini szerződést valóban meg akarták változtatni, annak bizonyossága az ugyanakkor aláírt titkos jegyzőkönyv. Ez Ausztriát fel-

hatalmazza Bosznia-Hercegovinának alkalmas pillanatban való annektálására. Kijelentik a hatalmak azt is, hogy Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülését nem fogják megakadályozni. Oroszország és Ausztria-Magyarország kölcsönös előnyökhöz jutott ebben a szerződésben a Balkánon, az európai szolidaritás gondolata viszont sérelmet szenvedett, hiszen a berlini szerződés az összes európai nagyhatalmak megegyezésével jött létre, most pedig egy különálló hatalmi csoport jogot tulajdonított arra, hogy azt titokban módosítsa. Hogy ez az állásfoglalás később mennyire megbosszulta magát, azt a következmények bizonyítják. Bécs és Berlin nyilván azért egyeztetett bele a módosításba, hogy ezzel az orosz háborús pártot meggyöngítse és Oroszországot Franciaországtól végleg elszigetelje. Oroszország viszont nagy előnyben részesült, amikor a két császárság arra kötelezte magát, hogy a tengerszorosokat idegen, vagyis angol hadihajók ellenében megvédi a Törökországra gyakorlandó erős diplomáciai nyomással. Oroszország, amely ázsiai akciói közepette állandóan tartott az angol flotta támadásától, így nagy gondtól szabadult meg. Bismarck régi szövetségi rendszere látszólag tehát ismét helyreállt.

Bismarck és Andrassy kezdettől fogva óhajtják Itália bevonását a szövetségbe, Olaszország azonban csak 1881 tavaszán mutat arra hajlandóságot, amikor Európán kívüli események indítják a csatlakozásra. Franciaország ugyanis 1881 májusában Észak-Afrika Olaszországhoz legközelebb eső részét, Tuniszt okkupálta, melyre az olaszok már régen szemet vetettek. A Földközi-tenger hatalmi egyensúlyát ez a francia lépés megbontja. Erre Umberto olasz király bécsi és berlini látogatása után, 1882 május 20-án Bécsben aláírják a hármasszerződés okmányát. A szerződés második pontjában a két császár Olaszországot katonai segítségéről biztosítja, ha „Franciaország részéről közvetlen provokálás nélkül támadás éri, — ugyanezt a kötelezettséget vállalja Olaszország Németországgal szemben“. A szövetség ténye természetesen nem maradhatott titok, a részletek azonban jóideig ismeretlenek voltak. A három hatalom végül kijelentette, hogy a szövetség „semmilyenre sem tekinthető Anglia ellen irányulónak“. Ez a kijelentés Olaszország kívánságára történt.

A keleti kérdést szabályozó berlini konferencia után Kelet-Ruméliában, melyet a konferencia nyugateurópai viszonyokra szabott alkotmánnyal ajándékozott meg, bandaharcok dúltak. Senkisémet csodálkozott, amikor 1885-ben a hatalmat az összeesküvők kerítették kezükbe. A kormányzót elűzve, Sándor bolgár fejedelmet ismerték el uralkodójuknak. A mozgalom hátterében Sztambulov bolgár

politikus állt, aki kényszerítette fejedelmét, hogy fogadja el az ajánlatot. A fejedelem vonakodott, mert ebben az időben éppen a cár ellenezte a két ország egyesítését. Bulgária a berlini konferencia után orosz vazallus állam volt, az alkotmányt az orosz kormány dolgozta ki és Battenberg Sándor herceg, a cár unokaöccse, orosz tábornoki egyenruhában lépett a trónra. Orosz vezetés alatt állt a hadsereg s oroszok voltak a miniszterek. Azonban nemsokára bolgár nemzeti felkelés tört ki és Anglia örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy támogatva a bolgár nemzeti és alkotmányos törekvéseket, a cár befolyását visszaszorítsa. 1883-ban kikiáltották az alkotmányt, az oroszok kiváltak a kormányból, az angol-bolgár kapcsolatok pedig még szorosabbá váltak, amikor a fejedelem fivére Viktória királynő leányát vezette oltárhoz. Ebben a helyzetben tört ki a keletruméliai felkelés, melyet a cár rendkívül rossz szemmel nézett. Viszont 1885-ben Gladstone az angol miniszterelnök, aki Disraelivel szemben azt hirdette, hogy „Oroszország ellen a legjobb védelmet azoknak az államoknak ereje és szabadsága biztosítja, amelyeknek Oroszországgal szemben kell állniok. Oroszország és Törökország között élő akadályt kell emelni. Nincs erősebb akadály a szabad emberek testénél“. Most nemcsak Oroszország, hanem Németország és a Monarchia is ellenezte az egyesülést. Anglia nyomására azonban elfogadták azt a megoldást, hogy a szultán ismerje el Battenberg Sándort Kelet-Rumélia kormányzójának. A cár felháborodással értesült az eseményekről s egy augusztusi éjjel elraboltatta a fejedelmet, lemondásra kényszerítette és helyébe egy nagyherceget kívánt állítani. Ez ellen azonban Kálnoky, a Monarchia külügyminisztere is tiltakozott, Bulgária függetlenségét tehát a Monarchia és Anglia egyesült erővel védte meg. Az angol miniszterelnök ekkor már Salisbury volt, akiről sokan azt hitték, hogy Gladstone-nal ellentétben nem lesz híve a szabad nemzeti Bulgáriának és inkább «iegegyezik majd Oroszországgal, a régi, Disraeli által követelt bolgár-török határok fenntartására. Az angol kormány azonban arra a meggyőződésre jutott, hogy a két Bulgária egyesülése biztosabb gátat vet, az orosz törekvések elé, rpint a Balkán-hegység hágói. Ilyen irányban befolyásolta a kormányt a konstantinápolyi angol követ is. Ezek után már csak Szerbia tiltakozott. Az Oroszország által Berlinben cserbenhagyott Milán király 1881-ben titkos baráti szerződést kötött a Monarchiával, 1885 novemberében pedig megtámadta az egyesült Bulgáriát. A bolgár Sereg győzelmet aratott s a további előnyomulástól csak a Monarchia ultimátuma tartotta vissza. 1887-ben Ferenc József engedélyével Koburg Ferdinánd herceg, az osztrák-magyar tiszt lépett a bolgár

trónra, ami Bécs és Pétervár között feszültséget és az oroszok részleges mozgósítását idézte elő, úgyhogy Bismarcknak csak nehezen sikerült Oroszországot lecsillapítani.

Ez a konfliktus hozzájárult ahhoz, hogy a három császár szövetségét nem újították fel régi alakjában. Bismarck új utakon igyekezett 1887 februárjában az öt évre megújított hármasszövetséget kiterjeszteni. Az új hármasszövetségi szerződés újítása a Monarchia és Olaszország külön megegyezése, a balkánfélszigeti vagy török partokon fennálló helyzetre vonatkozólag, amelyen a két hatalom csak előzetes megegyezés alapján változtathat, s e változtatásnak „a kölcsönös konferencia elvén kell alapulnia“. A másik új intézkedés szerint Németország akkor is köteles fegyveres támogatást nyújtani Olaszországnak, ha az Franciaország ellen Tripolisz vagy Marokkó megszállása esetén tenne lépéseket. Németország továbbá nem ellenzi, hogy Olaszország elfogadja a Franciaország által felajánlott koncessziókat. E megegyezés alapján tette rá kezét Olaszország Franciaország marokkói akciójával egyidejűleg Tripoliszra.

A hármasszövetség tovább épült akkor, amikor Bismarck az 1881 júniusában hatályát veszített háromcsászár-egyezmény helyett Oroszországgal úgynevezett viszontbiztosítási szerződést kötött, Olaszország pedig 1887 februárjában az úgynevezett Földközi-tengeri egyezményt létesítette Angliával. A viszontbiztosítási szerződés Bismarck egyik legmesteribb sakkhúzása volt. Minthogy a Monarchiát a balkáni összeütközések elmérgesedése következtében Oroszországgal nem lehetett soká szövetségben egyesíteni, Bismarck biztosította magát Ausztria felől a hármasszövetséggel, de viszontbiztosította magát Oroszországgal is francia támadás esetére. Az 1887 június 18-án aláírt szerződés első szakasza szerint a szerződő felek jóakarátú semlegességre kötelezik magukat egy harmadik nagyhatalom támadása esetén és arra, hogy igyekezni fognak „a konfliktust lokalizálni“. Efre azonban csak akkor kötelezik magukat, ha a háború oka az őket ért támadás. Német vagy orosz támadás esetén nem számíthat jóakarátú semlegességre egyik fél sem. E szerződés Elzász-Lotjaringiát minden esetre biztosította, hiszen Bismarck nem akart nyugat felé támadó hadjáratot indítani. Amíg francia támadás esetén keleti határain biztosítva volt, addig a Monarchia ellen irányuló orosz támadás esetén Bismarcknak még mindig módjában állt Ausztria segítségére sietni. E zseniális taktikával nemcsak azt érte el, hogy mentesült a két fronton küzdés veszedelmétől, hanem Ausztriát is mentesíteni tudta orosz támadás ellen. A francia-orosz közeledés híveinek évtizedes agitációja ebben az időben

már a párizsi orosz kölcsönöknél tartott, valószínű tehát, hogy a cár az esetleg kialakuló francia barátság kedvéért kötötte ki, hogy a szerződés csak akkor érvényes, ha nem Németország a támadó fél. Ebbe Bismarck könnyen beleegyezhetett. Másik engedménye az, hogy a második szakaszban elismeri Oroszország történelmi jogait a keleti balkáni érdekszférában. A titkos szerződéshez csatolt „egészen titkos jegyzőkönyv⁴¹ értelmében Németország megígérte azt is, hogy Battenberg Sándor herceg restaurálásába nem egyezik bele.

A hármasszövetséget más irányban az 1887 februárjában megkötött angol-olasz megegyezés egészítette ki. Salisbury Anglia veszedelmes vetélytársának tartotta Franciaországot a Földközi-tengeren, ezért megegyezett az olaszokkal. E szerint a két hatalom közösen védekezik francia támadás esetén, a fennálló helyzet fenntartására. Olaszország ezzel az egyiptomi angol politika, Anglia pedig a tripoliszi olasz politika támogatását biztosította. Március 24-én Kálnoky osztrák-magyar külügyminiszter is csatlakozott ehhez a megállapodáshoz, Bécs számára a Londonnal való együttműködést már Bismarck közömbössége a bolgár kérdésben kívánatosná tette. Anglia viszont az egyiptomi angol politika érdekében is erősebb nyomás alá kívánta helyezni a szultánt, Bécs és London együttműködése keleten tehát természetes volt.

A Monarchia együttműködése Angliával azonban ismét Oroszországot hozta közelebb Franciaországhoz. 1887-ben a két hatalom együttesen lépett fel Egyiptom kiürítése érdekében. A további közeledést egy ideig még hátráltatta, hogy Anglia Franciaország felé közeledett, Oroszországgal szemben viszont továbbra is bizalmatlan maradt, ami az 1887 decemberi újabb osztrák-angol-olasz Balkán-egyezményben nyert kifejezést. E szerint a szerződő felek kijelentették, hogy nem tűrik Bulgáriában az orosz befolyást, az európai Törökország összeomlása esetén elismerik az ott élő népek teljes függetlenségét.

A nyolcvanas évek végén újabb osztrák-orosz feszültség keletkezett, amikor Oroszország a bolgár kérdés miatt részleges mozgósítást rendelt el. Közben azonban Boulanger hadügyminiszter már megbukott s a francia politika békésebb húrokat pengetett Németország felé, 1888 februárjában a német hadsereget mégis megerősítették, elsősorban az orosz mozgósítás miatt.

HATODIK FEJEZET

A MODERN IMPERIALISTA VERSENGÉS KEZDETE ÉS ARÁNYLAG HARMONIKUS KORSZAKA

A folyton fokozódó és végül elkerülhetetlen összeütközésre vezető imperialista versengés tulajdonképpen nem Európából indult ki, hanem a többi világrészekből. Szinte azt lehetne mondani, hogy kezdetben jóformán minden európai nagyhatalom kormánya a gyarmati terjeszkedés ellen foglalt állást, vagy legalább óvatos tartózkodással szemlélte a többnyire egyéni kaland- vagy nyereségvágyból eredő területszerzéseket. Sőt még ennél is érdekesebb, hogy egyik kormány bizonyos kárörömmel nézte a másik állam tengerentúli vállalkozásait, azt remélve, hogy e vállalkozások a kormányok anyagi, katonai erejét és érdeklődését távolabbi érdekszférákon kötik le s így azok kevésbé érvényesíthetik hatalmi igényüket Európában, ami lehetővé teszi az európai egyensúly további fennmaradását. Az eredmény természetesen egészen más lett, egyik állam vállalkozását és gyarmati igényeit hamarosan követte a többieké, úgyhogy 1876-tól kezdve az imperialista versengés már lavinamódiára hömpölygött tovább, hogy végül az összeütközések, érdekellentétek és féltékenységek sorozatán keresztül a világháborúig jusson. E folyamat 1876-ban, az egyiptomi kérdéssel indult meg. A Khedive 1841 óta a szultán beleegyezése nélkül vehetett fel hitelt. 1863-ban Izmail pasa lett a khedive, aki már 370 milliónyi adósságot vett át. Ennek egy része a Szezei-Csatorna építési költségeiből származott. Az adósságok az esztelen költekezés folytán 1876-ban már több mint 1700 millióra emelkedtek. Alacsony kibocsátási árfolyam és magas kamatok mellett a khedive mindig talált hitelezőkre Európában. Az adót fel kellett emelni, a lakosság kizsákmányolása hihetetlen mértékre fokozódott s végül a khedive kénytelen volt Szezei részvényeit — a csatornarészvéiteyek egyharmadát — áruba bocsájtani. Disraeli a legnagyobb, titokban vette át a részvényeket, miniszterársai es a parlament tudta nélkül. Így jutott Anglia e fontos víziút birtokába, amely a legrövidebb összeköttetést biztosította India felé. A mai angol világbirodalom egyik sarkpontja angol kézre került és olyan fejlődési folyamatot váltott ki, amely Afrika imperialista felosztását meggyorsította.

Az egyiptomi kormány 1876-ban kénytelen volt bejelenteni a csődöt, hogy a tőkésék érdekét védelmező kormányok beavatkozásától men-

tesüljön. Izmael kalifa a külföldi hitelezők rendelkezésére bocsajtotta bevételeinek nagyrészét s az állami jövedelmek ellenőrzésére nemzetközi bizottság alakult. Az egyiptomi államadósság kilencven millió fontra rúgott s a kilencmillió állami bevételből évente nyolcmilliót kellett volna törleszteni. Az európai megbízottak a kezdetleges egyiptomi adminisztráció segítségével képtelenek voltak rendet teremteni. 1878-ban a khedive szakértő bizottságot nevezett ki, amely törvényes alapra kívánta helyezni az adókat, az abszolút uralmi rendszer korlátozásával s a rendszeres költségvetés bevezetésével. Megalakult az alkotmányos minisztérium, a közmunkaügyi tárcát a francia, a pénzügyi tárcát az angol megbízott nyerte el. A megbízottak csökkenteni óhajtották a katonai kiadásokat és a terhek egy részét a jómódú rétegekre akarták hárítani. Erre megkezdődött a keresztényellenes agitáció, melyet a khedive is támogatott. Izmail 1879-ben elbocsátotta az európai minisztereket, mire a szultán a nagyhatalmak közbelépésére megfosztotta őt rangjától s fiát, Tefviket nevezte ki khedivének, aki az európai pénzügyi ellenőröket ismét miniszterekké nevezte ki.

Németország kancellárja szívesen látta, hogy Franciaország a tengerentúl köti le figyelmét és becsvágyát, Európa egyensúlya pedig biztosítva van. A feladat Egyiptomban rendkívül nehéz volt, egyszerre kellett volna a kizsákmányolt parasztságon és a türelmetlen hitelezőkön segíteni. Az elégedetlenség különösen a hadsereg és a bürokrácia körében növekedett, hogy majd Európaellenes nacionalizmussá fejlődjék. A mozgalom vezetője Achmed Arabi ezredes, kinek vezetése alatt 1882-ben véres lázadás tört ki. Az európaiak ellen irányuló vérengzés hírére Anglia is megmozdult, Franciaországot együttműködésre szólította fel, s flottája Alexandriát bombázta. A francia kamara tiltakozása következtében Freycinet miniszterelnök tartózkodott a beavatkozástól, Anglia azonban megkezdte a hadműveleteket. Gladstone kormánya kénytelen-kelletlen teremtett rendet. Közbenjárására a szultán Arabi pasát lázadónak nyilvánította s az angol csapatok csak ezután, 1882 szeptemberében, szálltak partra. A Tel-El-Kebiri csatában legyőzték az egyiptomiakat és elfogták Arabi pasát. A nagyhatalmak szokásos konferenciája Konstantinápolyban kétes értékű nyilatkozatot adott ki, mely szerint egy hatalom sem kíván „területi előnyöket, koncessziókat, privilégiumokat, vagy olyan kereskedelmi előnyöket szerezni állampolgárai számára, amelyeket más államok alattvalói nem tudnak hasonlóképpen megszerezni“. Anglia tehát a „nyitott ajtó“ politikája mellett kötötte le magát és látszólag nem akart eltérni a szabadkereskedelmi elvtől, a gazdasági monopóliumokat biztosító

imperialista gyakorlat javára. 1885-ben az angol kormány már Egyiptom kiürítéséről kezdett a Portával tárgyalni. A sors iróniája, hogy az angol kormány sürgette a szultánt a kiürítés időpontját szabályozó okmány aláírására. A szultán húzódozott s lord Salisbury végül a török kormányra hártotta a felelősséget a megszállás további fenntartásáért. Az egyiptomi közigazgatás újjászervezése közben tovább folyt, ami csakhamar érezte kedvező hatását. A francia kormány még mindig fenn akarta tartani a látszatot, mintha Egyiptom kettős ellenőrzés alatt állana, az angol külügyi államtitkár azonban közölte a francia kormánnyal, hogy miután Anglia egyedül volt kénytelen végrehajtani a megszállást, nem hajlandó más hatalommal megosztani a felelősséget, a khedive elbocsátotta a francia ellenőrt, az angol a helyén maradt. Így vesztette el Franciaország egyiptomi befolyását.

Az egyiptomi akció idején tehát a franciáknál a kontinentális politika hívei győztek a tengerentúli terjeszkedés hívei felett. Nemsokára ismét előtérbe léptek az imperializmus szószólói. Jules Ferry személyében a francia imperializmus céltudatos és elszánt képviselője került a miniszterelnöki székbe. Ferry folytatni akarta Észak-Afrika gyarmatosítását, továbbhaladni az Algír elfoglalásával megkezdett úton, melynek második lépése 1881-ben Tunisz elfoglalása volt. A hódító nagyhatalom más volt, mint Egyiptom esetében, az eszközök azonosak. Tunisz is a külföldi tőkés kezébe került, itt is pénzügyi ellenőrző bizottság alakult s Franciaország ezúttal már céltudatosan törekedett az olasz kormánnyal szemben a hódításra. 1881 áprilisában harmincezer főnyi francia sereg tört Tuniszba és birtokába vette az országot. A tuniszi bey a május 12-i bardiui szerződésben elismerte a francia protektorátust. A francia reváns-nacionalizmus képviselője, Clemenceau az okkupáció ellen szavazott, Németország viszont helyeselte az akciót. Clemenceau és Bismarck felfogása ebből is megegyezett, mindketten úgy vélték, hogy a gyarmati 'terjeszkedés a reváns eshetőségeit csökkenti. Kezdetben e megállapítás talán helytálló lehetett, a helyzet azonban később megváltozott. A reváns vágya eleve nem élt tovább, a gyarmatok viszont gazdasági és katonai erőforrást jelentettek a franciák számára. Ezt azonban a két szembenálló birodalomban kevesen láthatták előre.

Amikor a franciák Cyprus megszállása miatt méltatlankodtak, Disraeli Berlinben maga vetette fel a gondolatot, hogy Franciaország Tuniszban kárpótolja majd magát. Egy évvel később Anglia Egyiptomot szállta meg s ekkor Franciaországban erős angolelleses áramlat került uralomra, amely 1904-ig nem is szűnt meg. Ez a hangulat

kedvezett Jules Ferry terveinek, ő ugyanis jó viszonyban kívánt lenni Németországgal és Afrikában óhajtott terjeszkedni. Ebben az időben Afrika belsejét a tudományos, vagy kereskedelmi célokat követő utazók lepték el. Az utazók nyomán először a francia állam lépett fel, mint hódító, 1881-ben Timbuktu, 1882-ben pedig a Kongó partját szállta meg. A nyugatafrikai angol Gambia hátvédjét tehát a franciák szállták meg, ugyanakkor azonban az angol és francia érdek Madagaszkár szigetén is összeütközésbe került. Lipót belga király megbízásából Stanley 1879-ben kereskedelmi szerződést kötött a Kongó-vidék törzsfőnökeivel. A belga király által alapított nemzetközi Kongó-társaság váratlan szövetségesre talált Angliában, amely meg akarta akadályozni, hogy az egész Kongó-vidék a franciák birtokába jusson. Gladstone a portugál kormánnyal is szerződést kötött, melyben Anglia szabad kezet nyert a belső Kongó vidékén. Gladstone 1884 februárjában elismerte a búrok függetlenségét, hogy zavartalanul berendezkedhessék Közép-Afrikában. Belgium, Franciaország és Németország azonban tiltakozott az angol-portugál szerződés ellen. Ez az első alkalom, amikor Németország is megjelenik az afrikai küzdőtéren, miután a franciákkal való jobb viszony megkönnyítette Bismarck helyzetét. A kancellár engedett a kereskedelmi és hajózási körök gyarmatosítási óhajának. Bejelentette, hogy a birodalom védelmébe veszi Luderitz délafrikai bérleteit. E lépés nem kereste a francia törekvéseket, annál kellemetlenebb volt azonban Angliának, mely attól tartott, hogy a németek és búrok közvetlen összeköttetésbe kerülnek, Anglia ezért sietve megszállta Beccuanát. A portugálok erre azt javasolták, hogy nemzetközi konferencia szabályozza a Kongó kérdését, remélve, hogy ily módon megmenthetik nyugatafrikai gyarmataik mögöttes területeit. Amikor Gladstone látta Anglia elszigeteltségét, elejtette a portugál szerződést, az ellen sem tiltakozott, hogy a német kormány Togot és Kamerunt okkupálja. Beleegyezett a berlini, ú. n. Kongó-konferencia összehívásába, amelyen tizenegy állam jelent meg.

E nagyszabású lakomán Afrika felett osztoztak meg s az éhes nagyhatalmak minél nagyobb darab megszerzésére törekedtek. E konferencia bizonyos mértékig emlékeztetett az 1878-as berlini konferenciára, bár talán inkább annak torzképe volt. Ez esetben nem Oroszországot és Angliát, hanem Angliát és Franciaországot kellett egymással kibékíteni. Az örök békítő, a becsületes közvetítő, Bismarck, azonban már nem játszhatta szerepét teljes őszinteséggel és önzetlenséggel, hiszen most már ő is az érdekeltek közé tartozott. Régebben ellenezte az aktív gyarmatpolitikát, amikor azonban Ferry miniszter-

elnöksége idején Franciaország imperialista lendületét látta, úgy érezte, Németország helyzete elég kedvező ahhoz, hogy gyarmatpolitikát is folytasson. Egyre több gazdasági érdek fűződött a gyarmatok megszerzéséhez, egyre több német tőke vándorolt tengerentúlra és e tőke elhelyezkedési lehetőségeit merész német utazók, kereskedők, vállalkozók kutatták. A berlini pénzpiacon a francia hadikárpótlás következtében már a hetvenes években jelentős tőkefeleslegek kerestek elhelyezést, ebben az időben osztrák, magyar, orosz, török, görög, román, sőt portugál állampapírokat és amerikai vasútrészvényeket is vásároltak. A további részvénykibocsátásokat az 1873-i ipari válság egyidőre felfüggesztette, a tőke visszahúzódott, 1883 után azonban ismét megkezdődött a kifelé irányuló tőkeáramlás és a már eddig idegenben elhelyezett négy-öt millió márka megsokszorozódott. A német ipar átértékelte a kezdet nehézségein, alkalmazkodott az új viszonyokhoz és hatalmas lendülettel fejlődött éppúgy, mint a kereskedelem. Amikor a német állampapírok kamatait leszállították, a berlini tőkésék még inkább kifelé orientálódtak. Bismarck nem helyeselte ezt és tiltakozott a Bleichröder bankház tevékenysége ellen, amely külföldi részvények elhelyezésében nyilvánult meg. Ez a tiltakozás arra mutat, mennyire idegen volt a kancellár számára a gazdasági imperializmus eszmévilága. A tiltakozás azonban nem használt, a tőke tovább kereste a maga lehetőségeit, immár Olaszország, Anatólia, sőt Dél-Amerika vállalkozásaiban is. 1890-ben bekövetkezett a válság, amely az összes külföldön elhelyezett tőkék 10%-át érintette. A német tőkeexportnak csak csekély hányada irányult a Bismarck által ojtakupált afrikai területek felé. A külföldön elhelyezett német tőkének még 1914-ben is csupán nem egészen 10%-a volt a német gyarmatokon. Az afrikai gyarmatok megszerzésében tehát elsősorban a kereskedő cégek, vállalkozók és a hajózás voltak érdekelve. Németországot nem kényyszerítette jelentékeny érdek afrikai akciójára.

A berlini konferencia 1884 októberéből 1885 februárjáig ülésezett. Végül az összes hatalmak megegyeztek abban, hogy a Kongó völgye, tehát Közép-Afrika, a nemzetközi Kongó-társaság uralma alá kerüljön, Kongó szabad állam néven. E hangzatos cím mögött, Lipót belga király állott, mint e többmillió négyzetkilométer kiterjedésű — akkor hatalmas kaucsuktermelési lehetőséget biztosító — birodalom birtokosa, aki a francia-angol versengés ügyes kihasználásával jutott óriási zsákmányához. Az egyezmény arra kötelezte az új államot, hogy kövesse a „nyitott ajtó” elvét, biztosítson tehát minden állampolgára számára szabad kereskedést és vállalkozást. Lipót király e feltételbe

csak azért egyezett bele, hogy azt megszegje. A nemzetközi ellenőrzés helyébe belga ellenőrzést állított és olyan monopóliumokat rendelt el, amelyek a külföldi vállalkozókat kizárták. E miatt és a lakosságot kiuzsorázó közigazgatás miatt a királyt sok támadás érte, úgyhogy még életében átadta a gyarmatot a belga államnak. Albert király, trónra lépése után, a legtöbb visszaélésnek véget vetett.

A még szabad afrikai területekért a berlini szerződés következtében valóságos versenyfutás kezdődött meg. A szerződés ugyanis kimondta, hogy a hatalmak csak akkor ismerik el valamely területen egy állam felségjogát, ha az illető állam azt tényleg meg is szállta és igazgatja. Erre egyik okkupáció következett a másik után. 1885-ben Anglia vette át a Niger-folyó vidéke fölötti protektorátust, Bismarck pedig Németország nevében közvetlenül a konferencia befejezése után a Német állam birtokába vette Peters keletafrikai foglalásait. Olaszország megszállta Eritreában Masszaua kikötőjét s az év végéig a franciák Madagaszkár szigetét, az angolok pedig Kéniát vették birtokukba. Francia kézre került a szenegáli angol és német gyarmatok mögöttes területe s Algírban is állandóan előrehaladt a francia megszállás. A kilencvenes években már Északnyugat-Afrika egész belső része francia birtok volt. Anglia látszólag kissé lemaradt a versenyben, minthogy a Belga-Kongó és Német-Keletafrika az Indiai-óceántól az Atlanti-óceánig húzódó sávban választotta el Dél-Afrikát Brit-Keletafrikától és a Nílus völgyétől. A Nílus völgyében a hatalmat egy fanatikus mohamedán szekta ragadta magához, melynek élén a Mahdi állt. Angliának Dél-Afrikában is nehézségei támadtak a búr Jcöztársaságok körül.

Angliát ebben az időben az a veszély fenyegette, hogy Oroszországtól Franciaországig az összes nagyhatalmak összefognak ellene. 1885 folyamán azonban bekövetkezett a fordulat. Március 30-án Ferry a kínai francia balsikerek miatt megbukott, a gyarmati vállalkozások kamarai ellenzéke győzött. Franciaország ismét a Rajna felé fordult, különösen, amikor 1885 októberében^ választások a reváns-pártnak szereztek többséget. Boulanger tábornok hadügyminiszteri kinevezése 1886 első .napjaiban végleg elmérgesítette a német-francia viszonyt. Közben Gladstone kormánya is megbukott, utóda, Salisbury, sietvé megegyezett Oroszországgal a középázsiai kérdésben. Ehhez járult -a Kelet-Rumélia és Bulgária kérdésében támadt orosz-német ellentét. Bismarck ilyen körülmények között nem folytathatta megkezdett gyarmatpolitikáját, hanem gyors mozdulattal likvidálta azt. Az orosz és francia veszély láttára Angliához közeledett, magára hagyta a német Keletafrikai társaságot és 1886 novemberében gyarmati szerződést

kötött Angliával, majd megkezdte a négy év múlva megkötendő német-angol, úgynevezett Helgoland-szerződés előkészítését.

Bismarck számára a gyarmatpolitika csak epizód; a kancellár gondosan vigyáz arra, hogy Németország ne kerüljön ellentétbe Oroszországgal és Angliával. A német gyarmatosítás az 1886-ban kiújuló német-francia ellentét miatt több mint egy évtizedig szünetel s amikor ismét megindul, a külügyek élén már nem Bismarck áll.

A hetvenes évek eseményei arra mutáltak, hogy Bismarck szövetségi rendszerén kívül, Európában még mindig fennállt az a laza, de mégis határozott európai szervezet, melyet áltafában a hatalmak koncertjének neveztek, a kongresszusok rendszere, amelyek bizonyos időre szabályozták az általános európai kérdéseket. A berlini Afrika-konferencia mindezek ellenére lehangoló. Mintha az európai egység torzképét látnánk, amikor a nagyhatalmak a sötét világrész rovására egyezkednek, mint zsákmányon osztozó kalózok, közben Belgium Franciaországot, Anglia a búrokat, Franciaország Olaszországot, Németország Angliát igyekszik megrövidíteni. A versenyfutás szabályaiban azonban megegyeznek. Európa mégsem szakad ketté, mint később, amikor a két front kialakulása Európa sorsát megpecsételi. A hármasszövetség mellett önkéntes magányában áll Anglia és kényszerű egyedüllétében Franciaország. Oroszországot, majd később Angliát többé-kevésbé számottevő érdek fűzi a hármasszövetség egyik-másik tagjához.

HARMADIK RÉSZ
*AZ EURÓPAI HATALMAK
ÉS AZ ÚJ ERŐK*

*

ELSŐ FEJEZET

AZ ANGOL POLGÁRI GONDOLATTÓL AZ IMPERIALIZMUSIG

KAPITALIZMUS, nacionalizmus, valamint szocializmus a világháború után az egyes államok keretén belül rétegek, osztályok és fajok között, az egyének sorsát állandóan érintő, végzetes összeütközéseket teremt. A világháború előtti évtizedekben az állami lét keretei, a polgári élet formái elég erősek voltak ahhoz, hogy a belső nyugalmat és összhangot többé-kevésbé biztosítsák. Az első két erő ebben az időben már annyira kibontakozott, hogy áthatotta az egyes államokat, melyeket mint egységeket a világháború végzetes küzdelmébe sodort. Ha végigtekintünk a számottevő hatalmak során, szemünkbe ötlik az angol fejlődés menete, tanúi leszünk annak, mint jut el a polgári életesmény az imperializmusig, miként emelkedik a birodalmi politikában történelemalakító tényezővé a kapitalizmus, mellyel együtt jár az angol polgárság fokozott érzékenysége a zárt birodalmi gondolattal szemben. Ez a réteg kezdetben a szabadkereskedelmi eszmék híve, intézményei a reform fogalmában úgyszólván megtestesítik a polgári eszményt, mint a példás birodalmi rendszerben a civilizációs missziót.

Az angol példát általános eszménnyé avatja az európai kontinens polgárságának szemében az a tény, hogy akár a belső reform, akár a birodalom külső megjelenése tekintetében a cél és értelem egyaránt az Ember. A kérdések megoldásában hitteljes szellemi emberek ötletet nem kímélve fáradoznak, a reform megvalósítása, a gyarmati önkormányzat kiépítése logikus fejlődés eredménye: a szociális lelkiismeret az alsó népcsoportok léte felé irányul, megjavítja helyzetüket, majd fokozatosan juttat számukra jogokat, míg végül munkásnak és gyarmati lakónak teljes beleszólást nem biztosít az ügyek menetébe.

E reformmunkálatok kezdeteit már a harmincas évektől kezdve figyelemmel kísérhettük, mint ahogy a gyarmatbirodalommal kapcsolatban is körvonalaztuk a század közepéig az angol szellem vezető gondolatait. Láttuk, hogy az angol szellemi emberek egy részében már a XIX. század első felében elevenre tapintó, a nehézségekkel és feladatokkal bátran szembenéző, szociális magatartás alakult ki. Angliában azután a negyvennyolcas időket nem követi az a visszahatás, mely a szárazföldön a legtöbb helyen szakadékot von a szellem és a politikai élet között. Az angol eli[^] sorában a szellemi emberek csoportját nem váltja fel egyik napról a másikra a realista vezetők gárdája, hanem fokozatosan érvényesül éppen ezekben az időkben az a politikai nemzedék, mely egész valójában, nevelésében és gondolkozásában jómaga is elméleteken csiszolt, alkotóan széles távlatú, színes fantáziájú, illetve szigorúan keresztény érületű, kényes erkölcsi magatartású szellemi ember. Az előbbieket sorában ott látjuk Benjamin Disraelit (1804—1881), a remek szónokot s a kitűnő író, ki 1844-ben adja ki Conningsby és 1845-ben Sybill című, mély szociális érzésről tanúskodó regényeit. Ugyanakkor a másik oldalon a liberális Gladstone irányában a pozitív kereszténység elve nyert kifejezést s az angol egyetemi élettől távol álló Disraelivel szemben a klasszikus stúdiumok hagyománya szerint, mint igazi Oxford-ember a régi eszményeken lelkesedik az Emberért. De nemcsak a nagy politikát színesítik meg ezek az egyéniségek, hanem az angol társadalomban is bizonyos egyöntetűség alakul ki a nagy, humanisztikus szellemi értékek tiszteletében.

A kontinentális forradalmak bukása után a forradalmi államok vezető szellemi emberei, az igazi szabadsághősök, Mazzini, Kossuth és társaik, szigetországi tartózkodásukkal az angol közvélemény bámulatát vívják ki.

A nagy kérdésekben tehát teljessé válik az összhang a szellemi vezető emberek, a politikusok és a társadalom között. Az eljövendő években az eszmények megfogható tartalma szempontjából talán differenciált, de mindenesetre humanista, ideákat tisztelő csoport kerül előtérbe, átveszi a vezetést Angliában, vagy legalább is közvéleményt alakít. Viktória királynő korszaka ez, melyben a józan realitás mellett tehetség, szociális érzés és szín teszi sokrétűvé és lendületessé az angol politikát. (Viktória királynő, aki IV. Vilmost 1837-ben követte a trónon 1901-ig uralkodott. Utóda fia, VII. Edward [1901—1910], majd V. György [1910—1936] Anglia királya.)

Ilyen körülmények között folytatódik a harmincas években meginduló angol reformtörekvés. Disraeli szociális érzelmű tory politikus,

a liberálisok politikai reformjaival szemben szociális reformokat vezet be. Úgy véli, hogyha a szociális reformokat a konzervatív tory párt valósítja meg, akkor a Tömeg nem fogja az arisztokraták uralma helyébe a gazdag emberek oligarchiáját állítani. Ezzel szemben Gladstone tipikusan liberális középosztály-politikus, mozgalmának lényege, hogy vezetése alatt a kiváltságok ellen küzdő csoportok, a whigek, az iparos és kereskedő középosztály, az anglikán egyházon kívül álló protestáns-felekezetek sorakoznak harcra. A két nagy személyiség harcából lassanként a tökéletesedő reform alakul ki, mely tehát a hatvanas évektől szakadatlanul tart a háború előtti, sőt világháború utáni időkig. Láttuk már, hogy 1832-ben a választójogi reform biztosítja az ipari társadalom és a középosztály számára az állami ügyek ellenőrzését. A hatvanas évek derekán meginduló reformtevékenység Gladstone vezetésével az ipari, kereskedelmi és nem anglikán középosztály javára akar leszámolni az angol nemesség politikai uralmának kizárólagos természetével. Ezt célozza a Gladstone-kormány miniszterének Russelnek 1866-ban benyújtott választójogi reformjavaslata, melyet azonban az angol parlament nem fogad el. Nemsokára uralomra jut a konzervatív Derby-Disraeli kormány, a párt vezérének ismeri el a zsidó származású Disraelit, aki a szociális reformpolitikát hangsúlyozva, 1866-ban tényleg bevezeti a széleskörű választójogot, melyet ellenfelei „a sötétbe való ugrásnak” neveznek. Disraeli 'bízik a szociális tory-demokrácia átütőerejében. Az új demokrácia azonban az 1866-os választásokon megbuktatja Disraeli kormányát, Gladstone pártja kerül többségbe. Ez a párt is reformpárt, első teendője az anglikán egyház írországi előjogainak megszüntetése, az első ír birtoktörvény és a nagy angol nevelési törvény megalkotása. Külön minisztériumot szerveznek az önkormányzatok részére s főleg a demokrácia ki-fejlesztésén fáradoznak. Gladstone kormánya 1872-ben vezeti be a kiterjedt és immár titkos választójogot, mellyel 1874-ben választanak először.

Az angol Tömeg ebben a választójogban nagy lendülettel kapcsolódott a politikába. A Tömeg politikai szervezése tekintetében új problémák merültek fel, hivatalos politikai szervező funkcionáriusok lépnek előtérbe s európai vonatkozásban kialakul a modern pártrendszer. A demokrácia uralomra jutása előtt az angol pártszervezés tiszteletbeli funkcionáriusok tevékenységén alapul. A tory pártot anglikán papok, tanítók, elsősorban pedig nagybirtokosok szervezik; a whig pártot nonkonformista prédikátorok, postai tisztviselők, kisiparosok, kézművesek. A tiszteletbeli munkával szemben a hivatásos politikai

szervezést először 1868-ban a birmingham-i választáson látjuk, melynek módszere hamarosan elterjed az országban s „Caucus-rendszer“ néven válik ismeretessé. Egy nonkonformista pap és Chamberlain hívta életre a kis egységeken alapuló, állandóan fizetett párthivatalnokokkal működő új szervezetet, melyre a választói jog demokratizálódása folytán volt szükség. E rendszer a liberális pártban Gladstone előnyomulásával lépett életbe, ki híveivel együtt szilárdan hitt a Tömegben, mint politikája erkölcsi támaszában. E rendszer a pártvezérnek szinte diktatórikus hatalmat és tekintélyt Juttatott; még jelentősebb azonban, hogy meghonosítása a választók megszervezésére sok pénzt igényelt, ami által pártpolitika és kapitalizmus kapcsolata előtérbe nyomult. Ennek a kapcsolatnak következményei az 1874-es választáson már kézzelfoghatóan érvényesülnek. A liberális belügyminiszter a prohibíció irányában indul el és a szeszipar érdekeit veszélyezteti. Az angol szeszipar a konzervatívok mellé áll s mivel a választás szervezése az új demokráciában nagyon fontos tényező, az ipari támogatás kapóra jön azoknak a konzervatívoknak, kiknek vezére, Disraeli, 1867-ben éppen a választást szervező modernebb eszközök hiányában szenvedett vereséget. Az angol kapitalizmus a párizsi kommün hatása alatt különben is a konzervatívokat támogatja. Disraeli 1874 januárjában 350 konzervatív képviselő élén (244 liberális és 58 ír képviselővel szemben) vonul győztesen a parlamentbe. Érvényesítheti a torydemokrácia szépen elgondolt reformjait, a szociális reformok egész sorát, enyhíti a munkások szervezkedését tiltó törvényeket, bevezeti az élelmiszerpiac ellenőrzését, 1875-ben megalkotja a világra szóló jelentőségű „közegészségügyi törvényt és elrendeli, hogy a városi hatóságok kötelesek kisajátítani és lebontani az egészségtelen lakóházakat és azok helyén olcsó kislakásokat emelni. A konzervativizmus ugyanekkor magáévá tette az angol birodalmi gondolatot, Disraeli az angol birodalmi eszmét dicsőíti, Viktóriát 1876-ban India császárnőjévé koronáztatja. A délafrikai politika, a zulu és afgán háború költséges volta azonban megtépázza Disraeli népszerűségét, Gladstone nagyszerű beszédekkel mond az imperializmus ellen, a gazdasági elégedetlenség nő s Gladstone választási jelszava: „Béke, szabadság, takaré * kosság“ a jól működő Caucus-rendszerrel együtt 1880-ban Gladstone-nak juttatja a győzelmet. Gladstone az ír kérdés megoldására törekszik, a parlament azonban 1885-ben leszavazza javaslatát. Utána Salisbury konzervatív minisztériuma következik (1885—86), majd 1886-ban ismét Gladstone, 1886-tól 1892-ig Salisbury minisztériuma, melyet Gladstone 1892—94-ig tartó uralma vált fel, s a liberális Rosebery

rövid ideig tartó miniszterelnöksége után 1895-től 1905-ig az angol konzervatívok kormányoznak. A konzervatív pártot, mely tehát, eltekintve Gladstone rövid kormányzásától, két évtizeden át vezeti Anglia ügyeit, Disraeli tanítványa, Salisbury irányítja, ki a külpolitikában Disraeli nyomán halad, belpolitikában azonban terméketlen, úgyhogy a következő reformmozgalmat az 1905-ös évektől kezdve, főleg 1910-ben a nagy alkotmányos reformot, az új liberális éra valószínűsíti meg. Az 1905-tel kezdődő liberális uralom világtörténeti szempontból azért jelentős, mert immár az a liberális párt is imperialista, mely azelőtt a költséges világbirodalmi gondolatnak heves ellenzője volt. Az a párt lesz tehát imperialista, mely az angol polgárság felfogását képviselve ridegen elutasította eddig az imperialista törekvéseket. Lassanként azonban a liberális pártban, tehát az angol polgárságban is elterjed az imperializmus eszméje. A londoni pénzpiac a terjeszkedési lehetőségeket keresi. Az első liberális vezér, ki átveszi az imperialisták gondolatát, noha nem Disraeli követője, hanem a gyarmatok szabad fejlődését kereső modern formában, Rosebery, kinek felesége Rotschild-lány s ki korán szoros kapcsolatba kerül a londoni imperialista kapitalista körökkel. A birodalmi gondolatnak 1883-as gyarmati utazása nyeri meg s csatlakozik az 1884-ben megalakuló Imperial Federation Leaguehez, melynek elnöke lesz. Hatása alatt Gladstone is a terjeszkedés politikáját támogatja, a liberálisok imperialista-ellenes szárnya nem akarja cserbenhagyni a békebarát erkölcsi és szabadkereskedelmi elveket. E csoportok között állanak a fiatalok: Grey, Asquith és Haldane is, akik 1892 és 1904 főzött Rosebery hatása alatt az imperialista oldalhoz csatlakoznak. Amikor 1905-ben a liberálisok jutnak uralomra, e fiatal nemzedék kerül döntő szerepre. Az imperialista felfogás győz tehát a liberális pártban is, hiszen a választók hangulata ezt kívánja. Már korán jelentkező belső ellentétek oldódtak így meg imperialista irányban, mely ellentétek az 1894 előtti liberális kormányzásban zavarokat okoztak, hisz Rosebery, kinek külügyi államtitkára Grey, el akarta foglalni a nagyjelentőségű Uganda-környéket, a liberális párt egy része azonban szembeállt vele. Mikor Gladstone 1894-ben lemondott, utódja Rosebery lett, kit a királynő Gladstone jelöltjével, a pacifista Spencerral szemben nevezett ki. A liberális pártban Roseberyt nem szeretik, ellenfelei a radikálisok és az antiimperialisták. 1895-ben megbukott s a következő, konzervatív kormány gyarmati államtitkára Joe Chamberlain. Az 1899-es búr háború betetőzi a szakadást a liberális párt két iránya között. Asquith és Grey a háború híve, az imperializ-

mus ellenfelei a békét kívánják, a párt egyrészének békehangulata az 1901 októberi választásokon nagy többséget biztosít a konzervatívoknak. Erre a liberális párt jórésze az antiimperialisták ellen fordul. A konzervatív uralom alatt Chamberlain fokozza az imperialista irányt, ezzel együtt az angol ipar érdekében a birodalmi vám bevezetésére törekszik, biztosítani akarja az angol ipar számára a birodalmi piacot és híres programját, mely szerint a gyarmatokat élelmiszervámokkal kell kárpótolni, a legnagyobb acélipari városban fejt ki. A liberálisok kárörömmel szemlélik e tevékenységet, a tömegek előtt az élelmiszervámok népszerűtlenek, sőt a vámvédelem a fogyasztási cikkek iparának sem érdeke, minthogy megdrágítja a nyersanyagot és munkabéreket. Az angol nehézipari kapitalizmus nem tudja teljesen a maga képére alakítani az angol imperializmust, az elégedetlen tömegekkel és a fogyasztási ipar kapitalizmusával szemben. Hiába hivatkozik Chamberlain arra, hogy a vámrendszer fellendíti az ipari kapitalizmust és megszünteti a munkanélküliséget, Chamberlain és Balfour között ellentétek támadnak. Balfour lemond és az új konzervatív miniszterelnök 1905 decemberében feloszlatja a házat. Az új választáson az új liberális irányzat kerül uralomra. Közben ugyanis lezajlott az angol újságírorradalom s a közvélemény az új, kizárólag kapitalista alapon álló lapok és sajtótermékek befolyására még erősebb imperialista irányba sodródott. A régi, felelősségtudattal teljes angol sajtó helyébe új lapok lépnek, melyeknek szerkesztőtípusa a kapitalista Northcliffe, akiről egyik életrajz-írója azt mondja, hogy „nem értett sem latinul, sem görögül, igen kevés ismerettel rendelkezett a történelem terén, tudományos érdeklődése egy gyermek színvonalával ért fel“. Ez a sajtó a sürgönyöket és riportokat a szenzáció szempontjából találta s az új laptípus, az 1896-ban meginduló Daily Mail, 1898-ban kiszínezi Kitchener omdurmani harcai[^] és kitűnően hasznosítja[^] délafrikai háborúról szóló színes tudósításokat. Megtörténik olykor, hogy teljesen koholt történeteket közöl. Imperializmus és az új típusú sajtó szövetségesek lesznek, hisz az imperializmus eseményei a publikumot érdeklő szenzációk. A kapitalista vállalkozássá alakult és a régi szellemi emberek irányától eltávolodott sajtó tehát hozzájárul a széles rétegek imperializmusának fokozásához.

A modern gyarmatbirodalom megszervezésében az önkormányzat elve rohamosan hódít a brit gyarmatokon, ahol angol származású lakosság vezet. Észak-Amerikában Új-Skócia és Új-Brunswick, továbbá a Prince Edward-sziget nyeri el az önkormányzatot, Új-Foundlanddal együtt 1855-ben, Brit Columbia pedig 1859-ben. Az ausztráliai terü-

let 1853-tól 1859-ig, Új-Zéland pedig 1856-ban nyer önkormányzatot. Afrikában nehezebb a helyzet, a Fokföld azonban már 1872-ben önkormányzattal rendelkezik. Az indiai szervezet 1858-ban alakul át s ettől kezdve az angol uralom fokozatosan halad a jogok kiterjesztése felé.

A világbirodalom rendszerében háromféle összefüggés alakult ki: az önkormányzatú gyarmatok, vagyis domíniumok, az indiai császárság, végül pedig a koronagyarmatok, tengeri kikötők és protektorátusok kevert rendszere. Az önkormányzati fejlődés 1907-ig tartott, amikor újabb területek jutottak e csoportba. Az anyaország bizonyos jogokkal bír a domíniumokkal szemben, a fejlődés azonban a legteljesebb szabadság felé halad, a domíniumok parlamentjeinek felelős kormányfők közös tanácskozásokon állapodnak meg a követendő eljárásban, birodalmi konferenciákon szabályozzák a kérdéseket és bizonyos mértékig megvalósították a birodalom keretében a népek szövetségét, a gazdasági érdekek közös támogatását és a javak kicserélését. Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika és az ír szabad állam független nemzetté váltak, a kapcsolat most az érzelmek és érdekek összefüggésén épült fel, eszerint már a birodalom elnevezése napjainkban: „British Commonwealth of Nations“.

Az amerikai és nyugatafrikai, valamint földközitengeri szigeteken elsősorban a koronagyarmati rendszer áll fenn, ahhoz hasonló ez az állapot, mint amely az angol gyarmatokon állott fenn domíniumokká alakulásuk előtt, élükön kinevezett kormányzók állnak, akik a londoni gyarmatügyi minisztériumnak tartoznak felelősséggel. A protektorátus rendszere a nemrég elfoglalt, kevésbé civilizált területeken mint Rodéziában, Nigériában szerepel, ezek a területek közvetlenül a brit kormányzat alatt állanak. Egyiptom helyzete különálló.

Hogy a liberálisoknak át kellett venniük Rosebery politikáját, tehát a zsidó-imperializmus némileg módosított alakját, annak oka az, hogy a középosztály választótömegei érdeklődésükkel a gyarmatok felé fordultak. A felhalmozott, befektetést kereső kistőke az angol árukkal egyetemben a hatvanas-hetvenes évektől fogva elsősorban a gyarmatokon, Indiában, Afrikában és Kanadában keres elhelyezkedést, minthogy a gyarmati piac jelentékenyen fejlődik s a kapcsolatok megszilárdulnak. A kontinentális iparosodás és védvamos politika ugyanebben az időben kiszorítja az angol árut a kontinensről és Amerikából, hiszen az Egyesült Államok 1865-ben, de főleg az 1890-es és 1897-es intézkedésekkel, Ausztria 1878-ban, a német birodalom 1879-ben, Oroszország 1880-ban s 1892-ben nagyrészt Francia-

ország is rátért a védővamos rendszerre. Különben is a birodalmi egység eszméje minden gazdasági érdektől függetlenül egyre kísértett s a régi nyomokon haladó, „birodalmi gondolatból kiinduló rendszer modern kifejezést talál Seeley 1883-ban megjelent *The Expansion of England* című művében, Dilke viszont *Greater Britain* című könyvében a birodalmi gondolatot a szociális szempontok miatt hangsúlyozza. Azzal a liberális elképzeléssel szemben, mely a kolóniáknak minél nagyobb önállóságot akart biztosítani, az angol birtokok belső összefüggését csak valami kulturális összefüggésben vélte felfedezni s anyagi okokból visszariadt a költséges birodalmi szervezés gondolatától, egyre jobban terjed a birodalmi gondolat, mely már 1886-ban a liberális párt egy részét, az únionistákat zárt csoporttá formálja.

Fokozta ezt az irányzatot a német ipar rohamosan erősödő versenye, végül az aggodalmat keltő német flottafejlesztés.

Az angol polgárság változott felfogását alkalmas igazolni elméletben a modern kapitalizmus elve, melynek fogalmazására a fajok harcában, illetve a létért való küzdelemben az erősebb győzelmét hirdető darwini tan is hat. A „Természet mítosza“ Darwin elmélete lényeges elemeiben a malthusi természetfelfogás szerint alakul. A természetben megnyilvánuló harc itt még erősebb hangsúlyt nyer, mint Malthusnál. 1859-ben jelent meg Darwin „*The Origin of Species*“ című munkája, mely a létért való küzdelem, a természetes kiválasztás elveit fejtegeti. A szakadatlan küzdelem gondolata a polgári gondolkodás irányára is sorsdöntő megállapítás; még fontosabb lesz azonban, amikor Spencer Herbert ebbe a küzdelemben érték gondolatot is belevetít. Az ő feltevése szerint ugyanis ebben a küzdelemben a legalkalmasabb, tehát a biológiailag legértékesebb faj győz.

A természeti fejlődés célja a kiválasztás, melyben a gyenge elhull, a léttörvény értelmében szükséges a harc, melynek eredménye az értéke^bb diadala. Míg a hatvanas években a régi puritán angol misziótudatból eredő imperialista szellem megújuló lendülettel indul útjára a civilizáció terjesztése érdekében, felújítva a tengereket uralma alá hajtó hatalmas Anglia régi mítoszáat s ismét a szociális szempontokra hivatkozva, addig az új „természettudományos“ köntösbe burkolt darwini mítoszban az imperializmus elszakad a sajátos angol értelmezéstől, amikor logikailag minden faj számára megadja az imperialista törekvés igazolásának lehetőségét az erők versenyében. A különböző népek természet tudományos felfogású gondolkodói e törekvést széles rétegekben elterjesztették, az angol polgári felfogás, mely a malthusi tanokat eredetileg belső szociális viszonyaira alkal-

mazta, idők során a zord természet mítoszát a fajok harcának gondolatával az államok versenyében érvényesítette, a polgári eszménytől az imperializmusig való átmenet teljessé vált.

MÁSODIK FEJEZET

A NÉMET FEJLŐDÉS ÚJ KORSZAKA

Az 1890 utáni német fejlődésben a nagy fordulat, korszakos változás ténye abban nyilvánul, hogy hirtelen egészen más szempontok érvényesülnek a vezető elit kiválasztásában, e változás tehát az állam vezetésében érezteti hatását. II. Vilmos császár abban látja első feladatát, hogy Bismarck rendszerét megváltoztatva, kicserélje az addig tevékeny vezető réteget. Ugyanakkor az iparosodás folytán kialakult, nagy vonásokban már jelzett társadalom korlátlanul érvényt kíván szerezni elgondolásainak és érdekeinek. E társadalom egyoldalú gazdasági szempontjait és anyagelvű felfogását immár mi sem korlátozza, a fejlődés a tudományt is új útra téríti s az ügyek intézésében nemcsak a szellemi ember szorul mindjobban háttérbe, hanem a tehetség is, melyet az anyagi lehetőségekkel kecsegtető gazdasági élet csábít magához, amennyiben a nagy változás idején a császár és a közszellem még nem távolította volna el helyéről.

E jelenségek tehát elsősorban a személyi kérdések terén figyelhetők meg. A fiatal császár trónralépése után, 1890 január 24-én, a koronatanácson kitör a nyílt ellentét az uralkodó és a kancellár között. A február 20-i birodalmi gyűlési választások győzelemre segítik Bismarck ellenzékét s a kancellár a császár bizalmáé mellett elveszti a parlánent támogatását is. Bismarck március 19-én lemond, a császár másnap elfogadja lemondását. Ez az esemény az előzmények ellenére is hatalmas meglepetés, a nagy államférfi utóda Caprivi személyében egy jelentéktelen tábornok lesz.

Szinte jelképes, hogy az új rendszer életbelépésével egyidejűleg, 1891 áprilisában, alakul meg a mérséklet irányával szembenálló, szellemi fordulatot jelentő „Alldeutscher Verband“. E szövetség az európai nagynémet és Európán kívüli gyarmatosító törekvést kívánta megvalósítani. A társaság vezetésében mindinkább a német nemzeti gondolat faji szempontjai érvényesülnek, főként a szudéta-német és osztrák szervezetben, ahol az alakulat emberei különböző pártokba be-

szívárogova fáradoznak a nagynémet-porosz imperialista egyesülés előkészítésén. Nagy szerepet játszik itt a gazdasági érdek is, hisz a nagynémet elképzelés Közép-Európában is terjeszkedési lehetőséget jelentene a német ipar számára. Érthető tehát, hogy a szövetség kezdettől fogva a liberális, kapitalista ipari körök támogatását élvezte. A háború után e szervezet úgyszólván teljességgel beolvadt a német nemzeti szocialista pártba. A nagypolitikában a korlátozást immár nem ismerő nemzeti irány egyelőre inkább gyarmati vonatkozásban kívánt érvényt szerezni a német erőnek. A belső szociális törekvések terén az összefogás, a nagy nemzeti fellendülés óhaja jelentkezik a császár személyében, amikor szakít Bismarck államszempontok által irányított szocialistaellenes politikájával, egyrészt mozgási szabadságot biztosítva a szociáldemokratáknak, másrészt pedig nagyszabású szociálreform megvalósításával akar békét biztosítani. Vilmos császár munkásvédelmi törvényei 1890 februárjában jelennek meg, márciusban ülésezik Berlinben a nemzetközi munkásvédelmi konferencia, a Reichstag március hatodikán elfogadja a munkásvédelmi törvényt, felállítják az ipari bíróságokat, a májusi evangélikus kongresszus a protestáns körök őszinte szociális érdeklődéséről tanúskodik. 1891 júniusában további szociálpolitikai törvények következnek, mint az ipartörvény, amely bizonyos minimumot állapít meg, kötelezővé teszi a vasárnapi munkaszünetet, eltiltja a tizenégy éven aluli gyermekek gyári foglalkoztatását és tizenegy órára korlátozza a nők munkaidejét.

Az ipari fejlődés lehetősége már a régi német iparban jelen volt, az iparosodás az ötvenes évektől fogva, a vasúthálózat kiépítésével, az iparszabadság légkörében kedvező körülmények között folyt és 1871-től kezdve hatalmas lendületre kapott azáltal, hogy a német birodalom egységgé szerveződött s ez a tekintélyes állam a kilencvenes évektől kezdve bekapcsolódott a világkereskedelembé. Az agrárállamból ipari állam lett olyan rohamos ütemben, amilyenre az amerikai fejlődéstől eltekintve, a legújabb kor történelmében alig találunk példát. Mintha az egész társadalom tevékenysége egy célra összpontosult volna: minden törekvést és életmegnyilvánulást az ipari termelés, a gazdasági aktivitás emészt fel. Németországban jelentkezik a legerősebb mértékben az iparosodás kísérőjelensége, a városiasodás. Míg 1871-ben a lakosság kétharmadrésze vidéki, nemsokára már kétharmadrész él városban. A városok sorában is legrohamosabban a nagyvárosok fejlődnek. 1871-ben a birodalomnak nyolc, 1910-ben negyvennégy, 1919-ben negyvenhárom nagyvárosa van. 1871-ben a

birodalom lakosságának 4.8%-a lakik nagyvárosokban, 1890-ben 12.9%, 10 év múlva 16.2%, 1910-ben 21.3%, 1919-ben 24.9%, 1925-ben 26.2% és 1928-ban 27.2%. A tömeg tehát egészen más társadalmi helyzetbe kerül, mint egyebütt Európában, hiszen a nagyvárosban, vagy gyárüzemekben tömeggé vált ember elvesztve egyéniségét, könnyen hajlik bizonyos szellemi ragályra, vagy tudatos befolyásra. A német fejlődés hamarosan áttért az általános választójog rendszerére, a tömeg érvényesítheti politikai felfogását, ami megmagyarázza, hogy miért ért el a hatalmas propagandával dolgozó szociáldemokrácia ennél a tömegnél olyan meglepő sikereket. A tömeg azonban nemcsak ebben az esetben, hanem a fejlett sajtótechnika befolyására, az imperializmus, vagy nacionalizmus kérdésében is mindannyiszor élénk visszhangot adott. Ilyen körülmények között döntő jelentőségű annak az elitnek természete, amely a szervezett tömegre hat.

Új és gyakran változó vezető réteg hajtja végre azokat az intézkedéseket, melyeknek háttére a német ipar nagyarányú fejlődése. E folyamat következménye az első flottatörvény elfogadása 1898-ban s Vilmos császár 1898 szeptemberében jelenti ki: „Unsere Zukunft liegt auf dem Wasser!“ A beszédek állandóan a német Erőt hangoztatják, az emberek szinte gyermekes szenvedéllyel csüggnék a technikai haladáson. A német ipar nagy eseményei sorsdöntő nemzeti eseményekké, sőt tényleges következményeikben, terjeszkedési törekvésükben, az önérzet megnövekedésében végül világtörténeti jelentőségű mozzanatokká válnak. Feltalálják a Diesel-féle ryversolajmotort (1898), a Mannesmann-féle fémcsőkészítést s a Wilhelmiánus éra a maga alkotási mámorának hódol az Északi- és Keleti-tengert összekötő Vilmos császár-csatorna ünnepélyes megnyitását (1895 június). Gróf Zepelin már kísérletezik, s 1899-ben Németország nyefi el a Bagdadi vasút koncesszióját. 1900-ban alakul a központi német bankszövetség, ezt követi 1903-ban a Krupp részvénytársaság, valamint Arco gróf vezetésével a „Gesellschaft für die Drahtlose Telegraphies megalapítása. 1914 júniusában-megnyitják a Berlin—Stettini hajózási csatornát, ugyanebben az évben pedig Junkers fémrepülőgépeket épít. A német technika nagyszabású, hatalmas fejlődésével karöltve halad a flotta kiépítése, a jelszó: „Weltgeltung Deutschlands“.

A Reichstagot a gyarmati háború költségei foglalkoztatják, mintha a technikai fejlődés minden erőt felemésztene, súlyos összeütközések kísértének. A fenyegető zavarok és összeütközések közepette a császár a német ipar világszerte való érvényesülése mellett kardoskodik, alig

akad mérséklő a diplomáciában, veszélyes új irányok jelentkeznek, bonyolult gyarmati viszályok törnek ki.

Az új német ipari társadalom már régóta figyelemmel kíséri a gyarmatok világát. A németeknél a gyarmatosítás kérdésében nem fejlődhetett ki az angolokéhoz hasonló civilizatorikus mítosz, a Gyarmat itt idővel a hatalomnak és erőnek szimbóluma lesz. Azt hangoztatták, hogy valamely európai állam a gyarmati birtoklás jogát belső erejében hordozza. E felfogás az erő filozófiájából, az ipari és katonai hatalom élményéből és vágyából táplálkozva idővel összeütközik a francia gyarmati tevékenységgel, mely a franciák szemében nemzeti energiáik levezetésére alkalmas lehetőség és az angol világbirodalom vezetőinek elképzelésével, mely a gyarmati kérdésben állandóságot, illetve konferenciális szabályozást követelt. A helyzet később mind kedvezőtlenebbé vált, a németek még hangosabban hivatkoztak az Erőre. Pedig már az 1885-ös angol-német közeledési kísérlet meg-
hiúsulása idején a német szellem egyre inkább háttérbe szoruló ki-
emelkedőbb képviselői világosan felismerik a veszélyt, mely e fel-
fogásból származhat: a fejlődés törvénye szerint Anglia is az erő
politikáját fogja folytatni, mind katonai, mind diplomáciai téren,
állandó összeütközések lesznek s „a történet lesújtóbb ítéletet fog
mondani a XIX. század második felének Európájáról, mint a van-
dálok és húnok idejéről“.

HARMADIK FEJEZET

A FRANCIA FEJLŐDÉS ÚJ ÚTJA

Az új elnök már csak a köztársasági pártok tagjai sorából nevez ki kormányt. Az 1881-i választás még jobban háttérbe szorítja a monarchistákat, akik 460 köztársasággal szemben alig 100 képviselőt tudnak behozni a parlamentbe. A Gambetta vezetése alatt álló egyesült köztársasági párt 200, a köztársasági balpárt 260 képviselőt tömörít keretében. Amikor Gambetta nagy miniszteriuma megalakult, helyet kellett volna adnia a kormányban mindkét csoport vezetőinek, Gambetta azonban nem tudott megegyezni a radikálisokkal s az összes miniszterek az opportunistáknak gúnyolt, mérsékeltebb köztársasági csoportból kerültek ki. Gambetta hamarosan megbukott s pártját Jules Ferry vezette tovább, aki 1883-tól 85-ig töltötte be a miniszter-

elnöki tisztséget. A radikálisok kimagasló alakja Clémenceau volt. Az ellenzék azzal vádolta a köztársaságiakat, hogy könnyelműen gazdálkodtak az állami pénzekkel, népszerűségüknek ártott a francia katonák sikertelensége a kínai akcióban is, ami azt mutatja, hogy a gyarmati kérdés ismét előtérbe került.

Bármilyen indítékok játszanak szerepet, tény, hogy a francia politikai életben mindjobban előtérbe lép a gyarmati kérdés. És itt válik a német vezető körök új állásfoglalása a francia gyarmatosítás tekintetében világtörténelmi jelentőségűvé. Bismarck még arra törekedett, hogy a III. köztársaság nemzeti energiáit a gyarmatbirodalom kiépítésére, tehát Európán kívül érvényesítse. Az új rendszer már el-lenségesen nézte a francia gyarmatosítást.

Az egy évszázadon át tudatosan gyarmatosító Franciaországra nem alkalmazható a mondás, hogy nagy gyarmatbirodalomra tett szert, a nélkül, hogy szándékában lett volna. A terjeszkedést egyrészt az ú. n. gyarmatosítók, a párizsi politikusok, újságírók és tisztviselők sürgették és vitték sikerre, mint Jules Ferry munkatársai és tanítványai, olykor a kormány, másszor a parlament ellenére. Az úttörők másik csoportja a gyarmati kormányzók és katonák, akik szintén tudatosan hódítottak; ezek sorában szerepelt Gallieni, Liautey, Joffre, Mangin, Humbert. Az idők folyamán előtérbe kerül a gyarmatok gazdasági kihasználása és a gyarmatosítás hívei Kelet-Európa helyett a gyarmatokra akarják irányítani a francia tőkét.

Ilyen előzmények után kerül az érdeklődés központjába a gyarmati kérdés, mely majd olyan fontos problémája lesz a közben nagy viharokat látott köztársaságnak. A belpolitikában a parlamenti élet egyhangúsága kedvezett a monarchistáknak. „Franciaország unatkozott“ s ez a helyzet kapóra jött a kalandos törekvéseknek. 1886-ban a radikálisok segítségével Boulanger tábornok lett aTiadügyminiszter. A mérsékelt köztársaságiak a népszerű tábornok ellen foglaltak állást, vidékre helyezték, majd nyugdíjazták. Fellépett képviselőnek s élére állott az újonnan alakult nemzeti, vagy revizionista pártnak. Akcióját a royalisták, pénzzel támogatták. 1889-ben több megyében választották % képviselővé s Párizsban hatalmas többséggel győzött. A köztársaságiak erre eltörölték a lajstromos választási rendszert, majd pedig a minisz-, tórium az állam biztonsága ellen elkövetett összeesküvés címén vád alá helyeztette. Boulanger elmenekült Franciaországból s ezzel a nemzeti diktatúra nem valósult meg, sőt elvesztette népszerűségét. A hiú tábornok később Brüsszelben öngyilkos lett. A következő években a konzervatív párt mindjobban tért vesztett, a kormányt a mérsékelték

vezették s megkezdődött a pártok átalakulása. A jobboldal egy része „egyesült párt“ néven különvált, a baloldalon a radikális párt egy részéből keletkezett a „radikális szocialista párt“ a mérsékeltek „haladó párt“ néven működtek tovább, majd kettéváltak és elvesztették a többséget, majd 1898-ban a baloldali csoportok alakítottak koalíciót, mely 1899-ben jutott uralomra.

A változó politikai események nem mutatják a francia fejlődés igazi lényegét és jelentőségét. A felszín mögött a néplélek és szellem küzdelme folyik. A szellem ösztönzése a szakadatlan munkásság során, döntő pillanatokban az eliten keresztül cföntő eredményeket ér el, a kapcsolat elgondolás és gyakorlat, szellem és politika között sohasem szakad meg.

A francia szellemi életben a hatvanas években változatlanul tartott a pozitivizmus lendülete, a tudomány mindenhatóságába vetett hit lelkesedése, a scientizmus. A tudomány tárgya az ember s eredménye szélsőséges determinizmus, „fiziológiai“ lélektan, faj, környezet és idő determinánsaival dolgozó „történetírás“ a szabadakarat, a csoda s gyakran az egyéni szabadság latin hagyományának elhanyagolása. A scientista generáció a legfőbb ideális érték magaslatára a Kultúrát helyezi s tovább szövögeti a kulturális téren vezető Franciaországról szóló mítosz szálait 1870/71 komor tapasztalatai utáni is, külpolitikában németbarátságot, belpolitikában egyházellenességet tartva a szellemi illendőség parancsának . . . Azért a francia integrális nacionalizmus csírái ott szunnyadnak Taine műveiben, hiszen a nagy determinista elméletének megfelelően a faj sorshatározó fogalom lesz immár a német bölcsekedést utánzó francia szellemben is. Míg Taine sok pesszimizmussal és determinizmussal alakítja ki a francia faji nacionalizmust, gyakran összekeverve a biológiai fajt a nyelvcsoporttal, addig Renan a nemzeti gondolat ég az individuálizmus közötti kapcsolatot mélyíti ki: a nacionalizmus az egyéntől elválaszthatatlan jog, mondja Elzászra gondolva s hozzáteszi: a nacionalizmus az egyén naponkénti népszavazása.

A pozitivist generációban a nagy vereség élménytudata ilyen gondolati formákban jelentkezik. Van azonban egy másik reakció is, mely a scientizmus egész világképét tartja hihetetlenül üresnek s az író és szellemi ember ösztönével lázadzik a kiélt formalizmus ellen. „Az unalom ásítzik a tudósoktól elszíntelenített világban“ — írja 1885-ben a francia próza mesteri kezelője Barrés, ki az elveszett elzászi táj hangulatát varázsolja az unalmas értelmi világ helyébe s a talajt vesztett elzászi s francia nemzeti ember problémáit fejte-

geti híres trilógiájában, a „Le Roman de l'Énergie Nationale“-ban, (1897—1902) melynek részei: Les Déracinés, L'Appel au Soldat és Leurs Figures. Barrés nacionalizmusa a pozitívista determinizmus integrális nemzetfelfogásnak erősen jobboldali színezetű politikai mellékízzel történő irodalmi formába öntése, egy alapjában individuálista egyéniség hangos tüntetése a kollektív ösztönök, az ősi fiziológiai diszpozíciók fontossága, a tradíciók jelentősége mellett.

A pozitívista, természettudományos felfogással szemben a századforduló táján fellépő ellenhatás a bergsonizmusban a vitaiizmus elemeit hangsúlyozta, tehát szakít a múlt racionalizmusával. Ez az egyik jelentős francia szellemi áramlat. A mellett a továbbra is racionalista francia értelmiség egy része az elit problémáin tűnődik, nagy lendülettel ragadva meg a döntő jelentőségű problémát. Maurras iránya ez, amely a széteső politikai életet ebből a szempontból vizsgálja, szembefordul a parlamenti demokráciával és vezető szerepet akar biztosítani az államban a szellemi elitnek. Maurras szerint a Rend gondolatát kell előtérbe állítani, melyet a monarchia elve testesít meg, hisz az értelmiségi elit amúgy is. önként aláveti magát a Rend követelményének, míg a tömeg számára más megoldásokra van szükség. Ezeket az új utakat kell megtalálnia az elitnek. 1905-ben megjelent híres művében — összegyűjtött cikkei gyűjteményében — felveti a modern kor nagy kérdését: hová kell az intelligenciának tartoznia, a pénz, a parlamentarizmus rendszereit kell szolgálnia, vagy a nemzettel kell élő kapcsolatot teremtenie, meghallgatva a vér szavát és a szellem erejébe vetett bizalommal saját eszméi szerint megszerveznie a nemzeti társadalmat.

Ez a francia intellektuális irány tehát nagyszabású kísérlet a társadalom nemzeti alapon való újjászervezésére. Minthogy a megoldást a szellemi elit vezetőszeropének hangoztatásával akarják megteremteni, ez dönti el sikerüket és ez jelent számukra korlátot. Sikerül bizonyos mértékig a szellemi vezető réteget, a fiatalság egy részét kivonni a liberális-szabadkőműves humanisztikus keretekből. Az intelligencia és fiatalság jelentékenyebb része csatlakozik az új irányhoz, a tömegek azonban ragaszkodnak a régihez, a francia kisember, a választópolgár a demokratikus köztársaságot tartja a megfelelő formának. Közben Maurras-ék táborának egy része azon fáradozik, hogy kapcsolatot teremtsen a parlamentarizmussal elégedetlen Sorel-féle munkásmozgalommal.

Azonban Maurras és Soréi mozgalma között a liberális-demokratikus rendszer elvetésének közös vonásán kívül lényeges ellentétek

vannak, hiszen Soréi forradalmiságában a nagy francia szellemi áramlatok másik jelentős mozzanata: Bergson irracionizmusa jelentkezik. Söreinel, a szindikálisták nézeteiben s a francia ifjúság egy részében a modern kor eme életfilozófiája hat, mely lázadókká tette őket a modern élet megkövedesedett formái ellen. Ennek az irracionizmusnak lényeges vonása a közvetlen cselekedet, az aktivitás dicsőítése. Ez a felfogás a nemzeti társadalmat a maga egészében, egyedeinek összességében akarja tevékenységre bírni. Ez a nézet tehát nem azonos a Maurras féle intellektuálistával s a nemzeti élet szempontjából nem tartja helyesnek, hogy a nemzetet egy intellektuális elit vezesse. Abban minden esetre megegyeztek, hogy az érdekkapcsolatokra épített, polgári disputára berendezett liberális állammal szemben a nemzetet állandó aktivitásra, a nemzeti tettek, sőt a nemzeti forradalom fontosságára kell figyelmeztetni. Míg azonban az intellektuálisok szerint a vezető elit átalakítása a legsürgősebb feladat, addig Sorel-ék felhasználva a közvéleményt, a társadalom demokratikus megmozdításával akarják eszméiket elfogadtatni.

Tehát minden oldalon új latin lendület ébred, szociális síkon Soréi szindikálistizmusával, az elittel való kapcsolatban az új intellektuális mozgalomban, a bölcseletben, a Bergsoni voluntarizmusban, az irodalomban, a nacionalista és katolikus fellendülésben, sőt még a haditudományokban is: a támadás szellemének hangoztatásában. A társadalom tehát az aktivitás és nemzeti öntudatosulás formái felé vonzódik. Ez a nemzeti társadalom igen erősen reagál majd a német diplomácia franciaellenes aktivitására a gyarmati kérdésben.

Ugyanakkor azonban, amikor a szellem sok más országban elveszti kapcsolatát a politikával, ugyanakkor Franciaországban a hivatásos köztársasági politika terén sem szakad meg a szellem és politika kapcsolata. A francia politikusok vezető típusa a polgári korban az ügyvéd volt, a politikai érdekkapcsolatok hivatott kezelője. Most azonban ismét kapcsolat létesült a baloldalon is, azaz a köztársasági politikában a polgári politikusoknál, politikus és szellemi emberek között. A politikának szellemmel való megtermékenyítése szempontjából sorsdöntő a Dreyfus-ügy, melynek során a zsidószármazású kapitányt kémdéssel vádolják s a francia társadalom heves küzdelem után eléri rehabilitálását. A Dreyfus-ügy mély hatást gyakorol a szellem embereire és a hosszú ideig tartó küzdelem során a jobb és baloldali szellem emberei elhelyezkednek a két táborban. A baloldal számára, melynek jellegzetes alakja Zola, az események bírálatában a forradalmi egyenlőség! eszmék elfogadása elengedhetetlen követelmény. A köz-

társaságot és a demokráciát a szellemi emberek jelenléte az általános humanista eszmevilág mázával vonja be, itt látjuk Zolát, Clémenceaut és a szocialista Jaurést. Válaszuk a Dreyfus-ügyre: a polgári állam felségjogának kiépítése, az egyházzal való teljes szakítás, a laikus állam megalakítása. Ám a Dreyfus-ügy (1894—1906) reakcióját sem lehetett örökké kihasználni; a békés külpolitikájú köztársasági irány szinte megmerevedett pár „antiklerikális“ szólam hangoztatásában. A jobboldal a gyarmati kudarcokért a köztársaságot teszi felelőssé, a baloldal szintén nacionalista irányba fordul, a revans érdekében dolgozik, ugyanakkor meg akarja őrizni*Franciaország számára a humanizmus misszióját. A nemzeti érzékenység és aktivitás a jobboldalon a társadalomban fejlődik ki, a nacionalista teoretikusok kidolgozzák belső használatra az ifjúság, az aktívabb szellemek számára az integráns nacionalizmus fogalmát s léttörvénynek állítják be a nemzetivel való összetartozás parancsszavát; a nacionalizmussal azonban a baloldali politika is kacérkodik, mindig humanista és európai szempontokra hivatkozva külföldön és diplomáciai mestermunkát végezve a kancelláriákban. Az elzászi Poincaré értelme megtalálja az utat a nagy egység felé, melyben nincsenek pártok és irányok, csak franciák, kiknek Párizsa 1914-ben mámorosán ünnepli a kitörő világháborút.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ OROSZ FEJLŐDÉS

1867 májusában rendezik a moszkvai orosz néprajzi kiállítást, a szláv tüntetés jegyében. Ez a felvonulás már nem az urópai, hanem a Nyugattal szemben külön magatartást jelentő szláv tudat kifejezése. Az „elnyomott“ vagy teljesen fel nem szabadított szláv testvérek jelennek meg itt. Leghangosabbak a csehek és a magyarországi szerbek, kiknek reményét a dualizmusba nagy középeurópai formaalkotás megsemmisítette. A csehek sorában látható Palacky s a XIX. század első felében kibontakozó cseh ébredés egész vezérkara. Ez már nem a negyvennyolcas forradalmi szláv kongresszus, az egész összejövettel szervezettebb és ünnepélyesebb s ami a legfontosabb, az orosz társadalom teljesen együttérez a testvérekkel, az a társadalom, amely a szlavofilizmusból sarjadó pánszlávizmus, illetve nagyorosz ábránd hangulatával már az állami kereteket is kitöltötte.

A szlavofilizmus lényege az, hogy a fáradt, szellemtelenné vált Európának szüksége van az idealista szlávásra, a fejlődés következő foka már az a megismerés, hogy Oroszországnak nincs szüksége Európára, jobb, ha visszavonul ettől a hűtlen, idegen világtájtól, az ellenséges Nyugattól és kapcsolatot teremt a szláv testvérekkel. A fejlődés további lépése a visszahúzódság, szakítás álláspontjával szemben a nagyorosz felfogás, mely az orosz hatalmat rá akarja kényszeríteni Európára.

Az orosz társadalom fő kérdése ez a hatalmas nemzeti érzés. A Kelet és Nyugat régóta kísértő ellentéte az orosz lélekben a krími háború alatt még inkább kínzó válsággá vált. Dosztojevszkij 1856-ban írt költeményében olvashatjuk a gondolatot, hogy Oroszországnak a keresztény eszme érdekében keresztesháborút kell indítania a hitetlenekkel szövetkező nyugati hatalmak ellen. Miklós cár még Európával egyetértésben akarta megindítani háborúját a törökök ellen, a krími háború után az orosz közhangulat gyökeresen megváltozik. Az európai nagy formák kialakítását kísérő realizmus nem jelentkezik az oroszoknál, akiket vészesen befolyásol az Ausztria hálátlansága feletti felháborodás.

Az orosz szellemi ember, általában az orosz vezetők típusa ebben a korban nem az európaszerte szereplő realista, hanem az a szellemi ember, aki tudatosan kifejti, hogy Oroszországnak szembe kell fordulnia a realizmussal. I. Miklós óvatos politikáját új szellem váltja fel II. Sándor cár (1851—1881) uralkodása alatt. A szerbek, bolgárok és románok felszabadításával a cári diplomácia a szlavofil elméletek talajára lépett. A romantika életbölcselete következtében kialakult szláv érzelem elhagyja a homályos szláv ábrándok 'bizonytalan körvonalait és világos, egyszerű imperialista gondolattá alakul. Egyes nemzetek állami berendezkedésükben valósították meg eszményeiket, az orosz fejlődés jóval veszélyesebb Európára, amikor a ködös szlavofil ábrándot határozott körvonalú hatalmi törekvéssé alakítja?

A párizsi béke után II. Sándor cár elég józan volt ahhoz, hogy az állam mindenhatóságába és a cári politika helyességébe vetett hit vereségét felismerje és a társadalomnak tett engedményekkel kívánja palástolni. Főleg uralkodásának első korszakában az európai formák felé tart, reformjai a politikai és szociális szabadság biztosítására törekednek. Felszabadítják a parasztságot, úgy látszik, hogy társadalom és állam ellentéte feloldódik. A pánszláv elemeket az 1857-ben megalakult szláv komité hivatalos elismerése elégíti ki, ami azelőtt álmodozás volt, szoros kapcsolatba jut az állammal. E

tömörülés, melynek 1861-ben a legszélsőbb pánszláv vezető: Pogodin az elnöke s legfőbb védnöke a trónörökös, a külügyminisztérium egyik osztályának irányítása alá kerül. Kebelében először a belső problémák uralkodnak, a lengyel és ukrán nemzeti kérdés megoldásának lehetőségei. A szlavofilek, kiknek vezetését Csomjakov halála után Akszakov veszi át, még nem olvadtak össze a pánoroszokkal. A tan azonban mindinkább politikai színezetűvé válik.

Egy, Gorcsakov miniszter megbízásából keletkezett politikai emlékirat határozza meg a vezető elveket: „A békét meg kell tartani, mivel Oroszországnak erre szüksége van, hogy jólétének fejlődésével, közlekedési rendszerének kiépítésével és hadierőjének kifejlesztésével alkalmasabb legyen jövő feladatainak megoldására. Ausztria szláv törzsei maradjanak nyugton, míg képesek nem lesznek a Monarchia szétrombolására; ugyanez vonatkozik törökországi testvéreinkre is . . . E belső megerősödésre törekszik az orosz reformmozgalom, idetartozik az orosz paraszt felszabadítása is.

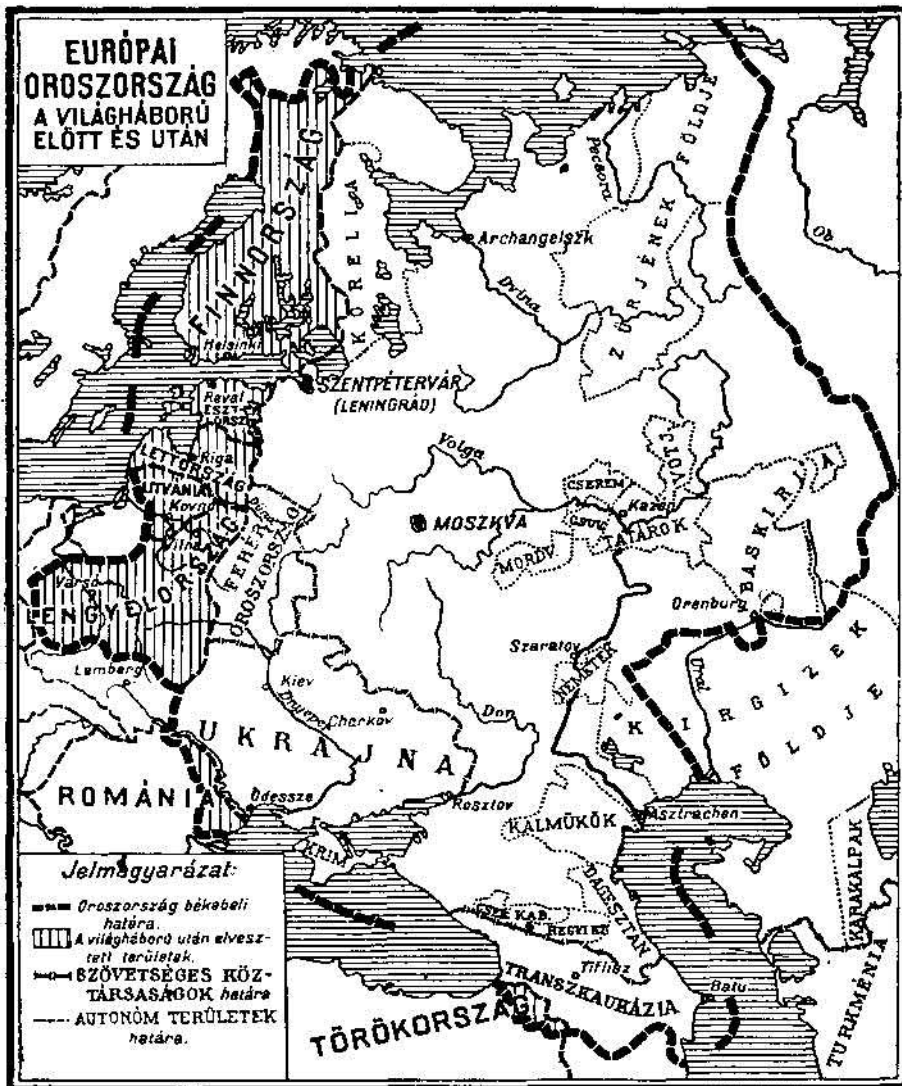
A reformmunka 1857-ben indult meg, miután a cár a Moszkvában összegyűlt nemesség előtt az előző évben kijelentette, hogy a jobbágyságot el kell törölni. A krími háború után, az orosz terjeszkedés vereségével nyilvánvaló, hogy az ipari tőke már nem szerezhethet új külföldi piacot, az iparosodás egyetlen piaca a belföld lehet. Fel kellett szabadítani a jobbágyságot, s minthogy a nemesség önként nem vállalta a reformot, a kormány vette kezébe az ügyet s a megfelelő javaslatokat egy, nemesek bevonásával összeállított, azonban hivatalnokok irányítása mellett működő bizottsággal dolgoztatta ki. Az 1858-i törvény felszabadította a koronajobbagyokat, eltörölte szolgáltatásait, a föld tulajdonába iktatta őket és megadta nekik a szabad mozgás és munkavállalás jogát. Az 1861 február 19-i törvény folytatta a munkát, végrehajtva az orosz jobbágyság felszabadítását, huszonöt millió parasztot juttatva szabad föld birtokába.-A kifizetett úrbéri kárpótlás, az egyszerre piacra dobott kötvények tömege, sok nemeset juttatott tönkre, ugyanakkor, amikor a paraszt az uzsorán vérzett el s a kiosztott terület nem bizonyult^elegendőnek a növekvő család számára.

A jobbágyfelszabadítás művét folytatta az igazságszolgáltatás, közigazgatás, közoktatás és sajtó reformja. Az igazságszolgáltatás rendszere angol és francia mintára épült fel. Elválasztotta egymástól az adminisztrációt és bíraskodást, függetlenné tette a magisztrátust, megvalósította a jogszolgáltatás egyenlőségét, a nyilvános és szóbeli eljárást, valamint az esküdszéket. Életbeléptette a bíróság különböző fokozatait. A közigazgatásban rendszeresítették a kerületi gyűléseket,

a „zemsztvo“-kat. A közoktatás terén szabályozták az egyetemek autonómiáját, a középfokú oktatásban gimnáziumot és reáliskolát létesítettek. Az 1865-ös sajtóreform megszüntette az előzetes cenzúrát.

Oroszország belső fejlődése szempontjából talán a legjelentősebb tényező az iparosodás folyamata. Az ipari fejlődés II. Sándor korában rohamléptekben halad előre és összekapcsolja Oroszországot Franciaországgal. Különös társadalmi, diplomáciai és gazdasági tényezők működnek ebben közre. A III. Napoleon idején teret kereső francia tőke mohón csap az orosz lehetőségekre. A pájzsi hitelforrásokból táplálkozó „Grande Société des Chemins de Fér Russes“ 1856-ban alakul meg. A zálogleveleket a következő évben bocsátják ki és a két állam kereskedelmi szerződéssel pecsételi meg a politikai barátságot. Az Oroszországról alkotott francia kép pillanatok alatt megváltozik, hiszen nemcsak a diktatúra sajtópolitikája, hanem a nagy vállalkozásban érdekelt tőke szempontjai követelik, hogy Oroszországról a francia sajtóban minél rokonszenvesebb cikkek számoljanak be. A záloglevélkibocsátás lehetővé teszi a sztratégiai vasutak kiépítését. Mintha a kapitalizmus előlegezte volna a jövő eseményeit: a francia társadalom felfogása Oroszországról átalakul. Az orosz társadalom számára viszont III. Napoleon Párizsa az újjáépített, feldíszített metropolis, a világ nagy gyülekező- és mulatóhelye, már régóta nagy vonzóerőt jelent, most már egész Franciaország az az ország szemükben, mely készen áll arra, hogy Oroszországgal a keleti küldetés teljesítésében is együtt haladjon. Ezért Franciaországot az orosz szlavofilizmus kiemeli a haldoklásra ítélt Nyugat fogalmából, kialakulnak a francia-orosz kapcsolat társadalmi vonatkozásai, ami az orosz-francia barátságot később még jobban kimélyíti.

A társadalom jórésze azonban elégedetlen. Az ipari társadalom és a nemzetiségi réteg valósággal forrong. A szocializmus fejlődése során tanúi lehettünk annak az elgondolásnak, amely a szabadság megszületését a cárizmus és terrorizmus küzdelmétől várta. Az ifjú orosz intelligencia egy része már 1870 előtt külföldi eszmék hatása alatt áll, anarchista, illetve nihilista íesű. A genfi és zürichi egyetemeken a párizsi kommün menekültjeivel érintkeznek, míg az orosz kormány 1873-ban meg nem tiltja a külföldi egyetemek látogatását. Az erős központi ellenőrzés és terror részint hasonló terrort vált ki az orosz ifjúságból, részint a nép közé való vándorlást. 1878 január 21-én merényletet követnek el a szentpétervári rendőrfőnök ellen, az esküdtszék felmenti a merénylőt, a kormány erre elveszi az esküdtszéktől az ítélezés jogát, a közhivatalnokok ellen elkövetett merényletek eseté-

VI. térkép.

ben. 1880-ban felrobbantják a cári vonatát, majd a Téli Palotában robban bomba, a cár az új alkotmány tervezetét készíti elő, amikor 1881 március 13-án merénylet áldozatául esik. Utódja, III. Sándor (1881—1894) erős konzervatív irányt követ. Megszünteti az egyetemek autonómiáját, a falusi iskolákat a papság felügyelete alá helyezi, egységesíti, központosítja a közigazgatást és igazságszolgáltatást. III. Sándor uralma alatt adják ki az első óvatos munkásvédelmi intézkedéseket, a női és gyermekmunka idejének szabályozásáról. III. Sándor 1894-ben bekövetkezett halálával II. Miklós (1894—1918) lép a trónra, akinek már a nyugati formák bevezetésére törekvő munkásmozgalmakkal kell küzdenie. Az 1905-ös forradalom után végre kialakulnak a modern intézmények, biztosítják a polgári szabadságot és az osztályok részvételét a parlamenti választásokban. Az 1906-os törvény szerint ezután a törvényeket a cár és a дума együtt adják ki.

E törvény indokolt esetekben még biztosítja a cárnak a Ház kikapcsolásával való kormányzás jogát. A дума tagjait közvetett választójog alapján, öt évre választják. A választókat földbirtokos, polgár és földműves kúriákba osztják. A miniszterek nem felelősek a népképviselőknek. A дума a társadalom elképzeléseinek kifejezője, nem képes együttműködni a cári akaratot kifejező minisztériummal. Állandó házfelosztás közben halad az ország, a társadalmi és szociális elégedetlenség állapotából, a forradalom felé.

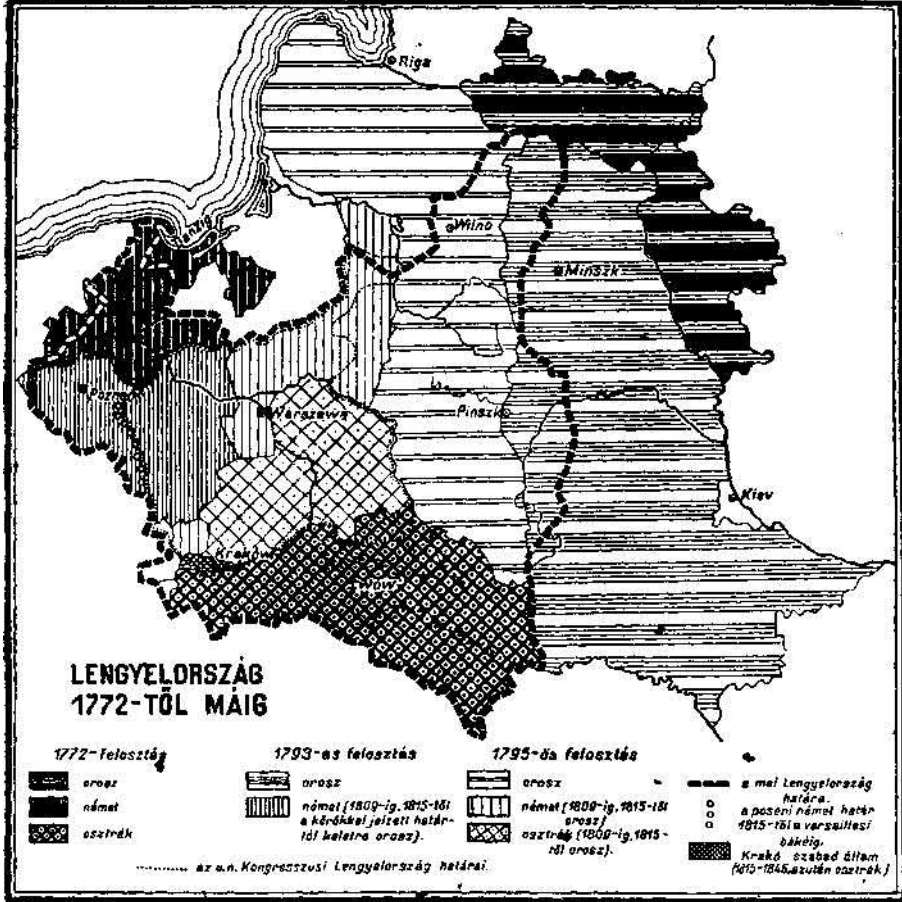
Az orosz hatalom, mely kifelé a század vége táján a szláv népek felszabadításának gondolatát képviseli, otthon minden idegen népet, „kisebbséget” könyörtelenül elnyom. A kormányzat a cári időkben vegyeslakosságú vidékeken a népek egymás ellen való kijátszásával igyekezett a zárt oroszellenes front kialakulását meggátolni. A pánszlávizmus a maga világpolitikai összefüggése mellett hasznos lehetett ebben a kérdésben is, alkalmas lehetett a belső ellentétek levezetésére annál inkább, mert 1905-ben, az orosz politika, hitvallást tett a „neoszlávizmus” tehát a mellett az irány mellett, amely a polgári szabadság nevében követelt egyenjogúságot minden szláv ember számára. Hogy ez mennyire csak jelszó volt, bizonyoság arra az, hogy az 1907-es államcsíny után a cári udvar tovább folytatta erősen kisebbségellenes, főleg lengyelelles politikáját.

Az ukránokat a XIX. század folyamán teljesen elnyomták, jellemző erre Valujev miniszter kijelentése: „Ukrán nép nincs és nem is szabad lennie”. Egy 1876-os ukáz törekszik arra, hogy az ukrán kultúrát megsemmisítse, megtiltja a külföldön megjelenő kisorosz nyelvű munkák behozatalát, eredeti művek és fordítások kisorosz kiadását,

kivéve a történeti emlékeket. Betilt minden ilynyelvű előadást és színpadi szereplést, sőt a zenei szövegekből is számúzi a kisorosz nyelvet. Talán egész Európában példátlan ez az elnyomás, amely egy nép kultúráját és nyelvét akarja megfojtani. Az első orosz forradalom után az ukránok helyzete valamelyest javul. Sztolipin államcsínye után azonban az ukránok elvesztik nemzeti képviselőtüket, politikai követeléseik már mérsékeltek, de szabadságjogaikat ismét megnyirbálják. Hasonlóan elmérgesedett a litván kérdés is.

Az orosz birodalom „nemzetiségei” főzött sorsa legtragikusabb annak a lengyelségnek volt, mely sorozatos történelmi tragédiák után, az önálló állami lét állapota után jutott az oroszországi nemzetiség sivár helyzetébe. A kongresszusi Lengyelország bizonytalan helyzetet teremtett s 1830 novemberében lengyel forradalom tört ki, de 1831 tavaszán az oroszok sorra foglalják vissza a lengyel városokat, a forradalom összeomlott s a cár most már az erőszak jogán vette birtokba Lengyelországot, melynek területén véres megtorlást hajtott végre s később minden szabadságtörekvést elnyomott. A lengyel szabadságmozgalom vezetéi külföldre menekültek. Lelelew vezetésével van egy demokratikus szárnya az emigrációnak, de a lengyel emigráció világtörténeti jelentősége nem e csoportban, hanem a lengyel szellemi emberek azon rétegében jut kifejezésre, mely a misztikus, romantikus szlavofilizmust oroszellenes irányban átértékeli. Ugyanis a régi oroszbarát lengyel szlavofilizmus helyébe Miczkiewicz Ádám koncepciója lép, mely szerint Lengyelország a világ bűneiért áldozza fel magát s ez a megfeszített nemzet a nemzetek feltámadását jelző megváltója. Lengyelország szenvedése olyan áldozat, melyet e nép az emberiség bűneiért vállal magára. Ez a nemzeti messzianizmus a lengyelséget mint kiválasztott népet az európai népek sorában az isteni világterv legfelsőbb régióiba helyezi. Mickfewicz 1840-ben elnyeri a College de France-on a szlavisztika tanszékét és úgy ő, mint a lengyel írónemzedék közvetlen érintkezésbe kerül a francia szellemi élet vezetőivel. Ez a kapcsolat a fiatal liberális írókkal a *Revue des deux Mondes* hasábjain az egész európai irodalmi közvéleményre hatást gyakorol. A lengyel ideológusok azt hirdetik, hogy az európai keretekkel és a szabadsággal szemben az autokrata cárizmus lázítja fel Közép-Európa szláv népeit és ez az imperializmus ki akarja terjeszteni rettenetes igáját az egész világra. Ezzel a liberális érdekeket veszélyeztető autokrata cári pánszlávizmussal szemben az egyedüli védelmet a Lengyelország vezetése alatt kiépített liberális szláv front jelenthetné, melybe a monarchia szláv népei is bele-

tartoznának. Ez a föderális alapon elképzelt nyugati és délszláv tömörülés lenne a keresztény Európa védőgátja. A francia szellemi élet tehát rokonszenvvel látja a monarchiaellenes föderációs gondolat kifejlődését, minthogy különböző változatokban úgy Oroszország, mint a németység ellen hasznosítható. Így ez a gondolat a francia publi-

VII. Létrkép.

cisztika szellemi közkinccsévé válik, ha a monarchia problémái szóba kerülnek.

A lengyeleket és litvánokat birtokszerzési tilalmak és bérleti korlátozások sújtották. Az első orosz forradalom után alakultak a litván magániskolák. A litvánok lengyelbarát iránya 1910 után megszűnt, csupán a klérus tartott ki a lengyelek mellett.

Az orosz terjeszkedés rendszeres térfoglalásra törekszik Finnországban, ahol az önkormányzat alkotmánya csupán látszat. A Baltikumban lakó németeket megfosztják területi privilégiumaiktól, önkormányzati intézményeik hatáskörét megcsonkítják. A németek ellen a letteket és észteket játsszák ki. A georgiai egyházat megsemmisítik, az oroszosítás munkáját az iskolapolitika és telepítés révén óhajtják előmozdítani.

Világpolitikai fejleményeiben igen nagyjelentőségű az oroszok politikája a zsidókérdésben. Az oroszországi zsidóüldözés erős zsidó bevándorlást okoz Kelet-Európában, az oroszországi zsidóellenes politika tehát bizonyos vonatkozásban napjaink középeurópai problémáival kerül összefüggésbe. Amikor az alkotmányos kötöttségektől független cári uralom kíméletlen intézkedéseket tesz e téren, Közép-Európa nagy részében a liberális törvényhozás rendszere uralkodik a nemzetiség megválasztásának elméletével, mely elvben megadja mindenkinek a jogot, hogy államát, illetve nemzetiségét szabadon megválaszthatja. E szelektív elmélet természetesen a bevándorlókra is vonatkozik. A közép- és keleteurópai területeken a kapitalizmus szervezése, a vállalkozások, továbbá a hitelforrások egy részének zsidó eredete arra vezetett, hogy a szakadatlanul bevándorló keleti zsidóság nagy szerephez jutott s a kapitalista gazdálkodás lényegének megfelelően a kapitalizmus e fénykorában jelentős jövedelemre tehetett szert, ugyanakkor pedig a liberális államtan következtében minden átmenet nélkül bekapcsolódhatott az állami közösség életébe.

Orosz területen viszont területi kötöttségben élnek, numerus clausus sújtja őket és az orosz politika gyakran alkalmaz pogromot. Szociális helyzetük kedvezőtlen, III. Sándor idején kilenc tizedrészük vagyontalan. Szintén rossz a sorsuk Romániában, ahol — főleg Moldvában — számuk a menekültekkel állandóan gyarapodik. A XIX. század első évtizedeinek törvényalkotása itt kizárja őket a politikai jogok gyakorlatából s még az állampolgárság megszerzését sem teszi számukra lehetővé. Azok a kísérletek, amelyek a zsidó kisebbség helyzetét megakarták javítani, sikertelenek maradtak. Az 1866-os alkotmány csak a keresztény bevándorlóknak adja meg a naturalizáció lehetőségét. A romániai zsidók érdekében a nyugati hatalmak és az Egyesült Államok interveniálnak, lépésük azonban a helyzetet csak elmérgesíti, míg a berlini kongresszuson végül a Nyugat komolyan javítani nem kíván a helyzeten. Romániában ekkor már fokozott mértékben jelentkezik a zsidók szerepe a kezdődő kapitalista szervezésben, a kölcsön és jelzálogüzlet teljesen kezükbe kerül s az oláh vezető körök attól tartanak, hogy

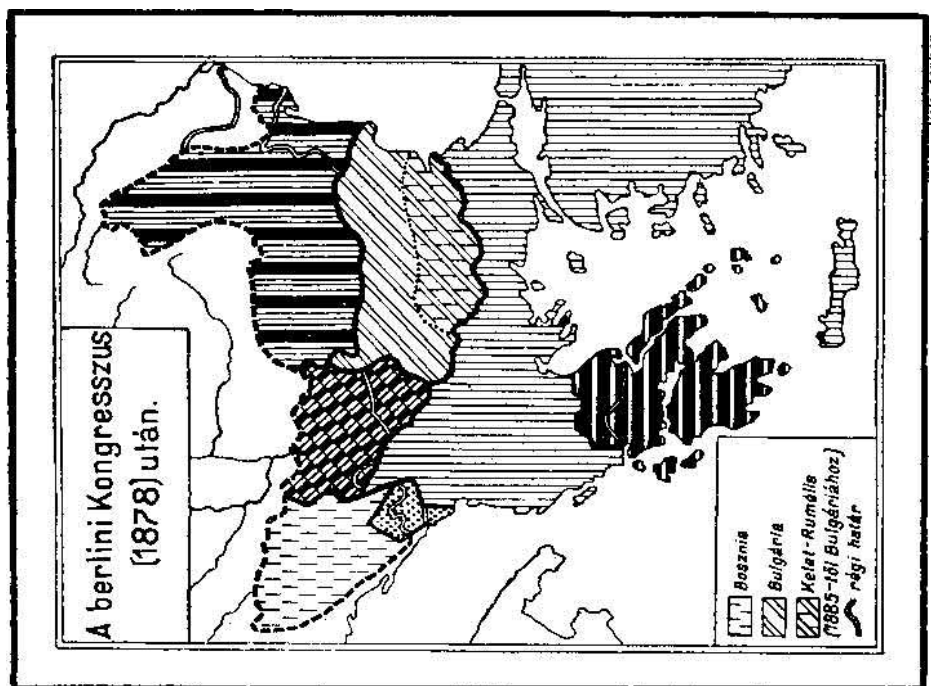
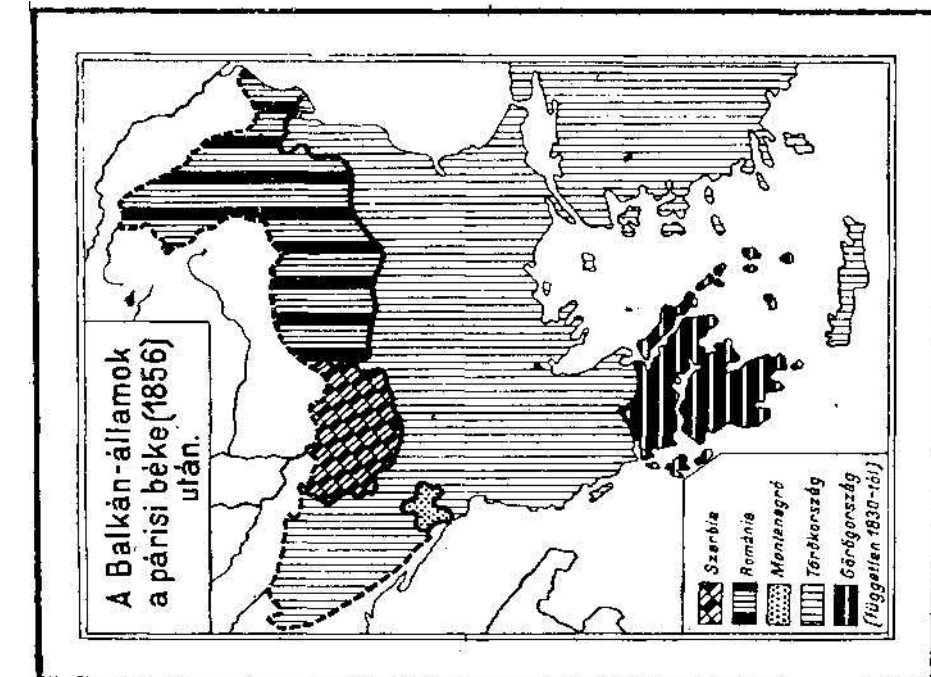
ha a zsidók politikai jogokat szereznek, az ország politikai életében is nagy szerephez jutnak, annál inkább, mert Romániában a cenzusos választójog elve uralkodik. A berlini kongresszus artikulusa kimondja az elvet, hogy az új államban polgár és polgár közt vallási hovatartozásra való tekintet nélkül minden különbségnek meg kell szűnnie. A hatalmak Románia elismerését ennek az elvnek az elfogadásától teszik függővé. Ugyanekkor azonban elejtik az olasz kiküldött által képviselt elvet, hogy minden állampolgárság nélküli romániai zsidó román állampolgárnak tekintendő. A román kamara a 44-es artikulust elfogadja a nélkül azonban, hogy a romániai zsidóknak polgárjogot adott volna, ezt csak esetről-esetre, igen ritkán teszi meg. 269 ezer zsidó közül 1879 után csupán kétszáz nyeri el a román állampolgárságot.

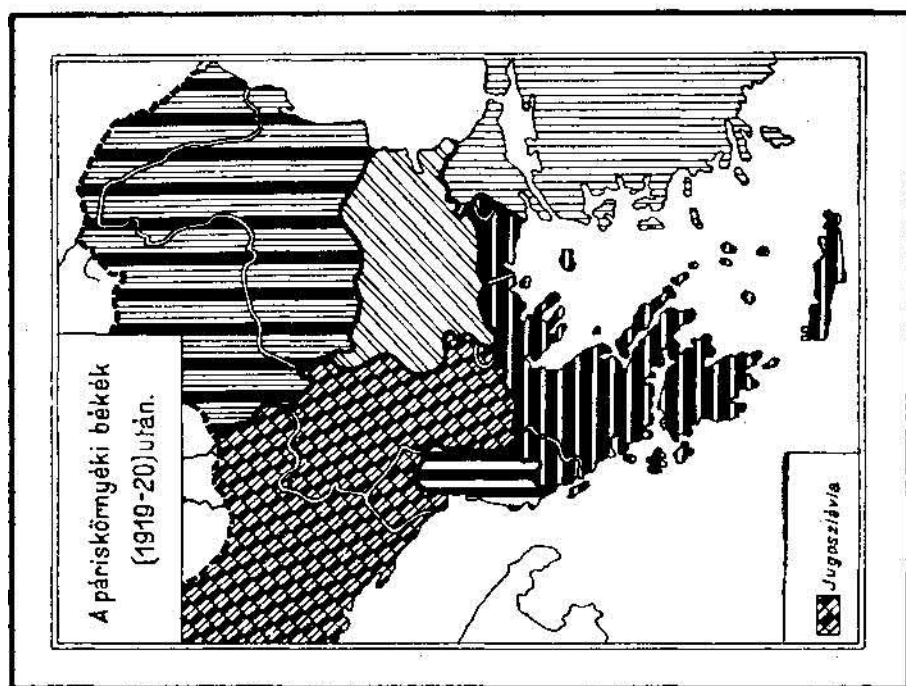
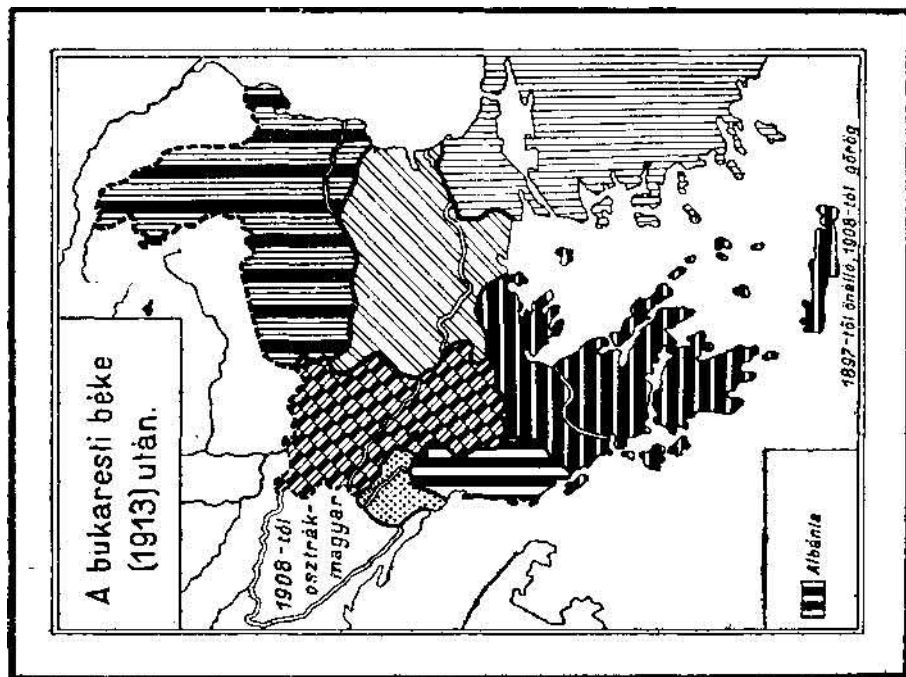
ÖTÖDIK FEJEZET

BALKÁNI FORMA ÉS BALKÁNI NACIONALIZMUS

A balkáni nemzetállamok, a lassanként önállóságra emelkedett keresztény nemzetek területének növekedését és a hajdan oly erős és hatalmas Törökbirodalom veszteségeit a mellékelt térképen szemléltethetjük.

Az európai formák kialakításában a későbbi Románia vezet. A két fejedelemség francia eszméktől áthatott fiatalsága az orosz hegemóniát biztosító, 1829 utáni berendezkedés ellen küzd s Törökország fennhatósága alatt, nyugati intézményeket akar meghonosítani. Moldvában Sturdza, Oláhországban Ghica a helytartó, kit Bibescu követ. Az 1848-as forradalmi év nagy zavarokra vezet. A cfr nem nyugszik bele Törökország fennhatóságának helyreállításába, hadsereget küld az országba, ugyanakkor, amikor orosz ösztönzésre a szultán is a régi állapot visszaállítására akarja bírni az oláhokat, kiknek reform-kívánásait a szultán által kiküldött Szolimán pasa elfogadja és 1848 június 21-én új alkotmányt ad. Az oláhokkal szemben rendkívül megértő pasát a Porta orosz kívánságra visszahívja s Cantakuzene Konstantin lesz a helytartó. A liberálisokat ezután elnyomják. A fejedelemségek kérdését, a török és orosz az 1849 május 1-én Baltalimanban kötött megegyezés szabályozza, ezentúl a Hospodámak nevezett helytartókat közösen nevezik ki. A krimi háború utáni párizsi szerződés eltörli az 1849-es megegyezést és újjászervezi a két fejedelem-

eéget. Az első kérdés a két ország egyesülésének kérdése, melyben az egyik párt, a francia, porosz és orosz, az úniót kívánja, a másik, a török, angol és osztrák, a fennálló helyzet fenntartását. III. Napoleon az önrendelkezési jog értelmében a néphez kívánt fordulni, az 1857-es választásokat vezető török erőszak folytán az eredmény az únióellenes többség. A szultán diplomáciai kényszerre megsemmisíti az erőszakos választást s az 1858-as párizsi konferencia abban állapodik meg, hogy a két fejedelemség külön nemzetgyűléssel, egységes központi bizottság és legfelsőbb bíróság mellett, felveszi az egyesült fejedelemségek címét,

A két fejedelemség Cuza személyében 1859 januárjában közös hospodárt választ, aki mellé két külön minisztériumot állít, egyet Jassyban, egyet Bukarestben. A fejlődés útja az únió felé vezet, a török 1861 decemberében beleegyezik a tényleges únióba. Cuza, mint fejedelem 1861 december 23-án proklamálja Románia megalakulását. A nemzetgyűlés 1862-ben Bukarestben nyílik meg, a fejedelem és a parlament anarchisztikus állapotok között vívja a maga késhegyig menő küzdelmét. Cuza 1864-ben azután megszünteti az alkotmányos uralmat s mint diktátor, aki előtt a francia diktatúra példája lebeg, szociális irányban halad, felszabadítja, birtokhoz juttatja a parasztokat, meghonosítja a francia polgári büntetőtörvényt.

A diktatúra számos érdeket érint és növeli az ellenségek számát. Az összeesküvők 1866 február 22-ről 23-ra virradó éjjel lemondásra kényszerítik Cuzát és III. Napoleon rokonát, a porosz király unokaöccsét, Hohenzollern Károlyt választják fejedelemmé. (1866—1914.) A szultán elismeri. A kamarák belga mintára alkotmányt dolgoznak ki, a törvényhozás két kamarás, e mellett miniszteriális rendszer, francia mintájú közigazgatás áll. Kialakulnak a parlamenti pártok, konzervatív nagybirtokos, reformellenes, oroszbarát párt mellett liberális, polgári, a fejedelmet támogató párt, Bratianu vezetésével. E párt egyik csoportja az általános választójogot követeli s e mellett a harmadik az ifjú nemzedék, Bratiamj ellenfeleinek jobboldali csoportja. Bratianu miniszterelnök 1868-ban lemond, állandó belső zavar fenyeget, a francia rokonszenv növekszik, a társadalom nehezen illeszkedik az új keretbe, melynek demokráciája csak külsőleges. Politikai hatalomhoz csak a bojárok és a kereskedőkből, iparosokból álló, aránylag csekélyszámú középosztály jut, a katonai és polgári állásokat, bojárokkal töltik be, akik adómentesek. A külsőséges nyugatutánzás mellett az elégedetlenség abban is kifejezésre jut, hogy a vezető csoport konzervatív és liberális részre oszlik. A városiasodásnak csupán nyomai mutatkoznak, a középosztály kialakulása a kezdetén

tart, a lakosságnak több mint 80 százaléka paraszti sorban él. Az új állam gazdag, kincsei felett azonban hosszú ideig csak az oligarchia rendelkezik. Károly alkotmányost uralkodó, mégis súlyos ellentétbe kerül a közhangulattal az 1870-es háború idején, amikor a fejedelem a poroszokkal rokonszenvezik, a franciás román társadalom pedig a franciákkal. Németellenes zavargások törnek ki, a fejedelem le akar mondani, végül mégis sikerül maradásra bírni. A porosz győzelem megnöveli Károly tekintélyét, a katonai erő kifejlődik és ennek szervezésében német hatás kezd érvényesülni. Német és osztrák-magyar tőke vonul az országba. Románia balkáni vonatkozásban jelentős erőtenyezővé válik, amikor pedig 1877-ben az orosz-török háború idején Károly megengedi az orosz csapatok átvonulását, nyílt összeütközésbe kerül a Portával és 1877 május 21-én kikiáltják Románia teljes függetlenségét. A román erők a Plevnánál harcoló orosz sereg segítségére sietnek, Románia sorsa előbb a győztes orosz hatalommal, majd a világdiplomácia jelenségeivel kapcsolódik össze, az ország a sanstefanoi és berlini béke szereplője. A berlini kongresszus biztosítja teljes függetlenségét, Bessarabia elvesztéséért a bolgárok rovására Dobrudzsával kárpótolják. A fejedelem 1881-ben I. Károly néven király lesz. E fejlődés jellemző sajátága, hogy az állam hosszú ideig nem biztosítja a román nemzet szuverenitását, melyet tökéletesen csak a berlini kongresszus révén nyer el, addig például képletes adót fizet a töröknek. Amikor a nemzet immár szuverén, a román társadalomban erős gyökeret ver a nagy román ábránd, a „testvérek felszabadítása“.

A szerb szabadságmozgalom eleinte egyszerű, hősi reakció a janicsáruralom elfajzott formái ellen. Kara György 1804-ben kezdi meg a küzdelmet, melyet 1813-ban elnyomnak. Nagyobb szerencséje van egy másik vezérnek, Obrenovics Milosnak, ki fejedelem lesz 1817-ben, riválisát, Kara Györgyöt kivégezteti s% alatta 1826-ban a török kiadja az akkermani egyezményt.- ő 1839-ben mond le; 1842-ben azután Obrenovics Mihályt mondatják le s 1842—58-ig Kara György fia, Karagyorgyevics Sándor lesz a fejedelem, aki békén él a szultánnal* egyúttal fenntartja a jó viszonyt az osztrákokkal is és a szabadságharc alatt a magyarok ellen dolgozik. Az eljövendő önálló Szerbia támaszát Ilja Garasanin miniszter a krími háború idején Franciaországban látja s az orosz helyett a nyugati irányt választja, ezzel elérve azt, hogy a nagyhatalmak a párizsi szerződésben biztosítják Szerbia szuverenitását. A Szkupstina 1858-ban lemondásra kényszeríti Karagyorgyevicset, kinek helyébe 1860-ig újra Milos lép. 1862-ben a belgrádi citadella-affér kapcsán, a Belgrádban állomásozó török

katonaság visszavonását is sikerül elérni. Milos fia, Mihály 1860—1868-ig uralkodik, legfőbb igyekezete a hadsereg megerősítése. Obrenovics Mihály uralmának 1868-ban Karagyorgyevics-párti összeküvők merénylete vet véget, a nemzetgyűlés azonban elutasítja Karagyorgyevics Péter trónigényét és Mihály öccsét, a fiatal Milánt választja fejedelemmé. 1868 június 9-én megszavazzák a szerb alkotmányt, 1868—72-ig régenstanács kormányoz. Milán (1868—1889) felveszi 1882-ben a királyi címet. 1885-ben Szerbia vereséget szenved Bulgáriától. Obrenovics Sándor (1889—1903) meggyilkolása után Karagyorgyevics Péter (1903—1921) lép trónra, a nagyszerb törekvések megvalósítása jegyében, öt fia, Sándor (1921—1935) követi, a marseillei halálos merénylet után kiskorú fia, Péter lesz a király aki helyett Pál herceg elnökletével régenstanács kormányoz.

A Sándor alatt bevezetett diktatúra likvidálása eddig nem sikerült.

A balkáni történet külső menetét ezek az események jelzik s az egyös államok területi változásairól a térkép tájékoztat. A tulajdonképpeni lényeg azonban mélyebben rejtőzik, a döntő történelmi hatás — hazánk szempontjából is annyira jelentős kapcsolatban — a Balkánnak Európával való viszonyában, a balkáni nacionalizmus feszítőerejében nyilvánul. A Balkánon a fanarióta korszakban az intellektuális fölény vezetőszerpet biztosít a görögöknek, kik kezükben tartják a Török birodalom közigazgatását. A XVIII. században kulturális uralmat gyakorolnak a többi keresztény balkáni nemzetiségek felett, majd a XIX. század elején biztosítják a görög reneszánszért lelkesülő, humanista Európa rokonszenvét nemzeti törekvések számára, melynek jelentős formálója Rhigas költő s az 1814-ben alapított Hetaira-szövetség. A görögség eleinte a bizánci birodalom életre-keltésén fáradozott s annak a mozgalomnak, mely Ypsilanti vezérletével a Balkánt akarta felszabadítani s görög uralom alá helyezni, főnix a 'felvénye. Az 1821—29 között megismétlődő görög mozgalmak (melyek során a nagyhatalmak interveniálnak) 1829-ben a drinápolyi békében a szűkebb értelemben vett Görögország függetlenségére vezetnek, Ottó király p:ónra lép 1833-ban, 1843-ban modern alkotmányt ad. 1862-ben detronizálják s 1863—1913 között György * király uralkodik. A görög szellem kulturális zsarnokságával, majd a fejedelemségekben érvényesülő orosz befolyással szemben a monarchia területén meggazdagodott fajrokonok, kereskedők anyagi támogatást, illetve a zavartalan kulturális fejlődést élvező magyarországi nemzetiségi szellemi emberek kulturális munkája indítja meg a szerbek, oláhok, bulgárok szellemi függetlenségi harcát.

A nemzeti sajátosságok felfedezése és hangoztatása előzi meg a fejlődés következő fokozatát a politikai tudatosítást, amely már jó-részt a francia eszmék hatására mutat. A Párizsban tartózkodó oláh ifjúság magáévá teszi a francia polgári eszmény elveit s alkalmazza azokat a maga nemzetére: ki akarva alakítani a saját nemzeti egyéniségét, mint ahogy a francia polgári gondolat hívei a független polgár politikai felszabadítására törekedtek. A kis népek ébredését és önállósulását politikailag elsősorban az tette lehetővé, hogy a török nagyhatalom nem tudott beleilleszkedni az európai polgárisodás folyamatába. Akkor pedig, amikor meg kívánta hozni a maga adóját a polgári követelménnyel szemben, különösképpen akkor is előmozdította az egyes népi területek önállósulását. A fanarióta korszakban a moldvai és oláh hercegeket a Mohamed korában jelentkező nyugati befolyás következtében besorozták a tisztviselői hierarchiába. A nyugati abszolutizmus állameszméje, az adminisztratív állam gondolata ugyanis a török államférfiak között is elterjedt, ami balkáni vonatkozásban azzal az eredménnyel járt, hogy azt a látszatot keltette, mintha a vajdaságok az ottomán birodalom integráns részei volnának. Ez a gondolat fokozta a törökellenes visszahatást, kiélezte a balkáni mozgalmakat és hozzájárult az ú. n. balkáni ébredéshez.

Ebben a vonatkozásban a balkáni nacionalizmus kérdése az európai lelkiismeret, a keresztény együttérzés kérdésévé válik, hisz a török birodalom létalapjában fenyegeti a balkáni nemzetiségi embert, amikor más jogrendszert ismert érvényesnek a törökre, mint a nem törökre s ebből az elbánásból gyakran véres ellentétek robbannak ki. A törökök és az európai hatalmak közötti békék tehát már a XIX. század első felében is kisebbségvédelmi pontokat tartalmaznak a balkáni népek javára.

A balkáni intellektus ezekben az időkben ismerkedik meg az európai szellemmel és akkor teszi magáévá az európai diplomácia fogásait. Az egyes kis országok vezető efitje nyugatot járt, európai emberekből alakult, akik a világháborút megelőző évtizedekben, amikor a középeurópai epigon-rendszer az európai összefüggések jelentőségét elhanyagolja, egzisztenciális kérdéssé torzítja a monarchiában élő nemzetiségi ember sorsát s nemzete számára biztosítja az európai érdeklődést, sőt sok esetben támogatást. A balkáni szellemi ember a saját sorsából kiindulva félreismeri a monarchiában élő testvérek helyzetét, akiknek létét a kormányzat sohasem veszélyeztette. Ebben a feltevésben vakon megy bele a titkos társaságok földalatti tevékenységébe s lesz eszköze a nagyhatalmi vágyaktól fűtött, sajátos szerb

missziótudatot érző, nagyoláh törekvéseket tápláló, orosz eszközül szolgáló, vagy nemzetközi világforradalmi törekvéseknek.

E fontos mozzanat tragikus következménye a békekötés után jelentkezik, amikor a balkáni társadalmak eredeti ösztöneiket érvényesítve a szellemi emberek aránylag csekély számú rétegétől függetlenül, immár existenciájában igyekeznek megsemmisíteni a magyarság azon részeit, melyeknek osztályrészéül a békeintézkedések a kisebbség keserű sorsát juttatták. Ez volt a felszabadított Balkán hálája a nyugati humanizmusért.

A balkáni ifjúság, a balkáni politikai dinamika a nemzetek felszabadításának, a szuverénítés elnyerésének útját már régóta a titkos társaságok munkája révén keresi. A titkos társaságok 1866-ban az „Uludinjena Omladina Srbska“ (Egyesült szerb ifjúság) keretében egyesülnek, Újvidéken és Belgrádban, lapvállalat mögé rejtőzve.

Az ifjúság tevékenysége a huszadik század elején új erővel folyik tovább. Az annexio után a titkos szövetségek munkája, ha lehet még fokozódik. 1908-ban alakul a „Narodna Odbrana“ (Népvédelem), melynek élén Boza Jamrovics és Pribisevics Milán őrnagy áll. E legálisabb titkos társaság mellett nemsokára, 1909 május 9-én Voja Tankosics kapitány vezetése alatt főleg katonák részvételével megszervezik az „Ujedinjenje Ili Smrt“ (Egyesülés vagy halál), ismertebb nevén „fekete kéz“ alakulatát. „Piemont“ címen lapot ad ki, már e név is célzás az új hivatásra, Szerbia a Balkán Piemontja akar lenni. Célja a délszlávok egyesítése, eszköze az erőszak, rendszere a törvénytelenység és a sejtrendszer, tagjait számokkal jelöli. A balkáni merénylők jórészt ebből a titkos társaságból kerülnek ki. Zeraics Bogdán 1910 július 15-én a boszniai kormányzó ellen követ el merényletet, hasonlók követik ezt 1912 június 8-án Zágrábban, Khuen-Héderváry, majd 1914 május 25-én báró Skerlecz horvát bán ellen. Tagjai között már szerepel* a 217-es szám: Gabrinovics és a többiek: Grabesk, Princip, akiknek tevékenységén át vezet az út a világháború felé. A szerb kormány kénytelen volt a Narodna Odbrana kulturális egyesületté alakítani, a cél mégis a délszlávok egyesítése, szerb vezetés alatt. Mindkét társaság magvát azok alkotják, akik 1903-ban meggyilkolták Obrenovics Sándor királyt. A hivatalos Szerbia ezektől nem állt távol, maga Pasics Zürichben járt egyetemre, hol a szerb ifjúság egy része Bakunin anarchista tanainak és az orosz terrorizmusnak híve lett. Pasics eszközei mégis mások, Nagy-Szerbiát a hivatalos állam megerősítésével, diplomáciai eszközökkel akarta elérni. A szerb irredentizmus azonban megfelelő eszközül szolgált. Piemont csakugyan példát jelentett mind-

kettő számára s ha Pasics a mozgalom Cavourja, akkor még fokozottabb mértékben vigyáz a titkos társaságokra, mint olasz mintaképe. A fekete kéz többé-kevésbé a katonai társadalmat jelentette s Pasicsnak minden oka megvolt arra, hogy bár e szervezet 1914-ben a belpolitikában ellenzékben állt vele szemben, a hűrt ne feszítse túl. A merényletről hetekkel korábban tudott, a határ lezárására azonban csak akkor adott utasítást, amikor már késő volt. A legfontosabb kérdés különben is a két nagy szervezet együttműködése. A Narodna Obrana ismert volt a kormány előtt s a Monarchiában számontartották azokat a szerbeket, akik „Tunell“ néven a Narodna Odbrana agitációs anyagát közvetítették. Tény, hogy a fekete kéz merénylőjeinek szétküldésére, a fegyveranyag eljuttatására a Narodna Odbrana Tunelljeit használták fel, s a merénylőket a Narodna titkárnak bemutatták, aki különben tagja volt a Fekete Kéznek is. A két alakulat között tehát szoros együttműködés állt fenn.

A titkos társaságok döntően beleszóltak Európa sorsába.

HATODIK FEJEZET

A MONARCHIA ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

Közép-Európában a forma megbontására irányuló törekvések a nemzetek szabad együttélésének igen alkalmas keretét, a népek békés nyugalomát és fejlődését veszélyeztetik. Közép-Európa jog- és életrendje ellen tölt az az orosz erő, mely a Habsburg-monarchia veszélyeztetésével, a maga külső támadásával váltotta fel a német romantikának annakidején csupán belsőleg oly veszélyes formabontó hatását. Az orosz hasalom a kis nemzetekből alakult új balkáni államok támogatásával tápot adott a nemzetállam kialakítására irányuló törekvésüknek, melynek lényege: fajtestvéreik közül a Monarchia területén élőket is a megalkotandó, új nemzetállam területének állampolgáraivá tenni. Az orosz fejlődés szinte minden megmozdulásában veszélyt jelentett. Közép-Európa hagyományos rendjére. A zsidókérdés terén kifejtett gyakorlata idők folyamán Közép-Európára szabadította a keleti zsidóság idegen elemét, mely a maga önző kapitalizmusában, gyökértelenségében fokozta a zavart és nyugtalanságot. Az orosz veszély természetesen akkor a legnagyobb, mikor a nagyorosz gondolat kapcsolatot talál a Monarchia nemzetiségi körében, a krimi háború után.

Idők folyamán sok helyről jövő veszedelmekkel állt szemben az osztrák-magyar dualizmus kezdetben oly mesteri rendszere, a kiegyezés teherbíró épülete, melyet az Andrássy-Bismarck szövetségi külpolitika súlya megszilárdított. A problémát 1867-ben tulajdonképpen két realista tényező oldotta meg: Ferenc József realista egyénisége és a magyar szellemi embereknek Deák Ferenc vezetése alatt álló kis csoportja, melynek szemléletére már régebben döntő módon hat a nemzetiségi helyzet számtalan jelensége s mely csoport a lehetőségekhez képest „realizálni“ akarta 1848 (természetesen nem 1849) eszményeit. A tapasztalatok arra mutattak, hogyha magyarságnak meg kell egyeznie az uralkodóházzal, hiszen az ellenséges nemzetiségek között létéről van szó és állami szuverenitásáról, melynek érvényesülését itthon nem csökkenti az a korlátozás, hogy a külügy kérdésében feláldozza önállóságát és a hadügy, valamint pénzügy terén közös megoldást talált Ausztriával, a *pragmatica sanctio* értelmében közös uralkodó jogara alatt. A kiegyezés lényege magyar részről a nemzeti szuverenitás korlátozása, a szuverenitás és integritás biztosítása érdekében, abban az új korszakban, mikor a hatalmi és gazdasági érdek Európájában nagyobb egységhez tartozni a nagyhatalmi állás, a gazdasági helyzet és a külföldről jövő veszélyes törekvések elhárítása szempontjából is indokolt volt. Ezt az alapvető igazságot valójában csak a magyar szellemi emberek kis csoportja ismerte fel, a társadalom nagy része azonban a hagyományos „függetlenségi“ frazeológiában élt, a nemzetiségi kérdés veszedelmét, majd később az európai problémákat a hétköznapi érdeklődésébe merülve nem látta, illetve nem tudta értékelni. Társadalom és szellem, továbbá politika között, jelentékeny szakadék támadt. Itt nem csupán a közjogi ellenzés természetlen ellenállására kell gondolni, hanem arra a politikai irányra is, mely csak élvezni akarta a kiegyezés előnyeit s később sem törődött az új szempontokkal, nem került kapcsolatba az európai és közép-európai ideavilággal, mellyel az Eötvösök és Deák Ferencek nemzedéke még számolt. A politikai harcokban a közjogi kérdés, azaz az Ausztriával szemben közös ügyekben gyakorolható szuverenitás korlátainak feszegetése a döntő jelentőségű, s a pártok alapja a kiegyezéssel szemben kifejtett magatartás. Ilyen pártviszonyok mérgezik el a belpolitikai helyzetet és teszik oly sivárrá a magyar parlamentarizmust, melynek harcait a korszak a „nemzeti politikával“ azonosította.

A helyzet Ausztriában sem volt kedvezőbb, ahol még az a csekély réteg is hiányzott, mely Magyarországon a kiegyezés lényegét elfogadta. Az osztrák szellemi emberek nagyrésze az „összmonarchia“

híve volt; a cikkek, röpiratok, közjogi viták merev érzéketlenségre vallanak azzal a ténnyel szemben, hogy Magyarország sohasem volt Ausztria alkotó része, mint Csehország vagy Galícia. Ezek továbbra is azt hirdették, hogy Magyarország az összmonarchia keretébe tartozik s a kiegyezésben Ausztria bukásának kezdetét látták.

Ez az elégedetlenség azonban eltörpül a mellett a felháborodás mellett, mely a forma nélkül maradt, szuverénítás reményétől megfosztott nemzetiségeket, mindenekelőtt a cseheket eltöltötte. A forma hiányában e népekben tovább élt az a nemzetiségi feszítőerő, melynek hatóerejét a valóban értékes történelmi hagyományokkal és történelmi jogokkal rendelkező csehek esetében a trializmusra törekvő megoldással feltétlenül gyengíteni lehetett volna. A cseh kérdés megoldását az 1868 augusztus 22-i cseh deklaráció úgy képzeli el, hogy a Szent Vencel koronája alá tartozó Cseh-, Morvaországok és Szilézia számára a magyarokéhoz hasonló jogokat kívánnak, a magyarokéhoz hasonló történelmi alapra hivatkoznak s állami különállásuk elismerése mellett hajlandók kiegyezni. A Riegerrel és Palackyval folytatott tárgyalások nem vezettek eredményre, az osztrák politikában a föderalista irányzattal szemben, amelyhez Beust kancellár is tartozott, egyelőre a centralista irány győz, de 1870-ben föderalista alapon álló minisztérium következik. 1871-ben a föderalista kísérlet, a cseh kiegyezés s ugyanazon évben a föderalista irányú Hohenwart-kormány is megbukik, ismét centralista liberális kormányzat következik, mellyel szemben a csehek passzív ellenállást tanúsítanak. 1878-ban a csehekkel bizonyos megoldást teremtő Taaife iránya váltja fel az előző rendszert, szociális irányú intézkedéseket is látunk. Taaife 1893-ig marad kormányon, ezután szakadatlan kísérletezés folyik, azonban az Európában, Svájc kivételével szinte példátlanul széleskörű nemzetiségi szabadságot biztosító jogrendszer sem képes Ausztriában a nemzetiségi kérdést megoldani.

A dualizmus alapjait a nemzetiségi törekvések feszítő ereje mindenütt megrendíti.

E nehéz helyzetben Ferenc József realista egyénisége fenntartás nélkül kötelezőnek ismerte el úgy a kiegyezést, mint az új forma követelte alkotmányosságot. Sohasem támogatta a nemzetiségeket Magyarország ellenében s az alkotmányt — gyakran érzelmei ellenére is — a legszigorúbban értelmezte és betartotta, hiszen az egyház hatalma ellen irányuló, a polgári állam szuverénítására törekvő egyházpolitikai intézkedésekkel, a századvégi házassági törvénnyel lelke mélyén nem értett egyet. Úgy véli, hogy alkotmányhű, kifogástalan maga-

tartása, a kiegyezés legbecsületesebb értelmezése megoldhatja a fenyegető nehézségeket. Idővel azonban a kiegyezés mestermunkája, mint minden élő intézmény, javításra, megoldásra szorult, melyet a szellemnek, vagy intellektusnak kellett volna előkészítenie s megfogalmaznia. Az uralkodó lényéből azonban mi sem hiányzik annyira, mint a nagyvonalú megoldások, a szellemi emberek iránt érzett rokonszenv.

A szellem háttérbe szorítása nagy részben Ferenc József egyéniségének következménye, ami annál tragikusabb, mert közben a két trónörökös személyében két különböző megoldásokat teremtő, tervező egyéniségben revelálódik a Habsburg-család egyes tagjaiban oly erős szellemtisztelet, megoldásra való törekvés. A tragikus véget ért Rudolf trónörökös a maga módján szellemi ember, kora jeles publicistáival veszi magát körül, lelki alkata irtózik az intellektuális szempontból sivár udvari környezettől. E csodálatos belső erő a kilátástalan helyzetben helytelen utakra téved, szakadatlan mámorkeresése mélyebb tragédiát takar: a tétlenségre kárhoztatott szellem tragikus elbukását a kor rosszszul értelmezett realizmusának aktív szellemnélküliségével szemben.

A másik trónörökös, Ferenc Ferdinánd, kit a világháborút kirobbantó golyó ölt meg, ugyancsak ellentéte Ferenc József lelki alkatának. Erőszakos, egyoldalú, gyors megoldásokra törő, merev ember volt. Tervei keresztülvitelében elsősorban a cseh federalizmus támogatására számított, minthogy e réteggel felesége révén szoros kapcsolatban állt. Az osztrák-magyar egyensúlyra épülő dualizmus kezdetben cseh hatás folytán volt számára ellenszenves, mint oly megoldás, mely nézete szerint a nemzetiségeket kirekesztette az egyenrangú népek sorából. Úgy vélte, hogy a nemzetiségek egyenrangúsítása, a teljes autonómián felépülő föderaliztikus államszervezet, a központosítás szigorú szem előtt tartásával alkalmas lenne a Habsburg-monarchia létének biztosítására. E föderalista elképzelés később átalakult. A* „osztrák egyesült államiok“ terve, mely Magyarországot is több részre osztotta volna fel, etnográfiai szempontok szerint, osztrák részről is ellenállásra talált. A trónörökös a dualizmus felé kezdett közeledni. Ez a megoldás magyar-szláv összefogással fenyegette nagyosztrák tervét s Ferenc Ferdinánd végül eljutott az 1910—1911-es programhoz, mely visszatért a dualizmus ideiglenes alapjára. E tervet 1912-ben az összállam híveinek és a nemzetiségi politikusoknak tervei alapján átdolgozták. A bevezetendő reformok között szerepel a nemzetiségek érvényesülését szolgáló általános titkos választójog, a közigazgatás államosítása és erősen antiszemita irányzat bevezetése. Az átalakulást a trónörökös trónralépése után, megkoronázása előtt erőszakos módon kívánták

végrehajtani. Ezzel a tervvel, mely végül is „megoldás“ lett volna, a Balkán elégedetlenjei a legélesebben szembenálltak, hiszen ez kereste volna a balkáni törekvéseket és talán véget vetett volna a nemzetiségi zűrzavarnak, mely a Monarchia belső életét jellemezte.

És itt a sikertelen kísérletek vázolója után, az intellektus és a politikai összefüggések szövevényében, tekintetünket hazánkra kell vetnünk, mely a kataklizma felé haladó korban nyugodtan él a boldog veszélytelenség illúziójában. A kapitalizmus erői nem töltik el aggodalommal, a nemzetiségi veszedelmet nem ismeri fel a maga valóságában. A magyarság a Deák-féle, 1868*as nemzetiségi törvényben biztosított egyéni szabadságban keresi a megoldást; a magyarságot, mint politikai nemzetet szuverénnek tartja, de rendi reminiscenciák alapján e politikai nemzethez való tartozás, bejutás lehetőségét elméletben és gyakorlatban biztosítja minden magyarországi állampolgár számára és a liberalizmus korában valóban nem fenyegette egyéni egzisztenciájában a nemzetiségi embert. A magyar nemzethez való tartozás lényegét azonosnak vette egy külső jellel: a magyarul tudással, a kérdést megoldottnak vélte az egyén ama nyilatkozatával, melyben az magát magyarnak vallotta. Az első szempont a magyar nyelv terjesztésére, a második pedig valamelyes vérszegény asszimiláló politikára vezetett, melyet a nemzetiségek időnként hallatlan inzultusnak hirdettek; másrészt a keleti bevándorlás kérdésében azzal a következménnyel járt, hogy a frissen bevándorlóit elemek jó magyarként szerepelhettek a magyar államhoz való tartozás nyilvánításával. A nemzetiség, mint közösség, nem élvezett kollektív jogokat. De természetesen a korszak formalisztikus gondolkozása a kollektivitás jogának hiányát tévesen kapcsolta össze azzal a meggyőződéssel, mintha ezzel a kollektív kapcsolatok megszűntek volna. Noha a nemzetiségi kollektivitás formailag és jogilag általában a szuverénitás minimumával sem rendelkezett, a valóságban meg volt az a lehetősége, hogy zavartalan vallási kultusza, gazdasági szervezetei, sajtója birtokában táplálja a kollektivitással való kapcsolatát s egyedei asszimilációs politika és nyelvtörvény ellenébe, «nemzetiségi emberek maradjanak. A nemzetiségi kapcsolat tehát zavartalanul megmarad, a nemzetiség, mint* olyan fejlődik, mivel nemzetiségi kultuszában és természetesen egzisztenciájában nem korlátozzák. Az asszimilációs törekvések inkább prémiumot nyújtottak a nemzetiségi embernek, emberi létében nem fenyegették. Az sem állítható, hogy az asszimiláció oly eszmény- és egyéniségellenes irányzat volna, mely meg akarja fosztani az egyént a nemzethez való tartozástól, hiszen a liberális-idealista francia sze-

lektív nemzetelmélet tanította éppen azt, hogy a nemzethez való tartozás megválasztása az egyéniség elidegeníthetetlen joga. Mivel a nemzetiségi kollektivitást a korszak léteiben nem támadta: az asszimiláció nem volt barbár eljárás, hisz az egyén továbbra is kapcsolatban maradhatott nemzeti kollektivitásával. Mindamellet a hazai nemzetiségek vezetőinek egy része az egzisztencia elnyomásának vádját zúdítja a magyarságra. Főleg az oláh nemzetiségi tevékenység dolgozik ilyen „nemzetiségi panaszokkal” és ezzel propagandaszerűen, a magyarság ellen befolyásolja Európa számos szellemi vezetőjét. A magyar ellenpropaganda ezzel szemben azt igyekszik bebizonyítani, hogy a nemzetiségek szuverénitásra törnek az államban. Ebben a helyzetben a magyarság számára a védekezés nehéz: a nemzetiségi panaszok kiszínezhetők, terjeszthetők, a magyar állaroszemlélet, a magyar szuverénitás absztrakt elmélete nem igen mozgatja meg az egyének sorsán aggódó külföldi intellektust.

így mindaz, ami a magyarországi nemzetiségi elnyomatóról külföldön elterjedt, veszélyes propaganda, noha csak propaganda. Hisz a Nyugat szelleme a XX. század elején több helyen megmerevedik a szenzációkeresés, vagy az államönzés formalizmusában, míg keleten a Monarchiában az új vezető réteg alig tud valamit kezdeni a világgözponttal és világsajtóval, addig a balkáni népek sorából kikerülő, külföldön járó tudóstípus teljes mértékben felfogja ennek az új hatalomnak jelentőségét. Ez a nyugati polgári szellemiség összefügg az erős szabadkőművességgel, az oláh s főként szerb vezetők szintén szabadkőművesek. A mellett a nyugati szellemi emberek egyre inkább magukévá teszik a nemzetek önrendelkezési jogának elméletét, azt a rendszert, melyet a francia szellem Elzászra gondolva csálhatatlan gyógyírként javasolt az emberiség számára. Amikor a nemzetiségi intellektuális körök a nemzetiségi elnyomatóról panaszkodnak, nyilvánvalónak látszik a megoldás, hogy a népek döntsenek állami hovatartozásukról. Ez az elmélet kapóra jött a nemzetiségek szellemi embereinek s Közép-Európára is alkalmazva hirdették, hogy az állami határoknak azonosaknak kell lenniök a nemzeti határokkal. A nyugati szellem lassanként ezt az elméletet arra a Közép-Európára is alkalmazta, melyben a különböző nemzetek nem éltek elhatárolt területi egységben, minthogy a természetes és népi határok nem estek össze. A szabadkőműves, antiklerikális nyugati közhangulat bizonyos undorral szemléli az eddigi középeurópai megoldást, mely a Habsburguralom alatt élő különböző népek számára évszázados gyakorlat alapján, mélyebb értelemben otthont és tőrhető létet biztosított e nehéz

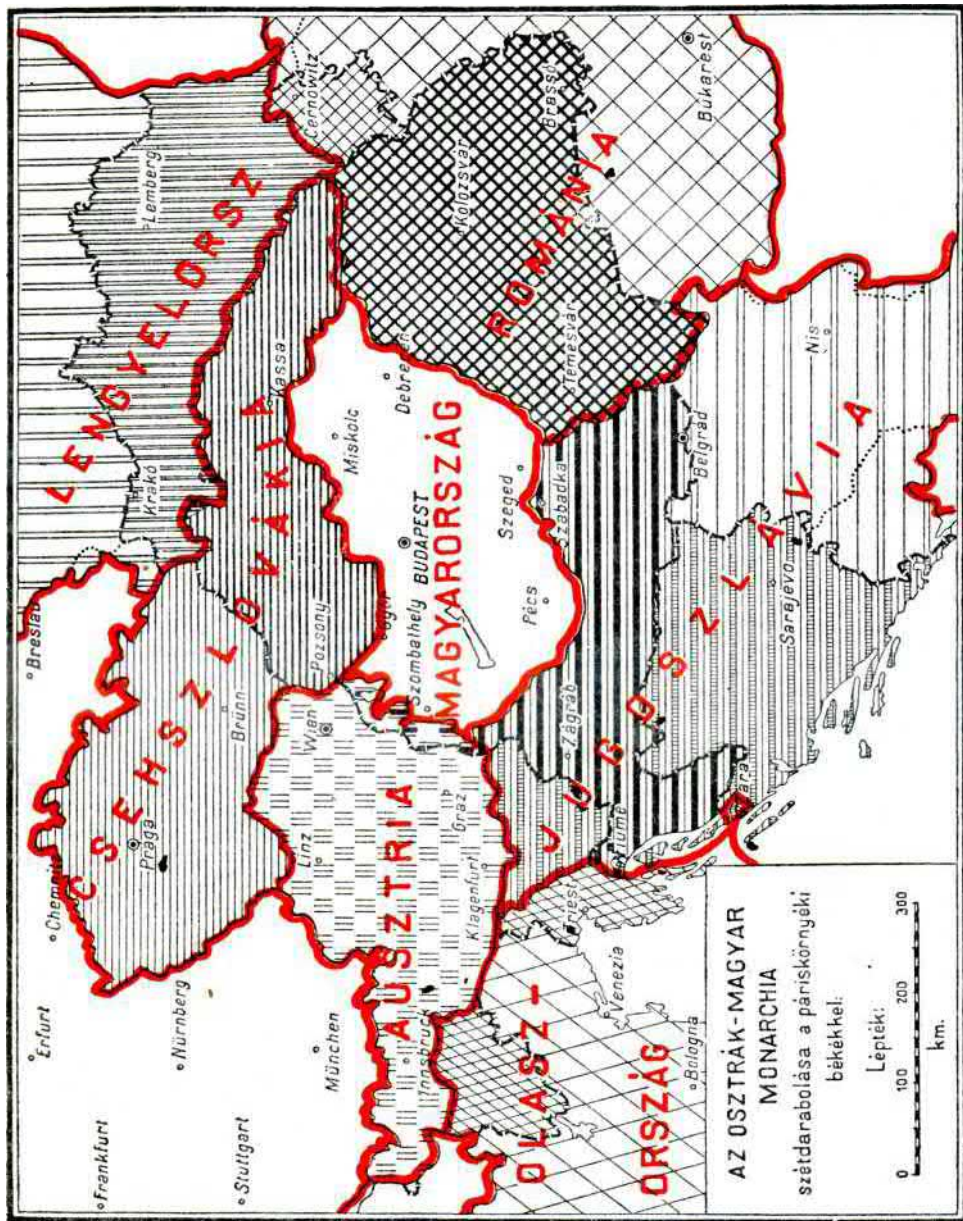
helyzetben. A nemzetiségi propaganda azt hirdeti, hogy e lét túrhetetlen. A propaganda eszközeivel dolgozó s az államönzés és a sajtószenzáció szolgálatába szegődő nyugati intellektus a föld, a hagyomány, a lét és a középeurópai béke szempontjából elszakította magát a szellemre kötelező felelősségérzet követelményeitől, amikor e panaszokat tüzetes vizsgálat nélkül valóságértékűnek fogta fel, holott ugyanakkor Oroszországban és másutt a tényleges nemzetiségi elnyomást valóban egzisztenciális összefüggésben szemlélhette volna.

Tagadhatatlan, hogy bizonyos aggodalmakat keltett a nyugati szellemekben az a körülmény, hogy a Monarchia berendezése ellen a szláv nemzetiségek lázadoznak elsősorban s védnökük az európai abszolútizmus megtestesítője, az antiliberalis északi kolosszus. Ez a tudat sok esetben keresztezte a nemzetiségi sérelmek rendszerével dolgozó, elsősorban magyarelles propaganda sikerét. Éppen ebben a vonatkozásban lesz azután döntő jelentőségű a Masaryk G. Tamás által elterjesztett nagystílusú cseh mítosz, melynek fogalmazásában többet kell találnunk, mint egyszerű propagandaanyagot, noha idővel propaganda lett is belőle. Masaryk működésének sorsdöntő lényege: mítoszermelés abban a korban, melyben a körülötte élő s a szellemmel minden kapcsolatot elvesztő realista nemzedék nem igen képes szellemi szintézisek kialakítására. Masaryk cseh nacionalizmusában szintén igen egészséges realizmus jelentkezik, a cseh romantikus mítosz illúzióival való leszámolásban, 1887-es cikkében ő állapítja meg a Kömginhoi kézirat koholmány voltát. A nép fia, a szociális összefüggések embere, a nagy demokratikus gondolkodó a vadregényes történeti mítoszokkal, a romantikus koholmánnyal szemben ellenséges magatartású. A vallásos kedélyű és ideális szellemi áramlatokkal szoros kapcsolatban álló tudós, inkább a csehek demokratikus küldetésének már Palacky által formált tételét fejleszti tovább. A cseh nacionalizmussal a humanitás és a szociális demokrácia értékeit kapcsolja össze, úgy állítja be a dolgot, mintha e nagy értékeket a csehek képviselnék Közép-Európában. A cseh nép szerinte a demokratikus és humanitárius eszmények védelmében küzd, a fejedelmi szuverenitást klerikális célok érdekében képviselő Habsburgok és a nemet pángermánok ellen. A pángermánizmus ellen való kirohanásai népszerűkké tették elméletét a Nyugaton, s amikor a harcot a pánszlávizmus gondolata ellen is felvette, az 1871-es kiegyezési terv megghiúsulása után ismét Oroszország felé forduló és így a cseh törekvéseket a „pánszlávizmussal” kompromittáló törekvésekkel szemben oly mítoszt kovácsolt, mely a világháborúban, az orosz ellenfél kidőlte után is

biztosította nemzete számára az antant nyugateurópai demokráciájának rokonszenvét. Alkotása a maga nemében nagyszabású nemzeti tett volt, bizonyosága annak, hogy a szellemi ember alkotta nemzeti hivatástudat reális nemzet-alkakító erő lehet napjainkban is.

Sajnos, ezzel szemben a monarchia politikájának száraz és fantáziátlan realizmusa, a lendület híján való szaktudomány, az igazi éltető mítosz nélkülözése meglehetősen sivár képet nyújt. A teremtő szellemet, mint Ady-t is, meghasonlásba kergetve, hazánkban nem tudták a tradíciót a szociális gondolattal, a szociális reformot a birodalom zavartalan fenntartásával, az ország érdekeit az európai szempontokkal összeegyeztetni. S ha ebben az időben jellemző módon éppen elsősorban a külpolitika síkján ki is termelt a magyar szellemiség valóban kimagasló egyéniséget ifjabb Andrássy Gyula grófban, a sivár helyzetben ez a magas intellektus nem érvényesülhetett. Apponyi Albert gróf kristályos etikuma, Tisza István gróf heroikus magasságokba emelkedő puritán realizmusa mellett, ő esztétikummal telített szellem, sohasem egyoldalú, nem a lapos általánosítások embere, talán ezért nem képes úgy hatni a tömegre, melynek ízlésével, akárcsak a Legnagyobb Magyar, oly sokszor állt egyedül szemben. Angol típus a szellemi értékek finom mérlegelésében, modem áramlatok iránt való megértésében, Tiszával szemben megbecsüli Ady géniusát, szalonjában régi remek mellett a nagy erővel fejlődő magyar művészet alkotásai, Rippl-Rónai művei találnak otthonra. Angol szellemre vall a nagy összefüggések áttekintése, a középeurópai erők és lehetőségek összekapcsolása a világpolitikával. A Jelenségeket az európai béke szempontjából elemezi, féltő gonddal ügyel arra, hogy az angol rokonszenvet el ne veszítsük, a Nyugattól el ne szakadjunk. Ebben atyja hagyományait követi, ki Bismarck rendszerének 1879-es megoldásában mindig kiemeli, hogy az nem irányulhat a Nyugat ellen.

Iff. Andrássy Gyula, a nagystílú államférfiú, az annexiós törekvés ellensége. Mikor Aehrenthal megnyeri terve számára az uralkodót, Wekerle feladata a magyar miniszterek tájékoztatása. A miniszterelnök a maga hanyag optimizmusában Aehrenthal jegyzékének elküldése előtt pár nappal, ismerteti a kormány tagjaival a tervezett nagyjelentőségű lépéseket. Andrássy belügyminiszter tiltakozik az eljárás ellen, az annexiót végzetesnek tartja, ezt az álláspontját jegyzőkönyvbe véteti s csak azért nem mond le, mert lemondásával már amúgy sem tudná az előrehaladott események menetét megváltoztatni, kifelé pedig a Monarchia belső gyengeségéről tenne tanúságot. Mindenesetre arra törekszik, hogy mentse a menthetőt. 1909-ben Angliába utazik,

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA

szétdarabolása a párisi környéki békekékel.

Leptéki:

látja az annexió következményét, az angol diplomácia elhidegülését, sőt megismeri az angol ideológusokat is, akik a monarchia gyengeségét hirdetik s a külügyi hivattalal egyetértésben feszegetik a nemzetiségi kérdést. Scotus Viator és társai mellé angol szellemi emberek is sorakoznak és megmérhetetlen kárt okoz Jászi Oszkár, aki merev doktrínér felfogásával, irreális ábrándjaival, egész szemléletével ferde képet nyújt a középeurópai s a magyar viszonyról.

A balkáni háború után Andrásy hatalmas akciót indít, nagy-szerű terv bontakozik ki benne, valósággal európai missziós tudat. Andrásyban, a diplomatában, jelentkezik az ideákkal való kapcsolat; a nagy terv lényege: a monarchia mozdítsa elő az angol-német kibékülést, a szövetséges komolyságával bírja rá a németeket túlzott hatalmi törekvéseik mérséklésére s a monarchia szerepét a közvetítésben látja a középeurópai béke hivatott őreként. A tervnek jelentős visszhangja támad, mintha egy magyar lépés megint mozgósítaná az európai közvéleményt; az események azonban már túlságosan előrehaladtak, Andrásy akciója nem járhat sikerrel. Amint Tisza, a nagy realista, a monarchia egyetlen súlyos kormányfőfia az, aki az utolsó percben a háború megakadályozására törekszik, úgy keres a magyar eszmékkal áthatott egyéniség, Andrásy új megoldást és nyugodt fejlődést. Az események azonban Magyarország és Európa mérhetetlen kárára, mindkét, külön utakon haladó, sőt szembenálló egyéniség tervein átgázoltak.

NEGYEDIK RÉSZ

A NAGY ÖSSZEÜTKÖZÉSEK KIFEJLŐDÉSE

ELSŐ FEJEZET

AZ ÚJ DIPLOMÁCIAI HELYZET

AZ ÚJ DIPLOMÁCIAI HELYZET első következménye, hogy Oroszország teljesen eltávolodik Németországtól és Franciaországgal lép szövetségre. Ez az irányzat teljes egészében II. Vilmos császár új német rendszere idején bontakozik ki. A mélyebb értelemben vett előzmények és okok sorában az orosz társadalom fejlődésével kapcsolatban ismertetett tünetek, az orosz pán-szlávizmus, az orosz társadalom Párizs iránt való rajongása érdemel különös említést. Az orosz-német kapcsolat megszakítására vezető folyamat eseményszerű kezdete azonban egybeesik a bolgár kérdésben jelentkező 1887-es válsággal. Már Bismarck kormányzásának utolsó éveiben megindul a folyamat, melynek menetét a modern diplomácia hathatós eszköze: a tőke kivitel jelzi.

Láttuk, hogy a berlini konferencián elszenvedett orosz kudarc óta a szlávofilek, a finnek és az alkotmányos reform hívei Oroszországban sokat vártak a szövetségtől, Franciaországban pedig Clémenceaif cikkében jósolta meg, hogy Oroszország elnyeri a parlamentet és a szabad sajtót. A politikusok és ideológusok propagandájánál többet jelentett Bismarck intézkedése, amikor az 1887-es krízis alkalmával arra figyelmeztette a Ijerlini tőzsdét, hogy ne vegyen orosz papírokat. Az oroszok Párizs felé fordulnak hitelért. 1888 decemberében sikerül kölcsönt felvenniük és rövid idő alatt öt és félmilliárd frank áramlik Franciaországból Oroszországba. Eddig a francia tőkeexport meglehetősen jelentéktelen volt, hiszen a hetvenhármas válság idején a francia tőkések nagy veszteségeket szenvedtek az egyiptomi török és délamerikai állampapírokon. 1881-ben az új ipart finanszírozó bankok sorra buktak meg s a francia tőkések mindaddig távortartot-

ták magukat a külföldi üzletektől, míg a belső kamat csökkenése nem kényszerítette őket az expanzióra. A 80-as évek végén a külföldi tőke-üzlet megélénkül s a kilencvenes években bőségesen ellátják tőkével az orosz vasutakat és a deficittel küzdő államot. 1886-ban és a következő év elején még német tőkésék, üzletemberek és mérnökök játsszák a vezetőszerepet az orosz gazdasági életben, 1887-ben azonban kiderül, hogy Berlin sem politikailag, sem gazdaságilag nem bízik Oroszországban. Németország eddig 1200 millió rubelt fektetett be Oroszországba, — állapította meg ingerülten ««Bismarck — ugyanakkor, amikor az angol tőkésék menekültek az orosz papiroktól. Az orosz kormány megtiltotta, hogy a nyugati határ közelében idegenek birtokot szerezzenek, vagy idegen jószágigazgatót alkalmazzanak, ez a német közvéleményt még bizalmatlanabbá tette. A sajtó arra biztatta a közönséget, hogy szabaduljon oroszországi befektetéseitől. 1887 novemberében az orosz értékek zuhanni kezdtek a berlini tőzsdén, Bismarck ekkor hozta meg döntő intézkedését, melyben utasította a birodalmi bankot, hogy orosz állampapírokat ne fogadjon el kölcsönbiztosításként és értesítse feleit arról, hogy Oroszország nem megbízható hitelező. Bismarck ezzel még jobban magához kívánta láncolni Oroszországot, a nagy diplomata azonban ezúttal elszámította magát, mert Oroszország teljesen Párizs felé fordult.

Giers orosz külügyminiszter néhány évvel később maga jelentette ki, hogy „Oroszországot Bismarck pénzügyi intézkedései hajtották Franciaország karjaiba“. A folyamatot az 1890. év eseményei tetőzték be, amikor Németország megtagadta az orosz-német viszontbiztosító szerződés megújítását.

Holstein külügyminiszteri osztályfőnök, Bismarck egyik megbuktató ja mindent elkövetett, hogy a császárt és az új kancellárt az orosz kapcsolat felbontására bírja. Mértéktelenül hatalomvágyó, magányos bürokrata ez a Holstein, akinek racionalista lényéből teljesen hiányzott Bismarck szerencsés intuíciója. Felettesével szemben régtől fogva szinte beteges ellenszenv töltötte el, amely a kancellár bukása után abban nyilvánult meg, hogy Bismarck hagyományát kívánta nyomtalanul eltemetni. Holstein kezében tartotta a nagyköveteket és jelentéseivel befolyásolta a mindenkori kancellárt. Az új kancellár, Caprivi gyalogsági tábornok, könnyen befolyásolható ember, aki maga is belátta, hogy nem képes „öt labdával zsonglörködni“ mint előde. A jóakarátú fiatal császár súlyos hibákat követett el, amikor szabadjára engedte szeszélyes, szenvedélyes, impulzív természetét és a külső sikereket hajszolta. Sem ő, sem munkatársai nem ismerték a megelőző

nemzedék hatalmas munkáját, nem látták be, hogy a Német birodalom sorsa Európa sorsával függött össze, amit azok hosszú céltudatos küzdelem árán vívtak ki, azt ők ajándékképpen vették örökségül apáiktól és nem törődve az európai egységgel, a régi diplomáciai és szellemi hagyományokkal egyedül a német birodalom szempontjából nézték az eseményeket és problémákat.

Az orosz szövetség elvesztésekor még mindig módjukban állt volna pótolni azt Angliával. Az angol orientációt már Bismarck előkészítette és az 1890 július 1-én megkötött nijmegeni angol szerződés, mely Angliának Zanzibárt, Németországnak pedig Helgolandot biztosította, a német-angol közeledés alapjául szolgálhatott volna. Vilmos császár a maga részéről meg is kísérelte ennek a törekvésnek megvalósítását, bankettekén emlegette a német és angol dicsőséges haditetteket, abban a reményben, hogy az angol külpolitika leköti magát Németország mellett. Amikor látta, hogy célját nem tudja elérni, a helyett, hogy türelmesen, esetről-esetre működött volna együtt az angolokkal, és így fokozatosan építette volna ki a barátságot, taktikát változtatott. „Und bist du nicht willig so gebrauch ich Gewalt“ lett a német politika motója. Közben Afrikában és közel keleten a szinte észrevétlenül kialakult valóságos fejlődés Angliát az orosz-francia oldalra kényszerítette.

Az anyagilag alátámasztott francia-orosz közeledés időközben a német elutasítás után mindjobban kimélyült. A tárgyalások 1891-ben kezdődtek meg, az orosz kormány közben a francia flotta egy osztályát Kronstadtba hívta meg. A látogatás júniusban történt meg s a cár a Marseillaise hangjai mellett fogadta a franciákat . . . Franciaország izoláltsága mindenesetre végéért, hiszen ugyanekkor Pétervárott egy katonai konvenciót is kötöttek, melyben Oroszország kötelezte magát a német támadás esetén Franciaország támogatására. 1903-ban az orosz flotta visszaadta a francia látogatást Toulonban, decemberben pedig a pétervári francia követ megszerezte a cár beleegyezését egy katonai konvenció szövegéhez, melyet a következő év márciusában ratifikáltak.

A politikai együttműködés a gazdasági közeledést még jobban kimélyítette. A párizsi tőzsdén a takarékos kistőkések tekintélyes vagyona keresett elhelyezkedést, a francia kormány korán felismerte, hogy a tőzsde irányítása révén jelentős politikai eszköz birtokába jut. A kormány befolyása a tőkére nagyobb Párizsban, mint bárhol másutt. Ez magyarázza, hogy 1900-ig az Európában elhelyezett 20 milliárd frankból több mint 7 milliárd vándorolt Oroszországba. A kölcsönö-

két közvetítő szindikátus élén eleinte a Rothschild-ház állott, amely azonban csakhamar visszavonult az oroszországi zsidóüldözésekre hivatkozva. Az oroszok meg voltak arról győződve, hogy ez csupán kifogás, amely a katonai szövetséget akarja kierőszakolni. 1891—1914 között a párizsi tőzsdén 52 orosz államkölcönt bocsátottak ki 9 milliárd értékben, míg az orosz papírok összértéke 12 milliárdra rúgott.

Németországban ez időben az európai biztonság követelményével szemben a tengerentúli imperialista törekvések kerültek előtérbe. Az orosz szerződéssel egyidejűleg félretolták az óvatos gyarmatpolitika tradícióját is, aminek az az oka, hogy a német társadalom és közgazdaság vezető rétegei követelték a gyarmati terjeszkedést, a kereskedelmi hajózás és tengerészet kiépítését — szóval mindazt, amit a „Weltgeltung Deutschlands“ névvel foglaltak össze. A német kereskedelmi flotta úrtartalma 1890-ben 760 ezer tonna, 1902-ben másfél millió és 1912-ben már több mint 4 millió tonna. A német diplomácia és a konzulok az egész világon új piacokat igyekeztek szerezni a német kereskedelem és ipar számára. A hajózást és kereskedelmet állami támogatásban részesítették. Míg Németország a hetvenes években a negyedik helyet foglalta el a világkereskedelemben, 1913-ban már csak Anglia előzte meg. A fémipar exportja 1914-ig elérte az angol kivitelt, a textilexport terén a második helyet, a kémiai exportban pedig az első helyen áll. A kivitel 63%-a iparcikk volt, a behozatal nagy része pedig nyersanyag. A Deutsche Bank Bagdad felé irányuló vasútterve egvire közelebb jutott a megvalósuláshoz és lassan nyilvánvalóvá lett, hogy a német politika vezetői nem törődnek azzal, ha a birodalom összeütközésbe kerül az angol érdekekkel. Amíg Bismarck európai távlatú politikája mindenütt enyhítette az ellentéteket és fokozta Németország biztonságát, addig az új kurzus politikája kiélezte az ellentéteket.

Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy ebben az időben állt tetőpontján az angol imperializmus is. Salisburyvel a kilencvenes években a Gladstone-féle óvatos és pacifista . politikát ellenző konzervatívok kerültek uralomra és amikor ismét a liberálisok kerültek előtérbe, már egy új liberalizmussal állunk szemben. A liberális pártnak az a része, amely Rosebery lord vezetése alatt állott, egyre jobban hajlott az imperializmusra. A választók tömegei elfordultak Gladstone mérsékelt politikájától, mivel a világgazdasági helyzet egyre kedvezőtlenebb lett Anglia számára. A német, az orosz és a francia ipar egyre erősebb konkurrenciát támasztott Angliának, amelynek ipari monopóliuma ezekben az években végleg megszűnt a világ-

piacon. Az ipari államok a védvámok segítségével versenyeztek Angliával s így merült fel a gondolat, hogy az angol ipar a gyarmatokon biztosítson magának védett piacot. Az angol tőkésék a kontinens és Amerika anyagi függetlenülése óta (1860—70) fokozottabb mértékben fordultak a gyarmatok felé. Hatalmas vasútépítések gondoskodtak Indiában, Afrikában, Kanadában és Ausztráliában a gazdasági kincsek feltárásáról és az angol bankok, vállalatok ezrei működtek közre a modern gazdasági élet megalapozásában. Új imperialista hangulat kezdett érvényesülni.

Míg azonban a konzervatívok a gyarmatokat egy közös birodalmi vámterületben óhajtották egyesíteni és Londonból kormányozni a Disraeli-féle tradíciók szellemében, addig a liberális imperialisták továbbra is a szabad kereskedelem álláspontján maradtak és a birodalmat a szabad népek önkéntes szövetségének tekintették. A liberálisok elgondolása győzött, annak ellenére, hogy a kilencvenes években a birodalmi védvám gondolatának rendkívül nagy hatású hirdetője tűnt fel Joe Chamberlain személyében. E birminghami gyáros, majd polgármester, ki a századforduló idején a konzervatív kormány gyarmatügyi minisztere, a birminghami szellemet képviselte a manchesteri szellemmel szemben. Birmingham a nehézipar székhelye volt és ez az ipar sokkal jobban rászorult a védelemre, mint a manchesteri textilipar. Chamberlain jelentős eredményeket ért el a gyarmati terjeszkedés és szervezés terén, birodalmi védvám terve azonban elbukott az IMO.Vos választáson Edward Grey vezetése alatt a liberális imperialisták e> pacifisták belsőleg nem egységes kormánya került uralomra. Az angol külpolitika igazi törekvéseit az afrikai események mutatják, amikor a hátralévő két nagy afrikai kérdést: a búr köztársaságot és az egyiptomi Szudán problémáját teljesen imperialista módszerekkel, a hatalom eszközével oldották meg. A megoldás végrehajtója az angol imperializmus két legkimagaslóbb alakja, Cecil Rhodes és Kitchener lord volt.

MÁSODIK FEJEZET

ANGLIA A FOKOZÓDÓ IMPERIALISTA ELLENTÉTEK KORÁBAN A HÁRMAS ANTANT KIALAKULÁSA

Az angol imperializmus döntő epizódjai között időrendben első az egyiptomi Szudán kérdése. 1881-ben Mohamed Ahmed, egy dongolai kézművescsalád fia, Mahdi-nak, vagyis *próf étának kiáltotta ki magát és fanatikus csapatai élén megsemmisítette az angol vezetés alatt álló egyiptomi csapatokat. Anglia erre 1884 februárjában Khartumba küldte Gordon tábornokot, aki képességeit már Kínában bebizonyította. E küldetéshez fűzött túlzott reménység azonban szertefoszlott, amikor a Mahdi csapatai 1885 januárjában hosszú ostrom után Khartumba bevonultak és Gordont meggyilkolták. A felszabadító angol csapat megkésétt. Angliában ez a hír rendkívüli felháborodást keltett, a kormány megbukott, az erőteljes hatalmi politika hívei ellenezték Egyiptom kiürítését, hogy megbosszulhassák Gordon halálát és megtisztíthassák Szudánt a fanatikus mohamedán bandáktól.

A Mahdi 1896-ban meghalt, utóda Abdulla kalifa lett. Az egyiptomi határon szinte állandósultak ebben az időben a bandaharcok, Kitchener angol tábornok, az egyiptomi csapatok fővezére a Mahdi halálakor érkezettnek látta a támadás idejét és elfoglalta Dongolát. Csapatai két évi szívós előnyomulás és közben folytatott vasútépítés mellett eljutottak Omdurmanig, ahol a kalifa csapatai, az ú. n. der-visek felett döntő győzelmet arattak. Kitchener másnap bevonult Khartumba, kitűzte az angol és az egyiptomi zászlót, majd gyász-ünnepélyt tartott Gordon emlékére. Alighogy be rendezkedett, bennszülött ^cémei hírül hozták, hogy a felső Nilus mentén fekvő Fashoda faluban felfegyverzett karaván élén egy európai tiszt jelent meg és ismeretlen zászlót tűzött ki. Csakhamar kiderült, hogy Marchand kapitány hosszú fáradságos úton hozta el francia Nyugat-Afrikából a Nílus völgyébe a francia zászlót. Kitchener és Marchand nemsokára találkozott és csak nehezen lehetett megakadályozni, hogy az ellentét fegyveres összeütközésben ne robbanjon ki. Úgy Párizsban, mint Londonban hatalmas izgalmat keltett ez az incidens, hiszen Anglia hallani sem akart arról, hogy Dél-Szudánt a franciáknak átengedje. Delcassé francia külügyminiszter engedékenységének volt köszönhető, hogy a háború a két flotta mozgósítása ellenére nem tört ki. Párizsban erős angolelles hangulat uralkodott, Delcassé Cambont küldte követnek

Londonba, hogy kedvezőbb légkört teremtsen. Anglia azonban csak később mutatkozott hajlandónak arra, hogy baráti szövetségre lépjen Franciaországgal, amikor a búr háború eseményei már meggyőzték arról, hogy elszigeteltsége milyen veszélyeket rejt magában.

Dél-Afrika hollandi telepesei, a búrok, a XIX. században kerültek angol fennhatóság alá, minthogy azonban nem voltak megelégedve az angol kormányzó bennszülötteket támogató és sokszor búr-ellenes politikájával, a harmincas-negyvenes években északra vonultak, az Oranje, Vaal folyókon átkelve, ahol Oranj[^] és Transvaal szabad államokat alapították. E két állam önkormányzatát az angolok elismerték, az angol király felségjogát azonban fenntartották e területek felett. Mindent megtettek ezen kívül, hogy a két államot úgy a tengertől, mint a német gyarmatoktól elszigeteljék. Ezért szállták meg Natal búr államot, amely Transvaal és a tenger között feküdt, majd később északra a zuluk területét.

Az angol-búr ellentét kiélesedett, amikor Krügeret választották a transvaali köztársaság elnökévé s ő a teljes elzárkózás politikáját követte. Megnehezítette ezt az elzárkózást a transvaali arany- és gyémántmezők felfedezése, aminek következménye az angol vállalkozók és munkások ezreinek beözönlése lett. A bevándorlóknak Krüger nem adott polgárjogot és választójogot. Ezek sorában volt Cecil Rhodes is, egy angol lelkész fia, aki meggazdagodva bányavállalkozásain, nagy befolyásra tett szert a délafrikai gyarmat közéletében. Az ő kezdeményezésére foglalták el az angol telepések a Transvaaltól északkeletre fekvő területeket 1889-ben és később ezt a gyarmatot róla nevezték el Rhodéziának. Rhodes Fokvárosban az imperialista angol délafrikai társaság révén nagyszabású tevékenységet fejtett ki és céljául tűzte ki a búr köztársaságok meghódítását is. Amikor délafrikai miniszterelnök lett, megbízta barátját, dr. Jamesont, hogy egy szabadcsapattal törjön be Transvaalba. A 800 főnyi csapatot azonban 1896 január elején a búrok elfogták. Ez a kudarc Angliában felháborodást keltett, de még ennél is jobban sértette az angol önérzetet Vilmos német császár ténykedése, amikor a döntő ütközetet követő napon Krüger elnököt táviratilag üdvözölte. Most már a délafrikai német-búr együttműködés veszélye is arra ösztönözte Angliát, hogy Krüger angol-ellenes uralmát minden módon letörje. A reváns hívei — úgy mint Szudánban — itt is elégtételt követeltek, e hangulat irodalmi kifejezője Kipling volt, akinek magatartása éles ellentétben állt az előbbi évtizedek angol íróinak békés, humanista irányával. Az angol bevándorlók politikai jogainak megtagadása ürügyet szolgáltatott a fegyveres fel-

lépésre. A hadiszerencse kezdetben a hazájukat védő bátor búrok fegyvereinek kedvezett és Anglia csodálkozva láthatta, hogy jóformán egész Európa a búr győzelmet ünnepelte. Franciaország, Németország és Oroszország egyaránt angol-ellenes hangulatának adott kifejezést s az angol politika már egy kontinentális szövetség rémét látta közeledni. Az angol birodalom történetének legválságosabb óráiban, Anglia szilárd magatartással küzdött a birodalom érdekeiért, Roberts és Kitchener tábornokok vezetése alatt az angol csapatok megfordították a hadiszerencsét és roppant nehézségek között lépcsőről-lépésre haladtak előre. Az angol liberálisok és pacifisták tömeggyűléseken tiltakoztak a hódító csapatok barbár módszerei ellen. Csakhamar könnyítették a búr lakosság helyzetén, a felkelők vezetői pedig belátták az ellenállás hiábavaló voltát és 1902-ben békét kötöttek Angliával, elismerték az angol kormány fennhatóságát, ezzel szemben visszakapták birtokaikat, sőt házaik felépítésére segélyben részesültek.

A három esztendeig tartó véres háború tanulsága Anglia számára annak felismerése volt, hogy az imperialista versengés korában az elszigeteltség politikája súlyos veszélyeket rejt magában. Az angol diplomácia vezetői elhatározták, hogy kilépnek ebből az elszigeteltségből s ennek bizonyítására a keletázsiai események adtak hamarosan alkalmat.

A gyorsan fejlődő Japán hatalmi törekvéseinek feltűnése súlyos bonyodalmakat okozott a Távól-Keleten. A modern viszonyokhoz meglepő gyorsan alkalmazkodó japán hadsereg annyira erős volt, hogy 1896-ban a japán kormány már elég erősnek érezte magát arra, hogy a koreai császárság felett való uralom kérdése miatt háborút viseljen Kínával. Európában rendkívüli meglepetéssel látták, hogy a kis Japán legyőzte Kínát, a kínai kormány pedig a simonoseki békében Lifo-Tung, Dél-Mandzsú félszigetről és Formosa szigetéről lemondott. Korea tehát japán fennhatóság alá került volna.

Ez a békeszerződés Oroszországot létérdekeiben érintette. Hiszen Európában nyugaton és délen Anglia által visszaszorítva, Oroszország a Távól-Keleten keresett utat a tengerhez és francia tőkével kezdte meg a kelet-kínai vasútépítést. Az orosz kormány tiltakozott Japán terjeszkedése ellen és e tiltakozáshoz csatlakozott Franciaország és Németország, míg Anglia óvatosan távolmaradt. Japán kénytelen volt engedni és lemondani Liao-Tung félszigetről, amelynek kikötője: Port-Arthur, az oroszok számára nélkülözhetetlen kaput jelentett.

Minden jel arra mutatott, hogy Oroszországnak sikerülni fog a hanyatló Kínai birodalom egy részét megszereznie. II. Miklós cár

keleti utazása óta az orosz politika minden figyelmét a Csendes-óceán felé fordította. 1896-ban sikerült megegyezni Japánnal abban, hogy Korea fölött az orosz és japán császárság közösen gyakorolja a fennhatóságot. Francia tőkével orosz-kínai bank alakult, a keleti vasutat Szibériától egészen Vladivostokig és Port-Arthurig építették ki, 1898-ban Oroszország szerződést kötött Kínával, melyben megszerezte Port-Arthur birtokát és ezzel Mandzsúria urává lett. Ugyanekkor jutott Kiau-Csau Németország, Vei-Hai-Vei pedig Nagy-Britannia birtokába a Sárga-tenger partján.

A japán-orosz konfliktus kitörését siettetta a kínai idegengyűlölők, az ú. n. boxerek-lázadása. 1900-ban európai expedíciós sereg szabadította fel a pekingi követségi negyedet a boxerek ostromától s ez a harc alkalmat adott Oroszországnak Mandzsúria megszállására. Anglia ellenezte Kína felosztását, a többi európai hatalmak azonban nem támogatták, így kénytelen volt kilépni a már amúgy is veszélyessé vált „Splendid isolation“-ból és Kína felosztásának megakadályozására Japánnal szövetkezni. Ezt megelőzően Anglia megkísérelte a Németországgal való szövetséget, 1900 októberében megállapodást kötött a német kormánnyal, Kína sértetlenségének garantálására. Amikor Anglia együttes fellépésre szólította fel őket Oroszországgal szemben Mandzsúria kiűritésére, Bülow kancellár azt felelte, hogy a megegyezés csak a kínai faltól délre fekvő területre vonatkozik, a német-angol együttműködés tehát megbukott, a németek eljárása sokat rontott az angol-német helyzeten.

Anglia most már Japánhoz fordult, Kína és Korea integritásának biztosítását kívánva. A japáni kormány örömmel fogadta Anglia lépését s 1902 január 30-án már alá is írták a japán-angol szövetségi szerződést, amely szerződés semlegességet nyilvánított egy hatalommal, és katonai szövetséget biztosított két hatalommal való összeütközés esetért. E szerződés közzététele által elérték azt, hogy a két évvel később kitört orosz-japán háború alkalmával senki sem avatkozott a háborúba Oroszország oldalán. 1904 februárjában a moszkvai japán követ nem kapott kielégítő választ a mandzsúriai kérdésben, mire megszakította a diplomáciai összeköttetést s egy nappal később, a váratlanul támadó japán torpedó-flotta a portarthuri orosz flotta legjobb hajóit elsüllyesztette. Az első pillanattól fogva Japán volt fölényben s 1905-ben a háború folytatását csak azért hagyta abba, mert elérkezett anyagi lehetőségeinek határához. Roosevelt amerikai elnök közvetítésével 1905 szeptemberében jött létre a portsmouthi béke, amelyben Japán ugyan nem nyert hadikárpótlást, de megszerezte

Koreát, Oroszország pedig kötelezte magát Mandzsúria kiürítésére. A Liau-Tung félszigetet most már Japán bérelte Kínától s a Sachalin-sziget déli részét is Japánhoz csatolták, mint ahogy ez intézkedéseket a japán fejlődésről szóló részben már említettük.

Oroszország tehát kénytelen volt visszavonulni távolkeleti hatalmi törekvéseitől is, épp úgy mint annak idején a Balkánon, vagy Konstantinápolyban. Ismét az angol diplomácia kényszerítette hátrálásra. Amint azonban a Fashoda-konfliktus nem vezetett Anglia és Franciaország között szakításra, épp úgy ez a küzdelem sem rontotta el tartósan a két állam viszonyát; ellenkezőleg: Oroszország gyengesége érzetében csakhamar megragadta az alkalmat, hogy Angliához közeledjék, ami azért is kézenfekvő volt, minthogy Anglia és Franciaország 1904 április 8-án antantot kötött, ami világtörténeti fontosságú esemény volt.

Az angol-francia közeledés meglepetést jelentett a világ közvéleménye számára, amely már megszokta, hogy a két országot versenytársnak tekintse. A beavatottak azonban előreláthatták, hogy ez a közeledés meg fog valósulni. Anglia a búr háború óta érezte az elszigeteltség hátrányát és szövetségeseket keresett. Franciaország viszont a Fashoda konfliktus alkalmával rendkívül engedékenynek mutatkozott és londoni követe, Cambon, mesteri munkát végzett a teljes megegyezés létrehozásában. Itt nyert világtörténeti fontosságot a francia diplomáciában érvényesülő intellektus.

A világ közvéleménye csupán a két gyarmatbirodalom között lemiállo jelentékeny súrlódási felületeket látta Egyiptomban, Marokkóban, Algériában és Sziámbán. A mesteri francia diplomácia számára azonban éppen ezek a súrlódási felületek szolgáltak alkalmas és ügyesen kezelhető eszközül az együttműködés létrehozására. E kérdések szabályozására megindultak a tárgyalások a két külügyminiszter között. Angliában Landsdowne lord volt a konzervatív kormány külügyminisztere. A két ország közvéleményét időközben az államférfiak látogatásai készítették elő a megegyezésre. Edward király 1903 májusában látogatta meg Párizst s az elnöki palotában tartott beszédében a két országot összekötő kapcsolatról és kettőjük érdekét jelentő közeledésről („rapprochement“) beszélt. Júliusban Loubet elnök és Delcassé külügyminiszter jelent meg Londonban, ahol a maguk részéről hasonlóképpen nyilatkoztak. A következő évben, április 8-án írták azután alá azt a három konvenciót, amely az antant alapját képezte. Az egyik az egyiptomi és marokkói kérdést oldotta meg, nagyvonalú kiegyezésben, Franciaország angol érdekerületnek ismerte el Egyip-

lomot, Anglia viszont franciának Marokkót. „A politikai státus megváltozhatatlanságát“ és a nemzetek „egyenlő jogait“ a két területen mindkét hatalom ugyanazokkal a szavakkal biztosította, ez azonban inkább alakiságnak mondható. A második konvencióban Franciaország lemond az újfoundlandi partra vonatkozó jogokról, Anglia pedig a nigériai határkérdésben tesz engedményeket. A harmadik jegyzőkönyv végül kijelöli a francia és angol érdekszférát Sziámbán.

A két állam tehát még nem kötött szövetséget, viszont olyan széles alapon egyezett meg, amely nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tette a további barátságos együttműködést. Különösen a marokkói és egyiptomi kérdésben megvalósított kölcsönösség vezetett arra, hogy Anglia később cselekvő módon volt kénytelen Franciaország marokkói jogait és követeléseit megvédeni. A kettős francia-angol antant logikus következménye lett később a hármas antant, hiszen Oroszország már Franciaország szövetségese és barátja volt. Ahhoz azonban, hogy az új tömörüléshez Oroszország is csatlakozzék, még néhány évnek kellett elmúlnia.

Anglia tehát ezekben az időkben egyre jobban a kontinens felé fordította figyelmét. Decemberben a konzervatív Balfour-kormány lemondott s átadta helyét a liberális kormánynak. Landsdowne távozott, Edward Grey lett a külügyminiszter. Az angol külpolitika Grey irányítása alatt még jobban franciabarát irányba hajlott el. A liberális kormány nem szívesen folytatott annexiók, gyarmati politikát, elsősorban azért, mert felismerte az európai helyzet veszélyeit. Fontosabb volt számára a francia-angol csoport megerősítése s ebben a munkában használható eszköznek bizonyult a nemzetiségi elv, a nemzetek önrendelkezési joga, a Németország mellett álló Monarchia és Törökország ellenfeleinek, valamint nemzetiségeinek megnyerésére. Ez az angol politika mindamellet, legalább is eleinte defenzív irányú volt.

Németország elszigetelődése már a marokkói krízist likvidáló algecirászi konferencián nyilvánvaló lett. Franciaország gondos diplomácia előkészítés után ugyanis terjeszkedni akart Marokkóban. Megállapodott Angliával, Spanyolországgal, Olaszországgal, csupán azt a Németországot hagyta figyelmen kívül, mely állam aláírója volt az 1880-as madridi megegyezésnek s melynek továbbá voltak némi gazdasági kapcsolatai Marokkóval s melynek császára már 1898-ban a mohamedánok védnökévé nyilvánította magát.

A német kormány 1905 elején élénk figyelemmel fordult Marokkó felé. Bülow kancellár értesült a spanyol-francia megegyezésről és arról, hogy a marokkói szultán előtt francia kiküldött jelent

meg, új követelésekkel. Franciaország tehát meg akarja változtatni a fennálló helyzetet. A „szürke eminencia“, Holstein azt javasolta a császárnak, utazzék Marokkóba és ellensúlyozza személyes megjelenésével a francia kiküldött befolyását. A császári yacht március 31-én kötött ki Tangerban. A császár meglátogatta a szultánt és beszédében elismerte annak szuverénitását, kifejezést adva reményének, hogy Marokkó nem válik monopolisztikus, vagy annexiós törekvések áldozatává. A szultán ettől felbátorítva, felmondta Franciaországnak nyújtott kedvezményeit és az 1880-as szerződés aláíró hatalmait konferenciára hívta meg Tangerbe. Ugyanezt javasolta köriratában Bülow is.

A császár marokkói beszéde Anglia közvéleményét izgalomba hozta, Delcassé pedig vissza akarta utasítani a tervet, azonban váratlanul belpolitikai nehézségei támadtak s kénytelen volt lemondani. Rouvier francia miniszterelnök tovább is ellenállt, míg Roosevelt amerikai elnök a konferencián való részvételre nem bírta.

A marokkói válság megoldására vállalkozó konferencia Algecirásban gyűlt össze, hogy az 1875-ös és 1885-ös berlini konferenciák módjára, az összes érdekelt hatalmak tárgyalása útján küszöbölje ki a háború veszélyét. Míg azonban eddig két hatalom állt egymással szemben, akiket a többi hatalmak igyekeztek kibékíteni, tehát egységes európai akció indult a béke érdekében, addig az algecirászi konferencián a nagyhatalmak a két ellenfél köré csoportosultak, két ellenséges blokk állt egymással szemben. Két ország összeütközése helyett két államcsoport háborúja fenyegetett és ez az ellentét ettől fogva úgyszólván minden két-három évben szembeállította egymással a két csoportot, hogy végül a világháború élet-halálküzdelmében törjön ki.

A konferencián nyilvánvalóvá lett, hogy Németország egyedül áll s csupán Ausztria-Magyarországra támaszkodhat. Célját, hogy Marokkó minden hatalom számára nyitva álló független állam maradjon, nem tudta elérni, Németország delegátusa csupán formai sikert aratott, azzal, hogy kimondták a „nyitott ajtó“ elvének fenntartását gazdasági téren és újra elismerték a marokkói szultán formai függetlenségét. Franciaország azonban Jelentékeny előnyöket szerzett azzal a határozattal, hogy az összes kikötőkben francia, illetve a későbbi spanyol zóna kikötőiben spanyol tisztek szervezik meg a marokkói rendőrséget. A rendőrség főfelügyelője, német kívánságra, ugyan svájci ember lett, aki csak a szultánnak tartozott felelősséggel, a tényleges hatalom mégis Franciaország kezébe került. A konferencia által megszervezett Marokkói Bankban is vezető szerepet kapott a francia tőke. A magárahagyott Németország kemény küzdelem után kény-

télen volt engedni, március 31-én elkészült a megegyezés, melyet április 8-án aláírtak. Április 4-én nyújtotta be a császárnak lemondását Holstein s a lemondást a császár elfogadta. Amióta Bismarck örökét Holstein vette át, Németország teljesen elszigetelődött, végül a konok és rövidlátó bürokrata azt kívánta, hogy Németország hagyja ott a konferenciát, ez azonban nem történt meg.

Néhány év állt rendelkezésre, hogy az elkövetett hibákat némi-kép jóvátegyék, azonban az ezután következő események még vigasztalanabbak, az elszigetelődés még tovább folyik s létrejön az orosz-angol megegyezés.

Ennek kiépítésében jelentős szerep jut Izvolszki orosz külügy-miniszternek, aki 1906 májusában vette át a külügyek irányítását. Kinevezése arra mutatott, hogy Oroszország a keletázsiai kudarc után ismét nyugat felé fordul. Izvolszki mindig ellenezte a keleti aspirációkat és a francia-angol barátság felé hajlott, hogy támaszt nyerjen a balkáni és közkeleti törekvések számára. Minthogy a japán-angol szövetség 1905 augusztusában történt felújítása és az azt követő, angol kívánságra megkötött francia-japán szerződés, Angliát biztosította Oroszország távoikeleti terjeszkedése ellen, az orosz-angol közeledésnek nem volt többé akadálya. Ezt a törekvést természetesen a francia diplomácia is melegen támogatta. Edward király és Vilmos császár 1904 júniusi kiéli találkozásán Anglia még válaszúton állt, a német és orosz barátság között. Anglia tudott választani, Németország ezzel szemben eljátszotta lehetőségeit. Optimista és gondtalan volt, még az sem tette gyanakodóvá, hogy Anglia a portsmouthi tárgyalásokon Oroszország számára előnyöket szerzett.

Mielőtt az angol-orosz megegyezés perfektuálása bekövetkezett volna, Vilmos császár és a cár között egy különös intermezzo játszódott le. A császár kezdeményező kedve és optimizmus» az orosz vereség után alkalmasnak látta a pillanatot tárgyalásokra. Az elgondolás nagyvonalú, az eszközök azonban meglehetősen gyatrák voltak. A császár Björkoenél, a finn partok mellett, találkozott a cárral és személyes varázsa igénybevételével puccszerűen akart unokatestvérével egy német-orosz szerződést aláíratni. A német kormányférfiakat is meglepte a császár július 24-i értesítése, mely szerint a két uralkodó aláírta a defenzív szerződést. A császár politikájára jellemző esemény a cár yachtján egy kabinban folyt le, ahol megelőző beszélgetés után a császár meglepetésszerűen előhúzta a szövetségi szerződést, melyet a cár alaposan átolvasott, majd a császár szinte szuggeráló módon a cár kezébe adta a tollat, aláíratta a szerződést, abban a hitben, hogy a

nagy munkát véghezvitte. A császár túlbecsülte Delcassé bukását s a szerződés szövegének tartalma az orosz segítségre vonatkozó kautéláiban sem Bülowt, Holsteint, sem Lamsdorff gróf orosz külügyminisztert nem elégítette ki. Bülow lemondással fenyegetőzött. A cár kötelezte magát, hogy a szerződés ratifikálása után csatlakozásra szólítja fel Franciaországot, amiért viszont az orosz külügyminiszter nem akarta a felelősséget vállalni. A cár november 23-án azt írta a császárnak, hogy nem lehet számítani Franciaország csatlakozására, ezért ajánlja, hogy német-francia háború esetére zárják ki a kölcsönös segélynyújtást. Ez a szerződést természetesen Németország szempontjából tette volna értéktelenné.

E kudarc után még egy lehetőség maradt volna Németország számára: az Angliával való megegyezés. Anglia akkor még nem állt olyan szoros kapcsolatban Franciaországgal, mint Oroszország és az angol kormány a Franciaországgal való szövetség kiépítésével párhuzamosan többször tett kísérletet a német-angol megegyezésre is. Az angol kívánságok azonban mindig süket fülekre találtak Berlinben.

Anglia tehát Oroszországhoz közeledett. Amikor a cár népének alkotmányt adott, Balfour, a konzervatív angol miniszterelnök meleg jókívánságait tolmácsolta. November 15-én a Reuter-ügynökség jelentette, hogy az orosz és angol kormány egyaránt őszintén kívánja a politikai antantot. A konzervatív kormány ezirányú politikáját követte Grey, aki az algécirászi konferencián Oroszország, Anglia és Franciaország oldalán állt.

A világtörténelmi fordulatot jelentő orosz-angol megegyezést az 1907 június 30-án kötött orosz-japán szerződés előzte meg, hiszen Oroszország csak úgy közeledhetett Angliához, ha Japánnal való viszonyát tisztázta. Japán elégedetlen volt a portsmouthi békével, Oroszországiak tehát újabb engedményeket kellett tennie. Ezek az engedmények Korea helyzetére, a halászat, kereskedelem és Kína kérdésére vonatkoztak. Az angol-orosz antant-szerződést 1907 július 30-án írták alá. Az angol-orosz ellentét, amely a világpolitikát 1854 óta úgyszólván szünet nélkül feszültségben tartotta, ezzel véget ért. Hogy e megállapodás létrejöhetett, abban Németországnak jelentős szerepe volt, hiszen Anglia tanúja volt a német flottafejlesztésnek, amely 1917-re befejeződött volna, hogy az aktív német világpolitika támasza legyen. Anglia tehát az erősebb Németország ellen szövetkezett 1907-ben a pillanatnyilag gyengébb ellenféllel, Oroszországgal.

Az orosz-angol antantszerződés Anglia fél világot behálózó szerződéssorozatának koronája. Balfour miniszterelnök 1905 novemberi

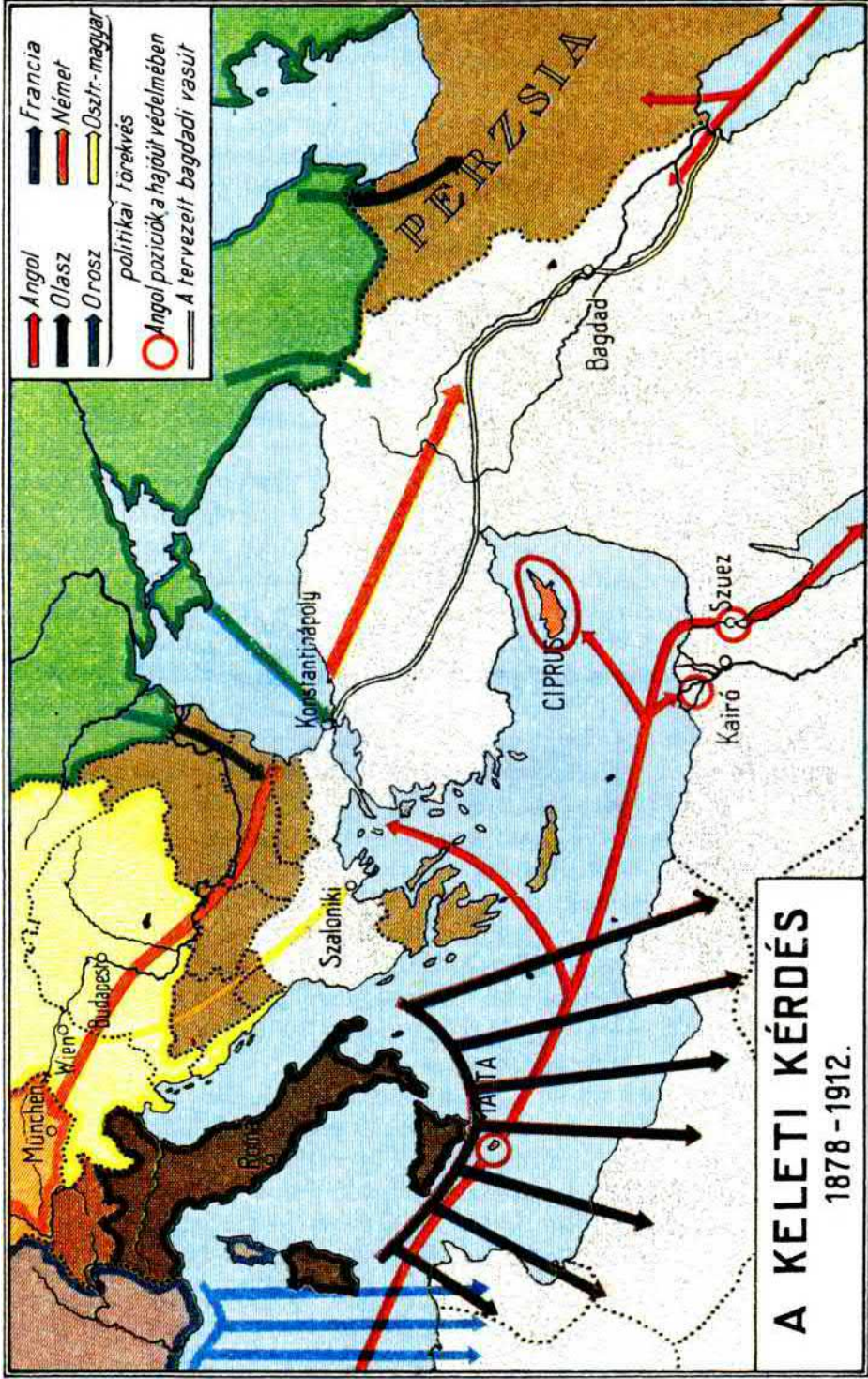
beszédében mondotta: „Koreától Marokkóig államok sora vonul három világrészen át, amelyek a civilizált hatalmak között bonyodalmakat okozhatnak. E politikai „depresszióterületek“ elkerülhetetlenné teszik a kívülről felénk irányuló áramlást, melyet vészes viharok kísérnek. A diplomácia célja megakadályozni, hogy e miatt nemzetközi összeütközések keletkezzenek .. . Arra kell tehát törekednünk, hogy minden határkérdést és súrlódást minél előbb szabályozzunk.⁴⁴ Tulajdonképpen ezt a célt szolgálta az 1907-es angol-orosz szerződés, amely Afganisztán és Tibet sértetlenségének biztosításával, Perzsia gazdasági érdekszférákra való felosztásával és a török kérdés kikapcsolásával szabályozta az Oroszország és Anglia között fennálló depressziós területek sorsát, a nélkül, hogy azokat felosztották volna. A földgömb ez utolsó, még felosztásra váró zónájának a világpolitikából egyelőre kikapcsolása, a felosztás elhalasztása, arra az időre, amikor a német kérdés már nem fenyeget, angol kívánságra történik. A Brit birodalom szabad kezet akart nyerni Németországgal; Oroszország pedig a monarchiával szemben. Kikapcsolva a távolabbi ellentéteket, figyelmüket Európára összpontosították, ahol az ellentétek kisebbek voltak, különösen amióta Oroszország óvatosan kezelte a tengerszorosok kérdését. Az orosz-angol közeledés fokozódott, amikor 1907 októberében French angol tábornok hivatalos látogatást tett Pétervárott, ahol az orosz hadsereget tanulmányozta, majd amikor az angol király 1908 júniusában French tábornok és Lord Fisher admirális kíséretében Révaiban meglátogatta a cárt.

Az orosz-angol együttműködés évtizedekre mentesítette Angliát attól, hogy India gondot okozzon számára. A „depressziós területek⁴⁴ veszélyeinek csökkentésére szolgáló megoldások körébe tartozik az Abesszíniára vonatkozó, 1906 decemberi angol-francia-olasz megegyezés is.

HARMADIK FEJEZET

AZ ANNEXIÓS VÁLSÁG; A BALKÁNI HELYZET

A távolkeleti vereség és az angol-orosz megegyezés nyugat felé fordította Oroszország figyelmét. Balkáni és törökországi törekvéseit Oroszország 1897 után sem adta fel teljesen, néhány évre ezek mégis háttérbe szorultak. A japánokkal szemben szenvedett vereség és az angolokkal való megegyezés után a balkáni kérdés ismét aktuális

lett. A cár kitűnő diplomatája, Izwolszki, kit 1904 tavaszán helyeztek át Tokióból Kopenhágába követnek, már akkor angol-orosz megegyezés kiépítésén fáradozott s a Dardanellák kérdését úgy vélte megoldani, hogy Oroszország nem szállja meg a tengerszorosokat, azonban jogot nyer arra, hogy hadihajói a Fekete-tengerről, a szorosokon át, a Földközi-tengerre közlekedhessenek. Erről VII. Edvárdal Kopenhágában tárgyalt, mely alkalommal a király azt mondta, hogy a Dardanellák bezárása „sem abszolút, sem örök“. Jelenleg azonban — folytatta a király, — az angol közvélemény nem alkalmas az ilyen egyezésre. Az 1907-es angol-orosz tárgyalások idején Izwolszki újabb tervet készített. Meg akarta engedni a Dardanellákon való közlekedést Anglia és más nagyhatalmak számára, a nélkül, hogy azok a Fekete-tengeren megjelenhessenek. Konstantinápoly így az angol hadihajók lőtávolaiba jutott volna, a Fekete-tenger ellenben orosz „zárt tenger“ maradt volna. Grey azonban nem volt hajlandó az orosz-angol antantszerződésbe a közkelet kérdéseit felvenni. Izwolszki erre elhatározta, hogy Aehrenthallal, a Monarchia új, ambiciózus külügyminiszterével lép érintkezésbe a tengerszorosok ügyében.

Aehrenthal 1908 elején, a delegáció ülésén jelentette be a szandzsák-vasút tervét. A szandzsák a berlini szerződés óta osztrák-magyar megszállás alatt állt. A Monarchia szerbekkel kötött kereskedelmi szerződése 1906-ban lejárt. A bécsi külügyminisztérium ekkor nem újította meg a szerződést, hanem közölte a belgrádi kormánnyal, hogy a Monarchia tilalmi vámot vet ki a szerb eredetű gabonára és állatra. E határozat sugalmazásával a magyar agrárköröket vádolták, noha a cseh ipari kapitalizmus a bűnös, melynek szemében nagy vétek, monarchia-ellenes cselekedet volt, hogy Szerbia nem rendelt hadianyagot a Skoda-művektől. Sándor király meggyilkolása (1903 június) és Karagyorgprevic Péter uralomrajutása óta a Monarchia viszonya Szerbiával renakívvül feszültté vált. A nagyszerb álmok ismét fellángoltak s Belgrádban az orosz barátság, a pánszlávizmus foglalta el a bécsi orientáció helyét. Ez a feszült viszony tette szükségessé azt, hogy Szaloniki felé, szerb terület megkerülésével építsenek vasutat. Európai Törökország vasútait 1870 óta török engedéllyel, német és osztrák pénzen báró Hirsch osztrák pénzember építette ki. Vállalata öt év alatt három vonalat épített, hogy azonban ezek hasznot hajtsanak, össze kellett őket kötni. 1883-ban a Monarchia, Bulgária, Szerbia és Törökország megbízottai elhatározták, hogy mindegyik állam megépíti a maga hiányzó vonalát. 1888-ban ezek a vasútak meg is épültek és Bécsből Zimony—Belgrád—Szófia—Drinápolyon keresztül elkészült az össze-

köttetés Konstantinápolyal, ugyanakkor egy elágazás vezetett Nistól, Uszkübön át, Szaloniki felé. Hiányzott még Szerbia összeköttetése a tengerrel és a boszniai osztrák-magyar vasút folytatása a Szandzsákon keresztül, amely a dél felől Mitroviczáig már kiépült Uszküb—Szaloniki török vonalat közvetlenül kapcsolta volna össze Ausztria-Magyarországgal. E két hiányzó vasútvonal a Szandzsákot szelte volna keresztül. Az európai török vasutakat Hirsch báró társasága közben eladta a „Betriebsgesellschaft dér Orientalischen Eisenbahnen“ vállalatnak, mely mögött a „Deutsche Bank“ vezetése alatt álló német bankcsoport húzódott meg. 1890-ben a Deutsche Bank elnyerte a Szalonikiból Monasztirbe vezető vasút építési engedélyét. A szaloniki—drinápolyi vasút építésére viszont francia vállalat kapott engedélyt, mely mögött a „Banque Imperiale Ottoman“ állt. Törökország stratégiai okokból nem adott engedélyt a Szalonikitől délre a görög határig vezető vasútvonal kiépítésére, amiért Görögország igen neheztelt.

Miután Szerbia és Bulgária kiépítette a maga vasútvonalait, kellemetlen tehernek érezte határain belül a Keleti Vasút-vállalat önállóságát. E vállalat állítólag az osztrák-német gazdasági életet szolgálta s megakadályozta Bulgária gazdasági fejlődését. Ausztria-Magyarország még ki akarta építeni a bosnyák határ és Mitrovicza között hiányzó 150 km-es vonalat. E vasút építését eddig a magyar ellenállás akadályozta meg. Amikor azonban Oroszország, Olaszország és Szerbia a Duna—Adria vasút kiépítését tervezte, a monarchia sem akart tovább várni, biztosítani kívánta katonai fölényét Macedóniában, európai Törökország felosztása esetén. A macedón vasúthálózat ezzel a Monarchia befolyása alá került volna. A kormány a berlini szerződésben biztosított jogára hivatkozott. Aehrenthal 1908-ban engedélyt nyert a Portától a vasútépítésre, bár e jogot az orosz és francia kormány kétségbevonta s a mürzstegi megegyezés megsértésére hivatkozott.

Konstantinápolyban ezalatt, 1908 nyarán, olyan események folytak le, amelyek veszélyeztették a balkáni status quo fenntartását. Az ifjú-török mozgalom, a Szalonikiból irányított titkos társaság mozgalmá meg akarta valósítani Törökország parlamentáris államformára* való áttérését, a demokrácia bevezetését és a török közélet reformját. A Szalonikiban és macedón területen állomásozó katonaságra támaszkodó forradalom sikerrel járt. Úgy látszott, hogy a „beteg ember“ meg fog gyógyulni. Izwolszki erre, július 2-án, jegyzéket intézett Bécsbe, javasolva, hogy induljanak tárgyalások a tengerszorosok és a Monarchia által megszállt török területek kérdésében. Ugyanakkor Aehrenthal is

elhatározta Bosznia és Hercegovina annexióját. A külügyminisztert már eddig is nyugtalanította a nagyszerb propaganda, amely nem törődött bele Bosznia okkupációjába, az ifjú-török mozgalom pedig látszólag időszerűvé tette a „befejezett tény“ megteremtését. Meg kellett akadályozni, hogy Törökország a megszállás visszavonását követelje és Boszniában török képviselőket válasszanak.

A Monarchia három évtized alatt hatalmas gazdasági, katonai és kulturális befektetésekkel biztosította jogát Boszniára, melynek mohamedán lakossága rokonszenvezett uralmával, görögkeleti lakossága viszont még mindig Szerbiához vonzódott. iBoszniának katonai kormányzója volt, aki mellett polgári adlátusként a bécsi közös pénzügyminiszter kiküldöttje működött s e két tényező gyakran egymással ellenkező utasításokat adott ki. E nehézkes szervezet bizonyos fokig indokolta, hogy az annexió kihirdetésével végleges helyzet alakuljon ki. £ lépés következményei azonban oly súlyosak voltak, hogy nem volt érdemes Aehrenthalnak e többé-kevésbé formai változásért veszélybe sodorni a Monarchiát.

Az 1907-es bécsi tárgyalásokon közölte Izwolszki Aehrenthallal, hogy Oroszország a Földközi-tenger felé törekszik. Aehrenthal arra kérte Izwolszkit, hogy értesítsék idejekorán az orosz tervekről, mint ahogy ő is értesítené Oroszországot megfelelő időben annexió esetén. A külügyminiszter Conrad vezérkari főnökkel tárgyalt arról a lehetőségéről, hogy a Monarchia az annexió elismerése fejében beleegyezne a tengerszorosok megnyitására. Amikor Aehrenthal a szandzsákvasút tervét közzétette, Izwolszki azt mondta a pétervári német követnek: „Aehrenthal bombát dobott lábam elé“ és rögtön cselekedetre szánta el magát. Az 1908 februári titkos minisztertanácson kifejtette, hogy a balkáni kérdést meg kell oldani, Angliával egyetértésben, katonai fellépéssel, Törökországban. E javaslat azonban, mint tíz és előtt Nelidow javaslata, megbukott a szakminiszterek ellenállásán, akik azt állították, hogy hiányzik az akcióhoz szükséges^ pénz és hadifelszerelés. Izwolszki kénytelen volt ismét Aehrenthalhoz fordulni, hogy legalább békés úton elérje a Dardanellák megnyitását. Mindkét fél Törökország rovására alkudott. 1908 szeptember 15-én Buchlauban találkozott a két külügyminiszter Berchtold gróf kastélyában. Izwolszki beleegyezett az annexióba, Aehrenthal pedig a tengerszorosok megnyitására. Aehrenthal hajlandó volt lemondani a szandzsákvasút kiépítéséről és ígéretet tett a szandzsák katonai megszállásának megszüntetésére. Bulgária függetlensége, Kréta és Görögország egyesülése kérdésében nem volt ellentét. Izwolszki utóbb azt állította, hogy tudomása szerint

Aehrenthal október 8-án szándékozott az annexió tervét közölni a delegációval. Ezzel szemben a Monarchia külképviseletei szeptember 29-én értesültek arról, hogy Ferenc József október 7-én hajtja végre Bosznia és Hercegovina annexióját s utasítást kaptak arra, hogy az annexiót bejelentő iratot október 5-én nyújtsák át az államfőknek.

Izwolszki európai körútra készült, hogy a tengerszorosok ügyében a kormányokkal tárgyaljon. Berchtesgadenben a németekkel, majd Tittoni olasz külügyminiszterrel tanácskozott. A németek nem gördítettek különösebb akadályt a terv elé, Tittoni viszont feltételeket szabott. Miután Oroszország a tripoliszi kérdésben szabad kezét adott az olaszoknak, könnyen megegyeztek. Izwolszki azután Franciaországban október 4-én igen nagy csodálkozással értesült a francia külügyminisztériumban arról, hogy a párizsi osztrák nagykövet már előző nap átadta Ferenc József jegyzékét. Aehrenthal levelét, mely szeptember 30-án kelt, aznap délután kapta meg. Izwolszki megnyugtatta a párizsi szerb követet, hogy a Monarchia tulajdonképpen semmit sem nyer az annexióval, viszont kiüríti a Szandzsákot, ami lehetővé teszi Szerbiának Montenegróval közös határát. Izwolszki e kérdések rendezését a Balkán- és Dardanella-kérdés megvitatására összehívandó konferenciától várta. Október 9-én Londonba érkezett és itt vált teljessé csalódása, amikor megtudta, hogy az angolok nem hajlandók beleegyezni a tengerszorosok megnyitásába. Greynek „elvileg” nem volt kifogása a terv ellen, ha minden nemzet, tehát Anglia is „egyenlő iogot” szerez. Azt azonban Grey visszautasította, hogy az orosz hajók számára szabad legyen az út, a nélkül, hogy ugyanezt a jogot a többi hatalmak is elnyernék. „Háború esetén egyenlő eséllyel kell a hadviselő feleknek rendelkezniük”. Minden változtatás előfeltétele ez, ha pedig az út csupán az orosz hajók számára szabad, a Fekete-tenger „sérthetetlen kikötővé válik, melyet az orosz hadihajók kiinduló és visszavonulási bázisul használhatnak”. Izwolszki felháborodva fogadta e közlést és a szövetség felbontásával fenyegetődött. Mégsem ért el semmit, ugyanakkor, amikor Aehrenthal október 7-én végrehajtotta az annexiót, sőt bécsi felszólításra Bulgária is kimondotta függetlenségét, a nélkül, hogy Izwolszkival e fontos lépést megbeszélést kötött volna.

Oroszországban és Szerbiában lázas izgalom keletkezett. A szerb kormány kész volt a háborúra, a Szkupstina megszavazta a hadihitelt s megindult a mozgósítás. Ekkor azonban az oroszok még nem voltak elég erősek a háborúra. Ezért azt tanácsolták a szerbeknek, hogy maradjanak békében, hiszen az annexió úgyszemint végleges. Elé-

gedjék meg egyelőre Szerbia a Szandzsákkal, idővel elnyeri Boszniát is. A balkáni konferencia összehívásába a Monarchia nem egyezett bele. A monarchiaellenes mozgalom tovább folyt Szerbiában, úgyhogy Conrad 1908 decemberében felhatalmazást kapott a mozgósításra. Oroszország ismét mérsékletre intette Szerbiát. Izwolszki azt mondta: „Szerbia sajnálatraméltó létre kényszerül Ausztria bukásának pillanatáig. E pillanatot az annexió közelebb hozta...” ebben igaza is volt. Az elhamarkodott lépés Franciaország és Anglia közvéleményét is felingerelte. Anglia eddig csupán a tengerszorosokat védte az orosz igények ellen, a balkáni állapot fenntartásához azonban nem ragaszkodott, most éppúgy közeledett a szerb állásponthoz, mint Franciaország, amely már évek óta Szerbia főhitelezője volt. Azáltal, hogy Anglia Izwolszki Dardanella-tervét visszautasította, Oroszországot a balkáni hegemonia megszerzésére kényszerítette. Oroszország érdekelt fél lett a délszláv kérdésben és mint ilyen Ausztria-Magyarország felosztásának előkészítője.

Az annexió válság megmutatta, hogy e feszültség milyen könnyen vezethet európai háborúra. A háború kitörését csak Oroszország készületlensége késleltette. Bülow herceg latba vetette befolyását, hogy Törökország 2² millió font kártérítés ellenében mondjon le végleg Boszniáról. Szerbia azonban még mindig ellenállt. Bülow erre március 14-én felajánlotta a közvetítést Bécs és Pétervár között. Amikor Izwolszki látta, hogy a Monarchia Conrad terve szerint kész Szerbiára törni, kieszközölte a cár beleegyezését. Ezt utólag úgy tüntette fel, hogy Németország ultimátuma kényszerítette erre. Atiémet javaslatot Anglia, Franciaország és Olaszország is elfogadta, végül március 31-én Szerbia is elismerte, hogy az annexió nem érinti jogait és kötelezte magát » az ellenállás megszüntetésére. Kötelezte magát arra is, hogy a Monarchiává szemben folytatott politikáját megváltoztatja és a jövőben „jó szomszédi viszonyt” tart fenn. Hadseregét az 1908 tavaszán fennálló létszámra csökkenti, az önkéntes bandákat leszereli. A következő hónapokban mindkét fél leszerelt.

Aehrenthalt, a viszály látszólagos győztesét Ferenc József grófi rangra emelte, a történelem azonban másként ítél. E nagyratörő bürokrata egyéniség nem tett jó szolgálatot uralkodójának, amikor kétes sikerekért eljátszotta Anglia rokonszenvét és a végsőig elkeserítette Szerbiát. Ehhez járult az, hogy Bulgária is Oroszország felé közeledett.

A bolgár függetlenséggel egyidejűleg az 1908 szeptemberi sztrájk alkalmával saját kezelésbe vett vasútvonalak jogilag is Bulgária birtokába jutottak. A megváltáshoz szükséges összeget az orosz kormány

bocsátotta Bulgária rendelkezésére. 1909 decemberében orosz-bolgár katonai egyezmény tervét dolgozták ki. Oroszország már ekkor fáradozott a Törökország ellen irányuló balkáni szövetség megvalósításán. Olaszország támogatását az 1909 október 25-i racconigi szerződés biztosította. Bécs és Berlin tehát elszigetelődött, ugyanakkor, amikor Berlin érdeke Törökország épségét követelte, hiszen a német kormány Anatóliát és Mezopotámiát német expanziós területnek tekintette. Ezért határozta el Németország a török hadsereg újjászervezését.

A hágai második békekonferencia 1907 nyarán gyült össze. Anglia és az Egyesült Államok a leszerelést sürgették, hogy a német-angol flottaversenyt kiküszöböljék. Berlin e tervet éppúgy, mint a kötelező döntőbírósg javaslatát, nyers nyíltsággal utasította vissza. A konferencia kénytelen volt megelégedni ezzel a mondattal: „rendkívül kívánatos, hogy a kormányok a lefegyverzés kérdését ismét elővegyék“. Németország magatartása újabb tápot nyújtott a németellenes propagandának. Anglia látta, hogy ily módon nem ér célt, más úton óhajtott tehát Németországra hatni, hogy a flottakérdésben megegyezést teremtsen.

NEGYEDIK FEJEZET

NÉMETORSZÁG BEKERÍTÉSE

Az 1907-es békekonferencia bukása után közvetlen tárgyalások indultak meg Anglia és Németország között a német flottaépítési programú kérdésében. A flottafejlesztés terve 1908-tól 1911-ig minden évben három sorhajó és két kis cirkáló építését írta elő s ennek elfogadását Tirpitz tengerészeti miniszter azzal indokolta, hogy egy erős német flotta vissza fogja tartani Angliát a németellenes beavatkozástól. Angliában azonban ekkor már felülkerekedett a németellenes hangulat. Vilmos császár több oldalról értesülhetett arról, hogy az angolok a német flottaépítési tevékenységet a Bismarck által oly találóan egzisztenciálisnak nevezett problémák sorába utalják. Erről a felfogásról tájékoztatta őt Cassel német származású angol bankvezér, ki a megegyezés érdekében fáradozott s ugyanakkor a londoni német nagykövet is. Nyilvánvaló volt, hogy Anglia állandó fenyegetésnek tekinti partjai közelében egy ilyen méretű flotta készenlétét, ami kényszeríteni fogja a brit kormányt arra, hogy a további flottafejlesztés beszüntetését követelje. De Vilmos császár 1908-ban „a nemzeti becsület és

méltóság“ követelményének nevezte a német tengeri hatalom kiépítését.

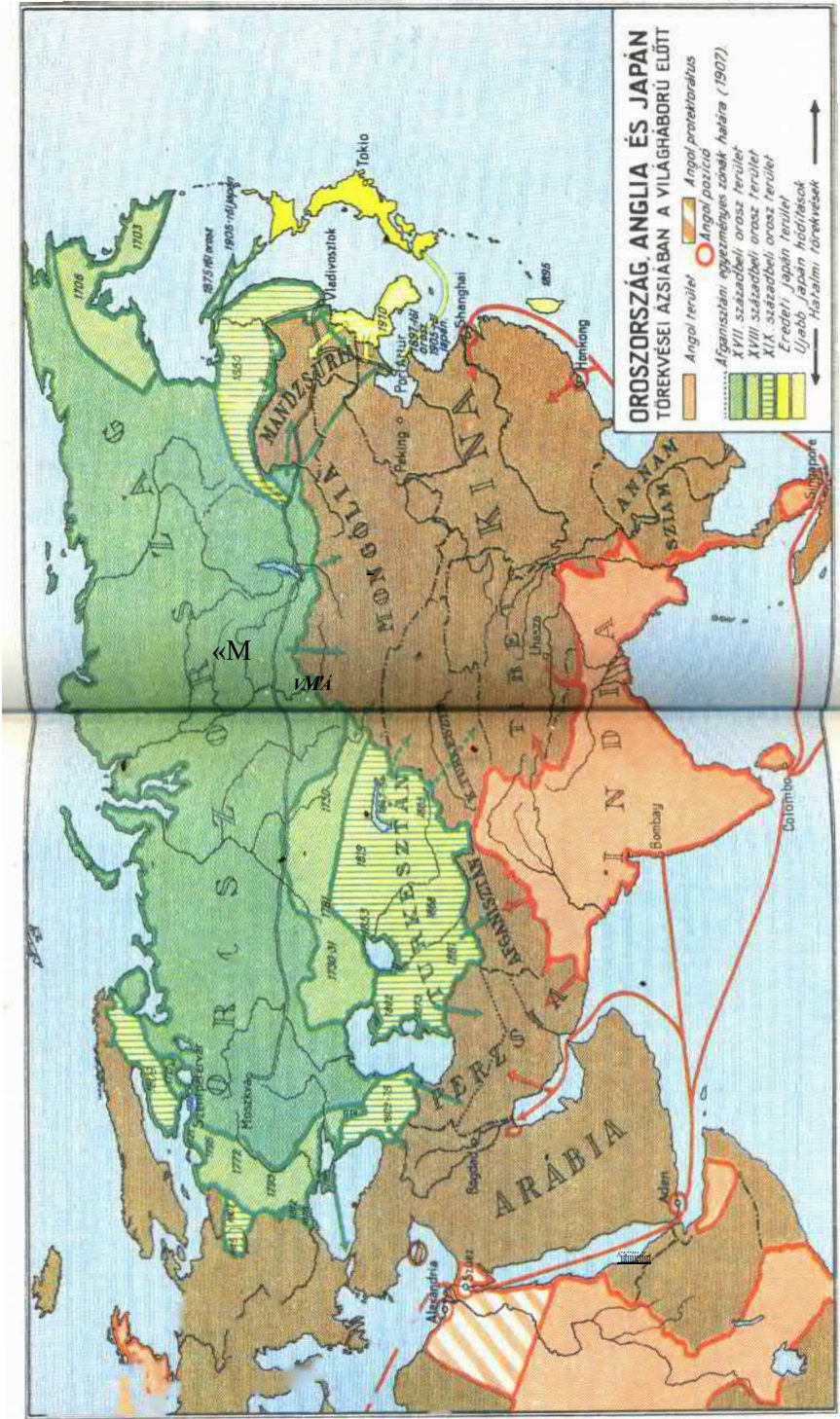
Az angol admirális 1908 őszén értesült a német flottaépítési munkálatok újabb gyorsításáról. Vilmos császár 1909 februárjában találkozott Edward királlyal, a császár ez alkalommal csupán annyit mondott unokafivérének, hogy ragaszkodik eredeti flottaépítési tervéhez. Az év tavaszán Bülow némi engedékenységre bírta a császárt, ekkor azonban az antantot már nem lehetett szétrobbantani, Grey nem volt hajlandó Anglia viszonyát szövetségeseivel megváltoztatni. Bülow tehát nem érte el célját s amikor őt a Reichstag 1909 nyarán leszavazta, utóda Bethm ann-Hollweg, a „bürokrata és tudós különös keveréke“ lett, aki már nem javíthatott a helyzeten és hasztalan próbálkozott 1909 végén azzal a javaslattal, hogy hajlandó vállalni a flottaépítés lassítását, ha Anglia harmadik állam támadása esetére semlegeség! szerződést köt Németországgal. E szerződés különben is csak Németország számára jelentett volna előnyt, hiszen Angliát csupán Németország részéről fenyegethette támadás. Sőt abban az esetben, ha a német-francia háború átcsap Belgium területére, nem védhette volna meg a semleges országot. Hasztalan ismételte meg Bethmann többször javaslatát, a tárgyalások nem vezettek eredményre, sőt a második Marokkó-krízis következtében meg is szakadtak.

Marokkóban t. i. a kabil törzsek 1910-ben fellázadtak a szultán ellen. A szultán francia csapatokat kért segítségül. Párizsban 1911 márciusában jobboldali kormány került uralomra, melynek Deleasse még tagja volt. E kormány megszállta segítőcsapataival Fezt. Ekkor Kiderlen-Wächter államtitkár, az imperialista kor tipikus diplomátája, volt konstantinápolyi német nagykövet a császárral szemben, ki előnyösnek tartotta, hogy Franciaország Marokkóban van elfoglalva, úgy vélekedett, hogy miután a szultán függetlensége megszűnt, az algecirasi egyezmény érvényét veszítette s Németország szabad kezét nyert. Javasolta, hogy Németország küldjön hajókat délmarokkói kikötőbe, így zálogot szerezve arra, hogy Marokkó elfoglalásáért Párizs megfelelő kárpótlásra kényszerüljön. A berlini francia követ felajánlott bizonyos kárpótlást, Kiderlen-Wächter azonban biztos zálogot kívánt.

A császár engedett a külügyminiszternek, Németország június 30-án közölte a hatalmakkal, hogy alattvalói védelmére hadihajót küld Agadirba (a „Panther“-t). E közléshez szóbelileg hozzáfűzték, hogy a kormány kompenzációra tart igényt. Cambon francia nagykövet érdeklődésére a német külügyminisztérium azt válaszolta, hogy az egész francia Kongót igényli. Franciaország ezt természetesen nem adhatta

át s a vizzályba Anglia is beavatkozott. Anglia attól tartott, hogy Németország Agadirban flottabázist szerez és ezután két oldalról fenyegeti a birodalmat, az angol felháborodás e fölött akkora volt, hogy Kiderlen-Wächter kénytelen volt meghátrálni és megegyezni a franciákkal. Szabad kezet adott Franciaországnak Marokkóban s ezért a francia Kongó Kamerunnal határos sávját nyerte el. Németország a „gazdasági nyitott kapu” elvének fenntartását könnyvelhette el sikerként. E „siker” azonban ismét csupán presztízst elégíthette ki, valójában tovább rontott helyzetén, minthogy az angol közvélemény ettől kezdve már nem utasította el többé az angol-német háború gondolatát s a francia-angol katonai tárgyalások ismét jelentős lépéssel jutottak előre.

Mindamellett 1911 végén egy pillanatra újra felmerült az angol-német megegyezés lehetősége. Az oroszok ugyanis Teherán megszállását készítik elő. Oroszország fokozódó aktivitása azonban védekezésre készíti Angliát s német-angol tárgyalás indul meg, de meghiúsul, mert Németország csak abban az esetben lenne hajlandó a flotta-novellát elejteni, ha Anglia kilép az antantból. Lord Haldane hadügy-miniszter Berlinbe utazott, ahol kijelentette, hogy Anglia ragaszkodik az u. n. kéthatalmi standardhoz, az angol flottának tehát tíz százalékkal erősebbnek kell lennie, mint bármelyik két más hatalom tengeri haderejének együttvéve. A németek csak csekély engedményekre voltak hajlandók, viszont a gyarmati kérdésben többet követeltek, mint amennyit Anglia adhatott. Azt kívánták, hogy Németország vásárolhassa meg Angola, Anglia pedig Timor portugál gyarmatot. Nyerjen Németország elővásárlási jogot a belga Kongóra, csupán arra kötelezve magát, hogy megengedi területén a Fokföldet Kairóval összekötő angol vasút építését. Ezenkívül mondjon le Anglia Zanzibárról s ennek fejében megkapná a Bagdad-vasút utolsó szakaszának részvénytöbbségét. Ha Németországnak ezen követeléseit teljesítik, olyan középafrikai gyarmatbirodalomra tett volna szert, amely a belga Kongó megszerzésével eddigi három gyarmatát, Kamerunt, Német-Délnyugat- és Délkelet-Afrika területeit összefüggő egésszé építette volna ki. Haldane mindenesetre magával vitte a javaslatok szövegét, többek között a flottaépítés szabályozásáról szóló ajánlatát is. Mikor az angol szakörök ez utóbbit tanulmányozták, megdöbbenve látták, hogy nemcsak három új csatahajó építéséről van szó, hanem a személyzet nagyarányú növeléséről és egyéb kiadásokról is. Memorandumot küldtek Berlinbe, melyben figyelmeztették a német kormányt, hogy e programmal Anglia részéről minden német hajóval szemben két hajó építését vonná

maga után, sőt az angol flottának az Északi-tengerbe való behatolását. Az angol memorandum kifogásokat emelt a gyarmati tervezet ellen is. A német külügyi hivatal azt kívánta, hogy Tirpitz mondjon le a három új csatahajó építéséről, s egyelőre ne nyújtsa be a flottajavaslatot. Ekkor azonban beleavatkozott az ügybe a császár, aki nem volt hajlandó az angol memorandum alapján tárgyalni. A német-angol tárgyalások március 29-én már a diplomáciai vonalon is megszakadtak, az angolok és németek nem tudtak megegyezni a semlegességi formulában. Az események rohamosan követik egymást, április 14-én benyújtják az új flottajavaslatot, mely éppúgy törvényerőre emelkedik, mint az angol ellen javaslat, amely minden német hajó építése esetén két angol hajó építését határozza el. Hasztalan hangoztatta Bethmann és Németország londoni nagykövete is azt, hogy Anglia ellen-szenvét egyedül a flottaépítés váltja ki, a császár nem volt hajlandó engedékenységre, míg Anglia nem teljesíti követeléseit. A német-angol megegyezés tehát végleg meghiúsult.

Bethmann ezután Oroszországgal kísérelte meg a tárgyalást s 1910-ben azt javasolta, közeledjék a két ország azon az alapon, hogy Németország a monarchia „nagyratörő terveit” nem fogja a jövőben támogatni. Szasonov, 1910 óta az orosz külügyek vezetője, hajlandó lett volna arra, hogy a bagdadi vasút további építése elé nem gördít akadályt. Nem akarta magát titkos szerződéssel kompromittálni Anglia előtt s így, bár a németek többet reméltek, a megegyezés csak ebben a kérdésben jött létre. Az angol kormány tudomást szerzett a tárgyalásokról és figyelmeztette az orosz külügyminisztert/ hogy az antant egységét veszélyezteti.

E kísérlet tehát csak elszigetelt eset maradt s az igazi problémát továbbra is a gyarmati kérdés jelentette, amely Marokkó okkupálásával előtérbe került. Ekkor Olaszország lépett akcióba, elérkezettnek látva az időt arra, hogy Tuniszért Tripolisz megszállásával kárpótolja magát. A diplomáciai előkészítés már régebben megkezdődött, előbb Franciaországgal, majd Oroszországgal kötnek megállapodást. Az 1909-ben létrejött orosz-olasz titkos szerződés kimondja, hogy a Balkán-félszigeten a balkáni államok terjeszkedését a nemzeti határok elve szabja meg, s Oroszország érdekeit a tengerszorosok ügyében jóakaratólag veszik tekintetbe. Viszont Olaszország elnyeri Oroszország beleegyzését a tripoliszi kérdés olasz irányú elintézésébe. E szerződés aláírása után néhány héttel az olasz kormány ezzel teljesen ellentétes szellemű megállapodást köt Ausztriával. Olaszország diplomáciai játékot folytat a két hatalmi csoporttal, hogy célját elérje.

Az olasz irredenta nem érvényesülhet francia és osztrák területen. A gyarmatosítás számára valóban létérdek s találóan nevezték el e törekvést a „szegény emberek imperializmusának“. E mellett azonban más szempontok is szerepelnek, a szomáli félsziget két partját a század végén ugyan sikerült okkupálni, a félsziget belsejébe, Abesszíniába azonban az olasz erő csak rövid időre volt képes behatolni s ennek a terjeszkedésnek az aduai csata vetett véget. Amikor a XX. században Észak-Afrika felé fordulnak, terjeszkedésük érdekében igénybeveszik a politika összes eszközeit. A marokkói kérdésben megegyeznek Franciaországgal, Olaszország lemond marokkói igényeiről, Franciaország viszont a szultán birtokában álló Tripolitániában ad Olaszországnak szabad kezet (1902). Olaszország ezután a gazdasági térfoglalás eszközeivel akarja megakadályozni, hogy a terület más nagyhatalom érdekkörébe kerüljön. Erre a munkára a „Banca di Roma“⁴⁴ vállalkozott, eredetileg kisebb pénzintézet, mely korábban a vatikáni pénzügyeket bonyolította le, működését az olasz kormány nem nézte jó szemmel s ott kellemetlenkedett neki, ahol lehetett, így pl. váltóit az olasz nemzeti bank nem fogadta el. E bank azzal akarta helyzetét megerősíteni, hogy előljárt Tripolisban és gazdasági eszközökkel egyengette a politikai imperializmus útját. Közüzemek és hajózási vállalatok alakultak, mielőtt a kormány a pénzintézet ajánlatát elfogadná. E vállalkozások veszteségesek, mert a tripoliiszi mohamedán tényezők minden eszközzel megakadályozzák az olasz vállalatok szabad fejlődését *s működését E helyzeten csak az olasz okkupáció segíthetett volna. \ bank 1911-ben értesíti az olasz kormányt, hogy kénytelen lesz vállalatait a jelentkező angol vagy német tőkének átengedni, ha nincs kilátás okkupációra. Az esetben viszont, ha e területen más hatalom veti meg a lábát, kétségtelen, hogy a gazdasági vállalkozást a katonai akció fogja követni s e hadászatiilag is fontos területek idegen kézre kerülnek. A kormány 1911 szeptember 29-én Ultimátumot intézett a portához, melyben reformokat követelt Tripolisban és bejelentette a katonai megszállást. Törökország a követeléseket elutasította, megindult a háború. Oroszország érvényesíteni akarta az olaszokkal kötött megegyezést és a konstantinápolyi orosz nagykövet szabad utat követelt a tengerszorosokon át hadihajói számára. Anglia ellenállása meghiúsította az orosz tervet, a kormány kénytelen volt dezavualni a konstantinápolyi nagykövetet.

A tengerszorosok jelentősége félelmetes módon megnövekedett, Oroszország előtörése csupán Anglia ellenállásán hiúsult meg és e kudarc ismét Ausztria ellen fordította Oroszország dühét. Tevékeny-

ségének színhelyét a Balkánra helyezte át, ott akart az olasz háború által gyengített Törökország helyzetének kihasználásával előnyöket kicsikarni, miután békeközvetítési ajánlatát december 19-én a nagyhatalmak Törökországgal együtt elutasították.

Tulajdonképpen a francia revánshangulat és a fokozott orosz-barátság fejlődését a második marokkó-krízis indította útjára. Németország immár másodszor állt Franciaország útjába, amikor az Marokkóban akart terjeszkedni. 1905-ben Németország megérte Delcassé bukását és Marokkó megszállásának elhalasztását, majd a második esetben a francia Kongo egy részét szerezte meg. Németország erélyes fellépése nem érte el a kívánt eredményt gyarmati téren, viszont Angliát mindjobban Franciaországhoz kapcsolta, úgy hogy a két országban népszerűvé kezdett válni a Németország elleni fegyveres együttműködés gondolata. A francia nacionalizmus, militarizmus és revánsgondolat ismét megerősödött, miután az 1900-as években a szocialista és radikális áramlatok uralma alatt már háttérbe szorult. Maga Vilmos császár és Miklós cár 1905-ben a björköi találkozás alkalmával azt hitték, hogy „az elzász-lotharingiai kérdés örökre el van temetve“. Ez a hit optikai csalódásnak mutatkozott, a revánsgondolat csakhamar újra felébredt. Amikor a német politika, eltérve Bismarck hagyományától, útjába állt Franciaország északafrikai terveinek, Franciaországban a düh, tehetetlenség és kiszolgáltatottság érzését keltette fel s ott csakhamar olyan nacionalista csoport alakult ki, amely elhatározta, hogy a legközelebbi fegyveres fenyegetés esetén nem hátrál meg a német túlerő elől, hanem felveszi vele a küzdelmet. Erre a harcra diplomáciában és katonai téren felkészülni, volt programja azoknak a politikusoknak, akiknek élén Poincaré állt.

Az első jelentős lépés ezen az úton az orosz-francia tengerészeti egyezmény megkötése. Az 1894-es orosz-francia katonai egyezményben a flották együttműködéséről nincs szó. Franciaország 1902-ben, Oroszország 1908-ban szervezte meg «tengerészeti vezérkarát, 1912 februárjában azután orosz javaslatra megkezdődtek a két admirális párizsi tárgyalásai, melyeknek eredménye a július 16-án aláírt titkos, tengerészeti egyezmény. Francia részről a németek régi ellensége, Delcassé tengerészeti miniszter, írta alá a szerződést, ugyanaz, akit a német intervenció a Marokkó-konfliktus alkalmával megbuktatott, amikor Vilmos császár azt hitte, hogy Párizsban annyira rettegnek a német fegyverektől, hogy a németellenes politikának egyszersmindenkorra vége. A konvenció kimondja, hogy a francia flotta jelentékeny része a Földközi-tengeren fogja megakadályozni, háború esetén, az

osztrák-magyar és olasz flotta behatolását a Fekete-tengerre. Bizerta kikötőt orosz-francia flottabázissá kívánták kiépíteni. A két admirális elhatározta az állandó hírszolgálati összeköttetést. Franciaország helyzetét megkönnyítette 1912 augusztusában Anglia ígérete, mely szerint Franciaország északi és nyugati partjait háború esetén az angol flotta fogja megvédeni.

A tengeri egyezmény megkötése idején Poincaré Pétervárort tartózkodott, ahol közölte az orosz kormánnyal azt, hogy Anglia defenzív háború esetén százezer emberrel fogja Franciaországot támogatni és javasolta, hogy Oroszország építse ki nagyobb mértékben nyugati vasúthálózatát, Szaszonovnak pedig azt tanácsolta, hogy angliai útja alkalmával igyekezzék orosz-angol tengerészeti szerződést kötni. Poincaré remélte, hogy így a három állam, az antant katonai együttműködése teljessé válik, természetesen mindig csak védelmi háborúra gondolva. Szaszonovot arra kérte, hogy Grey szerezzen tudomást közléseiről.

Szaszonov szeptemberben a balmorali találkozó alkalmával azt kérdezte Greytől, nem volna-e hajlandó Anglia háború esetén a Keleti-tenger védelmére. Az angol külügyminiszter csak annyit felelt, hogy Anglia természetesen támogatná szövetségeseit és igyekezne nyílt ütközetre kényszeríteni a német flottát, amennyiben pedig ez nem sikerülne, zár alá venné az északi tengerpartot. A Keleti-tengerre azonban nem küldhet angol flottát, minthogy Németország Dániába nyomulva, esetleg elzárhatná a visszavonulás útját. Grey ezúttal azt is közölte, hogy Anglia Németország támadása esetén szárazföldön is segítené Franciaországot.

ÖTÖDIK FEJEZET

A BALKÁNI HÁBORÚ.

A balkáni államok már szeptember végén Törökország ellen készülődtek. A bolgárok Macedóniába akartak bevonulni, ahol az ifjú-török uralom kegyetlenül elnyomta a bolgár lakosságot. A szerbek viszont nem nézhették tétlenül Bulgária fellépését. Oroszországnak nagynehezen sikerült szövetséget létrehozni a két balkánállam között, mely szerint Szerbia nem követelhet az Ochrida-tótól délre macedón területet, Macedónia keleti részét Bulgária nyeri el, Monasztir sorsáról a cár fog dönteni. A két állam kötelezi magát a közös katonai

akcióra, éppúgy Törökország ellen, mint minden más nagyhatalom ellen, amely balkáni területet akarna megszállni. Ez utóbbi Ausztria-Magyarország, melyről különben a macedón vita közben Milanovics szerb külügyminiszter azt mondta, mennyivel egyszerűbb megoldás volna, Törökországgal egyidejűleg Ausztriát is felosztani, Szerbia elnyerné Boszniát, Bulgária Macedóniát, Románia pedig Erdélyt, A balkáni tömörüléshez májusban Görögország, augusztusban Montenegró is csatlakozott. A pánszláv és militarista ordsz körök támogatták Szerbia törekvéseit, sőt Hartvig belgrádi orosz követnek nagyobb szerepe volt a Balkán-háború kitérésében, mint Szaszonov azt jónak látta. Őt az angolok, sőt franciák is mérsékletre intették. Szaszonov e mellett tudta, hogy a nagy orosz katonai reform még távol áll a befejezéstől, épp ezért mindenáron vissza akarta tartani kis szövetségeseit a túlzott akcióktól s amikor újabb macedóniai török vérengzések híre érkezett, ő maga iparkodott megnyerni a nagyhatalmakat a közös eljárás érdekében, reformokat követelve Törökországtól. A nagyhatalmak október 7-én megegyeztek abban, hogy Oroszország és a Monarchia figyelmezteti a Balkán-államokat, amennyiben a békét megzavarnák, nem számíthatnak területi nyereségre. A figyelmeztetés október 8-án hangzott el, de már késő volt, a Balkán függetlenítette magát Európa ellenőrzésétől, Montenegró október 8-i hadüzenetét tíz nap múlva követte a többi Balkán állam, azzal az ürüggyel, hogy Törökország nem tett eleget reformköveteléseiknek.

Az olasz-török háború befejeződik és megkezdődik a balkáni háború. Törökország október 16-án sietve megegyezik Lausanneban Itáliával, elismeri Tripolisz autonómiáját, az olasz megszállást és visszavonja csapatait, Olaszország viszont kiüríti a török szigeteket és biztosítja a mohamedán vallásgyakorlat szabadságát.

Európa nem számított a balkáni szövetségesek gyors sikereire. A bolgárok október végén Kirkilissze, a szerbek pedig Kumanovo mellett döntő győzelmet arattak. November elején a görög csapatok is bevonultak Szalónikibe. E győzelmek hatása alatt jelentette ki Asquith angol miniszterelnök, hogy a nagyhatalmak el fogják ismerni e vérrrel szerzett területek bekebelezését. A bonyodalom azonban az Adria és Bécs felől fenyegetett. A szerbek megszállták Dubrow albán kikötőt, mire Ausztria-Magyarország olasz támogatásra támaszkodva kijelentette, hogy nem tűri Szerbia térfoglalását az Adria partján. Oroszország tiltakozása feltartóztatta a Konstantinápoly felé törekvő bolgárokat, bár a csataldzsi vonalon maga a török hdsereg is visszaverte a támadást.

Conrad állandóan javasolta Szerbia megtámadását, Ferenc József és Aerenthal azonban ellenállt, annál is inkább, mert Berlin és London mindent elkövetett, hogy a Monarchia követeléseinek teljesítésével biztosítsa a békét. A Monarchia csapatai már a szerb határon gyülekeztek, a német kormány azonban mérséklőleg hatott Bécsben. Franciaországban Caillaux radikális pacifista kormánya helyén már a Poincaré-kormány vezette az ügyeket. Párizs most Londonnal igyekezett megegyezni s 1912 november 22-én és 23-án kelt Grey és Paul Cambon londoni francia követ között az a nevezetes levélváltás, melyben a két kormány kijelenti, hogy ha a béke veszélyben forogna, azonnal érintkezésbe lép egymással, a közös akció ügyében. Oroszország azonban katonailag még nem készült el a háborúra s ezért a béke érdekében vetette latba befolyását. Maga Vilmos császár is mindent megtett, hogy a Monarchia és Szerbia között fennálló feszültséget enyhítse. December 16-án az angolok meghívták Londonba a nagyhatalmak és a háborúban résztvevő kormányok képviselőit, hogy a békét előkészítsék.

A londoni konferencia első és legfontosabb problémája az albánkérdés volt. E török tartomány lakosai nagyrészt mohamedánok s e terület választotta el Szerbia új szerzeményeit az Adriai-tengertől. Amikor a szerb csapatok Észak-Albániába nyomultak, Izmail Kemal albán törzsfőnök társait Tiranába hívta össze, ahol november 28-án olasz és osztrák-magyar jóváhagyás mellett kikiáltották Albánia függetlenségét. A londoni konferencia tehát helyt adott az albán függetlenségre irányuló kívánságnak és hozzáfogott Albánia határainak megállapításához. Közben Törökország okozott újabb bonyodalmat januárban, amikor nem volt hajlandó Drinápoly erődjét átadni a bolgároknak. A háború kiújult s a harc csak áprilisban ért véget, a Drinápoly elfoglalását követő újabb fegyverszünettel. Ekkor Nikita montenegrói királyt kellett Szkutari kiűritésére kényszeríteni. Amikor a szerbek látták, hogy nyugaton bezárul előttük a terjeszkedés lehetősége, nagyobb területre tartottak igényt keleten Macedóniában. A béke ismét felborult, a bolgárok június 29-én váratlanul szövetségesükre támadtak és hiába tagadta meg a szófiái kormány e katonai akciót, a második balkáni háború kitörését már nem lehetett megakadályozni. E kegyetlen háború rövid néhány hét alatt ötvenezer ember halálát okozta s az egyesült szerb és görög seregeknek sikerült győzelmet aratniok a bolgárok felett. Enver bey, aki január végén magához ragadta a hatalmat Konstantinápolyban, elűzte a gyenge török kormányt s felhasználta a bolgárok szorongatott helyzetét, megszállta Drinápolyt. A semleges románok erre hátbatámadták Bulgáriát. A bolgárok négy oldal-

ról szorongatva, kénytelenek voltak augusztus 10-én Bukarestben aláírni a megalázó békét, melyben Románia javára Dél-Dobrudzsáról és Szilisztria erődjéről, Szerbia javára Monasztírról, Görögország javára pedig Szaloniki és Kavalla kikötőjéről lemondtak.

A balkáni hatalmak tehát a londoni konferenciától függetlenül egyeztek meg egymással, egyedül az albán kérdésben engedtek a nagyhatalmak, elsősorban Oroszország nyomásának. Berchtold ugyan azt sem akarta tűrni, hogy Szerbia Monasztírt elnyerje, amikor azonban Bethmann-Hollweg arról értesült, hogy Berchtold a bolgárok oldalán be akar avatkozni a második balkán-háborúba, hosszú levélben kérte, hogy elégedjék meg az albán kérdésben elért eredménnyel. — Szerbiát Macedóniából — írja Bethmann-Hollweg — diplomáciai akcióval úgy sem lehet kiűzni, a katonai akció pedig a háborút jelentené, ezért azt kívánja, hogy minden ilyen akció előtt tanácskozzék Bécs Berlinnel. — E június 6-án kelt erélyes hangú levél tartotta vissza Berchtoldot és Conradot a szerbellenes akciótól. Amikor a szerbek 1913 őszén sem mutattak hajlandóságot Észak-Albánia teljes kiűritésére, a Monarchia bizonyos katonai intézkedéseket foganatosított. Az október 13-i bécsi minisztertanácson heves vita folyt a döntő tényezők között. Conrad szerint elérkezett az utolsó alkalom Szerbia annektálására, akár tárgyalások útján, akár ultimátum és háború révén. Tisza szerint, miután Belgrád nem teljesíti a londoni konferencia határozatait, a Monarchiának önállóan kell érdekei védelmében fellépnie, de az esetleges ultimátum, vagy katonai fellépés célja semmiesetre sem lehet új szláv területek annektálása, hanem egyedül Albánia függetlenségének biztosítása. Berchtold a két álláspont között tévovázott s így csak a hadsereg fejlesztésében tudtak megegyezni. Másnap kelt Berchtold „barát-ságos kérése” Szerbiához, Albánia kiűritése tárgyában. Amikor erre Pasics kitérő választ adott, Berchtold október 18-án, Berlin jóváhagyásával, ultimátumot intézett a szerb kormányhoz, azzal a követeléssel, hogy Szerbia vonja vissza egy hét aítat^csapatait. A hatalmak figyelmeztették Szerbiát a helyzet komolyságára, Pasics tehát engedett. Hogy azonban e kérdést nem-tartotta lezártnak, arra vall Politisz előtt tett kijelentése: „megnyertük az első játszmát Törökország ellen, készülnünk tehát a második játszmára a Monarchia ellen“. Oroszország ezúttal ugyanolyan hangon intette türelemre Szerbiát, mint 1908-ban. Májusban azt írja Szaszonov Hartwignak, nyugtassa meg a szerbeket, az ő ígéretföldjük nem a déli terület, hanem a Monarchia.

A balkáni háború természetesen megbontotta a Balkán egyensúlyát, amikor majdnem az egész európai Törökországot Oroszország

szövetségei között osztotta fel. Szinte csodával határos, hogy az európai háború kitörését meg lehetett akadályozni és a Monarchia az érdekeit súlyosan érintő változásokat tudomásul vette. Ez Ferenc József és Ferenc Ferdinánd békeóhaján és Berlin mérséklő befolyásán múlt. Előre látható volt azonban, hogy egy ismételt konfliktus alkalmával Ausztria-Magyarország nem fogja többé eltérni Szerbia további gyarapodását.

Oroszország viszont ismételten tapasztalhatta, hogy célját a tengerszorosok kérdésében nem érheti el addig, amíg általános európai háború ki nem tör. Hiszen Anglia éppen most hiúsította meg az oroszok örményországi terveit. Oroszország számára nem maradt más lehetőség, mint a fegyverkezés fokozásával készülni a nagy összecsapásra, amely majd egyszerre hozza meg Franciaországnak Elszász-Lotharingiát, Szerbiának Boszniát és Oroszországnak a tengerszorosokat. A Balkánon tehát csak úgy alakulhatott ki béke, hogy úgyszólván az összes érdekelt megegyeztek a határok ideiglenes voltában. A világháborút bizonyos szempontból joggal nevezik a harmadik balkáni háborúnak.

A keleti kérdés fejlődése arra mutat, hogy a Török birodalom hanyatlása az orosz-osztrák-magyar ellentétet egyre jobban kiélezte. Különösen amióta Izwolszki és Aehrenthal 1908-ban megegyeztek Bosznia annexiójában és Oroszország igényeinek jogosultságában a Dardanellákat illetően, éleződött ki ismét az ellentét. Oroszország nem nyerte el a tengerszorosok feletti hatalmat, haragja a Monarchia ellen fordult, hiszen a szövetséges Anglia eljén nem irányulhatott. Amikor 1912-ben Szerbia megnövekedését előmozdította, visszaadta a kölcsönt a Monarchiának. Látható volt, hogy a következő összecsapás már nem fog ilyen simán lefolyni.

A balkáni háború másik sorsdöntő következménye Oroszország és Franciaország viszonyának elmélyülése. Az együttműködés fejlődését előmozdította az, hogy a francia kormány élén 1912 január 12 óta Raymond Poincaré állt. A lotharingiai származású politikus szívében olthatatlan lánggal élt az ébresztett tartományok visszaszerzésének vágya. Az átlagon felüli tehetséggel rendelkező államférfiú, logikus gondolkodó, józan szemmel figyelte a realitásokat, hatalmas akaraterejét azonban mégis mélyről fakadó, szinte misztikus nacionalista ösztön irányította.

Az orosz-francia barátságot a balkáni háború kitörése még jobban elmélyítette. A kis államok gyors katonai sikerét látva, Poincaré fel fogása éppúgy, mint a francia közvéleményé, megváltozott s a francia

kormány, mely Oroszország balkáni törekvéseivel addig közömbösnek mutatkozott, sőt mérsékelni igyekezett szövetségesét, ezután rokonszenves érdeklődéssel figyelte a balkáni eseményeket.

Franciaország mind nagyobb súlyt helyez az orosz együttműködésre és a tengerszorosok, valamint a Balkán kérdésében szakít eddigi óvatos politikájával. 1913 februárjában visszahívták George Louis pétervári francia követet, ki nem helyeselte Oroszországnak a tengerszorosokra és a Balkánra irányuló törekvéseit, mérsékelni kívánta az orosz kormány magatartását, hogy a hábrbús összeütközést ily módon megakadályozza. 1913 januárjában Poincarét választották köztársasági elnökké, aki sietett Izvolszkit megnyugtatni, hogy a francia külpolitikára ezentúl is döntő befolyást fog gyakorolni, amit a nagykövet visszahívásával is bizonyított. Franciaország új képviselője a cári udvarnál éppen a reváns legkitartóbb híve, Delcassé lett. Az ő feladata volt a nyugatoroszországi vasútépítés sürgetése és az ehhez szükséges tőke megszerzése. E célra Oroszország 1913 decemberében 500 millió frank kölcsönt kapott.

A készülődések e végzetes esztendeje különös incidenssel, az ú. n. Liman von Sanders-üggyel végződött. Az ifjútörök kormány a vereség után a tengeri háuerő újjászervezésére Angliát kérte fel, a brit kormány egyik tengernagyát küldte ki e célból. A szárazföldi hadsereg átszervezésére a németeket kérték fel. 1913 novemberében 42 katonatisztből álló katonai misszió utazott konstantinápolyba, élén Liman von Sanders tábornokkal. Vilmos császár már májusban Berlinben közölte a cárral és György angol királlyal Törökország kérését. A cár helyeselte ezt az intézkedést, hiszen féltette Konstantinápolyi a bolgár megszállástól. Szaszonov csak novemberben értesült Giers konstantinápolyi orosz követtől a német katonai misszió küldetéséről. A porta Limant | konstantinápolyi török hadtest parancsnokságával kívánta megbízni, ami Szaszonovot megdöbbenetette. Azonnal a szövetségesekhez fordult azzal a javaslattal, hogy követeljének kompenzációkat. Paul Cambon londoni francia nagykövet támogatta az orosz követelést, minthogy szerinte ezzel az intézkedéssel a konstantinápolyi diplomáciai kar német védelem alá és a tengerszorosok kulcsa tényleg német birtokba jutna. Grey erre jegyzéket intézett a török kormányhoz, a legerélyesebb tiltakozást az orosz követ nyújtotta át a nagyvezérnek. December 13-án a három követ szóbeli felvilágosítást kért. A török kormány azt válaszolta, hogy ez Törökország belügye. Már majdnem orosz hadihajó kiküldésére került a sor. A német kormány úgy oldotta meg a kérdést, hogy a tábornokot porosz Generalleutnant-tá nevezte

ki, ezzel Sanders török hadseregben viselt rangja is emelkedett s a konstantinápolyi hadtestparancsnokságról le kellett mondania. Sanders a török hadsereg főfelügyelője és a katonai akadémia vezetője maradt s a konfliktus megoldódott. Poincaré szerint azonban Oroszország elérkezett türelme végére s a legközelebbi konfliktus háborúra vezet. Ez a kijelentés valóban is bizonyult.

HATODIK FEJEZET

A HÁBORÚ KITÖRÉSÉNEK KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI

Minden jel arra mutatott, hogy Oroszország az összeütközést már fegyverrel akarja elintézni. A harcias orosz körök önbizalmát csak növelték az angol flottatárgyalások s 1914 tavaszán Németország már titkos értesülésekkel rendelkezett a francia-angol együttműködés biztosítékát jelentő Grey—Cambon-féle levélváltásról, melyről az angol parlament sem tudott. Növelte az antantdiplomácia előnyét Románia eltávolodása a hármasszövetségtől. A Monarchia a Balkánon egyedül Bulgáriára és Törökországra számíthatott. Ebben a helyzetben következett be 1914 június 13-án II. Vilmos császár és Ferenc Ferdinánd konopisti találkozása. Résztvett ezen gróf Berchtold külügyminiszter, Conrad vezérkari főnök és Tirpitz admirális. Elsősorban arról tárgyaltak, miképpen lehetne Romániát az Oroszországhoz való csatlakozástól visszatartani. A világsajtóban azonban sikerült azt a hamis hírt elterjeszteni, hogy a Szerbia elleni katonai akciót beszélték meg. Szerbiában az osztrák-magyar támadástól való félelmet és a tárgyalások koholt híre által keltett izgalmat a titkos társaságok szervezői alaposan kihasználták híveik fanatizálására. A konopisti tanácskozások eredményét 1914 június 24-én Berchtold memorandumban foglalta össze s a Monarchia legközelebbi feladatát a bolgár, román, török és görög államok diplomáciai megnyerésében látta. E nagy tervvel szemben a titkos társaságok balkáni tevékenysége gyorsabban dolgozott és négy nap múlva abban a véres eseményben robbant ki, amely Sarajevó utcáján a trónörökös és felesége halálát okozta. Ferenc Ferdinánd, aki a békés megoldás híve volt, nem élt többé, Ferenc Józsefet meg lehetett arról győzni, hogy a Monarchia vesztére törő szerb irredentát csak a legerélyesebb fellépéssel lehet megfékezni. Berchtold a leszámolást követelő Conrad mellé állt. A háború kitörésé-

nek megakadályozására az utolsó erőfeszítéseket Tisza István gróf tette, aki határozottan szembeszállt a preventív háború gondolatával. A konopisti tárgyaláson kialakult felfogást tette magáévá és a hármasszövetség külpolitikai helyzetének megjavítását sürgette.

Berchtold elhatározta, hogy erélyesen lép fel, az előkészítést azonban csupán arra korlátozta, hogy igyekezett megszerezni Berlin feltétlen támogatását, a többi államok magatartásával nem sokat törődött, abban a hitben, hogy a monarchikus gondolon esett sérelem a legtöbb ország kormányát önkénytelenül a Monarchia oldalára állítja. A nyugateurópai közvélemény megnyerésére a sajtó és más propagandaeszköz útján semmit sem tett. Második hibája a lassúság volt, hetek múltak el, míg az ultimátumot elküldte. A bűnügyi vizsgálat lefolytatására és a szerb kormányra terhelő adatok megszerzésére közel négy hetet fordítottak. A német császár és kormánya különben csupán diplomáciai támogatásra gondolt, Vilmos császár nyugodtan indult észak-tengeri útjára, nyilvánvaló, hogy nem volt háborús szándéka, illetve azt hitte, hogy az esetleges háború a Monarchiára és Szerbiára korlátozható. A bécsi és berlini vezető körök annak a hiedelemnek estek áldozatul, hogy az antant nem avatkozik bele a két ország konfliktusába. Tisza István azonban látta a nemzetközi helyzet veszélyeit. A július 7-i bécsi minisztertanácson ismét azt követelte, hogy Szerbiának mérsékelt hangú ultimátumot küldjenek és csak ha Szerbia ezt visszautasítaná, szabad katonai akciót indítani, annak az elvnek a hangsúlyozásával, hogy a Monarchia nem tart igényt szerb területre. A július 14-i minisztertanácson beleegyezett ugyan abba, hogy a szigorú feltételek az ultimátumba kerüljenek. Ahhoz azonban továbbra is ragaszkodott, hogy a Monarchia ne tartson igényt szerb területre. A július 23-án átnyújtott osztrák-magyar ultimátum a monarchiaellenes társaságok feloszlását, az izgató sajtótermékek betiltását, a propaganda beszüntetését követelte s ragaszkodott ahhoz, hogy az összeküvés ügyében vezetett vizsgálatban a Monarchia megbízottai is résztvegyenek.

Július 20-án érkezett Poincaré, Viviani miniszterelnök kíséretében Szentpétervárra. Minden valószínűség szerint ezekben a napokban alakult ki a cár és Szaszonov felfogása, mely július 24-én, közvetlenül Poincaré elutazása után, a Szerbiának adott tanácsokban jutott kifejezésre.

Az ultimátum átadásának híre július 24-én érkezett meg Pétervárra, Szaszonov kijelentette, hogy itt a háború és a vezérkari főnökkel azonnal megbeszélte a részletes mozgósítást. Grey megütközéssel

vette Londonban tudomásul az ultimátum hangját, egyébként azonban meg akarta várni a többi állam intézkedéseit. Szaszonov azt hitte, hogy a Monarchia háborút akar, a részleges mozgósítás utolsó eszközeivel akart hatni Bécsre és Berlinre. A minisztertanács annak tudatában, hogy az általános mozgósítás a németeket hasonló lépésre kényszerítené, a háborút előkészítő állapot elrendelését határozta el. Szerbia július 25-i válaszában minden pontot elfogadott, azon az egy követelésen kívül, hogy osztrák-magyar tisztviselők szerb területen folytassanak nyomozást. Három órával a válasz átnyújtása előtt azonban elrendelték a szerb hadsereg mozgósítását. Poincaré elutazása előtt egy nappal, július 21-én hangzott el Szaszonov kijelentése, mely szerint Bécs és Belgrád ügye egész Európa ügye, Oroszország pedig nem fogja Ausztria-Magyarország egyéni akcióját eltérni. Nyilvánvaló, hogy Szerbia orosz biztatásra utasította el a Monarchia említett követelését. A diplomáciai összeköttetés megszakadt, a Monarchia elrendelte a részleges mozgósítást a szerb határ vidékén. Másnap, július 26-án, a mozgósítás fokozatosan kiterjedt egész európai Oroszországra.

Vilmos császár július 27-én érkezett vissza Berlinbe, azt hitte, hogy a szerb válasz ki fogja Bécset elégíteni. Tévedése másnap derült ki, amikor Ausztria-Magyarország hadat üzent Szerbiának. A hadüzenetet megelőző három napon azonban szüntelenül folytak a békítési kísérletek. Párizs Pétervárott, Berlin pedig Bécsben igyekezett mérséklően hatni. Grey pedig július 25-én azt javasolta, hogy az öt nagyhatalom közvetítsen Bécs és Belgrád között. Berlin ezt helyeselte. Grey a londoni konferencia összehívását javasolta, hogy a konfliktust ott simítsák el. E tervet azonban Németország már nem támogatta. Közben, 26-án, elrendelték a gyakorlatozó angol flotta együttmaradását és készenlétét. Henrik porosz herceg akkor még azt jelentette Berlinnek, hogy Anglia valószínűleg semleges fmarad. Mikor azonban 27-én Grey erélyesebben lépett fel, a német kormány felismerte a helyzetet és mérsékletre intette Bécset. A német javaslat 29-én, hajnalban érkezett Bécsbe, azt tanácsolva, hogy a szerb válasz alapján tárgyaljanak tovább. Ezután újabb figyelmeztetés érkezett Londonból: a német követ értesítése, mely szerint „Bécs hajthatatlansága esetén nem számíthatunk angol szimpátiára és angol támogatásra“. Ekkor azonban már a hadüzenet híre is megjött. Berlin erre azt javasolta Bécsnek, jelentse ki Pétervárott, hogy a Monarchia nem akar szerb területet okkupálni és elégedjék meg Belgrád megszállásával. Ez lett volna az utolsó lehetőség a tárgyalások folytatására. Hogy erre már

nem kerülhetett sor, annak oka az orosz mozgósítás volt. A német kormány július 26-án értesült a titkos orosz előkészítő katonai rendelkezésekről. A pétervári német nagykövet figyelmeztette Szaszonovot arra, hogy amennyiben az előkészületek fokozódnak, Németország is kénytelen lesz mozgósítani. 29-én Vilmos császár táviratot intézett a cárhoz, kérve őt, hogy ne mozgósítson. Szaszonov este a részleges mozgósítást határozta el, a vezérkar azonban rábeszélte az általános mozgósításra. Vilmos császár táviratának hatása alatt, este 10-kor, közbelépett a cár s a mozgósítás ismét részleges lett. Másnap azonban Szaszonovnak sikerült a cárt az általános mozgósításra bírni. Mielőtt ennek híre Berlinbe jutott volna, 30-án este Moltke táviratban tanácsolta Conrádnak a mozgósítást és biztosította arról, hogy Németország nem hagyja magára a Monarchiát. E táviratot Conrad július 31-én délelőtt adta át Berchtoldnak, Ausztria-Magyarország ugyanakkor elrendelte az általános mozgósítást. Ugyanebben az órában értesültek Berlinben Oroszország általános mozgósításáról, éjfélkor ultimátumot küldtek Pétervárra, követelve a mozgósítás felfüggesztését, egy másik jegyzékben pedig azt kérdezték a francia kormánytól, hogy semleges marad-e Franciaország orosz-német háború esetében. Hajnalban elrendelték az általános mozgósítást.

Szaszonov azzal a ténnyel, hogy részleges mozgósítással akart Bécsre nyomást gyakorolni, Pandóra szelencéjét nyitotta meg, a cselekvés a mozgósítás megindulásával a politikusok kezéből a vezérkarok hatáskörébe került. A német és francia háborús megoldás egyaránt gyors támadásra volt berendezve, kitört a világháború, melyben a nagyhatalmak közül Ausztria-Magyarország és Németország Oroszországgal, Franciaországgal, majd a békepolitika helyett szövetségi politikát folytató Angliával került szembe.

ÖTÖDIK RÉSZ

A VILÁGHÁBORÚ

*

ELSŐ FEJEZET

A GÉPSZERŰ HADITERV ÖSSZEOMLÁSA. MARNE

XX. század elején, főképp azonban a világháború kitörése előtti években, amikor az államok a diplomácia nemzetközi bonyodalmi közepette létalapjuk biztosítását a katonai erő fokozásában keresték, nyilvánvaló lett, hogy a szükség-szerűen bekövetkező nagy, fegyveres összezapás, a háború örök tényezői közül a legfontosabb és legértékesebb, az Ember, szinte korlátlan, soha nem tapasztalt mértékben fog a hadviselő felek rendelkezésére állni.

A békehaderők létszáma az emberanyag bőségéről tanúskodik s valóban elmondhatjuk, hogy az Ember a háború kitörésekor megtette a maga kötelességét. E szempontból a mozgósítás seholsem talált különösebb nehézségekre. Németország azonnal a nyugati hadszíntérre küldhette békehaderejét s villámgyorsan mozgósította kiképzett csapatait, összesen 2,300.000 főből álló hadsereget vetve a küzdelembe. Lüttichdt hét „békeállományú“ német dandár rohanta meg. Szinte kiegyenlíthetetlennek látszó előnyt jelentett az, hogy nagy békeállománya következtében az akcióba lépő haderők kétharmad része fiatal, tényleges katona volt. A Monarchia 1,400.000 embert állított fegyverbe, melynek azonban átlagban csupán negyedrésze volt tényleges, fiatal katona. Ugyanekkor Franciaország 1,800.000, Oroszország 1,750.000, Anglia 153.000, Belgium 120.000, Szerbia 280.000 és Montenegró 40.000 embert szólított fegyverbe. A központi hatalmak 150 hadosztályával szemben az antant 170 gyaloghadosztályt állított csatasorba, a tűzérési helyzet azonban a németek fölényét mutatta. A tengeren természetesen az antanté a túlsúly. A szükséges emberanyag a hadviselő államokban általában biztosítva volt, sokkal nagyobb fel-

adatot jelentett a mindenkori háború másik örök tényezője, a gazdasági erők megszerzése. Főleg a németeknél látszott kérdésesnek, hogy egy hosszabb ideig tartó háború esetén milyen anyagi erőforrások teszik lehetővé a milliós hadseregek fenntartását.

A XIX. század klasszikus háborúival szemben, a század vége felé a német vezető körök már rendkívül aggódnak, hogy a háború gazdasági lebonyolítása szinte elháríthatatlan akadályokba fog ütközni. A német katonai írók a statisztika adataiból indulnak ki, amikor a nemzeti vagyon egy évi növekedését egybevetik ugyanazon év hozzávetőleg kiszámított nyersanyag-fogyasztásának, municióvesztésének és hadsereg ellátásának költségeivel. A nemzeti vagyon energiaszorultata egy esztendőben körülbelül 8—10 milliárd márka körül járt. Egy hivatott becslés 1890-ben a háború évi kiadását 6—8 milliárdra becsülte, más becslések 6—11 milliárd között változtak. Ebben az időben a hadikiadás tehát még fedezetet talált volna, a technika tökéletesítésével azonban aránytalanul megnőtt a nemzet erőforrásaihoz képest. E számítások hozzájárultak ahhoz, hogy a gyors döntés kieroszakolására irányuló, támadó háború gondolata szinte ellentmondás nélkül dogmává lett s elterjedt a vélemény, hogy a háború nem tarthat soká. Az államot ebben az időben már üzemnek fogják fel, amely nem sokáig bírja a háborút. A modern hadviselés szerintük központilag vezetett, gépies eljárás s minden igyekezetük arra irányul, hogy a gépezet az ellenfél legyőzésének munkáját minél gyorsabban bonyolítsa le. Elsősorban a németeknél alakította ki a haditervet ez a felfogás. Schlieffen vezérkari főnök haditerve a milliós hadsereget kevés, lehetőleg egy egységben akarta nyugaton megindítani. Az előre elkészített, pontos terv szerint a milliós hadsereg villámgyors, állandó mozgással eroszakolta volna ki a döntést s ez a stratégiai elgondolás nem is keletkezhetett volna máskor, mint a technika Ahamos fejlődésének évtizedeiben. Schlieffen és utóda változatlanul fenntartja Moltke elveit és azt hiszi, hogy tökéletes szervezettel, a modern technika lehetőségeinek még tökéletesebb kihasználásával a parancsközvetítés éterén, a milliós hadsereget az óriási frontszakaszon pár hét alatt végiggördítve, a döntő győzelemig lehet vezetni. Mintha az emberek milliói gépszerűen volnának irányíthatók, mintha a vezérkar és egy ilyen méretű hadsereg között a zavartalan összeköttetés minden körülmények között biztosítható volna! A hibaforrások a gépek világában bizonyos mértékig kiküszöbölhetők s a technikai gondolkodás azoktól általában, de természetesen csak bizonyos korlátok között, eltekinthet. A német terv azonban egyáltalában

nem számított sűrűlódásokra, melyek az ilyen óriásméretű elgondolásnál okvetlenül felmerülhetnek.

A francia haditervet ugyancsak a támadás gondolatára építették.

E támadó szellem azonban nem annyira a mozgó gép elméletén, mint inkább a francia vezérkart és a tisztikart átható új vitalizmus, a bergsoni felfogás hatásán alapult.

A Schlieffen-féle haditerv eredeti elképzelése a múlt század végén, hogy hatalmas arcvonal-támadást indít a franciák ellen, amelyben a német hadsereg nagy részét használja fel a nyugati harcszíntéren. A nyugati haderők egy hányadával Elzászt biztosítja s hatalmas erőkkel támadja meg a franciákat, a jobbszárnyat Luxemburgon átvezetve, Belgiumnak csak délkeleti részét érintve. A haderő kis része maradt volna e szerint keleten, az oroszok ellen védekezésül, míg az orosz támadás feltartóztatása a terv szerint, a nyugati döntés sikeres lebonyolításáig, a monarchia feladata lett volna. Mint ma már tudjuk, a franciák e tervet árulás következtében korán megismerték, azonban nem végleges alakjában. A francia értesülés 1904-ből származott, Schlieffen azonban 1905-ben, megtartva a támadás gondolatát, tervét egy átkaroló mozdulattal végrehajtott támadássá alakította át, oly módon, hogy serege jobbszárnyát egész Belgiumon átvezetve előreküldi s az erők nagyrészét ide összpontosítja. Ezzel arra törekedett, hogy a megkerülő hadművelet révén Franciaország északi határán betörve, egyenesen Párizs felé roboghasson és bekerítse, elfogja, vagy Svájc felé szorítsa a francia seregeket. A XX. század elején kötött angol-francia katonai megállapodások az 1904-ben elárult Schlieffen-féle tervvel számoltak, abban a hiszemben, hogy a belgák az ország délkeleti sarkán jelentkező támadást bizonyos mértékig feltartóztathatják, Joffre azt hitte, hogy Elzász-Lotharingia és Luxemburg határán felvonulva, sikerül benyomulnia Lotharingiába és egyúttal frontális támadással áttörnie a német arcvonalat. Amikor azonban a németek a hadüzenet után egész Belgiumot előzönlítették, kénytelen tervét megváltoztatni. Seregeinek egy részét és a angol erőket Belgiumban a Sambre-folyó mentén helyezte el, a német jobbszárny azonban ettől jóval északra, Brüsszelen keresztül támadott és meglepetésszerűen * elfoglalta Lüttichet. Ezt az tette lehetővé, hogy a német hadvezetőség a mozgósítás eredményének bevárása előtt, erős békebeli hadsereggel támadott. A német haditerv kezdetben tehát kitűnően érvényesült, a megkerülő mozdulat a németek szélső jobbszárnyán teljesen sikerült, míg a franciák haditerve azonnal összeomlott, Elzász-Lotharingia ellen irányuló támadásukat visszaverték s a németek átgázolva Belgiu-

mon, a határmenti ütközetekben győzelmet aratva, azt hihették, hogy haditervük megvalósult. A jobbszárnyak tehát feltartóztathatatlanul kell kitűzött célja, a franciák bekerítése felé, Párizsig robognia. Ezt a jobbszármagot az első hadsereg, Kluck s a második, Bülow vezetésével alkotta, ehhez csatlakozott derékon a harmadik, negyedik és ötödik hadsereg, Hausen, Albert württembergi herceg és Vilmos porosz trónörökös, majd a balszármagot a hatodik és hetedik hadsereg Rupprecht bajor trónörökös és Heeringen vezérlete alatt.

Az alapvető hiba abban rejlett, hogy Schlieffen utódja Moltke, a haditervet, mint mondani szokás, „felhígította“ amikor Elzász védelmére a tervezettnél jóval nagyobb haderőt állított. A jobbszármagot ezenkívül még a várak ostromával megbízott négy hadtesttel is meggyengítette s amikor ezek felszabadultak, két hadtestet a keleti frontra irányított. Ez utóbbi intézkedés a túlbecsült első győzelmek következménye, amikor a német hadvezetőség azt hitte, hogy a háborúnak hat hét alatt vége lesz. Pedig hamarosan két zavaró körülmény is jelentkezett. A német balszármagot a francia várak vonalán sikerült feltartóztatni, s a francia fővezér, Joffre, innen jelentékeny erőket irányíthatott a német jobbszármag ellen. Az ötödik francia hadsereget merész támadásra küldi Bülow ellen, hogy az angolokat tehermentesítse. Kluck serege hatalmas lendülettel már a Sommeig ért, de most kénytelen volt kelet felé elhajlani, hogy Bülowot támogassa s amikor a St. Quentinnél legyőzött francia hadsereget üldözve átjutott az Oise-, majd Marne-í folyón, oldalát mutatta Párizsnak. Joffre az üldözés következtében balszármagot már nem állíthatta a Marne előtt csatarendbe, elhatározta tehát, hogy azt a Szajna mögé helyezi. A döntést kikerülve, fokozatosan erősítette balszármagot s az új kilencedik hadsereget Foch vezetése alatt a német jobbszármagot szemben állította fel. Ezen a részen a franciák tehát lassan túlsúlyba kerültek. Párizs védője, Gallieni ebben a helyzetben meggyőzi Joffret arról, hogy most volna alkalmas megindítani az ellentámadást. A front mögötti erőket egyes legyőzött csapatokkal egyesítve, a felállított új, hatodik francia hadsereg intézzen támadást Párizsból kiindulva a fedezetlen német jobbszármag ellen. Joffre kiadja a rendelkezést, a vállalkozás sikerrel biztat szeptember 4-én. Kluck a Marnen túlhaladva, eltért az eredetileg kitűzött iránytól, Párizs nyugati oldalától s a fővárostól keletre akart elsiklani, miáltal a hatodik hadsereg oldaltámadást intézhetett ellene. Moltke azonban ugyanekkor felismeri a helyzet veszélyeit, megváltoztatja haditervét, Klucknak megparancsolja, hogy seregét vonja vissza a Marne északi partjára és Párizs felé fordulva védekezzék. Ugyan-

akkor a harmadik, negyedik és ötödik seregnek folytatnia kellett volna az előnyomulást. Kluck ezzel szemben úgy látta helyesnek, ha a franciákat Bülowval együtt a Szajna mögé szorítja vissza, tehát tovább nyomult előre. A három német hadsereg a jobbszárnyon lépcsőzetesen állt, ugyanakkor, amikor a franciák már támadásra vonultak fel. Szeptember 5-én este Kluck tudomást szerzett a jobbszárnyát fenyegető veszélyről, amikor tartaléka Párizs irányában rábukkant Maunoury hatodik seregének egyes részeire. Kluck erre két nap alatt egész seregét átcsoportosította és a Marne-folyón visszakanyarodva, az új sereg ellen fordult. Ennek következtében azonban Kluck és Bülow csapatai között mintegy ötven kilométer széles hézag keletkezett, melynek védelmére Kluck lovasságát állította. E felé a hézag felé indult meg az angol hadsereg, mely azonban meglehetősen óvatosan nyomult előre. Kluck tehát az Ourcq mögött megtámadta az előnyomuló franciákat és szeptember 9-ére győzelmesen be is fejezte harcát. Bülowot szeptember 6-án két francia hadsereg támadta meg, a német vezér azonban fedetlen jobbszárnyát kissé visszavonva, a harmadik sereg támogatásával szeptember 8-án legyőzte az új kilencedik francia hadsereget. Moltke kiküldötte, Hentsch alezredes, súlyosnak látta a helyzetet s Kluckot rávette a visszavonulásra, arra hivatkozva, hogy Bülow helyzete reménytelen, miután sikerült meggyőznie Bülowot, hogy külön parancs nélkül hátráljon, mielőtt még a két hadsereg közötti hézagba nagyobb erejű ellenséges sereg ékelődne. Az angol sereg öt erős hadoszlopban csakugyan át is lépte a Marne-folyót, a két német vezér tehát Hentsch rábeszélésére visszavonult és átengedte a csatateret az ellenségnek. A franciák a legnagyobb meglepetéssel látták a győztesek visszavonulását. Kluck a visszavonulás előtt már épen szembe akart helyezkedni az angolokkal és kétségtelen, hogy a németek sikert értek volna el, ha még egy-két napig kitaranak. *

A Marne-i csata tehát tulajdonképpen egy győzelmes haderő döntőjelentőségű visszavonulása, véres vereséggel felérő és kimondhatatlan erkölcsi veszteséget, politikai hátrányt jelentő stratégiai mozdulat. A katasztrófa előidézésben nagy szerepet játszik az, hogy a német katonai gépezet nem működött kellőképen. Kluck egyrészt túlságosan előnyomult, másrészt a német hadvezetőség lebecsülte a franciák ellenállását és nem gondoskodott elegendő tartalékról. Itt szerepel ezenkívül a francia vitalizmus lendülete, amely lehetővé tette a hadvezérnek, hogy több csatavesztés után az állandóan visszavonuló, megvert csapatokból kitűnő, harcra kész sereget kovácsoljon össze a francia jobbszárnyon. Jellemző erre a mozgékonyagra, hogy minden

nélkülözhető csapatot szokatlan módon, autókon, dobtak Párizsból a frontra és magukra vonva Kluck támadását, kitartottak a küzdelemben. A legsúlyosabb azonban magának a német katonai gépezetnek hibája, melyet a legfelsőbb vezetés nem volt képes kiküszöbölni, minthogy egyszerűen elvesztette az összeköttetést az előre rohanó hadseregekkel. Hiszen szeptember 4-én a német nagyvezérkar százötven kilométerre maradt el a seregtől. A jobbszárnnyal nincs kapcsolat, a távbeszélő vonal nem működik. A túlméretezett hadsereg robogásában a technika nem vált be. Bebizonyosodott, hogy az emberek ekkora tömege nem vezethető teljesen gép módjára.

A francia szellem helyesen látta, hogy itt csoda történt, egyike azoknak az örök és természetes csodáknak, amikor a gépszerű vezetésen, a mechanikai gondolaton diadalmaskodik az emberi szellem ötletessége, amikor a jól felépített terv sikerét megghiúsítja az elfogultság, amely nem számol az emberi tevékenység örök hibaforrásaival és súrlódásaival.

A franciák eleinte óvatosan követték a visszavonuló németeket, kiknek jobbszárnya a Soissons—Reims vonalon foglalt állást. Moltkét Falkenhayn váltotta fel, aki hasztalan kísérletezett szeptembertől novemberig, hogy megtörje az antant erejét. Egyik fél sem engedett. A németek nem vonultak messze hátra, ami lehetővé tett volna egy új támadó manőverezést, hanem a hatalmas tömegek beásták magukat az antant támadásokkal szemben s ugyanezt tették az ellenfelek is. \ front, függetlenül a hadvezérek szándékától, megmerevedett. A szeptember 15—22 között, majd szeptember 23—24 aközött, továbbá október 2—10 között, végül október végétől november közepéig tartó ypem—flandriai ütközetekben kialakult az állóharc, amelynek természetét a továbbiakban ismertetjük. Annyit már itt meg kell említenünk, hogy a következő év antant támadásai, a február 16-tól március 20-ig tartó champagne-i francia és a március 10-től 13-ig tartó angol offenzíva, viszont nem ingatták meg a német vonalakat. Új helyzet csak később, 1916-ban, Verdun ostrománál keletkezett, majd pedig az 1916 őszen és 1917-ben indított antant-támadás alkalmával. Az állóharcot ezek folyamán a hadianyag küzdelme jellemzi. A háború sorsára vonatkozólag nem ez jelentette a döntést, hanem a legtágabb értelemben vett gazdasági erők sztratégiája.

MÁSODIK FEJEZET

AZ OROSZ GŐZHENGER FELTARTÓZTATÁSA

A keleti hadszíntéren az orosz támadás, az osztrák-magyar fronton aratott kezdeti sikerek után, idővel éppúgy megakad, mint a francia földön végrehajtott német előretörés.

Hötzendorfi Conrad Ferenc báró' a Monarchia vezérkari főnöke, továbbá a Monarchia vezető körei abban a csalóka hitben ringatták magukat, hogy a fegyveres összeütközés Szerbiára korlátozható. A mozgósításnak annyira értékes első napjaiban jóval nagyobb erőket irányítottak a szerb határra, mint amennyit orosz beavatkozás esetén délre küldtek volna. Amikor már bebizonyosodott, hogy az orosz fegyveres fellépés elkerülhetetlen, nem volt rá mód, hogy a felvonulást hirtelen megváltoztassák s így az orosz ellen irányuló hadmozdulat kifejlődése megkésett. Conrad tehát elejtette eredeti tervét, hogy Kelet-Galiciából támadja meg az oroszokat. Igen helyesen, a San- és a Dnyeszter-folyók mögött akarta összegyűjteni csapatait, hogy amennyiben az orosz túlerővel támadná meg a Monarchia seregeinek jobbszárnyát, biztos vonalon foglaljon védőállást. A vezérkari főnököt azonban ekkor hamis kémjelentések vezették félre és a körülmények szerencsétlen találkozása folytán egyik legkitűnőbb repülőnk felderítőjelentése is azt látszott bizonyítani, mintha a nagyobb orosz erők nem a Monarchia seregeinek jobbszánya ellen vonulnának, hanem Kelet-Poroszországon át, Berlin felé tartanának. E tévedés egy heti idővesztéseget jelentett, melynek leteltével Conrad mégis visszatért eredeti tervéhez, elhagyta a kedvező védővonalat s a részben készületlen, jóformán még ki sem fejlődött sereggel megtámadta az időközben felvonult orosz erőket, noha augusztus 20-án már megbízható jelentések számoltak be arról, hogy a jobbszárnyat jelentékeny erők fenyegetik. Augusztus 21-én mind a négy orosz ellen irányított hadseregnek kiadta a parancsot az északi irányban történő támadásra s e küzdelemben Dankl sikerei ellenére az orosz seregek kerekednek felül.

Conrad továbbra is ragaszkodik a támadás gondolatához. Szeptember első napjaiban kezdődik meg a döntő jelentőségű lebergi küzdelem, melynek célja, hogy a kialakuló új front hátát az északon Lublinig előnyomuló Dankl fedezze s amikor az oroszok a Monarchia közepén visszavonuló csapatait üldözik, harapófogóba kerüljenek. Ám a balszárnyon az orosz áttöri Dankl arcvonalát, visszaszorítja a Dankl

szárnyát fedező, József Ferdinánd főherceg vezetése alatt Komarovnál álló seregrészt, majd henyomul a Dankl és Auffenberg között keletkezett hézagba. A balszárnynak vissza kell vonulnia, a jobbszárnyon aratott győzelem nem érvényesül. Conrad szeptember 11-én elrendeli az általános visszavonulást, miután az első galíciai hadjáratban a Monarchia hadseregének színe-java megsemmisül.

A Monarchia vesztesége 322.000 ember és 216 ágyú. Mindamellett még kezében tartja erőit, nem veszi el az Összeköttetést, a csapatok szelleme kitűnő, a vezérkari főnök újabb terveket készít a megindítandó nagyszabású ellentámadásra. A helyzet meglehetősen reménytelen lett volna, ha váratlanul fel nem bukkan Hindenburg, a nyugalomból reaktivált katonai zseni, aki Kelet-Poroszországot a hatalmas túlerő ellen megvédte. Prittwitz, a Rennenkampf vezetése alatt álló 1. és Samsonov által vezetett 2. orosz sereg elől már a Visztula mögé akart vonulni, amikor Hindenburg, vezérkari főnökével, Ludendorffal, augusztus 23-án a harctérre érkezett. Az új vezér Rennenkampffal szemben csak népfölkelőket és lovasságot hagyva, három hadtestet a jobbszárnyon álló 4. hadtest két szárnyára irányított és két oldalról kerülte meg Samsonov seregét. Augusztus 29-én estére az orosz derék-had be volt kerítve. Samsonov öngyilkos lett, Hindenburg szenzációs tannenbergi bekerítő mozdulatával, amely mindvégig a világháború legragyogóbb, klasszikus értékű győzelme maradt, 92.000 foglyot és 350 ágyút zsákmányolt. Hindenburg Rennenkampft szeptember második hetében a mazuri tavak mögött megtámadta, az őszi mazuri csatában az oroszokat kiűzte Kelet-Poroszországból.

Az osztrák-magyar seregek Kelet-Galiciából visszavonultak, az oroszok körülzárták Przemysl várát, Böhm-Ermolli serege Bruszilov elől lassan a Kárpátok mögé húzódott, a Dukla-Uzsok vonalba, egy kozák hadosztály Máramarosszigetre is betört. Conrad támogatást kért a németektől, mire Hindenburg seregének egyik része Kelet-Poroszországból a Monarchia seregeinek balszárnnyára vonult. Conrad Hindenburggal közös terv szerint indult ellentámadásra október elején.

Conrad azonban kedvezőtlen helyzetben támadott, az oroszok visszahúzódtak, az átkarolás nem sikerült, majd pedig Dankl csapatai Ivangorod előtt nagy veszteségek mellett Krakkó felé hátráltak, ennek következtében Hindenburgnak is vissza kellett vonulnia, az oroszok ismét körülzárták Przemysl várát.

Az orosz tömegek megindultak egész Nyugat-Lengyelországon át, Hindenburg és Dankl seregével szemben. Hindenburg ekkor rendkívül merész oldaltámadást tervezett, seregét észak felé akarta eltolni és

innen támadni Lodz felé, az oroszok északi oldalába, hogy ily módon megállásra kényszerítse az ellenséget. A siker érdekében Conrad vállalta Porosz-Szilézia védelmét. November 11-én Mackensen vezetése alatt indult meg a támadás Lodz felé, sikerült áttörni Rennenkampf arcvonalát, majd a másik orosz sereget Lodznál nagyrésztben megkerülni, bár a bekerített orosz sereg végül mégis megmenekült. Conrad ellentámadása is megindult, ugyanakkor azonban Bruszilov betört a duklai horpadásba és Boroevic jobbszárnyát Homonnáig szorította vissza. Ekkor az oroszok számára további siker esetén Krakkó felől Bécs irányába, a Kárpátokon át pedig a Nagy Magyar Alföldre nyílt volna meg az út.

A kitűnő Bruszilov vezetése alatt betört orosz sereggel szemben Boroevic ügyesen védekezett. Homonnánál egy hirtelen odaszállított honvédhadosztály, Uzsoknál Szurmay védte az alföldet. Az ellentámadás itt sikerrel járt, ugyanakkor azonban Boroevic balszárnyán, Dukla és Zboró között az oroszok tért nyertek. Boroevic már a Budapest felé való visszavonulás gondolatával foglalkozott, amikor érvényesült az orosz terv döntő szándéka, amely az áttörést Krakkó körül akarta kiterőszakolni. Bruszilov nem folytatta a támadást, erőit javarészt észak felé Neusandec irányába tolta el. Conrad a beérkező jelentésekből értesült az orosz szándékról s arra törekedett, hogy megakadályozza Neusandecnél a fenyegető orosz túlsúly kialakulását. Boroevicnek tehát támadnia kellett, azt a feladatot kapta, hogy nyomuljon elő balszárnyával Neusandec felé és ezáltal akadályozza meg Bruszilov hadtestének Krakkó felé való átvonulását. A Szurmay vezetése alá helyezett honvéd hadtest valóságos versenyfutásban igyekezett az átirányított orosz hadtesteket elérni. December 7-én indult el a Poprád völgyéből, rossz utakon át Neusandec felé. December 10-én Neusandec előtt bukant az ellenfélre és megállította azt. Sikerült megakadályoznia, hogy ez az erő résztegyen a limanovai küzdelemben.

A jórészt magyar csapatokból álló kárpáti seregek haditénye tehát nemcsak erkölcsi hatás szempontjától, hanem közvetett eredményében is jelentős volt. Még sorsdöntőbb szerep jutott a magyar lovasadosztályok számára, a december 4-én kezdődő limanovai csatában. Ivanov Krakkónál akart döntő csapást mérni a Monarchia erejére, Dimitrijev Radkó a Visztulától délre támadt, hogy az arcvonalat áttörje és megnyissa az utat Bécs felé. Ivanov minden erőt ide irányított. Conrad ezzel szemben József Ferdinánd főherceg seregét a Visztula déli partjára helyezte s Krakkó és Neusandec között a hegy-ségben erős csoportot állított fel azzal a paranccsal, hogy az Limanován

át támadja meg Dimitrijev Radkó déli oldalát. A limanovai csatát december 4-én tiroli és német csapatok támadása kezdte meg s a támadást Neusandec felől két magyar lovashadosztály fedezte. A támadást az oroszok kivédték, sőt arra törekedtek, hogy a Limanovánál küzdő osztrák-magyar erőket kelet felől átkarolják. A helyzet rendkívül válságos volt, az egy hétig tartó csata során egyik veszély követte a másikat. A tiroli hadtest súlyos veszteségek mellett küzdött, Conrad sietve dobta erősítéseit mindenfelől az ütközetbe, kérdéses volt, hogy sikerül-e Szurmaynak Bruszilov beavatkozását megakadályoznia. Itt emelkedik döntő jelentőségre a lóról leszállt magyar lovasság szerepe, amikor ez a hősiességű csapat szinte utolsó szálig megsemmisülve, lovaskarabéllyal tartja magát december 12-ig, mire az odairányított erők megérkeznek. A Hadífy tábornok vezetése alatt álló kassai honvédhadosztály megérkezett, túlszárnyalta az orosz arcvonalat és rohamra indult. Dimitrijev Radkó azonban ezt már nem várta be, hanem az egész vonalon visszavonta seregét. Boroevic hadtestei előnyomultak, az orosz erőt bekerítés fenyegette, 30.000 fogoly feláldozásával kellett az ellenségnek menekülnie. Ugyanakkor Dankl is előnyomult a Visztulánál, Mackensen elfoglalta Lodzot, Böhm-Ermolli visszaszorította az oroszokat, egyedül Bruszilov állt helyt és ért el némi sikert. A nagy akció tehát feltartóztatta az ellenállhatatlannak tartott orosz gőzhengert, a Bécs felé irányuló nagyszabású támadás kudarcot vallott.

Conrad most arra szánta el magái, hogy az általános helyzetre való tekintettel az oroszokat a Kárpátokból kimozdítsa. A támadás sikere érdekében támogatást kért s kapott a németektől.

Megindult tehát a világtörténelem legnagyobb téli, hegyi hadjárata, erre a küzdelemre készületlen seregekkel. Január 23-án kezdődött a támadás, amelynek folyamán az orosz haderő fokozatosan erre, az általa még kevésbé fontosnak tartott, frontszakaszra szivárgott. Január 27-en Bruszilov ellentámadást indított, amelynek hatása Boroevic balszárnyán érvényesült. Az oroszok benyomultak a duklai horpadásba, majd elfoglalták Mezölaborcot. Szurmay védekezésre szorult, Linsingen nem tudott áfcjuthi a Kárpátok gerincén, Baligrod elesett. Két hét alatt Boroevic 130.000 emberből 89.000 embert elvesztett.

Conrad még ezek után is makacsul ragaszkodott elgondolásához és megerősítve kárpáti seregeit, új támadást tervezett. Falkenhayn azt ajánlotta, hogy e helyett védekezzen és fordítsa erejét inkább Szerbia ellen. Közben Miklós nagyherceg parancsot adott Ivanovnak, indítsa meg a támadást Budapest felé. Ugyanakkor az oroszok Galíciában is

támadtak, március 22-én elesett Przemysl vára és az itt felszabadult orosz erő ezután a Kárpátokra zúdult. Kifejlődött a húsvétii csata. A védelem az egész vonalon megingott, csupán az uzsoki hágónál állt keményen a Szurmay-féle magyar hadtest. Egyik roham követte a másikat, Duklánál a prágai ezred átment az oroszokhoz, egy másik helyen sikerült az ellenfélnek egy rutén hadosztály vonalát áttörni, Conrad ebben a helyzetben segítséget kért a németektől. Böhme-Ermolli kénytelen volt a Kárpátok mögé visszavonulni. A legelkeseredettebb küzdelem az uzsoki hágó birtokáért folyt. Ilyen azonban az oroszoknak nem sikerült elfoglalniok. Március 20-tól április második feléig tartott a kárpáti harcok harmadik része, amelyben sikerült feltartóztatni az oroszok rohamát. A hatalmas orosz seregek nem érték el céljukat, nem tudták a döntést kierőszakolni, ez azonban a Monarchiának január 1-től április végéig 800.000 emberébe került. A front ezután megmerevedett, beállt az állóharc.

A szerbek ellen a déli hadszíntéren a Monarchia hadserege Potiorek vezetése alatt augusztus 12-én kezdte meg az előnyomulást, melyet 22-én az orosz támadás miatt be kellett szüntetnie. Az első drinamenti ütközetből a Monarchia hadserege megtépzott tekintéllyel került ki, ezután következett a szerbek betörése Magyarországra, majd szeptember 8-án a második drinamenti ütközet, az ötödik hadsereg átkelési kísérlete először kudarcot vallott, végül mégis sikerült, mialatt lassan a hatodik hadsereg is átkelt a Száván. December másodikán sikerül elfoglalni Belgrádot, a második ellentámadás azonban olyan csapást mért az osztrák-magyar haderőre, hogy az december közepén a Drina, Száva és Duna mögé kénytelen visszavonulni. A véres flandriai küzdelem és az yperni erőfeszítések sikertelensége Falkenhaynt meggyőzi arról, hogy a döntés itt sem kecsegtet egýelőre eredménnyel, viszont alnémet csapatokat a védőállásokban nem feregeti nagyobb veszély. Megmarad az eredeti felfogás mellett, hogy az eljövendő katonai döntés színhelye végül a nyugati hadszíntér lehet, az adott helyzetben mégis beleegyeznek abba, hogy a szövetséges csapatok hajtsanak végre a keleti fronton egy nagyobb szabású támadó vállalkozást. Ezt az offenzívát korlátozott akciónak tartotta, Hindenburggal és Conraddal ellentétben, akiknek lelki szemei előtt egy hatalmas arányú döntési kísérlet körvonalai bontakoztak ki. Ez volt a gorlicei frontáttörés, illetve a vezetők egyik része által megindított katonai döntési kísérlet előzménye. A támadás módja, eszközei és méretei nem érthetők meg az „anyagcsata” ismerete nélkül. A küzdelemnek ez az új módszere ez alkalommal mutatkozott be a maga félelmetes valóságában.

ÁLLÓ HARC, ANYAGCSATA, ANYAGSZTRATÉGIA

A német vezetők szemében az ember kezdetben milliós összetételeiben is gép módjára kezelhető eszköznek látszott. E felfogás tévedéseiben bukott meg haditervük. Conrad viszont kíméletlen támadásaival gép helyett használja fel a Monarchia emberanyagát az orosz gőzhengerrel szemben, amelyet végül is sikerül megállítani. Az ember, gyakran a vezetők akaratától függetlenül, ösztönösen a földben keresi menedékét, majd az anyag összes lehetőségeivel védekezik. A támadással szemben a védekező egységek megerősített állásai valóságos várként állnak. Kialakul az állásharc, melyből mindkét fél hadvezetősége ki szeretne mozdulni. Az anyag védelmével szemben azonban a legkitűnőbb gyalogság is erőtlenné és tehetetlené mutatkozik. A támadás, az áttörés előkészítésére ezzel a védelemmel szemben ugyancsak az anyagot kell igénybe venni, amivel megkezdődik az „anyagcsata“, melynek lényege az anyag segítségével fosztani meg az embert attól a védelemtől, melyet az anyag biztosít számára. Ez csak a tűzharc segítségével történhetik, olyan méretű és erősségű tűzharc révén, amely jóformán mindent elpusztít, a föld színével egyenlővé tesz és megnyitja a szabad utat a támadó előtt. A taktika módosul, gyalogsági erőket helyeznek készenlétbe, ezeknek feladata lesz behatolni a tűzérőség által megtisztított, anyagtól, védelemtől mentesített területbe. A tűzérőség által támogatott új áttörési eljárás első része harcászatiilag az áttörés, vagyis az ellenség összeköttetésének megszakítása, a szabad szárnyak megteremtése, a következő lépés ismét a manőverezés, emberanyagtól vezérelt tulajdonságoktól függő mozzanat, az áttörés kiaknázása, a szabad szárny átkarolása. Gyakran sikeres áttörések nem vezettek eredményre, azért, mert a feladat* másik részét nem sikerült megoldani, a szabad szárny átkarolására nem volt elegendő erő, a nagy áldozat hiábavaló volt, a front ismét megmerevedett.

Mindezekben csupán csak a harctéri részt néztük, pedig az anyagcsata, tehát az áttörés tűzérőségi előkészítése, hazai összefüggésében volt immár jelentősebb, az anyagcsaták sorsa az ipari termelés vonatkozásában a munkás kezek tevékenységétől függött.

A világháborúban a katonai küzdelem mögött egy másik, végtelen kiterjedésű gazdasági küzdelem körvonalai bontakoznak ki. Az anyagcsata módja a muníciónak soha el nem képzelt tömegét feltételezi,

egyúttal azonban elhasználja a lövegeket s a törekvés mindig nagyobb tömeget latba vetni, fokozott feladatok elé állítja az utánpótlást, a hadianyaggyártást. Az összes országokban első sorban tehát ezt a hatalmas szükségletet kell kielégíteni, a normális hadviselés fokozott gazdasági tevékenységet követel. A németek hatalmas lendülettel fejlesztik úgy a lövegek, mint a lövedékek gyártását, az antant követi őket. A nagy ipari államok hadianyaggal látják el kisebb szövetségeseiket, a békeipar helyére a hadiipar lép, megkezdődik a háborús gazdálkodás. A háborús gazdálkodás logikus folyamánya végül a gazdasági háború.

Németországban a béke éveiben már komoly gondokat okozott az eljövendő háború gazdasági feltételeinek megteremtése s a német vezérkar éppen ilyen gazdasági megfontolások alapján határozta el a gyors katonai döntést. Anglia ezzel szemben gazdaságilag készítette elő a hosszú háborút, de főleg azzal tűnt ki, hogy a háború elején megragadta a gazdasági tényezőt és elhatározta a gazdasági háborút. Évszázados tapasztalatok után, a napóleoni kor tradícióira emlékezve, tudta, hogy a háborúnak mennyire jelentős része a gazdasági küzdelem, mekkora az anyagi összeköttetések s az ellenfél gazdasági megsemmisítésének szerepe. Az első lépés, hogy a maga részéről felkészült, a második, hogy a gazdasági érdekek és összefüggések ismeretében felnőtt, liberális vezető emberek kidolgozzák a gazdasági haditervet, ugyanakkor, amikor a németek szemében a háború gazdasági része sokáig nem jelentett mást, mint az anyagütközetek ellátását. Németország békegazdálkodása nem készült fel előre a háborúra. Angliában már az „entente cordiale“ megkötése után megszervezik a birodalom legfőbb védelmi tanácsát, melynek elnöke az angol miniszterelnök. E tanács dolgozza ki a Franciaországgal való együttműködés feltételeit s az általa 1910-ben nagy titokban összeállított „War Book“ az ősszel gazdasági tennivalók részletes tervét tartalmazza. Így az egész angol pénzpiac háborút megelőző működésében már egy nagyszabású rendszer valósult meg, amely megteremtette a legszorosabb kapcsolatot az Egyesült Államiok pénzpiacával.

Angliában tehát nagy körvonalaiban már előzetesen kidolgozták az eljövendő háború gazdasági haditervét. Amikor a hadviselés módszere megváltozott, a nagy fordulat idején, Anglia vezető körei felismerték az új helyzetet. Az átkaroló, vagy gyors előretöréssel végrehajtott megsemmisítés eljárása helyet adott a tüzérségi előkészítéssel, tehát az anyag tömeges felhasználásával szándékoltt áttörés módszerének, az anyagcsatának. Lloyd George 1915 február 15-iki beszé-

elében mondotta: „Felszerelésre nagyobb szükségünk van, mint emberre. Ez a háború mérnökháború ... ha hadseregünket nem szereljük fel eléggé, úgy emberekben való fölényünk nem segít rajtunk. Szükségünk van emberre, a fegyver azonban még szükségesebb. A hadianyag előállításának minden késedelme a haza legnagyobb veszélyét jelenti/4. Az 1915 április 17-iki francia offenzíva balsikere még jobban meggyőzött mindenkit e tétel helyességéről. A háború tehát industrializálódott, hatalmas üzemmé vált, lövegek, fegyverek, lövedékek és más anyagok tömegtermelésével^ Az anyag és muníció előállítása önállósult, 1915-ben felállították az angol muníciós minisztériumot. Az ellátást nem alkalmazták a szükséglethez, hanem határtalanul fogták fel a fogyasztást, annyi muníciót termeltek, vagy vásároltak az Egyesült-Államoktól, amennyit csak lehetett. Kialakult a nagyszabású gazdasági sztratégia.

Az anyag eddig a harc eszközeként szerepelt. A németek célja mindig az volt, hogy annyi anyag álljon rendelkezésre, amellyel a harcot le lehet bonyolítani. Az antant már elejétől fogva, főleg azonban 1916-tól kezdve, többre törekedett ennél, olyan helyzetet akart teremteni, hogy hadianyagával ne csak az anyagcsatát tudja táplálni, hanem a központi hatalmakét jóval felülmúló hadianyaga, döntő túlsúlya legyen. Ez a lényege az úgynevezett gazdasági háborúnak, az anyagsztratégia terén. Túlhaladva tehát az egyes anyagütközeteket táplálni kívánó taktikai célokon, a szempont itt már sztratégiai: anyagban tökéletesen túlszárnyalni az ellenfelet és a döntő fölény segítségével győzni. E tevékenység kísérő jelensége természetesen az ellenfél anyagutánpótlási nehézségeinek növelése, az aránytalanság fokozása. E másodcél egyik mellék jelensége a központi hatalmak, főleg a németek frontmögötti lakosságának teljes kimerülése, hiszen az aránytalan túlsúlyt még az anyagütközet terén is csak kétségbeesett eszközökkel lehetett¹ ideig-óráig elhárítani. A háború elhúzódásával nyersanyagutánpótlási zavarok jelentkeznek s már a lakosság élelmiszerral való ellátása is veszélyben forog, különösen akkor, amikor 1915—16 telén észlelhetők a blokád következményei. Németország és a Monarchia központilag szervezi az élelmiszellátást, áttér a jegyrendszerre. Ekkor alakul ki az ostromlott várhoz hasonló helyzet. A hadműveletek szempontjából e központi fekvés nem jelent hátrányt, hiszen a csapatokat sokkal könnyebb így egyik helyről a másikra irányítani. A balkáni offenzíva megnyitja az utat délfelé és megteremti a kapcsolatot a bolgár és török szövetségesekkel. A nyersanyagellátás terén azonban rendkívül nagyok a nehézségek s a háború vége felé Ukrajna meg-

szállása már az ostromlott vár kitörési kísérletéhez hasonlítható. Németország egyelőre a skandináv államokból szerzi be élelmiszerszükségletének tekintélyes hányadát.

Az antant polgári lakosságának ellátása csupán szervezeti és pénzügyi problémát jelent. Ezt az angol pénzpiac kitünően oldja meg, amikor az amerikai Morgan bankház támogatásával kölcsönöket folyósít Francia- és Oroszországnak. Elsősorban Oroszország küzd nehézségekkel az élelmezés terén, a háború ugyanis alaposan próbára teszi gyenge szervezeti felépítését. Az oroszok épp olyan feladatot jelentenek a fejlett iparú nyugati szövetségesek számára, mint a balkáni szövetségesek Németországnak. Az orosz hadsereg lőszerutánpótlása nagy nehézségekbe ütközik, a hadiipar jóformán alig fejlődik az első háborús évhez képest, ugyanakkor, amikor a municiófogyasztás megnégyszereződik. Havonta 100.900 puskát állítanak elő és 120 millió töltényt, amikor ennek kétszeresére volna szükség. A nyugati szállítmányok csak Archangelszken és Murmanon át érhetik el Oroszországot, ahol a szárazföldön új vasútvonalat kell építeni. Az antant-ipar egyébként az Egyesült Államokkal fennálló összeköttetés segítségével megfelelően ellátja a könnyű és nehéz tüzérség anyagszükségletét úgy, hogy a nyugati hadseregek e szempontból nem szenvednek hiányt.

NEGYEDIK FEJEZET

A HÁBORÚ KATONAI ESEMÉNYEI, A GAZDASÁGI ÉS PROPAGANDA-SZTRATÉGIA HATÁSA

Ha a gazdasági háború vigasztalan körülményeiről tekintetünket a fronton lezajló hadieseményekre fordítjuk, követve a háború katonai fejleményeit, e szemlélet szinte tragikus képet nyújt. A központi hatalmak részén az emberi hősiesség, a katonai kitartás, hivatott vezérek képessége és erőfeszítése Iqő egyszer a döntés érdekében, máskor azért, hogy a végzetet feltartóztassa, a másik oldalon az ellenfél ugyanakkor felvonultatja a gazdasági erők és a propagandaháború minden eszközét is.

1915-ben a tényleges vezetést a nyugati hadszíntéren Falkenhayn veszi át, a nagy német vezérek sorában talán az egyetlen korlátolt képzelő erejű, vagy jobban mondva, túlóvatos férfiú. A sokszor kicsinyességig menő és vészthozó óvatosság a következő események

során ismételten megbénítja a nagy elgondolásokat végrehajtani kívánó hadvezérek, Hindenburg, Conrad, vagy Mackensen akcióit. A döntő sikerekből így csak időleges, részleges sikerek lesznek.

Keleten 1915 május 2-án, eddig példátlan nagyszabású pergőtűz után sikerült a gorlicei áttörés, amikor Mackensen két serege megrohanta Dimitrijev Radko állásait. De az oroszok szívósan védekeztek, Miklós nagyherceg fővezér hallani sem akart a visszavonulásról. Az orosz védekezés és ellentámadások nem segítettek, Mackensen megállás nélkül nyomult előre, megingott a kárpáti orosz harcvonal, május 9-én Böhm-Ermolli is megindult észak felé, Dimitrijev Radko és Bruszilov a San-folyó mögé vonult vissza. Az offenzíva során az egész keleti arcvonal megmozdult és véres küzdelmek között folyt az előnyomulás június elejéig. Ekkor azonban az antant gyors tehermentesítő támadást intézett a nyugati fronton és Olaszország hadai üzent. Mindez a központi hatalmak erejének egy részét igénybevette és elvonta a nagy erejű akciótól. Olaszország 1915 április 20-án szerződésben kötelezte magát a nyugati hatalmakkal szemben, hogy egy hónap alatt beavatkozik. Május 23-án hadat is üzent, mielőtt még elérte volna teljes harcikészültségét. Olaszországgal szemben 220.000 főnyi osztrák-magyar haderő állt Tirolban, Karintiában és az Isonzó mentén. Minthogy az olasz seregek nem támadtak rögtön s csupán határmenti csatározások folytak egy hónapon át, Conrad tovább akarta folytatni keleten az előnyomulást. Az első cél Lemberg visszafoglalása volt, ami politikailag nagy jelentőségű volt Románia beavatkozása szempontjából, katonailag pedig a íront megrövidítésével jelentett előnyt. Az áttörést Mackensenre bízták, aki három sereggel indult támadásra, Lembergtől északra, Ravaruszká irányába. Ugyanakkor Böhm-Ermolli nagyrészt magyar csapatokból álló seregének Grodeken át kellett Lemberg felé támadnia. A támadás június 13-án kezdődött és rendkívül nehéz küzdelem után sikerrel járt. A németek áttörték a frontot és elérték Ravaruszkát, Böhm-Ermolli pedig június 22-én visszafoglalta a megerősített Lemberget. Az eredmény: Románia meggondolta a beavatkozást. Szerbia nem támogathatta támadással az olaszokat, Bulgária a központi hatalmakhoz csatlakozott s az ugyanezen oldalon beavatkozott török haderők helyzete is kedvezőbb lett. Conrad 1914. évi keleti haditerve megvalósíthatóvá vált, sokkal kedvezőbb helyzetben, mint a háború elején. Kettős támadás Lemberg felől, Lublinon keresztül, észak felé, Kelet-Poroszországban pedig a Narev-folyón át, dél felé. Ebből a kettős támadásból még egy nagyobb szabású hadművelet bontakozhatott volna ki, ha az orosz haderőnek mintegy felét sikerül

beszorítani a Narev, Visztula, Bug és Lemberg között képződött, aránylag szűk egérfogóba. Ha Mackensen tehát Lemberg felől észak irányában, Hindenburg pedig a Njemen felől, Vilna irányában délkelet felé előretör, akkor olyan csapást sikerül az orosz haderő zömére mérni, amely talán kikapcsolja ezt a hatalmas ellenfelet. A nagy lehetőség azonban nem valósult meg, Falkenhayn ugyanis, tekintettel az általános hadihelyzetre, nem merte magát egy ilyen nagyszabású, hosszabb ideig tartó merész hadműveletre elszánni. Magatartásához hozzájárult az is, hogy nem bízott az orosz haderők megsemmisítésében.

Falkenhayn most már végrehajthatta Szerbia meghódítására irányuló tervét. A központi hatalmak szeptember 6-án katonai egyezményt kötöttek Bulgáriával, Szerbia megtámadására. A támadó erők október 11-ig befejezték az átkelés nagy munkáját, hogy a támadás észak, kelet és nyugat felől megindulhasson. Október 14-én megindultak a bolgárok is. Az előnyomulás eleinte meglehetősen lassan folyt, Mackensen október végén ért Kragujevác elé, ahol döntő ütközetet akart kieroszakolni, a szerbek azonban nagy veszteségek árán megmenekültek a bekerítéstől és tovább hátráltak. A bolgár sereg ezalatt a Morava-völgyén szorította vissza a szerbeket s a Orina mentén álló népfelkelők Kövess jobbszárnyához érkeztek. Com ad és Falkenhayn megegyezése szerint a hadjáratot folytatni kellett volna a Szaloniki-ban partra szállt antanthaderő ellen, Falkenhayn azonban ismét megelégedett a féleredménnyel; miután a feladat első részét Mackensen hiánytalanul megoldotta, a Törökországgal való kapcsolat létrejött, Falkenhayn Mackensent Conrad tudta nélkül a hadjárat befejezésére utasította. Conrad a Rigómező felé törekvő szerb haderőkre halálos csapást kívánt mérni, majd Szaloniki ellen akart fordulni, hogy így a balkáni hadszínteret teljesen kikapcsolja a hadműveletekből. Falkenhayn azonban heves vita után, céltalannak látva a további hadműveleteket, lassan visszavonta a német erőket. Putnik, a szerb vezér, november 11-éig várta Sarrailek segítségét, amikor látta, hogy Szaloniki felől nem érkezik támogatás, heves küzdelmek után a Rigómezőn gyűjtötte össze seregeit, majd amikor déli irányban nem tudott áttörni a bolgár erőkhöz, csapatait hihetetlen nehézségek között, Montenegro és Albánia havas hegyein át, az Adria partjára vezette. 400.000 emberből 150.000 maradt, 600 ágyúból 80. Ez a sereg kelt aztán hajókon át Korfu-szigetére. A bolgárok tovább folytatták az előnyomulást, december elején megtámadták Sarrailek megerősített seregét, több napi küzdelem után legyőzték és az antanterők görög területre menekültek. Falkenhayn ekkor megállította a bolgár előnyomulást s Szaloniki az

antant kezén maradt. Ismét egyszer döntő módon érvényesült Falkenhayn kishitúsége és rövidlátása, amikor nem értékelte Szaloniki jelentőségét. A Szalonikiben álló antantsereg volt Románia későbbi beavatkozásának egyik főtényezője s a központi hatalmak 1918 évi végleges összeomlásánál döntő szerepet játszott.

Cadorna, az olasz fővezér nem használta ki a kedvező helyzetet, nem rohanta meg rögtön az Isonzo-vonalat, hanem június 23-án, egy hónappal a hadüzenet után, kezdte meg a támadást, a cél Trieszt elfoglalása volt. Az első Isonzo csatában az olaszok semmi eredményt sem értek el. A második Isonzo csata július 18-tól augusztus 10-ig tartott, a Doberdón a leghevesebb küzdelem tombolt, a veszteségek rendkívül nagyok voltak, a magyar csapatok kemény ellenállása azonban eredménytelenné tette ezt a támadást is. Hosszabb szünet után, október 15-én kezdődött meg a rendkívül véres harmadik Isonzo csata, amely november 3-ig tartott. A Monarchia csapatainak vesztesége az Isonzo mellett, a három ütközetben immár elérte a 30.000, az olaszoké pedig a 120.000 embert. Az eredmény most is jelentéktelen maradt. A negyedik Isonzo csata november 9-től, december 4-ig tartott, a védők vesztesége ismét 25.000, a támadóké 35.000 ember volt.

Az 1916-os következő hadiév teendőit illetően a vélemények Conrad és Falkenhayn között ismét eltértek, az orosz hadszíntér azonban nem nyújtott lehetőséget a döntésre, hiszen az arcvonalnak itt már nem voltak megkerülhető szárnyai. Conrad a döntést az olasz hadszíntérén akarta elérni, a szokásos áttörés útján, Falkenhayn viszont nyugaton, azonban nem áttöréssel, hanem az antant tartalékainak Verdunnél való felőrléséi véi.

Falkenhayn február 21-én reggel 1400 ágyú tüzével indította meg a nagy támadást, amely végzetes következményekkel járt a németekre. A támadás ugyanis összeomlott. Falkenhayn nem érte el célját, hónapok teltek el s a borzalmas harc a támadókat is felőrlötte.

Conrad déltiroli offenzívája 1916. május közepén indult meg bizonyos túlerővel, Dél-tiroiban, Dankl arcvonalán. A támadás kezdetben eredménnyel járt, amikor azonban a tartalékok kifogytak, Asiago és Arsieronál meg kellett állni. Az a tény, hogy Conrad a németektől nem kapott segítséget, megakadályozta a nagy eredményt, közben az oroszok Lucknál áttörték a frontot s az offenzíva folytatására többé nem lehetett gondolni. Az antant eredetileg egységes nagy nyári ellen-támadást tervezett, a keleti offenzíva azonban hamarabb kezdődött, hogy Cadornát tehermentesítse. Bruszilov hadserege június 4-én indí-

lotta meg a támadást 512.000 emberrel a Monarchia 440.000 védőjével szemben. Ha a védőcsapatok csupán gyengén szállják meg az első vonalat és az erők jelentékeny része hátul, tartalékban várja, hogy a veszélyeztetett ponton a kellő időben közbeléphessen, akkor a támadást ki lehetett volna védeni. Így azonban a legjobb csapatok hasztalanul véreztek el, vagy fogságba kerültek. Bruszilov jobbszárnya Kaledin vezetésével rohanta meg József Ferdinánd főherceg Olykánál álló, déli szárnyát. Az áttörés sikerült, a 82. székely ezred állományának 90%-a megsemmisült. A Bruszilov-offenzíva eredménye nagyobb volt, mint azt az antant remélhette. Conradnak be kellett szüntetnie déltiroli offenzíváját, Falkenhaynnak csapatokat kellett elvonnia nyugatról a nagy antant-támadás küszöbén, végül pedig beavatkozásra bírta ez a siker a románokat akkor, amikor a központi hatalmak nem állíthattak megfelelő erőt Romániával szemben.

Az antant-offenzíva a Somme-partjain június 24-én indult meg, Below seregével szemben, ahol 45 kilométer széles arcvonalon több, mint egymillió antant-katona és 4000 ágyú készült az áttörésre. Verdun ostromát be kellett szüntetni, a németek mégis szerencsésebben védekeztek- mint a Monarchia csapatai keleten, a nagy támadást sikerült kivédeni. A tulajdonképpeni igazi „anyagcsata“ itt kezdődött, a tűzér-ség hihetetlen tömegét használta fel az anyagnak.

A helyzet 1916 derekán minden téren a központi hatalmak hátrányára tolódott el. Falkenhaynt a sorozatos balsikerek következtében felmentették a nyugati vezetéstől, helyébe Hindenburg lépett, Ludendorffal. Románia augusztus 27-én hadat üzent és megindult Erdély felé. De a románok túlerejüket és előnyös helyzetüket nem tudták megfelelően kihasználni. 240.000 harcosból álló három román hadsereggel szemben kezdetben nem állt több a 600 km hosszú erdélyi határon, mint 30.000 puskás, de ez sem volt mind elsőrendű harcos. A központi hatalmak katonai vezetésében megnyilvánuló új szellem azonban hamarosan éreztette hatását. A Monarchia és a német hadvezetőség fokozatosan állította fel a románokkal szemben seregeit, Arz, Falkenhayn és Mackensen vezetése alatt. Szeptember elején sikerült megállítani az orosz támadásokat, és megindult Mackensen ellentámadása az Alduna felől. Mackensen egy bolgár sereg élén Dobrudzsába nyomult, Falkenhayn a szeptember 26-tól 28-ig vívott nagyszebeni ütközetben legyőzte az első, majd október 7-én a brassói csatában a második román sereget. Bruszilov szeptember 30-án újabb tehermentesítő támadást intézett a Monarchia frontja ellen, a küzdelem több mint egy hónapig tartott, az orosz erőt felőrölte és nem tudta elhárítani a romá-

nők katasztrófáját. Sarraill serege Szaloniki körül immár közel 400.000 főre erősödött meg s a francia fővezér ugyancsak tehermentesítő támadást intézett a bolgárok ellen, azonban eredménytelenül. A központi hatalmak seregei az ősz folyamán teljesen megtisztították Erdélyt a románoktól s előnyösnek látszott, ha Romániát végleg elintézik. Katonailag az arcvonal megrövidítése, gazdaságilag pedig Románia természeti kincsei jelentettek sokat. A támadást Falkenhaynnak kellett kezdenie s a hadműveletet Arz serege fedezte. November 11-én indult meg az offenzíva s december 6-án a támadók elfoglalták Bukarestet. Mackensen hadai megszállták Dobrudzsát és a Havasalföldet.

Bruszilov támadása lehetővé tette Cadornának, hogy az Isonzo mentén kedvező körülmények között, támadólag lépjen fel. Augusztus 5-én kezdődött meg a rendkívül véres 6. Isonzo-csata, melyben Görz és a Doberdo elesett. Ezt követőleg az olasz erő az ősz folyamán még háromszor támadott s a támadások között az október 31-én megindult 9. Isonzo-csata volt a legvéresebb. A nagy vérvesztésén kívül azonban különösebb eredményt az olaszoknak nem sikerült elérniük.

A verduni kudarc után a német hadvezetőség a legkíméletlenebb harc mellett döntött. Ez valóságos katonai diktatúrát jelentett Hindenburg és Ludendorff vezetése alatt. Minden erőt a harc szolgálatába állítottak. Az offenzív megoldás a Hindenburg-féle javaslatban szereplő korlátlan tengeralattjáróharc. E szerint a hadvezetőség arra számított, hogy a tengeralattjárók segítségével sikerül Angliát teljesen körülzárni, tehát 130 tengeralattjáróval megbénítani a tengeri kereskedelmi forgalmat. A tengeralattjáróharc tulajdonképpen máf 1915 februárjában megindult, négy hónap múltán azonban abbamaradt az Egyesült Államok tiltakozása miatt. 1916 január végén ismét 68 tengeralattjáró kezdte meg a blokádot, mely két hónap múlva ugyancsak megszűnt. Amikor Hindenburg vette át a legfőbb vezetést, érvényre jutott a korlátlan katonai vezetés, a nagyarányú tervek a német gazdasági életet gazdasági védekezésre és az anyagcsata lehetővé tételére rendezték be s az antant gazdasági sztratégiája ellen a kíméletlen tengeralattjáróharc az ellenfél megbénítására alkalmas eszköznek látszott. Miután a központi hatalmak decemberi békeajánlatát az antant visszautasította, 1917 február 1-én megindult a korlátlan tengeralattjáróharc. Ennek egyik következménye az április 6-án bekövetkezett amerikai hadüzenet, mellyel a német vezető körök számoltak, de azt hitték, hogy Angliát térdrekenyszeríthetik, mielőtt az Egyesült Államok beavatkozásának hatása a gyakorlatban érvényesülne. A bűvárhajók 1917 nyarán igen kellemetlen helyzetet teremtettek Angliában, a várt döntő eredményt

azonban nem érték el. A fokozott mérvű hajóépítés pótolta a német pusztításokat és nyilvánvaló lett, hogy a tengeralattjáróharc nem felelt meg a hozzáfűzött várakozásoknak, ugyanakkor, amikor előrelátható volt, hogy az amerikai csapatok hamarosan félelmetes tömegekben özönlének a nyugati hadszíntérre.

A fejlődés tehát arra a pontra érkezett, amikor az antant nem katonai jellegű, de katonai vonatkozásokat is teremtő akcióinak körvonalai félelmes komorsággal bontakoztak ki. A gazdasági háború hatása a belső fronton kezdett megnyilvánulni. Ennél talán még jelentősebb lesz a másik, nem katonai jellegű akció eredménye, azé a tevékenysége, melyet általában propagandaháborúnak neveztek. Ennek éppolyan következményei mutatkoztak, mint a gazdasági háborúnak.

A gazdasági háború egyik részében az anyagcsatával kapcsolatos, a részleges akciót támogatja. Eleinte a propagandaháború is kisebb, elszigetelt jelenségekkel foglalkozik, amikor sajtóban, képen és írásban terjeszti híreit a német kegyetlenkedésekről. Idetartozik az amerikai közvélemény befolyásolása a tengeralattjáróharc korábbi stádiumában elsüllyesztett hajók eseteiben. Ezzel kapcsolatos Belgium is, mint az antantpropaganda tárgya. A diplomáciai történet utóbb kétségen kívül felderítette, hogy az angol beavatkozás oka nem Belgium semlegességének megsértése volt, az előzmények jóval korábbi időre nyúltak vissza.

A propagandaháború később azáltal vált úgy a háború eldöntése, 'nini a béke szempontjából félelmissé, hogy céltudatos és hatalma-

?í-rulszerré fejlődött. A toll éppolyan veszélyes fegyvernek bizonyult itt, mint a leghatásosabb nehéz üteg. Ez az elképzelés a hadiadók összefüggő rendszerét építette ki a köztudatban, elterjesztette a hiedelmet, hogy az antant a kis nemzetek felszabadításáért harcol, céljai emberségesek és küzdelme a militarizmus túltengés% ellen irányul.

Itt szerepel a népek önrendelkezési jogának csábító fogalmazása, amely világméretben kelti fel a demokratikus közvélemény gyűlöletét a központi hatalmak ellen. Ugyanez a rendszeres propaganda hatott a front mögött a különböző nemzetiségi csoportok emigrált tagjainak tevékenységében, illetve baloldali pártok antimilitarizmusát táplálva.

A gazdasági háborúval szemben a központi hatalmak bizonyos ellenrendszabályokat alkalmaztak, amikor kiépítették az anyagharc lehetővé tételére harcos gazdasági rendszerüket, sőt — bár szerencsétlen módon — ellentámadásba is mentek. A propagandaháborúval szemben azonban védtelenül álltak. A német hadvezetőség kezdettől végig a megfoghatatlan szellemi erővel való tudatos szembehelyezkedéssel tüntet.

Amikor a küzdelem egyik részében már mesteri módon folyik, nagy sztratégiává alakul, a békecélok kitűzése, semleges államok beavatkozása, lázadó népek magatartása, mindmegannyi döntő sakkhúzás, ugyanakkor csupa bizonytalanság a központi hatalmak lengyel terveiben s méginkább a békekísérletek körül. Mikor már nyilvánvaló, hogy a háborút lehetetlen megnyerni, az uralkodásban Ferenc Józsefet követő Károly király mindent elkövet a béke érdekében. A német hadvezetőség azonban még mindig fantasztikus célkitűzésekben bíz.

Az utolsó két háború esztendő eseményeinek kialakulásában több tényező hatása érvényesül. Az egyik a központi hatalmak fokozatos gyengülése a gazdasági háborúban, a másik a propagandahadjárat végzetes hatása, a harmadik az előzményekből következő kétségbeesett kísérlet az utolsó nagy katonai döntésre.

ÖTÖDIK FEJEZET

A NÉMET KATONAI DÖNTÉS MEGHÍV SE LÁS A; ÖSSZEOMLÁS A FRONTOKON

A döntő pillanat 1917. év végén áll be, amikor nyilvánvaló lesz, hogy az amerikai utánpótlás aránylag rövid idő leforgása alatt elviselhetetlen túlsúlyt fog jelenteni emberben és anyagban az antant számára. Ebben az időben a lázadás tünetei mutatkoznak a német hadi Holtánál és sztrájkok törnek ki egyes hadiüzemeknél. A Monarchia ban az utánpótlás okoz nehézséget. A belső hadszíntér bizonytalansága mellett fennállt a német fölény biztosításának lehetősége a nyugati hadszíntéren. Puskalétszám tekintetében a németek mifltegy 200.000 emberrel erősebbek ellenfeleiknél, ez a számbeli fölény a háború kezdete óta első ízben mutatkozott a németek javára. Ezt a fölényt még jobban fokozni lehetett volna, ha a hadviselő felek egyetértése nem bomlott volna meg és a Monarchia nagyobb segítséget nyújtott volna a döntő támadáshoz. Hindenburg most már okulva az eddigi eljárás tanulságain, nem kívánta egy helyen koncentrálni az erőket. A nagy támadás 1918 március 21-én, az angolok déli szárnya és Amiens felé irányult. Hindenburg azért választotta az angol arcvonal jobbszárnyát, mert el akarta egymástól választani a szövetségeseket és az angolokat a tengerpart felé akarta szorítani. A nagy küzdelem 75 kilométer széles fronton folyt április 4-ig, a németeknek sikerült

100 km szélességben és 50 km mélységben betörni az angol arcvonalat, két angol sereg katasztrofális vereséget szenvedett, a németek 90.000 foglyot, 1200 ágyút zsákmányoltak. A rést az angol tartalékok betömték, a front 50 km-rel meghosszabbodott, mindenesetre jelentős sztratégiai eredménynek számított, hogy az antant tartalékainak tetemes része Amiens környékére került. A második német roham április 9-én az angol balszárny ellen indult meg és ebből fejlődött ki a Lys-menti ütközet. A frontot itt is sikerült benyomni, a győzelem kiaknázása azonban az antant tartalékok maradványainak felhasználása miatt elmaradt. A franciaországi nagy csata lesújtó hatása alatt létrejött az antant közös hadvezetése, Foch tábornagy legfelsőbb irányítása alatt s ennek az egységes eljárásnak sikerült végül is a veszedelmet elhárítania. A harmadik nagy támadást a németek Párizs felé tervezték. Nehéz tüzérségük és rohamhadosztályaik egy része a Chemin des Dames magaslatok környékén felhalmozva, május 27-én indult rohamra. Foch csak 10 órával a támadás előtt értesült a tervről s már nem tudott idejében tartalékokról gondoskodni. A németek tehát a boisson és Rheims melletti ütközetben már első nap 20 km mélységben törték be a francia állásokat és június 2-ig elérték a Marne-folyót. Foch motorizált szállítással 30 hadosztályt vetett a támadók elé és a Marne mellett sikerült megállítania az előnyomulást. Ezután tartotta meg Clémenceau híres beszédét a képviselőházban, tanúságot téve a franciák törhetetlen akaratáról, amely folytatni fogja a harcot, ha kell Párizs előtt, vagy ha kell, Párizs mögött. A hangulat mindenesetre pánikra vallott az antant részén, Clémenceau, azonban ragaszkodott Fochhoz. Ezután következett Noyónnál a negyedik, majd Rheimsnél az ötödik hatalmas német támadás, Pétain francia fővezér új módszerét alkalmazta, kiürítette az első vonalat és a hátsó állásokból intézett ellentámadásokat. A pergőtűz tehát üres állásokat ostromolt. Az első öt roham nem hozta meg a németeknek a várt eredményt, a döntő győzelmet. Hindenburg már a hatodik táiyadást készítette elő, amikor Foch megkezdte ellentámadásait a Mangin vezetése alatt álló tartaléksereggel. Hindenburg kívánságára a Monarchia offenzívára indult az olasz fronton. A kezdeményezés most a franciáké lett, július 18-án tüzérségi előkészítés nélkül, többszáz tankkal rohanta meg Mangin serege a Mame-nál álló németeket. A támadás sikerült, a franciák visszazerezték a májusi offenzíva elveszett területeit. Augusztus 8-án a franciák ismét nagy erővel, 400 tankkal támadtak Amiens felől. Tíz napi véres küzdelemben sikerült a németeknek az ellenséget megállítaniuk. Augusztus 8-a végzetes nap volt, a német vezetés belátta,

hogy a háború elveszett. A küzdelem még tovább folyt, de már csak a becsületért s nem az ellenség megsemmisítésére. A német sereg visszavonul az Arras és Rheims között épített „Siegfried“-állásba. Elveszett a nagy erőfeszítés, négy hónapos támadás eredménye. Az amerikai csapatok már önálló győzelmet is arattak. Az antant túlereje kialakulóban volt, a helyzet a németek számára reménytelenné vált. A német hadvezetőség eleinte kitartott a Siegfried-állásokban s csak később, október második felében vonult vissza az ú. n. „Herrmann“-állásokba.

Az élet-halálharcot folytató német Szövetséges támogatására a Monarchia hadvezetősége már márciusban elhatározta, hogy offenzívát indít az olaszok ellen. Arz május végére tervezte a támadást, remélve, hogy az ellenséget az Etsch mögé szoríthatja vissza és esetleg elérheti az olasz erők felbomlását. Ezt az offenzívát a Monarchiának német támogatás nélkül, egyedül kellett megvívnia, ami már magában kedvezőtlen jelenség volt. Ezenkívül az erőviszonyok sem mutatták a Monarchia fölényét.

Június 15-én indult meg hatalmas pergőtűzzel a nagy offenzíva, az egész kiterjedt fronton. Conrad csapatai az asiagoi fensíkon elfoglalták az ellenséges állásokat, a Monte Grappa-nál a magyar csapatok az olasz síkság szélére jutottak. Boroevic frontján a támadók három helyen jutottak át a megáradt Piave-folyón. József főherceg egyik hadteste csodálatos lendülettel foglalta el a Montello-t. Mindennek ellenére sehol sem sikerült olyan eredményt elérni, mely az ellenségre végzetessé válhatott volna. Közben Hindenburg segítséget kért a szövetségi. Az offenzívát Conrad frontján beszüntették, s a támadás csupán a Piavenál haladt tovább. Itt azonban a megáradt folyó s az ellenség technikai fölénye lehetetlenné tette a csapatok átkelését és további előnyomulását. A támadó sereg kilenc nappal az offenzíva megindulása után eredeti állásaiba tért vissza, az ellenség pedig ellentámadásba ment át. 150.000 főnyi veszteség mellett ez az utolsó, hiábavaló nagy erőfeszítés megsemmisítette a győzelemben való hitet. Ezek az erőfeszítések azonban immár nemcsak a háború sorsát döntötték el, hanem az elfogadható béke reményét is megsemmisítették. Szeptember közepén összeomlott a bolgár front és az egész balkáni arcvonat, október közepén Törökországot kényszerítették különbéke-re, s amikor az antant szeptember végén nyugaton támadásra indult, Ludendorff maga javasolta a béketárgyalások megindítását. Október 3-án a német kormány Wilsonhoz fordult, közvetítését kérve. Az amerikai-francia támadás közben a jobbszárnyon visszavetette a német csapatokat, középen az angolok törték át a Siegfried-állást s október második

felében a balszárny is visszavonult. November 4-én Hindenburg seregeit az Antwerpen—Maas-vonalba rendelte vissza, abba az állásba, amelyet az alvezérek már a támadás elején védőállásként javasoltak. Amikor a visszavonulást elrendelte, másnap Wilson közölte a német kormánnyal, hogy az antant hajlandó a fegyverszünetről tárgyalni. November 11-én megkötötték a fegyverszünetet. Ugyanekkor az olasz fronton másfélmillió osztrák-magyar katona állt ellenséges földön. Október 24-én az olaszok a Grappa környékén támadtak, az első vonalban álló csapatok kitűnően védekeztek, a tartalékok azonban már megtagadták az engedelmességet. Először egy horvát dandár lázadt fel, majd egy magyar és egy székely ezred jelentette ki, hogy hajlandó a magyar földet megvédeni, de idegen földön nem harcol. József főherceg vezette a vizsgálatot és a csapat fegyelmét kifogástalannak találta, javasolta tehát, hogy a csapatokat küldjék haza. Kisebb küzdelmek után október végén a hadvezetőség kiadta a parancsot az olasz terület kiürítésére. A haderő felbomlott, egyes csapatokat azonban még fel lehetett volna használni a nemzeti határok védelmére. A hadvezetőség november 3-ári kénytelen volt elfogadni a Diaz-féle fegyverszünetet, melytől függetlenül a magyar forradalmi kormány felesleges módon, sokkal kedvezőtlenebb feltételek mellett kötött fegyverszünetet a balkáni antanthaderők főparancsnokával.

A szárazföldi és európai küzdelem mellett aránylag mindvégig másodrendű jelentőséggel bírtak akár a távolabbeső mellékhadszínterek, akár a tengeren folytatott küzdelmek. A monarchia tengeré-zeie kénytelen volt a védelemre szorítkozni, nehéz helyzetében mindig megállta helyét, támogatta a szárazföldi haderőt a balkáni hadműveletekben, Montenegró meghódításában. Az olasz hadüzenet idején a Monarchia flottája megrohanta az adriai olasz partokat, nagy anyagi kárt okozott és pánikot keltett. Az olasz tengeri forgalom megakadt s az osztrák-magyar flotta harci fölénye beigazolódott, kezdetben úgy, mint később, a legnevezetesebb tengeri ütközetben, mely 1917 nyarán az otrantói szorosban folyt le, ahol Horthy admirális a szorosban felállított ellenséges záróvonal megsemmisítése után, hazatérőben egy jóval erősebb ellenséges hajórajá bukkan és e fölött győzelmet aratott. A háború végén a kaítarói-öbölben három hadihajón lázadás tört ki, a flotta fegyelme megrendült.

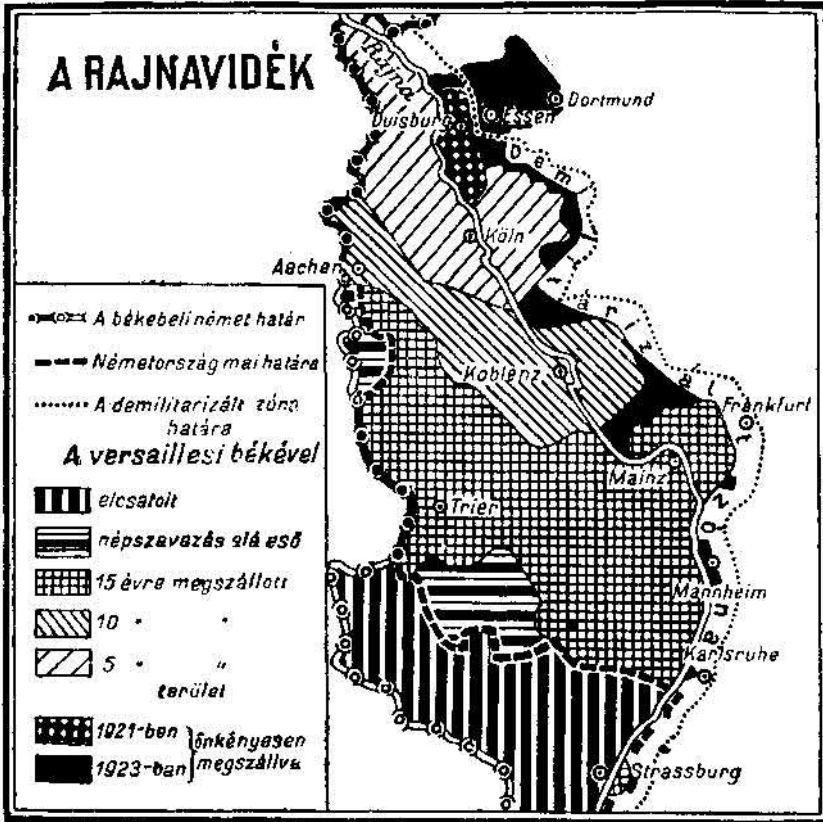
HATODIK FEJEZET
AZ EURÓPAI GONDOLAT BUKÁSA.
HÁBORÚS PROPAGANDA ÉS ÍGÉRET EREDMÉNYE

A föld a háború hosszú évei alatt a katonai védelem színtere, a háború után „béketárgyalások“ anyaga. A harcban védelmet jelent a mindenfelől fenyegetett és támadott ember számára, mennyire más a helyzet a konferenciákon, amikor a legyőzött államok területén megszakítják a hagyományos területek évszázados összefüggését az emberrel, milliószámra fosztják meg a legyőzött népeket az anyaföld, az otthon, a polgári lét áldásos kapcsolataitól.

A francia főváros 1919 január 18-tól kezdődőleg sorsdöntő tanácskozások színhelye. Az antant legfőbb tanácsa már régebben Párizsban székel s 1918 november 2-ától ott ülészik a fegyverszüneti feltételeket meghatározó, szövetségek közötti antantkonferencia. A tanácskozások székhelye tehát nem semleges terület, nem is a reálisabb angolok fővárosa, mint egyesek józanabban javasolják, hanem a „bombasokkot“ kiállt Párizs, a győzelem paroxizmusában égő, a gyűlölt ellenféllel örök időkre leszámolást kereső francia nép nyugtalan metropolisa. A nagyhatalmak tízes tanácsa Amerika, Anglia, Franciaország, Olaszország és Japán 2—2 képviselőjéből alakult, a négyek tanácsa pedig a győztes államok egy-egy államférfiából. Ez utóbbinak elnöke Clémenceau aki mellett Wilson, Lloyd George és Orlando dönt a legnagyobb titokban a szóbanforgó kérdésekről. Hiányzott az a személyiség, aki a legfőbb tervező, alapelveket számontartó fórum hiányában a magasabb törekvéseket képviselte volna. Erre a szerepre Berthelot, a konferencia titkára mutatkozott alkalmasnak, minthogy azonban nem akarták át a konferencia elnöke, a nyers „tigris“ Clémenceau szeszélyeinek kiszolgáltatni, e helyre szürke, Jelentéktelen egyéniséget állítottak.

A legyőzöttek, a törökök kivételével, teljesen meggyengülve, nem, képviseltek reális hatalmat, nem állíthattak szembe a konferenciával tényleges erőt, sőt a továbbtartó blokádnak nehézségeivel küzdöttek. Abban azonban, hogy képviselőiket a konferenciára nem hívták meg, szerepet játszott az az elgondolás is, hogy egyelőre csak egy előzetes béke tárgyalása folyik, melynek csupán főbb vonalai és katonai határozományai lesznek véglegesek. Ezeket a határozatokat tehát rá akarták erőszakolni az ellenfélre, sőt a franciák Berlinben szuronyok segítségé-

gével akarták feltételeiket diktálni. A konferencia után a végleges határozatok megállapítása céljából egyetemes európai kongresszust akartak összehívni, melyen nemcsak a legyőzöttek, hanem az összes semleges államok is képviseltették volna magukat. A tárgyalások során azonban kiderült, hogy még a szövetségesek között is rendkívül nehéz létrehozni a megegyezést. Más okok mellett tehát ez a szempont is

XIII. térkép.

visszariasztotta a konferencia vezetőit a további lépésektől. A preliminárisnak tartott, tehát a vesztesek meghallgatása nélkül megállapított határozatokból így lett végleges béke. Bár a világtörténelemben aligha fordul még elő, hogy a legyőzött a győztes által hangoztatott békeelvet oly mértékben magáévá tette volna, mint ahogy ez a wilsoni elvekkel történt, a legyőzött hatalmak a tárgyalásokon mégsem vehettek részt. A párizskörnyéki békekonferencia alakító tényezői tehát nem

a győztes és legyőzött közötti vitából eredtek, hanem csupán a győztesek képviselői között felmerülő különböző szempontokból, az egyéniségek és elvek kompromisszumából. Bizonyos előzetes megállapodások és ígérek jelentős szerepet játszottak. Érvényesülésre törekedett a főleg Foch által képviselt és a néha vele is összeütköző, valamivel mérsékeltebb Clémenceau személyében megtestesülő „biztonság” elve. Szerepel az ideológus Wilson, a maga örök pacifista ábrándjaival. E mellett jelentkezik az európai szempontokat szem előtt tartó realisabb angol diplomácia, élén

Lloyd George-zsal. Mindenekelőtt azonban állandóan hat, szinte szüntelen légköri nyomásként az angol-francia demokrácia szélsőséges és megtorlást követelő magatartása.

Számottevő tényező az események folyamán Amerika visszahúzódása a békemunkától, ami megszilárdítja a túlzó álláspontot, természetesen főleg a „békéket” követő években. E sokféle tényező, e különböző egyéniségek és érdekek kombinációjából fejlődik ki a béketárgyaláson Európa tragédiája.

A mérsékelt felfogással szemben korlátlanul érvényesülő nyugati demokrácia, illetve a hangos demokrácia, vagyis a hangos demokratikus jelszavakat hirdető mohó keleteurópai nacionalizmusok reális hatóerőt képviselnek. A nyugati demokrácia számos történeti beállításban szerepel a békekonferencia-

XV. térién».

színvonal-süllyedésének közvetlen okaként. A tények vizsgálata arra mutat, hogy itt a demokrácia következtében korlátlanul érvényesültek azok az erők, amelyeket az antant a világháború megnyerése érdekében az eszme síkján mozgósított. A háborús propaganda tovább hat Ennek frontján nem volt könnyű a szellemi demobilizálást végrehajtani. Amikor Lloyd George az 1918 decemberi angol választások idején mérsékelt beszédet akart vidéki választókerületében tartani és az „európai békét“ meg akarta világítani, a szélsőséges hangulat láttára kénytelen volt tervezett beszédét módosítani és a németellenes könyörtelen békéről mondani frázisokat. Pedig eredeti választási jelszava a „Homes for Heroes“ volt, amivel arra célzott, hogy Angliát szociális téren lakályossá és kényelmessé kell a hősök számára tenni. A tömegek azonban a háborús propaganda jelszavait akarták a valóságba átültetni, a német császár felakasztását kívánták és azt, hogy mindenért Németország fizessen. Ilyen jelszavakat kellett tehát kitűzni, ebben a hangulatban folyt le az 1918 decemberi sorsdöntő választás, az angol parlamentbe ilyen németfaló többség került, Lloyd George tehát a leszavazás veszélye nélkül nem képviselhette nyíltan és határozottan a maga európaiabb programját. A tömeg tovább is a Northcliffe-sajtó bővölete alatt gondolkozott, e sajtó ugyan közvetlen a háború után egy pillanatra hangfogót alkalmazott, mikor azonban Lloyd George nem vitte magával Northcliffe-t, főszerkesztő delegátusként, Párizsba, a sajtó még erősebben folytatta uszításait, főleg azért, hogy Lloyd Georgenak kellemetlenkedjék és az eredményeket jelentéktelenségnek tüntesse fel. A propaganda, Belgium megrohanása és más jelenségek hatása alatt, sikerrel terjesztette el a tudatot, íogy a világháborút Németország idézte fel. Az elsősorban érdekelt nemzedék más szemmel látta a helyzetet, mint a mai, amely józanabban ítél. A weimari Németország példátlan méretű és intenzitású nemzeti munkával, a kutatás tökéletes eszközeivel tisztázta ezt a kérdést, elhárítva magáról a békének azt a megállapítását, amely szerint a világháborút Németország és a Monarchia idézte volna elő. Végül Hitler mondotta ki az utolsó szót, amikor 1937 februárjában nyíltan visszavonta Németországnak ez ügyben adott aláírását. A közhangulatot annak idején a propa-*gandától függetlenül is elmérgesítették a Zeppelintámadások, Párizs bombázása. A nyugati demokrácia a propaganda következtében tehát a legszélsőségesebb irányzatot képviselte. De nemcsak a nyugati demokráciák viselkedtek így, hanem még Japánban is hasonló volt a hangulat, ami határozottan a propaganda terhére írható. A demokrácia nyugaton csupán azt akadályozta meg, hogy

egyres vezető államférfiak emberségesebb, mérsékeltébb szándéka érvényesüljön. Amikor a demokrácia még nem szerepelt, amikor a közhangulat még nem befolyásolta ily mértékben a türelmesebb államférfiakat, mint száz esztendővel előbb, Metternich könnyen lehetett európai, minthogy nem kellett számot adnia egy francia-gyűlöletben tobzódó parlamentnek. A szélsőséges döntés mellett küzdött az új keleti államok és a balkáni nacionalizmusok minden képviselője. A szerb régi szövetséges, az oláh kedvező titkos megállapodást kötött az antant-tal, a cseh nacionalizmusnak pedig sikerült a kedvező

XVI. térkép.

körülmények kihasználásával kitűnő helyzetet teremtenie a maga számára. Benes a nyugati közvéleményt dolgozta meg, Masaryk viszont Wilson intimusa volt. Az ú. n. kisantant államok e mellett elég nagyszámú amerikai fajtestvér támogatását élvezhették, akiknek szavazatai értéket jelentettek Wilson számára. A keleti nacionalizmus nem a Northcliffe-sajtó révén terjesztett hangulathoz járult hozzá, hanem ránk, magyarokra nézve más területen keltett veszélyes hatásokat. A döntő szakértő bizottságok tagjainál a kis népek területi kérdéseinek

megállapításánál ezek az ügyes nemzetiségi vezetők meglehetősen népszerűségnek örvendtek. A bizottságok tagjait, a győztes nagyhatalmak képviselőit s az angol-szász „szemleembereket“ fáradhatatlanul informálja a fürge Benes és e mellett a Northcliffe-sajtótól függetlenül dolgozó „tudományos“ propaganda.

A szakértők között számos jóhiszemű is akadt, akiknek szemében a Northcliffe-propaganda már elvesztette hitelét. Középeurópai kérdésekben ezek már régóta a „The New Europe“ tanulmányaira támaszkodtak, amely folyóirat a szellemi embereket a szláv érdekeknek iparkodott megnyerni. Szerkesztője a Scotus Viator néven ismert Seton Watson, aki mellett a mozgékony újságíró Steed szerepelt a középeurópai kérdések szakértőjeként. Az ú. n. „tudományos“ propaganda terén a magyarság jóformán teljesen ki volt szolgáltatva ellenségeinek, hiszen a magyarságról a külföld tudományos szempontból vagy semmit sem tudott, vagy teljesen félre volt vezetve. Hozzájárult ehhez az, hogy a gazdasági szakértőket csak kimondottan gazdasági kérdésekkel foglalkozó bizottságokba osztották be s a határmegállapító bizottságokból ezek kimaradtak. Nem volt jelentékenyebb ember, aki a figyelmet akár általában, akár a felmerülő részletkérdésekben felhívta volna a középeurópai egység feldarabolásának végzetes következményeire. A keleti nacionalizmusok fürge képviselői ellenőrzés nélkül, szabadon tevékenykedhettek. Mindez a béketárgyalások légkörére vonatkozik, de figyelmet kell szentelnünk a békehatározatok megállapításában döntő módon közreműködő tényezők között a gyakorlati francia érdekek szószólóinak is. Katonák, diplomata és nemzeti politikusok fognak itt össze Franciaország jövő „biztonsága“ érdekében. Hangulatuk a jövőt illetőleg a győzelem ellenére sem túl optimisztikus. Hiszen csak a népességi statisztikát kell megnézniük, világosan látják, hogy Németország már a 40-es években kétszerakkora hadsereget állíthat, mint Franciaország, a jövőben tehát hazájukat elkerülhetetlen túlsúly, vészes megtorlás fenyegeti. Minden törekvésük arra irányul, hogy ezt elhárítsák. 100.000 emberre akarják korlátozni a német hadsereget, meg akarják semmisíteni a német hadiipart, birtokba kívánják venni a Saar-vidéket, egész Felső-Sziléziát Lengyelországhoz akarják csatolni s a Rajna-vidéket el akarják szakítani. Németországot részekre bontani, kegyetlen jóvátétellel megbénítani, a szervezendő Népszövetséget a francia vezérkar irányítása alatt álló sereggel megerősíteni és Amerika békegaranciáját megszerezni, ezek mind Foch-féle francia „védelmi“ intézkedések, melyekkel szemben Lloyd George és néhány társának mérsékeltebb, európaibb felfogása áll. Ez összhangba

tudja hozni saját érdekeivel a németek számára tűrhetőbb intézkedéseket s törekvése arra irányul, hogy a gazdasági élet tűrhető rendje, az európai egyensúly valamilyen formában álljon helyre s a béke útját ne keresztezze örök, kiküszöbölhetetlen ellentét.

Már e két felfogás is lényegesen eltér egymástól, e mellett azonban más összeütközések is mutatkoznak. A Párizsban megjelenő Wilson nemcsak magával a védelem gyakorlati szempontjait érvényesíteni kívánó francia béketervvel, hanem a háborúba belépő szövetségeseknek titkos szerződésekben biztosított engedményekkel szemben is állást foglalt. Az antant vezető államai a háború alatt Olaszországnak, Romániának, Görögországnak határozott ígéret alakjában biztosítottak nagy előnyöket. Kezdetben Wilson álláspontja, melyet ugyan

XVII. térkép.

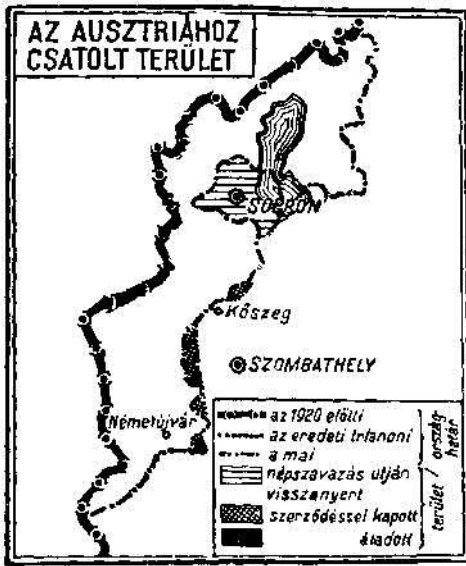
előre nem határozott meg, az, hogy az ilyen ígéretek Amerikát nem kötelezik. Ezt a felfogást az amerikai ehlők érvényesíteni is kívánta, ragaszkodott a népek önrendelkezési jogának elvéhez, s kezdetben úgy látszott, hogy a békemunkát megfontoltabb, igazságosabb módszer, alapos tárgyalás fogja kialakítani. Ezt az eljárást várták maguk az egyes bizottságok is, melyeknek megoldási tervezeit 1919 február 1-től márciusig kellett beadniok. A tárgyalás módszere szerint a tízek tanácsa előtt jelent volna meg az egyik győztes állam képviselője, előadva kívánságait, majd ezt követte volna a másik s miután a tízes bizottság az összes követeléseket átvette, négy-öt nagyhatalom 2—2 szakemberéből bizottságot alakított volna. Így tehát a magyar kérdés-

ben a román, vagy szerb, cseh határ megállapítása egy ilyen bizottság feladata, amelynek azonban természetesen egyszerű eljárás esetén csupán nyers felvázolás, kezdeményezés lehetett volna a szerepe, hogy azután a javaslat a másik fél meghallgatott ellenérveivel kontradiktórus eljárás alá kerüljön és így végül tűrhető kompromisszumot hozzon létre. Ez azonban nem történt meg. A bizottságok szigorúan a részletkérdésekkel foglalkoztak, egyes határok megrajzolásával és ott, ahol pl. a magyar-román határ megállapítása körül a románok és szerbek között nézeteltérés támadt, kihallgatta a két félt és javaslatot készített, azonban a harmadik, a tulajdonképpen valójában érdekelt, akinek területén osztozkodtak, még szóhoz sem juthatott.

A rövid határidőn belül elkészült bizottsági javaslatok a döntő fórum elé kerültek. Az egyetlen lehetséges és természetes eljárás azután az lett volna, hogy a megoldási tervezeteket valamelyest értelmes, egységes szempont szerint, akár a gazdasági összefüggések, vagy a legyőzött államok életképessége szempontjából átvizsgálják. Ez azonban nem történt meg. A négyek tanácsa és a tízek tanácsa éppen február végén és márciusban minden igyekezetét arra fordította, hogy a békét gyorsan meghatározza. A gyakran egymásnak ellentmondó részletintézkedéseket, az értelmetlen határozatokat még csak nem is egyeztették össze. Ha valamelyik győztes azután a másik győztesrel szemben hátrányt szenvedett, a négyek tanácsa esetleg egészen más területen adott ezért kárpótlást. A sebtiben végzett munka lényege így tulajdonképpen már nem jelentett változást vagy éppen javítást, hanem többnyire csupán formába öntötte és a teljes ülésen beterjesztette azt a szakértői javaslatot, amelyről maguk a szakértők sem hitték, hogy végleges lesz. A teljes ülésen 32 győztes állam képviselője vett részt s ezek a javaslatot legtöbbször szó nélkül elfogadták, a legyőzött, a vesztes kötelessége nagyjában arra szorítkozott, hogy az ellenfelek közö% határozatát elfogadja. Nemcsak a tárgyalások folyamán maradt szótlan szemlélő, hanem arra se méltatták, hogy országáról, mint összefüggő egésztől döntöttek volna, akár az ellenséges szakértők. Ha pl. az antant-hatalmak a szakértőkből „magyar“ bizottságot alakítottak volna, az minden elfoglaltsága mellett bizonyára számolt volna az elemi léteérékkel.

Szinte csodálatos ez a rövidlátás és érthetetlen volna, ha erre magyarázatot nem adna a különböző érvényesülő szempontok között Amerika állásfoglalása, illetőleg Wilson döntő magatartása.

Wilson célja a világmegváltás, a militarizmus megsemmisítése, Európa rendbehozatala. A nonkonformista kálvinizmus presbiterének

XVIII. térkép.

kezett s helyzete már hazájában is megrendült, hiszen az amerikai szenátus hatalmasabb része, a republikánus párt, rossz szemmel nézi tevékenységét s nem akar részt, venni olyan béke jóváhagyásában, amely Amerika számára a jövőre vonatkozólag újabb kötelezettséget, garanciát, Európa ügyeibe való esetleges beavatkozást ír elő. Amikor Wilson 1919 februárjában néhány hétre hazautazik, világosan látja ezeket a nehézségeket. A szenátus tehát nem lesz hajlandó kedvenc ötletét, a Népszövetséget ratifikálni. Pedig a háború vége felé a népek önrendelkezési jogát hirdető elv mellett a népszövetségi eszme Wilsonftak már szinte rögeszméje. Az önrendelkezési elv történelmi előzményei természetesen már hosszabb időre tekintenek vissza, azonban nem marad hatás nélkül Wilsonra, hogy a bolsevisták milyen határozottsággal vették azt programjukba és terjesztették el. A népszövetségi gondolat elvét a háború alatt Lord Phillimore és a délafrikai Smuts generális dolgozta ki. A megoldási terv az angol szellemi emberek kétségbeesett kísérlete annak a pacifizmusnak biztosítására, amely a háborús propaganda folytán teljesen megsemmisülni látszott. Wilson magáévá tette a gondolatot, amely megfelelt egyéniségének.

E hiúságának is hízelgő, nagyszabású elgondolást látta veszélyben, ha az amerikai szenátus nem hajlandó azt jóváhagyni. Hiúságának áldozott, amikor önmaga előtt is palástolta a tényleges helyzetet. Azt

lelkében még él a régi amerikai küldetés tudata. Az ősi puritán hagyomány, a vezető egyéniséget az Úr hivatott eszközök tartja s Wilson e szerint akarta átalakítani a bűnös óvilágot. Reális érdekek* a tulajdonképpeni európai erők helyett e missziótudat elvont elveiből indult ki. Úgy ő, mint az egész amerikai delegáció valaminő kisebbségi komplexust palástolt Európával és az európaiakkal szemben, amikor meg akarta mutatni, hogy akaratát ráerőszakolja erre az annyira más világrészre. Gyengeségét önmaga előtt is titkolni igye-

remélte, hogy az amerikai szenátus nem foglal állást a népszövetségi terv ellen, ha az a békehatározmányokkal együtt elválaszthatatlan összességben kerül eléje. Ezért siettette a béke gyors megalkotását, mert féltő volt, hogy helyzete az amerikai szenátusban tovább romlik. Ezért kellett a szövetségesek kívánságait többé-kevésbé elfogadni, ezért nem gördítetett akadályokat a titkos szerződések érvényesítése elé és kellett általában engednie a francia álláspontnak. Egyes államférfiak megismerték az elnök egyéniségét és meglehetősen világosan látták motívumait, ezért békeelgondolásaik jelentős részét meg tudták valósítani. Az amerikai delegáció a lényeges kérdésekben nem támasztott nagyobb nehézségeket, ez az angol-amerikai diplomáciai együttműködést erősítette, pedig a mérsékeltbb béke csak ennek a közreműködésnek kialakulása és hatályossága esetén valósulhatott volna meg.

Az amerikaiak, sőt maga Lloyd George is, azt gondolták, hogy a Nemzetek Szövetsége majd lehetővé teszi a sebtében összeütött béketákolmány megszilárdítását. A gyors békekötést ezenkívül más körülmények is siettették. Az antant katonai ereje szemmel láthatóan gyengült, a fáradtság az egész vonalon jelentkezett. A középeurópai zűrzavar egyre nőtt, a blokád következtében éhínség sújtotta a német lakosságot, a politikai események a radikálizálódás irányába haladtak és 1919 márciusában a magyarországi tanácsköztársaság megalakulása riasztotta a konferencia tagjait. Attól tartottak, hogy erejük kimerül, a propaganda az ő seregeiket is megfertőzi és megfelelő ellenállás esetén nem képesek erőszakos békeintézkedéseiket végrehajtani. 1919 március-áprilisában már egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a béke rendelkezéseit Amerika nem fogja fegyveres erővel garantálni, az elvont eszmék teréről tehát immár az angolszász diplomácia is visszatér a hatalmi egyensúly régebbi reális gondolatához.

A „békében“ Európa tragédiája játszódik le. Az első felvonás már megadja az egész színjáték tragikus jellegét, nyilvánvalóvá lesz, hogy a béke nem ideiglenes, hanem végleges. Itt még szerepel azonban a népszövetség gondolata, mint a nyilvánvaló tévedések helyreigazítására alkalmas lehetőség. Ezután a színjáték német jelenete következik, az 1919 június 28-án kelt német békében, amely bizonyos mértékig még érvényesíti a kompromisszum szellemét. A békemunka többi jelenetei a nézőben a reménytelen sivárság érzetét keltik, sorra következnek 1919 szeptemberében az osztrákokkal, 1919 november 27-én valamivel enyhébb formák között a bulgárokkal, 1920 június 4-én, e gyászos emlékezetű napon, a magyarokkal és 1920 augusztusában a törökökkel közölt, illetőleg aláíratott békediktátumok.

Ezután közjáték következik, amikor a legyőzött saját erejére appellál, így módosul a török béke, sőt Auszriával szemben egy kis részletében a magyar. Európa tragédiájának jeleneteit az utolsó felvonás fejezi be, amikor a Népszövetség megalakul olyan körülmények között, melyek ennek az intézménynek értékét a jövő békelehetőségei szempontjából módfelett meggyengítik és végül midőn, hogy Amerika visszavonulásával a Népszövetség keretei közt sem érvényesülhetett az angol-amerikai együttműködés, tehát a béke szellemének biztosítója, mert ez az intézmény az angol-francia együttműködés eszköze lett, a dinamikus békegondolat, a revíziós törekvés rovására. Az igazságos béke alapján nyugvó Európa-gondolat tehát már itt, csírájában megbukott.

Ezek az elvekből, erőkből és a győztesek helyzetéből fakadó körülmények határozták meg a békekonferencia irányát, ezek idézték elő annak gyászos sötétségét és az európai gondolat teljes csődjét.

A világháború nagy eseményei gyökeresen megváltoztatták az ember és föld viszonyát, a nemzetek nagy részének férfi lakossága a földbeásott lövészárokból küzdött és élt éveken át. Mi ez azonban ahhoz az alkati változáshoz képest, mellyel a világháborút követő békék történetileg kialakult területeken, országokban bontották meg a magasabb egységnek, az államnak kapcsolatát a földdel és mindazzal, amit a föld jelent, a bányák anyagával, a földek termésével, a nélkülözhetetlen nyersanyagokkal és természetes határokkal. E kapcsolatokat büns tudatlansággal bolygatták meg annyira, hogy a középeurópai ember azóta se nyerte vissza békéjét és nyugalomát. A békék területi rendelkezéseiről, a veszteségekről és nyereségekről a mellékelt térképek tájékoztatnak; keserű tapasztalatok azt is megvilágítják, milyen következményekkel járt a békerendelkezés egyes országok számára a nyersanyagellátás, az elemi szükségleti cikkek megszerzése szempontjából.

Az ember sorsa nem javult abban a viszonylatban sem, amely az új Európában és az új országokban ember és hatalom között kialakult. A békeszerződések irányítóinak homályos lelkiismerete még gondolt egy magasabb védőszervezetre, az új államok felett álló, legfelsőbb szuverénitásra. Ez volt a Népszövetség eredeti elgondolása, melynek helyébe azonban a kisállamok szuverénitása lépett. Sem területi szempontból, sem a terület feletti elven át nem sikerült javítani annak a sorsán, aki minden történés és minden történelem legértékesebb anyaga és alanya, nemcsak történelmet alakító, kiemelkedő hőseiben, hanem legkisebb egységében, otthonában, családjában, államában, valamint Istennel kapcsolatot kereső magatartásában: az Emberén.

RODALMI TÁJÉKOZTATÓ. A legújabbkori történelmi fejlődés előadásában a szintézis elvét úgy véltük érvényre juttatni, hogy a társadalom számára irányt és célt kitűző szellemi elit szerepét helyeztük előadásunk középpontjába. A modern, polgári társadalomban döntő fontosságú a „szellemi emberek“ szerepe, hiszen hosszú időn át ezek a társadalom nevelői, irányítói, vezetői és mítoszteremtői. Hogyan jön létre már most a XIX—XX. század folyamán e réteg és a társadalom kapcsolata, milyen eszméket termelnek ezek nemzetek és osztályok számára, hogy akarják szakadatlan munkával organizált egységekké szervezni az emberiséget s végül hogyan „mechanizálódik“ el napjaink modern gazdasági erőinek feltűntével a szellem és hogyan törik meg a szellemellenes filozófia elterjedésével társadalom és szellem kapcsolata; — első-sorban ilyen és ezekhez hasonló kérdések vizsgálata határozza meg könyvünk problematikáját. Természetesen a megadásoknál a rendelkezésre álló hely terjedelme és bizonyos, e problémától távolabb eső ismeretanyag közlésének kötelezettsége a technikai akadályokon kívül is megkötötte kezünket. Mindamellét alapvető problémaként tárgyaltuk a szellemi emberek szerepét, mily fogalom könyvünkben olyan elithez való tartozás jelölése, mely elit ideális szempontokkal, humanista eszmékkal s nemes ideálokkal áll kapcsolatban. Szellemi ember, elit, ideológia és eszmény s a „mítosz“ problémáit természetesen első-sorban a szociológia és nem a történetírás vizsgálja lehetőleg „értékítéletektől“ mentesen és — a történész konkrét előadásra törekvő szemléletével szemben — általános, fogalmi szempontok szerint. Áz olasz, de főleg francia szociológia kezdi el a problémának a marxí dialektikával szakító, de különben illúziómentes őszinteségre törekvő vizsgálatát a berg-sonizmusnak és szindikalizmusnak az intellektualizmussal való küzdelme idején, főleg Soréi hatása alatt s gyakran ellenséges beállítással a szellem vezetőszerepének régi dogmá-jával szemben s az erőszak, aktivitás szerepét túlságosan kidomborítva. Az olasz Pareto franciául megjelent könyveiben, első-sorban a hatalmas Traité de sociologie générale-ban (Párizs^ 1917) foglalkozik a „mítoszokkal“ s veszi azokat meglehetősen dezilluzionáló analízis alá, bőven foglalkozik az „elit cirkulációjának“—kérdésével, társadalmi dinamika és elitképződés összefüggésével. Paul de Rousiers munkája: L'Elite dans la société moderné. Son Role (Párizs, 1914) finom tollú l analízist ad az intellektuális elit szerepéről a modern társadalomban s a mellett a más összetételű elit szociológiájával is foglalkozik (vallásos elit stb.). Francis Delatsi grandiózus munkája a modern élet legkomplikáltabb mítosz-komplexusának, a nacionalizmusnak a gazdasági élet realitásaival való összefüggé-seit elemzi könyvében, melynek úgy francia címe (Les contradictions du monde moderné, Párizs, 1925), mint angolul megjelenő kiadásának elnevezése igen jellemző: Political Myths and economic Realitis (New York). A francia szociológia területén alapvető marad Soréi sok kiadást megért Réflexion sur la violence és főleg Les Illusions du progrès című műve. A francia iránynak alapvető jelentőségű megállapításait a mítoszok fontos-ságáról s ezzel a marxí ideológia-tannal való szembefordulását analizálja O. H. Ziegler Ideologienlehre című dolgozatában (Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik 1927. évf.).

A fogalmi problémák tisztázása, sőt konkrét szellemi mozgalmak és történeti jelenségek közötti kapcsolat kiderítése szempontjából döntő jelentőségű a háborúutáni német ismeretszociológiai irány kialakulása. Ennek alapjait Max Scheler után Karl Mannheim fektette le, aki a történelmi dinamika szempontjából is annyira fontos „politikai fogalomalkotás” folyamatát igen sok esetben bravúrosan tisztázza azáltal, hogy e fogalmakat kialakító szellemi réteg (sok esetben szellemi elit) társadalmi kapcsolatait, irányokkal és rétegekkel való összefüggéseit veszi szociológiai elemzés alá. Max Scheler hittel, humánummal, sok keresztény-ideális filozófia alappal ékes művei a történész számára is értékes impulzusokat nyújtanak a mozgalmak, irányok értékösszefüggéseinek feltárására irányuló munkájánál. Mannheim igen éles megkülönböztetést von azután az ideaszemlélet „értékelő*” és szociológiai szemlélet és látásmód kívülről tekintő értéktelen analízise között (v. ö. a Jahrb. f. Soziologie II. kötetében megj. dóg.: Ideologische und soziologische Interpretation der geistigen Gebilde); híres „Ideologie und Utopie” című (Bonn, 1929) munkájában kifejti a politikai fogalomalkotás szociológiai összefüggéseit a polgári gondolat, a konzervatív felfogás, a fasiszta és szocialista-kommunista eszméknél.

Míndez azonban már átvezet a konkrét problémák kérdéséhez, a XIX. század nagy politikai rendszereinek, összefüggéseinek, elveinek, mítoszainak problémáihoz.

Könyvünkben a francia fejlődés vázolásánál a politikai fogalomalkotás áll vizsgáldásunk középpontjában. A korai francia tradicionalizmus kérdéseit tisztázza cikkeiben és Joseph de Maistre als politischer Theoretiker (München, 1929) c. munkájában P. Richard Rohden. A liberális, konstitucionális teóriákról szól G. de Ruggiero: Geschichte des Liberalismus in Europa (Münchenben, 1930-ban jelent meg a német fordítás). Természetesen a francia fejlődésnél konkrét történeti ábrázolásokhoz kellett visszamenni, főleg Lavisse hatalmas His toire de France contemporainejához, Bainville munkáihoz, illetve irodalomtörténeti kutatásokhoz (kiváló Klemperer: Die französische Literatur von Napoleon bis zur Gegenwart c. munkája), vagy gazdaságtörténeti művekhez (Henri Sée.) Az újabb fejlődésre Roepke: Von Gambaetta bis Clémenceau. A háborúelőtti időkbeki francia fejlődésben a szellemi emberek szerepe és helyzete rövid, de találó megvitatást nyer P. R. Rohden cikkében: Die Rolle des hömmé de lettres in der französischen Politik (Historische Zeitschrift 1932); érdekesen s ezzel jóformán teljesen megegyezőleg szól a francia szellemi emberek elhelyezkedéséről a jobb- és baloldalon a Dreyfus-ügy után Albert Thibaudet modern, elsörangú irodalomtörténete: Histoire de la littérature française de 1789 a nos jours, Paris, 1936. Az „új szellemire von. 1. Roepke említett műve mellett főleg Waldemar Gurian: Der integrálé Nationalismus in Frankreich (Frankfurt, 1931), a politikai élményekre a világháború előtt: Max Claus: Das politiscie Frankreich vor dem Kriege (Karlsruhe, 1928). Sok érdekes gondolat Szalay Jeromos: Katolikus gondolat az újkori Franciaországban c. könyvében (Budapest, Szent István könyvek).

A német fejlődésnél mindenekelőtt a romantikát, a korai népi törekvéseket, főleg a német fogalmazású nemzeti elméletet tartottuk fontosnak. A német szellemi emberek emancipációjára vonatkozó megállapításokat Franz Schnabel klasszikus Deutsche Geschichtejéből vesszük, mely 3 kötetben foglalokzik a német XIX. század történetével s melynek eredményeit általában az empire és a korai racionalizmus előadásánál is felhasználtuk. A romantikánál: a standardmunkák mellett főleg Martin mélyszántó fejtegetései a romantikus szubjektivizmusról, életfilozófiáról, gyakran elszört cikkeiben és ismertetésekben; a romantikus szellemi emberek társadalmi összefüggéseiről: Mannheim: Das konservative Denken c. dolgozata, mely az Archiv für Sozialwissenschaftban s külön is megjelent. A német ifjúsági és tornász-mozgalmakkal szemben a szellemi emberek, professzorok állásfoglalására von. idézetek Fritz Simon: Leibesübung und Nationalerziehung

im Wandel der Geschichte (1928) munkájából. Az 1870 utáni német fejlődésben a szellem háttérbeszorulása, az igazi szellemi emberek kíméletlen szembeállása a korral megvilágosítást nyer Georg Steinhausen: Deutsche Geistes- und Kulturgeschichte von 1870 bis zur Gegenwart; alapvető munka, megállapításai szellem és társadalom viszonyára általában jellemzők a kapitalizmus korában, ott, hol a kapitalizmus hirtelen és nagyobb erővel megszervezhette a társadalmat. E kérdés modern, napjainkig terjedő problémáival bőven foglalkozik Mannheim legújabbban megjelent könyve Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus, Leiden, 1935, ugyanott a „propaganda“ modern irodalma 54. lapon, a szellemi rend háttérbe szorulásának okai bőven fejtegetve. Általános német szellem-történeti összeállítás Julius Weigand: Deutsche Geistesgeschichte im Grundriss (Frankfurt, 1932). Bismarckra J. Ziekursch: Politische <Geschichte des neuen Deutschen Kaiserreiches I—II. kötet; Zechlin: Bismarck und die Grundlegung der deutschen Grossmacht (1930.).

Az angol fejlődésnél annak vizsgálatára helyeztük a fősúlyt, hogyan teremtette meg az angol szellemi ember a szociális-reformer attitűdöt, ezzel kapcsolatban a szociális gondolat belső tartalmát, leírását nagy részben R. H. Murraynál találhatjuk: Studies in the English social and political Thinkers (London, 1928; igen válogatott, modern irodalommal), — természetesen a tényleges szociális, társadalmi állapotokat az angol társadalom- és gazdaságtörténeti, továbbá összefoglaló munkák alapjain kellett ábrázolni, mint ahogy a szellemi emberek ideáira vonatkozólag irodalom- és filozófiatörténeti munkákat kellett igénybe venni, mindezek sorából csak párat említhetünk meg, így Dibelius szép Dickens életrajzát (Charles Dickens, 1916); Max Weber Politik als Beruf c. cikkét (megj. Gesammelte politische Schriften-ben, München, 1921), ahol az angol pártszervezés lényegét fejtegeti; Carl Brinkmann: Cobden und das Manchestertum, 1924; A. W. Acworth: Financial Reconstruction in England (London, 1925); Ludwig Riess: Englische Geschichte (Berlin, 1926); R. M. Rayner: Nineteenth Century England (London, 1927); Knowles: The Economic Development of the British Overseas Empire, I—II. (London, 1928); Dietz: A political and social History of England (New York, 1927); Trevelyan: History of England 1917 c.: műve standardmunka; Brentano: Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands; Th. Rothstein: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung in England (1929); az angol gyarmatvilág problémáit, a szellemi emberek szempontjait alaposan fejtegeti James A. Williamson: A Short History of British Expansion (New York, 1931). Anglia modern fejlődésére egészen magas színvonalú, elsőrendű ábrázolás R. C. K. Ensor „oxfordi“ története: England 1870—1914 (Oxford, 1936).

Qposz világ, szláv probléma fejtegetésénél felhasználtuk a The Slavonic Review s más szlavisztikai folyóiratok számos cikkét. Az orosz történelemre alapvető: Kari Stahlin: Geschichte Russlands III. kötete; Alfred Lyschel: Der Panslawismus bis zum Weltkrieg, Stuttgart, 1919; az lengyel probléma a francia szellemi emberekkel összeköttetésben tárgyalva Ernst Birke: Der deutsch-slawische Grenzraum als Zone politisch-historischer Ideenbildung, Breslau, 1935 c. értekezésében; orosz nacionalizmus kezdete: Koyré: La philosophie et le problème national en Russie stb. Párizs, 1929. A cseh ébredésre s a monarchiabeli cseh szellemi emberek emancipációs folyamatára vonatkozólag a rendelkezésre álló németnyelvű irodalmat iparkodtam áttekinteni, aki ennek irodalma iránt tüzetesebben érdeklődik, az útbaigazítást megkaphatja Pfitzner cikkében: Die Geschichte Osteuropas und die Geschichte des Slawentums als Forschungsprobleme, Historische Zeitschrift, 1935. Magyarul Gogolák Lajos Csehszlovákiáról szóló könyvében és több cikkében igen alapos analízist adott. Sajnos, a cseh fejlődés XIX. századvégi és XX. századi menetét nem ábrázolhattam elegendő terjedelem hiányában; ugyancsak

helyhiány miatt kellett lemondanom a balkáni nacionalizmusok kifejlődésének vázolásáról; megemlítem F. Schevill: *The History of Balkan Peninsula* (New York, 1935) standardmunkáját s Wesely M. *Gewehr: The Rise of Nationalism in the Balkans, 1800—1930*; egyikben sincs méltatva a Monarchia területéről jövő erős kultúrhatás.

A nemzeti gondolat német és francia fogalmazására, a különböző korokban felmerülő nemzetfelfogásokra, a francia és német szellemi emberek nemzeti koncepcióira alapvető a francia ideátörténet egyik mestermunkája: René Johannet: *Le Principe des Nationalités*, Párizs, 1923. Főleg az ú. n. jakobinus nacionalizmus szerepéről, továbbá a liberális nemzetfogalom és a nemzeti gondolat és polgári-gazdasági törekvések közötti kapcsolatokra, általában a XIX—XX. századi nemzeti eszmére l. Carlton J. H. Hayes: *The Historical Evolution of modern Nationalism*, New York, 1931 c. ígűvét. A nemzeti gondolat és népszuverenitási törekvés összefüggéseit nagy szociológiai apparátussal analizálja: H. O. Ziegler: *Die moderné Nation*, Tübingen, 1931. Konkrétumokat, a „kisebbségek¹⁴ helyzetét a háború előtt és után előadja: G. H. J. Erler: *Das Recht dér nationalen Minderheiten*, 1931. Mindezekre vonatkozólag nem lehet eléggé ajánlani a *Nation und Staat* évfolyamainak cikkei: Asztalos Miklós több dolgozata nagy irodalmat dolgoz fel.

Mazzini nemzetfelfogását és ideáit alapos szellemtörténeti apparátussal adja elő Ottó Vosler: *Mazzinis politisches Denken und Wollen in den geistigen Strömungen seiner Zeit* (Beihefte 11. dér *Hist. Zeitschrift*); fontos Kastner könyve: *Mazzini e Kossuth*. Az eseményekre Ludo M. Hartmann: *Hundert Jahre italienischer Geschichte*, München 1916 és ugyanezen szerző *Kurzgefasste Geschichte Italiens*, Gotha, 1924; a régebbi politikai eseményeket főleg ezek alapján, kiváltképp az első munkában az olasz szellemi emberek eszmévilágának tanulságos analízise; Olaszország háborúelőtti fejlődésére: Benedetto Croce: *Geschichte Italienr. 1871—1915* (Berlin, 1928). A nacionalizmusok sorában a hindu szellem fejlődése sok részletmunka alapján nyert összeállítást. Kelet-Ázsiára: Krause: *Geschichte Ostasiens*, pár érdekes szempont a kínai intellektus szerepéről Ku Hung-Ming dolgozataiban: *Chinas Verteidigung gégen europäisohen Ideen* (Jena, 1911), Japán iparosodásáról legújban: Ernst Schulze: *Japan ais Welt-Industriemacht*.

Diplomáciai kérdések anilízisének a metternichi időket illetőleg felhasználtuk Srbik hatalmas Metternich-életrajzát. Különbén jórészt az ő munkái, cikkei (főleg hatalmas *Deutsche Einheit* c. 3 kötetes műve 1—2. kötete) s Uhlirz: *Handbuch dér Geschichte Osterreichts*, 1930 alapján foglalkoztunk Ausztria problémáival (szláv ébredés irodalmára von. l. előbb mondottakat); magyar részre Szekfü Gyula munkája és az ott adott irodalom. A XIX. század elejének diplomáciai irányainál C. K. Webster nagy Castlereagh „átértékelése“ (Th[^] *Foreign Policy of C. London*, 1925) alapvető. Korlátokon helyünk nem engedi meg a diplomáciai standardmunkák felsorolását sem; a diplomáciai és gazdasági kérdések összefüggéseire Herbert Feis: *Europe the World* Banker 1870—1914. An account of European foreign investment and the Connection of World finance with Diplomacy before the war*. London, 1930. Stark János: *Dér Kapitalexport und seine Rückwirkungen, an Hand der englischen Entwicklung* ^Leipzig, 1930). Diplomáciai eseménytörténet szempontjából: R. B. Mowat: *A History of European Diplomacy 1815—1914* rendkívül világos kézikönyv (1933, London). Preller: *Die Weltpolitik im XIX. Jahrhundert*, Bourgeois közismert kézikönyve, Grant and Temperley: *Europe in the nineteenth Century, 1789—1914* című standard műve szinte kizárólag a diplomáciai eseményeket nyújtja kitűnő előadásban, nagyon használható Bállá Antal több kiadást megért Legújabbkori világtörténete a modern irodalom teljes közlésével, a háborúelőtti két évtized diplomáciájának kitűnő áttekintését adja Sydney Fay: *Der Ursprung des Weltkrieges* című munkája. Angyal Dávid a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvében (I—II. évf.) a keleti kérdés,

szandzsák vasút problémáinak a Monarchia diplomáciai törekvéseivel kapcsolatos összefüggéseit véglegesen tisztázta s Aehrenthal mesteri jellemzését nyújtotta, Jánossy Dénes (u. o. II. évf.) a szerb vámháború kérdését világította meg, Török Pál a marokkói ösztöközésről közölt magyar nyelven kitűnő, tömör tanulmányt, Balanyi György a keleti kérdésről s több diplomáciai problémáról írt elsőrendű szakmunkákat, Horváth Jenő pedig több összefoglaló munkában foglalkozott a legújabbkori diplomáciai történettel, nagy levéltári kutatás alapján indította meg Magyarország világdiplomáciai helyzetének tisztázását s a sajnos megszünt Háborús Felelősség című folyóiratban Magyarország háborús felelősségének tisztázására számos, történeti múltba is visszanyúló, idegen nyelven is megjelent cikket helyezett el. Mindezek részleteinek tárgyalásába szövegünkben, sajnos, nem mehettünk be, hiszen a diplomáciai eseményleoadás ígyis terjedelmes könyvünkben. A XIX. század végétől itt igazán alig lehet ideák és diplomáciai törekvések közötti öszinte kapcsolatról beszélni s ideáktól ment események végül is csak a maguk eseményszerűségükben ábrázolhatók. Különben a szellem és diplomácia közötti szakításról a német történeésben igen érdekesen emlékezik meg röviden az Archív für Kulturgeschichte hasábjain (XX. Band) W. Heess: Zwischen Ideologic und Realpolitik c. cikkében.

A szellem nagy szervező munkája, a szellemi emberek részvétele a társadalom organizálásában s kísérletük a kapitalizmus társadalmosítására és a társadalom kapitalizálására a pozitívizmus korában történik. A pozitívista nemzedék helyzetét csak Franciaországban vizsgálhattuk, a pozitívizmus kialakulására és a pozitívista szellemi emberek környezetére még mindig alapvető G. Misch dolgozata: Zür Entstehung des französischen Positivismus (megj. az Archív für Geschichte der Philosophie, Neue Folge VII. Band).

Az új vezető elit népszuverénitási gondolatának a korszak természettudományos világképével való összefüggéséről stb.: Carl Schmitt: Politische Theologie (1922) c. műve III. részében. A pozitívista szellemi mozgalmat, az angol polgári gondolatot analizálja Joel: Wandlungen der Weltanschauung (Tübingen, 1934, különben a klasszikus ideál modernkori sorsát is szépen fejtegető) könyve; a pozitívista szellem reakcióját és válságát, az új lélettörekvéseket kitűnően adja elő F. Heinemann: Neue Wege der Philosophie, Leipzig, 1929. Könyvünkben a pozitívizmus realizálási kísérleteit konkrét banktörténeti, illetve hiteltörténeti munkák alapján (így pl. Honegger: Der schepferische Kredit, Jena, 1929) kíséreltük megrajzolni. A XIX—XX. századi gazdaságtörténet problémáiról általában tájékoztatnak: Max Weber: Wirtschaftsgeschichte, München, 1924; Fred. Aug. Ogg: Economic development of modern Europe, New York, 1926; Paul Mombert: Geschichte der Nationalökonomie, Jena, 1927; Werner Sombart standard munkája: Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus; Bertrand Russel: Die Kultur des Industrialismus, Berlin, 1928; Jos. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte I. Band. Die Neuzeit. München u. Berlin, 1929; Balia Antal: A legújabbkor gazdaságtörténete. A város és vidék problémájának irodalma végtelenül nagy.

A szocializmus fejlődésére vonatkozó áttekinthetetlen nagyságú irodalomból utalunk M. Beer felhasznált Geschichte des Sozialismus, Berlin, 1932 c. munkájára; Sombart: Der proletarische Sozialismus c. standard műre; L. Meyer: Bismarck und Lassalle, Leipzig; továbbá Oncken hatalmas Lassalle biográfiájára, Debroin: Marx e Lenin, Párizs, c. könyvére; a legújabb kritikai tanulmányok egyike: Boris Souvarine: Stalin, aperçu historique de bolchévisme (Párizs, 1935) benne sok megjegyzés az orosz munkásmozgalom korábbi stádiumáról is, mit az előadásban felhasználtunk. A marxizmus és más „totalitás“ elméletekkel szemben az angol Lasky pluralizmus elmélete kifejezést talál híres Grammar of Politics c. könyvében. A keresztényszocializmus mozgalmáról kitűnő, rövid összefoglalás magyar nyelven Mihelics Vid dolgozata a Magyar Szemle Kincsestárában; a német iro-

dalomból hozzáférhetőbb munkák: általában a katolikus egyháztörténelemre: L. Andreas Veit: *Die Kirche im Zeitalter des Individualismus 2. Halfte. 1800 bis zur Gegenwart*. Freiburg, 1933. Otto Schilling: *Katolische Wirtschaftsetik*, München, 1933 s több más munkája, Josef Schmidlin: *Papstgeschichte der neuesten Zeit*, München, 1933 kétkötetes munkája hatalmas összefoglaló mű, bő irodalommal. Igen tanulságos: Gurian: *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus*. A protestáns eszmevilág történetére vonatkozólag alapvetőek Troeltsch hatalmas munkái és Max Weber klasszikussá vált *Religionssoziologie*-ja (Tübingen, több kiadás). Az ökumenikus mozgalom legújabb fejlődéséről tájékoztat az *Okumenisches Jahrbuch* 1936-os évfolyama (Genf). Az amerikai fejlődésnél az intellektuális elemek szerepét kitűnően kidomborító Stephenson 1935-ben megjelent nagy amerikai története szolgált alapvetéssé, mely kitűnő bibliográfiai tájékoztatást is ad. A magyar vonatkozása miatt is fontos amerikai agrárfejlődésre s általában az egykorú agrárkrízisekre vonatkozóan M. Sering: *Agrarkrisen und Agrarzölle*, Leipzig und Berlin, 1925. Sztratégiai tudomány és szellemi összefüggések kapcsolatára vonatkozólag tanulságos Hans Rothfels Clausewitz dolgozata, Berlin, 1920; teljes áttekintést ad a Museum der Weltgeschichte sorozatban Paul Schmitthenner: *Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte* címen; alapos, részletekbe menő munka Hans Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst*; az egyes hadjáratokra von. I. Frauenholz: *Deutsche Kriegs- und Heeresgeschichte*. München u. Berlin, 1927. Igen sok értékes cikk és külföldi folyóirat szemle a Magyar Katonai Szemle hasábjain, melyeket a világháború történeténél is felhasználtunk, főleg Julier: *A világháború magyar szemmel* című kitűnő munka alapján haladtunk, katonai események rövid előadásában; jeles összeállítás a *Peuples et Civilisations* sorozatában Renouvin-é: *La Crise européenne et la Grande Guerre*, Párizs. A hadvezetés gazdasági örszeifüggéseire, gazdasági taktika és stratégia kérdéseire alapvető: Caspary: *Wirtschafts-Síratgie und Kriegsführung*, Berlin, 1932. A békékre vonatkozólag felvetett szempontunkból alapvető Harold Nicolson: *Peacemaking*, London, 1933.

Az egyes problémáknál felhasznált legfontosabb részletmunkák után az általános, összefoglaló munkák sorából mindenekelőtt ki kell emelnünk H. A. L. Fisher: *A History of Europe I* London, 1936) mellett Carlton J. H. Hayes: *A Political and cultural history of modern Europe*, New York, hatalmas kétkötetes, nemrég megjelent művét, mely bő irodalmat is ad. Az egyetemes újkori történetírásban a hegemonia kétségkívül az angol-amerikai történetírásé s szervezeten is ez dolgozik a legsikeresebb organizáló és folyóirat munkával (kimagaslik a *Journal of modern History*). Szép munka Propyleen-Weltgeschichte, szerkesztette Walter Goetz; magyar nyelven Bállá már idézett munkája, mely több kiadást ért el. A földrajzi adottságok világtörténelmi jelentősége iránt érdeklődő olvasó sok impulzust meríthet Vogel könyvéből: *Walther Vogel: Das neue Europa und seine historisch geographischen Grundlagen* (Bonn^ Leipzig, 1925); kitűnő a *Peuples et Civilisations* sorozatban megjelent: Georges Weill: *L'éveil des Nationalités et le Mouvement Liberal* (Párizs, 1930); a politikai pártok és belső történet szempontjából Seignobos: *Histoire Politique. L'Europe Contemporaine. Évolution des partis et des formes politiques* » 1814—1914 (Párizs, 1929) című könyve; W. Edwards M. A.: *Notes on European History* (London, 1928). Igen alapos, részletes eseménytörténeti, szinte lexikális mű a híres Weber-Baldamus-féle *Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte*, 23. kiadás (Leipzig, 1925).

TARTALOM

*

ELSŐ KÖNYV

AZ ESZMÉKTŐL A FORRADALMAKIG

	Oldal
BEVEZETÉS.....	3
<i>I. RÉSZ. A FRANCIA FEJLŐDÉS 1848-IG.....</i>	<i>15—56</i>
1. Napoleon és az új világ (15) — 2. A klasszikus demokrácia (17) — 3. Az ellenforradalmi gondolat (19) — 4. A korszerű polgári gondolat (23) — 5. Konstruktív erők és az új alkotmány (28) — 6. A béke problémái (31) — 7. A belpolitikai fejlődés 1830-ig (34) — 8. A júliusi forradalom (42) — 9. A februári forradalom előzményei (49)	
<i>II. RÉSZ. A NÉMET FEJLŐDÉS.....</i>	<i>57—96</i>
1. A német bund (57) — 2. A porosz reform (63) — 3. Népi nacionalizmus és a porosz hegemonia (71) — 4. A romantikától a tradícionálisig (76) — 5. Romantika és nemzeti gondolat (89)	
	#
<i>III. RÉSZ. A MONARCHIA ÉS A NEMZETISÉGEK ÉBREDÉSE 97—142</i>	
1. Metternich és az osztrák Biedermeier (97) — 2. A bürokrácia válsága (104) — 3. Kultúrnacionalizmus — rendi nacionalizmus (108) — 4. A riagyar nemzeti törekvések. Széchenyi és Kossuth (127)	
<i>IV. RÉSZ. AZ OROSZ VILÁG PROBLÉMÁI.....</i>	<i>143—162</i>
1. Az orosz terjeszkedés (143) — 2. Sándor cár (146) — 3. A dekabristák mozgalma és az 1825-ös forradalom (152) — 4. Miklós cár, a konzervatív (155) — 5. A szlavofil mozgalom (158)	
	*
<i>V. RÉSZ. ANGLIA.....</i>	<i>163—198</i>
1. Az angol toryzmus a napóleoni háborúk után (163) — 2. A polgári reform kora (170) — 3. Az ipari munkások (186) — 4. Az angol	

<i>VI. RÉSZ. A HÁBORÚS- ÉS BÉKEGAZDÁLKODÁS PROBLÉMAI</i>	199—224
1. A napóleoni gazdaságpolitika és a kontinens (199) — 2. Az angol gazdasági élet fejlődésének irányai (204) — 3. A kontinens békegazdálkodása — A XIX. század első felének ipari fejlődése (213) — 4. Az angol szabadkereskedelmi iskola és a „nemzeti gazdálkodás” rendszerei (220)	
<i>VII. RÉSZ. A DIPLOMÁCIA</i>	225—252
1. Irányelvek az európai diplomáciában (225) — 2. A béke és Európa újjászervezése (228) — 3. A beavatkozás elve és a spanyol-délamerikai kérdés (237) — 4. Az entente cordiale és sorsa (243)	

MÁSODIK KÖNYV
A FORRADALMAKTÓL A FORMÁKIG

BEVEZETÉS.....	255
<i>I. RÉSZ. AZ EURÓPAI FORRADALMAK</i>	266 -411
1. Párizs forradalma (266) — 2. A német 1848 előzményei, Berlin forradalma (272) — 3. Bécs forradalma (277) — 4. Az olasz forradalmak (280) — 5. A szabadságharc és a magyarországi nemzetiségek forradalma (290) — 6. Prága forradalma (304) — 7. Német egység és az osztrák államgondolat. A Paulskirche (308) — 8. A történelmi állam gondolata és a nemzetiségi kérdés. A Reichstag (314)	
<i>II RÉSZ TÖRTÉNELEMFORMÁLÓ EGYÉNISÉGEK</i>	319- 391
1. III. Napoleon (319) — 2. Tudomány, gazdaság, társadalom (326) — 3. Krím, a demokratikus európai akció (333) — 4. A nemzetek önrendelkezési joga (339) — 5. Az olasz egység (343) — 6. Ausztria és a Bund (355) — 7. Bismarck és a porosz realizmus (36tf) — 8. A ntmet egység befejezése. Diplomáciai előjáték (37D — 9. A sztratégia fejlődése és a háborúk (377)	
<i>III. RÉSZ. A BRIT VILÁGBIRODALOM ÉS AZ EURÓPÁN KÍVÜLI FEJLŐDÉS</i> “	392—442 ,
1. Világkiállítás és világbirodalom (392) — 2. India megszervezése, a hindu nacionalizmus kialakulása (401) — 3. Kanada, a mintadominium (409) — 4. Ausztrália a fegyenceleptől a szociális paradiocsomig (413) 5. Kínai állam — európai kapitalizmus (416) — 6. Japán védekezése az európai erőkkal szemben (425) — 7. Az amerikai fejlődés főbb problémái (430)	

HARMADIK KÖNYV
AZ EURÓPAI RENDTŐL A KÁOSZIG

BEVEZETÉS	445
I. <i>RÉSZ. TÖRTÉNELEMALAKÍTÓ ERŐK ÚTJA</i>	451—489
1. Ipari kapitalizmus (451) — 2. A szocialista mozgalom fejlődése (456)	
— 3. A nacionalizmus útja (473) — 4. Kereszténység (477)	
II. <i>RÉSZ. A FORMÁK ÉS KIS ÁLLAMOK FEJLŐDÉSE</i> . .	490—535
1. A német fejlődés (490) — 2. A francia forma kialakulása (493)	
— 3. A formák kialakulása és a politikai élet eseményei a kisebb államokban (497) — 4. Bismarck rendszere a diplomáciában (512)	
— 5. Európai kérdések és európai megoldások a diplomáciában (515)	
— 6. A modern imperialista versengés kezdete és aránylag harmonikus korszaka (529)	
III. <i>RÉSZ. AZ EURÓPAI HATALMAK ÉS AZ ÚJ ERŐK</i>	536—577
1. Az angol polgári gondolattól az imperializmusig (536) — 2. A német fejlődés új korszaka (544) — 3. A francia fejlődés új útja (547)	
— 4. Az orosz fejlődés (552) — 5. Balkáni forma és balkáni nacionalizmus (561) — 6. A Monarchia és a nemzetiségi kérdés (569)	
IV. <i>RÉSZ. A NAGY ÖSSZEÜTKÖZÉSEK KIFEJLŐDÉSE</i> . .	578—613
1. Az új diplomáciai helyzet (578) — 2. Anglia a fokozódó imperialista ellentétek korában, a hármass entente kialakulása (583) — 3. Az annexiós válság, a balkáni helyzet (592) — 4. Németország bekerítése (598)	
5. A balkáni háború (604) — 6. A háború kitörésének közvetlen előzményei (610)	
V. <i>RÉSZ. A VILÁGHÁBORÚ</i>	614—650
1. A gépszerű haditerv összeomlása. Marne (614) — 2. Az orosz gőzhenger feltartóztatása (620) 3. Állóharc, anyagcsata és anyagsztratégia (625) — 4. A háború katonai eseményei, & gazdasági és propagandasztratégia hatása (628) — 5. A német katonai döntés meghíúsulása; összeomlás a frontokon (635) — 6. Az európai gondolat bukása. Háborús propaganda és ígélet eredménye (639)	
IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	651

TÉRKÉPEK

- I. A német vámszövetségek 1831-ben (216)
- II. Az egységes német vámszövetség kialakulása (217)
- III. Az egységes Olaszország kialakulása (352—353)
- IV. Az Egyesült Államok gazdasági és politikai fejlődésének térképei (432—433)
- V. Afrika felosztása — Afrika fontosabb gazdasági tényezői (528—529)
- VI. Európai Oroszország a világháború előtt és után (556)
- VII. Lengyelország 1772-től máig (559)
- Vili. A Balkán-államok a párizsi béke és a berlini kongresszus után (562)
- IX. A Balkán-államok a bukaresti és a párizskörnyéki békék után (563)
- X. Az Osztrák-Magyar-Monarchia szétdarabolása (57<*-—577)
- XI. A keleti kérdés 1878—1912 (592—593)
- XII. Oroszország, Anglia és Japán törekvései Ázsiában a világháború előtt (600—601)
- XIII. A Rajnavidék (640)
- XIV. A schleswigi határvidék (640)
- XV. Német-Szilézia elcsatolt részei (641)
- XVI. Bulgária a neuillyi béke után (643)
- XVII. Törökország a sévresi béke után (645)
- XVIII. Az Ausztriához csatolt terület (647)
- XIX. Törökország a lausannei béke után (649)

Legelsősorban kötelességem köszönetét mondani két jóbarátom szíves, önzetlen fáradozásaiért, kiknek segítségével nélkül könyvem mostani alakjában nem készülhetett volna el. Dr. vitéz Farkass Jenő farsztó munkával dolgozott velem a könyv stílusának kicsiszolásán, a munka esetleges stílusértéke nagyrészt az ő érdeme. Dr. Stark János szíves tanácsait, útbaigazításait a Harmadik Könyvben nagyon sokszor vettem igénybe, e mellett — főleg a diplomáciai törekvések angol belpolitikai és világgazdasági összefüggéseinek előadásánál — felhasználtam kéziratok tanulmányait, melyeknek szíves ^rendelkezésemre bocsátásáért ezúton mondok köszönetét. A mellékelt térképek tervezése a legapróbb részletekig dr. Glaser Lajos kartársam egyéni munkája. Dr. Mérei Gyula kartársam sokat fáradozott egyes kérdések irodalmának összeállításával, egyes adatok kontrolljával; a kis államok fejlődésére vonatkozólag igen használható összeállításokat bocsátott rendelkezésemre.

Megjelent 1991-ben, a Pán Könyvkiadó gondozásában, az 1936-ban kiadott díszkiadás hasonmás kiadásaként. A mű megjelenéséért felel a Pán Könyvkiadó Kft. igazgatója. Kiadói és a műszaki munkálatokat Bereczki Gábor végezte. Készült az Athenaeum Nyomdában (91.0666), íves ofszetnyomtatással, 100 g-os volumenizált fűzfői Kossuth speciál papír felhasználásával. Felelős vezető: Losonczv György vezérigazgató.